

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ**
ΤΜΗΜΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ
ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

*ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

**ΤΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ ΣΤΑ *ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ*
ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ**

ΣΟΦΙΑΣ Β. ΚΑΡΥΜΠΑΛΗ

ΑΘΗΝΑ 2012

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ**
ΤΜΗΜΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ
ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

*ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

**ΤΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ ΣΤΑ *ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ*
ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ**

ΣΟΦΙΑΣ Β. ΚΑΡΥΜΠΑΛΗ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καθηγητής Διονύσιος Αναπολιτάνος, επιβλέπων
Καθηγητής Μιχαήλ Κοπιδάκης
Καθηγητής Κωνσταντίνος Δημητρακόπουλος

ΑΘΗΝΑ 2012

*Στην οικογένειά μου,
για την υπομονή, την αγάπη
και την κατανόηση*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Είναι κοινώς αποδεκτό ότι η συγγραφή μιας διδακτορικής διατριβής συνιστά ένα σημαντικό σταθμό για την ευρύτερη επιστημονική κατάρτιση κάθε νέου επιστήμονα. Συνεπώς και από τη θέση αυτή αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου σε εκείνους που συνέβαλαν με την ενεργό υποστήριξή τους και την πολύτιμη καθοδήγησή τους στην εκπόνηση της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

Έτσι, εν πρώτοις επιθυμώ να ευχαριστήσω θερμά την τριμελή επιτροπή παρακολούθησης της διατριβής μου, για την επιστημονική και ηθική συμπαράστασή της: τους Καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών Δ. Αναπολιτάνο (επιβλέποντα), Μ. Ζ. Κοπιδάκη (μέλος) και Κ. Δημητρακόπουλο (μέλος). Ιδιαίτερος οφείλω να ευχαριστήσω τον Διονύσιο Αναπολιτάνο για το αμέριστο ενδιαφέρον του, τις πολύτιμες οδηγίες και την παροχή χρήσιμου βιβλιογραφικού υλικού. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον Μ. Ζ. Κοπιδάκη για τις συμβουλές, τις υποδείξεις και για την υπομονή που επέδειξε κατά την παρακολούθηση της πορείας των ιστορικών ερευνών μου. Επιπλέον θέλω να ευχαριστήσω τον Κων/νο Δημητρακόπουλο για την πολύτιμη βοήθειά του και τις διορθώσεις που αφορούσαν στο κομμάτι της λογικής ανάλυσης των επιχειρημάτων.

Θερμές ευχαριστίες θέλω να εκφράσω στη συνάδελφό μου, φιλόλογο, καθηγήτρια Β/θμιας Εκπαίδευσης Ευθυμία Ανδρέου, της οποίας τόσο η βοήθεια κατά τη συλλογή και κατάταξη του βιβλιογραφικού υλικού όσο και η ηθική συμπαράσταση και ενθάρρυνση ήταν πραγματικά πολύτιμες.

Ακόμη ευχαριστίες οφείλω στην Υπεύθυνη της Βιβλιοθήκης του Τμήματος Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης (Μ.Ι.Θ.Ε.) του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών Γεωργία Ντούνια για τη συμβολή της στις βιβλιογραφικές αναφορές της διατριβής. Επιπλέον επιθυμώ να ευχαριστήσω τον Δρ. Μαθηματικών Κων/νο Κορρέ για την τεχνικής φύσεως βοήθειά του, προκειμένου η διατριβή να λάβει την τελική της μορφή.

Σημαντικό ρόλο στην ολοκλήρωση της έρευνας αυτής διαδραμάτισαν οι υπεύθυνοι και το υλικό των Βιβλιοθηκών της χώρας, διότι χάρη στις πλούσιες συλλογές τους κατέστη δυνατή η μελέτη σπάνιας και δυσεύρετης βιβλιογραφίας. Θα ήταν παράλειψή μου να μην ευχαριστήσω τη Διεύθυνση και το προσωπικό των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.) για την προσφορά σπάνιου αρχειακού υλικού από τα Αρχεία της Εθνικής Παλιγγενεσίας· τη Διεύθυνση και το προσωπικό των Βιβλιοθηκών: της Βουλής για τις πολύτιμες εκδόσεις και για τις μικροταινίες με υλικό σχετικό με τον Αγώνα του '21, της Εθνικής Βιβλιοθήκης, της Γενναδειού, της Μπενακείου, της Βιβλιοθήκης του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και της Βιβλιοθήκης της Εταιρείας Μελέτης του Νέου Ελληνισμού· των Βιβλιοθηκών της Φιλοσοφικής Σχολής, των Τμημάτων Μεθοδολογίας, Ιστο-

ρίας και Θεωρίας της Επιστήμης και της Αγγλικής Φιλολογίας, του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης, της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, του Παντείου Πανεπιστημίου και του Πανεπιστημίου Κρήτης των Βιβλιοθηκών του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών (Institut français à Athenes), του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών και του Γερμανικού Ινστιτούτου Goethe Inter - Nationes παρ. Αθηνών.

Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω θερμά την οικογένειά μου για την υπομονή, την κατανόηση και την συμπαράσταση όλα αυτά τα χρόνια που διήρκεσε η εκπόνηση της παρούσας διατριβής.

Αθήνα, Μάρτιος 2012

Σοφία Β. Καρύμπαλη

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

- i) Το θέμα: οι βασικοί άξονες ανάλυσης του.....13
 ii) Πηγές, μεθοδολογική προσέγγιση του θέματος 24

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

- Τα “Απομνημονεύματα” ως γραμματειακό είδος από την αρχαιότητα
 ως τις μέρες μας 27*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο

- Η ιστοριογραφική μέθοδος του Ι. Μακρυγιάννη και των λοιπών αγωνιστών κατά
 τη συγγραφή των “Απομνημονευμάτων”*

- A) Ιστορική - ιδεολογική ανάλυση.....45**
 i) Ο Μακρυγιάννης απολογείται για το «απελέκητο» γράψιμό του 45
 ii) Υπόσχεση των απομνημονευματογράφων, ως αυτοπτών μαρτύρων των γεγονότων,
 για ακριβή και αντικειμενική αφήγηση 48
 iii) Μεθοδολογική προσέγγιση του υλικού και έλεγχος της αξιοπιστίας του
 από τον ιστορικό ή τον απομνημονευματογράφο 53
 iv) Βασικός γνώμονας της ιστορικής συγγραφής, από την αρχαιότητα ως την
 εποχή του Μακρυγιάννη, η ακρίβεια, η αντικειμενικότητα και η αμεροληψία 56
 v) Η εντιμότητα του χαρακτήρα του γράφοντος και η ειλικρίνεια ως βασικές
 προϋποθέσεις για την αξιοπιστία του συγγράμματος 61
 vi) Το απομνημόνευμα ως είδος δεν απαιτεί την εξακρίβωση της αλήθειας,
 η οποία είναι συχνά δυσάρεστη 66
 vii) Η δημοσίευση των “αναιρέσεων» και των “ανασκευών” προς συμπλήρωση
 και αποκατάσταση της παραποιημένης ιστορικής αλήθειας.....71
 viii) Το ιστορικό σύγγραμμα και το απομνημόνευμα ως πνευματική παρακαταθήκη
 διδακτικού χαρακτήρα για τους μεταγενέστερους.....79
 ix) Αντεγκλήσεις και αντιπαραθέσεις μεταξύ απομνημονευματογράφων
 με αφορμή την μεροληπτική και πολιτικά στρατευμένη συγγραφή.....85
 x) Η αντικειμενικότητα και η αξιοπιστία του Μακρυγιάννη υπό αμφισβήτηση
 από συγχρόνους του και μεταγενέστερους μελετητές 107
 xi) Οι ιστορικοί και απομνημονευματογράφοι του Αγώνα, Έλληνες και ξένοι,
 υπό αμφισβήτηση για την ακρίβεια και την αξιοπιστία του συγγράμματός τους 114
B) Λογική ανάλυση 125
Γ) Συμπεράσματα από την ανάλυση του συλλογισμού 128

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο*Η συλλογική δράση των επαναστατημένων Ελλήνων στον Αγώνα*

A) Ιστορική - ιδεολογική ανάλυση	133
i) <i>Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας ως αποτέλεσμα συλλογικής δράσης σύμφωνα με τα επιχειρήματα του Μακρυγιάννη</i>	133
ii) <i>Η σύζευξη του “εγώ” με το “εμείς”, η σχέση του ατόμου προς το σύνολο στον αρχαίο ελληνικό κόσμο</i>	135
iii) <i>Το πρότυπο της προβολής του “εγώ” έναντι του “εμείς” ως κύριο γνώρισμα της εποχής του Μακρυγιάννη</i>	138
iv) <i>Καταγγελία της υπερφίαλης ατομικότητας, εγκώμιο της συλλογικότητας από τον Μακρυγιάννη και άλλους στοχαστές</i>	142
v) <i>Καταδίκη των ιδιοτελών σκοπιμοτήτων των πολιτικών και στρατιωτικών ανδρών εις βάρος του συνόλου</i>	146
vi) <i>Οι πολιτικές και πολιτειακές αντιλήψεις του Μακρυγιάννη ως απόρροια του πατριωτικού ζήλου</i>	149
vii) <i>Οι ιδεολογικές πεποιθήσεις του Μακρυγιάννη περί ελευθερίας, ισονομίας και εννομίας σύμφωνες με ανάλογες θέσεις αρχαίων Ελλήνων κλασικών</i>	154
viii) <i>Οι απόψεις περί προασπίσεως του συλλογικού συμφέροντος έναντι του ατομικού σε κείμενα των απομνημονευματογράφων</i>	162
B) Λογική ανάλυση	165
Γ) Συμπεράσματα από την ανάλυση του συλλογισμού	168

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο*Η θεία τιμωρία των “υβριστών” Τούρκων ως ανταπόδοση των αδικιών εις βάρος των Ελλήνων υπηκόων τους.*

A) Ιστορική - ιδεολογική ανάλυση	171
i) <i>Το επιχείρημα του μπέη της Άρτας περί της δικαιώσεως του Αγώνα των Ελλήνων</i>	171
ii) <i>Η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και το ελληνικό ζήτημα</i>	173
iii) <i>Το μεταρρυθμιστικό έργο του Σουλτάνου Μαχμούτ Β' και η αντίδρασή του απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση</i>	177
iv) <i>Η Φιλική Εταιρεία και η μύηση του Μακρυγιάννη στο “μυστικόν” της Αόρατης Αρχής των Φιλικών</i>	182
v) <i>Η απελπισία και η αγανάκτηση των υπόδουλων Ελλήνων από τα δεινά της σκλαβιάς ως βασική αιτία του ξεσηκωμού τους</i>	187
vi) <i>Οι απόψεις περί δίκαιης μεταχείρισης των υπηκόων σύμφωνα με το οθωμανικό δίκαιο και τις θρησκευτικές αρχές του Ισλάμ</i>	190

vii) Οι βασικές ιδεολογικές αρχές του Μακρυγιάννη περί ηθικής και δικαιοσύνης	194
viii) Η θεολογικού τύπου ερμηνεία της κατάκτησης και της Επανάστασης	197
B) Λογική ανάλυση	207
Γ) Συμπεράσματα από την ανάλυση του συλλογισμού	214

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5ο

*Ο εμφύλιος πόλεμος κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και οι συνέπειές του.
Το φαινόμενο της ληστείας και του “πλιάτσικου” στο πλαίσιο του εμφυλίου πολέμου*

A) Ιστορική - ιδεολογική ανάλυση	216
i) Ο πρώτος και δεύτερος εμφύλιος πόλεμος και η ανάμειξη του Μακρυγιάννη σε αυτόν	216
ii) Το φαινόμενο της λαφυραγωγίας, της ληστείας και του “πλιάτσικου” και η καταδίκη του από τον Μακρυγιάννη	248
iii) Απόδοση ευθυνών στους πολιτικούς άνδρες για τις εμφύλιες διαμάχες και την εξάρτηση της χώρας από την επιρροή των ξένων Δυνάμεων	264
iv) Η στάση της ευρωπαϊκής διπλωματίας, των φιλελλήνων και των πνευματικών ανθρώπων της εποχής απέναντι στον εμφύλιο	268
v) Καταδίκη του εμφυλίου από τον Μακρυγιάννη, λοιπούς απομνημονευματογράφους και ιστοριογράφους του Αγώνα και σύγχρονους ιστορικούς	273
B) Λογική ανάλυση	278
Γ) Συμπεράσματα από την ανάλυση του συλλογισμού	283

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6ο

Η θρησκευτική διάσταση στο έργο του Μακρυγιάννη

A) Ιστορική - ιδεολογική ανάλυση	288
i) Η θεϊκή παρέμβαση υπέρ των αγωνιζόμενων Ελλήνων ως συντελεστής νίκης σύμφωνα με τα επιχειρήματα του Μακρυγιάννη.....	288
ii) Η σφοδρή αναμέτρηση με τον Ιμπραήμ στη μάχη στους Μύλους του Ναυπλίου, η νίκη και οι συντελεστές της	291
iii) Η σημασία της νίκης στους Μύλους, η συμβολή του Μακρυγιάννη και οι τιμές προς τους νικητές.....	305
iv) Οι μαχητικές ικανότητες του Μακρυγιάννη και η βαθιά του πίστη για τη θεϊκή ενίσχυση σε όλες τις αναμετρήσεις με τον εχθρό	307
v) Η επικουρική δύναμη της θείας Πρόνοιας - Η Ανάσταση του Έθνους θέλημα Θεού	314
vi) Το Σύνταγμα του 1844 ως έργο της θείας Πρόνοιας και η προνοιακού τύπου αντίληψη της ιστορίας.....	318

vii) Η πατρίδα και η θρησκεία ως θεμελιακές έννοιες στο ιδεολογικό υπόβαθρο του έργου του Μακρυγιάννη.....	324
viii) Η προσωπική σχέση του Μακρυγιάννη με το θείο και η παρεχόμενη σε αυτόν θεϊκή προστασία	328
ix) Ο Μακρυγιάννης ως υπέρμαχος της ανεξιθρησκίας και ταυτόχρονα πολέμιος των δυτικοφερμένων αιρετικών δοξασιών	334
x) Οι αγώνες του Μακρυγιάννη για την αντιμετώπιση θρησκευτικών και εκκλησιαστικών ζητημάτων της εποχής του	341
xi) Το θρησκευτικό στοιχείο στα κείμενα άλλων αγωνιστών - απομνημονευματογράφων	344
B) Λογική ανάλυση	349
Γ) Συμπεράσματα από την ανάλυση του συλλογισμού	352
ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	355
ΓΛΩΣΣΑΡΙ ΟΡΩΝ ΤΗΣ ΛΟΓΙΚΗΣ	364
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	375

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. Το θέμα: οι βασικοί άξονες ανάλυσής του

Η παρούσα ερευνητική εργασία φιλοδοξεί να αποτελέσει μία συμβολή στη μελέτη της διαμόρφωσης των κοινωνικών, πολιτικών, ηθικών και θρησκευτικών ιδεών κατά την περίοδο της τουρκοκρατούμενης και επαναστατημένης ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, υπό το πρίσμα των αντιλήψεων, των θέσεων και των επιχειρημάτων του αγωνιστή-απομνημονευματογράφου Ιωάννη Μακρυγιάννη και σε σύγκριση με τους λοιπούς απομνημονευματογράφους και ιστοριογράφους του Αγώνα. Η συγκεκριμένη χρονική περίοδος δεν αποτέλεσε μία τυχαία επιλογή. Ο 19^{ος} αιώνας είναι μία από τις πιο σημαντικές ιστορικές περιόδους για τη διαμόρφωση των εθνικών κρατών, καθώς όλη η Ευρώπη ευρισκόμενη κάτω από την επίδραση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης και του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, συγκλονίζεται από μεγάλα επαναστατικά και εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα.¹

Κατά την προεπαναστατική περίοδο το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού λειτουργεί, μέσω του εκσυγχρονισμού της εκπαίδευσης και της ανάπτυξης του διανοητικού βίου του υπόδουλου ελληνισμού, ως μέσον αφύπνισης της εθνικής συνείδησης των σκλαβωμένων Ελλήνων με σκοπό την αποτίναξη του ξενικού ζυγού μέσα από έναν βαθμιαίο αναπροσανατολισμό προς τα δυτικά πρότυπα σκέψης και πράξης.² Η στροφή αυτή είχε ως αποτέλεσμα την επαφή της παραδοσιακής κοινωνίας της Ορθόδοξης Ανατολής με τις προηγμένες επιστημονικές, πολιτικές, φιλοσοφικές ιδέες και αξίες της πολιτισμένης Δυτικής Ευρώπης.³ Οι νέοι τρόποι σκέψης και οι προοδευτικές ιδέες του ευρωπαϊκού πολιτισμού που μετεκενώθηκαν στην καθ' ημάς Ανατολή πυροδότησαν την αντιπαράθεση μεταξύ παραδοσιακού και νεωτερικού κόσμου και αποτέλεσαν τη βάση ιδεολογικών διαφοροποιήσεων, αντιδράσεων αλλά και αντιθέσεων, που πολύ συχνά αποτυπώνονται τόσο στα κείμενα του Μακρυγιάννη όσο και στα αυτοβιογραφικά κεί-

1. Σχετικά με τον χαρακτήρα των εθνικών και φιλελεύθερων Ευρωπαϊκών κινήματων του 19ου αιώνα βλ. Hobsbawm E. J., *Η εποχή των Επανάστασεων 1789-1848* (μτφ. Μαρ. Οικονομοπούλου). Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1992, 165-166.

2. Πρώτος ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ διατυπώνει την ανωτέρω θέση στο προοίμιο της ελληνικής μετάφρασης του έργου του Muratori Ludov. Ant., *Ηθική Φιλοσοφία* (μτφ. Ιωσήφ. Ιεροδιακόνου του Μοισιόδακος), Α΄. Παρά Αντωνίω τω Βόρτολι, Βενετία 1761, ια΄ -λδ΄.

3. Σχετικά με τη μετάβαση από μια παραδοσιακή κοινωνική κατάσταση κι ένα παραδοσιακό πλαίσιο πεποιθήσεων για τον κόσμο σε νέες μορφές κοινωνικής δομής και σύγχρονες κοσμοθεωρίες βλ. Hall Stuart -Gieben Bram, *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός* (μτφ. Θ. Τσακίρης-Β. Τσακίρης). 2η έκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2003, 57-59.

μενα λοιπών απομνημονευματογράφων του Αγώνα.⁴ Οι Φαναριώτες, οι λόγιοι και οι δυτικοφερμένοι πολιτικοί άνδρες, ως φορείς των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, οραματίζονταν την αναμόρφωση και τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας και τη δημιουργία φιλελεύθερου κράτους δυτικού τύπου. Ωστόσο οι αγωνιστές της ελευθερίας, γράφοντας συχνά τα κείμενά τους «έν βρασμῷ ψυχῆς» μέσα στη δίνη των οραμάτων και των σκληρών αγώνων κατά του αλλόθρησκου κατακτητή, δεν συμμερίζονταν συχνά την ανωτέρω θέση και, βιώνοντας την ασυμφωνία ανάμεσα στον ιδεολογικό προσανατολισμό της Δύσης και την ελληνική κοινωνική πραγματικότητα, επιδίδονταν σε διαρκείς διενέξεις, συγκρούσεις, διαιρέσεις και εμφύλιους σπαραγμούς που ως αποτέλεσμα είχαν τη διάσπαση της εσωτερικής ενότητας του Αγώνα και την καθυστέρηση της δικαίωσης των ελπίδων, των οραμάτων και των θυσιών τους.

Δεν πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι η εξεταζόμενη ιστορική περίοδος, που γέννησε τα “Απομνημονεύματα” και τα ιστοριογραφικά κείμενα του Αγώνα, στην ανάλυση και ερμηνεία των οποίων εστιάζει η παρούσα μελέτη, υπήρξε εξαιρετικά πολύπλοκη, καθώς διαμορφώθηκε μέσα από μακροχρόνιες και επίπονες ανακατατάξεις τεσσάρων αιώνων υποδούλωσης στον οθωμανικό ζυγό. Η κοινωνία των επαναστατικών και πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων υπήρξε ιδιαίτερος πολύπλοκη και πολυσύνθετη, χαρακτηριζόμενη από βαθιές κοινωνικές και ταξικές διαφορές, πολιτικούς ανταγωνισμούς, προσωπικές αντιπαραθέσεις, που συχνά υποδαυλιζονταν από νοσηρές φιλοδοξίες, πάθη, μίσση και τάσεις εκδίκησης. Κυρίαρχα στοιχεία της είναι η βία και η καταπίεση, φαινόμενα που δεν παύουν να αμαυρώνουν τα ανδραγαθήματα και τις ηρωικές πράξεις των αγωνιστών, να υποβαθμίζουν το νόημα του Αγώνα, να κηλιδώνουν τον κοινωνικό βίο της εποχής και να περιθωριοποιούν όσους έχουν τη δύναμη και το σθένος να αντιστέκονται. Η ανεντιμότητα, η ηθική αναλγησία, η πολιτική διαφθορά επίσης αποτελούν χαρακτηριστικά στοιχεία της εποχής των επαναστατικών χρόνων, τα οποία συχνά και απερίφραστα καταγγέλλει, επικρίνει και καταδικάζει ο Μακρυγιάννης με μια σειρά επιχειρημάτων του προερχομένων από τα “Απομνημονεύματα” και από το μεταγενέστερο έργο του “Οράματα και Θάματα”.

---

4. Μία από τις σαφέστερες αναλύσεις για την επίδραση που άσκησε στην Ορθόδοξη Ανατολή, που τελούσε υπό την επίδραση της Βυζαντινής παράδοσης και ιδεολογίας, η πολιτισμένη Δύση είναι η ακόλουθη: Sherrard Ph., *The Greek East and the Latin West: a Study in the Christian Tradition*. Oxford University Press, London 1959, 96-107. Επίσης χρήσιμη είναι και η ακόλουθη μελέτη: Σκοπετέα Έλλη, *Η Δύση της Ανατολής: Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*. “Γνώση”, Αθήνα 1992.

Τον θεμέλιο λίθο για τον προσδιορισμό και την κατεύθυνση της παρούσας έρευνας, που αφορά στη μελέτη, ανάλυση και ερμηνεία των κυριότερων και αντιπροσωπευτικότερων επιχειρημάτων του Μακρυγιάννη από το έργο του “Απομνημονεύματα”, έθεσε η διαπίστωση ότι η εξεταζόμενη ιστορική περίοδος, η αφορούσα τον Αγώνα της εθνικής παλιγγενεσίας και την αποτύπωσή του στα πρωτότυπα κείμενα της εποχής, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Τα κείμενα αυτά, ως άμεσες και πρωτογενείς πηγές της ιστορίας, αποκαλύπτουν τη γόνιμη αλλά και έντονη αντιπαράθεση μεταξύ παραδοσιακών και νεωτεριστικών μορφών πολιτικής σκέψης και διακυβέρνησης και το πνευματικό, πολιτιστικό και ιδεολογικό υπόβαθρο του Αγώνα, μέσα από το οποίο θα γεννηθεί και θα καρποφορήσει η ιδέα της Ελευθερίας και της εθνικής Ανεξαρτησίας.⁵

Έναυσμα για την ενασχόληση με αυτό το ερευνητικό αντικείμενο στάθηκε το γεγονός ότι παρουσιάζει ιδιαίτερη πρωτοτυπία λόγω και του διαθεματικού του χαρακτήρα. Η μελέτη και αξιοποίηση όλου του διαθέσιμου ιστορικού υλικού από τα αυτοβιογραφικά κείμενα του Αγώνα μπορεί να φωτίσει αθέατες πλευρές της ιστορικής πραγματικότητας και να οδηγήσει στην προσέγγιση και ανάλυση του γεγονότος από τη σκοπιά των ιδεών, των στάσεων, των νοοτροπιών, των αντιλήψεων του συντάκτη. Επιπλέον η λογική ανάλυση των επιχειρημάτων του Μακρυγιάννη προβάλλει ως ένα εξαιρετικά επίπονο, δυσχερές αλλά ελκυστικό εγχείρημα, δεδομένου ότι επιβάλλει εφαρμογή των αρχών και κανόνων της Τυπικής Λογικής σε ένα αυτοβιογραφικό κείμενο, γραμμένο σε ύφος λαϊκό και σε γλώσσα δημοτική με λεξιλόγιο του τοπικού ρουμελιώτικου ιδιώματος.

Η παρούσα έρευνα στρέφεται επίσης στη συγκριτική μελέτη των βασικών επιχειρημάτων του Μακρυγιάννη με αυτά άλλων γνωστών ιστοριογράφων και κυρίως απομνημονευματογράφων. Απώτερος στόχος είναι να εντοπισθούν βασικές ιδεολογικές αρχές οι οποίες αποτελούν κοινό τόπο μεταξύ του Μακρυγιάννη και των άλλων αγωνιστών - απομνημονευτογράφων και επιπλέον ιδέες και θέσεις του αγωνιστή που αποκλίνουν από τις απόψεις των υπολοίπων. Παράλληλα διερευνάται κατά πόσον οι ιδέες αυτές απηχούν την περιορούσα ιδεολογική ατμόσφαιρα της εποχής αλλά και κατά πόσο συνετέλεσαν στην ευόδωση του Αγώνα της Ανεξαρτησίας και στη δημιουργία ενός φιλελεύθερου και δημοκρατικού κράτους.

---

5. Σχετικά με τις συνθήκες υπό τις οποίες διαμορφώθηκε το όραμα της ελευθερίας στο πλαίσιο του Αγώνα της ελληνικής παλιγγενεσίας βλ. Κιτρομηλίδης Πασχ., *Το όραμα της Ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία: από την πολιτική σκέψη στην πολιτική πράξη*. Πορεία, Αθήνα 1992.

Όπως έχει διαπιστωθεί από την έρευνα και την βιβλιογραφική μελέτη, δεν έχουν ασχοληθεί μέχρι σήμερα ερευνητές και μελετητές με αυτό το πρωτότυπο και εξειδικευμένο θέμα. Η υπάρχουσα και διαθέσιμη βιβλιογραφία η αναφερομένη στα “Απομνημονεύματα” του Μακρυγιάννη είναι ευρεία και πλούσια, ωστόσο αναφέρεται αποκλειστικά στις ιδέες, τις απόψεις και τις θέσεις του Στρατηγού απέναντι σε καιρία και βασικά θέματα και προβλήματα της εποχής του.⁶ Υπάρχουν επιπλέον επαρκείς και πολυάριθμες κριτικές και μελέτες, εντοπισμένες όμως κατά κύριο λόγο, στη γλωσσική και λογοτεχνική αξία των “Απομνημονευμάτων”. Επειδή το απομνημόνευμα ως γραμματειακό είδος κινείται μεταξύ της ιστοριογραφίας και της λογοτεχνίας, τα “Απομνημονεύματα” του Στρατηγού εξετάζονται κυρίως από λογοτεχνική σκοπιά παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω της ιδιαίτερης αφηγηματικής τεχνικής και της απλότητας του λόγου.⁷ Τα δημοσιεύματα, οι διαλέξεις και τα άρθρα στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, κυρίως μετά από τον εμφύλιο πόλεμο, δηλαδή από το 1947 και εξής, αφθονούν και για τον επιπρόσθετο λόγο ότι οι λογοτέχνες τής «γενιάς του ’30» ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με τον Μακρυγιάννη, ο οποίος αποτέλεσε για την περίοδο εκείνη ένα ηρωικό πρότυπο, καθώς η Ελλάδα επιχειρούσε να επαναπροσδιορίσει τη θέση της, να ανακάμψει μετά τη δίνη του πολέμου και να αναθεωρήσει πρότυπα και αξίες, αναζητώντας ιδανικές μορφές και πρόσωπα από το ιστορικό παρελθόν.

Η διαθέσιμη βιβλιογραφία βοηθάει τον ερευνητή στην προσέγγιση, ανάλυση και ερμηνεία της ιδεολογίας του Μακρυγιάννη, αλλά δεν είναι επαρκής για να φωτίσει πλήρως τις ιστορικές συνθήκες κάτω από τις οποίες γεννήθηκε το κείμενο των “Απομνημονευμάτων” και ούτε βέβαια βοηθάει στην ανάλυση της επιχειρηματολογίας. Επιπλέον δεν υπάρχει διαθέσιμη βιβλιογραφία για την λογική ανάλυση των επιχειρημάτων του Μακρυγιάννη, παρά μόνο βιβλιογραφία σχετική με τους κανόνες και τις αρχές της Τυπικής Λογικής. Παρατίθεται μάλιστα στο τέλος της εργασίας, με τη μορφή παραρτήματος, ένας ειδικός πίνακας, ένα γλωσσάρι όρων της Τυπικής Λογικής, το οποίο διευκολύνει τον αναγνώστη της διατριβής να διαπιστώσει ποιοι από αυτούς τους κανόνες και με ποιο τρόπο εφαρμόζονται στα επιχειρήματα του Μακρυγιάννη.

6. Ένας αρκετά ενημερωμένος κατάλογος της βιβλιογραφίας, ελληνόγλωσσης και ξενόγλωσσης, της σχετικής με το έργο του Μακρυγιάννη είναι ο εξής: Κατσιμπαλής Γ.Κ., *Βιβλιογραφία Ι. Μακρυγιάννη και ΙΙ. Ζωγράφου*. Τυπ. Σεργιάδη, Αθήνα 1957, 3-13.

7. Πέρα από τη λογοτεχνική αξία των “Απομνημονευμάτων” του Μακρυγιάννη μερικοί κριτικοί και μελετητές επισημαίνουν και τη νέα διάσταση που αποκτά το κείμενο των “Απομνημονευμάτων” από λογοτεχνικής πλευράς μέσα από την ερμηνευτική προσέγγιση του Γ. Σεφέρη. βλ. σχετικά: Καγιαλής Τάκ., «Ο Μακρυγιάννης του Σεφέρη» στο *Μοντερνισμός και Ελληνικότητα*. Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, 33-64· Αλεξανδρόπουλος Μήτσ., *Μια συνάντηση, Σεφέρης-Μακρυγιάννης*. Πολύτυπο, Αθήνα 1983, 36-149· Lambropoulos Vas., «Who has been Reading Masterpieces on Our Behalf? George Seferis, Makriyannis, and the Literary Canon» στο *Literature as National Institution: Studies in the Politics of Modern Greek Criticism*. Princeton University Press, Princeton N. J. 1988, 44-65.

Η ανεύρεση ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας αναφερομένης στο έργο του αγωνιστή επίσης ήταν ένα δυσχερές έργο, διότι η ιδιόμορφη γλώσσα δεν είναι εύκολα προσιτή, κατανοητή και προσεγγίσιμη σε ξένους μελετητές και κριτικούς. Με δυσκολία εντοπίστηκαν βιβλία και με μεγαλύτερη δυσκολία ορισμένα άρθρα, κυρίως σε αγγλικά περιοδικά.

Στην παρούσα εργασία η επιστημονική έρευνα στρέφεται προς τη μελέτη ιστορικών γεγονότων της επαναστατικής και πρώτης μετεπαναστατικής περιόδου, σε συνάρτηση με το ιδεολογικό πλαίσιο που τα περιβάλλει, λαμβάνοντας υπόψη τη συμβολή των ηρωικών προσωπικοτήτων στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις των γεγονότων. Ερωτήματα αναφερόμενα σε ζητήματα αντικειμενικότητας και αξιοπιστίας του διαθέσιμου ιστορικού υλικού και του βαθμού συμβολής των ιστορικών προσωπικοτήτων - μέσω της συγγραφής τους - στη διαμόρφωση του γενικότερου ιδεολογικού πλαισίου του Αγώνα, φιλοδοξεί η παρούσα μελέτη να τα φωτίσει και κατά το δυνατόν να τα απαντήσει.

Προκειμένου να προσεγγίσουμε και να ερμηνεύσουμε τη βασική ιδεολογία του Μακρυγιάννη, αποφασίσαμε να κατατάξουμε τα πιο αντιπροσωπευτικά επιχειρήματά του σε πέντε ειδικότερους άξονες - κεφάλαια, για την περαιτέρω διαπραγμάτευσή τους στην παρούσα διατριβή με θέμα: «Το επιχείρημα στα *Απομνημονεύματα* του Στρατηγού Μακρυγιάννη», ως συμβολή δική μας στην περιήγηση στο πρόσφατο, ένδοξο και επωφελές για τους μεταγενέστερους ιστορικό παρελθόν.

Στο πρώτο κεφάλαιο, το οποίο θεωρείται εισαγωγικό, εξετάζονται τα “Απομνημονεύματα” ως γραμματειακό είδος από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας. Μετά τον σαφή προσδιορισμό του όρου επιχειρείται μία σύγκρισή του με άλλα συγγενή γραμματειακά είδη, όπως είναι η ιστοριογραφία, η αυτοβιογραφία, η χρονογραφία και τα χρονικά.⁸ Εντοπίζεται ο υποκειμενικός χαρακτήρας τους και η τάση αυτοπροβολής, έπαρσης και φιλαυτίας τού συντάκτη τους. Πραγματοποιείται μια σύντομη ιστορική αναδρομή του είδους από την αρχαιότητα έως την εποχή της ελληνικής Επανάστασης με σύντομη αναφορά στα ενδεικτικότερα κείμενα των Αγωνιστών και στη συνέχεια εξετάζεται η αξία του ως ιστορικής πηγής.

---

8. Σχετικά με την αυτοβιογραφία και τη συγγενειά της με άλλα γραμματειακά είδη βλ. Smith Sid. & Watson Jul., «Life Narrative: Definitions and Distinctions» στο *Reading Autobiography: a Guide for Interpreting Life Narratives*. 2nd ed. University of Minnesota Press, Minneapolis-London χ.χ. (chapt. 1) 1-13. Άλλη σημαντική μελέτη περί αυτοβιογραφίας είναι η ακόλουθη: Cox Jam., «The Memoires of Henry James: Self - Interest as Autobiography» στο Olney James (επιμ.), *Studies in Autobiography*. Oxford University Press, New York, Oxford 1988, 3-23. Σχετικά με την αυτοβιογραφία ως δημιούργημα της νεωτερικής κοινωνίας βλ. τη μελέτη του Gusdorf Georges: «Conditions and Limits of Autobiography» στο Olney James (επιμ.), *Autobiography, Essays Theoretical and Critical*. Princeton University, Princeton N. J. 1980.

Σχετικά με το “Απομνημόνευμα” βλ. Κουρνούτος Γ. (επιμ.), “*Το Απομνημόνευμα 1453–1953*”, Α΄. Αθήνα 1953, 11-47 (Βασική Βιβλιοθήκη Αετού, αρ. 44).

Στο δεύτερο κεφάλαιο η έρευνα αποσκοπεί στην αναζήτηση των βασικών προϋποθέσεων που θέτει ο Μακρυγιάννης, μέσω των συλλογισμών του, για τη συγγραφή μιας αληθούς, αντικειμενικής, αμερόληπτης και απαλλαγμένης από πολιτικές εξαρτήσεις και προσωπικά συμφέροντα ιστοριογραφίας. Τόσο ο ίδιος όσο και οι λοιποί σύγχρονοί του ιστοριογράφοι και απομνημονευματογράφοι δεσμεύονται, ως αυτόπτες μάρτυρες, αυτήκοι και αυτουργοί των δρωμένων, ότι καταγράφουν πλήρως την αλήθεια με σκοπό να ανασυνθέσουν πιστά την ιστορική πραγματικότητα. Ο έντιμος βίος και ο ηθικός χαρακτήρας τους αποτελούν τα εχέγγυα για την ειλικρίνεια και την εγκυρότητα των πληροφοριών τους. Η ανεπάρκεια των γνώσεων, η δυσκολία προσέγγισης άλλων γραπτών πηγών, οι ανταγωνισμοί, οι προκαταλήψεις, οι πολιτικές σκοπιμότητες και ο υποκειμενικός χαρακτήρας του είδους, στερούν από τους συγγραφείς τους τη δυνατότητα της έγκυρης και αμερόληπτης απόδοσης και ερμηνείας των γεγονότων. Οι ψευδολογίες, οι υπερβολές, οι ανακρίβειες, οι εσκεμμένες αποσιωπήσεις και οι διαστρεβλώσεις των γεγονότων πυροδοτούν την έντονη σύγκρουση και αντιπαράθεση μεταξύ συγχρόνων απομνημονευματογράφων. Η νοθεία και η παραχάραξη της ιστορικής αλήθειας καταγγέλλονται, καταδικάζονται έντονα από τον Μακρυγιάννη και αποδίδονται στα ιδιοτελή κίνητρα και στην πολιτική στράτευση της ιστοριογραφίας.

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται σύγκριση των ιδεών και απόψεων του Μακρυγιάννη, περί της αντικειμενικότητας του ιστοριογραφικού πονήματος και του διδακτικού και φρονηματιστικού του χαρακτήρα για τους μεταγενέστερους, με ιστοριογράφους της Αρχαίας Ελληνικής γραμματείας, των Ρωμαϊκών και Βυζαντινών χρόνων και με συγχρόνους του συγγραφείς. Η ανωτέρω συγκριτική μελέτη, μέσω κατάλληλα επιλεγμένων ιστοριογραφικών πηγών, αποκαλύπτει τα σημεία σύγκλισης αλλά και διαφοροποίησης του Μακρυγιάννη σε σχέση με τους προγενέστερους και τους συγχρόνους του ιστοριογράφους και απομνημονευματογράφους ως προς το προαναφερόμενο θέμα.

Το βασικό πόρισμα που προκύπτει από την ανάλυση του κεφαλαίου είναι ότι η ιστοριογραφίες και τα απομνημονεύματα του Αγώνα αποτελούν πολύτιμες, γνήσιες και αυθεντικές πηγές της ιστορίας, ωστόσο λόγω του υποκειμενικού τους χαρακτήρα και της τάσης για αποσιώπηση, παραποίηση και μονομερή προβολή στοιχείων και γεγονότων, απαιτείται κριτική στάση του μελετητή. Για το σκοπό αυτό ο ιστορικός οφείλει να υποβάλλει τα κείμενα αυτά σε αυστηρό έλεγχο, μέσω της συγκριτικής μελέτης με άλλα έγγραφα και τεκμήρια, προκειμένου να αποδειχθεί η εγκυρότητα και η αξιοπιστία τους.⁹

---

9. Σημαντικές μελέτες, για τον έλεγχο της εγκυρότητας και της αξιοπιστίας των πηγών από τον ιστορικό, είναι οι ακόλουθες: Peirce Ch., *Collected Papers of Charles Sanders Peirce* (επιμ. Arth. Burks), vol. 8. MA: Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge 1959 και Peirce Ch., *Selected Writing (Values in a Universe of Chance)* (Επιμ. Εισαγωγή-Σχόλια Philip P. Wiener). Dover, New York 1958.

Στο τρίτο κεφάλαιο επιχειρείται η παρουσίαση των φιλοσοφικών και πολιτικών στοχασμών του Μακρυγιάννη μέσα από μια σειρά επιχειρημάτων του, με τα οποία προβάλλονται οι προσπάθειες των σκλαβωμένων Ελλήνων να δράσουν συλλογικά, κατά τη διάρκεια του εθνοαπελευθερωτικού Αγώνα, διακατεχόμενοι από πνεύμα σύμπνοιας, ομόνοιας, ομοψυχίας, με στόχο να επιτύχουν την απελευθέρωση του έθνους από τα δεσμά της δουλείας και την κατοχύρωση της ελευθερίας και της εθνικής ανεξαρτησίας. Στην προσπάθειά του να τονίσει την αναγκαιότητα και την αποτελεσματικότητα της σύμπνοιας και της συλλογικής δράσης των Ελλήνων, καταγγέλλει και αποδοκιμάζει όλες τις υπονομευτικές και αποδομητικές τάσεις κάποιων ανδρών - στρατιωτικών και πολιτικών - που έθεσαν το «εγώ» τους, το προσωπικό τους συμφέρον πάνω από το «εμείς», πάνω από το όφελος του συνόλου των πολιτών και της πατρίδας εν γένει, κινούμενοι από ιδιοτελή συμφέροντα ή πολιτικές σκοπιμότητες.

Οι ανωτέρω πολιτικές, φιλοσοφικές και ιδεολογικές αρχές του Μακρυγιάννη απορρέουν από τον ένθερμο πατριωτικό του ζήλο, ο οποίος υπαγορεύει την υποταγή του ατομικού συμφέροντος στο συλλογικό. Επιπλέον υποδηλώνουν τις επιδράσεις που είχε δεχθεί από το ιδεολογικό κλίμα που είχαν διαμορφώσει οι φωτισμένοι άνθρωποι της εποχής του, όπως αυτό είχε σφυρηλατηθεί από τις ιδέες και τις αντιλήψεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου, οι οποίες είχαν ξαναζωντανέψει και αναβιώσει μέσα από τα ριζοσπαστικά και φιλελεύθερα ρεύματα στους κόλπους του Διαφωτισμού.

Οι απόψεις του για πρόταξη του συλλογικού συμφέροντος έναντι του ατομικού και η μέριμνά του για ευδοκίμηση και προαγωγή της πολιτείας, πρωτίστως ως συνόλου και δευτερευόντως του κάθε πολίτη χωριστά, απηχούν επιδράσεις έμμεσα από το ιδεολογικό υπόβαθρο του αρχαίου ελληνικού κόσμου και από τις πολιτικές θεωρίες και αντιλήψεις αρχαίων Ελλήνων ιστορικών, φιλοσόφων και στοχαστών, όπως ο Θουκυδίδης, ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης, ο Δημόκριτος, οι Στωικοί φιλόσοφοι και οι τραγικοί ποιητές. Οι πολιτικές και πολιτειακές αυτές αντιλήψεις, που με τη διαχρονική τους ισχύ είχαν διασωθεί και μεταδοθεί διαμέσου των αιώνων και είχαν απήχηση στην κοινωνία των επαναστατικών χρόνων, είχαν αποτελέσει το περίγραμμα για τον ιδεολογικό αυτοπροσδιορισμό του Αγώνα της ανεξαρτησίας, αφού είχαν επηρεάσει τη σκέψη, όχι μόνο του Μακρυγιάννη αλλά και άλλων αγωνιστών, στη διαμόρφωση των εθνικών οργανισμών τους, στην άρθρωση των πολιτικών και κοινωνικών αιτημάτων και στη διάπλαση της πολιτικής σκέψης αργότερα κατά την περίοδο συγκρότησης, οργάνωσης και διοίκησης του νεοσύστατου κράτους.¹⁰

10. Σχετικά με τους παράγοντες που συνέβαλαν στην ιδεολογική και ψυχολογική προπαρασκευή των εκφραστών και συντελεστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας κάτω από την επίδραση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού βλ. Δημαράς Κ. Θ., “Ψυχολογικοί παράγοντες του Εικοσιένα: Λόγος Πανηγυρικός”, (αναδημοσίευση), *Ιστορικά Φροντισματα*, Α΄. Αθήνα 1992, 210-225.

Στο κεφάλαιο αυτό καταδεικνύεται η δυνατότητα συσχέτισης και περαιτέρω ανάλυσης και ερμηνείας των βασικών ιδεολογικών, πολιτικών και πολιτειακών αντιλήψεων του Μακρουγιάννη με αυτές άλλων συγχρόνων του απομνημονευματογράφων σχετικά με τα αιτήματα του ελληνικού Αγώνα, την κατοχύρωση της λαϊκής κυριαρχίας και των συνταγματικών δικαιωμάτων, αλλά και εν γένει τη διοίκηση και λειτουργία του νεοπαγούς ελληνικού κράτους. Από την ανάλυση του κεφαλαίου διαφαίνεται ότι η βασική αρχή του Μακρουγιάννη για δημιουργική σύζευξη του «εμείς» με το «εγώ», με στόχο η συλλογική δράση των πολιτών να συμβάλει στην ευημερία και προαγωγή της πατρίδας και του Έθνους, απαντά σε λίγους μόνο απομνημονευματογράφους και σε μικρή έκταση μέσα στο έργο τους.

Στο επόμενο κεφάλαιο, το τέταρτο, επιχειρείται η παρουσίαση της προβληματικής του Μακρουγιάννη σχετικά με τις αρχές περί ηθικής και δικαίου που συνεπάγονται στην προκειμένη περίπτωση τη θεία τιμωρία των υβριστών Οθωμανών ως ανταπόδοση για τις άδικες, ανήθικες και βίαιες πράξεις τους εις βάρος των Ελλήνων υπηκόων τους. Με έναν ευρύ συλλογισμό ο αγωνιστής παρουσιάζει έναν Οθωμανό Μπέη, τον Ισμαήλ Μπέη, να αναφωνεί «θα χαθούμε γιατί αδικήσαμε» επιθυμώντας να δείξει ότι και οι ίδιοι οι Οθωμανοί έχουν συνειδητοποιήσει ότι διέπραξαν ύβρη, με τις ανομίες και τις βιαιοπραγίες εις βάρος των υπηκόων τους, και έχουν κατανοήσει ότι έφθασε η ώρα να λογοδοτήσουν στο Θεό για τα αμαρτήματά τους και να πληρώσουν βαρύ τίμημα με την κατάρρευση και την απώλεια του οθωμανικού Βασιλείου.

Στον ανωτέρω συλλογισμό προβάλλονται οι αρχές περί δικαιοσύνης του Μακρουγιάννη, διαποτισμένες από τις λαϊκές αντιλήψεις της εποχής που σχετίζονται με την ευρύτατα γνωστή λαϊκή φράση «το άδικο δεν ευλογείται». Οι αρχές αυτές επιπλέον απηχούν απόψεις προερχόμενες από το ιδεολογικό υπόβαθρο του αρχαίου ελληνικού κόσμου, οι οποίες απαντούν σε κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, κυρίως στις τραγωδίες, όπου ο υβριστής καταδιώκεται από τους Θεούς και τιμωρείται παραδειγματικά.

Οι βασικές θέσεις του Μακρουγιάννη περί δικαιοσύνης είναι σύμφωνες και με το οθωμανικό δίκαιο και συνδέονται στενά με τον θεσμό και την εξουσία του σουλτάνου, ο οποίος - κατά τη διάρκεια της δίκαιης βασιλείας του - δεσμεύεται έναντι του Θεού για την ομαλή διαβίωση των υπηκόων του.¹¹ Η κατάχρηση και αυθαιρεσία της εξου-

---

11. Το Kanum μαζί με τη Seriat και το εθμικό δίκαιο (örf) αποτελούσαν τις πηγές του οθωμανικού δικαίου. Για το οθωμανικό δίκαιο και τις πηγές του βλ.: Heyd U., *Studies in old Ottoman criminal Law*, V. L. Ménage (επιμ.). Oxford 1973, 208-234· Gerber H., *State, Society and Law in Islam: Ottoman Law in comparative perspective*. State University of New York Press, Albany 1994, 66-69· Gerber H., *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700*. The Hebrew University, Jerusalem 1988, 187-211 και Ιναλτζίκ Χ., *Η Οθωμανική αυτοκρατορία: Η κλασική εποχή 1300-1600* (μτφ. Μ. Κοκολάκης). Αθήνα 1995, 125-134.

σίας από μέρους των Οθωμανών κατακτητών προς τους υπηκόους τους θεωρείται έγκλημα συχνά αξιόποιο και τιμωρητέο σύμφωνα με το μουσουλμανικό θρησκευτικό δίκαιο και τον άγραφο ηθικό νόμο.

Επιπροσθέτως, το περιεχόμενο του συλλογισμού αυτού δύναται να συσχετισθεί με τις γενικότερες ηθικές αρχές και αξίες περί δικαίου της τουρκοκρατούμενης ελληνικής κοινωνίας. Είναι επίσης σύμφυτο με τις χριστιανικές απόψεις της εποχής εκείνης, σύμφωνα με τις οποίες η θεία Πρόνοια και η θεία βούληση, μετά τη δοκιμασία του ορθόδοξου ελληνικού έθνους, θα συμβάλουν στην αποκατάσταση της ηθικής τάξης των πραγμάτων - ως μέσου δικαίωσης του δοκιμαζόμενου λαού - με την αποτίναξη του ξενικού ζυγού και την αναγνώριση της ανεξαρτησίας του έθνους.

Η συλλογιστική του Μακρυγιάννη περί τιμωρίας των υβριστών κατακτητών και περί αποκατάστασης της ηθικής τάξης, μέσω της δικαίωσης του Αγώνα της ανεξαρτησίας των Ελλήνων, απαντά και σε άλλους αγωνιστές - απομνημονευματογράφους, αλλά αποτελεί και αντικείμενο μελέτης πολλών συγχρόνων κριτικών και σχολιαστών. Προκειμένου να προσεγγίσουμε και να κατανοήσουμε τη συλλογιστική του Μακρυγιάννη σχετικά με τις απόψεις του περί δικαίου, επιχειρείται σύγκριση και με τις ανάλογες πεποιθήσεις που κυριαρχούσαν στον αρχαίο ελληνικό κόσμο και διερεύνηση της δυνατότητας προσαρμογής τους στα νέα δεδομένα που επέβαλε η οθωμανική κατάκτηση, η ορθόδοξη ελληνική παράδοση και το εθιμικό δίκαιο, εκφρασμένα μέσα από τα ανάλογα λαϊκά, λόγια, θρησκευτικά και αυτοβιογραφικά κείμενα, ευρείας αποδοχής, της εποχής εκείνης.

Στη συνέχεια, στο πέμπτο κεφάλαιο, γίνεται ευρύτατη αναφορά στον εμφύλιο πόλεμο - και στις δύο φάσεις του - που συγκλόνησε τον Αγώνα της ανεξαρτησίας, δίχασε το έθνος, διέσπασε την ενότητα των αγωνιστών και απείλησε την πορεία της Επανάστασης. Προκειμένου να καταστούν γνωστές οι συνθήκες κάτω από τις οποίες ξέσπασε ο εμφύλιος πόλεμος, τόσο κατά την πρώτη όσο και κατά τη δεύτερη φάση του, γίνεται μια διερεύνηση των βασικών αιτιών που οδήγησαν στη σύγκρουση μεταξύ των αγωνιστών, στη διαίρεσή τους σε αντίπαλα στρατόπεδα, στην αντιπαράθεση μεταξύ Ρουμελιωτών και Μοραϊτών και στο διαρκή ανταγωνισμό μεταξύ των πολιτικών ανδρών.

Στο πλαίσιο της ανάλυσης του παρόντος ιδεολογικού άξονα παρατίθενται προς ενημέρωση του αναγνώστη, τα κυριότερα γεγονότα που σηματοδότησαν τα σημεία τριβής και αντιπαράθεσης μεταξύ αγωνιστών που ανήκαν σε αντίπαλα στρατόπεδα και γίνεται σύντομη αναφορά σε συγκεκριμένες αιματηρές εμφύλιες συγκρούσεις. Όλα τα γεγονότα του εμφυλίου πολέμου θα μας απασχολήσουν σε δεύτερη προτεραιότητα και μόνο στο βαθμό και στην περίπτωση κατά την οποία συνδέονται με την εμπλοκή του Μακρυγιάννη σε αυτά, πράγμα που συνιστά άμεση προτεραιότητα της έρευνάς μας στο παρόν κεφάλαιο.

Η ανάμειξη του αγωνιστή στον εμφύλιο πόλεμο από πολλούς θεωρήθηκε “αμάρ-

τημα” ή απόπειρα που ουδέποτε του συγχωρέθηκε. Πολλοί του καταλογίζουν ευθύνες και του αποδίδουν βαριές κατηγορίες για δωροδοκία, για καιροσκοπισμό, για ικανοποίηση φιλοδοξιών με την άνοδο στα στρατιωτικά αξιώματα, για εκμετάλλευση των ευκαιριών του εμφυλίου πολέμου προς όφελός του. Ο ίδιος με μια σειρά επιχειρημάτων του δικαιολογείται ηθικά για τη συμμετοχή του στον εμφύλιο, για την απομάκρυνσή του από την παράταξη των στρατιωτικών και για τη συστράτευσή του με το κυβερνητικό στρατόπεδο και τους πολιτικούς, των οποίων τη στάση πάντοτε επέκρινε και καταδίκασε. Την ανάμειξή του στον εμφύλιο τη θεωρεί ως έκφραση νομιμοφροσύνης προς την Κεντρική Διοίκηση, ως ηθικό χρέος να υπηρετήσει το συμφέρον της πατρίδας και όχι ως προοπτική για υλικά οφέλη, αξιώματα και εύκολο πλουτισμό.

Ωστόσο, παρά την λεπτομερή ανάλυση και ερμηνεία των επιχειρημάτων του, δεν καθίσταται δυνατόν να διερευνηθούν τα βαθύτερα κίνητρα της εμπλοκής του, κυρίως στο δεύτερο εμφύλιο πόλεμο. Η ίδια η επιχειρηματολογία του, διατυπωμένη σύμφωνα με τις δικές του αιτιολογήσεις, δεν αποκαλύπτει τα σαφή κίνητρά του. Δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε αν η ανάμειξή του στην εμφύλια αναμέτρηση αποδίδεται στην απειρία, στο προσωπικό συμφέρον, στις φιλοδοξίες του, στο πολιτικό του αισθητήριο, στο τοπικιστικό του πνεύμα ή σε προσωπική κρίση και εκτίμηση ότι έτσι ενεργούσε υπέρ του συμφέροντος της πατρίδας. Ο υποκειμενικός χαρακτήρας των απομνημονευμάτων και η τάση έπαρσης και αυτοπροβολής του αφηγητή συσκοτίζει τα γεγονότα και δυσχεραίνει την αποκάλυψη των βαθύτερων αιτιών της εκάστοτε επιλογής και της δράσης του.¹²

Επιπλέον με μια σειρά λοιπών επιχειρημάτων καταδικάζει και καταγγέλλει τις συνέπειες του εμφυλίου πολέμου, όπως είναι οι αδικίες και οι ανομίες, η αρπαγή και η ληστεία, οι λεηλασίες, η λαφυραγωγία και το «πλιάτσικο», οι καταχρήσεις και όλων των ειδών οι αναίσχυντες και αποτρόπαιες πράξεις βίας. Τιμωρεί αυστηρά και παραδειγματικά τους συντρόφους του που επιδίδονται σε τέτοιου είδους πράξεις ηθικής διαφθοράς. Στο πλαίσιο της ανάλυσης παρατίθενται αποσπάσματα κειμένων άλλων απομνημονευματογράφων και ιστοριογράφων, οι οποίοι επίσης καταδικάζουν απερίφραστα τέτοιου είδους βιαιότητες. Οι θέσεις αυτών των κειμενογράφων αποτελούν κοινό τόπο με τις αντίστοιχες θέσεις του Μακρυγιάννη.

---

12. Ο Ch. Peirce παρατηρεί ότι, λόγω του υποκειμενικού χαρακτήρα του απομνημονεύματος, ο ιστορικός επιβάλλεται να εξετάσει κατά πόσο η διήγηση του συντάκτη είναι σύμφωνη με την πραγματικότητα και τις βιωμένες καταστάσεις, όπως αυτές είναι γνωστές και κοινώς αποδεκτές μέσα στην κοινωνική ομάδα που ήταν ο ίδιος ενταγμένος, βλ. σχετικά: Peirce Ch., *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, vol. 8, ό.π., 18 και Peirce Ch., *Selected Writing*, ό.π., 74.

Ο Στρατηγός θεωρεί υπεύθυνους τους πολιτικούς άνδρες για τη διαίρεση και την εμφύλια αναμέτρηση κατηγορώντας τους για μηχανορραφίες, άμετρο ανταγωνισμό, φιλαρχία, αντιζηλίες και φατριασμό. Ο ίδιος μετά το πέρας του εμφυλίου πολέμου, αναλογιζόμενος τις θλιβερές συνέπειές του, φιλοσοφεί, στοχάζεται, πικραίνεται και αναθεματίζει τη διχόνοια, τις έριδες και το διχασμό.

Στο επόμενο, το έκτο κεφάλαιο της διατριβής, που αποτελεί και τον τελευταίο άξον ανάλυσης των επιχειρημάτων του Μακρυγιάννη, εξετάζεται η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του. Η παρουσίαση και ανάλυση των θρησκευτικών θέσεων και απόψεών του κρίνεται απαραίτητη, για να καταδείξουμε πόσο βαθιά ριζωμένη υπήρξε, όχι μόνο στο Μακρυγιάννη αλλά και σε άλλους αγωνιστές, η πεποίθηση ότι ο Αγώνας της ανεξαρτησίας τελούσε υπό τη θείκη προστασία και οι ευεργετικές παρεμβάσεις του Θεού στις μάχες και τις αναμετρήσεις με τον κατακτητή υπήρξαν καθοριστικής σημασίας για την αίσια έκβασή του.

Σε όλη την έκταση της ανάλυσης του κεφαλαίου διαφαίνεται η προσήλωση του Στρατηγού σε δύο ύψιστα ιδανικά που αποτελούν και τους κορυφαίους πυλώνες του ιδεολογικού του στερεώματος, την πατρίδα και τη θρησκεία. Υπερασπίζεται και τα δύο με πάθος και αφοσίωση διότι πιστεύει στην άρρηκτη ενότητα της Ορθοδοξίας με τον Ελληνισμό και θεωρεί ότι η ελευθερία της πατρίδας θα είναι δόξα του Θεού και νίκη της Ορθοδοξίας.

Από την ερμηνευτική προσέγγιση των επιχειρημάτων του καταδεικνύεται ότι η βαθιά θρησκευτικότητα και θεοσέβεια του Μακρυγιάννη πηγάζει από τις προσωπικές εμπειρίες και τα βιώματά του, από τις καταλυτικές επιδράσεις που δέχθηκε από την ελληνορθόδοξη παράδοση, από την πνευματική και πολιτιστική κληρονομιά του τόπου και από το ιδεολογικό κλίμα της εποχής του, φορτισμένο από τις λαϊκές δοξασίες και τις χρησιμολογικές αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες τα ιστορικά γεγονότα καθοδηγούνταν από τη θεία Πρόνοια.¹³

Οι θρησκευτικού περιεχομένου συλλογισμοί του είναι διαποτισμένοι και επηρεασμένοι από την οικουμενικότητα της θρησκευτικής του συνείδησης, η οποία απορρέει από την αντίληψή του για την αδιαίρετη ενότητα της εθνικής υπόστασης με τη θρησκευτική πίστη του λαού. Μέσω των επιχειρημάτων του, τα οποία είναι διάχυτα σε όλη την έκταση τόσο των “Απομνημονευμάτων” όσο και των “Οραμάτων και Θαμάτων”, καταγράφεται η συμβολή του στην προάσπιση της Ορθοδοξίας όχι μόνο κατά την επανα-

---

13. Ο Γάλλος μελετητής Pier. Vidal -Naquet παρατηρεί ότι η βαθιά πίστη του Μακρυγιάννη τον οδηγεί στα όρια της θρησκοληψίας, καθώς εμφανίζεται να συνδιαλέγεται με το Θεό και τους αγίους στο μεταγενέστερο έργο του “*Οράματα και Θαματα*” βλ. σχετικά: Vidal-Naquet Pier., *Makriyannis et la Grèce Antique*. Daedalus, Paris-Athenes 1995, 14 (ανάτυπο).

σταστική περίοδο, αλλά και κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας και της βασιλείας του Όθωνα.

Σε μια σειρά επιχειρημάτων του αποτυπώνονται οι αγώνες του για τον τερματισμό της προσηλυτιστικής δράσης των ετεροδόξων και της διάβρωσης της ορθόδοξης πίστης από τις κακοδοξίες κληρικών και δυτικοφερεμένων στοχαστών. Επιπλέον οι αντιδράσεις του για τις μοναστηριακές μεταρρυθμίσεις της Αντιβασιλείας, για τη δράση της Φιλορθόδοξης Εταιρείας και για την τροποποίηση άρθρων του Συντάγματος του 1844 που αφορούσαν στη θρησκεία μαρτυρούν την αυστηρή προσήλωσή του στις αρχές των εθνικών και θρησκευτικών παραδόσεων του τόπου.

Η ιδέα της προνοιακής αντίληψης της ιστορίας που προβάλλεται στα επιχειρήματα του Μακρυγιάννη, καθώς και η επίκληση της θεϊκής βοήθειας κατά τις αναμετρήσεις με τον εχθρό, στοιχεία που υποδηλώνουν την αφοσίωση στο Θεό και την πατρίδα, απαντούν και σε άλλους αγωνιστές - απομνημονευματογράφους του Αγώνα, ωστόσο μόνο αυτός πρωτοστάτησε με σθένος στους αγώνες υπέρ της πίστεως και της Ορθοδοξίας.

Τέλος, οι νέες θέσεις που διατυπώνονται στην παρούσα διατριβή σχετικά με το ιδεολογικό πλαίσιο των κύριων και αντιπροσωπευτικότερων επιχειρημάτων του Μακρυγιάννη, πάντοτε σε αντιπαράβολή και σύγκριση με αυτό των άλλων συγχρόνων του ιστοριογράφων και απομνημονευματογράφων, αναφέρονται και παρουσιάζονται συνοπτικά ως συμπεράσματα στο έβδομο και τελευταίο κεφάλαιο.

II. Πηγές, μεθοδολογική προσέγγιση του θέματος

Η μεθοδολογική προσέγγιση του θέματος στηρίχθηκε σε βασικές θεμελιώδεις αρχές της ερευνητικής διαδικασίας με στόχο την απόρριψη ή την επαλήθευση των ιστορικών κρίσεων. Επιχειρήσαμε να λάβουμε υπόψη μας τις διαθέσιμες ιστορικές πηγές, να διερευνήσουμε την εγκυρότητα και τη αξιοπιστία τους, αλλά και τα πορίσματα της προϋπάρχουσας έρευνας σχετικά με το εξεταζόμενο θέμα. Προσπαθήσαμε να αξιοποιήσουμε το υπάρχον ιστορικό υλικό και κατά τη διαχείρισή του ακολουθήσαμε μια βασική μεθοδολογική αρχή, η οποία να εξασφαλίζει τις προϋποθέσεις για ομοιόμορφη και σταθερή προσέγγιση όλων των προς εξέταση κειμένων - πηγών, ώστε να αποφευχθούν αιτιάσεις μονόπλευρης θέασης και ερμηνείας κατά την αντιπαράβολή τους. Επιπροσθέτως μέλημά μας υπήρξε να μη σταθεί η διατριβή στη στείρα εξιστόρηση γεγονότων, σε μια αφήγηση γεγονοτολογικού τύπου, αλλά να υπεισέλθει στα βαθύτερα αίτια και κίνητρα των επιλογών, της δράσης των προσώπων και της συμβολής τους στη διαμόρφωση του ιστορικού γίνεσθαι της εποχής.

Οι πηγές, στις οποίες στηρίξαμε την έρευνά μας, είναι κυρίως ιστοριογραφικά και αυτοβιογραφικά κείμενα του Αγώνα, καθώς και κείμενα ξένων φιλελλήνων, εθελοντών και περιηγητών. Επίσης καταφύγαμε σε αρχειακό υλικό, προερχόμενο από τα Αρχεία

της ελληνικής παλιγγενεσίας, από όπου μελετήσαμε επιστολές αγωνιστών, διπλωματικά, συνταγματικά και πολιτικά κείμενα του Αγώνα, αποφάσεις και διαταγές των υπουργείων των προσωρινών Κυβερνήσεων της Ελλάδος και ποικίλο άλλο χρήσιμο υλικό. Λάβαμε υπόψη μας τα εθνοδιαφωτιστικά κείμενα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, τον ημερήσιο και περιοδικό τύπο του Αγώνα, τη λαϊκή και λόγια ποίηση της εποχής. Θεωρούμε ότι οι παραπάνω πηγές έχουν τη δυνατότητα να ανασυνθέσουν και να αναπαραστήσουν πιστά την εικόνα της σύγχρονης τους πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Κατά την εξέταση των ανωτέρω πηγών λάβαμε υπόψη μας ότι τα κείμενα αυτά συντάχθηκαν για να εξυπηρετήσουν ορισμένους σκοπούς και πρέπει να αξιολογηθούν ενταγμένα μέσα στο πλαίσιο της εποχής που τα δημιούργησε και όχι αποκομμένα από τις συνθήκες γέννησης και δημιουργίας τους. Για το σκοπό αυτό επιχειρήσαμε να εξετάσουμε τις ιστορικές πηγές σε συνάρτηση με το κοινωνικό, ιδεολογικό και πολιτικό περιβάλλον που τις διαμόρφωσε και όχι απομονωμένες από αυτό, διότι αυτές απηχούν τις ιδέες, τις αντιλήψεις, τις απόψεις, τις κυρίαρχες νοοτροπίες της χρονικής περιόδου που αντιπροσωπεύουν.

Στην πορεία της έρευνας αντιμετωπίσαμε ένα θεμελιώδες πρόβλημα που απορρέει από την ίδια τη φύση των αυτοβιογραφικών κειμένων και δεν είναι άλλο από την αξιοπιστία των πληροφοριών τους. Γι' αυτό και η προσέγγιση και ερμηνεία τους έγινε με ιδιαίτερη προσοχή και συχνά μάλιστα απαιτήθηκε διασταύρωση πληροφοριών προς επιβεβαίωση του περιεχομένου τους. Επίσης ελήφθη υπόψη η ιδεολογική και πολιτική τοποθέτηση του συντάκτη, το μορφωτικό του επίπεδο, οι επιρροές τις οποίες δέχθηκε από το περιβάλλον, η πρόσβασή του σε πληροφοριακό υλικό και οι γενικότερες συνθήκες κάτω από τις οποίες συνέγραψε. Στην πορεία της έρευνας συγκρίναμε ιστοριογραφικά και αυτοβιογραφικά κείμενα μεταξύ τους προκειμένου να εξαγάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα. Υπάρχουν και σημεία όπου διαπιστώθηκε ότι τα προαναφερόμενα κείμενα δύναται να τεθούν υπό αμφισβήτηση, διότι υστερούν στο θέμα της διαφάνειας, της εγκυρότητας και της αντικειμενικότητας των πληροφοριών τους.

Συχνά επιχειρείται σύγκριση αυτών των κειμένων με ανάλογα κείμενα της Αρχαίας Ελληνικής, της Ρωμαϊκής και της Βυζαντινής γραμματείας, όπου διαπιστώνεται ιδεολογική σύγκλιση και συνάφεια. Σε πολλές περιπτώσεις οι ιδεολογικές αρχές του Μακρυγιάννη ενισχύονται από απόψεις συγχρόνων μελετητών, κριτικών και στοχαστών ή κάποτε αμφισβητούνται. Η πλούσια σύγχρονη βιβλιογραφία λειτουργεί αποδεικτικά, γι' αυτό και παρατίθεται σε πολλά σημεία της εργασίας. Οι τοποθετήσεις προγενέστερων ιστοριογράφων, αλλά και οι απόψεις σημερινών ιστορικών, σχετικά με το περιεχόμενο της επιχειρηματολογίας του Μακρυγιάννη και το ιδεολογικό του βεληνεκές, έχουν ληφθεί υπόψη κατά την ερμηνευτική διαδικασία και έχουν συμβάλει τα μέγιστα στην αποδοχή ή την απόρριψη των απόψεών του.

Η παρούσα ερευνητική εργασία επιχειρεί να φωτίσει τις συνθήκες κάτω από τις

οποίες γεννήθηκαν τόσο τα “Απομνημονεύματα” του Μακρυγιάννη όσο και τα άλλα αυτοβιογραφικά κείμενα του Αγώνα, καθώς και τις ιδεολογικές επιδράσεις που δέχθηκαν οι συντάκτες τους κατά τη διαμόρφωσή τους. Επίσης φιλοδοξεί με το διαθεματικό της χαρακτήρα να αναλύσει και να ερμηνεύσει τη βασική επιχειρηματολογία του Μακρυγιάννη τόσο από ιστορική, ιδεολογική, όσο και από λογική σκοπιά. Ευρύτερος στόχος της έρευνας είναι να φωτίσει το ιδεολογικό υπόβαθρο των επαναστατικών και πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων μέσα από τα κείμενα των κυριότερων εκφραστών του, με βασικό σημείο αναφοράς τα “Απομνημονεύματα” του Στρατηγού Μακρυγιάννη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Τα «απομνημονεύματα» ως γραμματειακό είδος από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας.

Ο όρος απομνημόνευμα δηλώνει κατά βάση ό,τι αναφέρεται από μνήμης και, συνεκδοχικά, την αφήγηση γεγονότων στα οποία πήρε μέρος και ο συγγραφέας τους. Δηλώνει δηλαδή την εξιστόρηση γεγονότων, που με άμεσο ή έμμεσο ενδιαφέρον αφηγείται ο δράστης ή θεατής τους, μετά την πάροδο ενός χρονικού διαστήματος. Συχνά ο δράστης ή ο θεατής είναι ένας από τους άμεσους πρωταγωνιστές τους.¹ Απομνημονεύματα ακριβέστερα αποκαλούνται οι ιστορικές αναγραφές που έχουν συνταχθεί από συγγραφέα ο οποίος υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων που αφηγείται, τα οποία μάλιστα είναι σύγχρονα ή σχεδόν πρόσφατα και όχι γεγονότα του παρελθόντος, και στα οποία ο ίδιος έχει οπωσδήποτε κάποια ανάμειξη. Συνήθως ο συντάκτης αυτού του συγγράμματος διηγείται ή εκθέτει γεγονότα στα οποία έλαβε ο ίδιος μέρος ή τα είδε και τα παρακολούθησε από κοντά κατά τη διάρκεια της ζωής του.

Το χαρακτηριστικό στο πεζογραφικό αυτό λογοτεχνικό είδος είναι ότι κατά την ιστορική αφήγηση των γεγονότων, κυριαρχούν η προσωπικότητα και τα βιώματα του ίδιου του συγγραφέα, είτε ως πρωταγωνιστή των γεγονότων είτε ως αυτόπτη μάρτυρα, και επιπλέον παρατίθενται σχόλια, παρατηρήσεις, κρίσεις και εντυπώσεις για τα ιστορικά αυτά συμβάντα.² Αυτό το είδος του λόγου γεννήθηκε από την ανάγκη του ανθρώπου να διασώσει τον εαυτό του από τη φθοροποιό δύναμη του χρόνου και ως εκ τούτου κύριο μέλημα του συντάκτη τους είναι να εξασφαλίσει την προέκταση της προσωπικότητάς του στα μελλοντικά χρόνια.³ Τα απομνημονεύματα αναφέρονται σε μια περιορισμένη τοπικά και χρονικά περιοχή και αποτελούν ένα ενιαίο, αυτοτελές και περιορισμένο σύγγραμμα με δραματικό συνήθως περιεχόμενο και με πρωταγωνιστή τον ίδιο τον συντάκτη τους. Κύριο χαρακτηριστικό του αφηγητή είναι ότι στερείται την εγκαρτέρηση και τη νηφαλιότητα που θα του επέτρεπε να προσεγγίσει τα γεγονότα «χωρίς φόβο και

---

1. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς Μπριτάννικα*, 10. 2η εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1996, 220. Περί του όρου «απομνημόνευμα» βλ. Κουρνούτος Γ. (επιμ.), “*Το Απομνημόνευμα 1453–1953*”, Α΄. Αθήνα 1953, 12 (Βασική Βιβλιοθήκη Αετού, αρ. 44).

2. *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Πρόσωπα-έργα-ρεύματα-όροι*. Πατάκης, Αθήνα 2007, 152.

3. Προποιάλης Εμμ., «Η Επανάσταση του 1821 και η περί αυτής ιστοριογραφία» στο *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΕΦΣΠΑ)*, περ. Β΄, ΚΔ΄, 1973-74, Αθήνα 1975, 274.

χωρίς πάθος» και να τα ταξινομήσει σύμφωνα με την αιτιώδη τους σχέση.⁴

Σε αντίθεση με την ιστορία, τα απομνημονεύματα έχουν καθαρά προσωπικό χαρακτήρα και αποδίδουν όχι απλώς την πράξη, αλλά την προέκταση της πράξης ενός ιστορικού προσώπου, και μάλιστα όπως αυτό επιθυμεί να την αποτυπώσει πάνω στο χρόνο.⁵ Αυτό που ενδιαφέρει τον αφηγητή του απομνημονεύματος είναι να αποδώσει την αλήθεια, όπως αυτός την είδε ή την αντιλήφθηκε, με τη μεγαλύτερη δυνατή ζωντάνια, καθαρότητα και παραστατικότητα. Ο απομνημονευματογράφος δεν υπεισέρχεται στην ουσία των πραγμάτων, αλλά παρουσιάζει αυτά τα ίδια τα πράγματα, χωρίς να ενδιαφέρεται για τη βαθύτερη ουσία τους. Η διαλογή του υλικού, η αφαίρεση του περιττού και η αξιολόγηση των συμβάντων δεν είναι δικό του έργο, είναι υπόθεση του ιστορικού. Αυτός απλώς προσφέρει αυτούσιο το υλικό, το οποίο θα αποτελέσει ένα είδος υπομνήματος, που θα λάβει υπόψη του ο ιστορικός.⁶

Σημαντική είναι η στροφή του ενδιαφέροντος, που παρατηρείται κυρίως από τη δεκαετία του 1970 και εξής, των κοινωνικών επιστημόνων (κοινωνιολόγων, κοινωνικών ανθρωπολόγων, λαογράφων) και κυρίως των ιστορικών στην αξιοποίηση των βιογραφικών αφηγήσεων και των προφορικών μαρτυριών ως τεκμηρίων έρευνας. Αυτή η διεύρυνση του ενδιαφέροντος, ιδιαιτέρως των ιστορικών, είναι αξιοπρόσεκτη διότι μέχρι τότε η έρευνά τους περιοριζόταν αποκλειστικά στη διερεύνηση και μελέτη των αρχειακών πηγών και στο μακροκοινωνικό πλαίσιο αναφοράς.⁷

4. Κουρνούτος Γ. (επιμ.), *“Το Απομνημόνευμα 1453–1953”*, Α΄. Αθήνα 1953, 12 (Βασική Βιβλιοθήκη Αετού, αρ. 44).

5. Κουρνούτος Γ., *ό.π.*, 12.

6. Κουρνούτος Γ., *ό.π.*, 12-13.

7. Κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 οι ιστορικοί, κυρίως της Δύσης, υποστηρίζουν ότι η ιστορία ως επιστήμη έχει ανάγκη από μια νέα εννοιολογική και μεθοδολογική προσέγγιση, ώστε να μην αποτελεί μια ενιαία διαδικασία, μια μεγάλη αφήγηση όπου τα πολλά άτομα μένουν κάτω από την επιφάνεια, αλλά μια ροή με πολλές όψεις, όπου θα εμπεριέχονται πολλές ιστορίες, διηγήσεις που έχουν να κάνουν με τις ατομικές ζωές, τις αφηγήσεις, τις εμπειρίες και τα βιώματα των πολλών με στόχο την προσέγγιση του συγκεκριμένου και όχι του αφηρημένου. Οι μικροϊστορικές έρευνες εστιάζονται σε άνδρες και γυναίκες που δεν αναφέρονται στις επίσημες πηγές. Βιογραφίες και απομνημονεύματα παίζουν σημαντικό ρόλο στην ανάπλαση των ζώων τους και στην ανασύνθεση σημαντικών πτυχών της πρόσφατης ιστορίας. Συνολικά για τη μετάβαση από τη μακρο - στη μικροϊστορία βλ. Iggers Georg, *Historiography in the Twentieth century* (μτφ. Παρ. Ματάλας). Νεφέλη, Αθήνα 1999, 134-155. Σχετικά με τις θεωρίες για το ρόλο των μικροϊστορικών ερευνών στην επιστήμη της ιστορίας βλ. Braudel Fern., *The Structures of Everyday Life*. Collins, London 1981· Muir Ed. και Ruggiero G. (eds.), *Microhistory and the Lost Peoples of Europe: Selections from Quaderni Storici*. Jones Hopkins University Press, Baltimore 1991· Levi Giov., “On Microhistory” στο Burke Pet. (επιμ.), *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania State University Press, University Park, Pa 1991· Thompson Ed., *The Making of the English Working Class*. Pantheon Books, New York 1966.

Ανάμεσα στο απομνημόνευμα και την καθαυτό ιστορία παρατηρούνται ουσιαστικές διαφορές και ως προς την εξιστόρηση των γεγονότων. Ο ιστορικός επιδιώκοντας να αξιοποιήσει το υλικό που του παρέχει το απομνημόνευμα μετατρέπει τη ζωνηρή και ζωντανή αφήγηση των γεγονότων του απομνημονεύματος σε απλή παράθεση γεγονότων με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια και επιστημονική εγκυρότητα. Τα κύρια γνωρίσματα του απομνημονεύματος, που είναι η άναρχη ταξινομήση του υλικού, η απειθαρχία στους γνωστούς κανόνες της συγγραφικής, η υποκειμενική και συχνά μονόπλευρη θέαση των γεγονότων, η ενάργεια στη γλωσσική διατύπωση και το ύφος, δεν απαντούν στην ιστορική συγγραφή.⁸

Τα απομνημονεύματα διαφέρουν από το συγγενικό είδος των χρονικών γιατί τα δεύτερα δε διακρίνονται για την ενότητα και την αυτοτέλειά τους, αλλά αποτελούν μια απλή χρονολογική αφήγηση γεγονότων χωρίς κάποια εσωτερική συνάφεια.⁹ Επιπλέον το απομνημόνευμα ως πρόθεση και πραγμάτωση αυτονομείται σε είδος και διαχωρίζεται από τη χρονογραφία, καθώς κυριαρχεί σε αυτό το πάθος της προσωπικής δικαίωσης, γεγονός που το καθιστά κατ' εξοχήν δημιούργημα υποκειμενικό. Ως τέτοιο δεν υπόκειται στον έλεγχο των κριτηρίων που ισχύουν γι' αυτά τα συγγενικά του είδη, ενώ παράλληλα το αποδεικτικό του κύρος είναι περιορισμένο.¹⁰ Η διαφορά του ως προς τη χρονογραφία συνίσταται και στο γεγονός ότι το όνομα του αφηγητή σε αυτό επικρατεί και δεσπόζει σε όλη την έκταση της αφήγησης, ενώ στη χρονογραφία εξαφανίζεται.¹¹

Τα απομνημονεύματα υπήρξαν είδος της λεγόμενης προσωπικής λογοτεχνίας (*littérature personnelle* ή *intime*) και αναπτύχθηκαν συστηματικά στα τέλη του 19ου αιώνα, ενώ ο όρος σταδιακά αντικαταστάθηκε από έναν νέο, αυτό της “αυτοβιογραφίας”¹² (αγγλ. *autobiography*· γαλλ. *autobiographie*· γερμ. *selbstbiographie*) με την οποία ως είδος συγγενεύει στενά. Ως φιλολογικός όρος η αυτοβιογραφία δηλώνει το γραμματειακό είδος στο οποίο ένα άτομο εκθέτει τη σύνολη ζωή του είτε ουσιώδεις στιγμές της και το οποίο, ανάλογα με τη μορφή και το περιεχόμενό του μπορεί να έχει λογο-

8. Σχετικά με τις διαφορές ανάμεσα στο απομνημόνευμα και την ιστορική συγγραφή βλ. Κουρνούτος Γ., *ό.π.*, 19-20.

9. *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν “Ηλίου”*, 3. “Ηλιος”, Αθήνα χ.χ., 305.

10. Μακρυγιάννης Ιωάν., “*Απομνημονεύματα*”, (Εισαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., εισ. ιβ’.

11. Πρωτοψάλτης Εμμ., «Η Επανάσταση του 1821 και η περί αυτής ιστοριογραφία», *ό.π.*, 275.

12. Πασχαλίδης Γρηγ., *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*. Σμίλης, Αθήνα 1993, 39 βλ. σχετικά και Κακάμπουρα Ρέα, *Αφηγήσεις ζωής: η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*. Ατραπός, Αθήνα 2008, 32-33.

τεχνικό χαρακτήρα. Η αυτοβιογραφία ως λογοτεχνικό είδος στηρίζεται στην αναφορά και εξιστόρηση βασικών γεγονότων της ίδιας της ζωής του συγγραφέα που παρατίθενται μέσω των αφηγηματικών τεχνικών, όπως αυτή της αναδρομής στο παρελθόν (flash back). Βασίζεται στην τάση του συγγραφέα για αναπόληση παλιότερων γεγονότων, σημαντικών κατά τον ίδιο για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας και τη δράση του, με τη μορφή της ανάμνησης και του διαλογισμού.¹³ Ουσιαστικά η αυτοβιογραφία αποτελεί μια εξιστόρηση της ζωής του συγγραφέα βασισμένη σε προσωπικές μνήμες και βιώματα, γραμμένα από τον ίδιο με σαφή πρόθεση να εστιάσει σε εκείνα τα γεγονότα ή τα συμβάντα της ζωής του που επηρέασαν το χαρακτήρα και την προσωπικότητά του και διαδραμάτισαν σπουδαίο ρόλο στην όλη πορεία της ζωής του. Η αυτοβιογραφία ως είδος αφήγησης κεντρίζει το ενδιαφέρον του αναγνώστη, καθώς αυτός δύναται να ανακαλύψει διάφορες πτυχές του χαρακτήρα και της προσωπικότητας του αυτοβιογραφούμενου, παρά την τάση του για αυτοπροβολή· παράλληλα το αναγνωστικό κοινό διαφωτίζεται μέσα από το αυτοβιογραφικό κείμενο σχετικά με το κοινωνικοπολιτικό, ιδεολογικό και πολιτισμικό γίγνεσθαι της χρονικής περιόδου στην οποία αναφέρεται ο συγγραφέας.

Ωστόσο ανάμεσα στα απομνημονεύματα και την αυτοβιογραφία υπάρχουν κάποιες ουσιαστικές διαφορές: η ατομική ζωή του απομνημονευτογράφου αποτελεί τον κύριο μοχλό της αφήγησής του, αλλά επιλέγονται και προβάλλονται από αυτήν όχι τα ουσιώδη γεγονότα, όπως συμβαίνει στην αυτοβιογραφία, αλλά εκείνα τα οποία βρίσκονται σε άμεση συνάφεια με τα ιστορικά δρώμενα τα οποία επιθυμεί ο ίδιος να παρουσιάσει. Στην προσπάθειά του να συσχετίσει απόλυτα τα γεγονότα με τη δική του προσωπική δράση, το αφήγημα φορτώνεται με ένα πλήθος προσωπικές λεπτομέρειες που θα ήταν πάρα πολλές για την αυτοβιογραφία και παντελώς άχρηστες ή και επιζήμιες για τη χρονογραφία.¹⁴

Επιπλέον ο συγγραφέας των απομνημονευμάτων δε διερευνά τόσο το εγώ του, όσο κάποια αξία ηθική, λογοτεχνική, πολιτική ή ιστορική: το πρόσωπο εδώ χάνεται μπροστά στην προσωπικότητα, ενώ η φαντασία αποτελεί βασικό στοιχείο της λογοτεχνικής δημιουργίας, στοιχείο που λείπει από το συγγραφέα της απλής βιογραφίας. Άλλη ουσιαστική διαφορά αποτελεί και η χρήση του προσώπου: ο συγγραφέας της αυτοβιογραφίας, χρησιμοποιώντας το πρώτο πρόσωπο στη διήγησή του — αντίθετα με τα άλλα λογοτεχνικά είδη όπου συνήθως η διήγηση γίνεται σε τρίτο πρόσωπο — κυριαρχεί βα-

13. Smith Sid. & Watson Jul., «Life Narrative: Definitions and Distinctions», στο *Reading Autobiography: a Guide for Interpreting Life Narratives*. 2nd ed. University of Minnesota Press, Minneapolis- London χ.χ. (chapt.1) 1-2.

14. Κουρνούτος Γ., «Το Απομνημόνευμα 1453-1953», ό.π., 13.

σικά ο ίδιος στο έργο του, γεγονός που εκφράζεται με κάποιο λογοτεχνικό θράσος λόγω της προβολής του «εγώ» του συγγραφέα.¹⁵

Μια επιπρόσθετη διαφορά μεταξύ απομνημονεύματος και αυτοβιογραφίας εντοπίζεται στη χρήση των μαρτυριών και των τεκμηρίων που παραθέτει ο κάθε συγγραφέας στο αντίστοιχο είδος, προκειμένου το ανάγνωσμά του να είναι πειστικό και αρεστό στον αναγνώστη. Ο απομνημονευματογράφος χρησιμοποιεί ιστορικές αποδείξεις (ντοκουμέντα), μαρτυρίες και λοιπό ιστορικό υλικό, πέραν από τις προσωπικές μνήμες και τα βιώματά του, στην προσπάθειά του να διαμορφώσει μια επιχειρηματολογία κατά το δυνατόν έγκυρη και πειστική. Ο βιογράφος στηρίζεται περισσότερο σε προσωπικές αναμνήσεις και σε πηγές ιδιωτικού χαρακτήρα, όπως επιστολές, φωτογραφίες, συζητήσεις με πρόσωπα του στενού συγγενικού και φιλικού περιβάλλοντός του. Η αποτελεσματικότητα της μαρτυρίας και στα δύο είδη έγκειται στον τρόπο με τον οποίον ο συγγραφέας θα υποστηρίξει ή θα σχολιάσει το αποδεικτικό υλικό το οποίο παραθέτει.¹⁶

Πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη ότι η αυτοβιογραφία ως λογοτεχνικό είδος — πολύ περισσότερο από το απομνημόνευμα — υπόκειται σε εξαρτήσεις από κανόνες προσδιορισμένους από το λογοτεχνικό ρεύμα στο οποίο ανήκει και επομένως ο συγγραφέας της καλείται να ακολουθήσει κατά τη συγγραφή του ορισμένες γλωσσικές και λογοτεχνικές αρχές, συχνά αυστηρά καθορισμένες, που οριοθετούν ένα προσεγμένο και αριστοτεχνικό γράψιμο και όχι μια βιωματικού χαρακτήρα ερασιτεχνική συγγραφή, όπως είναι συχνά το απομνημόνευμα.¹⁷ Αντίθετα η κατάστρωση της αφήγησης στο απομνημόνευμα είναι πρόχειρη, χωρίς να δίδεται ιδιαίτερα σημασία στο ύφος, στην έκφραση και στην τήρηση γραμματικών και συντακτικών κανόνων. Μερικοί απομνημονευματογράφοι εισάγουν πολλούς και ποικίλους νέους τρόπους έκφρασης στον γραπτό τους λόγο.¹⁸

Εξάλλου επιδιώκοντας να συγκρίνουμε γενικά την ιστοριογραφία με την αυτοβιογραφία θα διαπιστώσουμε ότι η μεταξύ τους διάσταση οφείλεται και στον διαφορετικό χρόνο εμφάνισης και καθιέρωσής τους. Η ιστοριογραφία έχει μια μακρά δια-

15. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς Μπριτάνικα*, 12, ό.π., 319. Σχετικά με τη χρήση των προσώπων του ρήματος στο απομνημόνευμα και στην αυτοβιογραφία βλ. Smith Sid. & Watson Jul., ό.π., 4, 6.

16. Smith Sid. & Watson Jul., «Life Narrative: Definitions and Distinctions», στο *Reading Autobiography: a Guide for Interpreting Life Narratives*, ό.π., 6.

17. Cox Jam., «The Memoires of Henry James: Self - Interest as Autobiography» στο Olney James (επιμ.), *Studies in Autobiography*. Oxford University Press, New York - Oxford 1988, 3.

18. Κουρνούτος Γ., «*Το Απομνημόνευμα 1453-1953*», ό.π., 14.

δρομή ανά τους αιώνες, ενώ η αυτοβιογραφία δεν είναι δημιούργημα της παραδοσιακής κοινωνίας αλλά της νεωτερικής, καθότι καθιερώθηκε σχετικά πρόσφατα στις χώρες της Δύσης. Είναι γέννημα μιας κοινωνίας που αλλάζει και όπου το άτομο αυτοπροσδιορίζεται, αποκτά συνείδηση της ιδιαιτερότητάς του σε αντιδιαστολή με τους άλλους και δεν χάνεται μέσα στο σύνολο, σε μια αλληλοεξαρτώμενη συμβίωση στο πλαίσιο λειτουργίας ολόκληρης της κοινότητας. Το απομνημόνευμα — κυρίως του 19ου αιώνα — που βρίσκεται σε συγγενική σχέση με την αυτοβιογραφία, γεννιέται στο μεταίχμιο μεταξύ παλιού και καινούργιου κόσμου και μοιραία ενσωματώνει κατεξοχήν στοιχεία της παραδοσιακής κοινωνίας, την οποία και αντιπροσωπεύει, αλλά και της νεωτερικότητας από την οποία έμμεσα επηρεάζεται.¹⁹

Ωστόσο το απομνημόνευμα χρησιμοποιείται συχνά και ως ιστορική πηγή· κινείται ανάμεσα στην αντικειμενικότητα της χρονογραφίας και του χρονικού και την υποκειμενικότητα της αυτοβιογραφίας και της βιογραφίας ή του ημερολογίου. Το γεγονός ότι κάποιες φορές στο απομνημόνευμα ενυπάρχουν στοιχεία της χρονογραφίας ή της αυτοβιογραφίας οφείλεται στην επαλληλία των περιοχών και δεν αποτελεί απαραίτητη μείξη ή σύγχυσή τους.²⁰ Είτε αναφερόμαστε σε απομνημονεύματα είτε σε αυτοβιογραφίες το βασικό πρόβλημα που τίθεται και πρέπει να ελεγχθεί είναι ο βαθμός της ειλικρίνειας, της αντικειμενικότητας και της αξιοπιστίας του συγγραφέα, της πιστής δηλαδή αναπαράστασης των γεγονότων χωρίς δόση υπερβολής ή διαστρέβλωσης και της πιστής απεικόνισης του εαυτού του χωρίς διάθεση αυτοπροβολής και προσωπικής εξύψωσης.

Τα απομνημονεύματα ως γραμματειακό είδος διακρίνονται για τις ποικίλες αρετές τους, που τα καθιστούν μια αξιόλογη ιστορική πηγή από τις ζωηρότερες και διδακτικότερες του είδους τους. Ωστόσο πέραν από τις αρετές τους κανείς δεν μπορεί να αγνοήσει και τα μειονεκτήματά τους, τα οποία απορρέουν, αφενός από το γεγονός ότι η εξιστόρηση και η παράταξη των γεγονότων δε γίνεται με επιστημονική συστηματικότητα, αλλά με γνώμονα την προσωπική μνήμη του συγγραφέα και επομένως η δική του οπτική γωνία καθορίζει την επιλογή και την ιεράρχηση των γεγονότων, και αφετέρου από την τάση αυτοπροβολής του γράφοντος. Συγκεκριμένα σύνηθες φαινόμενο είναι ο μονότονος περιορισμός της αφήγησης σε ανούσιες λεπτομέρειες που αναφέρονται στο συγγραφέα, η τάση επίδειξης των ενεργειών τού γράφοντος και η δικαιο-

---

19. Σχετικά με την αυτοβιογραφία ως δημιούργημα της νεωτερικής κοινωνίας βλ. τη μελέτη του Gusdorf Georges: «Conditions and Limits of Autobiography» στο συλλογικό τόμο του Olney James, *Autobiography, Essays Theoretical and Critical*. Princeton University, Princeton N. J. 1980.

20. Μακρυγιάννης Ιωάν., «Απομνημονεύματα», ό.π., εισ. ιγ'.

λόγηση των πράξεων του ιδίου και των όσων τον περιβάλλουν. Συχνά μάλιστα παρατηρείται μια τάση αντιστροφής των ουσιωδών και επουσιωδών γεγονότων, για παράδειγμα με τη συνεχή αναφορά ευρείας σημασίας γεγονότων γύρω από το πρόσωπο ενός δευτεραγωνιστή τους. Αυτή η αντιστροφή των ουσιωδών και επουσιωδών γεγονότων, αναμφίβολα, μειώνει την αποδεικτική σημασία του απομνημονεύματος.²¹ Πολλές φορές επίσης μέσα από την αφήγηση επιδιώκεται η συγκάλυψη των σφαλμάτων του γράφοντος και η μεγέθυνση και προβολή των αξιέπαινων πράξεών του με αποτέλεσμα να μεταβάλλει ο συγγραφέας «τόν ἤττονα λόγον εἰς κρείττονα».

Ο χαρακτήρας των απομνημονευμάτων είναι υποκειμενικός, όχι μόνο γιατί η καταγραφή τους εξαρτάται από την προσωπικότητα ενός συγκεκριμένου προσώπου, αλλά και γιατί κάθε αναφορά στα γεγονότα ξεπερνά το λογικό, κοινωνικό, πολιτιστικό “εγώ” του — ή και αντιτίθεται σε αυτό. Ο υποκειμενισμός παραμένει μοίρα του απομνημονεύματος και του απομνημονευματογράφου. Έτσι αναπόφευκτα το έργο του χαρακτηρίζεται για την ανεπάρκεια, την εμπάθεια και την απολυτότητα. Αυτό το κείμενο εκφράζει την ιστορία που έζησε ή βίωσε ο συγγραφέας του και είναι γραμμένο με βάση την οπτική γωνία θέασης των γεγονότων από τον ίδιον.²² Το υποκειμενικό στοιχείο κυριαρχεί στο απομνημόνευμα, γιατί ο συγγραφέας του ενδιαφέρεται για την προσωπικότητά του, την αυτοπροβολή και καταξίωσή του και όχι για την ιστορική αλήθεια.

Λόγω του υποκειμενικού χαρακτήρα των απομνημονευμάτων ο ιστορικός που θα τα χρησιμοποιήσει ως ιστορικές πηγές οφείλει να ερευνά και να κρίνει την αξιοπιστία τους αλλά και να τα αντιμετωπίζει με ιδιαίτερη προσοχή, επιφύλαξη και κριτική διάθεση, διότι πολλές φορές ο συγγραφέας τους προσεγγίζει τα γεγονότα με βάση τη συναισθηματική του φόρτιση, την πολιτική του τοποθέτηση ή τη διάθεση αυτοπροβολής. Έτσι συχνά ο απομνημονευματογράφος προβαίνει είτε σε μεγιστοποίηση ή σε ωραιοποίηση της προσωπικής του συμβολής είτε σε απόκρυψη γεγονότων, τα οποία κρίνει ότι μειώνουν την προσωπικότητά του ή το έργο του. Για τους λόγους αυτούς τα απομνημονεύματα δεν θεωρούνται πάντοτε μια πιστή απεικόνιση του ιστορικού παρελθόντος. Γι’ αυτό ο ιστορικός πρέπει να λαμβάνει υπόψη του την προσωπικότητα του συγγραφέα και επιπλέον να εξακριβώνει και να ελέγχει τα γραφόμενα με βάση άλλες σύγχρονες αξιόπιστες μαρτυρίες.²³

Χρήσιμο είναι να προβούμε σε μια σύντομη ιστορική αναδρομή ανά τους αιώνες προκειμένου να ενημερωθούμε σχετικά με τη γένεση, τη δημιουργία και την ακμή του

21. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, εισ. ιγ’.

22. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς Μπριτάνικα*, 10, *ό.π.*, 220.

23. Χριστοφιλοπούλου Αικ., *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές*. Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1981, 98-99.

είδους. Το γραμματειακό είδος των απομνημονευμάτων είναι γνωστό από την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, αλλά συναντάται και στη μεσαιωνική γραμματεία. Στην αρχαία Ελλάδα τα απομνημονεύματα εισήχθησαν από τους Έλληνες. Τα κατ' εξοχήν γνωστά ελληνικά απομνημονεύματα της αρχαιότητας — και από άποψη τεχνικής σύνθεσης και ουσιαστικού περιεχομένου και από άποψη απήχησης ανά τους αιώνες — υπήρξαν τα “Απομνημονεύματα” του Ξενοφώντος. Σ' αυτό το σύγγραμμα ο Ξενοφών θέλησε να καταγράψει τις αναμνήσεις του από το δάσκαλό του Σωκράτη και το ολοκλήρωσε περί το 396 π.Χ. στην Κόρινθο. Το φιλολογικό αυτό είδος καλλιεργήθηκε και από τους Στωικούς. Έχουν σωθεί και μερικά άλλα απομνημονεύματα ελάσσονος σημασίας με σημαντικότερα αυτά του βασιλιά της Ηπείρου Πύρρου υπό τον τίτλο “Βασιλικά υπομνήματα”.²⁴ Και κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους υπήρχαν απομνημονεύματα για σύγχρονα γεγονότα στα οποία συνήθως ο συγγραφέας τους είχε λάβει μέρος. Τέτοιου είδους συγγραφές ονομάζονταν *Commentarii* (υπομνήματα, απομνημονεύματα) ή *Historia* (Ιστορία), ενώ μεταγενέστερα αναπτύχθηκαν και τα *Annales* (Χρονικά). Τα αξιολογότερα στη λατινική φιλολογία υπήρξαν τα περί του Γαλατικού (*De bello gallico*) και περί του Εμφυλίου πολέμου (*De bello civili*) απομνημονεύματα του Γάιου Ιούλιου Καίσαρα.²⁵ Αλλά και οι Βυζαντινοί δεν υστέρησαν στο είδος, καθώς πολλές ιστορικές συγγραφές τους έχουν χαρακτήρα απομνημονευμάτων, αν και στα χρόνια ακμής του Βυζαντίου αναπτύσσεται κυρίως η βιογραφία και η χρονογραφία. Ανάμεσα σε αυτά ξεχωρίζουν τα “Ανέκδοτα” και η “Ιστορία” του Προκοπίου, η “Αλεξιάς” της Άννας Κομνηνής και οι “Ιστορίες” του Ιωάννη Καντακουζηνού.²⁶ Στην Ευρώπη κυρίως στην εποχή των Λουδοβίκων στη Γαλλία, και μετά τη μεταρρύθμιση στις λοιπές χώρες αναπτύχθηκαν σε περιορισμένη βέβαια έκταση τα απομνημονεύματα, ιδιαίτερα στη Γαλλία, Γερμανία και Ιταλία. Αρκετά απομνημονεύματα υπάρχουν στην Ελλάδα από τους χρόνους της Επανάστασης του 1821, καθώς στη νεότερη ελληνική γραμματεία το είδος άρχισε να καλλιεργείται και να αναπτύσσεται πιο συστηματικά.

Τα απομνημονεύματα των αγωνιστών αποτελούν μια σημαντική πηγή της ιστορίας για τον Αγώνα του 1821, καθώς θεωρούνται τεκμήρια εθνικής αυτογνωσίας των ηρώων και παράλληλα πεζογραφικά επιτεύγματα της εποχής εκείνης. Είναι αυτοβιογραφικά κείμενα γραμμένα από οπλαρχηγούς και αγωνιστές που έλαβαν μέρος στις πολεμικές και στρατιωτικές επιχειρήσεις κατά τη διάρκεια του Αγώνα και διαδραμάτι-

24. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς Μπριτάννικα*, 10, ό.π., 220.

25. *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, 3, ό.π., 305.

26. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς Μπριτάννικα*, 10, ό.π., 220.

Σχετικά με την πορεία του είδους στην αρχαία Ελληνική και κυρίως στη Βυζαντινή γραμματεία βλ. Κουρνούτος Γ., ό.π., 23-30.

σαν κάποιο ρόλο στην πορεία της Ελληνικής Επανάστασης. Μερικά χρόνια μετά τα γεγονότα του εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα κάποιοι αγωνιστές όπως ο Μακρυγιάννης, ο Φωτάκος, ο Ξάνθος, ο Δελιγιάννης, ο Κασομούλης, ο Περραιβός και άλλοι έγραψαν μόνιμοι τους ενθυμήματα, υπομνήματα ή διηγήσεις, όπως είναι αλλιώς γνωστά τα απομνημονεύματα, περιγράφοντας τις στρατιωτικές επιχειρήσεις και εστιάζοντας κυρίως στα πολιτικά ή πολεμικά γεγονότα. Μερικοί άλλοι αγωνιστές, όπως ο Κολοκοτρώνης, υπαγόρευσαν την αφήγησή τους σε άλλο πρόσωπο – στη συγκεκριμένη περίπτωση στον Τερτσέτη – ή ανέθεσαν τη συγγραφή σε κάποιον από τους γραμματικούς τους. Πρέπει βέβαια να ληφθεί υπόψη ότι τα περισσότερα από τα κείμενα αυτά έχουν γραφεί από ανθρώπους με μικρή μόρφωση και υπό την επήρεια προσωπικών παθών.

Είτε τα απομνημονεύματα αποτελούν άμεσες αφηγήσεις των αγωνιστών είτε προφορικές αφηγήσεις σε άλλο πρόσωπο, και στις δύο περιπτώσεις αποτελούν για τον ιστορικό - μελετητή σημαντική πηγή άντλησης πληροφοριών για την εξέλιξη και την έκβαση του Αγώνα κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης. Οι πρώτες μάλιστα αφηγήσεις αποτελούν άμεσες ιστορικές πηγές, διότι οι συγγραφείς έλαβαν μέρος στα γεγονότα ή τα παρακολούθησαν ως αυτόπτες μάρτυρες, σε αντίθεση με τις δεύτερες στις οποίες παρεμβάλλεται και άλλο πρόσωπο που είναι ο καταγραφέας της ιστορικής μαρτυρίας.

Όσα από τα αυτοβιογραφικά κείμενα συντάχθηκαν από στρατιωτικούς και αγωνιστές που έλαβαν ενεργό μέρος στον Αγώνα αντικατοπτρίζουν κατά τον πιο δραματικό τρόπο τη γενικότερη δυσφορία τους, την πικρία και την απογοήτευσή τους για τον παραγκωνισμό τους από την εξουσία. Επίσης αρκετοί από τους συντάκτες των κειμένων – είτε στρατιωτικοί είτε πολιτικοί – ερμηνεύουν μέσα από τη δική τους οπτική γωνία τα γεγονότα που ακολούθησαν μετά από τα ταραγμένα χρόνια του Αγώνα κατά την Καποδιστριακή εποχή και κατά την περίοδο της αντιβασιλείας και της βασιλείας του Όθωνα, στην προσπάθειά τους να δικαιολογήσουν τους αγώνες και τις μάχες που έδωσαν μέχρι να εδραιωθεί το νέο κράτος. Επομένως μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα δεν είναι διόλου περίεργο αυτού του είδους τα αυτοβιογραφικά κείμενα να στρέφονται άλλοτε προς την απολογία, άλλοτε προς την καταγγελία και άλλοτε προς τη διεκδίκηση και αναγνώριση των θυσιών των συντακτών, χωρίς να υπεισέρχονται στα γενικότερα προβλήματα της εποχής και έτσι μοιραία η λειτουργία τους περιορίζεται στη χρήση τους ως ιστορικών τεκμηρίων.²⁷

---

27. Vitti Mario, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (μτφ. Μυρσ. Ζορμπά). Οδυσσέας, Αθήνα 2003, 237-238, 288.

Τα απομνημονεύματα μπορούν να διακριθούν σε κατηγορίες με βάση την ύλη τους: Πολεμικά ή Στρατιωτικά, Ιστορικά, Πολιτικά, Εκκλησιαστικά, Φιλολογικά και Καλλιτεχνικά.²⁸ Η νεοελληνική απομνημονευματογραφική παραγωγή παρουσιάζει τη μορφή έκθεσης γεγονότων κατά χρονολογική σειρά ή ημερολογιακή, με χαρακτήρα προσωπικό αφηγηματικό και σε διάφορες γλωσσικές μορφές, ανάμεσα στις οποίες κυριαρχεί η απλοελληνική των επαναστατικών χρόνων. Γενικότερα όμως τα απομνημονεύματα της Επανάστασης με βάση το γλωσσικό τους στοιχείο μπορούν να χωρισθούν σε δύο κατηγορίες: α) στα δημώδη απομνημονεύματα που έχουν γραφεί από αγράμματους ή ημιμαθείς αγωνιστές, όπως είναι ο Μακρυγιάννης, ο Φωτάκος, ο Κολοκοτρώνης κ.ά., τα οποία εκτός από την ιστορική παρουσιάζουν και λογοτεχνική αξία, θεωρούμενα ως μνημεία της δημοτικής πεζογραφίας, γιατί διαθέτουν γνήσιο αυθορμητισμό και απλότητα, χάρη και ανεκδοτολογική αφηγηματική δεινότητα και β) στα πιο λόγια που η αξία τους έγκειται στη φύση και τον χαρακτήρα των γεγονότων, αν και η γλωσσική τους μορφή διατηρεί τη σφραγίδα της εποχής αλλά και εκφράζει την ψυχολογική κατάσταση του συγγραφέα.²⁹ Το δεύτερο είδος είναι γνωστό ως «λόγιον απομνημόνευμα», αν και σε αυτό δε διακρίνουμε ως προς το μορφολογικό του μέρος μια αυστηρή και τυπική προσήλωση στους συντακτικούς και γραμματικούς κανόνες και στους λόγιους τρόπους έκφρασης. Συνηθισμένο είναι και το φαινόμενο να έχουμε δημοτικό λόγο στο απομνημόνευμα αυτό με παράλληλη χρήση λόγιων πτώσεων.³⁰

Ως προς τον τρόπο γραφής επίσης τα απομνημονεύματα διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: α) σε αυτά που είναι κατ' ευθείαν γραμμένα από το δημιουργό τους και β) σε αυτά που γράφτηκαν κατ' αφήγηση, καθώς ορισμένοι αγωνιστές μη γνωρίζοντας γράμματα αδυνατούσαν να καταγράψουν μόνοι τους τα όσα είδαν, έπαθαν και έπραξαν ως αρχηγοί σωμάτων κατά την Επανάσταση και έτσι μετά από παρότρυνση κάποιων εγγραμμάτων δέχθηκαν να αφηγηθούν τα γεγονότα σε αυτούς, οι οποίοι τελικά ανέλαβαν να διασώσουν για τους μεταγενέστερους «την μνήμη των μεγάλων έργων».³¹

Τα κυριότερα απομνημονεύματα της περιόδου της Ελληνικής Επανάστασης αλλά και των μετέπειτα χρόνων είναι τα ακόλουθα: 1) ανάμεσα στα λαϊκά στρατιωτικά απομνημονεύματα των αγωνιστών του 1821 εξέχουσα θέση κατέχουν τα «Απομνημονεύματα» του Στρατηγού Μακρυγιάννη, τα οποία εξέδωσε από ένα εξαιρετικά δυ-

28. Κουρνούτος Γ., «Το Απομνημόνευμα 1453-1953», ό.π., 14· Πρωτοψάλτης Εμμ., «Η Επανάστασις του 1821 και η περί αυτής ιστοριογραφία», ό.π., 275.

29. *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν "Ηλίου"*, 3, ό.π., 306.

30. Μακρυγιάννης Ιωάν., «Απομνημονεύματα» (Εισαγωγή - Σχόλια Σπ. Ασδραχά), ό.π., ιστ', ιη'.

31. *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν "Ηλίου"*, 3, ό.π., 306.

σανάγνωστο χειρόγραφο του συγγραφέα ο Γιάννης Βλαχογιάννης σε δύο τόμους το 1907. Ο Ιωάν. Μακρυγιάννης, αφού έμαθε γραφή αυτοδίδακτα, μας παρέδωσε ένα πολύτιμο μνημείο της Επανάστασης, τα γνωστά “Απομνημονεύματά” του, όπου εκθέτει τη ζωή και τη δράση του, τους πολέμους, τις φάσεις του μεγάλου Αγώνα, τα πρόσωπα με τα οποία ήλθε σε οποιαδήποτε σχέση μαζί τους και τα γεγονότα στα οποία πρωτοστάτησε. Ο Μακρυγιάννης σε αυτό το σύγγραμμά του, το “στορικό” του, όπως έλεγε ο ίδιος, αφηγείται, όπως προείπαμε, τα στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα της Επανάστασης και της Βαυαροκρατίας, σε ρουμελιώτικο ιδίωμα και με έντονα προσωπικό ύφος.³²

«Ο Μακρυγιάννης βρέθηκε στο σταυροδρόμι πολλών πολιτικών εξελίξεων και υπήρξε άμεσος μάρτυρας πολλών γεγονότων της εποχής. Έτσι τα απομνημονεύματά του, πέρα από το απολογητικό και αυτοβιογραφικό ύφος, αποτελούν μια εποποιΐα της νεοελληνικής ιστορίας τού α' μισού τού 19ου αιώνα. Η αφήγησή του συνδυάζει τα προσωπικά θέματα με τα γενικότερα, τα ιστορικά».³³ Η αισθητική αξία αυτής της αυτοβιογραφίας είναι αναμφισβήτητη, γι' αυτό και θεωρείται ως ένα από τα αξιοπρόσεκτα αφηγηματικά έργα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Παράλληλα παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για λαογραφικές και ανθρωπολογικές έρευνες και βοηθάει σημαντικά στη μελέτη του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού της εποχής.³⁴ Ο λόγος είναι λαϊκός, καθώς χαρακτηρίζεται από τη ζωντάνια της προφορικής ομιλίας και δεν έχει δεχθεί επιδράσεις από τη λόγια παράδοση. Η λογοτεχνική αξία του έργου του αναγνωρίστηκε από τους κυριότερους εκπροσώπους της «γενιάς του '30» και κυρίως από τον Γ. Σεφέρη, ο οποίος γοητευμένος από τον ανόθευτο λόγο του στρατηγού και το πηγαίο και διδακτικό ύφος του γράφει στη “Δοκιμή” του: «Ο Μακρυγιάννης είναι ο πιο σημαντικός πεζογράφος της νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας, αν όχι ο πιο μεγάλος, γιατί έχουμε τον Παπαδιαμάντη».³⁵ Ο αγωνιστής ως αυτόπτης μάρτυρας αλλά και πρωταγωνιστής των γεγονότων που ιστορεί, υιοθετεί ένα καταγγελτικό προσωπικό ύφος, απόλυτα συνυφασμένο με την ιδιόρρυθμη προσωπικότητά του, το οποίο αποκαλύπτει την οργή και την αγανάκτησή του για πρά-

32. Για μια ερμηνευτική ανάλυση των “Απομνημονευμάτων” του Μακρυγιάννη βλ. ενδεικτικά την Εισαγωγή των κάτωθι εκδόσεων: Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα” (Εισαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασοραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., τ' -λζ'. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα” (Εισαγωγή Βλαχογιάννη). Πέλλα Ιστορικά, χ.τ. χ.χ., 9-86.

33. Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Πρόσωπα-έργα-ρεύματα - όροι, ό.π., 151.

34. Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, ό.π., 151.

35. Σεφέρης Γεώργ., Ένας Έλληνας: Ο Μακρυγιάννης. 3η έκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, 33. Επίσης για τη λογοτεχνική αξία τού έργου βλ. το γράμμα του Σεφέρη προς τον C. Woodhouse στο: Lidderdale H. (επιμ.), Makriyannis: the Memoirs of General Makriyannis 1797-1864 (ed. & transl. H. Lidderdale - forword C. Woodhouse). Oxford University Press, London 1966, VII.

ξεις αυθαιρεσίας, ανυποληψίας και καιροσκοπισμού.³⁶ Τα “Απομνημονεύματα” του Μακρυγιάννη «αποτελούν την πιο έγκυρη αποτύπωση του ήθους των αγωνιστών του Εικοσιένα».³⁷

2) Άλλο σπουδαίο έργο του είδους είναι η “Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από το 1770 έως το 1836” του Θεόδ. Κολοκοτρώνη, ο οποίος μετά μεγίστης δυσκολίας επείσθη να υπαγορεύσει στον Γ. Τερτσέτη τα απομνημονεύματά του καθ’ όλη τη διάρκεια του αγώνα (1841), τα οποία, αφού καταγράφηκαν και προλογίσθηκαν από τον Τερτσέτη (1846), εκδόθηκαν για πρώτη φορά στην Αθήνα το 1851.³⁸ 3) Στην κατηγορία των πολεμικών ή στρατιωτικών απομνημονευμάτων ανήκουν τα πολύτιμα απομνημονεύματα του Ν. Κασομούλη γνωστά με τον τίτλο “Ενθυμήματα στρατιωτικά” (1939-1942), 3 τόμοι· αυτά εκδόθηκαν από τον Ιωάν. Βλαχογιάννη και παρέχουν σπουδαιότατο ιστορικό υλικό, όχι μόνο για την Επανάσταση, αλλά και για τα αρματολικά χρόνια, ιδίως μάλιστα ξεχωρίζουν τα μεσολογικά του αφηγήματα που εκπέμπουν μια επαναστατική πνοή και παρουσιάζουν σαν μέσα από κάτοπτρο τις δραματικές τύχες της ιστορικής πόλης.³⁹ 4) πολεμικά απομνημονεύματα έγραψε και ο Χρ. Περραιβός γνωστά με τον τίτλο “Πολεμικά Απομνημονεύματα διαφόρων μαχών μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών στο Σούλι και την Ανατολική Ελλάδα από το έτος 1820 μέχρι και το 1824” (2 τόμοι).⁴⁰ 5) σημαντικά είναι και τα απομνημονεύματα του Φώτ. Χρυσανθόπουλου ή Φωτάκου γνωστά με τον τίτλο “Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως” σε τρεις τόμους.⁴¹ 6) από τα επαναστατικά απομνημονεύματα σπουδαιότατη θέση, ως ιστορικές πηγές, κατέχουν τα “Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας” του Εμμ. Ξάνθου και τα “Απομνημονεύματα” του Παλαιών Πατρών Γερμανού⁴² 7) αξιόλογα είναι και τα απομνημονεύματα του Νικ. Σπηλιάδη γνωστά με τον τίτλο “Απομνημονεύματα δια

36. Πολίτης Λίν., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. 2η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1979, 169-170.

37. Πολίτης Λίν., *ό.π.*, 170.

38. Τερτσέτης Γεώργ., “*Άπαντα*”: “*Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής Φυλής από το 1770 έως το 1836*” (υπ. Θεόδ. Κολοκοτρώνη) (επιμ. Γ. Βαλέτας), Γ’. Πηγή, Αθήνα 1953, 27-198.

39. Κασομούλης Νικ., “*Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*” (επιμ. Γ. Βλαχογιάννης), Α’, Β’, Γ’. Τυπ. Α. Βάρσου, Αθήνα 1940-42.

40. Περραιβός Χρ., “*Απομνημονεύματα Πολεμικά*” (επιμ. Μ. Παπαϊωάννου). Σεφερλής, Αθήνα 1956.

41. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, “*Απομνημονεύματα: περί της Ελληνικής Επανάστασεως*” (επιμ. Θ. Βαγενάς - Αγγ. Ηλιόπουλος), Α’, Β’, Γ’. Νεοϊστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1955.

42. Ξάνθος Εμμ., “*Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*”. Βεργίνα, Αθήνα 1996· Γερμανός Παλαιών Πατρών, “*Απομνημονεύματα*”. Βεργίνα, Αθήνα 1996.

να χρησιμεύσουν εις την νέαν ιστορίαν της Ελλάδος” (1851-1857)⁴³ 8) ορισμένα απομνημονεύματα περιορίζονται σε γεγονότα τοπικής ιστορίας όπως τα “Απομνημονεύματα για τη δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγίου” (1825-1826) του Σπυρομίλιου⁴⁴ 8) γνωστά είναι και τα απομνημονεύματα του πρωτοσύγκελλου Αμβρ. Φραντζή με τον τίτλο “Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος” (4 τόμοι)⁴⁵ 9) γνωστά επίσης είναι και τα απομνημονεύματα του Κ. Μεταξά με τον τίτλο “Ιστορικά απομνημονεύματα της Ελληνικής Επανάστασεως (1878)”⁴⁶. Ο Καν. Δεληγιάννης στο έργο του “Απομνημονεύματα” σε τρεις τόμους παρουσιάζει τα γεγονότα μέσα από την οπτική γωνία της προάσπισης της προουχοντικής τάξης την οποία και εκπροσωπεί.⁴⁷ Επίσης σπουδαίοι αγωνιστές και οπλαρχηγοί μάς παρέδωσαν απομνημονεύματα όπως ο Οδ. Ανδρούτσος, ο Γ. Καραϊσκάκης, ο Παπαφλέσσας κ.ά.

Ορισμένοι εγγράμματοι φιλέλληνες εθελοντές αλλά και ξένοι περιηγητές, που βρίσκονταν στην Ελλάδα και είτε συμμετείχαν στα δρώμενα είτε τα παρακολουθούσαν από κοντά και τα κατέγραφαν με λεπτομέρειες τηρώντας σχετικά ημερολόγια, εξέδωσαν στη γλώσσα τους “Απομνημονεύματα”, “Αναμνήσεις”, ή “Υπομνήματα”, γνωστά με τους όρους “Memories” ή “Souvenirs”.⁴⁸ Τα κείμενα αυτά μας παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες και κρίσεις, ωστόσο κάποια από αυτά είναι περιορισμένης αξιοπιστίας ή υπηρέτουν προπαγανδιστικούς και συκοφαντικούς στόχους εις βάρος της επαναστατημένης Ελλάδας.

43. Σπηλιάδης Νικ., “Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)”. Α', Β', Γ'. Τυπ. Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, Αθήνησι 1851-1852.

44. Σπυρομίλιος Στρατηγός, “Απομνημονεύματα, για τη δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγίου (1825-26)”. Βεργίνα, Αθήνα 1996.

45. Φραντζής Αμβρ., “Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715 και λήγουσα το 1837”, Α'-Β'. Τυπ. Βιτώρ. Καστόρη και Συντροφίας, Εν Αθήναις 1839· Φραντζής Αμβρ., “Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715 και λήγουσα το 1837”, Γ'. Τυπ. Κ. Ράλλη, Αθήνα 1839.

46. Μεταξάς Κ., “Ιστορικά απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως (1878)”. Βεργίνα, Αθήνα 2006.

47. Δεληγιάννης Καν., “Απομνημονεύματα” (επιμ. Εμ. Πρωτοψάλτης), Α', Β', Γ'. Τσουκαλάς & υιός, Αθήνα 1957.

48. Τα πιο γνωστά τέτοιου είδους υπομνήματα ξένων συγγραφέων είναι τα ακόλουθα: Grasset Ed., *Souvenirs de Grece*. Impr. de N. Duclos, Nevers 1838· Voutier Oliv., “*Memories du Colonel Voutier sur la guerre actuelle des Grecs*”. [Bossange Freres], Paris 1823· Emerson J., *A picture of Greece in 1825*, London 1826· Jourdain Ph., *Mémoires historiques et militaires sur les evenements de la Grèce, depuis 1822, jusqu'au combat de Navarin*, I-II. Paris 1828· Raybaud Max., *Mémoires sur la Grèce pour servir a l' Histoire de la guerre de l' independance accompagnes de plans topographiques avec une introduction historique par Alph. Rabbe*, I-II. Paris 1824. Σχετικά με το έργο αυτών των ξένων απομνημονευματογράφων βλ. Βακαλόπουλος Απ., *Επιλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της Ελληνικής Επανάστασεως*, Α', (Εισαγωγή). Βάνιας, Θεσ/νίκη 2000, 16-18 και Κουρνούτος Γ., “*Το Απομνημονευμα 1453-1953*”, ό.π., 35-37.

Από αισθητική άποψη το απομνημόνευμα στα χέρια ενός άξιου συγγραφέα, λόγω της ζωηρής και βιωμένης ψυχικής παρόρμησης και του προσωπικού τόνου τού συντάκτη του, αποτελεί σπουδαίο λογοτεχνικό είδος, ελκυστικό και πρόσφορο στην ανάγνωση και ακόμη περισσότερο δημιουργικό και διδακτικό.⁴⁹ Το απομνημονευματογραφικό είδος καλλιεργήθηκε με τη μορφή της αυτοβιογραφίας, με διάφορες τάσεις και μορφές και με διάφορες χρονικές ή τοπικές παραλλαγές κατά τους νεότερους χρόνους της λογοτεχνικής παραγωγής. Έτσι έχουμε απομνημονεύματα αυτοβιογραφικά σπουδαίων λογοτεχνών και ποιητών, όπως ο Κ. Παλαμάς, ο Γ. Δροσίνης, ο Γρ. Ξενόπουλος, ο Στρ. Μυριβήλης, ο Ηλ. Βενέζης, ο Στρ. Δούκας κ.ά.⁵⁰ Αυτού του είδους η λογοτεχνική αυτοβιογραφία δεν θα μας απασχολήσει στην παρούσα μελέτη, διότι η όλη ερευνητική διαδικασία εστιάζει το ενδιαφέρον της μόνο στα απομνημονεύματα των αγωνιστών του '21.

Το πολεμικό απομνημόνευμα, το οποίο κυρίως θα μας απασχολήσει, αδυνατεί από την ίδια του τη φύση να προσφέρει συνολική μεταφορά της ιστορικής στιγμής στην οποία αναφέρεται, μάλιστα συχνά αδυνατεί να αποδώσει και αυτή ακόμη την περιγραφική όψη της, γιατί ο απομνημονευματογράφος είτε αναφέρει με συντομία τα γεγονότα όπου δε μετείχε ή δεν τα αναφέρει καθόλου.⁵¹ Επίσης χαρακτηριστικό του πολεμικού κυρίως απομνημονεύματος είναι η τάση του συγγραφέα του να υπόσχεται αντικειμενικότητα και αληθοσύνη ως αδιαμφισβήτητο γνώρισμα της συγγραφής του, πράγμα που το παρουσιάζει ως άμεση συνάρτηση του τίμιου, ακέραιου και ηθικού χαρακτήρα του.⁵²

Άλλο χαρακτηριστικό γνώρισμα των απομνημονευμάτων αυτού του είδους είναι η αμεσότητα η οποία πηγάζει από την προσωπική συμμετοχή του συγγραφέα στην πράξη και ακολουθείται από το συμπληρωματικό της βίωμα, το πάθος.⁵³ Οι περισσότεροι απομνημονευματογράφοι υπόσχονται ότι γράφουν χωρίς πάθος, αλλά το έργο τους είναι διαποτισμένο από την εμπάθεια και το φανατισμό. Το υποκειμενικό στοιχείο και οι προκαταλήψεις κυριαρχούν σε μεγάλο μέρος των αφηγήσεών τους. Αν ληφθεί υπόψη ότι από την έναρξη κιόλας της Επανάστασης δημιουργήθηκαν αντιθέσεις και σχηματίστηκαν φατρίες που πολλές φορές έλυσαν τις διαφορές τους με τα όπλα, δεν είναι δύσκολο να κατανοήσουμε ότι οι αντιπαραθέσεις, οι συγκρούσεις, οι εμφύλιες συρράξεις και το αίσθημα του τοπικισμού δεν επέτρεπαν στους αγωνιστές να είναι ειλικρινείς και

49. *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν "Ηλίου"*, 3, ό.π., 306.

50. *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: πρόσωπα-έργα-ρεύματα-όροι*, ό.π., 153.

51. Μακρυγιάννης Ιωάν., "Απομνημονεύματα" (Εισαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασδραχά), ό.π., ιε'.

52. Μακρυγιάννης Ιωάν., "Απομνημονεύματα", ό.π., ιε'-ιστ'.

53. Μακρυγιάννης Ιωάν., "Απομνημονεύματα", ό.π., ιδ'.

αντικειμενικοί στα κείμενά τους.⁵⁴ Και ο Ι. Μακρυγιάννης, αν και υπόσχεται στους αναγνώστες ότι «θα σημειώσω γυμνή την αλήθεια, χωρίς πάθος», αφηγείται τα γεγονότα με πάθος και οργή, διατελώντας μόνιμα «εν βρασμώ ψυχής»⁵⁵. Ο Κ. Δημαράς παρατηρεί ότι οι απομνημονευματογράφοι δεν μπορεί να είναι αντικειμενικοί γιατί τα απομνημονεύματά τους διακατέχονται, ακόμη και κατά την ώρα της συγγραφής, από τα πάθη των εμφύλιων σπαραγμών. Ιδιαίτερα ο Μακρυγιάννης αφηγείται τα γεγονότα με πάθος το οποίο απορρέει από το ζήλο του για την πατρίδα, από το πολιτικό του πάθος, όπως αυτό εκδηλώνεται στους αγώνες του, στοιχεία που σφραγίζουν μοναδικά το έργο του και του προσδίδουν έναν εντελώς μοναδικό χρωματισμό.⁵⁶

Άλλο στοιχείο που επιβάλλεται να εξετασθεί σχετικά με τη γένεση του απομνημονεύματος είναι η σημασία του χρόνου που γράφεται. Συνήθως μεσολαβεί μια απόσταση χρόνου ανάμεσα στην πράξη και την απομνημόνευσή της. Κάποιες φορές η απόσταση του χρόνου με τη συνδρομή ψυχραιμής ανάλυσης και αιτιολόγησης οδηγεί σε άμβλυση του πάθους, ή έστω κάποια μείωση του υποκειμενικού στοιχείου, ποτέ όμως σε εξαφάνιση ή και υποβίβασή του. Ορισμένες φορές η απόσταση του χρόνου και οι ψυχραιμίες παρεμβάσεις καθιστούν το πάθος ίσως πιο υποτονικό.⁵⁷ Κάποτε το στοιχείο της ενάργεια που προκύπτει από το πάθος αποτελεί γνώρισμα του είδους των πολεμικών απομνημονευμάτων. Δεν είναι όμως ορθό να ταυτιστεί το πάθος με τον υποκειμενισμό του συγγραφέα, καθότι ο υποκειμενισμός εξαρτάται από την ιδιοσυγκρασία του απομνημονευτογράφου.⁵⁸

Άλλο ένα στοιχείο που αξίζει να αναφερθεί είναι η λογοτεχνική αξία των απομνημονευμάτων. Η σχέση των απομνημονευμάτων με τη λογοτεχνία είναι άλλοτε στενή και άλλοτε όχι. Αν δηλαδή ο απομνημονευματογράφος διαθέτει αφηγηματική ικανότητα κι αν κατορθώσει να δώσει στο λόγο του δύναμη και ζωντάνια, τότε η αφήγηση γίνεται λογοτεχνικό έργο, όπως στην περίπτωση του Μακρυγιάννη, που τα απομνημονεύματά του θεωρούνται μνημείο του νεοελληνικού λόγου. Η απλή και ανόθευτη από λόγια στοιχεία γλώσσα, η δραματικότητα στην αφήγηση, η ζωντάνια του δια-

54. Κορδάτος Γιάν., *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας* (Νεώτερη Β' 1821-1832), 10. 20ός αιώνας, Αθήνα 1957, 17.

55. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*. Στάχυ, Αθήνα 2000, 9.

56. Δημαράς Κ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*. 6η έκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, 258.

57. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα” (Εισαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασδραχά), ό.π., ιε’.

58. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, ό.π., ιε’.

λόγου, το πηγαίο και λαϊκό ύφος καθιστούν το έργο του ένα συγκροτημένο αριστούργημα συγγραφικής ιδιοφυΐας.⁵⁹ Εξάλλου πολλοί σύγχρονοι λογοτέχνες — κυρίως εκπρόσωποι της γενιάς του '30 — αλλά και μελετητές και σχολιαστές έχουν επισημάνει τη λογοτεχνική και εν γένει τη συγγραφική αξία των “Απομνημονευμάτων” τού Ι. Μακρυγιάννη. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν ο Γ. Σεφέρης, ο Κ. Παλαμάς, ο Γ. Θεοδοσιάδης, ο Ζ. Λορέντζατος, ο Γ. Βλαχογιάννης, ο Α. Καραντώνης και πολλοί άλλοι. Ιδιαίτερα ο Γ. Βλαχογιάννης, που μετέγραψε και το κείμενο, σχολιάζει ότι καινούργιες εκφραστικές γραμμές εμφανίζονται μέσα στο πηγαίο σύγγραμμα και σταδιακά γίνονται αποδεκτές και καταξιώνονται στην τέχνη του γραπτού λόγου: «Ἐκ τοῦ συγγράμματος τοῦ Μακρυγιάννη δύναται νά ἐξαχθῶσι γραμματικοὶ κανόνες καὶ λογικοὶ τρόποι ἐκφράσεως τόσο πολλοὶ καὶ ποικίλοι καὶ πλούσιοι, ὥστε ν' ἀπελπίσωσι καὶ ἐξεγείρωσι τὸν ἀποξηραμένον λογιώτατον ἢ νά πληρώσωσι θαυμασμοῦ τὸν ἀληθῆ ἐπιστήμονα καὶ τὸν ψυχολόγον παρατηρητὴν».⁶⁰

Χρήσιμο είναι να αναζητηθούν και οι βασικές αιτίες γένεσης του απομνημονεύματος του Αγώνα. Ως βασική αιτία δύναται να θεωρηθεί η ανάγκη επιβίωσης κάποιων σημαντικών για τους αγωνιστές γεγονότων ή μαχών και η διαιώνισή τους μέσα στο χρόνο μέσω των περιγραφών και των αφηγήσεών τους σε ένα κατάλληλο συγγραφικό πόνημα. Ως δεύτερη αιτία μπορεί να αναφερθεί ένας εθισμός προς την απομνημόνευση, που αποτελούσε τρόπον τινά ένα συρμό της εποχής. Την τάση αυτή του εθισμού προς τη συγγραφή απομνημονεύματος τη διευκόλυνε το γεγονός ότι πολύτιμα στοιχεία μπορούσαν οι συγγραφείς να αντλήσουν από τις εκθέσεις των μαχών που υπέβαλαν οι καπεταναίοι στη Διοίκηση και οι οποίες συντάσσονταν κυρίως από τους γραμματικούς τους. Εκτός από τις εκθέσεις των στρατιωτικών σωμάτων πολύτιμο υλικό προσέφεραν και τα ναυτικά ημερολόγια καθώς και η προγενέστερη συνήθεια της αλληλογραφίας μεταξύ των αρματολών, όπου σημειώνονται είτε κινήσεις δικές τους είτε των κλεφτών ή των Τούρκων.⁶¹ Άλλη βασική αιτία της συγγραφής δύναται να θεωρηθεί το «πάθος για δικαίωση» και η ανάγκη αποκατάστασης της παραποιημένης συχνά αλήθειας. Πολλοί από τους συγγραφείς παραμόρφωσαν τα γεγονότα λόγω άγνοιας ή λόγω λανθασμένης πληροφόρησης και άλλοι παραποίησαν εσκεμμένα τα συμβάντα και κάποιες φορές υπερτόνισαν ή υποτίμησαν και αγνόησαν το ρόλο που έπαιξαν ορισμένα πρόσωπα.⁶² Ο κάθε

59. Δημαράς Κ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, ό.π., 258-260.

60. Κουρνούτος Γ., “*Το Απομνημόνευμα 1453-1953*”, ό.π., 14.

61. Μακρυγιάννης Ιωάν., “*Απομνημονεύματα*” (Εισαγωγή - Σχόλια Σπ. Ασδραχά), ό.π., ιη’.

62. Κορδάτος Γ., *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, ό.π., 16.

αγωνιστής που θίγεται από ένα σύγγραμμα θεωρεί ως υποχρέωσή του να απαντήσει στον άλλον, να αμφισβητήσει και να ακυρώσει την ιστορία του, η οποία σύμφωνα με την αντίληψή του, παραμορφώνει την πραγματικότητα, αποκρύπτοντας την αλήθεια. Ο κάθε θιγόμενος αγωνιστής θεωρεί αδιανόητο να μην αναγνωρίζεται ο ρόλος και η συμβολή του στα δρώμενα και στα ιστορικά κείμενα των άλλων αγωνιστών. Ο οίστρος για δικαίωση, η επιθυμία άρσης της αδικίας και η ανάγκη για αποκατάσταση της διαστρεβλωμένης εκδοχής κάποιου άλλου οδήγησαν στη δημοσίευση μιας σειράς απομνημονευμάτων με τους συνηθείς τίτλους: “Απαντήσεις”, “Αναθεωρήσεις”, “Ανασκευές”. Μια τελευταία αιτία που είναι ταυτόχρονα και στόχος της συγγραφής είναι η επιθυμία του γράφοντος να διδάξει, να φρονηματίσει και να νουθετήσει μέσω του συγγράμματός του τις επερχόμενες γενιές.

Πέρα από τις αντιπαραθέσεις των απομνημονευματογράφων στην προσπάθεια να υπερασπίσουν τη δική τους αλήθεια, το ζητούμενο για την έρευνα είναι οι όροι διαχείρισης των μαρτυριών που εμπεριέχονται μέσα στα απομνημονεύματα, καθώς αυτές αποτελούν σήμερα πολύτιμο υλικό για την ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων από τον ιστορικό ερευνητή και μελετητή αυτής της χρονικής περιόδου. Ο έλεγχος των μαρτυριών με σκοπό τη διαπίστωση της εγκυρότητας ως προς την αλήθεια και την αντικειμενικότητά τους προϋποθέτει τον αυστηρό έλεγχο της αξιοπιστίας αυτών των κειμένων ως ιστορικών πηγών. Οι μαρτυρίες που προκύπτουν από τα απομνημονεύματα αποδεσμεύουν ένα τεράστιο πλούτο πληροφοριών αναφερόμενο σε νοοτροπίες, ιδεολογίες, αντιλήψεις, πεποιθήσεις, συμπεριφορές, προκαταλήψεις, προβληματισμούς, αντιστάσεις, προσαρμογές, και ιδιαίτερα αποκαλύπτουν το βαθμό επίδρασης του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία και τη δυνατότητα ωρίμανσής της για την αποδοχή επιβολής ενός νέου μοντέλου κράτους, δυτικού τύπου.

Χρέος και καθήκον του ιστορικού ερευνητή είναι η προσεκτική, κριτική προσέγγιση του υλικού των μαρτυριών που προσφέρουν τα απομνημονεύματα, η προσπάθεια ερμηνείας τους, η στροφή στην υποδομή των γεγονότων και στις αναγκαιότητες που επέτρεψαν την εκδήλωσή τους. Ο ιστορικός είναι υποχρεωμένος από την πληθώρα των απομνημονευμάτων που έχει στη διάθεσή του, τα οποία συχνά αποτελούν αλληλοσυγκρουόμενες πηγές, να κρατήσει τα στοιχεία εκείνα που βασίζονται σε μαρτυρίες υπεύθυνες, σε δημόσια έγγραφα, αν υπάρχουν, και που επιβεβαιώνονται και από άλλες έγκυρες και ελεγμένες ιστορικές πηγές της συγκεκριμένης περιόδου ή και που έμμεσα επαληθεύονται και από την όλη πολιτική και κοινωνική κατάσταση της δοσμένης εποχής.⁶³

---

63. Κορδάτος Γ., *ό.π.*, 19.

Επιπλέον συνειδητοποιώντας ο ιστορικός τη σπουδαιότητα των απομνημονευμάτων ως πηγών πληροφόρησης υποχρεούται να συσχετίσει τις μαρτυρίες αυτές με τις μελέτες της πολιτικής ιστορίας, της λαογραφίας και της κοινωνικής ανθρωπολογίας καθώς και με τα διαθέσιμα γραπτά αρχεία, να διαχωρίσει με προσοχή τα γεγονότα από τις προσωπικές κρίσεις και τοποθετήσεις, εξασφαλίζοντας σημαντικό ιστορικό υλικό, πρωτογενές και γνήσιο, ικανό να φωτίσει τα σκοτεινά σημεία, ή ακόμη και να ανατρέψει πάγιες και δεδομένες θέσεις της ιστοριογραφίας. Μια διεπιστημονική μάλιστα μελέτη και ανάλυση των απομνημονευμάτων του Αγώνα του '21 θα συνέβαλε στη σφαιρική και πολύπλευρη εκτίμηση και αξιολόγηση κοινωνικών και πολιτισμικών φαινομένων που συνθέτουν την ιστορική εικόνα της εποχής.

Οι βασικές αρχές που διέπουν το απομνημόνευμα ως γραμματειακό είδος, όπως διαμορφώθηκαν από την αρχαιότητα ως τον 19ο αιώνα, διαγράφουν την πορεία του και την εξέλιξή του στους μετεπαναστατικούς χρόνους, σηματοδοτώντας έτσι τη συμβολή του στην προσέγγιση, απεικόνιση, διάσωση και απόδοση του ιστορικού γεγονότος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ιστοριογραφική μέθοδος του Ι. Μακρυγιάννη και των λοιπών αγωνιστών κατά τη συγγραφή των “Απομνημονευμάτων”

Α) Ιστορική - ιδεολογική ανάλυση

ι) Ο Μακρυγιάννης απολογείται για το «απελέκητο» γράψιμό του

Στον Πρόλογο των “Απομνημονευμάτων” ο Ι. Μακρυγιάννης, απευθυνόμενος προς τους «ἀδελφούς ἀναγνώστες», αισθάνεται την ανάγκη να απολογηθεί - συνειδητοποιώντας την αδυναμία του στο γραπτό λόγο - για το γεγονός ότι «έλαβε το θάρρος» να καταπιαστεί με το παρόν συγγραφικό πόνημα κουράζοντας τους σοφούς και εγγραμμάτους με την αμάθειά του. Σε τόνο έντονα εξομολογητικό και απολογητικό ζητάει τη συμπάθεια, τη συγγνώμη και την κατανόηση εκ μέρους των αναγνωστών διότι ως αγράμματος και αμαθής δε δύναται να παραθέσει τα γεγονότα με μια τακτική και χρονολογική σειρά, αλλά συχνά προβαίνει σε κουραστικές επαναλήψεις και χρονικές ανακολουθίες: «Πρῶτο λοιπόν αυτό, καί ὕστερα σέ πολλά μέρη παναλαβαίνω πίσω τά ἴδια (ὅτι εἶμαι ἀγράμματος καί δέν θυμῶμαι καί δέν βαστῶ σειρά ταχτική)...».¹ Θέτει μάλιστα ως βασική προϋπόθεση, για να μπορέσουν οι εγγράμματοι να κατανοήσουν το έργο του, να το διαβάσουν εξ ολοκλήρου, από την αρχή έως το τέλος και όχι αποσπασματικά, ώστε να μπορέσουν να διαμορφώσουν άποψη και να διατυπώσουν κρίσεις θετικές ή αρνητικές γι' αυτό: «Ἐπειδή ἔλαβα αὐτήνη τήν ἀδυναμία νά σᾶς βαρύνω μέ τήν ἀμάθειά μου, σᾶς λέγω, ἄν δέν τά διαβάσετε ὅλα, δέν ἔχει τό δικαίωμα κανένας ἀπό τούς ἀναγνώστες νά φέρη γνώμη οὔτε ὑπέρ, οὔτε κατά. Ὅτι εἶμαι ἀγράμματος καί δέν μπορῶ νά βαστήσω ταχτική σειρά στά γραφόμενα· καί [...] τότε φωτίζεται καί ὁ ἀναγνώστης».² Και στον Επίλογο των “Απομνημονευμάτων” επανέρχεται στην ίδια άποψη συμβουλευοντας τους αναγνώστες να αξιολογήσουν το έργο του, αφού πρώτα το διαβάσουν από την αρχή ως το τέλος και αφού λάβουν υπόψη τους τα αποδεικτικά στοιχεία και τα έγγραφα στα οποία αναφέρεται: «Ὅμως δέν ἔχει κανένας τό δικαίωμα νά γράψη οὔτε ὑπέρ μου, οὔτε κατά ἄν δέν διαβάση πρῶτα ὅλο τοῦτο ἀρχή καί τέλος κι' ὅλα μου τ' ἀποδεικτικά καί τά χαρτιά μου - καί τότε ἄς γράψη ὅ,τι ὁ Θεός τόν φωτίση».³

1. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (Πρόλογος) (Εισαγωγή - Σχόλια Σπ. Ασοραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., 6.

2. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 5-6.

3. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (Επίλογος), *ό.π.*, 547-548.

Ο Μακρυγιάννης χαρακτηρίζεται ως ένας αγράμματος-σοφός της εποχής του, γιατί τα λόγια του αποπνέουν σοφία και σύνεση, ενώ, όπως ο ίδιος επισημαίνει στην Εισαγωγή των “Απομνημονευμάτων” του, δεν είχε πάει σχολείο, δεν ήξερε γράμματα και ως εκ τούτου δεν είχε μελετήσει σοφά συγγράμματα:... (ήξερα δλίγον γράψιμον, ὅτι δέν εἶχα πάγει εἰς δάσκαλο ἀπό τά ἀΐτια ὁπού θά ξηγηθῶ, μὴν ἔχοντας τούς τρόπους)...⁴ Και στον επίλογό του επαναλαμβάνει εκ νέου τα αίτια της αγραμματοσύνης του και τους λόγους που τον ώθησαν να καταπιαστεί με την συγγραφή: «Διά κείνο (τό δίκηον) ἔμαθα γράμματα εἰς τά γεράματα καί κάνω αὐτό τό γράψιμον τό ἀπελέκητο, ὅτι δέν εἶχα τόν τρόπον ὄντας παιδί νά σπουδάξω· ἤμουν φτωχός κι' ἔκανα τόν ὑπηρέτη...»⁵. Και όμως μέσα σε αυτό το «απελέκητο» γράψιμό του «πού δέν μπορεῖ νά βαστήση ταχτική σειρά», κρύβεται η ειλικρίνεια, η αυτογνωσία, η ψυχική ανωτερότητα, γνωρίσματα που απουσιάζουν παντελώς από τις διατυπώσεις των λόγιων συγγραφέων της εποχής του. Επιπλέον η ελληνική ιστορία όπως καταγράφεται από αυτόν, με πηγαίο και άμεσο ύφος, με απλά εκφραστικά μέσα, επιτρέπει στον αναγνώστη να παραβλέψει τον στείρο ρητορισμό των μορφωμένων συγγραφέων της εποχής του, να επαναπροσδιορίσει τα πρότυπα, τις αξίες, τις ιδέες του και να ανακαλύψει τις ρίζες του μέσα από μια παράδοση που είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με το παρελθόν και πηγάζει από την αρχαιότητα.⁶

Χαρακτηριστικό γνώρισμα του ήθους του ως συγγραφέα είναι η αυτογνωσία, η μετριοφροσύνη και η έλλειψη κομπασμού, έπαρσης και αυτοπροβολής, που χαρακτηρίζει τα έργα άλλων ιστοριογράφων ή αυτοβιογράφων. Θεωρεί τον εαυτό του ανάξιο ή ανεπαρκή, λόγω της αμάθειας και της αγραμματοσύνης του, για να καταπιαστεί με ένα τόσο σοβαρό συγγραφικό πόνημα, που είναι κατεξοχήν αρμοδιότητα των εγγραμμάτων και των επαϊόντων και γι' αυτό το λόγο, τόσο στην εισαγωγή του έργου όσο και στο κυρίως σώμα της αφήγησης, ζητάει συγνώμη από τους μορφωμένους γι' αυτό του το εγχείρημα: «Δέν ἔπρεπε νά ἔμπω εἰς αὐτό τό ἔργον ἕνας ἀγράμματος, νά βαρύνω τούς τίμιους ἀναγνώστες καί μεγάλους ἄντρες καί σοφούς τῆς κοινωνίας καί νά τούς βάλω σέ βάρος, νά τούς κινῶ τήν περιέργειά τους καί νά χάνουν τίς πολυτίμητες στιγμές εἰς αὐτά. Ἄφοῦ ὅμως ἔλαβα καί ἐγώ ὡς ἄνθρωπος αὐτήνη τήν ἀδυναμίαν, σᾶς ζητῶ συγνώμη εἰς τό βάρος ὁπού θά σᾶς δώσω».⁷ Και σε άλλο σημείο

4. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (Εισαγωγή), ὁ.π., 11.

5. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (Επίλογος), ὁ.π., 546.

6. Lambropoulos Vas., «Who has been Reading Masterpieces on Our Behalf? George Seferis, Makriyanis, and the Literary Canon», στο *Literature as National Institution: Studies in the Politics of Modern Greek Criticism*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1988, 56.

7. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (Εισαγωγή), ὁ.π., 11.

της αφήγησης: «Κι' ἄς μέ συγχωρέσουνε οἱ ἀναγνῶστες, ὅπου θά τούς βαρύνῃ ἡ ἀμάθειά μου...». ⁸ Ἀλλά και στο ἔργο του “Ὁράματα και Θάματα” επανέρχεται σε τόνο μετριοφροσύνης τονίζοντας και πάλι ὅτι θεωρεῖ τον εαυτό του ἀσήμαντο και ἀγράμματο, επομένως ἀνάξιο για να κουράσει τους σοφούς και μεγάλους ἀνδρες της κοινωνίας: «Ὅλα αὐτά τά εἶχα γραμμένα εἰς τ' ἄλλο μου τό 'στορικό, ὅπου φαντάστηκα καί ἐγώ, ὁ μικρότερος ἄνθρωπος τῆς πατρίδος μου καί ὅλης τῆς κοινωνίας τοῦ κόσμου καί ἀγράμματος, διά νά βαρύνω τούς σοφούς καί μεγάλους ἀνθρώπους τῆς κοινωνίας καί μικρούς». ⁹ Πραγματικά εἶναι ἀξιοθαύμαστη ἡ ταπεινότητα, ἡ λεβεντιά και το θάρρος με το οποίο ομολογεῖ ἐντελῶς ἀπλοϊκά και ἀπέριπτα τὴν ἀγνοιά του και τὴν υστέρησή του ἀπέναντι στους σοφούς και μορφωμένους ἀνθρώπους της εποχῆς του.

Ὡστόσο αὐτή ἡ λιγοστή ἢ και ἀνύπαρκτη μόρφωση δεν μπορεῖ να σταθεῖ ἐμπόδιο για τον Μακρυγιάννη στο να συντάξει το ἔργο του ἀδιαφορώντας για τους ἐκφραστικούς τρόπους ἢ το ὕφος που θα χρησιμοποιήσει. Ἄλλωστε δεν πρέπει να λησμονούμε ὅτι ἓνα ἀπό τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ἀπομνημονεύματος ως προς τὴ μορφή του εἶναι ὅτι ἡ διαμόρφωση της ἀφήγησης ἀπό το συντάκτη γίνεται πρόχειρα και ἀκανόνιστα, ὅπως πρόχειρο και μη ταξινομημένο εἶναι και το υλικό που του παρέχει ἡ μνήμη. Ἐτσι το ἀφηγηματικό υλικό παρουσιάζεται κατὰ ἓνα τρόπο πρωτόγονα πηγαίο γιατί τον ἀπομνημονευματογράφο δεν τον πολυαπασχολεῖ το ὕφος και οἱ ἐκφραστικές φόρμες, ἀλλά ἡ ἀνάγκη να ἐκφραστεῖ γραπτὰ για να διεκδικήσει το δίκιο του, για να καταγγεῖλει ἢ να καυτηριάσει κάποιους ἄλλους ἢ για να φρονηματίσει με το ἔργο του τους νεότερους και τους μεταγενέστερους ¹⁰. Ἐξαίρεση βέβαια ἀποτελοῦν οἱ λόγιοι ἀπομνημονευματογράφοι που με τὴν ἐπιτηδευμένη γλῶσσα και το ρητορικό ὕφος ἐπιδιώκουν να ἐντυπωσιάσουν τον ἀναγνώστη.

Ὁ Μακρυγιάννης συντάσσοντας τα “Ἀπομνημονεύματα” με το δικό του πηγαίο ὕφος και τους δικούς του ἐκφραστικούς τρόπους ἔχει τὴν ἐντύπωση ὅτι γράφει ἱστορία, γι' αὐτό και παραθέτοντας ἱστορικές πληροφορίες μέσα στο ἔργο του «Ὁράματα και Θάματα», συχνά παραπέμπει «εἰς τ' ἄλλο 'στορικό». «*Ἱστορικά εἶναι στην ἀντίληψη και τὴ συνείδηση του Μακρυγιάννη και τα δύο ἔργα του: τα “Ἀπομνημονεύματα” και τα “Ὁράματα και Θάματα”, με τὴ διαφορὰ ὅτι το ἓνα εἶναι γραμμένο κυρίως σύμφωνα με τὴν ἀλήθεια των ἀνθρώπων και το ἄλλο σύμφωνα με τὴν ἀλήθεια του Θεοῦ*» ¹¹. Μετά ἀπό προ-

8. Μακρυγιάννης Ἰωάν., “Ἀπομνημονεύματα”, (βιβλ. Γ', κεφ.Δ'), ὁ.π.,404.

9. Μακρυγιάννης Ἰωάν., “Ὁράματα και Θάματα” (Εἰσαγωγή, κείμενο, σημειώσεις Ἀγγ. Παπακώστα – Πρόλογος Λίν. Πολίτη). 3η ἐκδ. Μ.Ι.Ε.Τ, Ἀθήνα 2002, 41.

10. Κουρνούτος Γ., “*Το Ἀπομνημόνευμα 1453 – 1953*”, Α'. Ἀθήνα 1953, 13-14 (Βασικὴ Βιβλιοθήκη Ἀετοῦ, αρ. 44).

11. Ἀθανασόπουλος Βαγγ., «Ὁ Μακρυγιάννης, Τα νυχτερινὰ ἀπομνημονεύματα του Στρατηγού Μακρυγιάννη: Το μυστικό ὄραμα ως μέρος της ἱστορικής ἀλήθειας» στο *Οἱ μάσκες του ρεαλισμοῦ: Ἐκδόχες του νεοελληνικοῦ ἀφηγηματικοῦ λόγου*, Α'. 3η ἐκδ. Καστανιώτης, Ἀθήνα 2003, 212.

σεκτική αντιβολή των ιστοριογραφικών στοιχείων που εμπεριέχονται στο πρώτο μέρος των “Οραμάτων και Θαμάτων” με αυτά που παρατίθενται στα “Απομνημονεύματα” δύναται να διαπιστωθεί η εσωτερική και εξωτερική συνάφεια των δύο κειμένων, με τη διαφορά ότι οι κοινές ιστορικές πληροφορίες στο έργο “Οράματα και Θάματα” μεταπλάθονται και προσλαμβάνουν μία συμβολική και θρησκευτική διάσταση.¹²

Από την Εισαγωγή των “Απομνημονευμάτων” εξαγγέλλει τον αυτοβιογραφικό χαρακτήρα του έργου του και τονίζει ότι τα γεγονότα που θα αφηγηθεί στηρίζονται στην προσωπική του γνώση, στην αυτοψία, στις εμπειρίες και τα βιώματά του από τη συμμετοχή του στον Αγώνα, επιτελώντας το χρέος του προς την πατρίδα: «Ἄφοῦ λοιπόν καταγίγηκα ἕνα δυό μῆνες νά μάθω ἐτοῦτα τά γράμματα ὅπου βλέπετε, ἐφαντάστηκα νά γράψω τόν βίον μου, ὅσα ἔπραξα εἰς τήν μικρήν μου ἡλικία καί ὅσα εἰς τήν κοινωνία ὅταν ἤρθα σέ ἡλικία, καί ὅσα διά τήν πατρίδα μου, ὅπου μπῆκα εἰς τῆς Ἑταιρείας τό μυστήριον διά τόν ἀγώνα τῆς λευτεριάς μας καί ὅσα εἶδα καί ξέρω ὁποῦγιναν εἰς τόν Ἀγώνα, καί ὅσα κατά δύναμη συμμέθεξα κι’ ἐγώ κι’ ἕκαμα τό χρέος μου, ἐκεῖνο ὅπου μποροῦσα».¹³

ii) Υπόσχεση των απομνημονευματογράφων, ως αυτοπτών μαρτύρων των γεγονότων, για ακριβή και αντικειμενική αφήγηση.

Οι περισσότεροι απομνημονευματογράφοι του Αγώνα από την Εισαγωγή ή τον Πρόλογο του έργου τους συνήθως εξαγγέλλουν ότι θα αφηγηθούν πιστά τα γεγονότα γιατί υπήρξαν αυτόπτες και αυτόκοι μάρτυρές τους και συχνά αυτοурγοί των δρωμένων και επομένως δύναται να τα απεικονίσουν ή να τα αναπαραστήσουν με ακρίβεια και σαφήνεια. Η προσωπική τους γνώση, που απορρέει από την αυτοψία ή την αυτηκοΐα, καθώς υπήρξαν μάρτυρες των γεγονότων που αφηγούνται, θεωρούν ότι είναι έγκυρη και μη αμφισβητήσιμη γιατί είτε συμμετείχαν οι ίδιοι στα δρώμενα είτε τα παρακολούθησαν από πολύ κοντά. Η φράση του Μακρυγιάννη «...καί ὅσα εἶδα καί ξέρω ὁποῦγιναν εἰς τόν Ἀγώνα, καί ὅσα κατά δύναμη συμμέθεξα κι’ ἐγώ...» απαντά με διάφορες διατυπώσεις σε όλους σχεδόν τους συγχρόνους του απομνημονευματογρά-

12. Σχετικά με την ύπαρξη κοινών ιστορικών στοιχείων στα δύο κείμενα και τη μεταγραφή και μετάπλασή τους σε θρησκευτικά σύμβολα στο δεύτερο έργο βλ.: Σφυρόερας Βασ., «Σημειώσεις από την ανάγνωση των Οραμάτων του Μακρυγιάννη», *Διαβάζω*, 101, 1984, 74-75· Σβορώνος Νίκ., «Κώδικες της λαϊκής έκφρασης στα Οράματα και Θάματα», στο *Κείμενα για τα «Οράματα και Θάματα» του Μακρυγιάννη*. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1984, 27-28 Ἐθνασοπούλος Βαγγ., *Οι μάσκες του ρεαλισμού: Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, ό.π., 213-214.

13. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (Εισαγωγή) (Εισαγωγή – Σχόλια Σπ. Ασδραχά), ό.π., 11.

φους αλλά και σε πολλούς ιστοριογράφους της εποχής.

Ο ιστορικός της Επανάστασης Σπ. Τρικούπης στα Προλεγόμενα του έργου του παρατηρεί ότι το να καταγράψει ο ιστορικός τα σύγχρονα με την εποχή του γεγονότα δεν αποτελεί ζημία για την ιστορία αλλά μάλλον ωφέλεια: «Δέν εἶναι ἄρα ὁ συγχρονισμός ὁ βλάπτων τήν οὐσίαν τῆς ἱστορίας, ὃ ἔστι τήν ἀλήθειαν. Ἄλλά, καί ἂν ὑποθέσωμεν ὅτι προέρχεται ἐντεῦθεν ζημία εἰς τήν εὐρεσιν ἢ τήν διήγησιν τῆς ἀληθείας, δέν ἀναπληροῖ ταύτην ἡ ὠφέλεια ἢ ἐκ τῆς καθαρᾶς προερχομένη γνώσεως, ἣν ὁ σύγχρονος ἱστορικός ἔχει καί τῶν ἀνθρώπων μεθ' ὧν ἔζησε καί εἰργάσθη, καί τῶν πραγμάτων, ὅσα εἶδεν αὐτοψί, ἢ ἔμαθε παρ' αὐτόπτου; Ἐξαιρετικόν καί μέγιστον πλεονέκτημα τοῦ συγχρόνου ἱστορικοῦ, καί μάλιστα ὁμοεθνοῦς καί συνεργασθέντος ἐν οἷς ἱστορεῖ, εἶναι ἡ οὕτως εἰπεῖν συνενσάρκωσίς του, διότι ἐξ αὐτῆς ἀπορρέει ζῶσα καί ἀκμαία ἡ ἀφήγησις τῶν γεγονότων»¹⁴. Ο Διον. Σουρμελής στα Προλεγόμενα του έργου του «Ἱστορία των Αθηνών» επισημαίνει τις δυσκολίες που συνάντησε κατά την έρευνά του παρά το γεγονός ότι ήταν παρών σε πολλά γεγονότα: «Μ' ὄλον τοῦτο, ἂν καί ἤμην παρών καί αὐτόπτῃς τῶν πολλῶν ἀφ' ὅσα διαλαμβάνει ἡ παροῦσα συγγραφή, εὔρον ὅμως ἐν μέρει πολλὰς δυσκολίας, ἀλλά ἡ ἀκριβής ἔρευνα διέκρινε τήν ἀλήθειαν, κατὰ προτίμησιν τοῦ ἀξιοπιστοτέρου»¹⁵.

Ο πρωτοσύγκελλος Αμβρ. Φραντζής στα Προλεγόμενα του έργου του «Ἐπιτομή της Ἱστορίας της ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος» διευκρινίζει προς τους ἀναγνώστες ὅτι το σύγγραμμά του στηρίζεται στην αὐτοψία, στην αὐτηκοῖα καί στις πληροφορίες που εμπειριέχονται σε υπομνήματα που του ἀπέστειλαν ἀξιόπιστοι μάρτυρες των γεγονότων: «...ἐπίτηδες δέν ἐξιστορήσαμεν, εἰ μή μόνον ὅσα αὐτοψεί εἶδομεν, ὅσα ἰδίους ὠσίν ἠκούσαμεν, ὅσα μόνον πραγματικῶς ἐνεργήσαμεν, καί ὅσα παρ' ἀξιοπίστων ὑποκειμένων, ὡς ὑπομνήματα, παρελάβομεν· καί καθ' ὅσον μέν ἀφορᾷ τά συγγραφέντα ἐξ αὐτοψίας, ἐξ αὐτηκοῖας, καί ἐκ πραγματικῆς ἡμῶν ἐνεργείας, προτιθέμεθα, ἐπ' αὐτοῖς τήν ἡμετέραν συνείδησιν μαρτυροῦσαν...»¹⁶. Ἀλλά καί στον ἐπίλογο του ἰδιοῦ έργου ὁ Πρωτοσύγκελλος ἐπαναλαμβάνει συνοπτικά τα ἀνωτέρω: «...μ' ὄλα ταῦτα φρονοῦμεν ὅτι ἐγράψαμεν καί γράφομεν ὅσα εἶδομεν, εἰς ὅσα συνεπράξαμεν, ὅσα εὔρομεν γραπτὰ, καί ὅσα ἐβεβαιώθημεν κατὰ παράδοσιν καί ἔκθεσιν ἀξιοπί-

14. Τρικούπης Σπ., *Ἱστορία της Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Α'. 2η ἐκδ. Γιοβάνης, Αθήνα 1978, ιγ'- ιδ'.

15. Σουρμελής Διον., *Ἱστορία των Αθηνών κατὰ τον υπέρ ἐλευθερίας Ἀγῶνα ἀρχομένη ἀπό της Ἐπαναστάσεως μέχρι της ἀποκαταστάσεως των πραγμάτων*. 2η ἐκδ. Τυπ. Ἀγγελίδου, Αθήνα 1853, γ'.

16. Φραντζής Αμβρ., *Ἐπιτομή της Ἱστορίας της ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος ἀρχομένη ἀπό του ἔτους 1715, καί λήγουσα στο 1837*, Α'. Τυπ. Βιτ. Καστόρχη, Ἐν Αθήναις 1839, ε'.

στων υποκειμένων...».¹⁷ Ο προεστός και απομνημονευματογράφος Καν. Δεληγιάννης στο Προοίμιο των “Απομνημονευμάτων” του υπογραμμίζει ότι στο σύγγραμμά του συμπεριέλαβε τις μαρτυρίες των άλλων και τα προσωπικά του βιώματα από τη συμμετοχή του στον Αγώνα: «Διά τοῦτο ἔκρινα ἱερόν χρέος μου (μ’ ὄλην τὴν προβεβηκυῖαν ἡλικίαν μου καὶ τὴν ἀνικανότητά μου) νά γράψω ὅσα γνωρίζω ἐκ παραδόσεως τῶν προγόνων μου, τοῦ πατρός μου καὶ ἄλλων ἀρχαίων ἀνδρῶν, γεγονότα πρό τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν 1769, καὶ μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν αὐτήν, εἰς ὅσα ὁ ἴδιος ἔλαβον μέρος ἐνεργητικόν καὶ ὅσα πραγματικῶς ἠκολούθησαν πρὸς γνῶσιν τῶν ἀπογόνων μας».¹⁸ Ο Μ. Οικονόμου στα Προλεγόμενα του έργου του “Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας” ενημερώνει τον αναγνώστη για το υλικό που χρησιμοποίησε στη συγγραφή του: «Λόγοι δέ τῶν γνώσεών μου ὡς πρὸς τὰ γεγραμμένα εἰσὶν αἱ παραδόσεις, αἱ ἀντιλήψεις ἢ κατὰ καιρούς κοινὴ γνώμη, ἢ μνήμη, τὰ ἔγγραφα, καὶ πως δέ καὶ αἱ τοῦ βίου μου ἀπαρχῆς μέχρι τοῦδε περιπέτειαι».¹⁹

Ο Γενναῖος Κολοκοτρώνης στα “Απομνημονεύματά” του τονίζει την αξία της αυτοψίας για την εγκυρότητα της συγγραφής του: «τά ὅσα ἔπραξα ὁ ἴδιος καὶ τὰ ὅσα εἶδα δι’ ἰδίους ὀφθαλμοῖς μου καὶ ὄχι ὡς ἄλλοι ὁπού ἤκουσαν, δέν θέλω ἀναφέρει μηδέν εἰς τό παρόν μου ὑπόμνημα, ἀλλά ὅσα εἶδα δι’ ἰδίους ὀφθαλμοῖς μου καὶ ὄχι ὅσα ἤκουσα».²⁰ Ο Φώτ. Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος, υπασπιστής του Κολοκοτρώνη, σε επιστολή του προς τον Τερτσέτη και στην προσπάθειά του να τον πείσει ότι οι ειδήσεις που θα περιληφθούν στο σύγγραμμά του θα είναι γνήσιες και αξιόπιστες επικαλεῖται την αυτοψία και την συμμετοχή του στα δρώμενα: «Ἐγώ, φίλε μου, νομίζω καλόν, ὅτι πρέπει να γράψῃ ὁ καθένας ἀπό ἡμᾶς τούς γέροντας ὅσα ὁ ἴδιος εἶδεν ἢ ἔκαμε· διότι καὶ ἐγώ τό ἴδιον τώρα θά κάμω, θά ἱστορήσω δηλ. μέ τὴν γλῶσσαν μου ὅσα ἤκουσα ἀπό τούς συναδέλφους μου, ἢ εἶδα μέ τὰ μάτια μου καὶ ἐνήργησα μέ τὴν ἄδολον θέλησίν μου».²¹ Και σε ένα σημείο του Προλόγου του λέει χαρακτηριστικά: «... ἀπεφάσισα καὶ ἐγώ νά ἐκπληρώσω, καθόσον, δύναμαι, τό δύσκολο αὐτό

17. Φραντζῆς Αμβρ., *ό.π.*, 461

18. Δεληγιάννης Καν., “Απομνημονεύματα” (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης), Α΄. Τσουκαλάς και υἱός, Αθήνα 1957, 17.

19. Οικονόμου Μ., “Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας ἢ ο ἱερός των Ελλήνων αγών” (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς & υἱός, Αθήνα 1957, 10.

20. Κολοκοτρώνης Γεν., “Απομνημονεύματα”, (Εισαγωγή) (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς, Αθήνα 1955, 5.

21. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἢ Φωτάκος, “Απομνημονεύματα: περί της ελληνικής Επαναστάσεως του 1821”, Α΄. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 9.

ἔργον καί νά γράψω ὅσα εἶδα, καί ὅσα παρ' ἄλλων ἀξιοπίστων ἀνθρώπων καί εὐρεθέντων εἰς τά πολιτικά καί πολεμικά πράγματα ἤκουσα».²²

Οἱ ἴδιοι οἱ ιστοριογράφοι καί απομνημονευτογράφοι που εἶναι σύγχρονοι με τὰ γεγονότα τὰ οποία καταγράφουν, σύμφωνα με τὴν ἀποψη τοῦ Σπ. Τρικούπη, εἶναι οἱ πλέον κατάλληλοι γιὰ νὰ συγγράψουν ἱστορία, γιὰτί βρίσκονται πολὺ κοντὰ στα διαδραματισθέντα γεγονότα, ἐνῶ οἱ μεταγενέστεροι ἱστορικοὶ θὰ γράψουν γνωρίζοντας τὰ συμβάντα ἐξ ἀκοῆς ἢ στηριζόμενοι σε ἔγγραφα τὰ οποία συχνά εἶναι παραποιημένα ἢ μειωμένης ἀξιοπιστίας καὶ ἐπιπλέον δὲν ἔχουν δίπλα τους αὐτόπτες μάρτυρες που θὰ τους βοηθούσαν στὴ συμπλήρωση κενῶν ἢ στὴ διόρθωση πιθανόν σφαλμάτων.²³

Ἀπὸ ὅλα τὰ ἀνωτέρω συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι τόσο οἱ ιστοριογράφοι ὅσο καὶ οἱ απομνημονευματογράφοι τοῦ Ἀγῶνα στὸν Πρόλογο ἢ τὴν Εἰσαγωγή τοῦ ἔργου τους εξαγγέλλουν τὴν πρόθεσή τους νὰ γράψουν ἓνα ἱστορικό πόνημα που θὰ παρέχει γνήσιες, αὐθεντικές καὶ ἀξιόπιστες εἰδήσεις καὶ πληροφορίες, στηριζόμενοι στὴν αὐτοψία, στὴν ἐμπειρία τους ἀπὸ τὴ συμμετοχή στα δρώμενα καὶ σε ἓνα υλικό ἐγκυρο, ἐλεγμένο καὶ μὴ ἀμφισβητήσιμο. Μερικοὶ μάλιστα ἀπὸ αὐτούς κατονομάζουν τὸ υλικό που χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴ συγγραφή τους, ὅπως εἶναι οἱ μνήμες, τὰ κάθε λογῆς ἔγγραφα, οἱ ἐπιστολές, τὰ υπομνήματα ἄλλων, οἱ παραδόσεις, ἡ κοινὴ γνώμη καὶ ο,τιδήποτε ἄλλο μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει πειστήριο ἢ τεκμήριο γιὰ τὰ ὅσα γράφουν.

Ἀκόμη καὶ οἱ ξένοι ιστοριογράφοι, φιλέλληνες καὶ περιηγητές που δὲν γνώριζαν τὴν ἐλληνικὴ πραγματικότητα, ἔλαβαν ὅμως μέρος σε πολλὲς συγκρούσεις καὶ ἀναμετρήσεις με τὸν ἐχθρὸ ἢ παρακολούθησαν τὰ γεγονότα ἀπὸ πολὺ κοντὰ, τὰ κατέγραψαν με βάση τὴν αὐτοψία καὶ τὸ κατάλληλο υλικό που μπορούσαν νὰ συγκεντρώσουν καὶ νὰ μελετήσουν πρὸς τὸ σκοπὸ αὐτό. Ὁ Γάλλος Ph. Jourdain στὸ Β' τόμο τοῦ δίτομου ἔργου τοῦ “*Mémoires historiques et militaires...*” ἀποτιμώντας τὸ πόνημά του ἀναφέρει χαρακτηριστικά: «Αὐτὰ εἶναι ὅσα διεξήχθησαν ἐνώπιόν μου κατὰ τὴν παραμονή μου στὴν κλασικὴ γῆ τῆς δόξας καὶ τῆς ἐλευθερίας. Περιορίστηκα στὴν ἀφήγηση ἐκείνων στα οποία ἔλαβα μέρος καὶ ἐκείνων στα οποία υπῆρξα αὐτόπτης μάρτυρας».²⁴ Ὁ Ed. Blaquiere στὸν Πρόλογο τοῦ ἔργου τοῦ “*The Greek Revolution, its Origin and Progress...*”, μετὰ ἀπὸ μὴ ἀφιέρωση στὸν Ἀγγλο ἱστορικό Th. Gordon, διαβεβαιώνει

22. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἢ Φωτάκος, (Πρόλογος), ὁ.π., 20.

23. Τρικούπης Σπ., *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως*, Α', ὁ.π., ἰδ' – ιε'.

24. Jourdain Ph., *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce, depuis 1822, jusqu'au combat de Navarin*, II. Paris 1828, 364. Ἀναλυτικά γιὰ τὸ περιεχόμενο των δύο τόμων τοῦ ἀνωτέρω ἔργου τοῦ Jourdain βλ. Μαμιώνη Κυρ., “Ξενόγλωσσοι ἐκδόσεις (1821-1829) περὶ τὸν Ἀγῶνα: βιβλιογραφικὰ ἀναλύσεις”, *Μνημοσύνη*, 3, 1970-71, 466-467.

τους αναγνώστες ότι «το υλικό της ιστορίας του το συνέλεξε ο ίδιος κατόπιν επιτόπιας έρευνας ή από στοιχεία που του έδωσαν αυτόπτες μάρτυρες». ²⁵ Ο Th. Gordon στο δικό του έργο «History of the Greek Revolution» αναφέρει για τον Blaquiere ότι είναι εραστής της αλήθειας και ότι εξασφάλισε το υλικό και τις πληροφορίες του από έναν φιλέλληνα (χωρίς να τον κατονομάζει) που υπηρετούσε στον Μοριά. ²⁶ Ο Th. Gordon, θερμός φιλέλληνας, έγραψε το προαναφερόμενο έργο, αξιοποιώντας τα βιώματά του και τις εμπειρίες του από την παραμονή του στη Νότια Ελλάδα ως αξιωματικός και ως διοικητής στρατιωτικών μονάδων, αναζητώντας και συλλέγοντας ταυτόχρονα γραπτές πηγές. Η ιστορία του χαρακτηρίζεται από ευσυνειδησία και ακριβολογία επιστήμονα ιστορικού, παρά το γεγονός ότι δεν είχε στη διάθεσή του όλα τα στοιχεία που αργότερα ήλθαν στο φως. ²⁷ Ο Th. Gordon αναφέρεται και στον Γάλλο ιστοριογράφο Max. Raybaud και θεωρεί ότι ο αναγνώστης μπορεί να τον εμπιστευθεί για τα όσα παραθέτει στο έργο του “Memoires sur la Grece” γιατί δεν συμπεριέλαβε παρά μόνο εκείνα τα γεγονότα που συνέβησαν κάτω από τα μάτια του. ²⁸

Ο Απ. Βακαλόπουλος θεωρεί ότι οι ιστοριογράφοι, είτε Έλληνες είτε ξένοι, «είναι πιο αξιόπιστοι όταν αφηγούνται γεγονότα των επαρχιών τους ή άλλων χωρών, τα οποία έζησαν οι ίδιοι ως αυτόπτες μάρτυρες ή τα παρακολούθησαν από κοντά παρά όταν αναφέρουν - συνήθως με συντομία και κάποια αοριστία - γεγονότα που διαδραματίστηκαν μακριά απ' αυτούς. Οι πληροφορίες του είδους αυτού είναι συνήθως ανεύθυνα ακούσματα, φήμες που φτάνουν παραμορφωμένες στον μακρινό ακροατή». ²⁹ Ο Τ. Γριτσόπουλος, αξιολογώντας το έργο των απομνημονευτογράφων και ιστοριογράφων του Αγώνα, θεωρεί ότι είναι πολύ σημαντικό γιατί υπήρξαν αυτόπτες, αυτόηκοι και αυτορρογί των γεγονότων και επομένως τα όσα παραθέτουν - ακόμη κι αν είναι ασήμαντα και διαφορούμενα - δεν τα διάβασαν ούτε τα ονειρεύτηκαν, αλλά τα βίωσαν λόγω της προσωπικής τους συμμετοχής σε αυτά. Όσο κι αν εισχωρεί η υποκειμενική αντίληψη στην αφήγηση, το παραγόμενο κείμενο είναι ανεκτίμητης αξίας, επειδή είναι γνήσιο και αντλημένο απευθείας από την πραγματικότητα. ³⁰

25. Blaquiere Ed., *The Greek Revolution, its Origin and Progress: together with some Remarks on the Religion, national Character &c. in Greece*, (Preface). W. Whittaker. London 1824, v: βλ. επίσης σχετικά Μαμώνα Κυρ., *ό.π.*, 437.

26. Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, Α'. London – Edinburgh 1844, 11 (not. 1).

27. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: η μεγάλη ελληνική Επανάσταση (1821-1829)*, Ε'. Θεσ/νίκη 1980, 6.

28. Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, Α', *ό.π.*, 11 (not. 1).

29. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ε', *ό.π.*, 15.

30. Γριτσόπουλος Τάσ., “Ιστοριογραφία του Αγώνος”, *Μνημοσύνη*, 3, 1970-71, 250.

iii) Μεθοδολογική προσέγγιση του υλικού και έλεγχος της αξιοπιστίας του από τον ιστορικό ή τον απομνημονευματογράφο.

Οι περισσότεροι ιστοριογράφοι και απομνημονευματογράφοι του Αγώνα, Έλληνες ή ξένοι, από τα Προλεγόμενα του έργου τους γνωστοποιούν στον αναγνώστη για ποιον πόλεμο θα μιλήσουν ή ποιο ιστορικό γεγονός θα αναλύσουν, τις αιτίες του και τους λόγους που τους ώθησαν να το καταγράψουν. Η συνήθεια αυτή της εξαγγελίας των αιτιών του πολέμου αλλά και των λόγων της συγγραφής δεν είναι δημιούργημα της νεότερης ιστορίας αλλά αποτελεί συνήθεια και των αρχαίων Ελλήνων λογογράφων, ιστοριογράφων ή απομνημονευματογράφων. Ο πατέρας της ιστορίας ο Ηρόδοτος, από το Προοίμιο του Α΄ βιβλίου του «παρουσιάζει την έρευνά του αυτή για να μη λησμονηθούν με τον καιρό τα έργα των ανθρώπων και να μη μείνουν αμνημόνευτα τα μεγάλα και θαυμαστά κατορθώματα των Ελλήνων και των βαρβάρων ούτε, ειδικότερα, τα αίτια για τα οποία πολέμησαν μεταξύ τους». ³¹ (μτφ. Α. Βλάχου). Την ίδια τάση ακολουθεί και ο Θουκυδίδης στο Προοίμιο του πρώτου βιβλίου των «Ιστοριών» του γνωστοποιεί στους αναγνώστες ότι «ο Θουκυδίδης ο Αθηναίος έγραψε την ιστορία του πολέμου των Πελοποννησίων και των Αθηναίων, πώς πολέμησαν μεταξύ τους, αρχίζοντας να γράφει αμέσως μόλις ξέσπασε, γιατί πρόβλεψε πως και μεγάλες διαστάσεις θα πάρει και πιο αξιόλογος απ' όλους τους προηγούμενους θα είναι» (μτφ. Αν. Γεωργοπαπαδάκου).³²

Από την αρχαιότητα ορισμένοι ιστορικοί αναφερόμενοι στη μεθοδολογική προσέγγιση του υλικού συνηθίζουν να κατονομάζουν τα μέσα στα οποία στηρίζουν την έρευνά τους. Ο Θουκυδίδης είναι ο πρώτος ιστορικός που εισήγαγε αυστηρά επιστημονικές μεθόδους στη συλλογή του υλικού και την ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων. Έχοντας ως βασικό στόχο την εξακρίβωση της αλήθειας, χρησιμοποιεί τη μέθοδο της αυτοψίας - όπως μετέπειτα και οι απομνημονευματογράφοι του Αγώνα - ή της διασταύ-

31. Ηρόδοτος, *Ιστορία*, Α΄ (Κλειώ), Προοίμιο: «Ηρόδοτου Άλικαρνησσέος ιστορίας απόδεξις ήδε, ως μήτε τά γεγονότα έξ ανθρώπων τῶ χρόνῳ έξιτηλα γένηται, μήτε έργα μεγάλα τε καί θαυμαστά, τά μέν Έλλησι, τά δέ βαρβάροισι αποδεχθέντα, άκλεᾶ γένηται, τά τε άλλα καί δι' ήν αίτιήν έπολέμησαν άλλήλοισι». Το ανωτέρω απόσπασμα έχει ληφθεί από την έκδοση: Herodotus, *Historiae A΄* (επιμ. Carolus Hude), (Tomus Prior), (I. 1). editio tertia. Oxford University Press, Oxford 1976 (Oxford Classical Texts). Η μετάφραση έχει ληφθεί από την έκδοση: Ηρόδοτος, *Ηροδότου Ιστορία: Κλειώ -Ευτέρπη* (μτφ. Α. Βλάχου), Α΄ -Β΄. 3η έκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 1987.

32. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, Α΄, Προοίμιο: «Θουκυδίδης Άθηναίος ξυνέγραψε τον πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καί Άθηναίων, ως έπολέμησαν πρός άλλήλους, άρξάμενος εϋθύς καθισταμένου καί έλπίσας μέγαν τε έσεσθαι καί άξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων...». Το ανωτέρω απόσπασμα έχει ληφθεί από την έκδοση: Thucydides, *Historiae A΄* (επιμ. Hernricus Stuart Jones), (Tomus Prior), (I.1). Oxford University Press, Oxford 1970 (Oxford Classical Texts). Η μετάφραση έχει ληφθεί από την έκδοση: Θουκυδίδης, *Θουκυδίδη Ιστορία* (μτφ. -σχολ. Αν. Γεωργοπαπαδάκος), Α΄. Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσ/νίκη 1982.

ρωσης των πληροφοριών για γεγονότα των οποίων δεν υπήρξε ο ίδιος αυτόπτης μάρτυρας, ενώ άλλες φορές καταφεύγει στην έρευνα των πηγών. Στο βιβλ. Α΄, I. 22 ο ίδιος αναφέρεται στην ιστορική του μέθοδο ως εξής: «Τις πράξεις όμως που στη διάρκεια του πολέμου έγιναν, δεν έκρινα άξιο να τις γράψω βασισμένος στις πληροφορίες του πρώτου τυχόντα ούτε όπως εγώ νόμιζα, αλλά αφού ερεύνησα με κάθε δυνατή ακρίβεια για την καθεμιά, τόσο για εκείνες που ο ίδιος ήμουν παρών όσο και για εκείνες που μάθαινα από τους άλλους»³³ (μτφ. Αν. Γεωργοπαπαδάκου). Για τα γεγονότα του απώτερου παρελθόντος καθιερώνει τη χρήση λογικών μεθόδων, όπως τα “είκοτα” (τα λογικά, τα πιθανά), τα “σημεῖα ἢ μαρτύρια” (ενδείξεις, αποδείξεις) και τα “τεκμήρια” (συμπεράσματα, πορίσματα έρευνας). Επίσης αναζητά τα πραγματικά αίτια του πολέμου “ἀληθεστάτη πρόφασις” και τα διαφοροποιεί από τις αφορμές “αἰ ἐς τό φανερόν λεγόμεναι αἰτίαι”. Ο Θουκυδίδης ως εκπρόσωπος του ελληνικού ορθολογισμού θεωρείται και ως ο κατεξοχήν εισηγητής της επιστημονικής ιστοριογραφικής μεθόδου που θα απαλλάξει την ιστορία από το μυθοπλαστικό στοιχείο του παρελθόντος. Ο Λουκιανός στο έργο του “Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν” έχοντας ως πρότυπο τον Θουκυδίδη κάνει τις δικές του προτάσεις σχετικά με τη μεθοδολογική προσέγγιση των γεγονότων από τον ιστορικό. Στο εδάφιο 47 παρατηρεί σχετικά: «Τα ἴδια τα γεγονότα δεν πρέπει ο ιστορικός να τα συγκεντρώνει στην τύχη, ἀλλά με κόπο και ταλαιπωρία πολλές φορές να ερευνά και μάλιστα να εἶναι αυτόπτης και να παρατηρεῖ, και αν αυτό δε γίνεται να δίνει την προσοχή του σε αὐτούς που εκθέτουν τα πράγματα ἀμερόληπτα, αὐτούς που εικάζει κανείς ότι εἶναι πολύ ἀπίθανο να αφαιρέσουν ἢ να προσθέσουν κάτι ἀπό εὐνοία ἢ μῖσος. Και ἐδῶ πρέπει να εἶναι οξυδερκής και ικανός να συνθέσει το έργο του ἀπό τα πιο πιθανά γεγονότα»³⁴ (μτφ. Β. Τσακατίκα).

Εἴτε αναφερόμαστε σε ἀρχαίους ιστοριογράφους εἴτε σε νεότερους ιστορικούς ἢ ἀπομνημονευματογράφους κατονοοῦμε ότι ὅλοι τους πρὶν τη συγγραφή καταφεύγουν στην έρευνα των πηγών και συχνά παραθέτουν στο έργο τους πολύτιμα στοιχεία που

33. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, Α΄, I. 22 (6-8): «Τά δ' ἔργα τῶν πραχθέντων ἐν τῷ πολέμῳ οὐκ ἐκ τοῦ παρατυχόντος πυνθανόμενος ἤξιῶσα γράφειν, οὐδ' ὡς ἐμοὶ ἐδόκει, ἀλλ' οἷς τε αὐτός παρῆν καὶ παρὰ τῶν ἄλλων ὅσον δυνατόν ἀκριβείᾳ περὶ ἐκάστου ἐπεξελεθῶν». Το παρόν ἀπόσπασμα ἔχει ληφθεῖ ἀπὸ τις προαναφερόμενες ἐκδόσεις ὡς πρὸς το ἀρχαίῳ κείμενο και τη μετάφραση.

34. Λουκιανός, *Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*, 47 (1-7): «Τά δὲ πράγματα αὐτά οὐχ ὡς ἔτυχε συνακτέον, ἀλλὰ φιλοπόνως καὶ ταλαιπῶρως πολλάκις περὶ τῶν αὐτῶν ἀνακρίνοντα, καὶ μάλιστα μὲν παρόντα καὶ ἐφορῶντα, εἰ δὲ μή, τοῖς ἀδεκαστότερον ἐξηγουμένοις προσέχοντα καὶ οὐς εἰκάσειεν ἂν τίς ἤμιστα πρὸς χάριν ἢ ἀπέχθειαν ἀφαιρήσειν ἢ προσθήσειν τοῖς γεγονόσιν κἀνταῦθα ἤδη καὶ στοχαστικὸς τις καὶ συνθετικὸς τοῦ πιθανωτέρου ἔστω...». Το παρόν ἀπόσπασμα ἔχει ληφθεῖ ἀπὸ την ἐκδοση: Lucianus, *Opera* (επιμ. Μ. Macleod), (Tomus III), lib. 59. Oxford University Press, Oxford 1980 (Oxford Classical Texts). Η μετάφραση ἔχει ληφθεῖ ἀπὸ την ἐκδοση: Λουκιανός, *“Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν”* (μτφ. Β. Τσακατίκας). Καρδαμίτσας, Αθήνα 1997.

αντλούν από αυτές. Ο Θουκυδίδης συχνά παραθέτει αυτούσια επίσημα έγγραφα που αντλεί από τα αρχεία των πόλεων, ψηφίσματα, συνθήκες και ποικίλο άλλο υλικό. Ο Απ. Βακαλόπουλος επισημαίνει την αξία των πηγών και των ιστορικών κειμένων της Επανάστασης για την ιστορική συγγραφή αυτής της περιόδου: «*Η ανάγνωση των κειμένων συμπληρώνει την ιστορική σύνθεση, γιατί το λεκτικό τους, όπως και οι περιγραφές τους, μας μεταφέρουν στην ατμόσφαιρα και το πνεύμα της εποχής, μας ανασταίνουν δηλαδή λεπτές φευγαλέες έννοιες, που δεν μπορεί να μας τις δώσει η ιστορική έκθεση... Αυτές οι επιλεγμένες πηγές, δοσμένες με τις λέξεις και το χρώμα της εποχής, μαρτυρούν ζωηρά τα γεγονότα, θα έλεγε κανείς απηχούν τη φωνή της Ιστορίας· γι' αυτό και οι μαρτυρίες εντυπωσιάζουν και τελικά εντυπώνονται στη μνήμη μας περισσότερο ασφαλώς από τη θετική γενικά αφήγηση της επιστημονικής ιστορικής σύνθεσης*». ³⁵

Ο Φώτ. Χρυσανθόπουλος ή Φωτάκος στον Πρόλογο του έργου του υπογραμμίζει τα εξής σχετικά με την αξία των εγγράφων ως ιστορικών πηγών: «*Αυτά μόνον τά έγγραφα θά είναι ὁ ὁδηγός τοῦ μέλλοντος ἱστορικοῦ, διότι οὕτω οὔτε ἀναχρονισμός δύναται νά συμβῆ, οὔτε ἀσύμφωνα θά εἶναι τά διηγήματα πρὸς τὰς πράξεις καί τὰ πρόσωπα, ὥστε νά χάσουν τήν φυσικήν των χάριν καί νά εἶναι ἀνούσια, προξενούντα τήν ἀηδίαν τοῦ ἀναγινώσκοντος αὐτά*». ³⁶ Ο Ιωάν. Φιλήμων στα Προλεγόμενα του έργου του με τον τίτλο “*Δοκίμιον ἱστορικόν περὶ τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως*” επισημαίνει την αναγκαιότητα της χρήσης των εγγράφων από τους ιστορικούς: «*ἀλλ' εἰς ἡμᾶς ἢ χρῆσις (τῶν ἐγγράφων) ἐπεβάλλετο, καί ὡς ἔχοντας τήν ἀνάγκην τῆς βεβαιώσεως, καί ὡς θέλοντας ἵνα φέρωμεν οὕτω τόν ἀναγνώστην εἰς τήν ἐποχὴν τῶν γεγονότων δι' ὅλων αὐτῆς τῶν ἐγγράφων πάσης ποιότητος καί παντός εἴδους. Παρά τά έγγραφα οὐδεμίαν ὑπό πᾶσαν ἔποψιν πολιτικὴν καὶ ἠθικὴν ἔχει τις ἄλλην εἰκόνα πιστὴν μιᾶς ἐποχῆς δεδομένης... ὀλίγην ἢ οὐδεμίαν ἄνευ αὐτῶν (τῶν ἐγγράφων) παρέχει ὁ γράφων πίστην ἐπὶ πολλῶν, ἂν οὐχὶ καί ἐφ' ὅλων, ὅσων ἂν περιγράφη καί περὶ ὅσων ἰδίως κρίνη*». ³⁷ Ο Ιωάν. Μακρυγιάννης στον Επίλογο των “*Απομνημονευμάτων*” απευθυνόμενος προς τους αναγνώστες επικαλεῖται ως εχέγγυο για την αξιοπιστία της συγγραφής του τις εφημερίδες της εποχής και τα πρακτικά των Βουλῶν, παρά το γεγονός ότι συχνά και αυτό το υλικό δεν είναι αξιόπιστο και αδιαμφισβήτητο: «*...Ψάξετε τίς ἠμερίδες, τηρᾶτε καί τὰ πρακτικά τῶν Βουλῶν, μ' ὅλον ὁποῦναι τέτοιες Βουλές ὅπου ἠερασπίζονται τήν κλεψιά καί ἠδιοτέλεια καί πολεμοῦνε τήν δικαιοσύνη· καί*

35. Βακαλόπουλος Απ., *Επιλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της ελληνικής επανάστασης (1813-1825)*, Α'. Βάνιας, Θεσ/νίκη 2000, 6.

36. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, “*Απομνημονεύματα: περὶ τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821*”, Α', (Πρόλογος), ὁ.π., 26.

37. Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον ἱστορικόν περὶ τῆς ἐλληνικῆς Επανάστασεως* (Προλεγόμενα, Εισαγωγή Εμμ. Πρωτοψάλτη), Α'. βιβλ. “το φιλολογικόν”, Αθήνα χ.χ., κ'.

μ' ὄλον αὐτό θά ἰδῆτε ἂν ἀληθινά εἶναι αὐτά ὅπου σημειώνω».³⁸

Το πρόβλημα που θίγει ο Μακρυγιάννης, δηλαδή το ζήτημα της αξιοπιστίας των ιστορικών πηγών, επειδή κάποια από αυτά τα κείμενα είναι παραποιημένα, σκοπίμως συνταγμένα ή γεμάτα ψευδολογίες, απασχολεί και πολλούς άλλους ιστορικούς και απομνημονευματογράφους του Αγώνα. Ο Σπ. Τρικούπης εκφράζει κάποια δυσπιστία για την αξία των εγγράφων ως ιστορικών πηγών, υπονοώντας ότι η αξιοπιστία των αρχείων δεν είναι πάντοτε προφανής και απόλυτη αλλά πρέπει να θεωρείται σχετική: «Δύνανται να συγγράψωσιν οἱ μεταγενέστεροι τὴν ἱστορίαν ἐκ τῶν σωζομένων ἐγγράφων τοῦ καιροῦ τούτου. Ἄλλὰ τίς ἀγνοεῖ ὅτι τὰ ἔγγραφα ταῦτα, ἐξ αἰτίας τῶν περιστάσεων, διηγοῦνται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀλλ' ἂντ' ἄλλων, ποτέ μὲν ἐν γνώσει, ποτέ δέ ἐν ἀγνοίᾳ τῆς ἀληθείας; Ποίας λοιπὸν πίστεως ἀξία ἢμπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἱστορία γραφεῖσα τοιοῦτοτρόπως, ὃ ἔστιν ἀνεξέλεγκτος, ἀναπόδεικτος καὶ ὑποπτος;»³⁹ Εξάλλου ο έλεγχος της αξιοπιστίας των πηγών εναπόκειται στον ιστορικό -μελετητή μιας περιόδου. Αυτός επωμίζεται το βάρος της εκκαθάρισης και αξιολόγησης των πηγών, της συνδυαστικής μελέτης των εγγράφων, της διασταύρωσης των ειδήσεων προς ανεύρεση της αλήθειας.⁴⁰

Τα κυριότερα κείμενα που αποτελούν έμμεσες πηγές για την ιστορία της Επανάστασης είναι οι “βιογραφίες”, τα “απομνημονεύματα”, οι “ανασκευές”, τα “υπομνήματα” τα γνωστά “memoires” ή “souvenirs” των φιλελλήνων και των ξένων ιστοριογράφων, η αλληλογραφία των αγωνιστών, οι εκθέσεις των μαχών, τα ημερολόγια, ο τύπος της εποχής και πολλά άλλα. Όλοι οι ιστορικοί, είτε της αρχαιότητας είτε μεταγενέστεροι, επικαλούνται το αρχαιακό υλικό και τις πηγές για να στηρίξουν την αξιοπιστία της έρευνάς τους.

iv) Βασικός γνώμονας της ιστορικής συγγραφής, από την αρχαιότητα ως την εποχή του Μακρυγιάννη, η ακρίβεια, η αντικειμενικότητα και η αμεροληψία.

Εκτός από την εξαγγελία και τη δέσμευση των ιστορικών από το Προοίμιο ή την Εισαγωγή του έργου τους - είτε πρόκειται για αρχαίους ιστοριογράφους είτε για απομνημονευματογράφους και ιστορικούς του Αγώνα - ότι θα στηρίξουν τη συγγραφή τους στην αυτοψία και στην ενδελεχή έρευνα των πηγών, σύννηθες φαινόμενο αποτελεί και η παραδοχή ότι η συγγραφή τής ιστορίας αποτελεί ένα εξαιρετικά επίπονο και δυσχερές

38. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (Επίλογος), ό.π., 547.

39. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Α΄, ό.π., ιε΄.

40. Γριτσόπουλος Τάσ., “Ιστοριογραφία του Αγώνος”, *Μνημοσύνη*, 3, 1970-71, 215.

εγχείρημα που προϋποθέτει την καταγραφή των γεγονότων όπως πραγματικά έγιναν. Πολλοί από αυτούς ομολογούν ότι η ανεπάρκεια των πηγών και η μεγάλη δυσκολία στην αναζήτηση και την εξασφάλισή τους δυσχεραίνουν το έργο τους και συχνά καθιστούν ελλιπές ή ημιτελές το σύγγραμμά τους. Ο Λουκιανός στο εδάφιο 5 του προαναφερόμενου έργου του επισημαίνει το πόσο δυσχερές εγχείρημα αποτελεί η συγγραφή της ιστορίας: «Όμως, ξέρεις και ο ίδιος, φίλε μου, ότι η ιστορία δεν είναι από τα εύκολα εγχειρήματα ούτε από εκείνα που μπορεί κανείς να συνθέσει με ελαφρότητα, αλλά περισσότερο από κάθε είδος λόγου χρειάζεται μεγάλη προσοχή, αν θέλει, όπως λέει ο Θουκυδίδης, να δημιουργήσει κανείς, κτήμα ες αεί»⁴¹ (μτφ. Β. Τσακατίκα). Σε άλλο σημείο του ίδιου συγγράμματός του ο Λουκιανός επισημαίνει ότι: «το έργο του ιστορικού είναι ένα, να πει τα πράγματα όπως έγιναν».⁴² Ο ιστορικός της Επανάστασης Σπ. Τρικούπης στα Προλεγόμενα του έργου του επισημαίνει ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο το έργο του ιστορικού που επιχειρεί να γράψει τη σύγχρονη ως προς αυτόν ιστορία: «Πολλάκις ανέγνωσα και ήκουσα, ότι εις ἄκρον δύσκολον, ἂν ὄχι καὶ ἀδύνατον, εἶναι τὸ ἔργον τοῦ ἐπιχειροῦντος νὰ συγγράψῃ ἀπαθῶς τὴν ἱστορίαν τῶν συγχρόνων του, καὶ μάλιστα τῶν πρὸς οὓς ἔτυχε, δι' ἣν ἔλαχε μετὰξὺ αὐτῶν θέσιν, νὰ συσχετισθῇ ἢ νὰ ἀντιπολιτευθῇ».⁴³ Ο Διον. Σουρμελής στα Προλεγόμενα της “Ιστορίας των Αθηνών” τονίζει τη δυσκολία που έχει η συγγραφή της ιστορίας ως προς την εύρεση της αλήθειας: «Ὅστις ἐπεχείρησε νὰ συγγράψῃ ἱστορίαν ἐν συνειδήσει ἐγνώρισε τῷ ὄντι πόσον δύσκολον εἶνε τῆς ἀληθείας ἡ εὔρεσις, ὅσον δύσκολον νὰ συμφωνήσωσιν οἱ πολλοὶ περὶ ἑνός καὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου· καὶ τοῦτο διὰ τὴν ποικιλίαν τῶν νοητικῶν καταστάσεων ἑνός ἐκάστου».⁴⁴ Ο Αμβρ. Φραντζής στα Προλεγόμενα της “Ἐπιτομῆς τῆς Ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος” παρατηρεῖ ότι η συγγραφή σύγχρονης με την εποχή του γράφοντος ιστορίας είναι μεγάλο έργο που θα κριθεί αυστηρά από τους ανθρώπους της εποχής του: «Ἐπιχειροῦντες μέγα ἔργον τὸ νὰ συγγράψωμεν Ἱστορίαν καὶ νὰ ὑποθέσωμεν αὐτὴν ὑπ' ὄψιν ἀνθρώπων τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, καὶ γνωρίζοντες καλῶς ὅτι ἀδύνατον θέλει εἶσθαι τὸ νὰ μὴ κατηγορηθῇ ἐπίσης καὶ ὁ τὰ στρεβλά ἐπαινῶν, καὶ ὁ τὰ χρηστά κατηγορῶν...».⁴⁵

41. Λουκιανός, *Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*, 5 (5-9): « τὸ δὲ οἶσθά που καὶ αὐτός, ὦ ἑταῖρε, ὡς οὐ τῶν εὐμεταχειρίστων οὐδὲ ῥαθύμως συντεθῆναι δυναμένων τοῦτ' ἐστίν, ἀλλ', εἴ τι ἐν λόγοις καὶ ἄλλο, πολλῆς τῆς φροντίδος δεόμενον, ἦν τις, ὡς ὁ Θουκυδίδης φησίν, ἐς αἰὶ κτήμα συντιθείη». Το παρόν απόσπασμα έχει ληφθεῖ ἀπὸ τις προαναφερόμενες ἐκδόσεις.

42. Λουκιανός, *ὁ.π.*, 39 (1-2): «τοῦ δὴ συγγραφέως ἔργον ἓν – ὡς ἐπράχθη εἰπεῖν». Το παρόν ἀπόσπασμα ἔχει ληφθεῖ ἀπὸ τις προαναφερόμενες ἐκδόσεις ὡς πρὸς τὸ ἀρχαῖο κείμενο καὶ τὴ μετάφραση.

43. Τρικούπης Σπ., *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Α', *ὁ.π.*, ιγ'.

44. Σουρμελής Διον., *Ἱστορία τῶν Αθηνῶν*, *ὁ.π.*, γ'.

45. Φραντζής Αμβρ., *Ἐπιτομὴ τῆς Ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος*, Α', *ὁ.π.*, δ'.

Βασική και θεμελιώδης αρχή της ιστοριογραφίας ως επιστήμης, από την αρχαιότητα που ο Θουκυδίδης έθεσε τα θεμέλιά της μέχρι και την εποχή της νεωτερικότητας και καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, αποτελεί η πιστή απεικόνιση των γεγονότων του παρελθόντος, η αναπαράσταση των δρωμένων όπως πραγματικά έγιναν. Προκειμένου να ανταποκριθούν σε αυτήν την αρχή οι ιστορικοί από την αρχαιότητα και εντεύθεν εξαγγέλλουν από το προοίμιο του έργου τους ότι θα υπηρετήσουν πιστά την αλήθεια, την οποία θα αναζητήσουν μέσω της μεθόδου της αυτοψίας και μέσω του ελέγχου των διαθέσιμων τεκμηρίων και πηγών. Υπόσχονται απέναντι στους αναγνώστες ακρίβεια, αντικειμενικότητα και αμεροληψία κατά την προσέγγιση, παράθεση και αφήγηση των γεγονότων. Δεσμεύονται ότι η αναζήτηση και η εξακρίβωση της αλήθειας θα αποτελεί τον βασικό γνώμονα της συγγραφής τους, ανεξάρτητα αν τελικά το επιτυγχάνουν ή όχι.

Ο Λουκιανός στο έργο του “Πώς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν” παρατηρεί ότι στόχος της ιστορίας πρέπει να είναι το να καταστεί ωφέλιμη στον αναγνώστη και όχι να υπηρετεί την τέρψη και την κάθε λογής ευχαρίστησή του και αυτό επιτυγχάνεται μόνο με την εύρεση της αλήθειας: «Γιατί το έργο και ο σκοπός της Ιστορίας είναι ένα, η ωφέλεια, που προέρχεται μόνο από την αλήθεια. Το τερπνόν είναι καλό αν και αυτό συνοδεύει το έργο, όπως η ομορφιά τον αθλητή... και η ιστορία λοιπόν, εάν προσφέρει τέρψη μαζί με την ωφέλεια, θα προσελκύσει πολλούς εραστές, αν όμως είναι τέλεια και αφοσιωμένη μόνο στο δικό της ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, την ανακάλυψη δηλαδή της αλήθειας, λίγο θα φροντίσει για την ομορφιά».⁴⁶ (μτφ. Β. Τσακαλίκια). Και σε ακόλουθο εδάφιο του ίδιου έργου ο Λουκιανός επισημαίνει ότι έργο του ιστορικού είναι να παρουσιάζει τα πράγματα όπως πραγματικά έγιναν και προς το σκοπό αυτό οφείλει να υπηρετεί την αλήθεια, χωρίς να παρασύρεται από τυχόν έχθρα ή συμπάθεια προς κάποιον: «Μα κι αν κανείς (ιστορικός) έχει προσωπικό μίσος για κάποιους θα θεωρήσει πολύ πιο αναγκαίο το κοινό συμφέρον και θα δώσει μεγαλύτερη σημασία στην αλήθεια παρά στην έχθρα και δε θα παραβλέψει το λάθος, ακόμη και αν το έκανε κάποιος που του ήταν αγαπητός. Γιατί ένα είναι, όπως είπα, ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ιστορίας και μόνο στην αλήθεια πρέπει να θυσιάζει κανείς, εάν έχει σκοπό να γράψει ιστορία,

46. Λουκιανός, *Πώς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*, 9 (16-18, 23-26): «ἐν γάρ ἔργον ἱστορίας καί τέλος, τό χρήσιμον, ὅπερ ἐκ τοῦ ἀληθοῦς μόνου συνάγεται. Τό τερπνόν δέ ἄμεινον μὲν εἰ καί αὐτό παρακολουθήσειεν, ὥσπερ καί κάλλος ἀθλητῆ ...καί τοίνυν ἡ ἱστορία, εἰ μὲν ἄλλως τό τερπνόν παρεμπορεύσαιτο, πολλοὺς ἄν τοὺς ἐραστάς ἐπισπάσαιτο, ἄχρι δ' ἄν καί μόνον ἔχη τό ἴδιον ἐντελές - λέγω δέ τήν τῆς ἀληθείας δήλωσιν - ὀλίγον τοῦ κάλλους φροντιεῖ». Το παρόν απόσπασμα έχει ληφθεῖ από τις προαναφερόμενες εκδόσεις ως προς το αρχαίο κείμενο και τη μετάφραση.

και όλα τα άλλα να τα παραμερίσει»⁴⁷ (μτφ. Β. Τσακατίκα).

Και ο Πολύβιος, μεταγενέστερος ιστορικός των Ρωμαϊκών χρόνων, στο έργο του «Histoires», Ι με παραδειγματικό λόγο υποστηρίζει ότι η αλήθεια είναι βασικό συστατικό της ιστορικής διήγησης και ο ιστορικός πρέπει να είναι αντικειμενικός και ανεπηρέαστος από φιλίες και έχθρες: «Διότι, όπως ακριβώς αν αφαιρεθούν τα μάτια ενός ζωντανού όντος, αυτό αχρηστεύεται ολόκληρο, έτσι αν αφαιρεθεί η αλήθεια από την ιστορία, ό,τι μένει γίνεται μια ανώφελη διήγηση. Γι' αυτό ακριβώς δεν πρέπει να διστάζει κάποιος ούτε τους φίλους του να κατηγορεί ούτε τους εχθρούς του να επαινεί και δεν πρέπει να αποφεύγει τους ίδιους άλλοτε να τους κατηγορεί και άλλοτε να τους εγκωμιάζει, επειδή όσοι ασχολούνται με τα πράγματα ούτε είναι δυνατόν πάντοτε να ευστοχούν ούτε είναι φυσικό συνεχώς να σφάλουν. Πρέπει λοιπόν να στεκόμαστε μακριά από αυτούς που ενεργούν και πρέπει να διατυπώνουμε τις ταιριαστές στις ενέργειές τους γνώμες και κρίσεις μας στη γραπτή εξιστόρησή μας»⁴⁸ (μτφ. Θ. Μαυρόπουλου).

Στα χρόνια της ακμής του Βυζαντίου κυρίαρχο γραμματειακό είδος είναι η Βιογραφία και η Χρονογραφία. Η Άννα Κομνηνή, κόρη του αυτοκράτορα του Βυζαντίου Αλέξιου Α΄ Κομνηνού, σε ένα απόσπασμα του Προλόγου του ιστορικού έργου της “Αλεξιάς” εκφράζει τις απόψεις της σχετικά με το χρέος του ιστοριογράφου: «Όντως όταν κανείς αναλαμβάνει το έργο του ιστοριογράφου, οφείλει να ξεχάσει την αγάπη και το μίσος: συχνά πρέπει να στολίζει τους εχθρούς του με τους μεγαλύτερους επαίνους, όταν τα γεγονότα το επιβάλλουν, κι επίσης να ελέγχει τους πιο αγαπητούς, όταν αυτό υποδεικνύουν οι λανθασμένες πράξεις τους. Γι' αυτό ακριβώς δεν πρέπει να διστάζει ούτε

47. Λουκιανός, *ό.π.*, 39(11-18): «ἀλλά κἄν ἰδίᾳ μισῆ τινας πολὺ ἀναγκαιότερον ἠγήσεται τὸ κοινόν, καὶ τὴν ἀλήθειαν περὶ πλείονος ποιήσεται τῆς ἔχθρας, κἄν φιλῆ ὅμως οὐκ ἀφέξεται ἀμαρτάνοντος ἔν γάρ, ὡς ἔφην, τοῦτο ἴδιον ἱστορίας, καὶ μόνη θυτέον τῇ ἀληθείᾳ, εἰ τις ἱστορίαν γράψων ἴοι, τῶν δὲ ἄλλων ἀπάντων ἀμελητέον αὐτῶ». Και αυτό το απόσπασμα έχει ληφθεί από τις ίδιες εκδόσεις.

48. Πολύβιος, *Ιστορίαι*, Α΄, 14 (6-9): «Ὡσπερ γάρ ζῶου τῶν ὄψεων ἀφαιρεθεισῶν ἀχραιοῦνται τὸ ὄλον, οὕτως ἐξ ἱστορίας ἀναιρεθείσης τῆς ἀληθείας τὸ καταλειπόμενον αὐτῆς ἀνωφελές γίνεται διήγημα. Διόπερ οὔτε τῶν φίλων κατηγορεῖν οὔτε τοὺς ἐχθροὺς ἐπαινεῖν ὀκνητέον, οὔτε δὲ τοὺς αὐτοὺς «ποτέ μὲν» ψέγειν ποτέ δ' ἐγκωμιάζειν εὐλαβητέον, ἐπειδὴ τοὺς ἐν πράγμασιν ἀναστρεφομένους οὐτ' εὐστοχεῖν ἀεὶ δυνατόν οὔθ' ἀμαρτάνειν συνεχῶς εἰκός. Ἀποστάντας οὖν τῶν πραττόντων αὐτοῖς τοῖς πραττομένοις ἐφαρμοστέον τάς πρεπούσας ἀποφάσεις καὶ διαλήψεις ἐν τοῖς ὑπομνήμασιν. Ὡς δ' ἐστὶν ἀληθῆ τὰ νῦν ὑφ' ἡμῶν εἰρημένα, σκοπεῖν ἐκ τούτων πάρεστιν». Το ανωτέρω απόσπασμα έχει ληφθεί από την έκδοση: Polybe, *Histoires* (μτφ. Paul Pédech), I, XIV (6-9). “Les belles Lettres” 95, Paris 1969, 35. Η μετάφραση έχει ληφθεί από την έκδοση: Πολύβιος, *Ιστορίαι* (μτφ. Θ. Μαυρόπουλος), Α΄. Κάκτος, Αθήνα 1996.

τους φίλους να κατηγορεί ούτε και τους εχθρούς να εγκωμιάζει»⁴⁹ (μτφ. Α. Σιδέρη).

Οι απόψεις αυτές των ανωτέρω ιστορικών έχουν διαχρονική ισχύ γιατί διαπιστώνουμε πως αιώνες αργότερα τις ενστερνίζεται και ο Μακρουγιάννης απευθυνόμενος προς τον ιστοριογράφο Πρωτοσύγκελλο Αμβρ. Φραντζή τον οποίον και συμβουλεύει για το πώς πρέπει να γράφεται η ιστορία: «Η ιστορία θέλει πατριωτισμό, νά ειπής και τῶν φίλωνέ σου καί τά καλά καί τά κακά, καί τοιούτως φωτίζονται οί μεταγενέστεροι όπου θά τήν διαβάσουν, νά μήν πέφτουν σέ λάθη καί τότε σχηματίζονται τά ἔθνη...».⁵⁰

Την ίδια περίπου χρονική περίοδο, δηλαδή αμέσως μετά το πέρας της Επανάστασης, κατά την οποία οι ιστοριογράφοι και απομνημονευματογράφοι καταγράφουν, σύμφωνα με την τάση της εποχής, τις εμπειρίες και τα βιώματά τους από τον Αγώνα, κάνει την εμφάνισή της και η ιστοριογραφία υπό το πρίσμα της αυστηρής επιστήμης στην Ευρώπη. Η επίσημη ιστοριογραφία ως επιστήμη στη Δύση κατά τον 19ο αιώνα θέτει ως βασικό σκοπό της έρευνας την αναζήτηση και εξακρίβωση της ιστορικής αλήθειας και η βασική αυτή αρχή εκπροσωπείται κατά κύριο λόγο από τον Γερμανό ιστορικό Λεοπόλδ Φον Ράνκε και τη σχολή του ιστορικού θετικισμού ή ιστορισμού (Ιστορικισμού). Ο Ράνκε στη δεκαετία του 1830 υποστήριζε ότι το έργο του ιστορικού ήταν «απλά και μόνο να δείξει πώς αληθινά είχαν τα πράγματα» και επομένως χρέος του ήταν να εξακριβώνει πρώτα τα γεγονότα και κατόπιν να βγάζει από αυτά τα συμπεράσματά του. Η αντικειμενική ιστορική γνώση, σύμφωνα με αυτόν, είναι εφικτή εφόσον μελετηθούν χωρίς προκατάληψη οι γνήσιες αρχειακές πηγές. Σύμφωνα με τον ιστορικισμό τα ιστορικά γεγονότα και φαινόμενα κάθε εποχής είναι μοναδικά και δεν πρέπει να κρίνονται με τα μέτρα και τα σταθμά των μεταγενέστερων.⁵¹ Για τους ιστορικούς της σχολής αυτής η αλήθεια συνίστατο στην αντιστοιχία της γνώσης προς μια αντικειμενική πραγματικότητα, η οποία ισοδυναμούσε με την πιστή ανάπλαση του παρελθόντος· ο ιστορικός έπρεπε να αποφεύγει να «κρίνει το παρελθόν», αλλά να περιορίζεται στο να «δεί-

49. Κομνηνή Άν., “*Αλεξιάς*”, Α’, (Πρόλογος 2.3): «Όταν γάρ τίς τό τῆς ἱστορίας ἦθος ἀναλαμβάνη, ἐπιλαθέσθαι χρή εὐνοίας καί μίσους καί πολλάκις κοσμεῖν τοὺς ἐχθρούς τοῖς μεγίστοις ἐπαίνοις, ὅταν αἱ πράξεις ἀπαιτῶσι τοῦτο, πολλάκις δέ ἐλέγχειν τοὺς ἀναγκαιοτάτους, ὅταν αἱ τῶν ἐπιτηδευμάτων ἀμαρτίαι τοῦθ’ ὑποδεικνύωσι. Διόπερ οὔτε τῶν φίλων καθάπτεσθαι οὔτε τοὺς ἐχθρούς ἐπαινεῖν ὀκνητέον». Το ανωτέρω απόσπασμα έχει ληφθεί από την έκδοση: Κομνηνή Άν., *Anne Comnène Alexiade* (επιμ. Bern. Leib), Γ’ (Prologue 2.3). Paris 1937-1945 (Bude). Η μετάφραση έχει ληφθεί από την έκδοση: Κομνηνή Άν., “*Αλεξιάς*” (μτφ. Α. Σιδέρη), Α’, (Πρόλογος 2.3). 2η έκδ., Άγρα, Αθήνα 2005, 32-33

50. Μακρουγιάννης Ιωάν., “*Απομνημονεύματα*”, (βιβλ. Γ’, κεφ. Δ’), ό.π., 397.

51. Καρρ Ε., *Τι είναι ιστορία;* (μτφ. Φρ. Λιάππα). Πλανήτης, Αθήνα 1984, 9, 188.

χνει το πώς έγιναν πράγματι τα γεγονότα».⁵² «*Η αμερόληπτη προσέγγιση του παρελθόντος που έχει ως στόχο να δείξει τα γεγονότα “όπως πραγματικά συνέβησαν”, μας αποκαλύπτει τελικά, σύμφωνα με τον Ράνκε, τη σύμφωνη με το θέλημα του Θεού ισχύουσα τάξη πραγμάτων*».⁵³ Αυτή η θεοκρατική αντίληψη της ιστορίας απηχεί και σχετικές απόψεις ιστοριογράφων και απομνημονευματογράφων του Αγώνα.

Η ιστοριογραφία του 20ου αιώνα που είχε πίσω της μια παράδοση που ξεκινούσε από τους μεγάλους ιστορικούς της κλασικής αρχαιότητας, τον Ηρόδοτο και το Θουκυδίδη, παρά την έμφαση στον επιστημονικό και μη ρητορικό χαρακτήρα της ιστορικής γραφής, συνέχιζε την κλασική ιστοριογραφική παράδοση αποδεχόμενη τον αφηγηματικό χαρακτήρα της ιστορίας.⁵⁴ Τρεις γενιές Γερμανών, Βρετανών και Γάλλων ιστορικών, ακόμη και μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, ακολουθούν τις αρχές του θετικιστικού ιστορισμού, για να ακολουθήσουν μεταγενέστερες ιστορικές σχολές που θα αμφισβητήσουν αυτά τα αξιώματα και τις παραδοχές στο πλαίσιο της πρόσφατης και σύγχρονης ιστορικής σκέψης.

Οι ιστοριογράφοι και απομνημονευματογράφοι του Αγώνα, ανεξάρτητα από το αν είχαν επηρεαστεί από την παράδοση της πολιτιστικής ιστορίας του Διαφωτισμού, όπως την εκπροσωπούσε ο Heeren και ο Gervinus ή από το θετικιστικό πρότυπο του Ranke και των οπαδών του, ή αν έγραφαν τελείως αυτόνομα και ανεξάρτητα, συνήθιζαν πάντοτε να διαβεβαιώνουν τους αναγνώστες ότι με κάθε μέσο θα εξακριβώσουν την αλήθεια και θα καταστούν όσο το δυνατόν πιο αμερόληπτοι και αντικειμενικοί κριτές των γεγονότων τα οποία θα ιστορήσουν.

ν) Η εντιμότητα του χαρακτήρα του γράφοντος και η ειλικρίνεια ως βασικές προϋποθέσεις για την αξιοπιστία του συγγράμματος

Ο Μακρουγιάννης διαβεβαιώνει τους αναγνώστες ότι: «Έγραφα γυμνή τήν ἀλήθεια, νά ἰδοῦνε ὅλοι οἱ Ἕλληνες ν' ἀγωνίζωνται διά τήν πατρίδα τους, διά τήν θρησκεία τους...»⁵⁵ και μάλιστα θέτει ως βασική προϋπόθεση, προκειμένου να γίνει πιστευτός ότι υπηρετεί την αλήθεια, την τιμιότητα του χαρακτήρα του, την καλή διαγω-

52. Σχετικά με τις απόψεις του Ράνκε βλ. Preface to the First Edition of «Histories of the Latin and Germanic Nations», στο Ranke Leopold von, *The Theory and Practise of History* (επιμ. G. Iggers & Kon. Von Moltke). Bobbs Merrill, Indianapolis 1973, 137.

53. Iggers Georg, *Η Ιστοριογραφία στον 20ο αιώνα* (μψ. Παρ. Ματάλας). Νεφέλη, Αθήνα 1999, 43.

54. Iggers Georg, *ό.π.*, 14-15.

55. Μακρουγιάννης Ιωάν., «*Απομνημονεύματα*», (Επίλογος), *ό.π.*, 547.

γή του και τη στάση και συμπεριφορά του προς την κοινωνία και τον Αγώνα: «Ἄν εἶμαι τίμιος ἄνθρωπος, θέλω γράφει τήν ἀλήθεια, καθώς ἔγιναν τά γραφόμενα ὅπου θά σημειώσω. Ὅλοι οἱ ἀναγνώστες ἔχετε χρέος πρῶτα νά ῥευνήσετε διά τήν διαγωγή μου, πῶς φέρθηκα εἰς τήν κοινωνία καί Ἄγωνα, καί ἄν τιμίως φέρθηκα, βάλετε βάση καί εἰς τά γραφόμενά μου· ἄν ἀτίμως φέρθηκα, μήν πιστεύετε τίποτα». ⁵⁶ Στην προσπάθειά του να θυμηθεί και να καταγράψει πότε και πώς συνέβησαν τα γεγονότα, επιθυμεί να είναι κοντά στην ιστορική αλήθεια, την οποία θέτει ως θεμελιώδη αρχή και διαρκώς προβαλλόμενη αιτία της συγγραφής των “Απομνημονευμάτων”. ⁵⁷ Γι’ αυτό άλλωστε συχνά επαναλαμβάνει μέσα στην αφήγηση: «Ἐγώ τήν ἀλήθεια θά τήν εἰπῶ γυμνή». ⁵⁸ Η αλήθεια, παρατηρεῖ ο Μ. Περάνθης, συνιστά το γνώμονα του συγγραφικού πονήματος του Μακρυγιάννη. Σαν Ἕλληνας, σαν ἄνθρωπος, σαν αγωνιστής και σαν πολιτικός ταυτίζεται με την αλήθεια, την οποία υπηρετεῖ και ζωντανεύει, καθώς η υπεράσπισή της σχετίζεται με την ηθική του ανωτερότητα και την ακεραιότητα του χαρακτήρα του. ⁵⁹ Σύμφωνα με τη συνήθεια της εποχής συχνά οι απομνημονευματογράφοι θέτουν ως προϋπόθεση για την εγκυρότητα και αξιοπιστία του συγγράμματός τους την ακεραιότητα του χαρακτήρα τους και την υπόληψη που έχουν στην κοινωνία. Και ο Εμμ. Πρωτοψάλτης ως εκδότης των “Απομνημονευμάτων” του προεστού Παν. Παπατσώνη, προλογίζοντας το ἔργο του, λέει χαρακτηριστικά: «Τά ἀπομνημονεύματα τοῦ Παπατσώνη εἶναι κατά πάντα ἀξιόπιστα. Ἐκ τῆς βιογραφίας τοῦ ἀνδρός, ἀλλά καί ἐκ τῶν ἰδίων αὐτοῦ κειμένων καταφαίνεται ἡ εἰλικρίνεια καί ἡ σεμνότης τοῦ χαρακτήρα του - ἀρεταί αἴτινες ὠδήγησαν αὐτόν νά εἶπη μόνην τήν ἀλήθειαν». ⁶⁰

Ο Σπ. Τρικούπης στα Προλεγόμενα της “Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης” τονίζει ότι η αναληθής και μεροληπτική ιστορία είναι ανάξια του μεγάλου και ένδοξου αγώνα των συντελεστών του και επιπλέον υπογραμμίζει ότι ο ιστορικός κάθε ἔθνους υποχρεούται να γράφει την αλήθεια, πολύ περισσότερο μάλιστα ο ιστορικός αυτών των καιρών που καλεῖται να γράφει την ιστορία της ελληνικής Επανάστασης: «Ἡ μή ἀληθῆς καί μή ἀμερόληπτος ἱστορία εἶναι ἀναξία ἔθνους, οὗτινος ὁ ἐν μέσῳ παντοίων δεινῶν πολυένδοξος καί μοναδικός ἀγών μεγαλύνει τόν ἄνθρωπον, δοξάζει τόν καθ’

56. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (Εισαγωγή), ὄ.π., 11.

57. Αθανασόπουλος Βαγγ., *Οι μάσκες του ρεαλισμού: Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, Α΄, ὄ.π., 215.

58. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (Εισαγωγή), ὄ.π., 14.

59. Περάνθης Μιχ., “Μακρυγιάννης: Ο αγωνιστής που ἔγραψε την επανάσταση με «το πάλα» και την ιστορήσε με το «πέννα»”, *Εικόνες*, 22, 1956, 11.

60. Παπατσώνης Παν., “Απομνημονεύματα από των χρόνων της Τουρκοκρατίας μέχρι της βασιλείας Γεωργίου Α΄” (Εισαγωγή – Σημειώσεις Εμμ. Πρωτοψάλτης). Εθν. Τυπογραφείο, Αθήνα 1960, 23.

ἡμᾶς αἰῶνα καί εὐαγγελίζεται τό αἴσιον τέρμα τοῦ εἰσέτι ἀτελοῦς μεγάλου ἔργου. Ἄν παντός ἔθνος ἱστορικός χρεωστῆ νά εἴπη ἐν παντί καιρῷ τήν ἀλήθειαν, χρεωστεῖ ὑπέρ πάντα ἄλλον καί ὑπεράλλοτε νά τήν εἴπη ὁ ἐν τοῖς σημερινοῖς καιροῖς συγγράφων τήν ἱστορίαν τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως Ἑλλήν καί νά δείξῃ δι' αὐτῶν τῶν πραγμάτων πρὸς τοὺς πασιφανῶς ὀργῶντας πρὸς τήν ἐλευθερίαν ὁμογενεῖς καί ὁμοπίστους ποῖα τὰ αἰρετά καί ἐπαινετά, καί ποῖα τὰ φευκτά καί μεμπτά...». ⁶¹

Ο Ἰωάν. Φιλήμων στα Προλεγόμενα του Β' τόμου του «Δοκίμιου ἱστορικοῦ περὶ τῆς ἐλληνικῆς Ἐπαναστάσεως» επιθυμῶντας νά κάνει σαφὴ διάκριση μεταξύ τῆς γλαφυρῆς ἱστορικῆς αφήγησῆς καὶ τῆς ἱστορίας ὡς επιστήμης ἐπισημαίνει ὅτι ὁ ἱστορικός ἔχει χρέος νά κρίνει τὰ γεγονότα σὲ πραγματικὲς τοὺς βάσεις, χωρὶς ἀφαιρέσεις καὶ ἐπιδείξεις, χωρὶς προσθήκη φανταστικῶν στοιχείων: «Καί ὅμως μεταξύ ποιήσεως καί ἱστορίας, μεταξύ σπουδαστηρίου ἀτομικοῦ καὶ πεδίου τοῦ Ἄρεως, ἡ διαφορὰ μεσολαβεῖ ἄπειρος. Ὁ δ' ἀληθὴς ἱστορικός ὑποχρεοῦται, ἴν' ἀκολουθῆ τὰ πράγματα, ὅπως διέτρεξαν, καί οὐχὶ κατὰ τό δοκοῦν, δι' ἀφαιρέσεων καί ἐπιδείξεων· ὀφείλει ἐπομένως, ἵνα μὴ κρίνῃ ἐπὶ φανταστικῶν, ἀλλ' ἐπὶ μόνων τῶν πραγματικῶν βάσεων». ⁶²

Ο Ἀμβρ. Φραντζῆς στα Προλεγόμενα του Α' τόμου τῆς «Ἐπιτομῆς τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος» ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς ἀναγιγνώσκοντας τὸ ἔργο του τοὺς διαβεβαιώνει ὅτι αὐτὸ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἔλλειψη πάθους, ἀπὸ εἰλικρίνεια καὶ ἀμεροληψία: «...μόνην δέ βᾶσιν τοῦ ἡμετέρου συγγράμματος τὴν πᾶσαν ἀπάθειαν, τὴν εἰλικρίνειαν, καί ἀμεροληψίαν θέντες, ἐπὶ τούτῳ οὐ μόνον ἐπαγγελλόμεθα, ἀλλὰ δὴ καί καυχώμεθα (οὐ γὰρ ἐσόμεθα ἄφρονες καυχώμενοι, ἀλήθειαν γὰρ ἐροῦμεν) ὡς διατηρήσαντες ἐπακριβῶς καί καθ' ὀλοκληρίαν τὴν ὁποῖαν ἐδώκαμεν ὑπόσχεςιν ἐνώπιον τοῦ Κόσμου». ⁶³

Ο Διον. Σουρμελῆς στα Προλεγόμενα τῆς «ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν» καυχίεται γιὰ τὴν ἀκριβὴ καὶ ἀξιόπιστη ἐρευνά του παρὰ τὶς δυσκολίες που συνάντησε: «Μ' ὄλον τοῦτο, ἄν καὶ ἤμην παρῶν καί αὐτόπτης τῶν πολλῶν ἀφ' ὅσα διαλαμβάνει ἡ παροῦσα συγγραφή, εἶρον ὅμως ἐν μέρει πολλὰς δυσκολίας, ἀλλὰ ἡ ἀκριβὴς ἐρευνα διέκρινε τὴν ἀλήθειαν κατὰ προτίμησιν τοῦ ἀξιόπιστοτέρου διότι τίποτε δὲν ἀφῆκα ἀνεξέταστον μέχρι τοῦ ἐλαχίστου». ⁶⁴

61. Τρικούπης Σπ., *ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Α', (Προλεγόμενα), ὁ.π., κγ' – κδ'.

62. Φιλήμων Ἰωάν., *Δοκίμιον ἱστορικόν περὶ τῆς ἐλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Β', (Προλεγόμενα). Τυπ. Καρυοφύλλη, Αθήνα 1859, ια'.

63. Φραντζῆς Ἀμβρ., *Ἐπιτομή τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος*, Α', (Προλεγόμενα), ὁ.π., δ'.

64. Σουρμελῆς Διον., *ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, (Προλεγόμενα), ὁ.π., γ'.

Ο Νικ. Σπηλιάδης στα Προλεγόμενα του Α΄ τόμου των “Απομνημονευμάτων” απευθυνόμενος προς τους αναγνώστες τονίζει ότι: «Τά ούσιωδέστερα προσόντα τῆς ἱστορίας εἶναι πρῶτον ἡ ἐξιστόρησις ἀντικειμένων ἀξίων λόγου καί ἀναμνήσεως... καί δεύτερον ἡ ἀλήθεια τῶν ἱστορουμένων...» ἐπίσης τους διαβεβαιώνει ὅτι τὸ ἔργο του υπηρετεῖ τὴν ἀλήθεια: «Ἰπόσχεται (τό πονημάτιον τοῦτο) δ' ἀλήθειαν τῶν ἐμπεριλαμβανομένων, ἐξ ὧν τά μὲν ἐγνώρισα ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως, τά δὲ ἠρύσθη ἀπὸ ἀξιοπίστους πηγᾶς».⁶⁵

Ο Νικολ. Φιλαδελφεύς προλογίζοντας τὸ ἔργο τοῦ Ἰωάν. Κολοκοτρώνη με τὸν τίτλο « Ἑλληνικά Ὑπομνήματα» παραθέτει τὴν ἀποψη ὅτι ἡ ἀξιόλογη ἱστορική συγγραφή πρέπει νὰ ἐμπεριέχει τὴν ἀλήθεια: «Διὰ νὰ ᾗναι δὲ ἡ ἱστορία ὅσον ἔνεστιν ἀλάνθαστος κανὼν καί ἀσφαλὴς ὁδηγὸς τῆς ἐθνικῆς πορείας πρέπει νὰ περιέχῃ ἀληθείας, νὰ περιγράφῃ τὰ πράγματα τοιαῦτα, οἷα γέγονασιν, ἀπαθῶς καί ἀπροσωπολήπτως διὰ τοῦτο καί ἡ συγγραφή ἱστορίας οἰασδῆποτε ἀποβαίνει λίαν ἐπίπνοος καί σπουδαία...».⁶⁶

Ο Χρ. Περραιβὸς στὴν Εἰσαγωγή τοῦ ἔργου τοῦ “Απομνημονεύματα Πολεμικά” διαβεβαιώνει τοὺς ἀναγνώστες ὅτι ἡ συγγραφή του δὲν ἐμπεριέχει μύθους ἀλλὰ μόνον τὴν ἀλήθεια, ὅσο κι ἀν κινδυνεύει νὰ μὴ γίνῃ ἀρεστή στους ἀκροατές: «Αὕτη ἡ ἱστορία, ὡς μὴ περιέχουσα οὔτε μύθους, οὔτε πλάσματα, ἴσως θὰ φανῆ εἰς μερικῶν τὰς ἀκοᾶς ἀηδής· διότι πολλοὶ διὰ νὰ ἐλκύσωσι τοὺς ἀκροατάς, λέγουσι πολλάκις ὄχι τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ τό ὅποῖον ἠδύνει περισσότερον τὰς ἀκοᾶς τῶν ἀνθρώπων· διὸ καί ἐξετασθέν μετὰ καιρόν, συναριθμεῖται εἰς τὴν μυθολογίαν. Εἰς ὅσους ὅμως ἐπιθυμοῦν νὰ μάθωσι τὴν ἀλήθειαν τῶν γεγονότων, θέλει χρησιμεύσει διὰ τὰς μελλούσας πράξεις...».⁶⁷

Ο Ηλ. Φωτεινὸς στὴν Εἰσαγωγή τοῦ ἔργου τοῦ “Οἱ ἄθλοι τῆς ἐν Βλαχία ἐλληνικῆς Ἐπαναστάσεως” διακηρύττει ὅτι τὸ σύγγραμμά του εἶναι ἀμερόληπτο καθὼς ἐκθέτει σὲ αὐτό «γυμνὴ τὴν ἀλήθειαν» ζητώντας ταυτόχρονα ἀπὸ ὅσους θίγονται νὰ μὴν του ἀποδώσουν δόλο: «τό παρὸν σύγγραμμα πρό τοῖς ἄλλοις θέλει ἐξελέγξει διασαλπίζον τὰς καταχρήσεις τινῶν ἐκ τῶν ἐν τοῖς πράγμασι, μέ τὴν ἀπαθῆ καί ἀμερόληπτον περιγραφὴν τῶν κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν διατραξάντων...διὰ τοῦτο, ἐπα-

65. Σπηλιάδης Νικ., “Απομνημονεύματα: δια νὰ χρησιμεύσωσιν εἰς τὴν Νέαν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν (1821-1843)”, Α΄, (Προλεγόμενα). Καραβίας, Αθήνα 1972, ζ'.

66. Κολοκοτρώνης Ἰωάν., “Ἑλληνικά Ὑπομνήματα” ἢτοι ἐπιστολαὶ καὶ διάφορα ἔγγραφα ἀφορῶντα τὴν ἐλληνικὴν ἐπανάστασιν ἀπὸ 1821 μέχρι 1827 (Προοίμιον: Νικολ. Φιλαδελφεύς). Τυπ. Νικ. Φιλαδελφῆως, Αθήνα 1856, 3.

67. Περραιβὸς Χρ., “Απομνημονεύματα Πολεμικά”, (Εἰσαγωγή) (ἐπιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς & υἱός, Αθήνα 1957, 15.

να λαμβάνω, ότι ὀρμώμενος ἀπό τὰς πλέον εἰλικρινεῖς ἀρχάς τοῦ καθήκοντος, προεθέμην σκοπὸν ἵνα ἐκθέσω γυμνήν τὴν ἀλήθειαν, ὡς ἱεράν, χωρὶς να ἐπιβλέψω εἰς πρόσωπα, ἢ πράγματα, χαριζόμενος, ἢ παρατρέχον τὸ παραμικρόν, καὶ πιστεύω, ὅτι μήτε ἐκεῖνοι, τῶν ὁποίων ἢ τότε ἐπιλήψιμος διαγωγὴ κατακρίνεται, δὲν θέλουν ἀποδώσει εἰς τὸν συγγραφέα καταδιωκτικὸν πνεῦμα, προλαμβάνοντα διὰ ὅλα αὐτὰ νὰ ζητήσῃ τὴν συγγνώμην των.⁶⁸

Ο Μ. Οικονόμου στον Πρόλογο, με τον τίτλο Προδιάθεσις, του ἔργου του “Ιστορικά της ελληνικῆς παλιγγενεσίας” απευθυνόμενος προς τους αναγνώστες υποστηρίζει ὅτι ἡ ἀλήθεια, ἡ ὁποία μπορεῖ να ελεγχθεῖ με πολλοὺς τρόπους, καθιστᾶ τὴν αφήγηση ωφέλιμη για τους μεταγενέστερους: «διότι μόνη ἡ ἀληθὴς τῶν πραγμάτων ἀφήγησις δύναται νὰ ἦ ὠφέλιμος τοῖς ἔπειτα... Ἡ ἀλήθεια συνάγεται καὶ ἐλέγχεται ἀπὸ τὸ καθόλου σύμφωνον, συνεπές, ἀκόλουθον, πιθανόν, συνομολογούμενον, ἢ μὴ ἀντιφάσκον, ἢ καὶ προσμαρτυρούμενον. Τὰ δὲ τούτοις ἐναντία ἐλέγχουσι τὸ μὴ ἀληθές. Ὅθεν ὁ τῆς ἀληθείας ἐραστὴς, καὶ ζητητὴς, ἐν οἷς πρὸς ἄλλους διαφωνῶ, ἅς παραδέχεται ὃ ἂν κρίνει δόκιμον. -“Ὅ,τι ἔγραψα, ἔγραψα κατὰ προαίρεσιν τῆς ἀληθείας καὶ πεποιθήσιν ὅτι ἔχεται τοιαύτης, φρονῶν ὅτι τὸ ἔργον τοῦ ἱστορικοῦ ἰδίᾳ τοῦτο σκοπεῖ, ὅπως καταλίπη πνευματικὸν τι κληροδότημα τοῖς ἔπειτα...».⁶⁹

Πολλοὶ ιστοριογράφοι καὶ απομνημονευματογράφοι, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Μακρυγιάννης, ἐθέταν ὡς ἐγγύηση για τὴν ακρίβεια καὶ τὴν αμεροληψία τῆς ἀφήγησης καὶ τῆς συγγραφῆς τους ἐν γένει τις ἀρετὲς τῆς ἐντιμότητος, τῆς φιλαλήθειας καὶ τῆς εὐθύτητος τοῦ χαρακτήρα τους, τις ὁποῖες πιστοποιούσαν οἱ δίκαιες καὶ ἐνάρετες πράξεις τους καὶ ἡ ἀναγνώριση καὶ ἐκτίμηση που ἀπολάμβαναν ἀπὸ τους συναγωνιστὲς καὶ τους συμπολίτες τους. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὁμως ὅτι ὅλοι σχεδὸν οἱ ἀπομνημονευματογράφοι, θέτοντας ὡς ἐχέγγυο τὴν προσωπικὴ τους ἐντιμότητα, δεσμεύονταν ἐναντι τῶν ἀναγνωστῶν ἀπὸ τον Πρόλογο, τὴν Εἰσαγωγὴ ἢ τα Προλεγόμενα τῆς συγγραφῆς τους ὅτι θα υπηρετήσουν πιστὰ τὴν ἀλήθεια καὶ θα καταγράψουν τα γεγονότα με τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἀντικειμενικότητα καὶ ἀμεροληψία, σὴν πράξη δὲν κατάφεραν να τηρήσουν τὴν ὑπόσχεσή τους διότι τὸ ἴδιο τὸ εἶδος τοῦ ἀπομνημονεύματος, τὸ ὁποῖο ἐκπροσωποῦν, δικαιολογεῖ τὴν αὐτοπροβολὴ καὶ τὴ φιλαυτία τοῦ γράφοντος καὶ ἐπομένως τὴν ἀποσιώπηση ἢ ἀπόκρυψη στοιχείων που δὲν προβάλλουν τὴν προσωπικότητά του καὶ τὴ δράση του ἢ τὴν υπερβολικὴ προβολὴ καὶ τον υπερτονισμό γεγονότων που ἐκθειάζουν τὸν ἴδιον, τὴ συμμετοχὴ του στα δρώμενα καὶ τους πέριξ αὐτοῦ. Μπορεῖ τὸ ὄνο-

68. Φωτεινὸς Ηλ., “Οἱ ἄθλοι τῆς ἐν Βλαχία ελληνικῆς Ἐπαναστάσεως το 1821 ἔτος”, (Ἀγγελία) (ἐπιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλὰς & υἱὸς, Ἀθήνα 1956, 17.

69. Οικονόμου Μ., “Ιστορικά τῆς ελληνικῆς παλιγγενεσίας ἢ ὁ ἱερός των Ἑλλήνων Ἀγών”, (Προδιάθεσις) (ἐπιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλὰς & υἱὸς, Ἀθήνα 1957, 9.

μα του απομνημονευματογράφου, η θέση του στην κοινωνία και η ακεραιότητα του χαρακτήρα του να αποτελούν τη βάση για να γίνουν πιστευτές και αποδεκτές οι αφηγήσεις του από το πλατύ κοινό, ωστόσο ο στόχος της συγγραφής παραμένει ο ίδιος, δηλαδή εξιστόρηση του γεγονότος, σκιαγράφηση των συνθηκών της εποχής, αφήγηση των περιστάσεων όχι για να αναλυθεί σε βάθος το γεγονός, αλλά για να απασχολήσουν μέσω αυτού το κοινό με τον εαυτό τους.

νι) Το απομνημόνευμα ως είδος δεν απαιτεί την εξακρίβωση της αλήθειας, η οποία είναι συχνά δυσάρεστη.

Ο Σπ. Λάμπρος στην προσπάθειά του να υπογραμμίσει τις αρετές αλλά και τα ελαττώματα του ιστορικού είδους των Απομνημονευμάτων τονίζει τα ακόλουθα: «Τά τοιαῦτα μεταδίδουσιν μὲν εἰς ἡμᾶς ζωηράν τὴν εἰκόνα τῶν δραστηντων ὑπὸ τοῦ διηγουμένου αὐτά ὡς ἐν μέσῳ αὐτῶν ζήσαντος, ἀλλὰ καὶ ἐμποιοῦσιν εἰς ἡμᾶς πολυλάκις τὴν αἴσθησιν, ὅτι ὁ γράφων φιληδεῖ αὐταρέσκως εἰς τὰ καθ' ἑαυτὸν, ἐπιδεικνύει ἐνίοτε ὑπὲρ τὸ δέον ἑαυτὸν καὶ προτρέχει τῆς ἀμερολήπτου κρίσεως τῶν ἄλλων, παρουσιαζόμενος ὡς συνήγορος ἑαυτοῦ καὶ ὑποτιμητής, εἰ μὴ κατήγορος, ἄλλων καὶ ἐκεῖ ὅπου πρέπον νὰ δικάσῃ μᾶλλον ἢ ἱστορία». ⁷⁰ Ο Γ. Κουρνούτος παρατηρεῖ σχετικά με το είδος: «*Τα Απομνημονεύματα, ποτέ δεν μπορούν απ' αυτή την ίδια τη φύση τους να είναι αφήγηση της καθαρῆς αλήθειας. Ο απομνημονευματογράφος δεν είναι μάρτυρας 'της αλήθειας και μόνης της αλήθειας', γι' αυτό και το έργο του είναι πολύ μακριά απ' την απακριβωμένη ιστορική αλήθεια*». ⁷¹ Η αλήθεια την οποία υπόσχεται και ευαγγελίζεται ο απομνημονευτής δεν είναι η καθαρή ιστορική αλήθεια, αλλά η αλήθεια του ιδίου, όπως αυτός την αντιλήφθηκε, την προσέγγισε και την προσέλαβε από τη δική του οπτική γωνία θέασης των γεγονότων. Ειδικότερα στα Απομνημονεύματα του Αγώνα η αλήθεια είναι συσκοτισμένη και συγκαλυμμένη κάτω από τα πάθη, τις συμπάθειες, τις ερίδες, τους φανατισμούς, τις αντιπαλότητες και τα μικροσυμφέροντα των αγωνιστών. Πολλές και ιδιότυπες αιτίες, που έχουν να κάνουν με την ιδιάζουσα φύση του ελληνικού Αγώνα, οδήγησαν το είδος στην υπερβολή, στοιχείο που έτσι κι αλλιώς το χαρακτηρίζει. Τα πάθη των Ελλήνων αγωνιστών, έντονα και ασυγκράτητα τις περισσότερες φορές, γιατί ήταν πάθη τραχύτατων και ακαλλιέργητων ανθρώπων, διέστρεψαν την όψη των πραγμάτων και μεταμόρφωσαν συχνά ριζικά τα γεγονότα. Ο καθένας αγωνιστής και αργότερα απομνημονευματογράφος είχε μια γνώμη ξεχωριστή, δική του για το κάθε γεγονός, και μάλιστα τελείως διαφορετική από αυτή του διπλανού του. ⁷²

70. Λάμπρος Σπ., «Η ιστορική σχολή της Επτανήσου», *Νέος Ελληνομνημίων*, ΙΒ', Γ', 1915, 333.

71. Κουρνούτος Γ., «*Το απομνημόνευμα 1453-1953*», Α', ό.π., 39.

72. Κουρνούτος Γ., ό.π., 39-40.

Εξάλλου το γραμματειακό είδος του απομνημονεύματος από την ίδια του τη φύση δεν επιβάλλει στο συντάκτη του την αντικειμενική και αμερόληπτη προσέγγιση των γεγονότων και την εξακρίβωση της αλήθειας με επιστημονικές μεθόδους, όπως η ιστορία και επομένως ο γράφων έχει τη δυνατότητα να παρουσιάσει τα γεγονότα με τις λεπτομέρειες που αυτός θυμάται, έχει συγκρατήσει, έχει ξεχωρίσει με βάση τη δική του αντιληπτή και μνημονική ικανότητα. Εκτός από αυτή την παράμετρο το απομνημόνευμα αποτελεί πρωτογενές ιστορικό υλικό που δικαιολογεί τον υποκειμενικό του χαρακτήρα λόγω του απολογητικού τόνου του συντάκτη του. Τα περισσότερα κείμενα του είδους απηχούν τον τοπικισμό και τον φατριασμό που υπήρξαν άλλωστε χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κοινωνίας της εποχής.⁷³ Ο Σπ. Ασδραχάς υπογραμμίζει ότι το απομνημόνευμα ως πρόθεση και πραγμάτωση έχει μια αυτονομία ως είδος και το στοιχείο που κατεξοχήν το διαχωρίζει από τη Χρονογραφία ή την Ιστορία είναι το πάθος της προσωπικής δικαίωσης του γράφοντος, γεγονός που του προσδίδει καθαρά υποκειμενικό χαρακτήρα. Επιπλέον η αντιστροφή των ουσιωδών και επουσιωδών γεγονότων, είναι ένα γνώρισμα που μειώνει αναμφίβολα την αποδεικτική του αξία.⁷⁴

Λόγω του υποκειμενικού χαρακτήρα τού απομνημονεύματος ο ιστορικός οφείλει να ελέγξει και να διαπιστώσει την εγκυρότητά του, εάν δηλαδή πρόκειται για έναν ειλικρινή ή για έναν ψευδή αφηγηματικό λόγο. Προς το σκοπό αυτό οφείλει να εξετάσει κατά πόσο η διήγηση τού αφηγητή είναι σύμφωνη με την πραγματικότητα και τις βιωμένες καταστάσεις, όπως αυτές είναι γνωστές και κοινώς αποδεκτές μέσα στην κοινωνική ομάδα που ήταν ο ίδιος ενταγμένος.⁷⁵

Ωστόσο ο Ι. Μακρυγιάννης, όπως όλοι σχεδόν οι απομνημονευματογράφοι - πέρα από την εγκυρότητα της αφήγησης - από την Εισαγωγή κιόλας του έργου του γνωστοποιεί ρητά στους αναγνώστες την τάση του για αντικειμενικότητα: «Θά σημειώσω γυμνή τήν ἀλήθεια καί χωρίς πάθος. Ἀλλά ἡ ἀλήθεια εἶναι πικρή καί ὅσοι κάμαμεν τό κακόν μᾶς κακοφαίνεται, ὅτι καί τό κακό τό θέλομε καί τό νιτερέσιον νά τό κάνωμε καί καλούς πατριῶτες θέλομε νά μᾶς λένε».⁷⁶ Καλό είναι να γίνει εξαρχής η διασάφηση, τονίζει ο Σπ. Ασδραχάς, ότι για τον Μακρυγιάννη αλήθεια είναι η δική του αλήθεια. Σε όλη την έκταση της αφήγησης συχνά διατυπώνει άδικες κατηγορίες ή δεν

73. Βερέμης Θάν. - Παπαγεωργίου Στέφ., “Μακρυγιάννης: Ο ένοπλος στην υπηρεσία του κράτους”, *Διαβάζω*, 101, 1984, 43.

74. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα” (Εισαγωγή Σπ. Ασδραχά), ό.π., ιβ’-ιγ’.

75. Peirce Ch., *Collected Papers of Charles Sanders Peirce* (επιμ. Arth. Burks), vol. 8. MA, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge 1959, 18· Peirce Ch., *Selected Writing* (επιμ.- εισ.-σχόλια Philip P. Wiener). Dover, New York 1958, 74.

76. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (Εισαγωγή), ό.π., 13.

βρίσκει λόγια συμπάθειας και κατανόησης για μορφές και πρόσωπα ιστορικά δικαιωμένα ή αναγνωρισμένα, που όμως αντιπαρατάχθηκε ή συγκρούστηκε μαζί τους.⁷⁷

Η αλήθεια αποτελεί για τον Μακρυγιάννη βασική προϋπόθεση της συγγραφής του: «Εἰς αὐτήνη τήν κοινωνία θά ζήσω κι' ἐγώ καί τά παιδιά μου καί δέν μοῦ μένει ἐλπίδα καί φωνάζω. Καί δι' αὐτό γράφω ἀπελέκητα γράμματα, ὅχι ὅμως νά λείπη ἀπό αὐτά ἡ ἀλήθεια». ⁷⁸ Θεωρεῖ τον εαυτό του υπηρέτη της αλήθειας καθώς η ευθύτητα και ειλικρίνεια του χαρακτήρα του του επιβάλλει να την αποκαλύπτει και να μην την συγκαλύπτει ή αποκρύπτει γνωρίζοντας ότι η αλήθεια είναι πικρή, δυσάρεστη και ενοχλητική στους άλλους. Αυτό το διαπιστώνει ακόμη και μετά από μια συνάντησή του με τον βασιλέα Όθωνα, στον οποίον μίλησε για τον αφανισμό του κράτους και τις ατασθαλίες των πολιτικών επί των ημερών της βασιλείας του: «Καί διά νά μιλῶ τήν ἀλήθεια κατατρέχομαι κι' ἀπό βασιλέα κι' ἀπό προκομμένους. Θέλουν τήν ἀλήθεια, κι' ὅποιος τήν εἶπῃ κινδυνεύεται. Ἀλήθεια, ἀλήθεια, πικριά ὀπού εἶσαι! Οὔτε οἱ βασιλεῖς σέ ζυγώνουν, οὔτε οἱ προκομμένοι· μόνον ρωτοῦν διά σένα καί ὕστερα σέ κατατρέχουν!» ⁷⁹

Και άλλοι απομνημονευματογράφοι του Αγώνα αναφέρουν στο έργο τους ότι η αλήθεια είναι πικρή και όταν λέγεται ενοχλεί και δυσαρεστεί κάποιους. Ο Νικ. Σπηλιάδης στα “Απομνημονεύματά” του απευθυνόμενος προς τους αναγνώστες επισημαίνει ότι είχε σκοπό να δημοσιεύσει αργότερα το πόνημά του, όταν δεν θα ζούσε η παρούσα γενιά, διότι η αλήθεια είναι πικρή και είναι πολύ πιθανόν αναφερόμενος σε ονόματα ζώντων ή προσφάτως αποθανόντων να ενοχλήσει και να δυσαρεστήσει κάποιους: «Ὁ σκοπός καί ἡ ἐπιθυμία μου ἦτο νά ἐκδοθῇ εἰς φῶς τό μικρόν τοῦτο φιλοπόνημά μου, ἀφ' οὔ παρέλθει ἡ παροῦσα γενεά, καθό κατ' ἀνάγκην ἀναφέρον ὀνόματα ζώντων καί ἀρτίως τεθνεώτων, καί ἡ ἀλήθεια πολλάκις εἶναι πικρά...». ⁸⁰ Ο Φωτάκος σε επιστολή του προς τον Γ. Τερτσέτη, με την οποία του γνωστοποιεί ότι αποφάσισε να καταγράψει τις ενθυμήσεις του, τον διαβεβαιώνει ότι η αλήθεια είναι πικρή σύμφωνα και με σχετική λαϊκή ρήση της γενέτειράς του: «Ἄλλ' εἶναι πικρά ἡ ἀλήθεια, φίλε Τερτσέτη! Εἰς τήν πατρίδα μου ὅπου ἐγεννήθην, λέγουν τοῦτο ὡς παροιμίαν. Ὅποιος θά εἶπῃ τήν ἀλήθειαν, θά πιῇ πρῶτον φαρμάκι». ⁸¹ Ο Αμβρ. Φραντζής στα

77. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (Εισαγωγή Σπ. Ασδραχά), ὁ.π., κ'.

78. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Δ', κεφ. Β'), ὁ.π., 479.

79. Μακρυγιάννης Ιωάν., (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ὁ.π., 397.

80. Σπηλιάδης Νικ., “Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)”, Α', (Προλεγόμενα), ὁ.π., η'.

81. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, “Απομνημονεύματα: περί της ελληνικής επανάστασεως του 1821”, Α'. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 10.

Προλεγόμενα της «Επιτομής της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος» προτρέπει όλους, αυτόχθονες και ξένους, να μη διστάσουν να αναιρέσουν τα όσα εξιστορεί, γιατί η αλήθεια συχνά είναι πικρή και όσον αφορά τις κατηγορίες και όσον αφορά τους επαίνους: «Τοῦτο δέ λέγομεν, ὄχι μόνον εἰς τούς αυτόχθονας, ἀλλά καί εἰς ἅπαντας τούς ἔξωθεν... νά μή φθεισθῶσιν εἰς τό νά γνωστοποιήσωσιν ὅποιανδήποτε ἔχουν ἀναίρεσιν ἐπί τοῖς παρ' ἡμῶν ἐξιστορηθεῖσι, καθότι εἴμεθα βέβαιοι, ὅτι οὔσης τῆς ἀληθείας πικρᾶς τόσον ἐπί τῶν κατηγοριῶν, ὅσω καί ἐπί τῶν ἐπαινῶν, δέν θέλομεν ἀποφύγει τό νά μείνωμεν ἐκτός κατηγορίας γραπτῆς, ἢ ἀγράφου, ὡς ὁμολογήσαντες τήν ἀλήθειαν, ἥτις μηδενός φειδομένη, ἐν μέρει μέν, καί ἐνίστε μετέχει γλυκύτητος, ἐν μέρει δέ καί ἐνίστε μετέχει πικρίας».⁸²

Όσο κι αν η αλήθεια είναι πικρή και η αποκάλυψή της δυσάρεστη, ο Μακρυγιάννης δεν ντρέπεται να την πει και η μεγαλύτερη απόδειξη γι' αυτό είναι η φιλαλήθεια και η ειλικρίνεια του χαρακτήρα του, γνωρίσματα που έχουν επισημανθεί και από τον Ι. Βλαχογιάννη. Στην Εισαγωγή της 1ης έκδοσης των “Απομνημονευμάτων” ο Βλαχογιάννης τόνισε τη φιλαλήθεια και την ειλικρίνειά του και τη διέστειλε από την αντικειμενικότητα και την αμεροληψία. Αναμφίβολα η ειλικρίνεια και η παρρησία αποτελούν τα εχέγγυα για τις αληθείς κρίσεις του Στρατηγού για πρόσωπα και γεγονότα.⁸³ Ο Βλαχογιάννης σχετικά με την ευθύτητα και την ειλικρίνεια του χαρακτήρα του επισημαίνει τα εξής: «ἐκφράζεται παλληκαρίσια, ρουμελιώτικα, ἄνευ δόλου καί ἐνέδρας, τά μασημένα λόγια, ὁ φόβος τῆς ἀληθείας, ἡ δειλή ἐπιφύλαξις, ὁ πλάγιος ὑπαινιγμός εἶναι ἄγνωστα εἰς αὐτόν, ἡ γραφίς του εἶναι κοπτερόν ὄργανον βάλλον εὐθύ, ὡς γιαταγάνι καταφερόμενον ὑπό σταθερᾶς ἀτρομῆτου χειρός».⁸⁴ Και εις ἄλλο σημεῖο παρατηρεῖ σχετικά με τον χαρακτήρα του: «Πρωτόγονος, λιτός, ἀκαλλιέργητος, ἀπερικόσμητος, θυμόσοφος, ἀμείλικτος ἀπέναντι ἐχθρῶν, ἄγλυκος ἔναντι φίλων, ἀγέλαστος, μονοκόμματος...».⁸⁵ Ο Γ. Θεοτοκᾶς ισχυρίζεται ότι η “αλήθεια” του Στρατηγού Μακρυγιάννη είναι αδιαμφισβήτητη, παρά τις αντιφάσεις στις κρίσεις του, παρά τις ολοφάνερες προκαταλήψεις του και την οργή που συχνά τον κυριεύει, διότι μας πείθει ο τόνος της φωνής του, ο παλμός των λόγων του, το λογοτεχνικό του ύφος. Επομένως μας πείθει με δύο τρόπους, αισθητικά και ηθικά.⁸⁶

82. Φραντζής Αμβρ., «Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος», Α', (Προλεγόμενα), ό.π., ι'.

83. Μακρυγιάννης Ιωάν., Β' Αρχαίον του στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη (επιμ. Ι. Βλαχογιάννης), Α'. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, στ' κ'. εξής.

84. Μακρυγιάννης Ιωάν., Α', ό.π., η'.

85. Μακρυγιάννης Ιωάν., Α', ό.π., λδ'.

86. Θεοτοκᾶς Γεώργ., «Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης», Νέα Εστία, 30, 1941, 721.

Η υπόσχεση του Μακρυγιάννη, «ἐγὼ τὴν ἀλήθεια θά τὴν εἰπῶ γυμνή» είναι, σύμφωνα με το Γ. Γιαννουλόπουλο, μια υπόσχεση που πάντα δίνεται από τον αυτοβιογραφούμενο, με τη διευκρίνιση ότι ο συγγραφέας δεν αποτυπώνει την αντικειμενική πραγματικότητα, αλλά αποδίδει τα γεγονότα με βάση τη δική του δυνατότητα πρόσληψης, προσέγγισης και ερμηνείας την ώρα που τα καταγράφει. Όσον αφορά τον Μακρυγιάννη η προσωπική εκδοχή και ερμηνεία προσλαμβάνει τεράστιο εύρος, ταυτίζεται με τη φωνή του έθνους και αναγνωρίζεται ως ιστορική αλήθεια.⁸⁷ Η δήλωσή του ότι θα πει καθαρή την αλήθεια ισοδυναμεί με υπόσχεση και δέσμευση ότι θα αναπαραστήσει αυτύτερα την αντικειμενική πραγματικότητα, χωρίς διαμεσολαβήσεις ερμηνευτικού χαρακτήρα, χωρίς παρεμβάσεις επιβαλλόμενες από το είδος της αυτοβιογραφίας, χωρίς παραποιήσεις προερχόμενες από προσωπικά κίνητρα. Όλες οι παρεμβολές του δεν στάθηκαν ικανές να νοθεύσουν την “αλήθεια” του αγωνιστή, ο οποίος λόγω του ειλικρινούς χαρακτήρα του δεν ήξερε και δεν καταδεχόταν να πει ψέματα.⁸⁸ Εξάλλου από την Εισαγωγή του έργου του διακηρύσσει ότι χρέος κάθε πολίτη είναι να υπεραμύνεται της αλήθειας: «Καί ὁ προκομμένος πρέπει νά φωνάζη ὡς προκομμένος τὴν ἀλήθεια, τό ἴδιο καί ὁ ἀπλός».⁸⁹

Ο Ι. Κακριδής τονίζει ότι ανεξάρτητα από το αν ο Μακρυγιάννης αδίκησε με την αυστηρότητά του τους σύγχρονους πολιτικούς και στρατιωτικούς ηγέτες και ανεξάρτητα από το αν περιέπεσε ο ίδιος σε πολιτικά και πολεμικά σφάλματα, εκείνο που αξίζει να επισημανθεί είναι η ειλικρίνεια της κρίσης του. Ο ίδιος άλλωστε ζήτησε να τον διορθώσουν για τυχόν λάθη του.⁹⁰ Η παραδοχή των λαθών του συνοψίζεται στην ακόλουθη φράση: «Μπορῶ ὡς ἄνθρωπος, κι' ἀγράμματος κι' ἀπλός, ν᾿καμα περισσότερα (λάθη), καί δέν τό αἰστάνομαι, ἤ δέν μπορῶ νά δικάσω τοῦ λόγου μου ἄλλος. Κάθε ἄνθρωπος εἰς τόν ἑαυτό του κάνει τόν συνήγορον, ἀλλά ἄλλες παρατηρήσεις θά κάμη ἢ κατηγορία».⁹¹ Και σε άλλο σημείο προκαλεί όσους θεωρούν ότι τους αδίκησε να γράψουν εναντίον του με γνώμονα την αλήθεια και τα αποδεικτικά στοιχεία: «Ἐγὼ τ᾿γραψα αὐτά ὅλα κι' ὅποιος ἀπ' ὅσους μιλῶ προσωπικῶς σταχάζεται ὅτι τόν ἀδικῶ καί εἶναι κακία μου κι' ὄχι ἀλήθεια, ἔχει τό ἐλεύτερον νά γράψη κι' ἀναντίον μου ὅ,τι λάθη ἔκαμα εἰς τόν ἀγῶνα τῆς πατρίδος· ὄχι ὅμως παθητικῶς, ἀλλά συντροφεμένος μέ τὴν ἀλήθεια, μέ τὴν παρατήρησιν... Κι' ἐγὼ ἔκαμα λάθη

87. Γιαννουλόπουλος Γεώργ., *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη: η κατασκευή ενός μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη και τον Λορεντζάτο*. Πόλις, Αθήνα 2003, 222.

88. Γιαννουλόπουλος Γεώργ., *ό.π.*, 310.

89. Μακρυγιάννης Ιωάν., “*Απομνημονεύματα*”, (Εισαγωγή), *ό.π.*, 13.

90. Κακριδής Ιωάν., *Στρατηγός Μακρυγιάννης-Μια ελληνική καρδιά*. 2η έκδ. χ.ε., Αθήνα 1972, 24.

91. Μακρυγιάννης Ιωάν., “*Απομνημονεύματα*”, (Επίλογος), *ό.π.*, 545.

καί κάνω· ἄνθρωπος εἶμαι. Καί πρέπει νά γράφονται καί τά καλά μας καί τά κακά μας».⁹² Ο Μακρυγιάννης διαθέτοντας την ειλικρίνεια του λόγου και την αυτογνωσία παραδέχεται πως ως άνθρωπος μπορεί να αδικήσε κάποιους, γι' αυτό και δέχεται παρατηρήσεις, ενστάσεις και διορθώσεις στα γραφόμενά του. Άλλωστε και ο ίδιος με την παρηγορία που τον διέκρινε συχνά προέβη σε διορθώσεις, επικρίσεις και ανασκευές στα γραφόμενα άλλων συγγραφέων.

vii) Η δημοσίευση των “αναιρέσεων” και των “ανασκευών” προς συμπλήρωση και αποκατάσταση της παραποιημένης ιστορικής αλήθειας

Η αξιοπιστία γενικότερα των απομνημονευμάτων είναι σχετική γιατί συχνά οι συντάκτες τους υποστηρίζουν ιδέες ξένες προς την ιστορική αλήθεια, καθώς είναι ενταγμένοι σε κάποιες πολιτικές παρατάξεις ή συνδεδεμένοι με κάποια πολιτικά ή στρατιωτικά πρόσωπα και επομένως δεσμευμένοι από αυτές τις τοποθετήσεις και τις εξαρτήσεις αδυνατούν να γράψουν την απόλυτη - πικρή πολλές φορές-αλήθεια.⁹³ Για το λόγο αυτό αναγκάζονται να παραλείψουν σκόπιμα ή να αποσιωπήσουν κάποια γεγονότα, να υπερτονίσουν κάποια άλλα ελάσσονος σημασίας ή και ακόμη να παραποιήσουν τα συμβάντα και έτσι μοιραία να διαστρεβλώσουν και να παραμορφώσουν την αλήθεια. Όλοι καταδικάζουν και αποποιούνται την παραχάραξη και διαστρέβλωση της ιστορικής αλήθειας, ανεξάρτητα αν την επιχειρούν, ηθελήμενα ή ασυνείδητα, στην προσπάθειά τους να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα του πολιτικού άνδρα ή του κόμματος το οποίο υποστηρίζουν. Κάποιοι άλλοι συγγραφείς συχνά δημοσιεύουν “αναιρέσεις”, “ανασκευές”, ή “αναθεωρήσεις” επιθυμώντας να διορθώσουν ή να συμπληρώσουν κάποιες ελλείψεις, παραμορφώσεις ή παραποιήσεις της ιστορικής αλήθειας που παρουσιάστηκαν σε ήδη δημοσιευμένα απομνημονεύματα. Όταν στόχος της συγγραφής τους είναι η αναίρεση κάποιων εις βάρος τους κατηγοριών, η καταδίκη ψευδολογιών ή η αποκατάσταση της παραποιημένης – σύμφωνα με τη δική τους γνώμη – αλήθειας, το εξαγγέλλουν από τον Πρόλογο ή την Εισαγωγή τού έργου τους, προσδιορίζοντας έτσι το σκοπό της δημοσίευσής τους.

*«Ο ίδιος ο Μακρυγιάννης επικαλείται ως κύριο λόγο που τον ώθησε στη συγγραφή την επικράτηση απόψεων, σχετικά με την επανάσταση, που δεν ανταποκρίνονταν στην αλήθεια, την παραμόρφωση περιστατικών, την επικράτηση άδικων κρίσεων».*⁹⁴ Ως

92. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 547-548.

93. Βακαλόπουλος Απόστ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ε΄, *ό.π.*, 14.

94. Περάνθης Μιχ., “Μακρυγιάννης: ο αγωνιστής που έγραψε την Επανάσταση με «το πάλα» και την ιστορήσε με «το πέννα»”, *ό.π.*, 10.

ειλικρινής μάρτυρας της αλήθειας σε ποικίλες εκδοχές της ταύτιζε την ύπαρξή της με την κυριαρχία του δικαίου. Και τη θέση του αυτή την συνοψίζει στην ακόλουθη φράση: «Κι' όσα σημειώνω τά σημειώνω γιατί δέν ύποφέρνω νά βλέπω τό άδικον νά πνίγη τό δίκιον. Διά κεϊνο ξμαθα γραμματα εις τά γεράματα και κάνω αυτό τό γράψιμον τό άπελέκητο»⁹⁵. «*Τα κείμενα του Μακρυγιάννη σύμφωνα με τον Ν. Θεοτοκά, γράφτηκαν εξ αρχής προορισμένα να διαβαστούν, να αποκαταστήσουν την “αλήθεια”, να εξηγήσουν, να καταγγείλουν και να ξεσηκώσουν. Είναι κείμενα που επιτελούν ξεχωριστές λειτουργίες, λειτουργίες που εντάσσονται σ' ένα ευρύτερο σύστημα συλλογικών στάσεων και πρακτικών*».⁹⁶

Ο αγωνιστής σε απαντητική επιστολή του προς τον Δ. Καλλέργη, που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα “Φίλος του λαού” αρ. 248, εξηγεί ότι τόσο τα έγγραφα του και οι δημοσιευθέντες όρκοι του, όσο και οι εικονογραφίες των μαχών και το λιθόστρωτο της αυλής του απέβλεπαν στην αποκατάσταση της αλήθειας και στην ορθή αναπαράσταση των γεγονότων μέχρι και την εποχή της Σεπτεμβριανής αλλαγής: «Και τά ανά χειρας μου έγγραφα και οι δημοσιευθέντες όρκοι και αι εικονογραφίαι τών κατά ξηράν και θάλασσαν συγκροτηθεισών Έλληνικών μαχών και τό συμβολικόν λιθόστρωτον τής οικίας μου μέρος και έν γένει τά πάντα έμφαίνουσιν ώς και εις τούς πλέον άναισθήτους σειράν άλληλένδετον, ή νά είπω καλλίτερον άλυσσον, άρχομένη από τής έγκαθιδρύδεως τής Άντιβασιλείας μέχρι τής Σεπτεμβριανής μεταβολής».⁹⁷ Εξάλλου στην αρχή της επιστολής επικαλείται ως σύμμαχον και αρωγόν στα λεγόμενά του την αλήθεια: «Σύμμαχον και άρωγόν έχοντες πάντοτε τήν ιεράν άλήθειαν, τήν όποίαν έσεβάσθημεν και σεβόμεθα πάντοτε άπέναντι τοῦ κοινού και τής συνειδήσεώς μας αύτής...».⁹⁸ Σκοπός της παραγγελίας, με δική του έμπνευση και καθοδήγηση, των εικονογραφιών, όπως και της συγγραφής των “Απομνημονευμάτων”, ήταν να παρουσιάσει στους Έλληνες και στους ξένους την αλήθεια για τα γεγονότα της Επανάστασης.⁹⁹ Ο ίδιος σχετικά με τις εικονογραφίες λέει χαρακτηριστικά: «Και διά τίς εικονογραφίες όπού άρχισα από τά 1836 και εις τά 1839 τίς τελείωσα – διατί τίς έφκιασα; Ν' άποδείξω αύτηνών τίς ψευτιές και χαμέρπειές τους κατά δύναμιν».¹⁰⁰

95. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (Επίλογος), ό.π., 546.

96. Θεοτοκάς Νίκ., “Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη”, *Τα ιστορικά*, 2 τχ. 4, 1985, 282.

97. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχείον του στρατηγού Ιωάν. Μακρυγιάννη*, Α', ό.π., 386 εκ του «Φίλου του Λαού» αρ. φ. 248, 8 -5- 1844.

98. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχείον*, Α', ό.π., 386.

99. Περάνθης Μιχ., “Μακρυγιάννης: Ο αγωνιστής που έγραψε την Επανάσταση με «το πάλα» και την ιστορήσε με «το πέννα»”, ό.π., 9.

100. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ό.π., 390.

«Ο αγωνιστής, όπως και στα “Απομνημονεύματα”, θα τονίσει ότι την ιδέα της εικονογραφίας την οφείλει στο γεγονός ότι στο έργο των ιστορικών “παραμορφούται ή αλήθεια τῆς νέας ταύτης Ἑλληνικῆς ἱστορίας”». ¹⁰¹ Στην υπηρεσία της αλήθειας έθεσε ο Μακρυγιάννης και τη ζωγραφική τέχνη γιατί μέσω των πινάκων επιδιωκόταν η προβολή της ιστορικής και όχι της αισθητικής αλήθειας. ¹⁰²

Τα “κάδρα του πολέμου” και το λιθόστρωτο της αυλής του Μακρυγιάννη αποτελούν συμβολικές παραστάσεις που προβάλλουν μια ερμηνεία της ιστορίας διαμορφωμένη από παγιωμένες αντιλήψεις περί ηθικής και δικαιοσύνης, οι οποίες είναι αντίθετες προς τις αρχές που επιβάλλει η νέα πραγματικότητα. Ο Μακρυγιάννης προβάλλει τις κρίσεις και τις αξιολογήσεις του για τη νέα πραγματικότητα μέσα από τις εικόνες, διαμαρτυρόμενος ταυτόχρονα μέσω των συμβόλων για τις αδικίες σε βάρος των αγωνιστών, για τον αποκλεισμό των “λευτερωτών της πατρίδας” από το πεδίο άσκησης της εξουσίας. Τα “κάδρα” ιστορούν μέσω της εικόνας και των συμβόλων ό,τι ακριβώς καταγράφει ο αγωνιστής με λόγια στο απομνημόνευμα. ¹⁰³ Τόσο τα “Απομνημονεύματα” όσο και οι εικονογραφίες του Αγώνα εκφράζουν την πικρία του Μακρυγιάννη που ήταν παρών στα γεγονότα που αναφέρει και δεν ανέχεται πια να τον ξεγελούν οι ιστοριογράφοι με τις εκ των υστέρων εξιδανικεύσεις των ιστορικών προσώπων και των περιστατικών. ¹⁰⁴

Δεν είναι μόνο ο Μακρυγιάννης που καταγγέλλει ορισμένους ιστοριογράφους και απομνημονευματογράφους για την παραχάραξη της αλήθειας, την αποσιώπηση ή την παραποίηση γεγονότων. Αυτό αποτελεί συνήθεια της εποχής και βλέπουμε αρκετούς ακόμη ιστορικούς ή απομνημονευματογράφους να καταγγέλλουν άλλους για ψευδολογίες και αποσιωπήσεις γεγονότων, από τον Πρόλογο κιόλας ή την Εισαγωγή του έργου τους. Οι καταγγελίες στρέφονται όχι μόνο εναντίον Ελλήνων αλλά και ξένων ιστοριογράφων, απομνημονευτογράφων ή φιλελλήνων περιηγητών.

Ο Σπ. Τρικούπης αποδίδει την σφαλερή έκθεση των συμβάντων, κατά τη συγγραφή της Ιστορίας, στην κακή προαίρεση ή την ανικανότητα του ιστορικού, αλλά και στην πολιτική του ιδεολογία: «Ἡ σφαλερὰ ἄρα ἔκθεσις τῶν συμβάντων πηγάζει ἐκ τῆς κακῆς

101. Ασδραχάς Σπ., «Μακρυγιάννης και Παναγιώτης Ζωγράφος - Το ιστορικό της εικονογραφίας του Αγώνα» στο *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιη' και ιθ' αι.* Ερμής, Αθήνα 1982, 332 (Νεοελληνικά Μελετήματα, 5).

102. Αθανασόπουλος Βαγγ., *Οι μάσκες του ρεαλισμού: Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, Α' . 3η έκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2003, 209-210.

103. Θεοτοκάς Νικ., “Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονειρικού στα κείμενα του Μακρυγιάννη”, ό.π., 282-283. Σχετικά με την ερμηνεία των συμβόλων στις εικονογραφίες του Μακρυγιάννη βλ. Πετρής Γιώργ., *Μακρυγιάννης και Παναγιώτης Ζωγράφος*. Ηριδανός, Αθήνα 1975, 21-38. Σχετικά με την εικονογραφία του Αγώνα, την προετοιμασία των εικόνων από τον Παν. Ζωγράφο, την έκδοσή τους από τον Ησαΐα και τον συσχετισμό τους με τα Απομνημονεύματα βλ. Ασδραχάς Σπ., *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιη' και ιθ' αι.*, ό.π., 324 – 346.

104. Θεοτοκάς Γιώργ., “Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης”, *Νέα Εστία*, 30, 1941, 715.

διαθέσεως καί μεροληψίας τοῦ γράφοντος, ἐξ ὧν ἀπαντᾷ δυσκολιῶν εἰς εὗρεσιν τῆς ἀληθείας, καί ἐκ τῆς ἀνικανότητός του ἢ τῆς σφαλερᾶς του καί ἀδυνάτου κρίσεως... Ἐπίκειται καί ἄλλος κίνδυνος ὡς πρὸς τὴν ἐκθεσιν τῆς ἀληθείας. Πᾶς ἄνθρωπος ἔχει τὰς πολιτικὰς του δοξασίας, ὥστε δύσκολον γράφων νά μὴ ἐπιρρέαζεται ἐντεῦθεν ἀνεπαισθήτως». ¹⁰⁵

Ο απομνημονευτογράφος Μ. Οικονόμου στα Προλεγόμενα του έργου του “Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας” καταδικάζει την τάση του ιστορικού να ψευδολογεί και να διαστρέφει την αλήθεια, ανεξάρτητα από τα κίνητρά του, και θεωρεί ότι με τον τρόπο αυτό οικοδομεί ένα σαθρό μνημείο της ιστορίας: «Ἐξαπατᾷ δέ αὐτούς καί τὴν πατρίδα του ἀδικεῖ, καί πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἀσεβεῖ, καί τῆς ἀνθρωπότητος ἀπάσης ἐχθρὸς λογίζεται, ὁ ἐν γνώσει ψευδῆ καί διεστραμμένα, ἢ κἂν μὴ βέβαια, ὡς ἀληθῆ ἢ βέβαια ἱστορικῶς συνιστῶν, εἴτε χαριζόμενος, εἴτε ἐξ’ οἰουδήτινος ἰδίου ἢ πλαγίου συμφέροντος ἢ πάθους ἐπηρεαζόμενος ἀνόητος δέ καί ἄφρων εἶναι καί ὅστις τό μνημεῖον, ἐν ᾧ σκοπεῖ νά καταθέσῃ τὴν ἑαυτοῦ ἐς ὕστερον μνήμην, οικοδομεῖ καί στολίζει μέ ἀδόκιμον, κίβδηλον καί σαθρὸν ὕλην». ¹⁰⁶

Ο Ι. Φιλήμων στα Προλεγόμενα του Α' τόμου του “Δοκιμίου ιστορικού περί της ελληνικής επαναστάσεως” κατακρίνει τους ιστορικούς και τους βιογράφους που πλαστοποίησαν τα γεγονότα και παρουσίασαν στις εκθέσεις και στις μονογραφίες τους ήρωες ανύπαρκτους που όχι μόνο δεν έλαβαν μέρος στις μάχες, αλλά βρισκονταν και μακριά από την Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Αγώνα: «ἀλλ’οἱ θέσαντες τυφλῶς διὰ παράκλησιν ἀπλῆν καί πρὸς χάριν τὰς ὑπογραφὰς αὐτῶν ἐπὶ ἀποδεικτικῶν ἐκδουλεύσεων μεγάλων, ἢ καί ἀνυπάρκτων ὅλως οἱ δημιουργήσαντες δι’ ἑνός φύλλου σωματάρχας, οὐδέποτε ὑπάρξαντας, ἢ ἀριστεῖς καί ἥρωας μαχῶν, καίτοι μὴ ἰδόντας πώποτε, ἢ μακρόθεν ἰδόντας ἐνίοτε, καπνὸν πολέμου, τίνος, ἐρωτῶμεν, κατηγορίας εἰσὶν ἄξι-οι; Τίνος ὡσαύτως κατακρίσεώς εἰσιν ἴδιοι οἱ ἐκθέσαντες δωρεάν πρὸς ἐπίδειξιν ἀπλῆν τὰς ὑπογραφὰς ἑαυτῶν διὰ μάχας καί γεγονότα, ὧν οὐκ ἐμέθεξαν, καί διὰ πρόσωπα, ἅπερ ἐν καιρῷ οὔτε εἶδον, οὔτε ἤκουσαν; Καταλαμβανόμεθα ὑπὸ φρίκης, ὅταν ἀναγιγνώσκωμεν προσέτι ἐπὶ ἀποδεικτικῶν καί ὑπογραφὰς ἀνθρώπων, διὰ πάσης εὐσυνειδησίας μαρτυρομένων περὶ μαχῶν καί ἀνδραγαθιῶν ἄλλων κατὰ τὸν ἀγῶνα τῆς Ἑλλάδος, ἐν ᾧ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι διετέλουν μακρὰν τοῦ ἀγῶνος τῆς Ἑλλάδος». ¹⁰⁷

Την ίδια ακριβῶς διαμαρτυρία και καταγγελία διατυπώνει και ο Χρ. Περραιβός στα

105. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως, Α΄*, (Προλεγόμενα), ὁ.π., ἰδ΄.

106. Οικονόμου Μ., *Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας ἢ οἱ ιεροὶ των Ἑλλήνων αγῶν*, (Προδιάθεσις), ὁ.π., 9-10.

107. Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον ἱστορικόν περὶ της ελληνικής Επανάστασεως, Α΄*, (Προλεγόμενα), ὁ.π., κα΄ -κβ΄.

“Πολεμικά Απομνημονεύματα” ισχυριζόμενος ότι πολλοί, είτε Ευρωπαίοι είτε Έλληνες, που είχαν πρόσβαση στον τύπο της εποχής σφετερίστηκαν τη δόξα των εμπειροπόλεμων αγωνιστών και συμπεριέλαβαν στις λίστες των εφημερίδων ονόματα δήθεν ηρώων, που ούτε καν συμμετείχαν σε μάχες: «Όσοι εύρέθησαν μακράν τῶν πραγμάτων, καί μάλιστα οἱ Εὐρωπαῖοι, ἐπιστηριζόμενοι, ὡς προεῖπον, εἰς τὰ ὅσα ἐμάνθαναν ἀπό ἐφημερίδας καί φίλων γράμματα, καί ἀκούοντες παρ’ ἄλλων τὰ διατρέχοντα, ἐκθείασαν ὑποκείμενα τινά, διὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἀμερόληπτος ἱστορία δέν θά σιωπήσῃ τήν ἀλήθειαν. Πολλοί ἐσφετέρισαν τήν δόξαν τῶν ἄλλων, ἐπιθυμοῦντες νά κηρύττεται τό ὄνομά των εἰς τὰς ἐφημερίδας, ἐνῶ οἱ ἴδιοι σωματικῶς ἴσταντο εἰς τὰς κορυφάς τῶν βουνῶν, θεωροῦντες τὰς μάχας, καί μετὰ τό τέλος αὐτῶν ἔμπροσθεν ταχυδρόμους εἰς τὰς ἐν Μεσολογγίῳ, Ὑδρα καί Ναυπλίᾳ Τυπογραφίας, γράφοντες, ὅτι αὐτοί μετὰ τοῦ μέν καί τοῦ δέ ἐθριάμβευσαν εἰς τήν δεῖνα μάχην. Οἱ τίμιοι ὅμως, ἀνδρεῖοι καί ἐμπειροπόλεμοι ὀπλαρχηγοί κατεγίνοντο πάντοτε εἰς τό νά νικῶσι τόν ἐχθρόν, νά ἀνατρέπωσι τὰ σχέδιά του, ν’ ἀσφαλιζῶσι τὰς νίκας καί νά ὠφελῶνται ἀπ’ αὐτάς, καί ὄχι νά ὑποχρεώνωσι τοὺς Τυπογράφους, διὰ νά καταχωρίζωσι τὰ ὀνόματά των εἰς τὰς ἐφημερίδας». ¹⁰⁸

Σε άλλο σημείο της Εισαγωγής του έργου του ο Χρ. Περραιβός διατυπώνει τα παρόμοια και τις διαμαρτυρίες οπλαρχηγών και στρατιωτικών σε βάρος των λογίων και των εγγραμμάτων που δεν κατέγραψαν τα γεγονότα όπως έγιναν, ώστε να αποκατασταθεί η αλήθεια, τη στιγμή μάλιστα που οι εφημερίδες δεν υπήρξαν αντικειμενικές: «ἡμεῖς ἐπιθυμοῦσαμεν νά γράψωσι τοὺς πολέμους μας κατὰ τάξιν καί χωρίς φιλοπροσωπίαν, ὥστε νά μάθωσιν οἱ μεταγενέστεροι, ὅτι ἐπληρώσαμεν τὰ πρὸς τήν πατρίδα χρέη μας μέ ὅλην τήν ἀπαιτούμενην προθυμίαν καί τόν ζῆλον. Διότι αἱ ἐφημερίδες ἠδίκησαν πολλούς ἀπό ἡμᾶς, ἐπειδή ἐπαίνεσαν τινά ὑποκείμενα, τὰ ὁποῖα δέν ἔπρεπεν ἴσως οὔτε εἰς τόν κατάλογον τῶν ἀπλῶν Ἑλλήνων νά τὰ καταριθμῶσιν· ὅθεν οἱ ἀγῶνες οἱ ἰδιικοί μας ἔδωκαν εἰς αὐτούς τὰ ἄθλα, καί εἰς ἡμᾶς ἔμειναν πάλιν οἱ καθημερινοί κίνδυνοι». ¹⁰⁹ Τis ανωτέρω διαπιστώσεις σχολιάζει και ο Γ. Κουρνούτος τονίζοντας ότι οι γενναίοι πολεμιστές του Εικοσιένα ἔστεκαν θλιμμένοι και ανήμποροι να ιστορήσουν τις πράξεις τους, διότι ως ορεσεῖβιοι και αγράμματοι οι περισσότεροι αδυνατούσαν να μιλήσουν για να μην τους περιγελάσουν οι γραμματισμένοι. Την ίδια ώρα οι “καλαμαράδες”, ντόπιοι και ξένοι, με τα γραφόμενά τους σφετερίζονταν τη δόξα των άλλων και παρήσταναν τα γεγονότα όπως επιθυμούσαν. ¹¹⁰

108. Περραιβός Χρ., “Απομνημονεύματα Πολεμικά”, (Εισαγωγή), ό.π., 15.

109. Περραιβός Χρ., ό.π. 13.

110. Κουρνούτος Γ., “Το Απομνημόνευμα 1453-1953”, Α’, (Εισαγωγή), ό.π. 41.

Στα Προλεγόμενα του Γ' τόμου του ιστορικού του δοκιμίου ο Ι. Φιλήμων ισχυρίζεται ότι η αναίρεση των λαθών, η επιδιόρθωση των σφαλμάτων και η συμπλήρωση των ελλείψεων σε ένα ιστορικό σύγγραμμα θεωρείται αναγκαία και επιβεβλημένη, αρκεί το κίνητρο του γράφοντος να μην είναι ο εγωισμός και το προσωπικό συμφέρον: «Η αναίρεσις τῶν οὕτως ἢ ἄλλως, ἤτοι ἐξ' ἀγνοίας, ἢ παρεννοήσεως, ἢ καί ἀπό σκοποῦ, γεγραμμένων κακῶς, ἢ ἐπιδιόρθωσις τῶν ἐσφαλμένων μερῶν καί ἡ ἀναπλήρωσις τῶν ἐλλείψεων ἐπιτρέπεται, μᾶλλον δέ ἀπαιτεῖται, καθῆκον οὖσα ἐκάστου δυναμένου περὶ τὰ τοιαῦτα, ἢ καί συμφέρον ἠθικόν ἔχοντος πολίτου· οἱ τρόποι ὁμῶς διαφέρουσι, καί χεῖριστος τούτων ὑπάρχει ὁ ἔχων τὸν ἐγωισμόν μόνην ἀρχὴν καί μόνον σημεῖον τὸ προσωπικόν συμφέρον».¹¹¹

Ο Φωτάκος στην επιστολή του προς τον Γ. Τερτσέτη, όπου του ανακοινώνει ότι πείσθηκε να γράψει τις αναμνήσεις του από τον Αγώνα, τον ενημερώνει ότι βασική αιτία της συγγραφής του αποτελεί η παραχάραξη των γεγονότων από τους μορφωμένους που επιχείρησαν να συγγράφουν την ιστορία, αλλά είχαν κακή πληροφόρηση: «Αἱ πολλάί σου λοιπόν αὐταὶ παρακινήσεις τέλος πάντων εἰσακούσθησαν κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας τῆς ζωῆς μου διότι εἶδα καί ἐγώ, ὅτι ὅσοι πεπαιδευμένοι ἐπεχείρησαν νά συγγράψουν τήν ἱστορία τοῦ ἀγῶνος, ἀπό τὰς κακᾶς πληροφορίας, τὰς ὁποίας ἔλαβαν ἀπό τήν φήμην καί ἀπό τὰς ἐφημερίδας, ὅλοι ἔπεσαν εἰς χονδρά σφάλματα. Αὐτοὶ ἔκαμαν ἄχαρα καί ἀπίστευτα τὰ Ἑλληνικά πράγματα· ἡ πατρίς λυπεῖται καί στενάζει, καί οἱ μεταγενέστεροι θά μᾶς ἀναθεματίζουν, διότι δέν τούς ἀφήσαμεν ἀληθινὴν ἱστορίαν».¹¹²

Ο Κάρπ. Παπαδόπουλος στον Πρόλογο του έργου του “Ανασκευή των εις την ιστορίαν των Αθηνών” επιθυμώντας να αντικρούσει τα όσα ισχυριζόταν ο Αθηναίος ιστορικός Δ. Σουρμελής κατά του Οδ. Ανδρούτσου και του φιλέλληνα Φαβιέρου γράφει χαρακτηριστικά για τις αντιφάσεις και τις προκαταλήψεις των ιστορικών: «Παράδοξον δέν εἶναι, ἂν καί μεταξύ τῶν νέων ἱστοριογράφων τοῦ πολέμου θέλουν φανῆ αἱ φρικτόταται ἀντιφάσεις, καί τὰ πάθη, ἢ ἡ πρόληψις, ὁδηγοῦντα τὸν κάλαμόν των. Ὁ πόλεμος ἐστεφανώθη, καί ἄλλοι δεικνύουσιν εἰς τήν σκηνὴν τὸ πρόσωπον τοῦ Ἀχιλλέως, πολλότατοι σφετερίζονται τούς ἀγῶνας τῶν ἄλλων, καί τινές ἱστορικοί, ἀδιάφοροι εἰς τὸ νά ἐπιστήσωσι τήν προσοχὴν των εἰς τὰς ἀνθρωπίνους ἀδυναμίας, προκατειλημμένοι ἢ ἐμβλέποντες εἰς σκοπούς, παραφθείρουσι τήν ἀλήθειαν, νοθεύουσι τὰ πράγματα, καί ἀποκαθιστῶσιν οὕτω προβληματικά, ὅσα ἢ ἀμεροληψία καί

111. Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον Ἱστορικόν περὶ τῆς ἐλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Γ', (Προλεγόμενα), ὁ.π., μδ' -με'.

112. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἢ Φωτάκος, “*Απομνημονεύματα: περὶ τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821*”, Α', ὁ.π., 9.

τό άπροσωπόληπτον ήθελον διασαφήσει μέ πλήρη εύκολίαν». ¹¹³ Και στο Α΄ κεφάλαιο της “Ανασκευής” προσδιορίζει ποιο είναι το χρέος του ιστοριογράφου: «Ο ιστοριογράφος πρέπει νά σαφηνίζη, όσα αναφέρει, νά κρίνη τό πνεύμα των, και νά δίδη λόγον εις τάς αιτίας των. Τοιουτοτρόπως τόν πιστεύει ό άναγνώστης ώς ειλικρινή». ¹¹⁴

Ο Καν. Δεληγιάννης στον Πρόλογο των “Απομνημονευμάτων” του καταγγέλλει ότι κάποιοι έγγραφαν ιστορία κινούμενοι από συμφέρον ή φατριαστικές τάσεις και έτσι μοιραία παραμόρφωσαν και κιβδήλωσαν την ιστορία με τις ψευδολογίες τους: «Επειδή πολλοί συνέγραψαν και συγγράφουν τήν ιστορίαν τής Έλληνικής Έπαναστάσεως, άλλοι κατά τό δοκούν, άλλοι διά συμφέρον κερδοσκοπίας και άλλοι διά νά έξυμνήση έκαστος τόν πάτρωνά του και τήν φατρίαν του και νά ένταφιάσουν τάς έκδουλεύσεις, τάς θυσίας και τά ένδοξα κατορθώματα τών άθανάτων προμάχων, αύτουργών και θεμελιωτών αύτης παρεμόρφωσαν και έκιβδήλωσαν τήν παρθένον και άγνήν αύτης ιστορίαν μέ μυρίας ψευδολογίας». ¹¹⁵

Ο Κ. Μεταξάς στον Πρόλογο του έργου του “Ιστορικά Απομνημονεύματα” ομολογεί ότι ως σκοπό της λεπτομερούς συγγραφής του έθεσε την αποκατάσταση της παραμορφωμένης από άλλους συγγραφείς, ξένους και Έλληνες, αλήθειας: «Ιστορίαν δέν γράφω, ούδέ σκοπόν είχον νά δημοσιεύσω τάς σημειώσεις τάς όποιās έτήρουν διαρκούντος του Έλληνικού Άγώνος. Άλλά έν τῷ γήρατι λαβών ανά χειρας συγγραφείς τινας ξένους και Έλληνας, οίτινες έξιστόρησαν τά τής Έλληνικής Έπαναστάσεως, και θεωρῶν όπόσον παρεμορφώθη ή αλήθεια πολλῶν γεγονότων, είτε έξ άγνοίας είτε έκ φαντασίας, και όπόσον έσυγχίσθησαν τά πρόσωπα, αί εποχαι, και αύτά τά γεγονότα, άπεφάσισα νά γράψω τά Άπομνημονεύματα ταῦτα... Όμολογῶ, ότι εις αύτά τά Άπομνημονεύματά μου ώφειλον νά παραλείψω και τινα γεγονότα μικροῦ λόγου, αλλά δέν ήδυνάμην νά τά άποσιωπήσω, άφοῦ παραμορφωμένα αναφέρονται ύπ’ άλλων συγγραφέων...». ¹¹⁶

Ο Αμβρ. Φραντζής στα Προλεγόμενα της “Επιτομής της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος” διαπιστώνει και καταδικάζει την αποσιώπηση ή παράλειψη, από ορισμένους ιστοριογράφους, στοιχείων αναγκαίων για την ιστορία και για τη γνώση των

113. Παπαδόπουλος Κάροπ., *Ανασκευή των εις την Ιστορίαν των Αθηνών αναφερομένων περί του στρατηγού Οδυσσέως Ανδρούτσου του ελληνικού τακτικού και του συνταγματάρχου Καρόλου Φαβιέρου*, (Πρόλογος). Βεργίνα, Αθήνα 1997, 9.

114. Παπαδόπουλος Κάροπ., *ό.π.*, 13.

115. Δεληγιάννης Καν., “Απομνημονεύματα”, Α΄, (Πρόλογος). Τσουκαλάς κ’ υιός, Αθήνα 1957, 17.

116. Μεταξάς Κων., *Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της ελληνικής Έπαναστάσεως*, (Πρόλογος) (Επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς & υιός, Αθήνα 1956, 11.

μεταγενέστερων: «Ἀλλά παρατηρήσαντες, ὅτι εἰς τὰς παρά διαφόρων Συγγραφέων ἄχρι τοῦδε ἐκδοθείσας Ἱστορίας παρεσιωπήθη ἢ ὡς ἔγγιστα ἀλήθεια τῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἀποστασίαν διατρεξάντων, μᾶλλον δέ, ὅτι πολλοὶ παρέλιπον τὰς ἐποχάς, τὰς μάχας, τὰς χρονολογίας, τὰ πρόσωπα, τοὺς διαφόρους κινδύνους, καὶ τόσα ἄλλα οὐσιώδη, ὅσα ἡ Ἱστορία ἀναγκαίως ἀπαιτεῖ νὰ διασαλπίζῃ πρὸς γνῶσιν τῶν ἐπερχομένων γενεῶν».¹¹⁷

Ο Νικ. Σπηλιάδης στα “Απομνημονεύματά” του απευθυνόμενος προς τους αναγνώστες τονίζει ότι η αιτία της συγγραφῆς του υπήρξε η κατάπνιξη και παραμόρφωση της ἀλήθειας ἀπὸ ορισμένους συγχρόνους του και στόχος του η μη εξαπάτηση των μεταγενέστερων: «Ἀλλά φίλοι εἰλικρινεῖς καὶ φιλοπάτριδες μ’ ἐπέβαλον σχεδὸν τὴν ἐκδοσὶν των, θεωροῦντες ὅτι οἱ περὶ τὰ πράγματα ποικίλοι καπηλεύονται καὶ τοὺς λόγους, προσπαθοῦντες νὰ πνίξωσι τὴν ἀλήθειαν διὰ τῶν ἐντύπων παραμορφώσεων· ὅθεν ἐνέδωκα προτιμήσας τὴν μομφὴν τῶν ἐνεστώτων ἀπὸ τὴν ἐξαπάτησιν τῶν μεταγενεστέρων, καὶ τὴν δυσαρέσκειαν τῶν ὀλίγων ἀπὸ τὴν ὠφέλειαν τῶν πλειοτέρων».¹¹⁸

Ο Δ. Σουρμελῆς στα Προλεγόμενα τῆς “Ἱστορίας των Ἀθηνῶν” τονίζει ὅτι, ὅταν ζήτησε τὴ συνδρομὴ ἄλλων ιστοριογράφων για να συμπληρώσει τις ελλείψεις του δικού του συγγράμματος, διεπίστωσε ὅτι ἄλλοι σιωποῦσαν, ἄλλοι κατηγοροῦσαν τρίτους και ἄλλοι περιαιτολογοῦσαν: «καὶ ἔκ τινων μὲν ὠφελήθην, ἔξ ἄλλων δέ παράπονα μόνον ἤκουον, καὶ ἕκαστος τούτων ὑπὲρ ἑαυτοῦ λέγων, ἐσιώπα τὰ τῶν ἄλλων, καὶ πότε κακίζων τὰ τῶν ἑτέρων, ἐμεγαλορρημόνει τὰ ἑαυτοῦ».¹¹⁹

Ο Χρ. Βυζάντιος στο ἔργο του περὶ τῆς “Ἱστορίας του τακτικῆς στρατοῦ” και με αφορμὴ τὴ διαπίστωση των ἀναξιόπιστων πληροφοριῶν που παραθέτει ο Μ. Οικονόμου κατηγορεῖ ὅλους ἐν γένει τοὺς ιστοριογράφους που κινούμενοι ἀπὸ πάθη κακοχαρακτηρίζουν και υβρίζουν ὅλους τοὺς στρατιωτικούς και πολιτικούς ἀνδρες του Ἀγῶνα, προσφέροντας ταυτόχρονα χειριστὸ παράδειγμα για τοὺς μεταγενέστερους: «Φρονοῦμεν δέ ὅτι εἶναι λίαν λυπηρὸν ἄνδρες τοῦ Ἀγῶνος, εἰς οὓς ὀφείλεται σέβας καὶ εὐγνωμοσύνη διὰ τὰς ὑπὲρ τῆς πατρίδος ὑπηρεσίας των, γράφοντες καὶ δημοσιεύοντες ἱστορικὰ γεγονότα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὡς δῆθεν αὐτόπται αὐτῶν, νὰ ὑποπίπτωσιν εἰς τοιαῦτα ἁμαρτήματα ἐπὶ μόνῳ τῷ σκοπῷ νὰ καταστρέψωσι

117. Φραντζῆς Ἀμβρ., *Επιτομὴ τῆς Ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος ἀρχόμενη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1715, και λήγουσα το 1837*, Α', (Προλεγόμενα), ὁ.π., ζ' -η'.

118. Σπηλιάδης Νικ., *Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εἰς τὴν νέαν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν (1821-1843)*, Α', (Προλεγόμενα), ὁ.π., η'.

119. Σουρμελῆς Διον., *Ἱστορία των Ἀθηνῶν κατὰ τον υπὲρ Ἐλευθερίας Ἀγῶνα ἀρχομένη ἀπὸ τῆς Ἐπαναστάσεως μέχρι τῆς ἀποκαταστάσεως των πραγμάτων*, (Προλεγόμενα), ὁ.π., ε'.

τήν ἀλήθειαν τῶν γεγονότων διά τὰ πεπαλαιωμένα πάθη των. Ἀλλά ποῖον παράδειγμα ἀμεροληψίας, ἀκριβείας, μετριοπαθείας καί ἀμνησικακίας θέλει λάβει ἡ ἐνεστῶσα γενεά ἀναγιγνώσκουσα ὅτι ἡμεῖς οἱ γέροντες τοῦ Ἀγῶνος παραλείπομεν τάς ἐπί τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος ἑνός ἐκάστου πράξεις, καθ' ὅτι βλασφημοῦμεν καί λοιδοροῦμεν ἅπαντας τούς στρατιωτικούς καί πολιτικούς ἄνδρας τοῦ Ἀγῶνος; Ποῖον σέβας θέλουσι φέρει οἱ ἐπιζῶντες καί οἱ μεταγενέστεροι εἰς τούς αὐτουργούς τῆς Παλιγγενεσίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ὅταν ἅπαντες οὗτοι παρίστανται ὑφ' ἡμῶν τῶν ἀγωνιστῶν ἄρπαγες, φίλαρχοι, φατριασταί καί ἐπί τέλους προδόται τῆς πατρίδος;»¹²⁰

viii) Το ιστορικό σύγγραμμα και το απομνημόνευμα ως πνευματική παρακαταθήκη διδακτικού χαρακτήρα για τους μεταγενέστερους.

Πέραν από τις καταγγελίες, τις επικρίσεις, τις ανασκευές ή τις αναθεωρήσεις που δημοσίευσαν κάποιοι ιστοριογράφοι ή απομνημονευτογράφοι στην προσπάθειά τους να διορθώσουν ή να αποκαταστήσουν την παραποιημένη αλήθεια σε συγγράμματα άλλων, οι περισσότεροι δεν παραλείπουν στην κατακλείδα του Προλόγου, της Εισαγωγής ή των Προλεγόμενων του έργου τους να επισημάνουν ότι κύριος στόχος της συγγραφής τους υπήρξε η επιθυμία τους να κληροδοτήσουν στους μεταγενέστερους μια ιστορική παρακαταθήκη, ένα πνευματικό δημιούργημα που θα μένει αθάνατο στους αιώνες.

Η συνήθεια αυτή εξάλλου άγει την καταγωγή της από τους αρχαίους Έλληνες ιστοριογράφους που διατύπωναν την ίδια ακριβώς επιθυμία. Ο πατέρας της Ιστορίας Ηρόδοτος στο προοίμιο των Ιστοριών του με τη φράση: «... ὡς μήτε τὰ γεγονότα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται, μήτε ἔργα μεγάλα τε καί θωμαστά, τὰ μὲν Ἕλλησι, τὰ δέ βαρβάρῳσι ἀποδεχθέντα, ἀκλεᾶ γένηται...»¹²¹ γνωστοποιεῖ την πρόθεσή του να μη σβήσουν από το χρόνο οι πράξεις των ανθρώπων και να μη μείνουν αδόξαστα τα μεγάλα και θαυμαστά έργα των Ελλήνων και των βαρβάρων. Αυτόν τον στόχο υπηρετεῖ η ιστοριογραφική του συγγραφή. Το ίδιο ακριβώς πνεύμα ωθεῖ τον ιστορικό Θουκυδίδη να συγγράψει την ιστορία του Πελοποννησιακού πολέμου για τις μελλοντικές γενιές, για να διδαχθούν από τα λάθη των προγόνων τους και να μην τα επα-

120. Βυζάντιος Χρ., *Ιστορία των κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν εκστρατειῶν και μαχῶν ὡν συμμετέσχεν ὁ Τακτικός στρατός ἀπό του 1821 μέχρι του 1833*, (Ακροτελεύταια) (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς κ' υἱός, Αθήνα 1956, 302-303.

121. Ηρόδοτος, *Ιστορία*, Α', (Κλειώ), ό.π. (Προοίμιο). Το πρωτότυπο κείμενο έχει ληφθεί από την έκδοση: Herodotus, *Historiae A'* (επιμ. Car. Hude), (Tomus Prior), (I. 1). editio tertia. Oxford University Press, Oxford 1976 (Oxford Classical Texts).

ναλάβουν. Φιλοδοξία του ιστορικού είναι το έργο του να μείνει ένα μνημείο αναλλοίωτο μέσα στους αιώνες που θα έχει διδακτικό χαρακτήρα για τους μεταγενέστερους και όχι ένα ανάγνωσμα για δημόσια επίδειξη και πρόσκαιρη τέρψη των ακροατών που θα λησμονηθεί ύστερα από λίγο.¹²² Και ο Λουκιανός στο έργο του “Πώς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν” δίνει τις εξής συμβουλές προς τον ιστορικό: «Γενικά να θυμάσαι εκείνο – και θα στο πω πολλές φορές – να γράφεις αποβλέποντας όχι μόνο στο παρόν για να σε επαινέσουν και να σε τιμήσουν οι σύγχρονοί σου, αλλά, έχοντας στόχο την αιωνιότητα, γράφε για τους επερχομένους και από εκείνους να απαιτήσεις την αμοιβή για το έργο σου, ώστε να λένε για σένα: “Εκείνος ἦταν ελεύθερος ἄνθρωπος και γεμάτος θάρρος, χωρίς να λέει κολακείες ούτε δουλοπρεπείς εκφράσεις αλλά την ἀλήθεια σε όλα”. Αυτό τον κανόνα πρέπει κάθε φρόνιμος να τοποθετεί πάνω από όλες τις ἐλπίδες του παρόντος, που είναι τόσο βραχυχρόνιες»¹²³ (μτφ. Β. Τσακατίκα). Και σε άλλο σημείο του ίδιου έργου του τονίζει τον παραδειγματικό ρόλο της ιστορίας για τις μελλοντικές γενιές: «Αναφέρει ακόμη τη χρησιμότητα της ιστορίας και ποιος πρέπει να είναι ο σκοπός της για κάθε συνετό ἄνθρωπο, ώστε, αν ποτέ συμβούν και πάλι παρόμοια γεγονότα, θα μπορεί στρέφοντας το βλέμμα προς τα παρελθόντα να αντιμετωπίσει σωστά τα παρόντα»¹²⁴ (μτφ. Β. Τσακατίκα). Ο Ρωμαίος ιστοριογράφος Πολύβιος στο Προοίμιο του έργου του “Περὶ Ἱστοριῶν Α΄” επισημαίνει το διδακτικό χαρακτήρα της ιστορίας ως επιστήμης που μελετά τις πράξεις του παρελθόντος.¹²⁵ Και η βιογράφος του Βυζαντιῦ Ἄννα Κο-

122. Θουκυδίδης, *Ἱστορίαι*, Α΄, 22 (11-15): «ὅσοι δέ βουλήσονται τῶν τε γενομένων τό σαφές σκοπεῖν καί τῶν μελλόντων ποτέ αὔθις κατά τό ἀνθρώπινον τοιούτων καί παραπλησίων ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτά ἀρκούντως ἔξει. Κτῆμά τέ ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τό παραχρῆμα ἀκούειν ξύγκειται». Το ανωτέρω απόσπασμα έχει ληφθεί από την έκδοση: Thucydides, *Historiae A΄* (επιμ. Henricus Stuart Jones), (Tomus Prior), (I. 22). Oxford University Press, Oxford 1970 (Oxford Classical Texts).

123. Λουκιανός, *Πώς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*, 61 (1-8): « Τό δ' ὄλον ἐκείνου μοι μέμνησο – πολλάκις γάρ τοῦτο ἐρῶ - καί μή πρός τό παρόν μόνον ὄρων γράφε ὡς οἱ νῦν ἐπαινέσονται σε καί τιμήσουσιν, ἀλλά τοῦ σύμπαντος αἰῶνος ἐστοχασμένος πρός τούς ἔπειτα μᾶλλον σύγγραφε καί παρ' ἐκείνων ἀπαίτει τόν μισθόν τῆς γραφῆς, ὡς λέγεται περὶ σοῦ, “ἐκείνος μέντοι ἐλεύθερος ἀνήρ ἦν καί παρρησίας μεστός, οὐδέν οὐδέ κολακευτικόν οὐδέ δουλοπρεπές ἀλλ' ἀλήθεια ἐπί πᾶσι.” Τοῦτ', εἰ σωφρονεῖ τις, ὑπέρ [τάς] πάσας τάς νῦν ἐλπίδας θεῖτο ἄν, οὕτως ὀλογοχρονίους οὐσας». Το ανωτέρω απόσπασμα έχει ληφθεί από την έκδοση: Lucianus, *Opera* (επιμ. M. Macleod), (Tomus III), lib. 59. Oxford University Press, Oxford 1980 (Oxford Classical Texts). Η μετάφραση έχει ληφθεί από την έκδοση: Λουκιανός, “*Πώς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*” (μτφ. Β. Τσακατίκας). Καρδαμίτσας, Αθήνα 1997.

124. Λουκιανός, *ὁ.π.*, 42 (6-9): «καί ἐπάγει τό χρήσιμον καί ὁ τέλος ἄν τις εὔ φρονῶν ὑπόθοιτο ἱστορίας, ὡς εἴ ποτε καί αὔθις τά ὅμοια καταλάβοι, ἔχοιεν, φησί, πρός τά προγεγραμμένα ἀποβλέποντες εὔ χρῆσθαι τοῖς ἐν ποσί». Τόσο το πρωτότυπο κείμενο όσο και η μετάφραση έχουν ληφθεί από τις προαναφερόμενες εκδόσεις.

125. Πολύβιος, *Ἱστορίαι*, Α΄, (Προοίμιο), 1 (3-4): «μηδεμίαν ἐτοιμοτέραν εἶναι τοῖς ἀνθρώποις διόρθωσιν τῆς τῶν προγεγενημένων πράξεων ἐπιστήμης». Το ανωτέρω απόσπασμα έχει ληφθεί από την έκδοση: Polybe, *Histoires* (μτφ. Paul Pédech), I, I (3-4). “Les belles Lettres” 95, Paris 1969.

μνηνή στο Προοίμιο του έργου της “Αλεξιάς” εκφράζει την επιθυμία της το σύγγραμμά της να μνημονεύεται από τους μεταγενέστερους: «Έρχομαι λοιπόν να μιλήσω γι’ αυτά όχι για να κάμω επίδειξη της συγγραφικής μου δεινότητας, αλλά για να μην μείνει αμνημόνευτο στους μεταγενέστερους ένα τόσο σπουδαίο έργο, επειδή και τα μεγάλα κατορθώματα αν δεν τα διαφυλάξει η ιστορία παραδίνοντάς τα στη μνήμη, τα σβήνει το σκοτάδι της σιωπής»¹²⁶ (μτφ. Α. Σιδέρη).

Και ο Μακρυγιάννης διακατέχεται από την ίδια άποψη που κυριαρχεί στους αρχαίους και βυζαντινούς ιστοριογράφους, ότι το έργο του θα πρέπει να είναι ένα μνημείο ακατάλυτο, ένα “κτῆμα ἔς αἰί”, που θα το χαρίσει στους μεταγενέστερους, οι οποίοι θα διδαχθούν και θα φρονηματιστούν από αυτό, για να μάθουν να θυσιάζονται για την πατρίδα τους και τη θρησκεία τους: «Ὡς ἄνθρωπος μπορῶ νά πεθάνω καί ἤ τά παιδιά μου, ἤ ἄλλος τά ἀντιγράψῃ, γιά νά τά βγάλῃ εἰς φῶς, πρῶτο τούς ἀνθρώπους, ὁπού γράφω μ’ ἀγανάχτησιν ἀναντίον τους, νά βάνῃ τίς πράξεις τοῦ κάθε ἑνοῦ καί τ’ ὄνομά του μέ καλόν τρόπον, ὄχι μέ βρισές, διά νά χρησιμεύουν αὐτά ὅλα εἰς τούς μεταγενεστέρους καί νά μάθουν νά θυσιάζουν διά τήν πατρίδα τους καί θρησκεία τους περισσότερη ἀρετή».¹²⁷ Κοινή άποψη του Μακρυγιάννη, του Λουκιανού και πολλών άλλων ιστοριογράφων και απομνημονευτογράφων είναι ότι «ο ιστορικός πρέπει να σκοπεύει το τέλος, τους επερχομένους, γιατί αυτοί θα κρίνουν την ιστορική αξία και την αντοχή του έργου μέσα στη ροή του χρόνου».¹²⁸

Ο αγωνιστής με τη φράση «σημειώνω τά λάθη ὄλωνῶν» που χρησιμοποιεί από τον Πρόλογο κιόλας του έργου του εκφράζει τη διαπίστωση ότι έγιναν πολλά λάθη και από τους στρατιωτικούς και από τους πολιτικούς αρχηγούς, τόσο στη διάρκεια του Αγώνα όσο και μεταπολεμικά, και έτσι ο σκοπός της συγγραφής του καθίσταται διδακτικός, καθώς θεωρεί ότι οι μεταγενέστεροι μπορεί να μάθουν όχι μόνο από τις ηρωικές πράξεις των προγόνων τους, αλλά και από τα σφάλματά τους. Η νουθεσία, ο διδακτισμός και ο φρονηματισμός είναι ο κύριος στόχος της συγγραφής του, γιατί ο ίδιος θεωρεί ότι γράφει για να νουθετήσει τους «ἀδελφούς ἀναγνῶστες». «*Η βίωση και η ερμηνεία της ιστορίας οργανώνεται ως απολογία και υποθήκες του ίδιου του ήρωα, του πατριδοφύλακα, προς τους συγχρόνους του και προς τις επερχόμενες γενιές*».¹²⁹

126. Κομνηνή Άν., “Αλεξιάς”, Α’, (Πρόλογος), 2·1: «Ταύτας δέ λέξουσα ἔρχομαι οὐχ ὡς ἐπίδειξιν τινα τῆς περί λόγους ποιουμένη ἀσκήσεως, ἀλλ’ ὡς ἄν μή πρᾶγμα τηλικούτο τοῖς ἔπειτα γενησομένοις καταλειφθεῖ ἀμάρτυρον· ἐπεὶ καί τά μέγιστα τῶν ἔργων, εἰ μή πως ἄρα διά τῶν λόγων φυλαχθεῖ καί τῇ μνήμῃ παραδοθεῖ, τῷ τῆς σιωπῆς ἀποσβέννυται σκότῳ». Το ανωτέρω απόσπασμα έχει ληφθεί από την έκδοση: Κομνηνή Άν., *Anne Comnène Alexiade* (επιμ. Bern. Leib), Γ’ (Prologue 2.1). Paris 1937-1945 (Bude). Η μετάφραση έχει ληφθεί από την έκδοση: Κομνηνή Άν., “Αλεξιάς” (μτφ. Α. Σιδέρη), Α’, (Πρόλογος 2.1). 2η έκδ. Άγρα, Αθήνα 2005, 32.

127. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (Πρόλογος), ό.π., 7.

128. Μαστροδημήτρης Π., “Μακρυγιάννης και Λουκιανός περί Ιστορίας”, *Νέα Εστία*, 81, 1967, 377.

129. Θεοτοκάς Νίκ., “Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη”, *Τα Ιστορικά*, ό.π., 282.

Πολλοί ιστοριογράφοι και απομνημονευματογράφοι του Αγώνα φιλοδοξώντας να παραδώσουν στις επερχόμενες γενιές ένα εθνικό κειμήλιο ανεκτίμητης αξίας, εξαγγέλλουν από τον Πρόλογο ότι στόχος τους είναι μέσω του έργου τους να αποθανατίσουν μεγάλες στιγμές της εποποιΐας τού απελευθερωτικού Αγώνα «πρός χάριν τῶν ἐπιγιγνομένων». Οι περισσότεροι υποστηρίζουν ότι τα λάθη των προγόνων είναι δυνατόν να διδάξουν, να φρονηματίσουν και να νουθετήσουν τους μεταγενέστερους ώστε να μην περιπέσουν στα ίδια σφάλματα του παρελθόντος. Αυτή την κοινή διαπίστωση πολύ εύστοχα την σημειώνει και ο Μακρουγιάννης: «Κι' ὅταν λέγωνται τά λάθη μας, τότε κάνουν λιγότερα οἱ μεταγενέστεροι καί γινόμαστε κι' ἑμεῖς ἔθνος».¹³⁰

Ο Ι. Φιλήμων στα Προλεγόμενα του Α' τόμου του προαναφερομένου έργου του τονίζει ότι ο κύριος λόγος σύνταξης του συγγράμματός του είναι ο παραδειγματισμός που αυτό θα εμπνεύσει στους απογόνους, για την ανάπτυξη της πατριωτικής φιλιτιμίας και του αισθήματος της αυταπάρησης: «ἀλλά κληροδοτεῖται τοῖς ἀπογόνους (μέσω τοῦ ἱστορικοῦ λόγου) παραδειγματικώτατος ἐνταυτῷ ὁ ζῆλος, καί διεγείρεται ἐν παντί καιρῷ ζέουσα ἡ πατριωτική φιλοτιμία καί ἡ μετ' αὐταπαρνήσεως ἀπόφασις περὶ τοῦ πολέμου... Αὐτόν ἐπὶ τέλους ἀναγιγνώσκοντες, θέλουσιν ἐμπνέεσθαι οἱ διάδοχοι της πολεμικῆς γενεᾶς αἰσθήματα ὅμοια ὑπὲρ πίστεως καί πατρίδος, καί, ὡς ἄλλοι Σπαρτιατῶν παῖδες, θέλουσι λέγειν ὑπερηφάνως οἱ νέοι: “Ἄμες δέ γ' ἐσόμεθα πολλῶ κάρρονες”. Γένοιντο τοιοῦτοι ἐπὶ σωτηρία τῆς ὅλης πατρίδος!».¹³¹

Ο Εμμ. Ξάνθος στα “Απομνημονεύματα για τη Φιλική Εταιρεία” σε αποστροφή του προς την νεολαία υπογραμμίζει ότι η αληθινή γνώση των γεγονότων τού παρελθόντος δύναται να αποβεί ωφέλιμη πείρα για τους νέους που κάνουν τα πρώτα βήματα στον πολιτικό βίο: « Ἄλλ' ἢ ἐξακρίβωσις τοῦ παρελθόντος, ἡ ἀληθῆς γνῶσις τῶν αἰτιῶν καί τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν μεγάλων ἔργων, παρέχουσι μαθήματα πείρας, μαθήματα ἐπωφελέστατα εἰς τούς νέους, εἰς τούς τά πρῶτα βήματα τοῦ πολιτικοῦ βίου προβαίνοντας».¹³²

Ο Νικ. Σπηλιιάδης στον Α' τόμο των “Απομνημονευμάτων” του, απευθυνόμενος προς τους αναγνώστες τονίζει ότι η ιστορία είναι το πιο αναγκαίο μάθημα για τους μεταγενέστερους, γιατί λειτουργεί ως κάτοπτρο όπου πιστά εμφανίζονται οι ενάρετες και μη πράξεις των προγόνων, ώστε αυτοί να μιμηθούν τους ηρωισμούς των προκατόχων τους και να επανορθώσουν τα λάθη του παρελθόντος: «Κανείς δέν δύναται νά μή συ-

130. Μακρουγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Γ', Κεφ. Δ'), ό.π., 404.

131. Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον Ιστορικόν περὶ της Ελληνικῆς Επαναστάσεως*, Α', (Προλεγόμενα), ό.π., κβ' - κγ'.

132. Ξάνθος Εμμ., *Απομνημονεύματα περὶ της Φιλικῆς Εταιρείας*, (Πρόλογος). Βεργίνα, Αθήνα 1996, 10.

νομολογήσει, νομίζω, ότι η ιστορία τῶν παρελθόντων εἶναι τό ἀναγκαιότερον μάθημα καί ὁ σοφώτερος διδάσκαλος τῶν ἐπερχομένων γενεῶν, διότι εἰς αὐτήν, ὡς εἰς κάτοπτρον, φαίνονται καθαρά αἱ ἐνάρετοι καί μή τοιαῦται πράξεις τῶν ἀνθρώπων, ὃ ἐστὶ καί αἱ μιμητέαι καί αἱ φευκτέαι, καί δι' αὐτῆς δύνανται οἱ μεταγενέστεροι νά ἐπανορθώσῃ τὰ λάθη καί τὰς ἀπερισκεψίας τῶν προγενεστέρων». ¹³³

Ο Μ. Οικονόμου στα “Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας” διαβεβαιώνει τους αναγνώστες ότι διέσωσε ἔγγραφα καὶ σημειώσεις του γιὰ νὰ κληροδοτηθοῦν αὐτὰ στους μεταγενέστερους, υπογραμμίζοντας ὅτι σκοπὸς τῆς ιστορίας καὶ του ιστορικοῦ εἶναι νὰ ἀφήσῃ ἓνα ἐπωφελές πνευματικὸ κληροδότημα στις ἐπερχόμενες γενιές: «ἐφύλαττον ἔγγραφα καί ἐκράτουν σημειώσεις τινὰς ὡς βοηθητικὰ μνήμης περὶ τῶν κατ' αὐτὸν συμβαινόντων, ὀρμώμενος ἐκ τῆς ἰδέας ὅτι καί τούτων ἡ μνήμη ἔπρεπε νά διασωθῆ διὰ τούς μεταγενεστέτους, οἰαδήποτε καί ἂν πράγματι ὦσι...καί ὅτι τῆς εἰς τούς μεταγενεστέτους μεταδόσεως ιστορίας ἔργον, σκοπὸς καί τέλος πρέπει νά εἶναι ἡ χρησιμότης ἐπ' ὠφελείᾳ αὐτῶν...διότι μόνη ἡ ἀληθὴς τῶν πραγμάτων ἀφήγησις δύναται νά ᾖ ὠφέλιμος τοῖς ἔπειτα. Ὅ,τι ἔγραψα, ἔγραψα κατὰ προαίρεσιν τῆς ἀληθείας καί πεποιθήσιν ὅτι ἔχεται τοιαύτης, φρονῶν ὅτι τό ἔργον τοῦ ιστορικοῦ ἰδίᾳ τοῦτο σκοπεῖ, ὅπως καταλίπη πνευματικόν τι κληροδότημα τοῖς ἔπειτα...». ¹³⁴

Πολλοὶ ἀκόμη ἀπομνημονευματογράφοι διευκρινίζουν ὅτι καταπιπίστηκαν με τὸ επίπονο ἔργο τῆς συγγραφῆς του ιστορικοῦ τους πονήματος αἰσθανόμενοι τὸ χρέος νὰ παραδώσῃ ἓνα μνημεῖο ἀθάνατο στους μεταγενέστερους. Ο Διον. Σουρμελῆς στα Προλεγόμενα τοῦ ἔργου του τονίζει: «ἀφήμι αὐτήν (τὴν συγγραφὴν) νά διέλθῃ ἐκ νέου τὰ πιεστήρια τοῦ τύπου βελτιωμένη, καί νά ἀναφανῆ εἰς τούς ἐπιθυμοῦντας νά γνωρίζωσι τὴν ἱστορίαν τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, καί πρό πάντων, τῶν Ἀθηνῶν. Καί ἐφιλοπόνησα δέ χάριν τῶν ὑπὲρ Πατρίδος ἀγωνισθέντων καί τῶν ἀπογόνων αὐτῶν, ἀθανάτου μνήμης ἕνεκα». ¹³⁵ Ο Παν. Παπατσώνης στὴν Εἰσαγωγή των “Απομνημονευμάτων” του υπογραμμίζει ὅτι οἱ σύγχρονοι συγγραφεῖς, κατὰ μίμηση των ἀρχαίων ιστοριογράφων, ἔχουν ἐπιστημονικὸ χρέος νὰ παραδώσῃ στους ἀπογόνους τους χρῆσιμα ἱστορικὰ κείμενα: «Ἄλλ' ὅ,τι ἐκεῖνοι (ἀρχαῖοι ἱστορικοὶ) μετὰ τόσου κόπου ἔγραψαν χάριν τῆς ἱστορικῆς γνώσεως καί εἰδικώτερον χάριν τῶν μεταγενεστέρων, δέν

133. Σπηλιᾶδης Νικ., *Απομνημονεύματα: δια νὰ χρησιμεύσωσιν εἰς τὴν Νέαν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν (1821-1843)*, Α', (Προλεγόμενα), ὁ.π., ζ'.

134. Οικονόμου Μ., *Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας ἢ οἱ ἱερός των Ἑλλήνων αγώνων*, (Προδιάθεσις), ὁ.π., 9.

135. Σουρμελῆς Διον., *Ἱστορία των Ἀθηνῶν κατὰ τὸν ὑπὲρ ἐλευθερίας αγώνα*, (Προλεγόμενα), ὁ.π., στ'.

δικαιούμεθα βεβαίως ἡμεῖς νά ἀγνοήσωμεν ἢ νά παραμελήσωμεν, ἀλλ' ἔχομεν ἐπιστημονικόν χρέος νά φέρωμεν εἰς τό φῶς τῆς δημοσιότητος τά πολύτιμα ταῦτα ἱστορικά κείμενα, τά ὁποῖα τύχη ἀγαθή διέσωσε μέχρις ἡμῶν».¹³⁶ Ο Χρ. Περραιβός στην Εισαγωγή των “Απομνημονευμάτων Πολεμικῶν” τονίζει ὅτι ο πατριωτισμός και το χρέος προς την πατρίδα τον ὠθησαν προς χάριν των μεταγενεστέρων να γράψει ὅσα γνώριζε, θεωρώντας μάλιστα ὅτι τα διάφορα απομνημονεύματα θα αποτελέσουν το υλικό για τη συγγραφή μιας γενικής ιστορίας της Ελλάδος: «ἀλλ' αἰσθήματα πατριωτικά, ἢ, ἀληθέστερον εἰπεῖν, χρέη πρὸς τὴν πατρίδα ἀπαραίτητα μ' ὀδηγοῦν νά γνωστοποιήσω πρὸς τοὺς παρόντας καί μεταγενεστέρους ὁμογενεῖς μου συμβάντα, ἢ τελείως ἄγνωστα πρὸς τοὺς πλείονας, ἢ σφαλερῶς γραμμένα, ὡς προεῖρηται... Καί οὕτω ἀπὸ τά μερικά καί διάφορα ἀπομνημονεύματα, δέν ἦτον ἀμφιβολία, ὅτι μετὰ καιρόν ἔμελλε συγγραφῆ γενική τῆς Ἑλλάδος ἱστορία, ἱκανή νά ἀφήσῃ τῷ ὄντι ἀξιωματικόν ἐποχὴν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους».¹³⁷ Ο Αναγν. Κοντάκης εἰς τον πλατύ τίτλο που φέρει το χειρόγραφο του γνωστοποιεῖ ὅτι το ἔργο του γράφτηκε προς γνώση των απογόνων: «Ὑπομνήματα ἀναγκαιότατα, ἀξιόπιστα καί ἀξιοσημεῖωτα πρὸς γνῶσιν τῶν ἀπογόνων τοῦ ὑποφαινομένου, οἱ ὁποῖοι ἐντέλλονται νά τά ἔχωσιν ὡς ὀδηγόν καί νά ἐξακολουθῶσι τὴν σειράν τῶν σημειώσεων τῶν κατὰ καιροῦ συμβαινόντων».¹³⁸ Ο Αμβρ. Φραντζής στα Προλεγόμενα του ἔργου του ενημερώνει τους αναγνώστες ὅτι το σύγγραμμά του συντάχθηκε χάριν της πατρίδος και των επερχόμενων γενεῶν, με την προσδοκία ὅτι θα φιλοτιμηθῶν στο μέλλον ἀξιότεροι συγγραφεῖς να ολοκληρώσουν το ἔργο αὐτό με τη μορφή μιας λεπτομεροῦς γενικής Ἑλληνικῆς Ἱστορίας: «Ἀποπερατώσαμεν τὴν Ἱστορίαν αὐτὴν...καταβαλόντες χάριν τῆς πατρίδος καί τῶν μεταγενεστέρας ἐπερχομένων γενεῶν ἱκανοὺς κόπους, καί ὑπὲρ τὴν δύναμιν ἡμῶν σχεδόν πράξαντες τοῦτο διὰ νά φιλοτιμηθῶσιν οἱ μεθ' ἡμᾶς ἀξιώτεροι νά φέρωσι μετὰ ταῦτα τὴν λεπτομερεστέραν καί ἀληθεστέραν ἀποπεράτωσιν εἰς τὴν γενικὴν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν μετὰ τὴν ἀκριβῆ ἐκθεσιν ἐκάστης ἐποχῆς, μετὰ τὰς χρονολογίας, μετὰ τὰ πρόσωπα, μετὰ τὰς παντοίας περιστάσεις, μετὰ τὰς θυσίας, μετὰ τοὺς κινδύνους».¹³⁹

136. Παπατσώνης Παν., *Απομνημονεύματα ἀπὸ των χρόνων της Τουρκοκρατίας μέχρι της βασιλείας Γεωργίου Α΄*, (Εισαγωγή), ὁ.π., 6.

137. Περραιβός Χρ., “*Απομνημονεύματα Πολεμικά*”, (Εισαγωγή), ὁ.π., 14-15.

138. Κοντάκης Αναγν., “*Ὑπομνήματα ἀξιοσημεῖωτα περὶ της Επαναστάσεως*”, (Εισαγωγή) (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλᾶς και υἱός, Αθήνα 1957, 8.

139. Φραντζής Αμβρ., *Επιτομή της Ἱστορίας της ἀναγεννηθείσης Ελλάδος, Α΄*, (Προλεγόμενα), ὁ.π., θ΄.

ix) Αντεγκλήσεις και αντιπαράθεσεις μεταξύ απομνημονευματογράφων με αφορμή τη μεροληπτική και πολιτικά στρατευμένη συγγραφή.

Μπορεί όλοι οι απομνημονευματογράφοι να φιλοδοξούν και να οραματίζονται το έργο τους να καταστεί “κτῆμα ἔς αἰί”, λαμπρό πνευματικό μνημείο για τους μεταγενέστερους και να αποτελέσει το πρόπλασμα και τον προάγγελο για τη συγγραφή μιας γενικής ελληνικής ιστορίας αυτής της περιόδου, αλλά παραγνωρίζουν το γεγονός ότι για να πραγματοποιηθεί αυτό, απαραίτητη προϋπόθεση είναι το σύγγραμμά τους να είναι αξιόπιστο, αντικειμενικό και κατά το δυνατόν αμερόληπτο. Οι περισσότεροι συνηθίζουν να επικρίνουν, να καταγγέλλουν, να αμφισβητούν και να αναθεματίζουν το έργο των άλλων ομοτέχνων τους, διαπιστώνοντας λάθη, ασάφειες, παραλείψεις, ψευδολογίες, αποσιωπήσεις, παραποιήσεις και διαστρεβλώσεις γεγονότων. Ωστόσο και οι ίδιοι οι επικριτές με τη σειρά τους δέχονται τα πυρά των άλλων για ανάλογες παραχράξεις συμβάντων και εσκεμμένες αμαυρώσεις προσώπων.

Ο Μακρυγιάννης, θεωρώντας τον εαυτό του κριτή και τοποτηρητή του δικαίου και της αρετής, ένιωθε ένα υψηλό αίσθημα ευθύνης για όσα συνέβαιναν στην εποχή του και για όσα αυτή θα κληροδοτούσε στους μεταγενέστερους, γεγονός που συχνά τον οδηγούσε σε αυστηρές και μεροληπτικές κρίσεις εις βάρος των συγχρόνων του. Εξιλεώνεται όμως γι’ αυτή την υπερβολικά αυστηρή στάση και συμπεριφορά του, γιατί η προαίρεση και τα κίνητρα της συγγραφής και της δράσης του υπήρξαν αγαθά.¹⁴⁰ Ιδιαίτερα αυστηρός και επικριτικός στάθηκε απέναντι σε ορισμένους ιστοριογράφους της εποχής του, τους οποίους συχνά κατέκρινε για συγγραφή μεροληπτικού χαρακτήρα, που διακατέχεται από πνεύμα τοπικισμού, φατριασμού και από τάση εξυπηρέτησης μικροπολιτικών συμφερόντων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κριτική που ασκεί στα ιστορικά έργα του Αλέξανδρου Σούτσου, του Διονύσιου Σουρμελή, του Κάρπου Παπαδόπουλου, του Αμβρόσιου Φραντζή και του Χριστόφορου Περραιβού, για τους οποίους θεωρεί ότι έγραψαν ανακρίβειες, ψευδολογίες και υπερβολές για μερικά από τα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης.

Σε όλους τους προαναφερόμενους συγχρόνους του ιστορικούς τού Αγώνα αμφισβητεί τον “πατριωτισμό”, δηλαδή την αμεροληψία. «Θεωρεί ότι καθένας από αυτούς αποβλέπει στην παρουσίαση των γεγονότων και των προσώπων με τρόπο ώστε η Επανάσταση να φαίνεται ως έργο των πολιτικών δυνάμεων που εκπροσωπεί και της ηγεσίας τους, ή ακόμα να εξάρει το ρόλο ενός συγκεκριμένου ηγέτη ή μιας κατηγορίας αγωνιστών».¹⁴¹

140. Μαστροδημήτρης Π., “Μακρυγιάννης και Λουκιανός περί Ιστορίας”, *Νέα Εστία*, ό.π., 376.

141. Ασδραχάς Σπύρ., *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία τη 19 και 18 αιώνα*, ό.π., 322

Πρώτος στο στόχαστρο του αγωνιστή μπαίνει ο Πρωτοσύγκελλος της Αρκαδίας Αμβρόσιος Φραντζής, ιστοριογράφος του Κολοκοτρώνη, ο οποίος του ζήτησε υλικό για να το χρησιμοποιήσει στην ιστορική συγγραφή του. Ο Μακρυγιάννης βρίσκει την ευκαιρία και σε μία αποστομωτική απάντηση προς τον Πρωτοσύγκελλο τού υποδεικνύει πώς πρέπει να γράφεται η ιστορία: «*Η ιστορία θέλει πατριωτισμό, νά ειπῆς καί τῶν φίλωνέ σου καί τά καλά καί τά κακά, καί τοιούτως φωτίζονται οἱ μεταγενέστεροι ὅπου θά τήν διαβάσουν, νά μήν πέφτουν σέ λάθη καί τότε σκηματίζονται τά ἔθνη. Θά ειπῆς διά τόν Κολοκοτρώνη, τοῦ λέγω, καί τά καλά του καί τά κακά του*». ¹⁴² Αυτό αποτελεί το κύριο και βασικό επιχείρημα του Μακρυγιάννη σχετικά με το ρόλο και την αποστολή του ιστοριογράφου, αλλά και τον φρονηματιστικό χαρακτήρα του ιστορικού συγγράμματος για τους μεταγενεστέρους.

Με τη φράση «*η ιστορία θέλει πατριωτισμό*» ο αγωνιστής θεωρεί ότι ο συντάκτης της ιστορίας πρέπει να διακατέχεται από πνεύμα φιλοπατρίας, ελευθεροφροσύνης, λεβεντιάς, γενναιότητας, παρρησίας, ώστε να είναι σε θέση να αναζητά και να παρουσιάζει την αλήθεια, ανεξάρτητα από φιλίες, συμπάθειες, συγγενικούς δεσμούς, πολιτικές δεσμεύσεις και οποιουδήποτε άλλου τύπου εξαρτήσεις. Ο ιστοριογράφος, κατά τον Μακρυγιάννη, πρέπει να είναι ελεύθερος, αδέσμευτος, ειλικρινής, φιλαλήθης, αντικειμενικός και πάνω από όλα πατριώτης. Γνωρίζοντας ότι ο Αμβρ. Φραντζής ανήκε στην κολοκοτρωνίζουσα παράταξη και αφού επισημαίνει το ρόλο που του είχε αναθέσει ο Κολοκοτρώνης: «*Έβαλε κι' ὁ Κολοκοτρώνης τόν Πρωτοσύγκελλο Ἄρκαδιᾶς καί τόν ἐγκωμιάζει πόσον ἥρωγισμόν ἔδειξε εἰς τήν ἐπανάστασή μας*» ¹⁴³, αισθάνεται την ανάγκη να τον συμβουλέψει να γράψει για τον Κολοκοτρώνη και τα υπέρ και τα κατά, γιατί τότε μόνο θα προσφέρει ένα αντικειμενικό σύγγραμμα, επωφελές και διαφωτιστικό για τους μεταγενεστέρους που θα το διαβάσουν, αλλά και διδακτικό, ώστε να μην περιπέσουν στα ίδια σφάλματα με τους προκατόχους τους.

Κατά τον Μακρυγιάννη ο ιστορικός έχει την υποχρέωση να υπολογίζει και τον παράγοντα κοινό στο οποίο απευθύνεται το έργο, γιατί αυτό θα είναι ο αδέκαστος κριτής και αξιολογητής της συγγραφής. ¹⁴⁴ Δεν πρέπει λοιπόν ο ιστοριογράφος να αποκρύπτει πράγματα ή γεγονότα από το κοινό, γιατί η εσκεμμένη αποσιώπηση ή παράλειψη γεγονότων συνιστά εξαπάτηση και αποπροσανατολισμό του κοινού, το οποίο αδυνατεί πλέον να αποτιμήσει ορθά τα συμβάντα. Την άποψη αυτή τη διατυπώνει χαρακτηριστικά

142. Μακρυγιάννης Ιωάν., «*Απομνημονεύματα*», (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ό.π., 397.

143. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π., 389.

144. Μαστροδημήτρης Π., «*Μακρυγιάννης και Λουκιανός περί Ιστορίας*», *Νέα Εστία*, ό.π., 376.

ως εξής ο Μακρυγιάννης: «... Πές καί τά αίτια, ’στοριογράφο, καί τό κοινό εἶναι κριτής ἢ ὑπέρ εἶτε κατά».¹⁴⁵

Ἡ κύρια αντιπάθεια του Μακρυγιάννη για τον Πρωτοσύγκελλο πηγάζει από το γεγονός ότι αυτός “κολοκοτρωνίζει”, γιατί, όπως γνωρίζουμε, οι Κολοκοτρωναίοι θεωρούνται πολιτικοί αντίπαλοι του αγωνιστή και σε ορισμένα σημεία των “Απομνημονευμάτων” βρίσκει την ευκαιρία να τους κατηγορήσει και να σπιλώσει υπερβολικά άδικα τη δράση και την προσφορά τους στον Αγώνα. Γνωρίζουμε ότι τα πολιτικά πάθη, τα μίσση, οι εμπάθειες, οι διχόνοιες, οι αντιπαραθέσεις, ο τοπικισμός και ο αναταγωνισμός ήταν κυρίαρχα χαρακτηριστικά στην κοινωνία της εποχής εκείνης, τα οποία διχάζαν τους αγωνιστές και καθόριζαν τις επιλογές και τις συμπερατάξεις τους με τη μια ή την άλλη ομάδα ή φατρία. Τα χαρακτηριστικά αυτά συχνά επηρέαζαν και τον Μακρυγιάννη, που παρά τη ηθική ακεραιότητα του χαρακτήρα του, βλέπουμε να επηρεάζεται, να συσκοτίζεται ο νους του, να κλονίζεται η ευσυνειδησία του και μοιραία να προβαίνει στη διατύπωση άδικων κατηγοριών και υβριστικών χαρακτηρισμών εις βάρος άλλων συχνά - μάλιστα αξιόλογων - αγωνιστών. Επειδή οι Κολοκοτρωναίοι υπήρξαν εχθροί του θανάσιμου κατά την αδελφοκτόνα σύγκρουση δε βρίσκει ένα λόγο συμπάθειας ή κατανόησης για το πρόσωπό τους.¹⁴⁶ Κατηγορεί τον Θ. Κολοκοτρώνη για αγριότητες σε βάρος των Ρουμελιωτών στον εμφύλιο, για παράνομο πλουτισμό και για φατριαστικές ενέργειες, αποσιωπώντας πλήρως τη μεγάλη προσφορά του στις μάχες του Μοριά κατά των Τούρκων: «Εἶχε πάγει ὁ ἅγιος Πρωτοσύγκελλος κι ὁ Γληγοριάδης σ’ αὐτούς, ὅταν τούς χαλάσαμε εἰς τ’ Ἀλειτρούγι καί εἶπαν αὐτά του ἀρχηγοῦ Κολοκοτρώνη καί διόρισε τά φουσάτα του ἀναντίον μας· καί τούς εἶπε μέ θέλει ζωντανό νά μέ γδάρη σάν πρόβατο. (“Ὅτ’ ἦταν χασάπης εἰς τήν Ζάκυθο καί γνώριζε τήν τέχνη αὐτήνη· κι’ ἀφοῦ ἦρθε γυμνός εἰς τήν Ἑλλάδα καί πλούτυναν κι’ ἔγιναν Κιαμιλμπέηδες αὐτός καί οἱ συντρόφοι του, καθημερινῶς δουλεύουν τήν πατριδα μ’ ἐφύλιους πολέμους καί νέες φατρίες)».¹⁴⁷ Και σε άλλο σημείο της αφήγησής του πολύ άδικα θεωρεῖ ότι ο θάνατος του Πάνου Κολοκοτρώνη στον εμφύλιο ήταν η μόνη προσφορά των Κολοκοτρωναίων στον Αγώνα: « ...διά νυχτός ἀναχωρήσαμε ἀπό κεῖ, ἀπό τά Σαμπάσικα μέσα τῶν βουνῶν τόν δρόμον, καί πέσαμε εἰς τά Καλύβια τῆς Τριπολιτζᾶς. Ἐκεῖ ἄφησα τούς ἀνθρώπους μου· ἦταν ὁ Βάσιος ἐκεῖ. Θέλησε νά τούς πολεμήσῃ ὁ Πᾶνος ὁ Κολοκοτρώνης καί τόν σκότωσαν. Αὐτό εἶναι τό αἷμα ὁπού χύθηκε Κολοκοτρωναϊκόν διά τήν λευτεριά τῆς Ἑλλάδος».¹⁴⁸

145. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Γ’, κεφ.Δ’), ό.π., 388.

146. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοποστία του Μακρυγιάννη*. 2η έκδ. Στάχυ, Αθήνα 2000, 12.

147. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ.Α’, κεφ.ΣΤ’), ό.π., 166.

148. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π., 167

Ωστόσο η αντιπαράθεση του Μακρυγιάννη με τον Αμβρ. Φραντζή δεν περιορίζεται μόνο στο γεγονός ότι αυτός εκπροσωπεί τις κολοκοτρωνίζουσες ιστορικές πηγές, αλλά είναι γενικότερη, γιατί έχει να κάνει με την σύγκρουση ανάμεσα στους Ρουμελιώτες και τους Μοραΐτες στο πλαίσιο κυρίως του εμφυλίου πολέμου. Σχετικά με το θέμα αυτό ο Φραντζής στο Β' τόμο της "Επιτομής" καταγγέλλει την φιλάρπαγα διάθεση των εισβαλόντων στην Πελοπόννησο ρουμελιωτικών στρατευμάτων υπό τις οδηγίες του Μακρυγιάννη, κατόπιν κυβερνητικής εντολής κατά το 1824, για να επιβάλουν την τάξη κατά την τελευταία φάση του εμφυλίου πολέμου: «Μετά τήν τῶν Ἀράβων εἰς τήν Πελοπόννησον ἀπόβασιν ἀνεχώρησαν οἱ Στερεοελλαδίται Ἕλληνες, φέροντες μεθ' ἑαυτῶν πολλά καί διάφορα ἐξ ἀρπαγῆς λάφυρα ἐκ τῶν Πελοποννησίων, πληρωθέντων εἰς ἅπαντας σώων καί τῶν δεδουλευμένων αὐτῶν μισθῶν ἐκ τῶν τοῦ Ἀγγλικοῦ δανείου Λιρῶν Στερλινῶν, καί ἐκ τῶν συναχθεισῶν ἀπό τὰς διαφόρους ἐπαρχίας προσόδων καί λοιπῶν εισοδημάτων, ὥστε ἡ δαπανηθεῖσα ποσότης τῶν χρημάτων διά τήν ἐμφύλιον αὐτήν ταραχήν ἀνέβη εἰς 10,000,000 περίπου...». ¹⁴⁹ Σε απάντηση ο αγωνιστής των εις βάρος του και εις βάρος των συναγωνιστῶν του κατηγοριῶν διατυπώνει τα ακόλουθα απευθυνόμενος προς τον Πρωτοσύγκελλο: «Μίαν παρατήρηση κάνω τοῦ Πρωτοσύγκελλου ἱστοριογράφου ὀνομαζόμενου Φραντζῆ· λέγει διά τούς Ρουμελιῶτες πολλά ἀναντίον τους εἰς τόν ἀγῶνα καί εἰς τόν ἐφύλιον πόλεμον. Θά βρεθοῦν ἄλλοι προκομμένοι ἱστοριογράφοι ν' ἀποδείξουν αὐτά καί τόν αἴτιον τῆς φαρτρίας, καί τότε τό κοινό πληροφοριέται τήν ἀλήθεια. Ὡς πατριώτης Ρουμελιώτης κι' αὐτόφτης ξηγήθηκα τά αἴτια, ὅταν διατάχτηκα ἀναντίον τοῦ ἐφύλιου πολέμου, καί δέν τὰπαναλαβαίνω». ¹⁵⁰

Ο Μακρυγιάννης με τη σειρά του κατηγορεῖ τον ιστοριογράφο Φραντζή γιατί στην ιστορία του αποσιωπά τη συνεισφορά των Ρουμελιωτῶν στους αγῶνες κατά των Τούρκων στην Πελοπόννησο και στη Στερεά Ελλάδα. Χρησιμοποιώντας βαρεῖς χαρακτηρισμούς κατά του Πρωτοσύγκελλου γράφει χαρακτηριστικά: «Ὁ κύριος Πρωτοσύγκελλος εἰς τό ἱστορικόν του ἐκτάνθηκαν τά φῶτα του καί ἡ ἀρετή του κι' ἔγραψε ἀντραγαθήματα ἀπό τήν Βλαχίαν καί κάτου. Τόν ρώτησαν· "Διατί δέν ἔγραψες καί τῶν Ρουμελιώτων;" Ἀποκρίθη· «τούς εἶχαμεν μιστωτούς». Ποῦ εἶχες αὐτά τά πλούτη, παραλυμένε, ἄσωτε, λοιμική τῆς γερωσύνης; Πότε πολέμησες μόνος σου; Πές μου ἕναν πόλεμον καί νά μήν ἦταν Ρουμελιώτης, μαγιά· καί νά βιάστησες μίαν θέση σ' ἕνα μέρος καί νά μήν ἦταν Ρουμελιώτης πονηρέ, κι' ἐσύ νά κέρδεσες νίκη;... Ἡ ιστορία τούς λέγει καί Πελοποννήσιους καί Ρουμελιῶτες. Διατί ἡ κακία σου σέ κάνει

149. Φραντζῆς Αμβρ., *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, Β', ὁ.π., 320.

150. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Ἀπομνημονεύματα*, (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ὁ.π., 389 - 390.

καί διαιρεῖς τό ἔθνος καί δέ ξηγέσαι τήν ἀλήθεια;...».¹⁵¹

Ο Φραντζής από τα Προλεγόμενα της “Επιτομής”, απευθυνόμενος προς τους αναγνώστες, παραθέτει τους λόγους για τους οποίους η συγγραφή του περιορίστηκε στα τεκταινόμενα στην Πελοπόννησο και δεν επεκτάθηκε στη δράση και τη συμβολή των Στερεοελλαδιτών και των Νησιωτών στον Αγώνα: «Αποτυχόντες ὄθεν τῶν ἐλπίδων τοῦ νά συλλέξωμεν ὑπομνήματα τῶν κατὰ τήν Στερεάν Ἑλλάδα καί τάς Νήσους διατρεξάντων, (καίτοι ἐγράψαμεν ἐπαναλαβόντες δῖς καί τρίς καί ἐδεήθημεν πολλῶν τοιούτων ἀξίων σεβασμοῦ ὑποκειμένων κατὰ τε τήν Στερεάν Ἑλλάδα καί κατὰ τάς Νήσους, Ὑδρας, Σπετζῶν, καί Ψαρρῶν, τά ὅποια ὄχι μόνον δέν μᾶς ἀπέστειλον ὅσα μᾶς ὑποσχέθησαν, καί οὐδ’ ἐφρόντισαν κἄν, ἀλλά μᾶλλον καί τινα ἐξ αὐτῶν ἐτόλμησαν νά μᾶς προεπιπλήξωσιν ὡς μερολήπτας...)».¹⁵²

Στη συνέχεια ο Φραντζής, υπαινισσόμενος αλλά, χωρίς να κατονομάζει τον Μακρυγιάννη, αναφέρεται στην αντίδραση του αγωνιστή όταν έλαβε τις επιστολές του με το αίτημα για παραχώρηση υλικού, η οποία συνίστατο όχι μόνο στην άρνησή του για την προσφορά ιστοριογραφικού υλικού αλλά και σε χαρακτηρισμό του ιστοριογράφου ως «μερολήπτη»: «Μετά τήν ἔκδοσιν τῶν Ἀγγελιῶν μας, καί πρό ὀλίγου διαστήματος πρό τῆς ἐκδόσεως αὐτῶν ἐλάβομεν ἐπιστολήν ἀπό ἐπίσημον τινα ἄνδρα, ὅστις εἰδοποιῶν ἡμᾶς τά περί τῆς παραλαβῆς τῶν Ἀγγελιῶν, μᾶς σημειοῖ καί τά ἐφεξῆς. “Δέν εἶναι δίκαιον μήτε ἴδιον ποτέ ἱστοριογράφου τινός νά φαίνεται “μερολήπτης”, ἀλλά προχωροῦντες εἰς τήν περαιτέρω ἀνάγνωσιν τῆς ἐπιστολῆς, εἶδομεν τό αἴτιον διὰ τό ὅποῖον μᾶς ὠνόμαζε μερολήπτας, λέγων “διὰ τί νά προκηρύξωμεν τά ὀνόματα μόνον τῶν Πελοποννησίων, ὄχι δέ καί τῶν Στερεοελλαδιτῶν;” ἔθαυμάσαμεν ἐπί τοῖς γραφομένοις παρά τοῦ σεβασμίου, περί οὗ ὁ λόγος, ἄνδρός τούτου, ὡς ὄντος ἑνός ἐξ ἐκείνων τῶν ὁποίων ἐπεκαλέσθημεν τήν συνδρομήν τῶν γνώσεων, καί τῶν φώτων, δι’ ὅσον μέρος αὐτός ἐγνώριζε συμβάντων εἰς τήν Στερεάν Ἑλλάδα ἐν ταῖς κατὰ τήν Ἑλληνικήν ἀποστασίαν μάχαις... ὅστις ἀφ’ οὗ πρῶτον μᾶς ὑπεσχέθη τήν ἀποστολήν τῶν τοιούτων ὑπομνημάτων, ἀκολούθως ἠρνήθη ἐπί διαφόροις προφάσεσιν αὐτήν...».¹⁵³

Ακόμη και οι απόψεις διαφόρων μελετητών και κριτικών σχετικά με την “Επιτομή” του Φραντζή διίστανται. Ο Σ. Κουγέας παρατηρεῖ ότι το έργο του Προποσύγγελου Τριφυλίας Αμβρ. Φραντζή παρουσιάζει μονομέρεια, γιατί περιορίζεται στην έκθεση αποκλειστικά των πελοποννησιακών πραγμάτων, δικαιολογούμενος ότι οι αγω-

151. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 398.

152. Φραντζής Αμβρ., *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, Α΄, (Προλεγόμενα), *ό.π.*, στ’.

153. Φραντζής Αμβρ., Α΄, (Προλεγόμενα), *ό.π.*, στ’-ζ’ (σημ. 1).

νιστές που υποσχέθηκαν να του παρέχουν γραπτά σημειώματα για τα επαναστατικά γεγονότα των επαρχιών τους δεν τήρησαν την υπόσχεσή τους.¹⁵⁴ Το ίδιο βασικό μειονέκτημα του έργου επισημαίνει και ο Τ. Γριτσόπουλος υπογραμμίζοντας ότι, όπου επεκτάθηκε ο Φραντζής σε γεγονότα διαδραματισθέντα εκτός Πελοποννήσου, απλώς μας παρέχει την ηχώ των γεγονότων σε μία καχεκτική αφήγηση. Όσα αφορούσαν την επαρχία Τριφυλίας τα παρουσιάζει διεξοδικά και με παραστατικότητα. Υπήρξε μετριοπαθής, συντηρητικός, δίκαιος, αξιόπιστος αφηγητής και παρά το γεγονός ότι συμπαθεί και θαυμάζει τον Κολοκοτρώνη, δεν είναι φανατικός και δεν κακολογεί άλλους αγωνιστές ή πολιτικούς άνδρες.¹⁵⁵ Ο Ι. Βλαχογιάννης, αν και αναγνωρίζει ότι η ιστορία του Φραντζή είναι πολύτιμη για όσα γράφει για τα πριν την Επανάσταση χρόνια, ωστόσο διακρίνεται δυσμενώς απέναντί της, ίσως επηρεασμένος και από την αντιπαράθεση μεταξύ Φραντζή και Μακρουγιάννη. Χαρακτηρίζει τον ιστοριογράφο φανατικό Κολοκοτρωνιστή, στενό τοπικιστή, εχθρό των προυχόντων Μοραϊτών και μεροληπτικό σε ορισμένα σημεία της αφήγησής του. Θεωρεί ότι η ανάγνωση του έργου του προκάλεσε μίσση μέσα και έξω από τον Μοριά.¹⁵⁶

Εκτός από τις επικρίσεις για το σύγγραμμα του Πρωτοσύγκελλου ο Μακρουγιάννης διατυπώνει και άλλες εις βάρος του κατηγορίες για διχαστικές και φατριαστικές ενέργειες στο Μοριά και για ανάμειξη κατά καιρούς στα πολιτικά πράγματα της χώρας. Τον κατηγορεί για την επιρροή που ασκούσε, αυτός και μερικοί άλλοι αφοσιωμένοι του, στο πρόσωπο του πρώτου Κυβερνήτη της χώρας, του Ιωάννη Καποδίστρια, στο ζήτημα της αντιπαράθεσής του με την οικογένεια των Μαυρομιχαλαίων. Η ατυχής απόφαση του Κυβερνήτη για τη φυλάκιση του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, ηγήτορα της μεγάλης προυχοντικής οικογένειας της Μάνης, εξόργισε τα άλλα μέλη της οικογένειάς του, πυροδότησε τα μίσση και την αγανάκτηση και οδήγησε στη δολοφονία του. Έτσι ο Κυβερνήτης έχασε πρόωρα και άδικα τη ζωή του και η πατρίδα αφανίστηκε γιατί στερήθηκε τις πολύτιμες υπηρεσίες του: «Καί ποιοί τήν αφάνισαν τήν πατρίδα – είναι ή ψυχή τους καί ή άρετή τους σάν τή δική σου – κι' αυτούς τούς ξέρουν καί τής φατριάς σου τ' άντραγαθήματα καί τά δικά σου, κύριε Φραντζή, τά ξέρουν.» Όσο τό έθνος είχε εις τίς άγκάλες του τόν Κυβερνήτη, οί τίμιοι άνθρωποι τόν έλεγαν Άγιάννη Χρυσόστομον· όταν τόν περίλαβες έσύ μέ τήν φατρία σου, κι' εκείνον τόν έχασες καί τήν πατρίδα γενικώς· ότι τόν συμβούλευες ό,τι ήθελες έσύ καί ή φατρία σου.

154. Κουγέας Σωκρ., «Ηρωικά κείμενα του Αγώνος», *Νέα Εστία*, ΝΓ', 1953, 426.

155. Γριτσόπουλος Τάσ., «Ιστοριογραφία του Αγώνος», *Μνημοσύνη*, 3, 1970-71, 185-187.

156. Βλαχογιάννης Γιάν., [*Άπαντα*], *Κλέφτες του Μοριά: μελέτη ιστορική από νέες πηγές βγαλμένη 1715-1820*, (Προλόγισμα), Δ'. Αθήνα 1935, 9.

“Όλο άδικημένοι είστε κι’ όλο έφύλιους πολέμους κάνετε. Οί Μαυρομιχάληδες σκοτώθηκαν όλοι εις τούς πολέμους, κι’ όσοι μεϊναν ζωντανοί σερνικοί όλους τούς φυλακώσετε, και φυλακωμένοι νησιτικοί ζοϋσαν με έλεος τοϋ ένοϋ και τοϋ άλλου. Φαινονται και οί άγώνες και οί θυσίες αυτηνων. Κι’ άπατήσετε τον Κυβερνήτη και τον χάσετε· κι’ άφανίσετε και την πατρίδα. Και τώρα έγκωμιάζεστε όλοι ένας τον άλλον».¹⁵⁷

Εκτός από τον Αμβρ. Φραντζή ο Μακρυγιάννης με ένα σημαντικό επιχείρημα επικρίνει και άλλους συγχρόνους του ιστοριογράφους, όπως τον Αλέξ. Σούτσο και το Διον. Σουρμελή, για τους οποίους πιστεύει ότι γράφουν ιστορία προσαρμοσμένη στις επιθυμίες ορισμένων πολιτικών ανδρών και με στόχο να τους κολακεύσουν και να τους εγκωμιάσουν. Με αφορμή τα έργα αυτών των ιστορικών καταδικάζει την στρατευμένη και μεροληπτική ιστορική συγγραφή: «Αυτήνοι όπου καταφάνισαν την πατρίδα βάνουν τούς δούλους τους και κόλακες τους, εκείνους όπουχουν ίσια την άρετή κι’ άγώνες, και τούς έγκωμιάζουν εις τίς φημερίδες κάθε όλίγον και φκιάνουν και ’στορίες. Φκιάνει μίαν ιστορία ό Άλέξαντρος ό Σοϋτζος εις τό Γαλλικόν και λέγει σωτήρες τής Ελλάδος τούς φίλους του. Βάνει κι’ ό Κωλέτης τον Σουρμελή, στενόν φίλον τοϋ Γκούρα και τής φατριάς τους, και φκιάνει ’στορίαν και κατηγοράγει άσυστόλως τον Δυσσέα, τον όχτρο τοϋ Κωλέτη, κι’ έγκωμιάζει πολύ τον Γκούρα και τούς φίλους του. Μέ τέτοια άρετή γίνεται ’στορία; Νά μήν τοϋ ειπής και τά καλά του και τά κακά τοϋ κάθε ένοϋ, αλλά παθητικῶς;»¹⁵⁸ Με το ανωτέρω επιχείρημα ο Μακρυγιάννης καταγγέλλει την τάση των πολιτικών ανδρών της εποχής του, που με τις ενέργειες και τις αποφάσεις τους ζημίωσαν και αφάνισαν πολλές φορές την πατρίδα, να προσλαμβάνουν κόλακες ιστοριογράφους, το ίδιο διεφθαρμένους με αυτούς, για να τους πλέκουν το εγκώμιο και να τους εκθειάζουν στα άρθρα των εφημερίδων και στα ιστορικά τους συγγράμματα.

Στρέφεται ο Μακρυγιάννης εναντίον του Αλ. Σούτσου που στα 1829 εξέδωσε στο Παρίσι την “Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως” σε γλώσσα γαλλική.¹⁵⁹ Ο Μακρυγιάννης ισχυρίζεται πως η ιστορία αυτή είναι μεροληπτική, γιατί ο Φαναριώτης συγγραφέας της επαινεί ως σωτήρες της Ελλάδας τούς φιλικά προσκείμενους στο πρόσωπό του. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι ο Σούτσος είχε δεχθεί τις κατηγορίες του Μακρυγιάννη, όταν αργότερα στα 1843 θα μιλήσει γι’ αυτόν, θα τον χαρακτηρίσει ως «πολύ-

157. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Γ’, κεφ. Δ’), ό.π. 398.

158. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π. 388.

159. Soutsos Alex., *Histoire de la Révolution grecque*. Paris 1829.

τιμο Μακρυγιάννη, αξιόλογο που όμως δεν έμαθε ποτέ να διαβάξει». ¹⁶⁰ Ο Τ. Κανδηλώρος σε σχετική κριτική για το προαναφερόμενο έργο του Σούτσου υπογραμμίζει ότι είναι αναξιόπιστο, γεμάτο ανακρίβειες, παραποιήσεις της αλήθειας και ανήκουστες κλοπές από άλλους συγγραφείς. Ιδιαίτερη αναφορά κάνει στην αντιγραφή αυτούσιων εδαφίων από σχετικό έργο του Νικ. Υψηλάντη: «Καί χειρογράφων μὲν αὐθεντικῶν ἑταιριστῶν (ἦτοι μελῶν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας) δὲν φαίνεται νά ἔκαμε χρῆσιν ὁ Σοῦτσος, τοῦτο μόνον εἶναι αὐταπόδεικτον ὅτι ἐσύλησε κυριολεκτικῶς τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ θανόντος Ν. Ὑψηλάντη, χωρὶς νά τό ἀναφέρει πουθενά... Ὡσαύτως δέ ἀνεξετάστως παραλαμβάνει πλῆθος ἀνακολουθιῶν καί ἀνακριβειῶν τοῦ Ὑψηλάντου». ¹⁶¹ Και ο Απ. Βακαλόπουλος διατυπώνει την άποψη ότι η “Histoire de la Revolution grecque” του Αλ. Σούτσου παρουσιάζει προχειρότητα και πλήθος από ανακρίβειες, παρά το γεγονός ότι ο συγγραφέας είχε πάρει συνεντεύξεις από τους αδελφούς του Αλ. Υψηλάντη και έκανε επίσης χρήση των υψηλαντικών αρχείων. ¹⁶² Διαπιστώνουμε ότι οι θέσεις του Μακρυγιάννη για το έργο του Αλ. Σούτσου δε διαφέρουν πολύ από τις νεότερες σχετικές κριτικές και μελέτες. Η προσεκτική ανάγνωση του έργου ενισχύει τη διαπίστωση του Μακρυγιάννη ότι ο Αλ. Σούτσος επαινεί τους φίλους του και το κόμμα το οποίο υποστηρίζει, δηλαδή τον Αλ. Μαυροκορδάτο και το αγγλικό κόμμα.

Στο ίδιο επιχείρημα ο Μακρυγιάννης στρέφεται και εναντίον του Διον. Σουρμελή για τα όσα γράφει στην “Ιστορία των Αθηνών” σχετικά με την πολιορκία της Ακρόπολης (1826), για τα όσα δημοσιεύει κατά καιρούς στις αθηναϊκές εφημερίδες, αλλά και για τις ευθύνες που του επιρρίπτει σχετικά με την ήττα στον Ανάλατο Αττικής (1827). Ο Μακρυγιάννης θεωρεί ότι ο Σουρμελής ενεργεί ως όργανο του γαλλόφιλου πολιτικού Κωλέτη και γι’ αυτό κατηγορεί ασύστολα τον Οδ. Ανδρούτσο που υπήρξε εχθρός του Κωλέτη. Επιπλέον ο Σουρμελής συνδέεται με στενή φιλία με τον Γκούρα και τη φατρία του και επομένως και οι δύο λόγοι συνηγορούν στο να εκθειάζει τον Γκούρα και να κατακρίνει τον Ανδρούτσο, αντίπαλο και ανταγωνιστή του Γκούρα.

Μετά από προσεκτική ανάγνωση της “Ιστορίας των Αθηνών” διαπιστώνουμε ότι πράγματι σε γενικές γραμμές ο Σουρμελής διάκειται ευνοϊκά απέναντι στο πρόσωπο του Γκούρα, ωστόσο υπάρχουν και εδάφια όπου καταδικάζει τη συμπεριφορά του ως φρούραρχου της Ακρόπολης και Διοικητή της πόλης των Αθηνών και χρησιμοποιεί βαρείς και υβριστικούς χαρακτηρισμούς για το πρόσωπό του. Σε ένα χωρίο τού έργου σκια-

160. Vidal - Naquet Pier., *Makriyannis et la Grece Antique*. Daedalus, Paris - Athenes 1995, 13 (ανάτυπο).

161. Κανδηλώρος Τάκ., *Η Φιλική Εταιρεία 1814-1821*, (Προοίμιον). Τυπ. Φραντζεσκάκη και Σία, Αθήνα 1926, 16-17, 20.

162. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: η μεγάλη ελληνική Επανάσταση (1821-1829)*, Ε΄. Θεσ/νίκη 1980, 5-6.

γραφεί εύστοχα τη στάση τού Γκούρα απέναντι στους συντρόφους και συναγωνιστές του, κατηγορώντάς τον για ιδιοτελή κίνητρα: «Ο Γκούρας προχωρούντος τοῦ χρόνου καθίσταται Διοικητής τῆς Ἐπαρχίας, ἢ διὰ νά εἰπῶ ἀληθέστερον Δυνάστης, μετερχόμενος τήν δυναστείαν καθ' ὅλην τήν Ἐπαρχίαν. Καί διὰ νά κρατῆ δυνατήν τήν ἐξουσίαν του, ἐσυγχώρει τά κακουργήματα καί πταίσματα τῶν στρατιωτῶν του, τούς ὁποίους ἐκάλει συντρόφους (καθ' Ὅμηρον δέ εἶποι τις ἄν ἐταίρους). Καί τῇ ἀληθείᾳ δέ ἦτον ἄλλο μεταξύ τούτου καί τῶν στρατιωτῶν του, εἰ μή συντροφιά τις ληστῶν ἀποβλεπόντων πρὸς τό ἴδιον τέλος».¹⁶³ Καί σε ἄλλα σημεῖα τῆς αφήγησης χρησιμοποιεῖ τον χαρακτηρισμό «ο Δυνάστης Γκούρας», ο ἔχων «τυραννικὰς θελήσεις».¹⁶⁴ Πολλοί ἀκόμη συγγραφεῖς τῆς εποχῆς παρουσίαζαν τον Γκούρα ὡς τραχὺ καί ἀπαίδευτο ὀπλαρχηγό που ἐπέδειξε τυραννικὲς διαθέσεις, καταδυνάστευσε ὡς Διοικητής τους Αθηναίους καί ἐκδήλωσε ληστρικές τάσεις ἀπέναντί τους. Ὡστόσο ὁ Σουρμελής σπάνια τον κατηγορεῖ καί πιο συχνά βρίσκει λόγια εὐνοίας καί συμπάθειας για τον ἥρωα, ὅπως διαπιστώνει καί ὁ Μακρουγιάννης. Σε σχετικὸ χωρίο παρουσιάζει ὡς ἐξῆς τὴ μεταβολὴ καί βελτίωση του χαρακτήρα του: «Ἄφ' ἧς ἡμέρας ἄρχισεν ἡ Ἐπανάστασις, ἔλαβε πολλὰς ἀλλοιώσεις καί μεταβολὰς, τὰς πλείστας ἐπὶ τὰ κρείττω ἄνθρωπος, ὅστις ἀπ' ἀρχῆς μὲν ἀνετράφη μὲ παχυτάτην ἀπαιδευσίαν ἐχρημάτισε δὲ δοῦλος, εἶτα ληστής, ἔπειτα κακοῦργος· εἰς δὲ τὴν Ἐπανάστασιν, κατ' ἀρχὰς μὲν ἀκόλουθος τοῦ Πανουργιᾶ, εἶτα δὲ Ὀπλαρχηγός, ἔπειτα Φρούραρχος τῶν Ἀθηνῶν, καί ἐκτελεστής τῶν διαταγῶν τοῦ Ὀδυσσέως· ἀκολούθως ἐξευγενίζεται, καθίσταται συνέφορος τῆς Φιλομούσου Ἐταιρείας, τῶν Σχολείων, καί ἐπιμελητής τῶν προόδων τῆς παιδείας· κατασταίνεται Ἀρχηγός τῶν Ἑλληνικῶν Στρατευμάτων· ἐξαιτεῖται παρὰ τῆς Διοικήσεως τὴν εἰς Ἀθήνας ἔλευσιν τοῦ Τακτικοῦ πολεμικοῦ Σώματος, καί συνεργεῖ εἰς τὴν πρόοδόν του. Ἐν ἐνὶ λόγῳ, ὅστις, γνωρίζων τὸν Γκούραν πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως, ἤθελε τὸν ἰδῆ εἰς τὸν ἔσχατον χρόνον τῆς ζωῆς του, ἤθελε μείνη ἐκστατικός. Ἴδού τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος!» Ὡ πόσον συντείνει ἡ καλὴ συμβίωσις, καί ἡ καλὴ συναναστροφή εἰς τὰς προόδους τοῦ ἀνθρωπισμοῦ!».¹⁶⁵ Καί σε ἕτερον σημεῖον τῆς αφήγησης παρομοιάζοντας τον Γκούρα με τον πιστὸ συναγωνιστὴ του Ι. Μεμούρη, τον χαρακτηρίζει μετὰ θάνατον ὡς ἐξῆς: «...ἐδείχθη ἀνδρεῖος, ἀγαθός, νουνεχής, βραχυλόγος, πιστός τῶν κατὰ καιρὸν Κυβερνήσεων, καί φύλαξ τῶν παραγγελιῶν καί διατάξεων τοῦ διαθέτου... ἦτοι φρόνιμος καί προβλεπτικός ἀνὴρ».¹⁶⁶ Ἐνῶ ὁ Σουρμελής θεωροῦσε ὡς ἀμερόληπτες τὶς κρίσεις του για τον Γκούρα, ταυτόχρονα δεν ἐβρίσκει οὔτε ἓνα λόγο συμπάθειας καί

163. Σουρμελής Διον., *Ἱστορία των Αθηνών*, ὁ.π., 63.

164. Σουρμελής Διον., ὁ.π., 64.

165. Σουρμελής Διον., ὁ.π., 172.

166. Σουρμελής Διον., ὁ.π., 172.

εύνοιας για τον Οδυσ. Ανδρούτσο: «Όσα μέχρι τουῦδε ἔγραψα περί τοῦ Γκούρα εἶνε ἔργον ἀμεροληψίας· ἐξ ἴσου ἐξέθεσα τάς ἀρετάς του, καθῶς καί τάς κακίας του· ἐπεθύμουν νά εἶχα ἀφορμάς νά ἔγραφα καί περί τοῦ Ὀδυσσέως καλά, ἀλλά τό πλῆθος τῶν κακουργημάτων του ἀνέστειλε τήν ἐπιθυμίαν μου· διότι αἱ πράξεις του δέν ἦσαν ἐν τῷ κρυπτῷ καί κανέννας δέν τάς ἀρνεῖται, οὐδ' αὐτός ὁ Κάρπος, χρηματίσας Πρωτοπαλήκαρόν του, μέ τήν διαφοράν μόνον ὅτι ἀπέδωκεν αὐτός εἰς τούς παθόντας τήν ἐνοχήν, καί μέ τοῦτο διέστρεψε τήν πᾶσαν ἀλήθειαν».¹⁶⁷ Καί σε ἄλλα χωρία του συγγράμματος χρησιμοποιεῖ υβριστικούς χαρακτηρισμούς για το πρόσωπο του Ανδρούτσου ὅπως: «ο δόλιος Οδυσσεύς», «ἡ δολιότητα καί οἱ μηχανουργίες του Οδυσσέως», «ο πλάνος Οδυσσεύς».¹⁶⁸ Σχετικά με τήν αντιπαράθεση μεταξύ Γκούρα καί Ανδρούτσου, επιρρίπτει τήν εὐθύνη στον Οδυσσεά λόγω τῶν ζηλόφθονων αἰσθημάτων του: «Ὁ Ὀδυσσεύς βλέπων τόν Γκούρα νά μεγαλύνεται καί νά σχετίζεται μέ τούς Ἀθηναίους, ἀρχίζει νά ὑποπεύεται καί νά τόν φθονῇ· διαλογίζεται μέσον τίνι τρόπῳ νά τόν κάμη μισητόν παρά τοῖς Ἀθηναίοις, χωρίς νά γνωρισθῇ ὅμως ὅτι αὐτός στήνει τήν παγίδα».¹⁶⁹ Αποσιωπά ὅμως ο Σουρμελής τα πραγματικά γεγονότα. Δέν αναφέρει ὅτι ο Ι. Γκούρας, φιλοδοξώντας ἡγετική θέση στην Ανατ. Στερεά Ελλάδα, αποχωρίζεται βαθμιαία ἀπό τόν Οδυσ. Ανδρούτσο καί προσεταιρίζεται τήν Κυβέρνηση Γ. Κουντουριώτη, ἡ οποία τόν χρησιμοποιεῖ ὡς ὄργανό της για τήν εξασθένηση καί εξόντωση του Οδυσσεά.

Ὁ Μακρυγιάννης, πέραν ἀπό τήν εὐνοϊκή στάση τοῦ Σουρμελή ἀπέναντι στον Γκούρα καί τή δεσμενὴ ἀντιμετώπιση του Ανδρούτσου, κατηγορεῖ τόν ιστοριογράφο καί για τίς εκθέσεις τῶν μαχῶν καί για τα πολεμικά ἀνακοινωθέντα που ο ἴδιος δημοσίευε στον Αθηναϊκό Τύπο διαστρεβλώνοντας συχνά τα γεγονότα. Το φαινόμενο τῆς διαστροφῆς τῆς ἀλήθειας στον Τύπο λόγω τῆς φιλοδοξίας τῶν στρατιωτικῶν, που συχνά ἦταν οἱ ἴδιοι συντάκτες τῶν πολεμικῶν ἀνταποκρίσεων, δημιούργησε πικρίες καί δυσαρέσκειες μεταξύ τῶν στρατιωτικῶν που ἐβλεπαν νά ἀδικούνται καί νά παραγκωνίζονται οἱ ἴδιοι, ἐνῶ τήν ἴδια ὥρα βραβεύονταν οἱ ἀνάξιοι. Ἐπειδὴ μάλιστα οἱ εφημερίδες ἔφταναν καί στην Ευρώπη, γίνονταν στο ἐξωτερικό γνωστά τα πρόσωπα που οὔτε καν εἶχαν λάβει μέρος σε μάχες.¹⁷⁰

167. Σουρμελής Διον., *ό.π.*, 172.

168. Σουρμελής Διον., *ό.π.*, 74, 75, 77.

169. Σουρμελής Διον., *ό.π.*, 65.

170. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ἑλληνισμοῦ: ἡ μεγάλη ἐλληνικὴ Ἐπανάσταση (1821-1829)*, Ε', *ό.π.*, 17.

Ο Μακρυγιάννης κατηγορεί άμεσα τον Σουρμελή για διαστρεβλώσεις της ιστορικής αλήθειας και μεροληψία στα δελτία ειδήσεων που συνέτασσε και δημοσίευε στις εφημερίδες για τις επιχειρήσεις στην Ακρόπολη (1826).¹⁷¹ Επιπλέον αντιδρά έντονα και διαμαρτύρεται γιατί, ενώ επαινείται ο ίδιος και άλλοι αγωνιστές για τη συμβολή τους στην εκστρατεία για την υπεράσπιση της Ακρόπολης των Αθηνών, δε γίνεται εύφημη μνεία των ατάκτων στην έκθεση της μάχης στις 30 Ιανουαρίου 1827, που δημοσιεύτηκε στη “Γενική Εφημερίδα” στις 2 Φεβρουαρίου 1827.¹⁷²

Αλλά και η απόδοση ευθυνών στους ατάκτους, από τον Σουρμελή, για την αποτυχία των Ελλήνων κατά την αναμέτρηση με τους Τούρκους στην πεδιάδα του Αναλάτου (1827), μετά το θάνατο του Καραϊσκάκη στο Φάληρο τον Απρίλιο του 1827, προκάλεσε την αντίδραση του Μακρυγιάννη και άλλων συναγωνιστών του. Ο Σουρμελής απέδωσε την αποτυχία σε λάθη τακτικής του στρατού: « Πρῶτον σφάλμα τῶν ἀνάρχων τούτων Ὀπλαρχηγῶν ἦτον, ὅτι ἀπέβησαν εἰς τήν γῆν περί τόν ὄρθρον, ἐνῶ δέν εἶχον καιρόν νά ὀχυρωθῶσι, διά νά ἀπαντήσωσι τήν ἐπέλευσιν τοῦ ἐχθροῦ, ἥτις ἐγένετο ἅμα τῆς ἡμέρας. Τέλος ἐκινήθησαν τά Σώματα καί ἤλθον ...διαμοιρασμένα εἰς προσεχῆ μικρά καί πρόχειρα χαρακώματα δεκαοκτώ τόν ἀριθμόν, ἐνῶ ἔπρεπε νά εἶνε πέντε ἤ ἕξ, διά νά εἶνε δυνατά... καί εἶπαν ὅμως τινές, ὅσοι ἐγνώρισαν τήν κακήν θέσιν τῶν ἡμετέρων· “ὁ θεός νά βοηθήσῃ, ὅτι οἱ ἐδικοί μας κινδυνεύουσι”... Τά δέ περί τόν Πειραιᾶ καί Μουνυχίαν Σώματα, ἀντί νά κινηθῶσι καί αὐτά διά τοῦ ἐλαιῶνος κατά τήν συμφωνίαν των ἔμειναν ἀκίνητα καί θεαταί τῶν ἄλλων... Ὁ ἐχθρός παρατηρήσας αὐτούς ἐκτεθειμένους εἰς πεδιάδα καί ἀνοχύρωτους, ἐσύναξε τάς δυνάμεις του ἰππικόν, πεζικόν καί πυροβολικόν...Μετά τήν συμπλοκήν οἱ ἡμέτεροι καί ὀλίγοι τόν ἀριθμόν, καί μή δυνάμενοι οὔτε νά φύγωσιν, ἀπέθανον πάντες μέ τό σπαθί εἰς τό χέρι...».¹⁷³

Και σε δημοσίευμα της “Γενικής Εφημερίδος της Ελλάδος” στις 4 Μαΐου 1827 εντοπίζονται περίπου οι ίδιες αιτίες αποτυχίας της μάχης στον Ανάλατο Αττικής: «Τά σώματα ὠχυρώθησαν ἐκ τοῦ προχείρου, ὅπως ἐδυνήθησαν, εἰς διαφόρους θέσεις ὡς εἰς κλίμακα κειμένας, μέχρι τῆς μικρᾶς ἐκκλησίας, ὅπου ἔγινεν ἡ ἀπόβασις. Ὁ ἐχθρός

171. Βακαλόπουλος Απ., *ό.π.*, 17.

172. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχεῖον*, Α'. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, 54-55 εκ της “Γεν. Εφημερίδος”, αρ. φ. 25, 2-2- 1827.

173. Σουρμελής Διον., *Ιστορία των Αθηνών*, *ό.π.*, 216-217.

δέν ἐπρόσμενε βέβαια τό τολμηρόν τοῦτο κίνημα τῶν Ἑλλήνων, τό ὁποῖον ἤθελε λάβει τήν ἐπιθυμητήν ἔκβασιν, ἐάν τά προχωρήσαντα σώματα εἶχον περισσότερον καιρόν, διά νά ὀχυρωθῶσιν εἰς τάς θέσεις των· ἀλλ' ἐπειδή ἡ ἀπόβασις ἐτελείωσε μετά τήν ἀνατολήν τοῦ ἡλίου, ὁ ἐχθρός, ἰδών τό κίνημα, ἔλαβε καιρόν νά συνάξῃ ἀμέσως ὅλας του τάς δυνάμεις, καί νά ἐπιπέσῃ κατά τῶν Ἑλλήνων... Τά περί τόν Πειραιᾶ, καί Φαληρέα μείναντα σώματα δέν ἐδυνήθησαν νά βάλωσιν εἰς ἔργον τό διά τοῦ ἔλαιῶνος κίνημα, τό ὁποῖον ἤθελε συντελέσει μεγάλως, σύρον καί τήν προσοχήν, καί μέγα μέρος τῆς δυνάμεως τοῦ ἐχθροῦ πρός ἐκεῖνο τό μέρος. Κυρίως αἴτιον τῆς ἀκινήσιας των πρέπει νά νομίσωμεν τήν ἐκ τοῦ θανάτου τοῦ γενικοῦ ἀρχηγοῦ (Καραϊσκάκη) κατέχουσιν τό μέγα μέρος τοῦ στρατεύματος μεγάλην ἀθυμίαν...»¹⁷⁴

Ο Μακρυγιάννης αμφισβητεῖ τις εκτιμήσεις του Σουρμελή για τον Ανάλατο, αποδύεται τις ευθύνες για την αποτυχία της μάχης και θεωρεῖ ότι ο ιστοριογράφος καταφεύγει σε υπερβολές, ψευδολογίες και εἶναι ἐξαιρετικά μεροληπτικός και ἀναξιόπιστος. Με ἓνα ἐπιπλέον ἐπιχείρημα που στρέφεται κατά του Σουρμελή, του αποδίδει τις κατηγορίες της ψευτιάς, της ἀπάτης, της κολακείας και της κλοπῆς: «Ἐμεῖς τούς τίμιους φίλους μας καί καλούς πατριῶτες τούς σκοτώνομε, τούς παντίδους τούς σεβόμαστε, κι' ἀφήνομε τό Στραβοσουρμελή νά κλέβῃ τήν ντογάνα, νά μᾶς δίνη κι' ἐμᾶς καί νά τρώγῃ καί αὐτός, καί νά γράφῃ ψευτιές κι' ἐπαίνους. Καί μέ τούς κόλακας καί κλέφτες κι' ἀπατεῶνες βέβαια ἡ πατρίς κινδύνεψε καί θά κινδυνέψῃ».¹⁷⁵ Με το ἐπιπρόσθετο αὐτό ἐπιχείρημα ο Μακρυγιάννης ἐπισημαίνει ὅτι συνήθως οἱ τίμοι ἀνθρώποι καί καλοί πατριῶτες ἀδικούνται καί παραγκωνίζονται ἀπό τήν κοινωνία, ἐνῶ δυστυχῶς οἱ ἀχρεῖοι καί οἱ τιποτένιοι χαίρουν σεβασμοῦ καί ἐκτίμησης. Κάτι τέτοιο συμβαίνει καί με τόν Σουρμελή, τόν ὁποῖον μάλιστα ἀποκαλεῖ: «Στραβοσουρμελή» εἰρωνικά, θέλοντας με αὐτό το ψευδώνυμο ἐνδεχομένως νά χαρακτηρίσει τήν τάση του νά «στραβῶνει» τα γεγονότα, δηλαδή νά διαστρεβλώνει τήν ἀλήθεια.¹⁷⁶ Θεωρεῖ ὅτι ἡ κοινωνία ἀνέχεται τις ἀπάτες του καί τις κλοπές του, καθῶς αὐτός συνηθίζει «νά κλέ-

174. Μακρυγιάννης Ἰωάν., *Β' Ἀρχεῖον*, Α', ὁ.π., 110-112 ἐκ τῆς «*Γεν. Εφημερίδος*», ἀρ. φ. 44, 4 -5-1827.

175. Μακρυγιάννης Ἰωάν., «*Ἀπομνημονεύματα*», (βιβλ. Α', κεφ. Ε'), ὁ.π., 127.

176. Ο Κ. Κώνστας θεωρεῖ ὅτι ο ιστοριογράφος παρωνομάστη «Στραβοσουρμελής» ὡς «παραβλόψῃ» (ἀλλοίθωρος), δηλαδή ὡς παραβλέπων (ὡς ἄτομο που ἔκανε τα στραβά μάτια) κατά το διάστημα που εἶχε τήν ἐπιστάσια του τελωνεῖου του Πειραιᾶ, βλ. σχετικᾶ: Κώνστας Κ., «*Λαογραφικά στον Μακρυγιάννη*», *Νέα Ἐστία*, ΠΗ', 1043, 1970, 239.

βη τήν ντογάνα»,¹⁷⁷ δηλαδή να βοηθά κάποιους πολίτες να απαλλαγούν από τους δασμούς και τους φόρους που τους αναλογούν, κατόπιν χρηματισμού του, και έτσι να εξασφαλίζει τον εύκολο πλουτισμό του, αλλά και να προκαλεί ταυτόχρονα οικονομική ζημία στο κράτος. Επειδή επιπλέον συνηθίζει να επαινεί και να κολακεύει τους πολιτικούς άνδρες που κυβερνούν, αυτοί με τη σειρά τους του παρέχουν κάλυψη. Ωστόσο τέτοιου είδους κόλακες, κλέφτες και απατεώνες καθίστανται επικίνδυνοι για την πατρίδα και τώρα και στο μέλλον.

Ο Μακρυγιάννης θεωρεί τον Σουρμελή όργανο του Κωλέτη και εγκωμιαστή των ανθρώπων της φατριάς του και επομένως υποστηρικτή του γαλλικού κόμματος. Καταφέρεται εναντίον του, γιατί πιστεύει ότι αποσιωπά ή υποτιμά τον ρόλο του στις μάχες και στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα γενικότερα.¹⁷⁸ Σε άλλο σημείο της αφήγησης τον χαρακτηρίζει με μια δόση ειρωνείας και σαρκασμού: «ένας Σουρμελής λογιώτατος», «μπερμπάντης κακῆς διαγωγῆς».¹⁷⁹ Τον κατηγορεί για τη μεροληψία του στην καταγραφή των συμβάντων, για τον υπερβολικό έπαινο και τις κολακείες του προς τους πολιτικούς του πάτρωνες και τις φατρίες που υποστήριζε με το εξής επιχείρημα: « Εἰς τοῦ κάστρου τίς πολιορκίες, ἄν οἱ φίλοι του ἔκαμαν ἕνα, τό κάνει πενήντα· ὅ,τι κάναν ἐκεῖνοι ὁπού δέν εἶναι τῆς φατριάς του καί δέν μπορεῖ νά τό χωνέψη, “τόκαμαν οἱ ἡμέτεροι” λέγει. Οἱ φίλοι τοῦ ἱστοριογράφου ἔχουν ὄνομα, ἐκεῖνοι ὁπού δέν εἶναι τῆς φατριάς του δέν ἔχουν ὄνομα. Εἰς τούς “ἡμέτερους” βάνει τούς συντρόφους του καί τούς δίνει μερίδιον, ἢ τό δίνει ὅλο ἐκείνων ὁπόχουν τό ὄνομα – γέγονται καί “ἡμέτεροι».¹⁸⁰

177. Φλώρος Αθ., *Νεοελληνικό Ετυμολογικό και Ερμηνευτικό Λεξικό*. Λιβάνης κ' Σία: “Νέα Σύνορα”, Αθήνα 1980, 443: η ντάουνα (ντοάνα) ή ντουάνα= τελωνείο, φόρος τελωνειακός, βλ. douane (γαλλική λέξη)= τελωνείο. Ντογάνα ονομαζόταν το τελωνείο της εποχής εκείνης στην Πάργα, στην περιοχή Βάλτος, το οποίο σώζεται μέχρι και σήμερα. Κάποιες φορές χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο και ορμητήριο κλεφταρματωλών.

Κατ' επέκταση ο όρος «ντογάνα» χρησιμοποιείτο χωρίς διάκριση για κάθε τελωνείο. Η αναφορά του Μακρυγιάννη στο Σουρμελή και τον συσχετισμό του με το τελωνείο προέρχεται πιθανότατα από την πληροφορία που μας παρέχει ο Σπ. Ασδραχάς, επικαλούμενος σχετική αναφορά του Βλαχογιάννη, ότι δηλ. ο Δ. Σουρμελής «φαίνεται ότι...είχε ποτε τήν ἐπιστάσιαν τοῦ τελωνείου ἐν Πειραιεῖ»: βλ. σχετικά Μακρυγιάννης Ιωάν., “*Απομνημονεύματα*”, ό.π., 127 (σημ.2). Με τη φράση «κλέβη την ντογάνα» εννοούσε ο Μακρυγιάννης ότι ο Σουρμελής ως γενικός επιστάτης του τελωνείου Πειραιά είχε τη δυνατότητα να δωροδοκείται ή να χρηματίζεται από κάποιους για να τους εξασφαλίζει μείωση ή απαλλαγή από τελωνειακούς δασμούς και έτσι κατάφερε να πλουτίζει ο ίδιος και ταυτόχρονα να ζημιώνει το δημόσιο ταμείο και κατ' επέκταση την πατρίδα.

178. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιολογία του Μακρυγιάννη*, ό.π., 12.

179. Μακρυγιάννης Ιωάν., “*Απομνημονεύματα*”, (βιβλ. Α', κεφ. Ε'), ό.π., 104.

180. Μακρυγιάννης Ιωάν., “*Απομνημονεύματα*”, (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ό.π., 388.

Εκτός όμως από τον Μακρυγιάννη και άλλοι απομνημονευματογράφοι του Αγώνα κατηγορούν τον Σουρμελή για εσκεμμένη αποσιώπηση γεγονότων και για παραποίηση της αλήθειας. Ο Κάρπος Παπαδόπουλος αμέσως μετά την έκδοση της “Ιστορίας των Αθηνών” του Σουρμελή εξέδωσε το δικό του έργο με τον τίτλο “Ανασκευή των εις την ιστορίαν των Αθηνών αναφερομένων περί του στρατηγού Οδυσσέως Ανδρούτσου, του Ελληνικού τακτικού και του Συνταγματάρχου Καρόλου Φαβιέρου” με σκοπό να αντικρούσει τις κατηγορίες του Αθηναίου ιστορικού εις βάρος του Οδυσσέα και του φιλέλληνα Φαβιέρου. Ο Κάρπος είναι ο πλέον αρμόδιος για την υπεράσπιση του Οδυσσέα γιατί παρέμεινε για μεγάλο διάστημα κοντά του και υπήρξε από τα πιο προσφιλή στελέχη του Ανδρούτσου. Από τον Πρόλογο του έργου του παρατηρεί: «Μέτοχοι τοῦ ἀγῶνος ἀπό τῆς ἀρχῆς του, ἐγνωρίσαμεν ἐκ τοῦ πλησίον περιστάσεις πολλές, τῶν ὁποίων εἶδομεν παραμεμορφωμένην ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον τήν ἀλήθειαν παρά τοῦ ρηθέντος κ. Σουρμελή. Ἐννοοῦμεν ἐνταῦθα, ὅσα ἀφορῶσι τόν Στρατηγόν Ὀδυσσέα Ἀνδρουτῆζον, τόν Ἑλληνικόν τακτικόν καί τόν συνταγματάρχην Κάρολον Φαβιέρον. Ἐνομίσσαμεν χρέος μας νά παρουσιάσωμεν εἰς τό κοινόν σύντομον Ἀνασκευήν τοῦ μέρους τούτου τῆς ἱστορίας τοῦ κ. Σουρμελή καί θέλομεν ἰκανοποιηθῆ, ἂν θεωρηθῶμεν, ὅτι διὰ τῆς εὐκαιρίας αὐτῆς συνεισφέρομεν μικρόν εἰς τόν θρίαμβον τῆς ἀληθείας καί εἰς τήν οἰκοδομήν τῆς ὅλης Ἑλληνικῆς Ἱστορίας ὡς ἐκ τῆς ἐκθέσεως διαφόρων μαχῶν καί περιστάσεων». ¹⁸¹ Στο πρώτο κεφάλαιο της “Ανασκευής” ο Κ. Παπαδόπουλος θέτει την ερώτηση προς τους αναγνώστες: «Θέλων λοιπόν νά προσάψῃ μῶμον εἰς τήν μνήμην τοῦ Ὀδυσσέως ὁ κ. Σουρμελής, τί ἄλλο ἔκαμε, εἰμὴ μίαν ψευδοῖστορίαν;». ¹⁸²

Με ένα σημαντικό επιχείρημα στρέφεται ο Μακρυγιάννης κατά όλων των συγχρόνων του απομνημονευματογράφων που θεωρεί ότι τον αδίκησαν, τον πίκραναν ή τον ενόχλησαν με την μεροληπτική συγγραφή τους. Κέντρο αναφοράς τού επιχειρήματος είναι η απολογία του σχετικά με την μάχη στον Ανάλατο Αττικής και η παράθεση των πειστηρίων της απαλλαγής του από τις ευθύνες της ήττας, που ήταν η σχετική εικονογραφία και οι δημοσιεύσεις στον Τύπο: «Ἐφκασε μιά ἱστορία κι' ὁ Περραιβός κι' ἐγκωμιάζει τούς Σουλιῶτες, τοῦ λόγου του καί τή συντροφιά του. Λέγει διὰ μένα, ὅταν ἤρθαμεν εἰς τόν Ἀνάλατον ὑπέρ τῶν πολιορκημένων τῶν Ἀθηνῶν, ὅτι τούς ἔσφαλα ἐγώ. Ἐχει δίκιον ὁ Περραιβός· μ' ἐννιά χιλιάδες ἀσκέρι αὐτῆνοι εἰς τόν Φαληρέα, πεζούρα καί καβαλαρία, κι' ἄφησαν ὅλες τους τίς θέσες καί κανόνια καί νερό

181. Παπαδόπουλος Κάρπ., *Οδυσσεύς Ανδρούτσος και Γ. Βαρνακιώτης*, (Πρόλογος) (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς κ' υιός, Αθήνα 1957, 13.

182. Παπαδόπουλος Κάρπ., *“Ανασκευή των εις την ιστορίαν των Αθηνών”*, (κεφ. Α' περί του Οδ. Ανδρούτσου). Βεργίνα, Αθήνα 1997, 15.

καί τά πῆραν οἱ Τοῦρκοι. Τώρα ἐγκωμιάζεται αὐτός ὁ ἴδιος. [Τόν ἔχω φκιασμένον αὐτόν τόν πόλεμον εἰς κάδρο ξύλινον. Ὅλοι οἱ ἀρχηγοί ξέρουν ποιό ἔκαμαν αὐτό τό λάθος καί τόν χαμόν τῆς πατρίδος. Τῶφκιασα κι' ἐνγράφως καί βάρεσα εἰς τόν τύπον τήν ἱστορία τοῦ Σούτζου, τοῦ Σουρμελῆ, τοῦ Πρωτοσύγκελλου ὀνομαζόμενου Φραντζῆ, τοῦ Κάρπου, τοῦ Περραιβοῦ. Καί κανέννας δέν μοῦ ἀπάντησε διά νά τούς εἰπῶ, τόσα ψέματα κουβεντιάζουν]».¹⁸³

Το ἐπιχείρημα αὐτό ἔχει ὡς βασικό στόχο τήν ανασκευή των θέσεων του ἀπομνημονευματογράφου Χρ. Περραιβοῦ σχετικά με τὰ αἷτια τῆς ἥττας στον Ἀνάλατο Ἀττικής. Ὁ Περραιβός στο δικό του σύγγραμμα με τόν τίτλο “Ἀπομνημονεύματα Πολεμικά” ἐγκωμίασε τούς Σουλιώτες καί τή δράση τους στη μάχη του Φαλήρου, ἐνώ ταυτόχρονα ἀπέδωσε εὐθύνες στον Μακρυγιάννη γιά τήν ἥττα καί τήν καταστροφή των Ἑλλήνων σε αὐτή τήν πολεμική ἀναμέτρηση. Σύμφωνα με τήν ἀφήγηση του Περραιβοῦ οἱ Σουλιώτες Κώστ. Μπότσαρης, Γεώργ. Δράκος καί Λάμπ. Ζάρμπας γνωρίζοντας ὅτι ἡ ἀπόβαση στο Φάληρο ἦταν επικίνδυνη, γιάτί δέν υπήρχε χρόνος γιά νά κατασκευάσουν ἀσφαλῆ οχυρώματα, ζήτησαν ἀπό τόν ἀρχιστράτηγο Κόχραν νά μεταβούν σε ἄλλο σημεῖο, ὅπου θά μπορούσαν νά οχυρωθούν καλύτερα καί νά μὴν εἶναι ἐκτεθειμένοι ἀπέναντι στις πολυάριθμες δυνάμεις του ἐχθροῦ. Ὁ Κόχραν κατηγοροῦσε τούς Σουλιώτες γιά ἀνανδρεία καί ἀπέρριψε τήν πρότασή τους. Ὅταν γιά δευτέρη φορά οἱ Σουλιώτες ζήτησαν τήν ἀδεια νά οχυρωθούν σε ἀσφαλέστερο σημεῖο, ὅπως ἦταν ὁ μελισσώνας του Μουσταφά, δέν εἰσακούστηκαν καί πάλι. Καί αὐτή τή φορά ὁ Μακρυγιάννης τούς κατηγοροῦσε γιά μικροψυχία, ἐνώ ὁ ἴδιος με τούς δικούς του στρατοπέδευσε στις ὄχθες τῆς Καλλιρρόης, ὅπου τὸ οχύρωμα δέν εἶχε ολοκληρωθεῖ. Σύμφωνα με τόν Περραιβό, που ἦταν καί ὁ ἴδιος παρών: «ἡ δευτέρα συμβουλή καί παρακίνησις τοῦ Μακρυγιάννη μετ' ἐκείνην τοῦ Κόχραν ἡ ἀσυλλόγιστος πεποίθησις τῶν ἰδίων ὀπλαρχηγῶν ἐπέσυραν τόν τραγικόν θάνατον αὐτῶν καί τῶσων ἄλλων συναξιωματικῶν καί ἐκλεκτῶν στρατιωτῶν»¹⁸⁴ κατὰ τήν μάχη στις 24 Ἀπριλίου 1827 στον Ἀνάλατο. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μάχης υπήρξε ὀδυνηρό γιά τούς Ἕλληνες καί ὁ Περραιβός κάνει λόγο γιά οκτακόσιους εικοσιπέντε νεκρούς μαζί με τούς αἰχμαλώτους που ἀργότερα φονεύθηκαν ἀπό τούς Τούρκους. Ἐπιπλέον ἐκθειάζει ἰδιαίτερα τούς Σουλιώτες γιά τὸ σθένος, τήν ἀνδρεία καί τήν ἀγωνιστικότητά τους, ἐπισημαίνοντας ὅτι οἱ περισσότεροι ἐπέσαν ἡρωικά στο πεδίο τῆς μάχης ἢ αἰχμαλωτίστηκαν.

183. Μακρυγιάννης Ἰωάν., “Ἀπομνημονεύματα”, (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ὁ.π., 390.

184. Περραιβός Χρ., “Πολεμικά Ἀπομνημονεύματα”. Βεργίνα, Ἀθήνα 1997, 307. Γιά ὅλη τήν περιγραφή τῆς μάχης καί τήν ἐκβασή της βλ. ὡς ἀνωτέρω σ. 305-315.

Από τα ανωτέρω συμπεραίνουμε ότι ο Περραιβός εξαίρει και επαινεί την συμβολή και την αγωνιστικότητα των Σουλιωτών, ενώ επιρρίπτει ευθύνες για την αποτυχή έκβαση της μάχης στον Κόχραν και στον Μακρυγιάννη. Θεωρεί ότι η αντίδρασή τους απέναντι στις προτάσεις των Σουλιωτών σε συνδυασμό με την λανθασμένη στρατιωτική τακτική και την αδυναμία των οχυρώσεων οδήγησε στην ήττα και στην καταστροφή, που όμοιά της δεν υπήρξε μέχρι τότε: «Ἡ διά τῆς ἐπιμόνου συμβουλῆς καί θελήσεως τοῦ Κόχραν ἐκστρατεία τοιαύτην ἔκβασιν ἔλαβε καί τοιαῦτα τρόπαια ἀνήγειρε διά τούς Ὀθωμανούς οἷα δέν ἤξιώθησαν ἐξ' ἀρχῆς τῆς ἐπαναστάσεως». ¹⁸⁵ Δε δύναται όμως ο Περραιβός να θεωρηθεί απολύτως αντικειμενικός, γιατί όχι μόνον δείχνει υπερβολικό ζήλο για την υπεράσπιση των Σουλιωτών, αλλά ταυτόχρονα αποσιωπά πλήρως άλλο ένα βασικό αίτιο της αποτυχίας της μάχης, που ήταν η ολιγωρία και η αδυναμία προσέλευσης στην πεδιάδα του Ανάλατου των πεζικών και ιππικών δυνάμεων που βρισκόνταν στο Φάληρο και στη Μουνυχία και δεν κινητοποιούνταν μετά το θάνατο του Καραϊσκάκη αλλά έδειχναν απροθυμία να πειθαρχήσουν στις εντολές του νέου τους αρχηγού στρατηγού Κίτσου Τζαβέλα. ¹⁸⁶ Και ο Δημ. Αινιάν θεώρησε ότι δεν θα υπήρχαν σημαντικές απώλειες εάν δεν είχαν εφορμήσει κατά του εχθρού οι παρατεταγμένες δυνάμεις στο Κερασίνοι: «Ἴσως δέν ἤθελε γένει τόσον σημαντική ζημία εἰς τούς Ἑλληνας, ἐάν ἅμα συνεκροτήθη ἡ μάχη εἰς τοῦτο τό μέρος, οἱ εἰς Κερατζίνοι ἤθελον ἐφορμήσει κατά τῶν ἀντίκρου των τοποθετημένων ἐχθρῶν, καθὼς ἦτον τό σχέδιον τοῦ Καραϊσκάκη». ¹⁸⁷ Ο Κων. Παπαρρηγόπουλος παρατηρεῖ σχετικά: «ἀντί ὀλόκληρον τό ἑλληνικόν ἰππικόν νά συναποσταλεῖ μετά τῆς μοίρας ἐκείνης τοῦ στρατοῦ, ἥτις ἰδίως ἔμελλε νά ἐκτεθεῖ εἰς τάς προβολάς τοῦ ἰππικοῦ τῶν πολεμίων, τό ἑλληνικόν ἰππικόν ἐλησμονήθει εἰς τόν Πειραιά». ¹⁸⁸ Επομένως από τα ανωτέρω κατανοοῦμε ότι ο Μακρυγιάννης προβάλλοντας τη δική του αλήθεια κατηγορεῖ τον Περραιβό για άδίκη και μεροληπτική στάση εις βάρος του και τον ειρωνεύεται με τα εξής λόγια: «Ἐχει δίκιον ὁ Περραιβός· μ' ἐννιά χιλιάδες ἀσκέρι αὐτῆνοι εἰς τόν Φαληρέα, πεζούρα καί καβαλαρία, κι' ἄφησαν ὅλες τους τίς θέσες καί κανόνια καί νερό καί τά πῆραν οἱ Τοῦρκοι. Τώρα ἐγκωμιάζεται αὐτός ὁ ἴδιος». ¹⁸⁹

185. Περραιβός Χρ., *ό.π.*, 310.

186. Σχετικά με την ακινησία των στρατιωτικών δυνάμεων των από του Φαλήρου και την απροθυμία συμμετοχής τους στη μάχη βλ.: «Γεν. Εφημερίς», αρ. φ. 44, 4 -5-1827· Σουρμελής Διον., *Ιστορία των Αθηνών*, *ό.π.*, 217.

187. Αινιάν Δημ., *Η βιογραφία του στρατηγού Γεώργιου Καραϊσκάκη*. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 146.

188. Παπαρρηγόπουλος Κων., *Γεώργιος Καραϊσκάκης*. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 290.

189. Μακρυγιάννης Ιωάν., «Απομνημονεύματα», (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), *ό.π.*, 390.

Το γεγονός ότι ο Μακρυγιάννης ήταν άμοιρος ευθυνών για την αποτυχία της μάχης και απεναντίας αντιστάθηκε ηρωικά θέτοντας σε κίνδυνο τη ζωή του πιστοποιείται και από σχετικό έγγραφο που εκδόθηκε από την αντικυβερνητική επιτροπή στον Πόρο στις 9 Ιουνίου 1827: «Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης κατά τήν 24 Ἀπριλίου συνεκστράτευσε μετά τῶν Ἀθηναίων καί πολεμήσας μέ μέγαν κίνδυνον τῆς ζωῆς του, μόλις διεσώθη ἐπί τοῦ κατ' αὐτήν τήν ἡμέραν μεγάλου δυστυχήματος καί συνήργησε εἰς τήν ἐμβίβασιν τῶν διασωθέντων στρατιωτῶν, ὡς καί ὁ Ἀρχιστράτηγος ὁμολογεῖ εἰς τήν περί αὐτοῦ τοῦ δυστυχήματος ἀναφοράν του· εἰς τήν παραίτησιν τοῦ Φαληρέως ποτέ δέν ἦτον σύμφωνος καί ἀντεστάθη εἰς τοῦτο μετ' ἐπιμονῆς ἄκρας, ἀλλά κατὰ δυστυχίαν δέν εἰσηκούσθη». ¹⁹⁰ Ο Η. Lidderdale στο 6ο κεφάλαιο του βιβλίου του, που φέρει τον τίτλο “Οι αναμνήσεις του Στρατηγού Μακρυγιάννη”, αποδίδει τα αίτια της ήττας στον Ανάλατο στον αιφνίδιο θάνατο του Καραϊσκάκη την παραμονή της μάχης, στην αποτυχία του Αρχιστράτηγου Τσωρτς να τοποθετήσει κατάλληλα τις δυνάμεις απέναντι στο ιππικό των εχθρών, στην άρνηση του Τζαβέλα να εμπιστευθεί την αριστερή πτέρυγα των ελληνικών δυνάμεων και στην ευθύνη του Κόχραν για την καθυστέρηση της παράταξης των στρατευμάτων και της προέλασής τους προς την Αθήνα κατά τη διάρκεια της νύχτας, πριν τους βρει το φως της ημέρας. Ο Lidderdale δεν αποδίδει ευθύνες προσωπικά στον Μακρυγιάννη. ¹⁹¹

Ο Μακρυγιάννης προσπάθησε να αποκαταστήσει την παραποίηση των γεγονότων του Αγώνα όχι μόνο με τον λόγο, αλλά και με τις ζωγραφικές παραστάσεις, όπως προαναφέραμε. Ένας από τους πίνακές του αναπαριστά την μάχη στον Ανάλατο, με σκοπό η εικόνα να αποδώσει και να αποκαταστήσει την αλήθεια: « Τόν ἔχω φκιασμένον αὐτόν τόν πόλεμον εἰς κάδρο ξύλινον. Ὅλοι οἱ ἀρχηγοί ξέρουν ποιόι ἔκαμαν αὐτό τό λάθος καί τόν χαμόν τῆς πατρίδος». ¹⁹² Επίσης προκειμένου να δικαιωθεί και να αποκατασταθεί η σπιλωμένη υπόληψή του κατέφυγε στον τύπο της εποχής και δημοσίευσε σχετική αναφορά, που ουσιαστικά συνιστούσε αναίρεση στα όσα του καταλόγιζε ο Περραιβός για την ήττα στον Ανάλατο. ¹⁹³

Στο ίδιο επιχείρημα στρέφεται εκτός των άλλων απομνημονευματογράφων και κατά του Κάρπου Παπαδόπουλου, για τον οποίο ποτέ δεν έκρυψε την αντιπάθειά του, κα-

190. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχεῖον*, Α', ό.π., 117 εκ της Ελληνικής Πολιτείας: Η Αντικυβερνητική επιτροπή (πιστοποίηση), Πόρος, 9-6-1827.

191. Lidderdale H., *Makriyannis: the Memoirs of General Makriyannis 1797-1864* (ed. -trans. H.A. Lidderdale, forword C. Woodhouse). Oxford University Press, London 1966, 118-119.

192. Μακρυγιάννης Ιωάν., “*Απομνημονεύματα*”, (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ό.π., 390.

193. Σχετικά με την αναίρεση αναδημοσιευμένη από το “*Φίλος του Λαού*” βλ: “*Φίλος του Λαού*”, αρ. φ. 65, 22 -8- 1840.

θώς πάντοτε τον θεωρούσε αιμοβόρο, δόλιο και ποταπό: «Αὐτός ἦταν ἕνας παπάς (ἦρθε ἀπό τήν Ρουσία)· ὅλους τούς ἀνθρώπους τούς ἀνακάτωνα εἰς τόν Δυσσέα. Τῶδιωξε ὄλον τόν ταῖφά του· δόλιος καί αἰμοβόρος...ποταπός».¹⁹⁴ Καί σε ἄλλο σημεῖο τον κατηγορεῖ γιατί ἀρνήθηκε το ἱερατικό του αξίωμα, ἐγίνε λοχαγός του τακτικού στρατοῦ καί ιστοριογράφος του Μεταξά: « ὁ ἅγιος Κάρπος ἔκοψε τά γένια του, ἤρνήθη τόν ὄρκο του, ἔγινε λοχαγός τοῦ ταχτικοῦ, ἔγινε καί ἱστοριογράφος τοῦ Μεταξᾶ, τοῦ τρίτου πολιτικοῦ τῆς Ἑλλάδος, τοῦ Ρόδιου καί συντροφιᾶς, κι' ἐγκωμιάζει τόν Δυσσέα μέ τρόπον νά κλέβη τῶν ἀλλοιῶν ἀγῶνες καί θυσίες».¹⁹⁵ Εξάλλου ο Μακρυγιάννης εἶχε λόγους νά εἶναι δυσαρεστημένος μαζί του, ἐπειδή θέλησε νά του σφετερισθεῖ τή δόξα ἀπό τήν μάχη στους Μύλους του Ναυπλίου (13 Ιουνίου 1825). Αρχικά ο Κάρπος τον κατηγοροῦσε ὅτι εἶχε λίγους μόνο ἀνδρες μαζί του στους Μύλους, ἐνώ αὐτό δέν ἦταν, ὅπως λέει ο Μακρυγιάννης, ἡ ἀλήθεια: «Καί εἰς τούς Μύλους τ' Ἀναπλιοῦ τό ἴδιο, κρύβει ὁ Κάρπος τήν ἀλήθεια καί λέγει ὅτ' ἡμουν μέ δεκαπέντε ἀνθρώπους. Εἰς τ' ἀποδειχτικόν τοῦ Μεταξᾶ, ὁπού θά ἰδῆτε ἐδῶ, φαίνεται δεκαπέντε ἦταν ἢ τρακόσοι ἢ λιγότεροι».¹⁹⁶ Επιπλέον ο Μακρυγιάννης ἐκφράζει τήν πικρία του, γιατί ο Κ. Παπαδόπουλος ὡς λοχαγός τοῦ τακτικού στρατοῦ φτάνοντας στο πεδίο τῆς μάχης ἀργά καί ὅταν πλέον ἡ ἀναμέτρηση εἶχε κριθεῖ, θέλησε νά οικειοποιηθεῖ γιά λογαριασμό του τόν στέφανο τῆς νίκης καί νά ἐμφανίσει τήν ἐπιτυχία τῆς μάχης στους Μύλους ὡς ἐπίτευγμα τοῦ τακτικού στρατοῦ. Ο Μακρυγιάννης γράφει χαρακτηριστικά: «Ὡς διά τ' ἀντραγαθήματα τοῦ Κάρπου εἰς τούς Μύλους, τοῦ κάνουν τήν ἀπάντησιν εἰς τήν φημερίδα ἄλλοι καί φαίνεται πόσο συμμέθεξε».¹⁹⁷ Με τὰ λόγια αὐτά ἀναφέρεται σε δημοσιεύματα τῆς ἐποχῆς τὰ ὁποῖα καταδίκάζαν τήν πρόθεση τοῦ Κάρπου νά χαρακτηρισεῖ ὡς κύριος συντελεστής τῆς νίκης.¹⁹⁸

Ο Μακρυγιάννης συχνά προκειμένου νά προστατευθεῖ ἀπό τίς ἀνυπόστατες εἰς βάρος του κατηγορίες καί νά δικαιωθεῖ καταφεύγει μέ δημοσιεύματα στίς ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς. Τήν ἴδια τακτική ἀκολούθησε καί ἀπέναντι στίς συκοφαντίες καί στίς ἐπικρίσεις τῶν ιστοριογράφων καί ἀπομνημονευματογράφων τῆς ἐποχῆς του, γιά νά ἀμυν-

194. Μακρυγιάννης Ιωάν., «Απομνημονεύματα», (βιβλ. Α', κεφ. Ε'), ὄ.π., 132.

195. Μακρυγιάννης Ιωάν., «Απομνημονεύματα», (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ὄ.π., 389.

196. Μακρυγιάννης Ιωάν., ὄ.π., 390. Σχετικά μέ τή θέση τοῦ Κάρπ. Παπαδόπουλου γιά τὸ θέμα αὐτό βλ: Παπαδόπουλος Κάρπ., *Ανασκευή τῶν εἰς τήν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν*. Βεργίνα, Αθήνα 1997, 60: «ἠκολούθησε τόν Ὑψηλάντην καί ὁ Μακρυγιάννης μέ ὀλίγους...».

197. Μακρυγιάννης Ιωάν., ὄ.π., 391

198. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ ἀπάντησις τοῦ Χατζηστεφανή πρὸς τὸν Κάρπο βλ. σχετικά: ἐφ. «*Ἀθηνά*», ἀρ. φ. 500, 15 -1-1838 καί ἐφ. «*Πρωϊνός Κήρυξ*», ἀρ. φ. 153, 17 -4-1865. Ἐπίσης σχετικά μέ τὸ θέμα αὐτό βλ. Πρεβελάκης Ελ., *Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ἰμπραήμ πασά εἰς τήν Ἀργολίδα*. Αετός, Αθήνα 1950, 81 & ἐξίς.

θεί και να αυτοπροστατευθεί: «Τ'ὄφκιασα κι' ἐνγράφως καί βάρεσα εἰς τόν τύπον τήν ἱστορία τοῦ Σούτζου, τοῦ Σουρμελή, τοῦ Πρωτοσύγκελλου ὀνομαζόμενου Φραντζή, τοῦ Κάρπου, τοῦ Περραιβοῦ. Καί κανέννας δέν μοῦ ἀπάντησε διά νά τούς εἰπῶ, τόσα φέματα κουβεντιάζουν». ¹⁹⁹ Καί σε ἄλλο σημεῖο τῆς ἀφήγησης ἐπισημαίνει: « Ἄφοῦ χτύπησα εἰς τόν τύπον τίς ἱστορίες τῶν ἀσυνείδητων, τότε πειράχτηκαν, πολλοί καί πολιτικοί καί στρατιωτικοί». ²⁰⁰

Ο Μακρυγιάννης δέν εἶναι ὁ μόνος ἀγωνιστής που δέχεται τίς κατηγορίες, τίς μομφές καί τίς επικρίσεις ἄλλων ἀγωνιστῶν – ἀπομνημονευματογράφων, οὔτε ὁ μόνος που ἀντιδρά, ἀνταπαντά καί καταδικάζει με τῆ σειρά του τούς επικριτές. Οἱ ἀντεγκλήσεις, οἱ συκοφαντίες, οἱ ψόγοι καί οἱ μομφές που φθάνουν μέχρι τίς ὕβρεις τοῦ ενός γιά τόν ἄλλον εἶναι σῦνηθες φαινόμενο στήν ἱστοριογραφία καί αὐτοβιογραφία τοῦ Ἀγώνα. Σε μεγαλύτερο βαθμό ἀπό ὅλους τούς ἀπομνημονευματογράφους ὁ προεστός Κανέλλος Δεληγιάννης διακατέχεται ἀπό ἐντονη οργή καί ἐπιδίδεται σε ἀχαλίνωτο ὑβρεολόγιο ἐναντίον πολιτικῶν καί στρατιωτικῶν που ἀπεχθάνεται. ²⁰¹ Κυρίως στρέφεται ἐναντίον ἱστορικῶν καί χρονικογράφων, ὅπως ὁ Σπ. Τρικούτης καί ὁ Νικ. Σπηλιάδης, οἱ ὁποῖοι στα κείμενά τους ἀπαξιῶνουν τὸ ρόλο τῆς προϋχοντικῆς τάξης στο εἰκοσιένα. Οξύτατοι εἶναι οἱ χαρακτηρισμοί του, πικρότατα τὰ σχόλιά του, δηκτική καί εἰρωνική ἡ διάθεσή του ἀπέναντι σε ὅσους θίγουν ἢ κατηγοροῦν προκρίτους καί ἀρχιερεῖς, τούς ὁποῖους χαρακτηρίζει «ὡς αὐτουργούς θεμελιωτάς καί πρωταθλητάς τῆς Ἐθνεγερεσίας». ²⁰² Στό στόχαστρό του μπαίνει κυρίως ὁ Σπηλιάδης γιά τόν ὁποῖον γράφει: «ὁ ψευδοἱστοριογράφος Σπηλιάδης, ὁ ἐμπαίκτης τῶν θείων καί ἀνθρωπίνων πραγμάτων, τό τυφλόν καί ἐμπαθές ὄργανον τῶν φερεοίκων καί τυχοδιώκτων». ²⁰³ Σε ἄλλο σημεῖο τῆς ἀφήγησης παρατηρεῖ: «Δέν ἔχει ὄρια ἢ μοχθηρία τῶν ἀπονενομημένων ψευδοἱστοριογράφων καί ἰδίως τοῦ αἰσχροῦ ὄργανου Σπηλιάδη, νά προσπαθῆ διά ἀπίρων ψευδολογιῶν καί ἐμπαθῶν, ἀνουσιῶν ἐπιχειρημάτων νά καθάπτεται ἀσεβῶς προσώπων ἀξιωματικῶν εἰς τήν ἱστορίαν καί νά τὰ συκοφαντῆ». ²⁰⁴ Σε ἄλλα σημεῖα τοῦ ἀποδίδει τούς ἐξῆς ὑβριστικούς χαρακτηρισμούς: “κακοήθη” ²⁰⁵ , “ἀθλιο Σπη-

199. Μακρυγιάννης Ἰωάν., “*Ἀπομνημονεύματα*”, (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ὁ.π., 390.

200. Μακρυγιάννης Ἰωάν., ὁ.π., 392.

201. Σιμόπουλος Κυρ., *Ἰδεολογία καί ἀξιοπιστία τοῦ Μακρυγιάννη*, ὁ.π., 11 (παραπ.8).

202. Δεληγιάννης Καν., “*Ἀπομνημονεύματα*” (Πρόλογος Μιχαλοπούλου – Τσαφάρα), Α'. Τσουκαλάς & υἱός, Αθήνα 1957, 16.

203. Δεληγιάννης Καν., Α', ὁ.π., 135.

204. Δεληγιάννης Καν., Α', ὁ.π., 192.

205. Δεληγιάννης Καν., Α', ὁ.π., 193.

λιάδη”²⁰⁶, “διαβόητο και απονενομημένο Σπηλιάδη”,²⁰⁷ “ταρτούφο”²⁰⁸, “εμπαθές και επίβουλον όργανον του κλέπτικου συστήματος”²⁰⁹. Το έργο του το χαρακτηρίζει ως “ψευδοχαλιμάν”²¹⁰ και “πατζαβούραν”²¹¹. Απευθύνει επίσης σοβαρές κατηγορίες και στον Σπ. Τρικούπη: «Είδον όσα αναφέρει τά όποια είναι όλα παραμορφωμένα αντίγραφα από τήν Σπηλιαδικήν ιστορίαν, άνύπαρκτα και δέν ύπάρχει εις αυτά ούδεμία αλήθεια». ²¹² Σε άλλο σημείο τον κατηγορεί για μεροληψία με κίνητρο την κερδοσκοπία: «Έπρεπεν νά φανή άμερόληπτος και δίκαιος και νά μήν άποφασίση εκ προθέσεως και κερδοσκοπίας ένεκα νά ένταφιάση τά πρωτότυπα πρόσωπα τής Έπαναστάσεως και νά γίνη πανηγυριστής τών άπάτριδων, τών τυχοδιωκτών και τών άπελπισμένων ανθρώπων οίτινες δέν ειχον νά χάσουν τίποτε έν περιπτώσει άποτυχίας του Άγώνος». ²¹³ Χαρακτηρίζει και το έργο του Τρικούπη ως “νέαν χαλιμάν”²¹⁴, “εργολαβία κερδοσκοπίας” και “μυθιστορία”. ²¹⁵ Ανάλογες κατηγορίες απευθύνει προς τον Ιωάν. Κολοκοτρώνη και τον Αμβρ. Φραντζή.

Η πολεμική και το υβρεολόγιο απαντά ακόμη και σε ιερωμένους απομνημονευματογράφους: χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας, που αποκαλείται “άνθρωπος απατεών και εξωλέστατος”, “αλιτήριος και ασυνείδητος” ²¹⁶ από τον Παλαιών Πατρών Γερμανό λόγω της μεταξύ τους σύγκρουσης. Την ίδια πολεμική συναντούμε και στο έργο του Κάρπου Παπαδόπουλου, στρεφόμενη κατά του Σπ. Τρικούπη: «Σύ μέν τά ούτιδανά γεγονότα έτράνωσες εις τήν ιστορίαν σου, τά δέ άξια λόγου διά νά ώφεληθῆ ἡ “Γενική Ιστορία” τά έσμίκρυνες ἢ παντάπασι τά άπεσιώπησες». ²¹⁷

Είναι ατελείωτα τα παραδείγματα που μαρτυρούν την αντιπαράθεση, την πολεμική, την σύγκρουση, τον ανταγωνισμό μεταξύ των ιστοριογράφων και των απομνημονευματογράφων, εκφρασμένα με βαρείς χαρακτηρισμούς και απεχθές υβρεολόγιο.

206. Δεληγιάννης Καν., Α', ό.π., 195.

207. Δεληγιάννης Καν., Β', ό.π., 61.

208. Δεληγιάννης Καν., Α', ό.π., 125.

209. Δεληγιάννης Καν., Β', ό.π., 72(σημ.).

210. Δεληγιάννης Καν., Α', ό.π., 125 και Β', 72

211. Δεληγιάννης Καν., Α', ό.π., 193.

212. Δεληγιάννης Καν., Γ', ό.π., 288.

213. Δεληγιάννης Καν., Γ', ό.π., 288-289.

214. Δεληγιάννης Καν., Γ', ό.π., 253.

215. Δεληγιάννης Καν., Γ', ό.π., 289.

216. Γερμανός Παλαιών Πατρών, “Απομνημονεύματα” (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς & υιός, Αθήνα 1957, 81 κ' 94 .

217. Παπαδόπουλος Κάρπ., *Απάνθισμα του ιστορικού αγώνος* (επιμ. Θ. Δελέζος). Παπαζήσης, Αθήνα 1957, 59 .

Η αφήγηση των περισσότερων συγγραφέων χαρακτηρίζεται από μια επιθετικότητα, μια ανάγκη δικαίωσης, μια επιθυμία καταγγελίας και καταδίκης της διαστρεβλωμένης εκδοχής του άλλου. Η πολεμική αυτή πηγάζει από τις διαφορετικές εμπειρίες, βιώματα, αντιλήψεις των εκφραστών της, οι οποίοι προέρχονται από διαφορετικά κοινωνικοπολιτισμικά περιβάλλοντα, από ποικίλες τάξεις και ομάδες, από διαφορετικές περιοχές της Οθωμανικής επικράτειας. Η σύγκρουση και ο ανταγωνισμός μεταξύ των συντακτών των κειμένων απορρέει και από τα διαφορετικά μικροπολιτικά συμφέροντα που υπηρετούσαν, τις ποικίλες ιδεολογικές τοποθετήσεις και τις διαφορετικές κομματικές και πολιτικές εξαρτήσεις. Πολλοί από τους ιστοριογράφους και βιογράφους της εποχής γράφουν τα έργα τους με στόχο να ικανοποιήσουν τους φιλικά προσκείμενους σε αυτούς πολιτικούς άνδρες ή να εκφράσουν τις πολιτικές θέσεις των κομμάτων στα οποία ήταν οι ίδιοι ενταγμένοι.

Ο Μακρυγιάννης καταδικάζει την τάση των διεφθαρμένων πολιτικών ανδρών, που συχνά ζημίωσαν και αφάνισαν την πατρίδα, να πληρώνουν δούλους και κόλακες, για να δημοσιεύουν άρθρα στις εφημερίδες και να γράφουν ιστορικά συγγράμματα που εξυπηρετούν τις πολιτικές και κομματικές τους σκοπιμότητες και προβάλλουν τη δική τους δράση και προσφορά, συχνά παραποιώντας την αλήθεια: «Αὐτῆνοι ὁπού καταφάνισαν τήν πατρίδα βάνουν τούς δούλους τους καί κόλακές τους, ἐκείνους ὁπούχουν ἴσια τήν ἀρετή κι' ἀγῶνες, καί τούς ἐγκωμιάζουν εἰς τίς φημερίδες κάθε ὀλίγον καί φκιάνουν καί 'στορίες».²¹⁸ Νιώθει λοιπόν την ανάγκη να καταγγείλει και να στιγματίσει τέτοιου είδους πολιτικούς άνδρες, αλλά και τους ιστοριογράφους που δέχονται να στρατεύονται στο ένα ή το άλλο κόμμα και να εξυπηρετούν τα συμφέροντά του, δημιουργώντας ένα ιστορικό πόνημα κατά παραγγελία των πολιτικών αρχηγών που εκπροσωπούν, με αποτέλεσμα να διαστρέφουν την αλήθεια και να σφετερίζονται την τιμή και τη δόξα κάποιων αγαθών αγωνιστών για λογαριασμό άλλων, αμέτοχων στον Αγώνα αλλά διεφθαρμένων. Όλες αυτές τις διαπιστώσεις ο Μακρυγιάννης τις διατυπώνει στο ακόλουθο επιχείρημα, το οποίο συμπληρώνει και ολοκληρώνει τις θέσεις του και τη γνώμη του τόσο για τους πολιτικούς όσο και για τους ιστοριογράφους της εποχής του: «Ὡστε ὅποιος δέν εἶναι εἰς τήν σημαία τοῦ Μαυροκορδάτου φατριαστής κι' Ἀγγλιστής, Κωλέτη καί Γαλλιστής, Μεταξᾶ καί Ρουσιστής καί εἶναι Ἕλληνας διά τήν πατρίδα του καί θρησκεία του, αὐτά παθαίνει· ὅποιος ἔτρεξε καί τρέχει εἰς τό καλό, αὐτῆνες οἱ συντροφιάς καί οἱ 'στοριογράφοι τους τούς πλακώνουν νά μήν φαίνωνται πουθενά· θέλουν τούς ἀγῶνες τους νά τά παραστήνουν δικά τους κατορθώματα κι' ἀρετή δική τους, καί τήν δική τους ἀρετή τήν δίνουν ἐκείνων, ὅτι τήν βλέπουν ὅτι

218. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ό.π., 388.

δέν είναι καλή κι' ωφέλιμη – όταν τήν κάνουν τήν γκολπώνονται, κι' όταν βρωμάγη τήν σιχαίνονται, και τήν βρωμα τήν αποδίνουν άλλουνών».²¹⁹ Με το επιχείρημα αυτό καταγγέλλει την στρατευμένη ιστοριογραφία και καταδικάζει την εξάρτηση των ιστοριογράφων από τα πολιτικά κόμματα. Ο Αλ. Σούτσος γράφει κατά παραγγελία του Μαυροκορδάτου και του αγγλικού κόμματος. Ο Σουρμελής εκθειάζει τον Κωλέτη, τη φατρία του και κατ' επέκταση τη δράση του γαλλικού κόμματος. Ο Μεταξάς προσλαμβάνει τον Κάρο Παπαδόπουλο, τον ιστοριογράφο του ρωσικού κόμματος για να γράψει ιστορία κατά τη δική του υπόδειξη και παραγγελία. Ο Τρικούπης είναι αγγλόφιλος και στην ιστορία του επαινεί τον Μαυροκορδάτο, ενώ ο Φιλήμων εκθειάζει τους Υψηλάντηδες. Ο Σπηλιάδης, ο Φραντζής, ο Φωτάκος, ο Οικονόμου “κολοκοτρωνίζουν”. Ο Δεληγιάννης και ο Παπατσώνης εκπροσωπούν την τάξη των κοτσαμπάσηδων και εκφράζουν τις απόψεις τους.²²⁰ «Ο Μακρυγιάννης δεν αναγνωρίζει τον εαυτό του σε καμιά από τις πολιτικές δυνάμεις που εκφράζονται μέσα στα πρώτα φανερώματα της ιστοριογραφίας του Αγώνα»²²¹ και, καθώς θεωρεί τον εαυτόν του κριτή της αδικίας και της ανομίας, παρουσιάζει τη δική του αυτοβιογραφική άποψη του '21 στηριζόμενος στο δικό, στο συμφέρον της πατρίδας, στην καταδίκη της παραμόρφωσης της αλήθειας και στην αποκατάστασή της, όπως αυτός την εννοεί και την αισθάνεται σύμφωνα με τους ηθικούς νόμους και τη συνείδησή του. Παρά τις προκαταλήψεις του ο Στρατηγός δεν είναι ιδιοτελής, δεν υπεραμύνεται κάποιων ατόμων, δεν έχει εξαρτηθεί από συμφέροντα, δεν έχει προσκολληθεί σε κόμματα και παρατάξεις.²²² Είναι αποστασιοποιημένος από τους πολιτικούς και ως στρατιωτικός υπερασπίζεται τους αγωνιστές, τους πολέμαρχους, χωρίς όμως να διστάζει να καταγγέλλει την αιθαιρεσία, τη ληστρικήτητα, την υστεροβουλία και την φαυλότητα κάποιων καπεταναίων.²²³

Στο ανωτέρω επιχείρημα διαπιστώνει ότι δυστυχώς, όποιος Έλληνας ενδιαφέρεται για την πατρίδα του και τη θρησκεία του, αλλά δεν ανήκει σε κανένα κόμμα και σε καμιά πολιτική παράταξη, τότε οι ιστοριογράφοι και οι φατρίες τους αγνοούν και αποσιωπούν τη συμβολή του στον Αγώνα και συχνά του κλέβουν τη δόξα και οικειοποιούνται είτε οι ίδιοι είτε για λογαριασμό των δικών τους τους αγώνες, την ανδρεία και τα κατορθώματά του. Όταν όμως μια μάχη, ένα σχέδιο, ένας αγώνας δεν έχει ευνοϊκό αποτέλεσμα, τότε συνηθίζουν να του επιρρίπτουν τις ευθύνες, να αμαυρώνουν την υπόληψή του και οι ίδιοι να βγαίνουν αλώβητοι και πάντα νικητές. Αυτή είναι η πάγια τα-

219. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, ό.π., 389.

220. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ό.π., 13.

221. Ασδραχάς Σπύρ., *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιη' και ιθ' αι.*, ό.π., 323.

222. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ό.π., 13.

223. Σιμόπουλος Κυρ., ό.π., 13.

κτική των ιστοριογράφων – κατά τον Μακρυγιάννη – που προτιμούν να υμνολογούν τους ήρωες κατ' επιλογήν, να κολακεύουν και να εγκωμιάζουν τους πολιτικούς, να προσκυνούν τους ηγέτες, αποφεύγοντας έτσι κάθε προσωπική συνεισφορά και θυσία. «Κερδίζουν έτσι τα δώρα της κολακείας και τα αντίδωρα της δουλοπρέπειας».²²⁴ Επιπλέον το έργο τους, που υπηρετεί συγκεκριμένες πολιτικές σκοπιμότητες και είναι μέσο πολιτικής προπαγάνδας, δεν ανταποκρίνεται στις αρχές της αμεροληψίας και της αντικειμενικότητας και επομένως αποτελεί μια εσκεμμένη συγγραφική πλάνη χωρίς σοβαρές αξιώσεις για ευνοϊκή αποδοχή από τους αναγνώστες.

Το ζήτημα της εγκυρότητας, της αξιοπιστίας, της φερεγγυότητας και της αντικειμενικότητας των ιστοριογραφικών και αυτοβιογραφικών κειμένων του Αγώνα έχει απασχολήσει πολλούς μελετητές, κριτικούς και σταχαστές, παλιότερους και σύγχρονους. «*Μερικά από τα απομνημονεύματα γράφτηκαν για πολιτικούς σκοπούς, σαν απολογία ή άμυνα για τις πράξεις τού συγγραφέα και του ήρωά του ενάντια στις εκθέσεις των αντιπάλων του ή ενάντια στην κριτική των μεταπολεμικών ιστορικών, και κυρίως του Σπ. Τρικούπη*».²²⁵

x) Η αντικειμενικότητα και η αξιοπιστία του Μακρυγιάννη υπό αμφισβήτηση από συγχρόνους του και μεταγενέστερους μελετητές

Τα “Απομνημονεύματα” του Μακρυγιάννη υπηρετούν μια τριπλή λειτουργία: αρχικά έχουν τη μορφή εξομολόγησης και απολογίας του συγγραφέα προς τους αναγνώστες για τη ζωή, τη δράση και τους αγώνες του υπέρ της πατρίδος, κατά δεύτερο λόγο έχουν ως σκοπό να διδάξουν και να νουθετήσουν τους “αδελφούς αναγνώστες” και τρίτον στοχεύουν στην καταγγελία και την καταδίκη όσων με τη στάση και τη συμπεριφορά τους έβλαψαν ανεπανόρθωτα την πατρίδα.

Η αμεροληψία, η αντικειμενικότητα και η αξιοπιστία του Μακρυγιάννη έχει συχνά αμφισβητηθεί από συγχρόνους του και μεταγενέστερους μελετητές. Δίνει την υπόσχεση στους αναγνώστες ότι «θά σημειώσω γυμνή τήν ἀλήθεια, χωρίς πάθος», ωστόσο δεν είναι απαλλαγμένος από την οργή και τα πάθη και συχνά διατελώντας εν βρασμώ ψυχής καθίσταται υπερβολικά αυστηρός και άδικος.²²⁶ Είναι άμεσος και αυθόρ-

224. Δόξας Τάκ., “Διδάγματα απ’ τον Μακρυγιάννη”, *Πειραιϊκή – Πατραϊκή*, 159, 1972, 49.

225. Πάλλης Αλ., “Ελληνικά ιστορικά απομνημονεύματα του απελευθερωτικού πολέμου και των μετέπειτα χρόνων”, *Κυπριακά Γράμματα*, ετ. 15, 1950, 198.

226. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ό.π., 9.

μητος στο λόγο του, είναι ειλικρινής, ακέραιος και φιλαλήθης, αλλά όχι αντικειμενικός, όχι πάντοτε αξιόπιστος και ανεπηρέαστος. Η αξιοπιστία του συχνά υπονομεύεται από αντικειμενικούς και υποκειμενικούς παράγοντες και οι παρατηρήσεις του δεν ακολουθούνται πάντοτε από ευθυκρισία.²²⁷ «Ο Μακρυγιάννης δεν συγγράφει αντικειμενική ιστορία, δεν ανιχνεύει από κάθε πλευρά τα περιστατικά, δεν τεκμηριώνει τις απόψεις του».²²⁸ Παρουσιάζει τα πρόσωπα και τα γεγονότα όπως τα είδε και τα ένιωσε, στηριζόμενος στη μνήμη του, στη φιλαλήθειά του και στην αρετή της δικαιοσύνης.²²⁹ Το κείμενό του είναι ένα μνημείο, ένα μοναδικό ντοκουμέντο, μια πολύτιμη ιστορική μαρτυρία που μας παρέχει σημαντικό πρωτογενές υλικό, αλλά αποτελεί και ένα άριστο δείγμα της σπάνιας και αξιόλογης προσωπικότητάς του.²³⁰ Η ιστορική αφήγησή του είναι κάτι περισσότερο από απλή εξιστόρηση συμβάντων. Είναι μια λεπτομερής καταγραφή τού πώς αισθανόταν ο λαός απέναντι στα γεγονότα μιας μακράς χρονικής περιόδου κατά την οποία η Ελλάδα αναγεννιόταν.²³¹ Ωστόσο το παρεχόμενο ιστορικό υλικό του χρειάζεται την επεξεργασία τής ιστορικής επιστήμης, την ακριβέστερη εκτίμηση των απόψεων τού απομνημονευματογράφου μετά από σχετική συγκριτική μελέτη και την αποκάρθασή του από τα στοιχεία της εμπάθειας, της υπερβολής, της φιλαυτίας και της αυτοπροβολής. Οι ιστορικές πληροφορίες του άφθονες και διαφωτιστικές, προϊόν άμεσης αντίληψης, δοσμένες με ακρίβεια, ειλικρίνεια και παραστατικότητα στην περιγραφή καθιστούν το έργο του ένα από τα πιο έγκυρα ιστορικά μνημεία για τη γνώση των επαναστατικών και μετεπαναστατικών χρόνων.²³² Ωστόσο η αφήγηση είναι άτακτη, οι προσφερόμενες ειδήσεις συχνά γνωστές και υπερβολικά λεπτομερείς στην περιγραφή και η δυνατότητα διάκρισης του ουσιώδους από το επουσιώδες περιορισμένη.²³³ Όσον αφορά την εκτίμηση των προσώπων και την αποτίμηση των γεγονότων δεν λείπει το υποκειμενικό στοιχείο και οι προκαταλήψεις, ο υπερβολικός ψόγος, οι μομφές και οι επικρίσεις για όσα έγιναν αντίθετα προς τη γνώμη του. Η μονόπλευρη συχνά θέαση των

227. Σιμόπουλος Κυρ., *ό.π.*, 10-11.

228. Παναγιωτόπουλος Ι., «Ο λαός γράφει την ιστορία του», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, 19, 1962, 14.

229. Παναγιωτόπουλος Ι., *ό.π.*, 14.

230. Sherrard Phil., «General Makriyannis: The Portrait of a Greek», στο *The wound of Greece: Studies in Neo – Hellenism*. Rex Collings, London, Anglo – Hellenic, Athens 1978, 51 – 52.

231. Lambropoulos Vas., «Who has been Reading Masterpiece on Our Behalf? George Seferis, Makriyannis, and the Literary Canon», στο *Literature as National Institution: Studies in the Politics of Modern Greek Criticism*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1988, 55.

232. Προυσής Κ., «Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα», *Κυπριακά Γράμματα*, ετ. 12, 1947, 129.

233. Γριτσόπουλος Τάσ., «Ιστοριογραφία του Αγώνος», *Μνημοσύνη*, 3, 1970 – 71, 113.

γεγονότων και η μονομερής εκτίμηση των καταστάσεων αποτελεί μειονέκτημα της συγγραφής του, όπως άλλωστε και των λοιπών συγχρόνων του απομνημονευματογράφων.

Διατυπώνει ευνοϊκές κρίσεις και ευμενή σχόλια για την ομάδα ή την τάξη στην οποία ανήκει. Αντιδιαστέλλει τη διεφθαρμένη πολιτική και στρατιωτική ηγεσία, τους λόγιους και την πλουτοκρατία της τάξης των εμπόρων και των προκριτών από τους αγαθούς και ενάρετους αγωνιστές. Ο αδιάλλακτος τοπικισμός του τον ωθεί στην τάση να υπερασπίζεται πάντοτε τους Ρουμελιώτες και να αντιπαθεί ή να αντιμάχεται τους Μοραίτες. Συνηθίζει να προβάλλει, να επαινεί και να εγκωμιάζει υπερβολικά φιλικά πρόσωπα ή παρατάξεις και να αποσιωπά μελανά και επιλήψιμα σημεία στις ενέργειες και τη δράση τους, ενώ ταυτόχρονα καταδικάζει και κατακεραυνώνει εχθρούς και αντιπάλους, φτάνοντας συχνά στο σημείο να διατυπώνει ακραίες και άδικες κρίσεις εις βάρος τους. Η τάση αυτή βέβαια δεν αφορά μόνο τον Μακρυγιάννη, αλλά είναι σύνηθες φαινόμενο που χαρακτηρίζει τη γραφή όλων σχεδόν των ιστορικών και απομνημονευματογράφων του Αγώνα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η στάση του Μακρυγιάννη απέναντι στον οπλαρχηγό της Άρτας Γώγο Μπακόλα, τον οποίον θεωρούσε προσάτη του, γιατί ήταν ο πρώτος οπλαρχηγός στο πλευρό του οποίου πολέμησε και απέκτησε πολεμική εμπειρία στις μάχες στο Κομπότι, το Πέτα, την Άρτα και αλλού. Τον θεωρούσε πρότυπο πατριωτισμού και ανδρείας και πάντα έβρισκε να πει έναν καλό λόγο γι' αυτόν.²³⁴ Λίγο πριν τη μάχη του Πέτα, ενταγμένος στις δυνάμεις του, λέει χαρακτηριστικά: «Καί ἔμεινα μέ τόν γενναῖον καί ἀγαθόν Γῶγον Μπακόλα»,²³⁵ ενώ για τη συμβολή του στη μάχη στο Κομπότι, σημειώνει εξαιρώντας την ανδρεία του: «Ὅλοι οἱ ἀρχηγοί ὁποῦταν ἐκείνη τήν ἡμέρα ἐκεῖ καί οἱ στρατιῶτες κάμαν τά χρέη τους. Λαμπρύνεται καί δοξάζεται ὁ μακαρίτης Γῶγος. Χάριτες τοῦ χρωστάγει ἡ πατρίς· ὡς λιοντάρι πολεμοῦσε καί ὡς φιλόσοφος ὀδηγοῦσε. Καί ἀνάστησε τήν πατρίδα ἐκείνη τήν ἡμέρα».²³⁶ Γενικώς για τη γενναιότητα που επέδειξε σε όλες τις μάχες γύρω από την Άρτα κατά το 1822 του αποδίδει τους εξής χαρακτηρισμούς: «Ἦταν τίμιος ἄνθρωπος καί γενναῖος πατριώτης κι' ἀγαθός... Ἡ πατρίς χάριτες χρωστάγει εἰς αὐτόν τόν γενναῖον ἄντρα».²³⁷ Για τις μεταξύ τους σχέσεις γράφει: «Μ' ἀπεκρίθη ὅτι ἔχει μεγάλη εὐκαρίστησιν καί μέ θεωρεῖ ὡς παιδί του. Κι' ὄντως, ὁ Θεός νά μακαρίση τήν ψυχή του,

234. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ὁ.π., 16.

235. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, (βιβλ. Α', κεφ. Β'), ὁ.π., 32.

236. Μακρυγιάννης Ιωάν., ὁ.π., 35.

237. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, (βιβλ. Α', κεφ. Γ'), ὁ.π., 62.

ὡς παιδί του μ' ἀγαποῦσε καί μέ γύμναζε». ²³⁸ Οι στενές και εγκάρδιες σχέσεις τού Μακρυγιάννη με το Γώγο Μπακόλα δεν του επέτρεψαν να σταθεί αντικειμενικός ἀπέναντί του και να αναφερθεί και στη μετέπειτα δράση του, όταν ἀπό τη μάχη του Πέτα και μετά ἀποστάτησε ἀπό τις ελληνικές δυνάμεις, ἐκλείσε συμφωνίες με τους Τούρκους, τα λεγόμενα «καπάκια» του αρματολισμού, και τελικά προσχώρησε μόνιμα στις τουρκικές δυνάμεις μέχρι το θάνατό του. Ο Σπ. Τρικούπης γράφει σχετικά: «ἐσυμβιβάσθη μετὰ τῶν Τούρκων, καί Τοῦρκος ἔκτοτε διέμεινε μέχρι τέλους τῆς ζωῆς του». ²³⁹ Ο Μακρυγιάννης ἀποσιωπᾷ πλήρως αὐτές τις ἐνέργειες του Μπακόλα και δεν ἀναφέρει οὔτε μια λέξη για την ἀποστασία του, το προσκύνημα και το τούρκεμά του. ²⁴⁰ Οι πιθανές αἰτίες της ἀποσιώπησης εἶναι η συμπάθεια πρὸς το πρόσωπό του, οι στενές σχέσεις μεταξύ τους ἢ ἡ ἀντίληψη του Μακρυγιάννη ὅτι τέτοιου εἴδους σχέσεις συναλλαγῆς με τους Τούρκους ἦταν σύνηθες φαινόμενο στην ἱστορία του αρματολισμού. Ἀνάλογη ἦταν ἡ στάση του και για ἕναν ἀκόμη οπλαρχηγό που προσχώρησε στους Τούρκους, τον Βαρνακιώτη.

Δείχεται ὁμως ἀμερόληπτος ὅταν σκιαγραφεῖ το χαρακτήρα και τη διαγωγή ἐνὸς ἄλλου Ρουμελιώτη οπλαρχηγού, του Οδ. Ἀνδρούτσου, κατὰ την ἀντιπαράθεσή του με τον Ἄρειο Πάγο: «Μαθητῆς τῶν Τούρκων καί κατεξοχή τοῦ τύραγνου Ἀλήπασα, τέτοια φῶτα σάν ἐκείνου θά δώση εἰς τὴν πατρίδα καί τέτοια ἔργα νά ἔνεργῆση». ²⁴¹ Ὡστόσο ἀναγνωρίζει τη μεγάλη συμβολή του στο Ἀγώνα και την ηρωική ἀντίστασή του στο Χάνι της Γραβιάς: «ὅταν ἤρθαν τόσοι πασάδες καί δώδεκα χιλιάδες ἀσκέρι καί ἡ ἀνατολική Ἑλλάς μισοπροσκύνησε κι' ὁ Δυσσέας μ' ἕνα ντεσκερέ του τούς ἐδίωξε, ποιός θά τούς ἐδίωχνε, ἂν δέν ἦταν ὁ Δυσσέας; Ποιός εἶχε τὴν ἐπιρρογή καί ἰκανότη αὐτηνοῦ; Δέν θά κυριεῦαν ὅλα τὰ μέρη εἰς τὴν ἄχλιαν κατάστασιν ὅπου βρισκόμασταν;» ²⁴² Ἐρχεται να δικαιολογήσει τον Ἀνδρούτσο κατὰ τη σύγκρουσή του με τον Ἄρειο Πάγο και φτάνει στο σημεῖο να τον δικαιολογήσει και για τον φόνο των ἀντικαταστατῶν του στη Διοίκηση της Ἀνατ. Στερεάς, Νούτσου και Παλάσκα, θεωρώντας ὅτι ἐξαναγκάστηκε να προβεί σε αὐτή την ἐνέργεια λόγω του σκληροῦ κατατρογμού του ἀπὸ την κεντρική Διοίκηση. Για τον ἴδιο λόγο πιστεύει ὅτι ἐξωθήθηκε ο Οδυσσέ-

238. Μακρυγιάννης Ἰωάν., *ὁ.π.*, 62.

239. Τρικούπης Σπ., *Ἱστορία της Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης*, Β'. *ὁ.π.*, 263.

240. Σχετικά με το προσκύνημα του Γώγου και τα «καπάκια» με τους Τούρκους βλ. Σιμόπουλος Κυρ., *Πὼς εἶδαν οἱ ξένοι τὴν Ελλάδα του '21*, Β'. Στάχυ, Ἀθήνα 1982, 229 (σημ. 110 κ.εξ).

241. Μακρυγιάννης Ἰωάν., «*Ἀπομνημονεύματα*», (βιβλ. Α', κεφ. Δ'), *ὁ.π.*, 70.

242. Μακρυγιάννης Ἰωάν., *ὁ.π.*, 72.

ας να συνάψει συμφωνία με τους Τούρκους, το λεγόμενο «καπάκι», το οποίο μάλιστα χαρακτηρίζει ως «ψευτοκάπακο»: «Αυτό μαθαίνει ο Δυσσέας, άλλο δέν είχε καταφύγιον νά σταθῆ εἰς τήν Ἑλλάδα σηκώνεται καί πάγει εἰς τούς Τούρκους· καί γίνεται μέ τό στανιόν Τοῦρκος νά γλιτώσῃ».²⁴³ Στη συνείδηση του Μακρυγιάννη εξιλεώνεται ο Ανδρούτσος για τις ανωτέρω ανέντιμες πράξεις του, γιατί θεωρεί ότι έπεσε θύμα πολιτικού κατατρογμού και ότι μια σειρά από πολιτικές σκοπιμότητες και ραδιουργίες εις βάρος του, τον οδήγησαν αναγκαστικά στην προδοσία και προδιέγραψαν την άνανδρη εξόντωσή του από τον Γκούρα.

Με μετριοπάθεια και μεγαλοψυχία αντιμετωπίζει έναν άλλο οπλαρχηγό της Ρούμελης, τον Γκούρα, ο οποίος εκτός από δολοφόνος του Ανδρούτσου, υπήρξε δυνάστης της πόλης των Αθηνών, άρπαγας, λήσταρχος, βίαιος, αδίστακτος και κερδοσκοπός. Γνωρίζει τις αγριότητες του, τις ανήθικες πράξεις του, τους εκβιασμούς και την απάνθρωπη συμπεριφορά του προς τους Αθηναίους και παρ' όλα αυτά τον αντιμετωπίζει με επιείκεια, χωρίς να εξοργίζεται μαζί του: «Ἐγώ ἤμουν πολύ ἀγαπημένος μέ τόν Γκούρα, ἤμασταν καλύτερα ἀπό ἀδέρφια μ' αὐτόν».²⁴⁴ Ωστόσο παρά την συμπάθεια προς το πρόσωπό του, γιατί υπήρξε γενναίος συμπολεμιστής του κατά την πολιορκία της Ακρόπολης από τις δυνάμεις τού Κιουταχή, δε διστάζει να καταγγείλει αὐτόν και τον αφοσιωμένο του, τον Μαιμούρη, για εγκληματικές πράξεις, για «πλιάτσικο», για τυραννικές διαθέσεις: «Κι' ὄλον τόν κόσμον τόν γύμνωσες· καί δόντια ἔβγαλες ἐσύ κι' ὁ Μαιμούρης σου καί μέ τό τζεκούρι σκοτώσατε ἀνθρώπους».²⁴⁵

Ο Ι. Βλαχογιάννης επισημαίνει τη μεταβολή τῆς στάσης του Μακρυγιάννη απέναντι στον Ανδρούτσο και τον Γκούρα μετά την άφιξή του στην Αθήνα: «Αἰ μέχρι τῆς εἰς Ἀθήνας ἀφίξεως σχέσεις τοῦ Μακρυγιάννη πρὸς τόν Ἀνδρούτσον καί τόν Γκούραν ὑπῆρξαν καθαρῶς φιλικαί. Ἀπό τοῦ σημείου ὅμως τούτου ἢ πρὸς αὐτούς διαγωγή τοῦ Μακρυγιάννη μεταβάλλεται ὅλως. Οὐδεμία περιγραφή θά ἦτο ἱκανή νά ὑπερβῆ τόν κάλαμον αὐτοῦ ἐν τῇ ζωγραφικῇ ἀπεικονίσει τῶν ἀδικιῶν, τῶν ὠμοτήτων καί τῶν ἀρπαγῶν τοῦ τε Ὀδυσσέως καί τοῦ Γκούρα».²⁴⁶ Παρά το γεγονός ότι ο Μακρυγιάννης υπήρξε συνεργάτης, φίλος, συναγωνιστής και συντοπίτης του Οδυσσέα και του Γκούρα, εμφανίζεται αντικειμενικός και αμερόληπτος απέναντί τους με το να καταγγέλλει με παρρησία και ακρίβεια τις συνομωσίες, τις κακουργίες, τους εκβιασμούς, τις συλλήψεις και το βασανισμό αθώων, την τρομοκρατία, την καταγύμνωση των εύπορων

243. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, (βιβλ. Α', κεφ. ΣΤ'), ό.π., 180-181.

244. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, (βιβλ. Α', κεφ. Δ'), ό.π., 87.

245. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, (βιβλ. Α', κεφ. Θ'), ό.π., 222.

246. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχεῖον* (Εισαγωγή Βλαχογιάννη), Α', ό.π., κά.

Αθηναίων, τις δολοφονίες, την καταλήστευση των τουρκικών λαφύρων μέσα από την Ακρόπολη των Αθηνών (1822).²⁴⁷ Καταδικάζει απερίφραστα το γεγονός ότι και οι δύο επιδίδωκαν να υποκαταστήσουν στην Αθήνα τον Τούρκο δυνάστη και να καταστούν χειρότεροι τυραννίσκοι για τους Αθηναίους πολίτες.

Ανάλογη είναι η στάση του Μακρυγιάννη και απέναντι στο Γρηγόριο Δικαίο ή Παπαφλέσσα, τον οποίον δεν συμπαθούσε, όπως γενικά άλλωστε πολλούς ιερωμένους, αλλά τον κατηγορήσε για ανυπόληπτη συμπεριφορά που προσέβαλε το ιερατικό του σχήμα, όταν βρέθηκε με τους συντρόφους του στο Σαντάνι της Αρκαδίας: «Πᾶνε οἱ γενναῖοι Ντρέδες διά τὰ βραβεῖα τῶν αντραγαθημάτωνέ τους, διά χρήματα καί βαθμούς, νά τούς τά δώση ὁ Παπαφλέσιαις. Ὁ Παπαφλέσιαις γύρευε τίς ἐπιδέξεις (πόρνες), ὅτι ἄφησε τὰ παιχνίδια καί ἤρθε ὀληνύχτα· οἱ Ἀρκάδιγοι ὄλο τὰ βραβεῖα. Δέν εἶχε κανέννας τίποτα ἀλήθεια νά δώση τοῦ ἄλλου». ²⁴⁸ Επίσης τον κατηγορεί γιατί όταν στο Σαντάνι ο Πάνος Κολοκοτρώνης και ο Καν. Δεληγιάννης τού είχαν στήσει ενέδρα κατά τον εμφύλιο, αυτός που ήταν γνώστης του πράγματος δεν τον ειδοποίησε, αλλά πήρε τους συντρόφους του και έφυγε. Ο ίδιος ο αγωνιστής σώθηκε με τη δύναμη του Θεού και την εύνοια της τύχης. Μπορεί ο Μακρυγιάννης να αντιπαθούσε τον Παπαφλέσσα και να είχε παράπονα από τη στάση και τη συμπεριφορά του απέναντί του, ωστόσο στη συνείδησή του εξιλεώνεται, γιατί ο ηρωικός θάνατός του στο Μανιάκι το 1825 αμυνόμενος κατά των δυνάμεων του Ιμπραήμ απέδειξε περίτρανα τα πατριωτικά του αισθήματα: «Μέσα εἰς τό Σαντάνι ἦταν τήν νύχτα κρυφίως μπασμένοι ὁ Πάνος Κολοκοτρώνης κι' ὁ Κανέλος Ντεληγιάννης καί ὅταν θά περάσουμε ἀπό τό γιοφύρι, κι' ἐκεῖ εἶναι τό χωριόν, νά μᾶς χτυπήσουν. Αὐτό ἔμαθε ὁ Παπαφλέσιαις καί πήρε τούς συντρόφους κι' ἔφυγε χωρίς νά μοῦ εἰπῆ τίποτας· ἕλικρινής σύντροφος (- πεθαμένος διά τήν πατρίδα. Δέν θέλω κατηγορήσει τήν διαγωγή του· ἡ τύχη μου καί ἡ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ μέ φύλαξε· ὅτι ἐγώ δούλευα διά τήν πατρίδα ἀθῶα)». ²⁴⁹ Εξάλλου, σύμφωνα με την άποψη του C. Crawley, η μετάπτωση και η μεταβολή των αισθημάτων του Μακρυγιάννη απέναντι στο ίδιο πρόσωπο είναι ένα φαινόμενο σύνηθες. Μπορεί έναν αγωνιστή να τον χαρακτηρίσει φαύλο, διεφθαρμένο και άπληστο σε μια σελίδα της αφήγησής του και στην αμέσως επόμενη σελίδα να τον χαρακτηρίσει γενναίο και ικανό πολεμιστή, που δικαίως αποσπά τους επαίνους των συναγωνιστών και των συμπατριωτών του. ²⁵⁰

247. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ό.π., 38.

248. Μακρυγιάννης Ιωάν., «*Απομνημονεύματα*», (βιβλ. Α', κεφ. ΣΤ'), ό.π., 163.

249. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π., 166.

250. Crawley C.W., «Review to the Memoirs of General Makriyannis by Lidderdale H.R.», *The English Historical Review*, vol. 82, No. 325, Oct. 1967, 854.

Και απέναντι στους πολιτικούς άνδρες ο Μακρυγιάννης είναι υβριστικός, ειρωνικός και εμπαθής. Χρησιμοποιεί βαρείς και περιφρονητικούς χαρακτηρισμούς για τον Κωλέτη, τον Μαυροκορδάτο, τον Μεταξά, ακόμη και για τον Κυβερνήτη Καποδίστρια. Καταγγέλλει την πολιτική τους, τις ραδιουργίες, τις σκευωρίες τους εις βάρος άλλων, τις ανέντιμες ενέργειές τους για την εξυπηρέτηση των πολιτικών τους σκοπιμοτήτων και συμφερόντων. Τους θεωρεί ανέντιμους, καιροσκοπούς και διεφθαρμένους και καταδικάζει πολλές από τις πράξεις τους. Ωστόσο η αμερόληπτη συνείδησή του τον οδηγεί σε αντιφάσεις γιατί δε διστάζει μεμονωμένες αποφάσεις ή ενέργειες των πολιτικών ανδρών, που ήταν προς το συμφέρον της πατρίδας, να τις επαινεί και να τις εκθειάζει. «*Αναμφίβολα και για τον Κολοκοτρώνη υπήρξεν άδικος και μεροληπτικός και για τον Καποδίστρια - του οποίου δεν κατάλαβε το διπλωματικό αγώνα – και για τον Κωλέτη και για τον Μαυροκορδάτο δεν έκαμε αντικειμενικά αξιολόγηση*». ²⁵¹ Ποτέ όμως δε δίστασε να εκφράσει απερίφραστα τις απόψεις του γι' αυτούς και αυτό μαρτυρά την ειλικρίνεια και την παρηρησία του. Ωστόσο η άδικη κρίση για πρόσωπα και καταστάσεις δεν πρέπει να θεωρηθεί κριτήριο αξιολόγησης του ήθους του. ²⁵²

Ακόμη κι όταν ο Μακρυγιάννης εμφανίζεται ιδιαίτερα εμπαθής εναντίον αγωνιστών με τους οποίους είχε έλθει σε ρήξη σε διάφορες φάσεις του Αγώνα ή εναντίον πολιτικών τους οποίους αντιμετώπιζε με κάποια επιφύλαξη και καχυποψία, γιατί τους θεωρούσε υπεύθυνους για τα δεινά τού έθνους, τα κίνητρα που τον ωθούσαν στη διατύπωση αυστηρών κρίσεων ή υβριστικών χαρακτηρισμών δύνανται να θεωρηθούν αγαθά. «*Είναι εξάλλου βέβαιο ότι οι κρίσεις του δεν πηγάζουν από ιδιοτέλεια, αλλά από την αυστηρότητά του για όσα κατά την αντίληψή του αμαύρωναν ή δυσφήμιζαν τον Αγώνα*». ²⁵³ Δεν κινείται από προκατάληψη ή προσωπικό πάθος εναντίον κάποιων προσώπων αλλά τα κίνητρα της αυστηρής κριτικής του πηγάζουν από αγαθή προαίρεση και σχετίζονται με την προς την πατρίδα και την θρησκεία αφοσίωσή του. ²⁵⁴ Από τον πρόλογο κιόλας του έργου του απολογούμενος προς τους αναγνώστες ομολογεί ότι δεν εκφράζεται με επιείκεια για τους αίτιους των εθνικών συμφορών και η βασική αιτία της εμπάθειας και της αγανάκτησής του είναι ο υπέρ της πατρίδος ζήλος: «*Γράφοντας αυτά τά αΐτια καί τίς περιστάσες, όπου φέραμεν τόν ὄλεθρον τῆς πατρίδας μας ὄλοι μας,*

251. Μακρυγιάννης Ιωάν., «*Απομνημονεύματα*» (Εισαγωγή Ασδραχά), ό.π., λ'.

252. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π., κθ'.

253. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα* (Προλ. -Εισαγ. Β. Σφυρόερα). Πάπυρος, Αθήνα 1996, 14.

254. Σχετικά με τα κίνητρα των αυστηρών και συχνά αντιφατικών κρίσεών του απέναντι σε ορισμένα πρόσωπα βλ. Μαρρές Γιάν., «*Γιάννης Μακρυγιάννης*» στο *Ιστορικά Μελετήματα: Η άλωση της Πόλης-Ρήγας Βελεστινλής-γύρω από τον θάνατο του Καραϊσκάκη-Γιάννης Μακρυγιάννης*. Αθήνα 1965, 82 – 83.

τότε ως έχοντας και ἐγώ μερίδιον εἰς αὐτήνη τήν πατρίδα καί κοινωνία, γράφω μέ πολλή ἀγανάχτησιν ἀναντίον τῶν αἰτίων· ὄχι νάχω καμία ἰδιαίτερη κακία ἀναντίον τους, ἀλλά ὁ ζῆλος τῆς πατρίδος μου δίνει αὐτήνη τήν ἀγανάχτησιν καί δέν μπούρεσα νά γράψω γλυκότερα».²⁵⁵

Ουσιαστικά δεν ενδιαφέρει σήμερα πόσο δίκαιος στάθηκε ο Μακρυγιάννης στις κρίσεις του και πόσο μικρές ή μεγάλες υπήρξαν οι προκαταλήψεις του απέναντι κυρίως στους πολιτικούς, πόσο μεγάλος υπήρξε ο θυμός απέναντι στον Κωλέτη και τον Μαυροκορδάτο και πόση η αγανάκτηση απέναντι στον Αυγουστίνο και τον Βιάρο, αλλά πόσο κατάφερε μέσω των αγώνων του και της συγγραφής του να υπηρετήσει την αλήθεια και τη δικαιοσύνη.²⁵⁶ Ο αγωνιστής υπηρέτησε την αλήθεια στις διάφορες εκφάνσεις της, στην εθνική – φυλετική, στην πολιτική και ιστορική και στη μεταφυσική – θρησκευτική.²⁵⁷ Υπηρέτησε την εθνική αλήθεια με τις μάχες, τις νίκες και τις ήττες του κατά τον εθνοαπελευθερωτικό αγώνα. Την πολιτική και ιστορική αλήθεια υπηρέτησε με τους αγώνες του για την παραχώρηση Συντάγματος από τον Όθωνα, καθώς και με τα “Απομνημονεύματα” του. Όταν οι αγώνες του δεν αναγνωρίστηκαν, η αλήθεια συνεχώς παραχαρασσόταν και ο ίδιος συκοφαντήθηκε και κατηγορήθηκε για εσχάτη προδοσία, κατέφυγε στη μοναδική αλήθεια, αυτή του Θεού. Την μεταφυσική και θρησκευτική αλήθεια υπηρέτησε μέσω του έργου του “Οράματα και θάματα”.²⁵⁸

χι) Οι ιστορικοί και απομνημονευματογράφοι του Αγώνα, Έλληνες και ξένοι, υπό αμφισβήτηση για την ακρίβεια και την αξιοπιστία του συγγράμματός τους

Δεν είναι όμως μόνο το έργο του Μακρυγιάννη που έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση όσον αφορά την αξιοπιστία, την αμεροληψία, την ακρίβεια και την αντικειμενικότητά του. Όλοι οι σύγχρονοί του ιστορικοί και απομνημονευματογράφοι έχουν δεχθεί επικρίσεις και αυστηρά σχόλια σχετικά με την αξιοπιστία του συγγράμματός τους. Άλλοι γράφουν στρατευμένη ιστοριογραφία εξυπηρετώντας τα συμφέροντα ενός κόμματος ή ενός πολιτικού άνδρα· άλλοι επιδεικνύουν μονομέρεια στο σύγγραμμά τους καθώς παρασυρόμενοι από το πνεύμα του τοπικισμού και του αυτοχθονισμού φωτίζουν μόνο τα γεγονότα του περιορισμένου γεωγραφικού χώρου από τον οποίο προέρχονται· άλ-

255. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (Πρόλογος), ό.π., 6.

256. Βράχας Φριξ., *Ο ανθρωπισμός του Μακρυγιάννη και η ουσία του Νεοελληνισμού*. Λευκωσία 1961, 4.

257. Αθανασόπουλος Βαγγ., *Οι μάσκες του ρεαλισμού: Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, Α'. 3η έκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2003, 178.

258. Αθανασόπουλος Βαγγ., ό.π., 178.

λοι γράφουν με σκοπό να προβάλλουν και να εκθειάσουν το ρόλο και τη δράση της κοινωνικής τάξης, ομάδας ή φατρίας στην οποία ανήκουν· άλλοι γράφουν επιχειρώντας να ανασκευάσουν τις κατηγορίες που διατυπώθηκαν εις βάρος τους από άλλους συγγραφείς. Βλέπουμε ότι τα κίνητρα της συγγραφής ποικίλλουν, ωστόσο δεν έχουν τη δυνατότητα να εξασφαλίσουν την αξιοπιστία της.

Ο ιστορικός Σπ. Τρικούπης ο οποίος υπήρξε αμερόληπτος στο μέτρο του δυνατού και προσηλωμένος στις αρχές τού μέτρου και του δικαίου δέχθηκε επικρίσεις για τις επιδράσεις του από την ιστορία του Σκώτου φιλέλληνα Th. Gordon, για αποσιώπηση πηγών και για μεροληπτική στάση υπέρ του συγγενούς του Αλ. Μαυροκορδάτου και της αγγλικής πολιτικής στην Ελλάδα.²⁵⁹ Το έργο τού Ι. Φιλήμονος θεωρείται αμερόληπτο και τεκμηριωμένο στο σύνολό του, ωστόσο κρίνεται ως ατελές και εν μέρει εγκωμιαστικό υπέρ της οικογένειας των Υψηλάντηδων.²⁶⁰ Η δυνατή κρίση και η αφαιρετική ικανότητα του Φιλήμονος τον οδηγούν στη διατύπωση γενικών συμπερασμάτων, αλλά παράλληλα ο πλατειασμός και η λεπτολογία, η μη δυνατότητα διάκρισης του ουσιώδους από το επουσιώδες καθιστούν το έργο βαρύ, αμέθοδο και μη προσιτό στον αναγνώστη.²⁶¹

Ο Ν. Σπηλιάδης παρέχει ένα έργο πολύτιμο για την πολιτική ιστορία τού Αγώνα, αλλά οι ειδήσεις του δεν είναι πλήρεις ούτε αμερόληπτες. Θεωρείται ένα έργο φανατικά τοπικό, πιστά Κολοκοτρωνικό. Ο Σπηλιάδης «πελοποννησιάζει» όπως λέει ο βιογράφος του Ι. Φιλήμων.²⁶² Ο Φωτάκος παρέχει ακρίβεια στα ιστορούμενα, διακρίνεται για τη φιλαλήθεια και την ευσυνειδησία του.²⁶³ Ωστόσο όλο το ιστορικό του έργο είναι γραμμένο κάτω από την προστατευτική ματιά τού Γέρου του Μοριά, του οποίου υπήρξε υπασπιστής.²⁶⁴ Τα “Απομνημονεύματα” του Θ. Κολοκοτρώνη, εξαιρετικό δείγμα λαϊκής σοφίας, έχουν επικριθεί για την συντομία της όλης αφήγησης και για την εσκεμμένη παρασιώπηση γεγονότων που ήταν δυνατόν να εξεγείρουν τα πάθη.²⁶⁵ Ο Γενναίος Κολοκοτρώνης, γιός του Γέρου, με τα όσα έγραψε για τα επαναστατικά χρόνια, στάθηκε δυνατός υπερασπιστής του έργου τού πατέρα του και του δικού του, αλλά με τις αναφορές του στα προεπαναστατικά χρόνια προέβη σε περιττές και ανούσιες προσθήκες.²⁶⁶ Ο Ν. Κασομούλης με τα “Στρατιωτικά ενθυμήματα” απέδειξε ότι διαθέτει

259. Πρωτοψάλτης Εμμ., «Η Επανάσταση του 1821 και η περί αυτής ιστοριογραφία», στο *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΕΦΣΠΑ)*, περ. Β', ΚΔ', 1973-74, Αθήνα 1975, 279.

260. Γριτσόπουλος Τάσ., “Ιστοριογραφία του Αγώνος”, *Μνημοσύνη*, 3, 1970-71, 247-248.

261. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ε', ό.π., 9.

262. Βλαχογιάννης Ιωάν., [*Απαντα*], *Κλέφτες του Μοριά: Μελέτη Ιστορική από νέες πηγές βγαλμένη 1715-1820*, Δ'. Αθήνα 1935, 10.

263. Κουγέας Σωκρ., “Ηρωικά κείμενα του Αγώνος”, *Νέα Εστία*, ΝΓ', 1953, 426.

264. Βλαχογιάννης Ιωάν., *Κλέφτες του Μοριά*, ό.π., 11.

265. Γριτσόπουλος Τάσ., “Ιστοριογραφία του Αγώνος”, ό.π., 49-50.

266. Βλαχογιάννης Ιωάν., *Κλέφτες του Μοριά*, ό.π., 11.

ιστορική συνείδηση, γνωρίζει να αξιολογεί τις μαρτυρίες και να δίνει βάση στην αυτοψία. Έχει γερή κρίση και έναν ζωνφό πόθο για αντικειμενικότητα. Ο ρεαλισμός στην αφήγηση βοηθά στην αναπαράσταση της καθημερινότητας των αγωνιστών χωρίς εξιδανίκευση. Το μειονέκτημα είναι ότι στην προσπάθειά του να κάνει τη γλώσσα πιο εξευγενισμένη, την νοθεύει απομακρυνόμενος από τη ζωντανή και σφριγηλή δημοτική.²⁶⁷ Ο Σ. Κουγέας χρησιμοποιεί υπερβολικά ευμενείς κρίσεις για τον Κασομούλη χαρακτηρίζοντας το έργο του «εθνικό και ιστορικό μνημείο πολύτιμο». Θεωρεί ότι τον χαρακτηρίζει θαυμαστή ενάργεια, αντικειμενικότητα και πληρότητα στην περιγραφή, μεθοδικότητα και ακρίβεια κυρίως στην εξιστόρηση του αρματολισμού.²⁶⁸ Εκτός από τον Κασομούλη στη β' πολιορκία του Μεσολογγίου αναφέρεται και ο Σπυρομήλιος. Τα «Απομνημονεύματά» του, κατά τον Κουγέα, τα διακρίνει, πέραν από την περιγραφική δύναμη, φιλαλήθεια, μετριοφροσύνη και ιστορική ευσυνειδησία.²⁶⁹ Όμως η ζωνρότητα της έκφρασης και η παραστατικότητα ενισχύουν τη λογοτεχνική αξία του έργου και ταυτόχρονα μειώνουν την ιστορική του αξία.²⁷⁰ Τα «Πολεμικά Απομνημονεύματα» του Χρ. Περραιβού χαρακτηρίζονται από υπερβολική συντομία, πράγμα που θεωρείται αρετή αλλά και μειονέκτημα ταυτόχρονα, γιατί του στερούν την τιμή της έγκυρης και αξιόλογης πληροφόρησης. Επίσης η αξιοπιστία τους μειώνεται και από την παράθεση εγγράφων – αδιαμφισβήτητου κύρους – που στοχεύουν όμως στην προβολή του συγγραφέα.²⁷¹

Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός άφησε απομνημονεύματα χωρίς υψηλές συγγραφικές απαιτήσεις, γραμμένα κάτω από την επίδραση των εμφύλιων σπαραγμών και με στόχο να δικαιώσει την άποψή του πάνω στα γεγονότα.²⁷² Σκοπίμως παρασιωπά πολλά συμβάντα πάνω σε ακανθώδη θέματα και πολλά άλλα τα αφηγείται με συντομία. Δεν εισχωρεί εις βάθος, δεν αποκαλύπτει ενέργειες, παραλείψεις, υστεροβουλίες. Κατανικά την οργή και το πάθος, αφήνει έξω από την αφήγηση τις προσωπικές του συμπάθειες ή αντιπάθειες και προσπαθεί να είναι αμερόληπτος αφηγητής, τρίτος ανάμεσα στους αντιπαρατιθέμενους.²⁷³ Ο Αμβρ. Φραντζής στην «Επιτομή» περιορίζεται στα πε-

267. Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*. 9η έκδ. Γνώση, Αθήνα 2000, 332-334.

268. Κουγέας Σωκρ., «Ηρωικά κείμενα του Αγώνος», *Νέα Εστία*, ΝΓ', 1953, 430.

269. Κουγέας Σωκρ., *ό.π.*, 429.

270. Γριτσόπουλος Τάσ., «Ιστοριογραφία του Αγώνος», *ό.π.*, 148.

271. Γριτσόπουλος Τάσ., *ό.π.*, 39.

272. Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, *ό.π.*, 331.

273. Γριτσόπουλος Τάσ., «Ιστοριογραφία του Αγώνος», *ό.π.*, 42.

λοποννησιακά γεγονότα και έτσι επιδεικνύει μονομέρεια και προκατάληψη, στοιχεία που στερούν το έργο του από το βαθύτερο νόημα της ιστορίας.²⁷⁴ Δεν ακριβολογεί κατά την αφήγηση, παρέρχεται τα ακανθώδη θέματα, είναι αξιόπιστος αφηγητής των πελοποννησιακών γεγονότων, αποφεύγει ακραίες και ερεθιστικές κρίσεις για πρόσωπα. Οι παραλείψεις μνείας προσώπων και γεγονότων προκάλεσαν δυσαρέσκεις και αντιδράσεις για το έργο του.²⁷⁵ Ο Κων. Μεταξάς στα “Απομνημονεύματά” του διαρθρώνει την όλη αφήγηση όχι με βάση την εξέλιξη των γεγονότων, αλλά με βάση τον συσχετισμό τους με την προσωπική του δράση και αυτοβιογραφία²⁷⁶ και έτσι μοιραία καθίσταται μονομερής και μη αντικειμενικός. Ο Μ. Οικονόμου υπήρξε κατά τη συγγραφή παρατηρητικός και ακριβολόγος, σαφής και προσεκτικός. Οι οξύτατες παρατηρήσεις του δεν γράφονται για να καυτηριάσουν πρόσωπα ή να προπαγανδίσουν, αλλά για να απεικονίσουν πιστά την πραγματικότητα. Δεν επιδεικνύεται, δεν κομπάζει, δεν αυτοπροβάλλεται, δεν αφηγείται με πάθος, δεν επικρίνει τα πρόσωπα, αλλά ενδιαφέρεται μόνον να δώσει στον αναγνώστη γνώσεις περί των συμβάντων.²⁷⁷

Ο Νικ. Δραγούμης στο έργο του “Ιστορικά αναμνήσεις” παρουσιάζεται σαφής και ακριβής στην εξιστόρηση των γεγονότων. Αξιοπρόσεκτη είναι η ακρίβεια και η αμεροληψία με την οποία εξιστορεί και κρίνει πράξεις πολιτικών ανδρών, με τους οποίους είχε συνεργασθεί για πολλά χρόνια και είχε ποικίλες αφορμές για συμπάθεια ή αντιπάθεια προς το πρόσωπό τους.²⁷⁸ Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι κρίσεις ξένων φιλελλήνων για τους Έλληνες ιστορικούς. Ο Jul. Blancard γράφει χαρακτηριστικά: «Κατά την ταπεινή μας γνώμη ο Τρικούπης και ο Δραγούμης είναι, από τους ιστορικούς της σύγχρονης Ελλάδας, αυτοί που απέδωσαν με την μεγαλύτερη ακρίβεια, καθαρότητα και γνώση, αυτόν τον αθάνατο αγώνα ενός μικρού λαού χωρίς συνοχή εναντίον ενός έθνους ισχυρά εξοπλισμένου».²⁷⁹

Οι τρεις προεστοί Καν. Δεληγιάννης, Παν. Παπατσώνης και Αναγν. Κοντάκης, όπως προαναφέρθηκε, δεν στάθηκαν αμερόληπτοι και αντικειμενικοί, γιατί κύριος στόχος της συγγραφής τους υπήρξε ο έπαινος και η προβολή της προυχοντικής τάξης και της συμβολής της στον Αγώνα και η ταυτόχρονη υποτίμηση της προσφοράς των αστών και των στρατιωτικών σε αυτόν. Ιδιαίτερα το έργο του Καν. Δεληγιάννη θεωρείται ένα εμπαι-

274. Δημαράς Κ. Θ., “Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας”, ό.π., 338.

275. Γριτσόπουλος Τάσ., “Ιστοριογραφία του Αγώνος”, ό.π., 186-187.

276. Γριτσόπουλος Τάσ., ό.π., 84.

277. Γριτσόπουλος Τάσ., ό.π., 178, 181.

278. Χαρίλαος, Πανόπη, Δ', Ερμούπολη Σύρου, φ. 201, 2, 1875 στο Δραγούμης Νικ., *Ιστορικά Αναμνήσεις* (επιμ. Άλκ. Αγγέλου), Β'. Ερμής, Αθήνα 1973, 236.

279. Blancard Jules, “*Souvenirs Historiques*”, II. Paris 1890, ix-x, μτφ. εκ του Δραγούμη Νικ., Β', ό.π., 241.

θές, μεροληπτικόν και εγωιστικόν απομνημόνευμα. Είναι ένα σύγγραμμα, που παρά τις σοβαρές και χρήσιμες ειδήσεις, θεωρείται σφόδρα «αντικολοκοτρωνίζον» και υπερβολικά «δελιγιαννίζον», γι' αυτό και πρέπει να χρησιμοποιείται με προσοχή.²⁸⁰ Του Παν. Παπατσώνη το σύγγραμμα στερείται ποικιλίας πληροφοριών, χαρακτηρίζεται από άτακτη αφήγηση, ασυναρτησία, πάθος, εγωισμό.²⁸¹

Διαπιστώνουμε από την σύντομη αναφορά στα έργα των σημαντικότερων Ελλήνων ιστοριογράφων και απομνημονευματογράφων του Αγώνα και μετά από σχετική αξιολόγησή τους ότι η αντικειμενικότητα και η αξιοπιστία είναι συχνά περιορισμένη. Παρ' όλα ταύτα οι Έλληνες ιστορικοί ως μάρτυρες, συντελεστές και αφηγητές των γεγονότων του Αγώνα και ως γνώστες της ελληνικής πραγματικότητας δύνανται να συλλαμβάνουν πληρέστερα τα συμβάντα, να τα κατανοούν βαθύτερα, να τα τοποθετούν στην αιτιώδη αλληλουχία τους, να τα ερμηνεύουν κατά το δυνατόν ορθά και να συνάγουν από αυτά τα χρήσιμα συμπεράσματα.²⁸²

Οι ξένοι συγγραφείς, Ευρωπαίοι φιλέλληνες οι περισσότεροι, μας έχουν παραδώσει ιστορικά έργα, τα οποία οφείλουμε να τιμούμε και να μελετούμε με σεβασμό, αλλά επιβάλλεται να ελέγχουμε προσεκτικά τη διήγηση των γεγονότων και τις κρίσεις τους για τα πρόσωπα. Συχνά επηρεασμένοι από τα πολιτικά συμφέροντα της χώρας τους, δεν υπήρξαν πάντοτε καλοί κριτές για εμάς. Πολλές φορές αδίκησαν τους Έλληνες κρίνοντάς τους με τα μέτρα της δικής τους χώρας. Άλλες φορές όντας μακριά από την ελληνική πραγματικότητα δυσκολεύτηκαν να ανακαλύψουν την αλήθεια μέσα στο χάος που επικρατούσε στην Ελλάδα την εποχή εκείνη.²⁸³ Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν περιηγητές ή αγωνιστές φιλέλληνες, αξιωματικοί που ήλθαν και αγωνίστηκαν στην Ελλάδα ή ξένοι συγγραφείς και δημοσιογράφοι, οι οποίοι με οποιονδήποτε τρόπο συνδέθηκαν με τα γεγονότα της Επανάστασης και με αυτά της μετεπαναστατικής περιόδου. Οι πιο πολλοί από αυτούς κατέβηκαν από την Ευρώπη και αγωνίστηκαν στην Ελλάδα για το ιδανικό της ελευθερίας και ξαναγύρισαν στις πατρίδες τους – συχνά απογοητευμένοι από την έλλειψη οργάνωσης στην Ελλάδα – όπου και έγραψαν τις αναμνήσεις τους από τον Αγώνα με τον τίτλο “Memoires” ή “Souvenirs”. Με τέτοια έργα είναι εμπλουτισμένες όλες σχεδόν οι φιλολογίες των ευρωπαϊκών κρατών.²⁸⁴

280. Γριτσόπουλος Τάσ., “Ιστοριογραφία του Αγώνος”, ό.π., 91.

281. Γριτσόπουλος Τάσ., ό.π., 122-123.

282. Πρωτοψάλτης Εμμ., «Η επανάσταση του 1821 και η περί αυτής ιστοριογραφία», ό.π., 278.

283. Πρωτοψάλτης Εμμ., ό.π., 278.

284. Κουρνούτος Γ., “Το Απομνημόνευμα 1453 – 1953”, Α'. Αθήνα 1953, 36 (Βασική Βιβλιοθήκη Αετού, αρ. 44).

Πολλά από αυτά τα ευρωπαϊκά Απομνημονεύματα είχαν προσωπικό και περιορισμένο χαρακτήρα και παρουσίαζαν μερικές μόνο πλευρές του ελληνικού ξεσηκωμού, χωρίς να καλύπτουν τον ευρύτερο χώρο των γεγονότων. Τα πιο πολλά ήταν γραμμένα με προκατάληψη και απηχούσαν την απογοήτευση των διαφόρων φιλελλήνων, ρομαντικών ή και τυχοδιωκτών.²⁸⁵ Η ψυχοσύνθεση των ξένων που δεν μπορούσαν να κατανοήσουν την ελληνική πραγματικότητα, τη γλώσσα με τις ποικίλες εκφράσεις της, ήταν μεγάλα εμπόδια για να πάρουν σωστή θέση απέναντι στον ελληνικό λαό, αλλά και για να προσεγγίσουν τις ελληνικές πηγές και τα βοηθήματα. Γι' αυτό και πολλοί παραπλανήθηκαν και πήραν εσφαλμένες θέσεις πάνω σε διάφορα θέματα της νεοελληνικής ιστορίας.²⁸⁶ Μερικοί από αυτούς δεν είναι αξιόπιστοι γιατί εμφανίζονται ιδιαίτερα ευμενείς απέναντι στον ελληνικό αγώνα κατ' επίδραση του φιλελληνισμού, του κλασικισμού και του ρομαντισμού και έτσι παρουσιάζουν τα πράγματα κάπως εξιδανικευμένα. Άλλοι αφηγούνται τα γεγονότα με μονομέρεια και προκατάληψη, γιατί έχουν ως στόχο την εξυπηρέτηση των συμφερόντων και της πολιτικής της χώρας από την οποία προέρχονται, άλλοι γράφουν με σκοπό την προώθηση των συμφερόντων του πολιτικού κόμματος στο οποίο ανήκουν και άλλοι περιπίπτουν σε σφάλματα και ανακρίβειες λόγω άγνοιας ή έλλειψης επαρκούς πληροφοριακού υλικού.

«Στους ξένους απομνημονευματογράφους, κυρίως στρατιωτικούς Γάλλους, Άγγλους, Γερμανούς, Ιταλούς, οφείλουμε τις περισσότερες ειδήσεις για τη στρατιωτική, πολιτική και κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα». ²⁸⁷ Ο προσωπικός χαρακτήρας των γαλλικών απομνημονευμάτων, και κυρίως όσων γράφτηκαν πριν το 1824, δηλαδή πριν από την έναρξη του αγγλογαλλικού ανταγωνισμού στην Ελλάδα, βρίσκεται κάτω από την επίδραση του λογοτεχνικού ρομαντισμού και σε συσχετισμό με την φήμη του μεγάλου ρομαντικού Chateaubriand. ²⁸⁸ Των Γάλλων ιστοριογράφων, Raybaud και Rouqueville, τα έργα διαπνέονται από λυρική διάθεση και από την πνοή του ρομαντισμού, στοιχεία που πολλοί θεώρησαν ότι μειώνουν την αξιοπιστία των ιστορουμένων τους.

Ο πρώτος που καταπιάστηκε με τη σύνθεση της Ιστορίας της Επανάστασης από τις αρχές της κιόλας ήταν ο Γάλλος Ph. Rouqueville²⁸⁹, του οποίου το έργο διαπνέεται από τόσο θερμό φιλελληνισμό και ρομαντισμό, ώστε να αλλοιώνει την αλήθεια και να

285. Κουρνούτος Γ., *ό.π.*, 37.

286. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ε', *ό.π.*, 8.

287. Βακαλόπουλος Απ., *Επίλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της ελληνικής Επανάστασης (1813-1825)*, Α', (Εισαγωγή). Βάνιας, Θεσ/νίκη 2000, 16.

288. Βακαλόπουλος Απ., *ό.π.*, 16.

289. Rouqueville Ph., *Histoire de la régénération de la Grèce*, I – IV. Firmin Didot Père et Fils, Paris 1824.

μην αποτελεί αξιόπιστη πηγή. Ουσιαστικά το έργο του είναι περισσότερο προπαγανδιστικό παρά ιστορικό. Ο σκοπός της συγγραφής του είναι να ευαισθητοποιήσει την κοινή γνώμη της Ευρώπης υπέρ του ελληνικού ζητήματος.²⁹⁰ Την αναξιοπιστία και τις ανακρίβειες του έργου έχει επισημάνει και ο Ι. Βλαχογιάννης.²⁹¹ Σπουδαία είναι και τα απομνημονεύματα τα οποία συντάχθηκαν από φιλέλληνες Γάλλους αξιωματικούς όπως: ο Voutier, ο Raybaud, ο Jourdain και ο Jurien de la Graviere.²⁹² Ο Ι. Ράγκος εκφράζει την άποψη για τους ανωτέρω Γάλλους ιστοριογράφους, αν και πολλοί θεωρούσαν πως έγραψαν πιστά για τον ιερό αγώνα, ότι, παρά την υπόληψη που έτρεφε προς αυτούς, έγραψαν μάλλον “γριφωδώς”, “μεροληπτικώς” και “εμπαθώς”.²⁹³ Ιδιαίτερα στρέφεται κατά του αείμνηστου Γάλλου Ναυάρχου Jurien de la Graviere για τις προσωπικές κρίσεις του εναντίον των Ευρωπαίων φελελλήνων Κόχραν και Τζούρτζ.²⁹⁴ Ο Απ. Βακαλόπουλος εξυμνεί τον Γάλλο Ναύαρχο Jurien de la Graviere, γιατί μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες για τους ναυτικούς αγώνες των Ελλήνων, αντλημένες από αξιόπιστες γαλλικές πηγές, όπως η αλληλογραφία της διπλωματικής υπηρεσίας της Γαλλίας, οι εκθέσεις των Γάλλων ναυάρχων, τα ημερολόγια των γαλλικών πολεμικών πλοίων και το αρχείο του στρατηγού Μαιζών.²⁹⁵

Ο ρομαντισμός και η λυρική διάθεση του Max. Raybaud έχουν γνησιότητα και αυθεντικότητα και γι’ αυτό δεν ζημιώνουν την αξιοπιστία του, αντίθετα μας βοηθούν να αναπαραστήσουμε τις εικόνες της εποχής και να διεισδύσουμε στην ψυχολογία των επαναστατημένων Ελλήνων. Οι περιγραφές των δυστυχισμένων ανθρώπων ή των ειδυλλιακών τοπίων είναι εξαιρετικά υποβλητικές.²⁹⁶ Ο Raybaud είναι πιο αξιόπιστος από τους άλλους Γάλλους ιστοριογράφους των πρώτων χρόνων της Επανάστασης, γιατί έχει συνειδητοποιήσει την ανάγκη να γράψει την αλήθεια. Ο Th. Gordon λέει χαρακτηριστικά γι’ αυτόν ότι πρέπει να γίνει πιστευτός χωρίς δισταγμό για όσα αφηγείται, στα οποία ήταν αυτόπτης μάρτυρας.²⁹⁷

290. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ε', ό.π., 4-5.

291. Βλαχογιάννης Γ., “Καραϊσκάκης”, *Νέα Εστία*, ΚΑ', 483, 1947, 993.

292. Οι πλήρεις τίτλοι αυτών των απομνημονευμάτων είναι οι εξής: 1) Voutier Oliv., *Mémoires du Colonel Voutier sur la guerre actuelle des Grecs*. Paris 1823, 2) Raybaud Max., *Mémoires sur la Grèce pour servir à l'histoire de la guerre de independance* (Introduction historique Alph. Rabbe), I-II. Paris 1824. 3) Jourdain Ph., *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce, depuis 1822, jusqu' au combat de Navarin*, I-II. Paris 1828. 4) Jurien de la Graviere, *La Station du Levant*, I-II. E. Plon et cte, Paris 1876.

293. Ράγκος Ιωάν., *Μελέτη περί της ιεράς Επανάστασεως: (ερειδομένη επί επισήμων εγγράφων και επιστολών του 1821 εν παραλληλισμώ προς τους ιστορικούς Έλληνας, Γάλλους, Άγγλους, Γερμανούς και Ιταλούς)*. 2η έκδ. Τυπ. Αν. Κων/δου, Αθήνα 1902, 98 (σημ. 1).

294. Ράγκος Ιωάν., ό.π., 99 (σημ. 1).

295. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ε', ό.π., 20 (βλ. κ' σημ. 58).

296. Βακαλόπουλος Απ., *Επίλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της ελληνικής επανάστασεως*, Α', ό.π., 16.

297. Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, Α'. Edinburgh 1844, 11 (not. 1)

Ο Ph. Jourdain ανήκει στους Γάλλους συγγραφείς που έγραψαν το έργο τους μετά το 1824 και επομένως βρέθηκαν κάτω από την επίδραση του ρωσοαγγλογαλλικού ανταγωνισμού στην Ελλάδα. Ο Jourdain αναμειγνύεται ενεργά στην πολιτική ζωή της Ελλάδας και είναι ένας έκδηλος προπαγανδιστής της Γαλλίας. Οι πληροφορίες του είναι ανακριβείς και στηρίζονται σε διάσπαρτες φήμες, ενώ δε διατυπώνει ορθές κρίσεις για τους Έλληνες πολιτικούς. Ιδιαίτερα επικρίνει τον Σπ. Τρικούπη που τον παρουσιάζει ως πρόδρομα της αγγλικής πολιτικής στην Ελλάδα.²⁹⁸ Ωστόσο στον Πρόλογο του έργου ο εκδότης του M. Lauveigne επισημαίνει ότι η βασική αξία της συγγραφής του Jourdain έγκειται στο γεγονός ότι γνωρίζει ο ίδιος από κοντά στην Ελλάδα τα πρόσωπα και κυρίως τα συμβάντα, που καταγράφει στα απομνημονεύματα, και τις αιτίες που τα προκάλεσαν και έτσι έχει τη δυνατότητα να εξετάζει και να αξιολογεί εξίσου αντικειμενικά τα γεγονότα και τους ανθρώπους. Θεωρεί ότι ο Jourdain ανήκει στην κατηγορία των γενναίων και ανιδιοτελών φιλελλήνων. Τα απομνημονεύματά του, σύμφωνα με αυτόν, αξίζουν εύφημης μνείας, γιατί πέραν από την λογοτεχνική τους αξία πρέπει να αποτιμηθεί θετικά και το πλήθος των χρήσιμων πληροφοριών και εισηγήσεων που παρέχουν σχετικά με τα εξοπλιστικά συστήματα των πολεμικών πλοίων και τα μέσα άμυνας κατά του εχθρού, στοιχεία που ο ίδιος γνώριζε καλά ως διοικητής γαλλικής φρεγάτας στην Ελλάδα.²⁹⁹

Ο Γάλλος φιλέλληνας Oliv. Voutier έτρεφε μεγάλη συμπάθεια προς το υπόδουλο έθνος επηρεασμένος και από τη ρομαντική ιδιοσυγκρασία του. Σχετικά με την αξιοπιστία των απομνημονευμάτων του έχουν εκφραστεί διάφορες γνώμες. Ο Τ. Κανδηλώρος σε ένα ελλιπές σημείωμα στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια έχει αποφανθεί ότι «τα ιστορικά απομνημονεύματα του Βουτιέ περί του ελληνικού Αγώνος είναι πρότυπα ειλικρίνειας και ευθυκρισίας».³⁰⁰ Αντίθετα ο Γάλλος φιλέλληνας Max. Raybaud κατηγορεί τον συμπατριώτη του Voutier διαψεύδοντας την περιγραφή της μάχης στο Κομπότι (22 Ιουνίου 1822) λίγο πριν την καταστροφή του Πέτα. Ο Raybaud επισημαίνει ότι ο Voutier υπήρξε ήρωας ανύπαρκτων κατορθωμάτων στις μάχες στην Ήπειρο. Διαψεύδει επίσης τους ισχυρισμούς του Voutier ότι υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας κατά την άλωση της Τριπολιτσάς. Δε διστάζει μάλιστα να χαρακτηρίσει κομπαστικά και αναληθή τα απομνημονεύματά του εκφέροντας ποικίλους υπαινιγμούς κατά της αξιοπιστίας του.³⁰¹

298. Βακαλόπουλος Απ., *Επιλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της ελληνικής Επανάστασης*, Α', ό.π., 17.

299. Jourdain Ph., *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce, depuis 1822, jusqu' au combat de Navarin* (Avant – Propos de l' éditeur), I. Paris 1828, 5.

300. Voutier Oliv., «Απομνημονεύματα» (Εισαγωγή Εμμ. Πρωτοψάλτης-μτφ. Γ. Τσουνκαλάς). Τσουνκαλάς και υιός, Αθήνα 1957, 94.

301. Βλέπε σχετικά με την αξιοπιστία των απομνημονευμάτων του Voutier: Voutier Oliv., ό.π., 94-95 και Βακαλόπουλος Απ., *Επιλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της Ελληνικής Επανάστασης*, ό.π., 16-17.

Ο Th. Gordon εξέφρασε δυσμενείς κρίσεις περί της αξιοπιστίας δύο Γάλλων συγγραφέων, του Rouqueville και του Green, που ο τελευταίος διετέλεσε Πρόξενος της Γαλλίας στην Πάτρα, επισημαίνοντας ότι και οι δύο, αν και διέθεταν ποικίλα μέσα για την εξακρίβωση της αλήθειας, εντούτοις ήσαν φορείς προκαταλήψεων και συνέγραψαν το έργο τους υπηρετώντας κάποιον συγκεκριμένο πολιτικό σκοπό.³⁰²

Μετά από τα πρώτα γαλλικά ιστορικά έργα, πραγματοποιήθηκαν σοβαρές και θετικές ιστορικές συνθέσεις από Άγγλους συγγραφείς. Πρώτος ο Σκότος Th. Gordon έγραψε πόνημα με τίτλο “Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως”, καθώς σαν θερμός φιλέλληνας είχε υπηρετήσει ως αξιωματικός και διοικητής στρατιωτικών μονάδων στην Ελλάδα και είχε προσωπικά βιώματα από τον Αγώνα. Αναζήτησε και εξασφάλισε γραπτές πηγές και κατάφερε να συγγράψει ένα έργο με την ευσυνειδησία και την ακριβολογία επιστήμονα ιστορικού. Το μειονέκτημα είναι ότι δεν έχει περιληφθεί στη συγγραφή υλικό που ανακαλύφθηκε αργότερα και ότι η εμβέλεια του έργου είναι περιορισμένη, καθώς η αφήγηση αναφέρεται περισσότερο στα γεγονότα της Πελοποννήσου. Το έργο του βρήκε μιμητές τον Σπ. Τρικούπη και τον Κων. Παπαρηγόπουλο.³⁰³

Άλλος σημαντικός Άγγλος ιστορικός υπήρξε ο G. Finlay που έγραψε έργο με τίτλο “Ιστορία της ελληνικής Επανάστασεως” (History of the Greek Revolution) και που άλλοτε ως ταξιδιώτης και άλλοτε ως εθελοντής έμεινε στην Ελλάδα και έλαβε μέρος στην πολιτική και στρατιωτική ζωή του τόπου. Είναι γλαφυρός αφηγητής, αλλά πολλές φορές γράφει με εμπάθεια εναντίον των Ελλήνων, μη κατανοώντας τις πρωτόγονες συνθήκες ζωής στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Γενικεύει απόψεις, γίνεται συχνά πικρόχολος, αμφισβητίας, ειρωνικός και υβριστής. Συχνά οι πληροφορίες του είναι ελλιπείς ή ανακριβείς λόγω έλλειψης επαρκών στοιχείων. Συνηθίζει να δυσφημίζει τους Έλληνες και να τους κατηγορεί για αγριότητες, ενώ ταυτόχρονα υπερασπίζεται τις ωμότητες των Τούρκων.³⁰⁴ Ο Αλ. Παπαδιαμάντης, μεταφραστής του έργου του Finlay, επισημαίνει ότι οι οικονομικές προστριβές του με το ελληνικό κράτος για κτηματικά ζητήματα «έκαναν την ιστοριογραφική του δεοντολογία να υπερβαίνει τα όρια της αντικειμενικότητας και να οδηγείται στη σχεδόν εμπαθή επίκριση, εν σχέσει είτε με τον ελληνικό λαό συνολικά είτε, κυρίως, με μεμονωμένα ιστορικά πρόσωπα».³⁰⁵ Εξάλλου ο ίδιος ο Finlay αναγνωρίζει την πιθανότητα της μη αντικειμενικής του κρί-

302. Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, Α', ό.π., 11 (not. 1).

303. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ε', ό.π., 6.

304. Βακαλόπουλος Απ., ό.π., 6-7.

305. Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως* (μτφ. Αλ. Παπαδιαμάντης – επιμ. Α. Μαντάς), Α' Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2009, 29.

σης. Λέει για την ιστορία του: «Κρίνατέ την αὐστηρῶς. Δέν εἶναι ἀξία ἀβρότητος, διότι εἶναι ψυχρά καί τραχεῖα καθὼς τό ἔργον ἀπογοητευμένου ἀνθρώπου... Ἀπελπισθεῖς ὅτι θά ἐξυπηρέτων κατ' ἄλλον τρόπον τόν Ἑλληνικόν λαόν ἔγινα ὁ ἱστορικός του». ³⁰⁶ Ο Κων. Σβολόπουλος, στον Πρόλογο της έκδοσης του Finlay σε μετάφραση Αλ. Παπαδιαμάντη, διαπιστώνει ότι το έργο διαθέτει και αρετές. Η πλούσια εξιστόρηση των γεγονότων, η άμεση βίωσή τους από τον συγγραφέα, το γλαφυρό και εναργές ύφος, η ευρύτητα της σύνθεσης και η ανάδειξη της σημασίας του οικονομικού και κοινωνικού παράγοντα στη διαμόρφωση του ιστορικού γίνεσθαι προσγράφονται στα θετικά στοιχεία του συγγράμματος. ³⁰⁷ Ο Τ. Βουρνάς, ως επιμελητής παλιότερης έκδοσης της ιστορίας του Finlay, παρατηρεί σχετικά ότι η κοινωνιολογική και οικονομιστική προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων από τον Finlay δε γίνεται μεθοδικά και τον οδηγεί σε σοβαρά λάθη. Επιπλέον θεωρεί ότι η οικονομικού τύπου μεθοδολογική του προσέγγιση είναι μονομερής και όχι συνθετική ή ολιστική και δεν του δίνει τη δυνατότητα να θεωρήσει το ιστορικό γεγονός ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης πολλών παραγόντων. Παρά τις μεθοδολογικές της αδυναμίες η ιστορία του Finlay είναι ένα αξιόλογο έργο που έχει το χαρακτήρα ιστορικής πηγής, αλλά πρέπει να αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη από τον ερευνητή και απαιτεί τη συγκριτική μελέτη και άλλων ανάλογων πηγών για τη διασταύρωση των πληροφοριών. ³⁰⁸

Από τις άλλες ξένες γενικές ιστορίες της Επανάστασης άξιες μνείας είναι δύο γερμανικές: 1) η δίτομη του G. Gerwinus, η οποία αντιστοιχεί στον 5^ο και 6^ο τόμο της γερμανικής εικοσάτομης “Ιστορίας του 19ου αιώνα”. ³⁰⁹ Ο Gerwinus διακρίνεται για την συνθετική του ικανότητα, τη σοβαρότητα, εν μέρει για την αντικειμενικότητά του, για τους σύντομους χαρακτηρισμούς προσώπων και για την αναφορά του στις πολιτικές και διπλωματικές ζυμώσεις στην Ευρώπη, στηριζόμενος σε πλούσιο ανέκδοτο υλικό. Υστερεί στα στρατιωτικά γεγονότα, όπου ακολουθεί τον Τρικούπη. ³¹⁰ 2) η δίτομη επίσης ιστορία του Karl Mendelssohn Bartholdy ³¹¹ ο οποίος δεν έμεινε πολύ καιρό στη χώρα μας για να γνωρίσει και να κρίνει εύστοχα το λαό της. Στηρίχθηκε όμως στη βοήθεια Ελλή-

306. Μίλλερ Γουιλ., “Τα 50 έτη του Φίνλεϋ εν Ελλάδι”, *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος*, Α' [νέα σειρά], τ.χ. 1, 1928, 35-36.

307. Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Α', ό.π., 15-16.

308. Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης* (μτφ. Α. Γεωγούλη – επιμ. Τ. Βουρνάς), Α'. Τολίδης, Αθήνα 1971, 8-9.

309. Gerwinus G., *Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts seit den Wiener Verträgen*, V-VI. Leipzig 1861-1862.

310. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ε', ό.π., 7-8.

311. Mendelssohn Bartholdy K., *Geschichte Griechenlands: von der Eroberung Konstantinopels durch die Türken im Jahre 1453 bis auf unsere Tage*. S. Hirzel, Leipzig A' (1870), B' (1874).

νων φίλων του και στις ως τότε εκδεδομένες πηγές και βοηθήματα. Το μεγάλο πλεονέκτημα ήταν ότι είχε πρόσβαση και χρησιμοποίησε ένα πλήθος ανέκδοτων εγγράφων από τα Αρχεία της Βιέννης. Το μειονέκτημα είναι ότι δε διέθετε την ψύχραιμη και ήρεμη σκέψη του Gerwinus, αλλά παρασυρόμενος από ευδιάκριτο πάθος οδηγήθηκε συχνά σε ακρότητες και υπερβολές.³¹² Οι Γερμανοί υπήρξαν αντικειμενικότεροι κριτές από όλους τους φιλέλληνες, γιατί βρισκονταν έξω από τον ανταγωνισμό των τριων Μεγάλων Δυνάμεων. Ο ρομαντισμός και η αγάπη τους για τις κλασικές σπουδές τούς ωθούσαν στην εξιδανίκευση του ελληνικού αγώνα και στην αντιμετώπισή του με συμπάθεια.³¹³ Οι πιο γνωστοί από τους υπόλοιπους— οι περισσότεροι αξιωματικοί — είναι ο A. Müller, ο Friedrich Müller, ο K. Heideck και κατά τα τελευταία χρόνια της διακυβέρνησης του Καποδίστρια ο Fr. Thiersch, ο οποίος επιτίθεται σφοδρά εναντίον του Κυβερνήτη.³¹⁴

Από τις υπόλοιπες εκδόσεις ξεχωρίζει αυτή του Ed. Blaquiere³¹⁵ στην οποία ο συγγραφέας χωρίς να παραγνωρίζει γενικά τα ελαττώματα των νεότερων Ελλήνων τα οποία ερμηνεύει, εξαιρεί και επαινεί τις ηθικές και πνευματικές αρετές τους.³¹⁶ Ο Gordon στον Πρόλογο της δικής του ιστορίας παρατηρεί για τον Blaquiere ότι αν και είναι “μερολήπτης”, εντούτοις είναι “φιλαλήθης”.³¹⁷ Οι Άγγλοι συγγραφείς Ch. Stanhope, J. Emerson και W. Martin Leake εκφράζουν ενδιαφέρουσες κρίσεις για τη σύνθεση της ελληνικής κοινωνίας, για την κατάσταση της παιδείας και για άλλα θέματα. Υπήρξαν ψυχροί αλλά θετικότεροι από πολλούς άλλους στις κρίσεις τους για τα ελληνικά πράγματα.³¹⁸ Ιδιαίτερα ο Will. Martin Leake,³¹⁹ Άγγλος περιηγητής, αν και δεν ήταν παρών στον Αγώνα, εντούτοις είχε συλλέξει αυθεντικές πληροφορίες από τις περιηγήσεις του. Ιστορεί τα συμβάντα των ετών 1820-1825. Οι αφηγήσεις του είναι περιεκτικές και οι κρίσεις του εύστοχες. Παρέχει μια σαφή και αληθή εικόνα για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ξεπήδησε ο Αγώνας και για τις δυσχέρειες, εσωτερικές και εξωτερικές, που αντιμετώπισε κατά την προπαρασκευή και εξέλιξή του.³²⁰

312. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ε', ό.π., 8.

313. Βακαλόπουλος Απ., *Επίλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της Ελληνικής Επανάστασης*, Α', ό.π., 18.

314. Βακαλόπουλος Απ., ό.π., 18.

315. Blaquiere Ed., *The Greek Revolution, its Origin and Progress: together with some Remarks on the Religion, national Character & c in Greece*. W. Whittaker, London 1824.

316. Μαμώνη Κυρ., “Ξενόγλωσσοι εκδόσεις (1821- 1829) περί τον Αγώνα: βιβλιογραφικά αναλύσεις”, *Μνημοσύνη*, 3, 1970-71, 437.

317. Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, Α', ό.π., 11 (not. 1).

318. Βακαλόπουλος Απ., *Επίλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της Ελληνικής Επανάστασης*, Α', ό.π., 18.

319. Leake Martin W., *An historical Outline of the Greek Revolution, with a few Remarks on the present State of Affairs in that Country*. London 1826.

320. Μαμώνη Κυρ., “Ξενόγλωσσοι εκδόσεις (1821-1829) περί τον Αγώνα: βιβλιογραφικά αναλύσεις”, ό.π., 473.

Οι ξένοι απομνημονευματογράφοι που βρέθηκαν στην Ελλάδα της εποχής του Αγώνα είτε ως περιηγητές, είτε ως αγωνιστές, είτε ως αξιωματικοί, αναμφισβήτητα μας δίνουν πολλές χρήσιμες πληροφορίες. Τα έργα τους έχουν περισσότερο προσωπικό χαρακτήρα από τα αντίστοιχα ελληνικά, γιατί αφηγούνται κυρίως τις δικές τους περιπέτειες, τα βιώματα και τις εντυπώσεις τους από τον ελλαδικό χώρο και διατυπώνουν τις απόψεις και τις σκέψεις τους για την όψη της διαφορετικής κοινωνίας που γνώρισαν.³²¹ Επειδή είχαν ζήσει μια διαφορετική πραγματικότητα στη δική τους πατρίδα, συχνά γίνονταν επικριτικοί, αυστηροί και πικρόχολοι, ώστε να μας κάνουν να δούμε κι εμείς τα πράγματα όπως πραγματικά ήταν. Κάποιες φορές μάλιστα η πικρία και η απογοήτευση που δοκίμασαν από τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα και την κακή οργάνωση του Αγώνα τούς εξώθησε σε αποδοκιμαστικά και καταγγελτικά σχόλια στο εξωτερικό εναντίον Ελλήνων αγωνιστών και πολιτικών ανδρών. Άλλοτε πάλι η ανάγκη για εξυπηρέτηση συγκεκριμένων πολιτικών σκοπιμοτήτων τους υπαγορεύει τη δημιουργία μιας προπαγανδιστικής και μεροληπτικής συγγραφής.

Ο Τ. Κανδηλώρος θεωρεί τους ξένους ιστοριογράφους ακατάλληλους για να συγγράψουν ελληνική ιστορία. Επικρίνει μάλιστα την τάση των Ελλήνων ιστορικών να επικαλούνται διαρκώς τις κρίσεις ξένων συγγραφέων για τα ελληνικά ιστορικά ζητήματα. Θεωρεί αυτή την τάση υπερβολική που φθάνει μάλιστα στα όρια της κατάχρησης. Σύμφωνα με την άποψή του, την ελληνική ιστορία όλων των αιώνων και μάλιστα των νεότερων πρέπει να την γράψουν ευσυνείδητα οι Έλληνες οι οποίοι είναι οικειότεροι και προς τα πρόσωπα και προς τα πράγματα. Οι ξένοι είναι συνήθως και προς όλα αυτά ξένοι.³²²

B) Λογική ανάλυση

Οι ορισμοί των λογικών εννοιών που θα συναντήσουμε κατά την ανάλυση των επιχειρημάτων παρατίθενται σε έναν ειδικό πίνακα ανάλυσης λογικών όρων που έπεται της όλης εργασίας.

Το κύριο και βασικό επιχείρημα του Μακρυγιάννη στο οποίο συνοψίζει τις απόψεις του για το σκοπό της ιστοριογραφικής συγγραφής, που είναι η αλήθεια και η αντικειμενικότητα κατά την προσέγγιση και εξιστόρηση των γεγονότων και για την επίδραση που μπορεί αυτή να ασκήσει στους μεταγενέστερους με το διδακτικό και φρονηματιστικό της

321. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ε', ό.π., 15.

322. Κανδηλώρος Τάκ., *Η φιλική Εταιρεία 1814-1821*, (Προοίμιον). Τυπ. Ν. Φραντζεσκάκη & Σία, Αθήνα 1926, 22.

χαρακτήρα, είναι το εξής: «Τοῦ εἶπα (τοῦ ἱστοριογράφου Πρωτοσύγκελλου Φραντζῆ) “Ἡ ἱστορία θέλει πατριωτισμό, νά εἰπῆς καί τῶν φίλωνέ σου καί τά καλά καί τά κακά, καί τοιούτως φωτίζονται οἱ μεταγενέστεροι ὅπου θά τήν διαβάσουν, νά μήν πέφτουν σέ λάθη καί τότε σχηματίζονται τά ἔθνη”». (Απομιν., βιβλ. Γ΄, κεφ. Δ΄, 397).³²³

Ὡς προς τη λογική του δομή το ανωτέρω επιχείρημα έχει την εξής μορφή:³²⁴

1η προκειμένη: Ἡ ἱστορία θέλει πατριωτισμό, νά εἰπῆς καί τῶν φίλωνέ σου καί τά καλά καί τά κακά, 2η προκειμένη: καί τοιούτως φωτίζονται οἱ μεταγενέστεροι ὅπου θά τήν διαβάσουν, νά μήν πέφτουν σέ λάθη καί τότε σχηματίζονται τά ἔθνη. Το συμπέρασμα ελλείπει ἀπό τον παρόντα συλλογισμό ο οποίος είναι ελλιπής ἢ ελλειπτικός ως προς το συμπέρασμα και επομένως χαρακτηρίζεται ως βραχυλογικός συλλογισμός.³²⁵ Εὐκολα μπορεί κανείς να εννοήσει το συμπέρασμα ἐξάγοντάς το ἀπό τα συμφραζόμενα. Θα μπορούσε επομένως το συμπέρασμα να έχει την εξής μορφή: [Ἡ ἀμερόληπτη ἱστορική συγγραφή συντελεῖ στό μέλλον στό σχηματισμό ὑγιῶν ἐθνῶν]. Εξάλλου ἕνας λαϊκός λόγος, ὅπως είναι αὐτός του Μακρυγιάννη, δικαιολογεί την ὑπαρξη βραχυλογικῶν συλλογισμῶν, διότι ἀπό την ἀφήγησή του ἀπορρέουν συμπεράσματα εὐκόλως ἐξαγόμενα ἀπό τα συμφραζόμενα, καθὼς πολλά ἀπό τα λόγια του ἀποτελοῦν ἀπόσταγμα λαϊκῆς σοφίας που συχνά ἔχουν την ἰσχύ ἀποφθέγματος.

Ὡς προς τον ἀριθμό των προκειμένων του ο συλλογισμός είναι ἔμμεσος γιατί το ἐννοούμενο συμπέρασμα προκύπτει και ἀπό τις δύο προκειμένες.³²⁶ Με βάση τους γενικούς

323. Τα αποσπάσματα του κειμένου των “Απομνημονευμάτων” του Ι. Μακρυγιάννη ἔχουν ληφθεῖ, ὅπως και στο κομμάτι της ιστορικής ἀνάλυσης των επιχειρημάτων, ἀπό την ἔκδοση: Μακρυγιάννης Ἰωάν., “Απομνημονεύματα” (Εἰσαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ.

324. Σχετικά με τους ὅρους επιχείρημα, συλλογισμός βλ. ἐιδικό πῖνακα ἀνάλυσης λογικῶν ὄρων.

325. Ο βραχυλογικός συλλογισμός είναι ἕνας ελλιπής συλλογισμός ὅπου για λόγους συντομίας και με βάση την ἀρχή “τά εὐκόλως ἐννοούμενα παραλείπονται” μπορεί να υστερεῖ ως προς τη πρώτη ἢ τη δεύτερη προκειμένη ἢ ως προς το συμπέρασμα. Η ἀπλή μορφή βραχυλογικῶν συλλογισμῶν ονομάζεται ἐνθύμημα. Τον ὄρο εἰσάγει ο Αριστοτέλης στη “Ρητορική”: «ἐνθύμημα καί ἐξ ὀλίγων τε καί πολλάκις ἐλαττόνων ἢ ὁ πρῶτος συλλογισμός» βλ. Αριστοτέλης, Ρητορική, Α2 1357α 16-17 και Β21, 1394α 25κ.ε. και 22, 1395b 21.

Περί βραχυλογικῶν συλλογισμῶν βλ. γλωσσάρι ὄρων της Λογικῆς, ὅπου ἐμπεριέχεται και η σχετική βιβλιογραφία. Περί ἐνθυμήματος και τη σχετική με αὐτό βιβλιογραφία βλ. ἐπίσης στο γλωσσάρι ὄρων της Λογικῆς.

326. Ἐμμεσοί ονομάζονται οἱ συλλογισμοί που ἔχουν ὄχι μια ἀλλά περισσότερες δεδομένες κρίσεις. Το συμπέρασμα σ’ αὐτούς δε συνάγεται ἀμεσα, ἀλλά ἔμμεσα, δηλαδή με τη βοήθεια ἐνός μέσου ὄρου, ἐνός τρίτου δεδομένου που βοηθάει να συνδέσουμε δύο ἄλλα που βρίσκονται σε σχέση μαζί του και ἔτσι να συναγάγουμε μια νέα κρίση, να καταλήξουμε σε συμπέρασμα. βλ. σχετικά Τατάκης Β., Λογική. Θεσ/νίκη 1966, 195. Σχετικά με τους ἔμμεσους συλλογισμούς και την ἀνάλογη βιβλιογραφία βλ. γλωσσάρι ὄρων της Λογικῆς.

κανόνες εγκυρότητας του συλλογισμού, επειδή και οι δύο προκειμένες διατυπώνονται καταφατικά, το ευκόλως εννοούμενο συμπέρασμα του βραχυλογικού συλλογισμού, που προκύπτει από το συνδυασμό των δύο προκειμένων, οφείλει να είναι καταφατικό.³²⁷

Ο παρών συλλογισμός είναι παραγωγικός, καθότι οι βραχυλογικοί είναι παραγωγικοί συλλογισμοί.³²⁸ Όσον αφορά τη συλλογιστική πορεία ο συλλογισμός είναι παραγωγικός, γιατί η διανοητική πορεία διαγράφεται από τα γενικά στα ειδικά, δηλαδή αναχωρούμε από μια γενική και αφηρημένη αρχή για να καταλήξουμε σε ένα συγκεκριμένο και ειδικό συμπέρασμα.³²⁹ Συγκεκριμένα εδώ ο συγγραφέας ξεκινώντας από τη γενική άποψη ότι ο ειλικρινής, αντικειμενικός και αμερόληπτος ιστορικός λόγος μπορεί να φωτίσει, να διδάξει και να φρονηματίσει τους ανθρώπους ώστε αυτοί αποφεύγοντας λάθη του παρελθόντος να συντελέσουν, όπως καταλήγει στο συμπέρασμα, ειδικά στο σχηματισμό υγιών, φιλελεύθερων και δημοκρατικών εθνών.

Προκειμένου να ελέγξουμε την ορθότητα του συλλογισμού θα εξετάσουμε αν ο συλλογισμός είναι έγκυρος και οι προκειμένες του αληθείς. Συνεπώς στον εξεταζόμενο παραγωγικό συλλογισμό υποχρεούμεθα να εξετάσουμε κατά πόσον οι προκειμένες του είναι αληθείς κρίσεις - προτάσεις και επομένως και το συμπέρασμα, ως λογικό επακόλουθό τους, είναι αληθές, προκειμένου να διαπιστώσουμε την εγκυρότητά του.³³⁰ Η αλήθεια των προτασιακών κρίσεων αφορά στο περιεχόμενό τους και συγκεκριμένα στη νοηματική σχέση προκειμένων - συμπεράσματος με την πραγματικότητα. Αν οι προκειμένες και το συμπέρασμα ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, τότε τις θεωρούμε αληθείς κρίσεις - προτάσεις. Πράγματι στο συγκεκριμένο επιχείρημα οι προκειμένες και το συμπέρασμα ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, γιατί όντως η αντικειμενική και η αμερόληπτη ιστοριογραφία διδάσκει, φρονηματίζει τους πολίτες ώστε να μην περιπίπτουν στα λάθη που έπεσαν οι πρόγονοί τους και επομένως να είναι ικανοί να δημιουργήσουν έθνη ανεξάρτητα, φιλελεύθερα και δημοκρατικά. Με βάση τα ανωτέρω συμπεραίνουμε ότι τόσο οι προ-

327. Με βάση το δεύτερο κανόνα εγκυρότητας του συλλογισμού που αναφέρεται στις προτάσεις του συλλογισμού ισχύει το ακόλουθο: «Όταν και οι δύο προκειμένες είναι προτάσεις καταφατικές, πρέπει και το συμπέρασμα να είναι καταφατικό». βλ. Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*, 2η έκδ. Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα 1985, 143.

Σχετικά με τους κανόνες εγκυρότητας του συλλογισμού και την ανάλογη βιβλιογραφία βλ. γλωσσάρι όρων της Λογικής.

328. Σχετικά με την ανωτέρω αρχή βλ. Τατάκης Β., *Λογική*, ό.π., 222.

329. Ένα επιχείρημα είναι παραγωγικό όταν το συμπέρασμα που έπεται των προκειμένων εμφανίζεται ως λογικό επακόλουθό τους. βλ. σχετικά Πορτίδης Δ., Ψύλλος Στ., Αναπολιτάνος Διον., *Λογική: η δομή του επιχειρήματος*. Νεφέλη, Αθήνα 2007, 21-22 βλ. σχετικούς με τον παραγωγικό συλλογισμό ορισμούς και βιβλιογραφικές αναφορές στο γλωσσάρι όρων της Λογικής.

330. Σχετικά με την έννοια της εγκυρότητας του επιχειρήματος βλ. Πορτίδης Δ., Ψύλλος Στ., Αναπολιτάνος Διον., ό.π., 21-24.

κείμενες όσο και το εννοούμενο συμπέρασμα είναι αληθείς κρίσεις - προτάσεις.³³¹

Ο παρών παραγωγικός συλλογισμός έχει αληθείς προκείμενες και συμπέρασμα και ως εκ τούτου θεωρείται ένας έγκυρος παραγωγικός συλλογισμός. Επιπλέον ο συλλογισμός είναι ορθός γιατί είναι συγχρόνως έγκυρος και οι προκείμενες του αληθείς.³³²

Γ) Συμπεράσματα από την ανάλυση του συλλογισμού

Το κύριο και αντιπροσωπευτικότερο επιχείρημα του κεφαλαίου, στο οποίο ο Μακρυγιάννης συνοψίζει τις απόψεις του για το σκοπό της ιστοριογραφικής συγγραφής και για το διδακτικό και φρονηματιστικό της χαρακτήρα ως προς τη λογική του δομή συνιστά έναν βραχυλογικό συλλογισμό, αφού ελλείπει το συμπέρασμα, το οποίο δύναται ευκόλως να εννοηθεί από τα συμφραζόμενα. Ως προς τη συλλογιστική του πορεία ο συλλογισμός είναι παραγωγικός, ο οποίος μάλιστα πληροί τους κανόνες της εγκυρότητας. Επιπλέον είναι ένας ορθός συλλογισμός διότι είναι συγχρόνως έγκυρος και οι προκείμενες του αληθείς κρίσεις-προτάσεις.

Ο κύριος συλλογισμός του Μακρυγιάννη σχετικά με τον τρόπο που πρέπει να γράφεται η ιστορία: «*Ἡ ἱστορία θέλει πατριωτισμό, νά εἰπῆς καί τῶν φίλωνέ σου καί τά καλά καί τά κακά...*» ως προς το περιεχόμενό του έχει ιδεολογικό χαρακτήρα. Τόσο ο κύριος συλλογισμός όσο και τα επιμέρους συναφούς περιεχομένου επιχειρήματα που τον πλαισιώνουν και τον συμπληρώνουν απηχούν τις ιδέες και τις απόψεις τού Μακρυγιάννη σχετικά με τις προϋποθέσεις και τις αρχές που πρέπει να τηρούνται προκειμένου ο ιστοριογράφος να δημιουργήσει ένα σύγγραμμα που θα στηρίζεται στην αλήθεια, την αντικειμενικότητα και την αμεροληψία, απαλλαγμένος από πολιτικές ή κομματικές εξαρτήσεις, από προσωπικές συμπάθειες ή αντιπάθειες, από προσωπικά συμφέροντα, από εγωιστικές τάσεις αυτοπροβολής ή από αδυναμίες και πάθη.

Κατά τη διερεύνηση του όλου θέματος, του σχετικού με την ιστοριογραφία του Αγώνα, διαπιστώνουμε ότι εκτός από τον Μακρυγιάννη όλοι σχεδόν οι ιστοριογράφοι και απομνημονευματογράφοι της εποχής του υπόσχονται και δεσμεύονται απέναντι στους αναγνώστες ότι θα στηρίξουν την έρευνά τους και τη συγγραφή τους στην αυτοψία, διότι ως αυτόπτες μάρτυρες, αυτόκοι και αυτοурγοί των γεγονότων έχουν τη δυνατότητα να αναπλάσουν και να ανασυνθέσουν πιστά την ιστορική πραγματικότητα με στό-

331. Σχετικά με τις αληθείς προτάσεις ενός επιχειρήματος βλ. ειδικό πίνακα λογικών όρων, όπου εμπεριέχεται και η σχετική βιβλιογραφία.

332. Για να θεωρηθεί ένα επιχείρημα (ή ένας συλλογισμός) λογικώς ορθό(ς) πρέπει να είναι συγχρόνως έγκυρο(ς) και οι προκείμενες του αληθείς. Σχετικά με την ορθότητα του επιχειρήματος και την ανάλογη βιβλιογραφία βλ. γλωσσάρι όρων Λογικής.

χο την ανεύρεση και καταγραφή της αλήθειας. Ως βασική εγγύηση της ειλικρίνειας και της εγκυρότητας των πληροφοριών τους επικαλούνται τον έντιμο βίο τους και τον ηθικό, άμεμπτο και αξιοπρεπή χαρακτήρα τους. Η συνήθεια των ιστοριογράφων να στηρίζουν την έρευνά τους στην αυτοψία και να υπόσχονται ότι θα καταγράψουν την αλήθεια άγει την καταγωγή της από τους αρχαίους Έλληνες ιστοριογράφους, όπως ο Ηρόδοτος, ο Θουκυδίδης και ο Λουκιανός, συνεχίζεται διαμέσου των αιώνων και αποτελεί κοινό τόπο στα προοίμια τόσο των Ρωμαίων ιστοριογράφων όσο και των Βυζαντινών βιογράφων και χρονογράφων.

Τόσο οι ιστορικοί της Επανάστασης, όπως ο Σπ. Τρικούπης και ο Ι. Φιλήμων, όσο και οι απομνημονευματογράφοι στο σύνολό τους, είτε είναι προεστοί, είτε στρατιωτικοί, είτε κληρικοί, εξαγγέλλουν από τα Προλεγόμενα ή το Προοίμιο της συγγραφής τους ότι θα σεβαστούν την αλήθεια με κάθε μέσο. Ο Ι. Μακρυγιάννης αναφέρει σε πολλά σημεία των “Απομνημονευμάτων” ότι “*ἐγὼ τὴν ἀλήθεια θὰ τὴν εἰπῶ γυμνή*” ή “*θὰ σημειῶσω γυμνή τὴν ἀλήθεια καὶ χωρὶς πάθος*”. Ωστόσο τόσο αυτός όσο και οι λοιποί απομνημονευματογράφοι αναλώνονται στο να υπερασπίσουν τη “δική τους αλήθεια”, δηλαδή στο να παρουσιάσουν τα γεγονότα κάτω από τη δική τους οπτική γωνία, με βάση τα δικά τους κριτήρια θέασης και αποτίμησης των συμβάντων.

Όλοι οι συγγραφείς, αυτόπτες ενίοτε μάρτυρες των γεγονότων και αφηγητές τους αργότερα, επηρεάζονται στις εκτιμήσεις τους από προσωπικά αισθήματα, συμπάθειες ή αντιπάθειες, ανταγωνισμούς, προκαταλήψεις ή πολιτικές σκοπιμότητες. Επιπλέον η δυσκολία προσέγγισης των γραπτών πηγών, η ανεπάρκεια γνώσεων και πληροφοριών αποτελούν άλλο ένα σημαντικό εμπόδιο στην εκφορά ενός αντικειμενικού ιστορικού λόγου. Όταν μάλιστα οι συγγραφείς είναι ξένοι, η δυσχέρεια στην κατανόηση της ελληνικής πραγματικότητας και στην αξιολόγηση της συγκεκριμένης ελλαδικής συγκυρίας αποδεικνύονται κατά κανόνα μεγαλύτερα κωλύματα στην αντικειμενική καταγραφή των γεγονότων.

Το ίδιο το γραμματειακό είδος του απομνημονεύματος από τη φύση του επιβάλλει την τάση αυτοπροβολής του γράφοντος, την φιλαυτία, την εξύμνηση των ηρωικών κατορθωμάτων του ιδίου ή τον εγκωμιασμό των συγγενών και φίλων ή και της κοινωνικής τάξης στην οποία ανήκει. Το στοιχείο αυτό σε συνδυασμό με την αντιπαράθεση, τον ανταγωνισμό και τη σύγκρουση μεταξύ των αγωνιστών – απομνημονευματογράφων στερούν από το είδος την προσδοκώμενη αντικειμενικότητα, εγκυρότητα και αμεροληψία. Ο έντονος τοπικισμός και η πολιτική στράτευση επίσης οδηγούν στην αλλοίωση της ιστορικής πραγματικότητας.

Τα αυτοβιογραφικά κείμενα αυτής της περιόδου είναι συχνά γεμάτα υπερβολές, ανακρίβειες, ψευδολογίες, εσκεμμένες αποσιωπήσεις γεγονότων που οδηγούν στην παραποίηση, διαστρέβλωση, παραμόρφωση και παραχάραξη της ιστορικής αλήθειας. Για την ανάλυση των πικρών αληθειών ή και πραγματικών ανακριβειών, για την απόκρουση

κατηγοριών ή την απαλλαγή ευθυνών, δημοσιεύτηκαν πολλές “Απαντήσεις”, “Επικρίσεις”, “Επανορθώσεις” και “Αναθεωρήσεις” απέναντι σε δημοσιεύματα που δεν ήταν αρεστά στους επικρινόμενους. Η νοθεία της αλήθειας κατά την περιγραφή μαχών, η αμοιβή, ο έπαινος και η επιβράβευση ανίκανων ή αμέτοχων ατόμων στις πολεμικές αναμετρήσεις και ο ταυτόχρονος παραγκωνισμός των ικανών, των πραγματικών ηρώων, πυροδότησε τις αντιδράσεις των θιγόμενων αγωνιστών και τις δημοσιεύσεις κειμένων ή άρθρων στον Τύπο προς αποκατάσταση της αλήθειας και δικαίωσή τους.

Στο πλαίσιο αυτής της τακτικής κινείται και ο Μακρυγιάννης, κατηγορώντας και επικρίνοντας σκληρά τους συγχρόνους του απομνημονευματογράφους, που είτε θέλησαν να σφετερισθούν τη δόξα του από επιτυχείς μάχες, είτε θέλησαν να του αποδώσουν ευθύνες για αποτυχημένες στρατιωτικές αναμετρήσεις. Τα πυρά του δέχεται ο Πρωτοσύγκελλος Αμβρ. Φραντζής για τις κατηγορίες που περιέχονται στο σύγγραμμά του σχετικά με τον ρόλο των Ρουμελιωτών και του ιδίου του Μακρυγιάννη στον εμφύλιο πόλεμο. Στο στόχαστρό του μπαίνει και ο Κάρ. Παπαδόπουλος που θέλησε να του κλέψει τη δόξα από τη μάχη στους Μύλους του Ναυπλίου κατά τον Ιούνιο του 1825, αποδίδοντας στον τακτικό στρατό υπό τις οδηγίες του την επιτυχία της αναμέτρησης. Ο Αλ. Σούτσος και κυρίως ο Χρ. Περραιβός και ο Διον. Σουρμελής δέχονται τις αυστηρές επικρίσεις του, γιατί επιχείρησαν να του επιρρίψουν όλες τις ευθύνες για την αποτυχία της μάχης στον Ανάλατο Αττικής κατά το 1827, ενώ κατά γενική ομολογία οι ευθύνες βαρύνουν τους επικεφαλής του στρατεύματος, τους φιλέλληνες Κόχραν και Τζούρτζς.

Με ένα επιπλέον επιχείρημα ανάλογο περιεχομένου ο Μακρυγιάννης κατηγορεί δριμύτατα, καταδικάζει και καταγγέλλει εκείνους τους ιστοριογράφους που γράφουν κατ’ εντολή κάποιου πολιτικού άνδρα ή κάποιας φατρίας ή είναι στρατευμένοι στο Αγγλικό, το Γαλλικό ή το Ρωσικό κόμμα και εξυπηρετούν τα συμφέροντά του με το να αποσιωπούν τη δράση κάποιων αγωνιστών ή να οικειοποιούνται τα κατορθώματά τους ή και να τα αποδίδουν σε άλλους, ανάξιους ή ανύπαρκτους ήρωες.

Ο Μακρυγιάννης δεν είναι ιδιοτελής, δεν είναι εξαρτημένος από πολιτικά κόμματα και φατρίες και όσο κι αν δεν είναι πάντοτε ειλικρινής, αντικειμενικός και αξιόπιστος, ωστόσο είναι αυθόρμητος, αυθεντικός, ακέραιος και έντιμος. Η αλήθεια την οποία προβάλλει και υπερασπίζεται μπορεί να είναι η δική του αλήθεια, όπως δηλαδή αυτός την αντιλαμβάνεται, όμως τα κίνητρα για την προάσπισή της είναι αγαθά και πηγάζουν από την καλή προαίρεση του αγωνιστή. Αυτά δεν είναι άλλα από τον προς την πατρίδα και τη θρησκεία ζήλο, την αγάπη για το δίκιο και την ελευθερία. Ως χαρακτήρας είναι έντιμος, αφιλοκερδής, φιλαλήθης και ποτέ “δέν ψεύδεται ἐν ἐπιγνώσει” σύμφωνα με την άποψη του Ι. Βλαχογιάννη.

Ο Μακρυγιάννης μπορεί να μην είναι πάντοτε αντικειμενικός και αξιόπιστος, παρά τις ειλικρινείς και αγαθές προθέσεις του, γιατί αντιμετωπίζει δυσχέρειες και κωλύματα

ως προς την εκτίμηση και αξιολόγηση των γεγονότων. Η ημιμάθειά του και η αδυναμία του να αξιοποιήσει σωστά το γραπτό λόγο περιορίζουν τις προσβάσεις του στη σωστή γνώση και πληροφόρηση και περαιτέρω στην καλλιέργεια της κριτικής σκέψης. Υιοθετεί συνήθως τη λαϊκή, θρησκευτική ή μυθοπλαστική αντίληψη της ιστορίας, γιατί αδυνατεί να ερμηνεύσει την πολιτική ιστορία του Αγώνα, να κατανοήσει τις διεθνείς συγκυρίες και να αποτιμήσει ουσιαστικά το ρόλο των ξένων δυνάμεων, τις πολιτικές επεμβάσεις και εξαρτήσεις.

Η αξιοπιστία του είναι απόλυτη στην “ηθογραφία” των προσώπων του Αγώνα, στην ανίχνευση των ψυχικών κινήτρων των πρωταγωνιστών, στην περιγραφή της αθέατης πλευράς των γεγονότων. Τα στοιχεία αυτά υποβοηθούν τον μελετητή της περιόδου αυτής, γιατί παρέχουν πολύτιμο υλικό για την ερμηνεία των πράξεων και των παραλείψεων των αγωνιστών και κατ’ επέκταση βοηθούν στην προσέγγιση και κατανόηση του πολιτικού, κοινωνικού και πολιτιστικού κλίματος της εποχής.

Δεν είναι μόνο η αξιοπιστία του Μακρυγιάννη αμφισβητήσιμη. Όλοι οι ιστοριογράφοι και απομνημονευματογράφοι του Αγώνα έχουν επικριθεί για μεροληψία, έλλειψη αντικειμενικότητας, μονόπλευρη αντίληψη των γεγονότων και κάποιοι μάλιστα για ψευδολογίες, ανακρίβειες και διαστρεβλώσεις της αλήθειας με ποικίλα κίνητρα. Οι αγωνιστές που είναι οι μετέπειτα αφηγητές των γεγονότων γράφουν για να εκφραστούν κατά βούληση ή να επανορθώσουν για τυχόν παραλείψεις ή σφάλματα, για να πληροφορήσουν το κοινό ή για να νιώσουν ικανοποίηση για το ποσοστό της συμμετοχής τους στα ένδοξα κατορθώματα ή ακόμα για να εκθειάσουν και να εγκωμιάσουν πολιτικούς άνδρες και παρατάξεις στους οποίους πρόσκεινται ευμενώς.

Και η αξιοπιστία των ξένων φιλελλήνων, περιηγητών ή αξιωματικών έχει αμφισβητηθεί σε μεγάλο βαθμό, είτε γιατί περιέπεσαν σε ιστορικά σφάλματα λόγω άγνοιας ή μη κατανόησης της ελληνικής πραγματικότητας, είτε γιατί με τα συγγράμματά τους υπηρέτησαν την πολιτική των χωρών από τις οποίες προέρχονταν ή συγκεκριμένες πολιτικές σκοπιμότητες.

Ανεξάρτητα από το αν κατάφεραν ή όχι οι συγγραφείς αυτής της περιόδου να είναι αμερόληπτοι και αξιόπιστοι στο μέτρο του δυνατού, όλοι τους φιλοδοξούσαν να αφήσουν, μέσω της απομνημόνευσης των ηρωικών πράξεων, ένα έργο που θα αντέξει στο χρόνο, που θα αποτελέσει μια σημαντική εποποιΐα χάριν των επερχόμενων γενεών. Αυτή η φιλοδοξία και προσδοκία απαντά και στα έργα αρχαίων Ελλήνων αλλά και Βυζαντινών ιστοριογράφων, καθώς όλοι από το Προοίμιο του έργου τους εύχονται η συγγραφή τους να καταστεί “κτῆμα ἐς αἰί”.

Ο Μακρυγιάννης σε πολλά σημεία των “Απομνημονευμάτων” του τονίζει το διδακτικό, φρονηματιστικό, ηθικοπλαστικό σκοπό της ιστορίας. Φιλοδοξεί μέσω της συγγραφής του να νουθετήσει “τους αδελφούς αναγνώστες” και προσδιορίζει τον παραδειγματικό ρόλο της ιστορίας για τους μεταγενέστερους: “Η ιστορία θέλει πατριωτι-

σμό, νά εἰπῆς καί τῶν φίλωνέ σου καί τά καλά καί τά κακά, καί τοιούτως φωτίζονται οἱ μεταγενέστεροι ὁπού θά τήν διαβάσουν, νά μήν πέφτουν σέ λάθη καί τότε σκηματίζονται τά ἔθνη”.

Τα κίνητρα και οι αιτίες ἐμπνευσης του Μακρουγιάννη για τη διατύπωση αυτών των επιχειρημάτων, των σχετικών με την ιστοριογραφική συγγραφή, πηγάζουν από την ανάγκη του να καταγγείλλει τη στρατευμένη ιστοριογραφία και ὅσους την εκπροσωπούν καταδικάζοντας την ἐξάρτησή τους από πολιτικούς ἄνδρες ἢ κομματικές παρατάξεις. Επιπλέον αναφέρεται στη δική του ιστοριογραφική μέθοδο διαβεβαιώνοντας τους ἀναγνώστες ὅτι θα υπηρετήσει την ἀλήθεια “γυμνή” και “χωρίς φόβο και πάθος”. Ὡς ἐχέγγυα της ἀξιοπιστίας του επικαλεῖται την ἀκεραιότητα και ἐντιμότητα του χαρακτήρα του. Επιπροσθέτως με τη διατύπωση αυτών των επιχειρημάτων ἐπιδιώκει να υπεραμυνθεῖ της ἡρωϊκής του δράσης σε μάχες και ἀγώνες, ὅπου οι ιστοριογράφοι της ἐποχῆς του την ἀμφισβήτησαν. Επικαλεῖται τεκμήρια και ἀποδείξεις για να ἀνασκευάσει τις εἰς βάρος του κατηγορίες, που του ἀποδίδουν ἄλλοι ἀπομνημονευματογράφοι, σχετικά με τις εὐθύνες του σε πολεμικές ἀναμετρήσεις.

Αξίζει βέβαια να ἐπισημανθεῖ ὅτι, ὅσο κι αν ἡ ἀξιοπιστία τού Μακρουγιάννη μπορεῖ να τεθεῖ ὑπό ἀμφισβήτηση, ἐντούτοις το κείμενό του κερδίζει λόγω της πηγαίας δημοτικῆς γλώσσας, του γλαφυροῦ ὕφους, της ἀμεσότητας και της ἐνάργειας στην ἔκφραση. Ἀντίθετα το “λόγιο” ἀπομνημόνευμα που ἐκπροσωπεῖται ἀπό πολλούς ἀπομνημονευματογράφους της περιόδου χαρακτηρίζεται ἀπό την ψυχρή καθαρεύουσα, την ἀφηρημένη γενίκευση, τον κουραστικό βερμπάλισμο, το πομπώδες ὕφος και τη γενικότερη ἐπιτήδευση, ἡ ὁποία καθίσταται ἀνιαρή για τον ἀναγνώστη και τον δυσκολεύει στο να διακρίνει το οὐσιώδες ἀπό το ἐπουσιώδες.

Οι Ιστοριογραφίες και τα Ἀπομνημονεύματα του Ἀγώνα ἀποτελοῦν πολύτιμες, γνήσιες και ἀuthεντικές πηγές της Ἱστορίας. Εἶναι γραμμένα ἀπό ἀυτόπτες μάρτυρες, χαρακτηρίζονται ἀπό το ἡρωϊκό στοιχείο του ’21, το ὁποῖο δεν πρέπει να περιφρονούμε, προσφέρουν λεπτομέρειες χρήσιμες για τον ἱστορικό και φωτίζουν συχνά σκοτεινές και ἀθέατες πλευρές του ἱστορικοῦ γίγνεσθαι. Ὡστόσο ἀπαιτεῖται ἐλέγχος της ἀξιοπιστίας τους, γιατί οι συγγραφείς τους, συχνά ἐνσυνείδητα ἢ και ἀσυναίσθητα, ἀπηχοῦν ἀντιλήψεις ἢ ὑποστηρίζουν ἀπόψεις ξένες προς την ἱστορική ἀλήθεια.

Οι κίνδυνοι που ἀντιμετωπίζει σήμερα ο ἱστορικός ἀπό τη μελέτη τέτοιου εἶδους κειμένων εἶναι ἀμεσοί και συχνά ἀπροσπέλαστοι. Ἡ νοθεία, ἡ ἀποσιώπηση ἢ ἡ διαστρέβλωση της ἀλήθειας μειώνουν την ἀξιοπιστία και τη φερεγγυότητα αυτών των αὐτοβιογραφικῶν κειμένων. Ὁ ἱστορικός – μελετητής της πολεμικῆς ἱστορίας του ’21 ἐπιβάλλεται να προβεῖ σε αὐστηρό ἐλεγχο των πηγῶν και των βοηθημάτων, σε συγκριτική μελέτη των ἐγγράφων και σε ἀντιπαραβολή τού ἔργου των συγγραφέων διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων ἢ ἀντιλήψεων. Μόνο μέσω της συγκριτικῆς μελέτης των πηγῶν, της κριτικῆς προσέγγισης των μαρτυριῶν και του αὐστηροῦ ἐλέγχου της ἀξιοπιστίας των ἐγγράφων δύναται να ἐντοπισθεῖ και να καταγραφεῖ ἡ ἀλήθεια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η συλλογική δράση των επαναστατημένων Ελλήνων στον Αγώνα

Α) Ιστορική - ιδεολογική ανάλυση

ι) Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας ως αποτέλεσμα συλλογικής δράσης σύμφωνα με τα επιχειρήματα του Μακρυγιάννη.

Στην Εισαγωγή των “Απομνημευμάτων” ο λόγος του Μακρυγιάννη είναι αφηγηματικός και παρέχει αρχικά πληροφορίες αυτοβιογραφικού χαρακτήρα που αναφέρονται στην προσωπική του δράση στην Πελοπόννησο, όταν ασκούσε το αξίωμα του Γενικού Αρχηγού της εκτελεστικής δύναμης της Πελοποννήσου, το οποίο έλαβε από τον Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια το Φεβρουάριο του 1829. Αναφέρεται επίσης στην εντατική προσπάθειά του να μάθει κάποια στοιχειώδη γράμματα προκειμένου να αφηγηθεί τα γεγονότα του Αγώνα.

Ο τόνος είναι εξομολογητικός και απολογητικός προς τους αναγνώστες, ζητώντας την κατανόηση των σοφών και εγγράμματων ανθρώπων για τη γλωσσική αδυναμία και τις ελλείψεις στη συγγραφή του πονήματός του. Γνωστοποιεί τις προθέσεις του σχετικά με τη συγγραφή του έργου του, υπογραμμίζοντας ότι η επιλογή και παράθεση των περιστατικών και των γεγονότων που αφορούν στους αγώνες της πατρίδας του αποτελούν απλώς τα μέσα για τη θεμελίωση του κριτικού ελέγχου των δρωμένων και σε καμιά περίπτωση δε γίνονται αυτοσκοπός. Η διδακτική και σωφρονιστική πρόθεση του συγγραφέα είναι κυρίαρχη. Δεσμεύεται ότι θα υπηρετήσει την αλήθεια επιδιώκοντας την αντικειμενικότητα, ωστόσο συχνά προβάλλει τη δική του δράση και συμβολή στον Αγώνα καθώς και των συναγωνιστών του, εξαπολύοντας έμμεσα βολές εναντίον πολιτικών ανδρών και αγωνιστών που υπηρέτησαν τα ιδιοτελή συμφέροντά τους (νιτερέσια) ζημιώνοντας ταυτόχρονα τη δυστυχημένη τους πατρίδα.

Στο πλαίσιο του διδακτικού του επιχειρήματος επιδιώκει να προβάλει τις πολιτικές και ιδεολογικές του αντιλήψεις όσον αφορά τις σχέσεις πολίτη και πατρίδας, υπογραμμίζοντας με τον ακόλουθο συλλογισμό τη σημασία της συλλογικής δράσης των ατόμων για το κοινό καλό και την ανάγκη υποχώρησης της τάσης για προβολή του ατόμου έναντι του συνόλου: «Καί διά τοῦτο ὡς πατρίδα γενική τοῦ κάθε ἐνοῦ καί ἔργο τῶν ἀγώνων τοῦ μικρότερου καί ἀδύνατου πολίτη, ἔχει κι' αὐτός τά συμφέροντά του εἰς αὐτήνη τήν πατρίδα, εἰς αὐτήνη τήν θρησκεία. Δέν πρέπει ὁ ἄνθρωπος νά βαρύνεται καί νά ἀμελῇ αὐτά· καί ὁ προκομμένος πρέπει νά φωνάζη ὡς προκομμένος τήν ἀλήθεια, τό ἴδιο καί ὁ ἀπλός. Ὅτι κρικέλα δέν ἔχει ἡ γῆς νά τήν πάρη κανεῖς εἰς τήν πλάτην του οὔτε ὁ δυνατός, οὔτε ὁ ἀδύνατος· καί ὅταν εἶναι ὁ καθείς ἀδύνα-

τος εις ένα πράμα και μόνος του δέν μπορεῖ νά πάρη τό βάρος και παίρνει και τούς άλλους και βοηθοῦν , τότε νά μήν φαντάζεται νά λέγη ὁ αἷτιος ἐγώ · νά λέγη ἐμεῖς . Ὅτι βάναμε ὅλοι τίς πλάτες, ὄχι ἕνας»¹.

Ένα επιπλέον σημαντικό επιχείρημα ανάλογου περιεχομένου διατυπώνεται από τον Μακρυγιάννη στον Επίλογο των “Απομνημονευμάτων” του, καθώς εκεί συνοψίζει όλες τις βασικές ιδέες και θέσεις του, τις οποίες παρουσίασε και υποστήριξε σε όλη την έκταση του αφηγηματικού συγγράμματός του. Στο σημείο αυτό επισημαίνοντας εκ νέου συνοπτικά τους βασικούς στόχους της συγγραφής του, υποστηρίζει με ύφος απολογητικό ότι ο βασικός λόγος που τον ώθησε να γράψει το παρόν κείμενο ήταν η ανάγκη να τονίσει ότι η πατρίδα ανήκει σε όλους, ανεξαρτήτως πνευματικού επιπέδου, οικονομικής κατάστασης, αξιωμάτων και κοινωνικής θέσης του κάθε πολίτη. Οι αγώνες για την απελευθέρωση υπήρξαν κοινοί και επομένως η τιμή για τη συμβολή στην ανεξαρτησία του έθνους ανήκει σε όλους. Κανείς δε δικαιούται να οικειοποιείται τη νίκη και τη λευτεριά, γιατί η πατρίδα είναι κοινό κτήμα όλων και μόνο με τη συλλογική προσπάθεια και δράση δύναται να ανακάμψει και να προοδεύσει. Η θέση αυτή του Μακρυγιάννη εμπεριέχεται στο ακόλουθο επιχείρημα: «— ένα πράμα μόνον μέ παρακίνησε κι' έμένα νά γράψω, ὅτι τούτην τήν πατρίδα τήν ἔχομεν ὅλοι μαζί και σοφοί κι' ἄμαθεῖς και πλούσιοι και φτωχοί και πολιτικοί και στρατιωτικοί και οἱ πλέον μικρότεροι ἄνθρωποι· ὅσοι ἄγωνιστήκαμεν, ἀναλόγως ὁ καθείς, ἔχομεν νά ζήσωμεν ἐδῶ. Τό λοιπόν δουλέψαμεν ὅλοι μαζί, νά τήν φυλάμεν κι' ὅλοι μαζί και νά μήν λέγη οὔτε ὁ δυνατός «ἐγώ», οὔτε ὁ ἀδύνατος. Ξέρετε πότε νά λέγη ὁ καθείς «ἐγώ»; Ὅταν ἄγωνιστῆ μόνος του και φκιάση, ἤ χαλάση, νά λέγη «ἐγώ»· ὅταν ἄγωνίζονται πολλοί και φκιάνουν, τότε νά λένε «ἐμεῖς». Εἴμαστε εις τό «ἐμεῖς» κι' ὄχι εις τό «ἐγώ». Και εις τό ἐξῆς νά μάθωμεν γνώση, ἄν θέλωμεν νά φκιάσωμεν χωριόν, νά ζήσωμεν ὅλοι μαζί».²

Και τα δύο προαναφερθέντα επιχειρήματα είναι συναφούς περιεχομένου και έχουν ως κοινό άξονα αναφοράς τη βαθιά πίστη του Μακρυγιάννη στην ενότητα και στο συλλογικό πνεύμα που πρέπει να διέπει τη νοοτροπία και τις ενέργειες όλων των πολιτών, με γνώμονα και στόχο την προώθηση του κοινού καλού και την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της πατρίδας. Η βασική ιδέα που είχε διαποτίσει τη σκέψη του και αποτελούσε χαρακτηριστικό γνώρισμα των οραματισμών του και του υπερήφανου εθνικού

1. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (Εισαγωγή) (Εισαγωγή - Σχόλια Σπ. Ασοραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., 13.

2. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (Επίλογος), ό.π., 547.

του συναισθήματος συνοψίζεται στη φράση “εμείς και όχι εγώ”.³

Ο άνθρωπος δεν ζει μονάχα για τον εαυτό του περιστρεφόμενος γύρω από το εγώ του· είναι και μέρος ενός κοινωνικού συνόλου, πράγμα που προϋποθέτει την ενεργό και υπεύθυνη συμμετοχή του στα κοινά της πολιτείας και του έθνους. Αρκεί μάλιστα να θυμηθούμε ότι ο Αριστοτέλης στα “Πολιτικά” του (Α 2. 0) χαρακτηρίζει τον άνθρωπο «φύσει πολιτικόν ζῶον». Με την ιδιότητά του αυτή έχει την υποχρέωση να εξασφαλίζει μια υγιή εξισορρόπηση ανάμεσα στον ατομισμό του και στο γενικότερο συμφέρον, και έχει χρέος να μη σκέφτεται με γνώμονα την εξυπηρέτηση και την προβολή του «εγώ» πάνω στα ευρύτερα προβλήματα, στον έλεγχο των δημόσιων ευθυνών και στην αποτίμηση των μεγάλων αποφάσεων του έθνους· πρέπει να σκέφτεται με αφετηρία και επίκεντρο το «εμείς». Υποκειμενικά και ατομικιστικά κριτήρια δεν είναι πρόπον να ρυθμίζουν τις σχέσεις των ατόμων με την πολιτεία.⁴ Η σχέση του ατόμου με το σύνολο είναι πρόβλημα που απασχόλησε και εξακολουθεί να απασχολεί όλες τις οργανωμένες κοινωνίες του κόσμου.

ii) Η σύζευξη του «εγώ» με το «εμείς», η σχέση του ατόμου προς το σύνολο στον αρχαίο ελληνικό κόσμο

Κατά γενική ομολογία, οι Έλληνες, από αρχαιότατων χρόνων, έδειχναν μια ιδιαίτερη προτίμηση για το «εγώ» εις βάρος του «εμείς», καθώς μεγάλοι πολιτικοί άνδρες, ρήτορες και δημαγωγοί με τους λόγους και τις πράξεις τους επιχειρούσαν να επιβληθούν στους πολλούς, να παρασύρουν και να χαλιναγωγήσουν τα πλήθη, να ελέγξουν τις μάζες, για να μπορέσουν να εφαρμόσουν τους πολιτικούς σχεδιασμούς και τους στόχους τους, συχνά μάλιστα παραβιάζοντας και καταπατώντας τα δικαιώματα των πολιτών, υπονομεύοντας τα δίκαια και τα συμφέροντα της πολιτείας και κάποιες φορές παραβιάζοντας ακόμη και τον ηθικό άγραφο νόμο. Αιχμές για τους δημαγωγούς που μετά τον Περικλή αφάνισαν την Αθήνα, καθώς με τα ρητορικά τους τεχνάσματα παρέσυραν το πλήθος σε οδυνηρές αποφάσεις, εξαπολύει ο Ευριπίδης στο έργο του “Ορέστης” στίχ. 772-773 με τα εξής λόγια: «με κακούς αρχηγούς κακό το πλήθος, αλλά με καλούς σωστά αποφασίζει» και στο στίχ. 907 κ.ε. «όταν ένας κακόγνωμος και γλυκός στα λόγια

3. Makryjannis Jan., *Wir, Nicht ich: Memoiren General Jannis Makryjannis' (1797-1864)* (Πρόλ. Mich. Guttenbrunner - μτφ. Lorenz Gyömörey). Papisissis, Athen 1987, 11.

4. Βράχας Φοίξ., *Ο Ανθρωπισμός του Μακρυγιάννη κι' η ουσία του Νεοελληνισμού*. Λευκωσία 1961, 8.

παρασύρει τον λαό, είναι μεγάλη συμφορά για την πόλη». ⁵ Γενικώς μέσα από την αργίτικη συνέλευση (στ. 871 κ.ε.) ο Ευριπίδης μας δίνει μια ολοφάνερη εικόνα της αθηναϊκής εκκλησίας του δήμου, που πολλές φορές όσο διαρκούσε ο Πελοποννησιακός πόλεμος εξαπατήθηκε και παρασύρθηκε από επιτήδειους ρήτορες με αποτέλεσμα τον όλεθρο της πόλης.

Επιχειρώντας να διερευνήσουμε τη σύζευξη του «εγώ» με το «εμείς», τη σχέση του ατόμου προς το σύνολο στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, για να διαπιστώσουμε αν και κατά πόσο η σχέση αυτή υφίστατο και απασχολούσε την αρχαία ελληνική πολιτική σκέψη και θεωρία, σκόπιμο είναι να ανατρέξουμε σε κατάλληλα κείμενα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Με μια σχετική διερεύνηση στα ομηρικά έπη διαπιστώνουμε ότι το ενδιαφέρον του Ομήρου στρέφεται προς ισχυρές προσωπικότητες με σκοπό να προβληθεί η ατομική αρετή και ανδρεία. Η αρετή αυτή αποδιδόμενη σε ισχυρές προσωπικότητες, όπως ο Αχιλλέας και ο Οδυσσεύς, αποτελεί μια ανάμειξη θάρρους και πονηρίας, πράγμα που καλλιεργεί ανταγωνιστικές τάσεις μεταξύ αυτών των ηρώων. Αυτή η τάση για έξαρση του ατομικού μεγαλείου οδηγεί σε υποχώρηση της πειθαρχίας και της αφοσίωσης στο καθήκον. ⁶ Για να αναφερθούμε σε συγκεκριμένο παράδειγμα, εντοπίζουμε στην Α΄ ραψωδία της Ιλιάδας ένα απόσπασμα (στίχ. 22-32) όπου ο Αγαμέμνων στο διάλογο του με τον ιερέα Χρύση όχι απλώς προτάσσει το «εγώ» του απέναντι στον ιερέα του Απόλλωνα, αλλά επιδεικνύει και ασέβεια προς το σεβαστό από όλους ιερό πρόσωπο, τον προσβάλλει, τον απειλεί και τον διώχνει από το στρατόπεδο με τη φράση: «εγώ γέροντα, να μην σε ξαναδώ στα καράβια... θα σου δείξω εγώ... εκείνην εγώ δεν θα την αφήσω ελεύθερη... φύγε όμως, μη με ερεθίζεις, για να γυρίσεις γερός». ⁷ Ο αρχιστράτηγος Αγαμέμνων αφηφά τις παρακλήσεις όλων των Αχαιών που φώναζαν επιδοκιμαστικά

5. Ευριπίδης, “Ορέστης”, 772-773: δεινόν οί πολλοί, κακούργους όταν ἔχωσι προστάτας.
ἀλλ’ ὅταν χρηστούς λάβωσι, χρηστά βουλευούσ’ αἰεί.

Ευριπίδης, “Ορέστης”, 907-908: ὅταν γάρ ἡδύς τις λόγοις φρονῶν κακῶς
πείθη τό πλῆθος, τῆ πόλει κακόν μέγα·

Τα αποσπάσματα του έργου έχουν ληφθεί από την έκδοση: Euripidis, *Fabulae: “Orestes”* (επιμ. Gilb. Murray), (Tomus III). Oxford University Press, Oxford 1975 (Oxford Classical Texts).

6. Durant Math G. de, *Precis d’histoire grecque*. Cerf, Paris 1991, 60-61.

7. Όμηρος, “Ιλιάς”, Α΄ 22-32: — Ἐνθ’ ἄλλοι μὲν πάντες ἐπευφήμησαν Ἀχαιοί
αἰδεῖσθαι θ’ ἱερῆα καὶ ἀγλάα δέχθαι ἄποινα·
ἀλλ’ οὐκ Ἄτρεΐδῃ Ἀγαμέμνονι ἤνδανε θυμῷ,
ἀλλὰ κακῶς ἀφίει, κρατερόν δ’ ἐπὶ μῦθον ἔτελλε·
“μή σε, γέρον, κοίλῃσιν ἐγὼ παρά νηυσὶ κιχέειω
ἢ νῦν δηθύνοντ’ ἢ ὕστερον αὖτις ἰόντα,
μή νύ τοι οὐ χραίσμη σκῆπτρον καὶ στέμμα θεοῖο·
τήν δ’ ἐγὼ οὐ λύσω...
ἀλλ’ ἴθι, μή μ’ ἐρέθιζε, σαώτερος ὧς κε νέηαι”.

Το απόσπασμα του έργου έχει ληφθεί από την έκδοση: Homeri, *Opera: “Ilias”* (επιμ. Dav. Monro -Th. Allen), (Tomus I’), Α΄. editio tertia. Oxford University Press, Oxford 1978 (Oxford Classical Texts).

να σεβαστεί τον ιερέα -ικέτη και να δεχθεί τα ολόλαμπρα λύτρα του. Ο Αγαμέμνων τοποθετώντας το «εγώ», που απορρέει από τη στρατιωτική ισχύ που του εξασφαλίζει το ισχυρό αξίωμά του και από την ηγετική του προσωπικότητα, πάνω από το «εμείς» του συνόλου των Αχαιών και πάνω από τη θέληση του θεού Απόλλωνα, που προστατεύει τον ιερέα, συμπεριφέρεται με αλαζονεία, βιαιότητα και ασέβεια, αποπέμποντας σκαιότατα τον γέροντα και ανατρέποντας τον ηθικό κώδικα και την ηθική τάξη της εποχής του. Ο θεός Απόλλων, ως δίκαιος και αυστηρός κριτής, θα τιμωρήσει αδυσώπητα τη θανάσιμη αμαρτία της προσωπικής υπεροψίας, την αμαρτία της ύβρεως στέλνοντας λοιμό στο στρατόπεδο των Αχαιών.

Σε ορισμένους αρχαίους Έλληνες τραγικούς και κυρίως στον Αισχύλο, προβάλλεται η ηθική στάση που ορίζει το «εμείς» πάνω από το «εγώ» με την έννοια της τήρησης του μέτρου, της ισορροπίας στη συμπεριφορά του ατόμου και της τιμωρίας της ύβρεως απέναντι στα θεία. Την άποψη αυτή υιοθετεί και ο Γ. Σεφέρης με την αναφορά του στην τιμωρία του Ξέρξη ως υβριστή στην τραγωδία “Πέρσες” του Αισχύλου υπογραμμίζοντας: *«Για να μεταχειριστώ τη φρασεολογία του Μακρυγιάννη, οι Έλληνες, από τα παλιά εκείνα χρόνια, είναι στο «εμείς», δεν είναι στο «εγώ». Γιατί μόλις το «εγώ» γυρέψει να ξεπεράσει το «εμείς», αμέσως η «Άτη» η αυστηρή μοίρα που φροντίζει για την ισορροπία του κόσμου, το κεραυνώνει. Ολάκερη η αρχαία μας τραγωδία είναι γεμάτη από τα σύμβολα αυτής της ιδέας».*⁸ Οι έννοιες του μέτρου και της ύβρεως στην αρχαία τραγωδία δεν αναφέρονται στις σχέσεις του «εγώ» με το «εμείς», αλλά στη διασάλευση μιας τάξης που διέπει τον κόσμο και η οποία είχε ανατραπεί με την εμφάνιση του Χριστιανισμού και επομένως το ατομικό και συλλογικό υποκείμενο ήταν όροι νεότεροι και πολύ διαφοροποιημένοι την εποχή του Μακρυγιάννη. Εξάλλου ο Μακρυγιάννης ως πολιτικό πρόσωπο δεν θα μπορούσε παρά να προτιμά και να προβάλλει το «εμείς» έναντι του «εγώ».⁹

Ο Μακρυγιάννης δε γνωρίζει ούτε έχει μελετήσει τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, ωστόσο αναφέρει στο έργο του κάποια ονόματα γνωστών αρχαίων Ελλήνων στρατηγών, πολιτικών και φιλοσόφων όπως ο Λυκούργος, ο Πλάτων, ο Σωκράτης, ο Αριστείδης, ο Θεμιστοκλής, ο Λεωνίδας, ο Θρασύβουλος και ο Δημοσθένης για τους οποίους ενδεχομένως έχει ακούσει σε συζητήσεις εγγράμματων ανθρώπων, γι’ αυτό και ο ίδιος επαινεί το ήθος, την αρετή, τα φώτα τους, τη γενναιότητα και τον πατριωτισμό τους.¹⁰ Πολλές μάλιστα από τις ιδέες που προβάλλει στο έργο του έχουν αρχαία ελλη-

8. Σεφέρης Γεώργ., *Ένας Έλληνας: ο Μακρυγιάννης*. 3η έκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, 35-36.

9. Γιαννουλόπουλος Γιώργ., *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη: η κατασκευή ενός μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη και τον Λορεντζάτο*. Πόλις, Αθήνα 2003, 226-227.

10. Οι αναφορές του Μακρυγιάννη στους αρχαίους εντοπίζονται στα εξής σημεία του έργου του: Μακρυγιάννης Ιωάν., *Απομνημονεύματα*, (βιβλ. Β΄, κεφ. Γ΄), ό.π., 332, 334, 335.

Σχετικά με τις αναφορές του Μακρυγιάννη στην Αρχαία Ελλάδα βλ. Vidal-Naquet Pier., *Makriyanis et la Grèce Antique*. Daedalus, Paris - Athenes 1995 (ανάτυπο).

νική προέλευση και επέζησαν με τη διαχρονική τους αξία και ισχύ διαμέσου των αιώνων. Πολλά από όσα διατύπωσε στα “Απομνημονεύματά” του δεν αποτελούν απλά αποφθέγματα, αλλά μια συσσωρευση πείρας και σοφίας ενός λαϊκού ανθρώπου και μια συμπίκνωση πνευματικού πλούτου, που από γενεά σε γενεά παρέδωσαν οι αρχαίοι και έφτασε ως τις μέρες του.¹¹

iii) Το πρότυπο της προβολής του «εγώ» έναντι του «εμείς» ως κύριο γνώρισμα της εποχής του Μακρυγιάννη

Το πρότυπο της επιβολής της ηγετικής φυσιογνωμίας, της ισχυρής προσωπικότητας απέναντι στους άλλους, στους πολλούς, που είδαμε να προβάλλει στην ομηρική εποχή με την αναφορά μας στην ηγεμονική συμπεριφορά του αρχιστράτηγου Ατρείδη εξακολουθούσε να υφίσταται ως μοντέλο και στα χρόνια του Μακρυγιάννη. Αξίζει να σημειωθεί ότι στις μέρες του η κοινωνική και οικονομική άνοδος και καταξίωση του ατόμου αποτελούσε το μέσο της ενδυνάμωσής του, της αυτοπροβολής του, της κοινωνικής αναγνώρισης και εκτίμησης, αλλά και της επιβολής του απέναντι στους άλλους. Ο ίδιος ο Μακρυγιάννης καμαρώνει και καυχιέται για την προκοπή και την οικονομική του ευχέρεια, γιατί παρά τις στέρησεις και την ανέχεια των παιδικών του χρόνων κατάφερε να γίνει ένας αυτοδημιούργητος και αξιοσέβαστος νοικοκύρης. Μέσω του εμπορίου, όπως ο ίδιος λέει χαρακτηριστικά, απέκτησε οικονομική άνεση και εξασφάλισε κοινωνική άνοδο: «Ύστερα ἄρχισα τό ἐμπόριον καί μ' εἶχαν οἱ κάτοικοι Ρωμαῖοι καί Τοῦρκοι ὡς ταμίαν καί καζάντησα τοῦ Θεοῦ τά ἐλέγη καί ἔφκιασα ἐκεῖ σπίτι, ὑποστατικά, καί εἶχα καί μετρητά καί ὁμολογίες πλῆθος καί τίς ἔχω ὡς σήμερον περίτου ἀπό σαράντα χιλιάδες γρόσια. Καί τό κιμέρι μου γιομάτο. Ἀπόχτησα ὅ,τι ἤθελα καί δέν εἶχα τήν ἀνάγκη ἄλλουνοῦ».¹² Για τον αφηγητή Μακρυγιάννη η καταξίωση επέρχεται με την απόκτηση πλούτου, η οποία του επιτρέπει να ενταχθεί στα πρότυπα της κοινωνίας εκείνης που θαυμάζει, και η οποία προβάλλει το επιδεικτικό μοντέλο του ήρωα που πρέπει να είναι καλοντυμένος και αρματωμένος με ασημένια όπλα¹³: «Τότε ἔφκιασα ντουφέκι ἀσημένιον, πιστιόλες καί ἄρματα καί ἕνα καντήλι

11. Κυριακόπουλος Κώστ., «Γιάννης Μακρυγιάννης - Σύμβολο του Γένους», στο *Σκόρπιες δάφνες του εικοσιένα: Σαράντα Ιστορήματα*. Εθν. Ίδρυμα «Ο Βασιλεύς Παύλος», Αθήνα 1971, 32.

12. Μακρυγιάννης Ιωάν., «Απομνημονεύματα», (βιβλ. Α΄, κεφ. Α΄), ό.π., 20.

13. Ασδραχάς Σπ., «Από τον Μακρυγιάννη στον Παναγιώτη Σκουζέ» στο *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού: η μαρτυρία της απομνημόνευσης*. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2007, 208. Σχετικά με τη σημασία των ασημένιων αρμάτων και των στολιδιών ως τεκμηρίων αρχηγικής επιβολής βλ. Heideck K., «Βαυαροί Φιλέλληνες»: «Τα των Βαυαρών Φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829», *Αρμονία*, 1 τχ. 8, 1900, 526.

καλό. Καί ἄρματωμένος καλά καί συγυρισμένος τό πῆρα καί πῆγα εἰς τόν προστάτη μου καί εὐεργέτη μου κι' ἀληθινόν φίλον, τόν Ἄι-Γιάννη...». ¹⁴

Ο Μακρυγιάννης εἶναι ὁ αντιπροσωπευτικός τύπος τοῦ αυτοδημιούργητου “Ρωμιού”, τοῦ σπουδαίου νοικοκύρη τοῦ περασμένου αἰώνα, που τα στήριξε ὅλα στον ατομικισμό. Στην κοινωνία τῆς εποχῆς τοῦ βάσιη κάθε προόδου στάθηκε τὸ «φτασμένο» άτομο τοῦ οποίου ενσάρκωνε τὸ ιδεώδες τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Ἐτσι ὁ Μακρυγιάννης ὡς ὁ χαρακτηριστικὸς τύπος τοῦ αξιοπρεποῦς καὶ αξιοσέβαστου νοικοκύρη ἦταν σύμφωνα με τὸ πνεῦμα τῆς εποχῆς του. ¹⁵ Ὅμως εἶχε τὸ ψυχικὸ σθένος καὶ τὸ ηθικὸ ἀνάστημα να μὴν εγκλωβιστεῖ μέσα στα «τζάκια» τῆς εποχῆς του καὶ να μὴν ἀλλοτριωθεῖ λόγω τῆς ευπορίας καὶ τῆς κοινωνικῆς του ευδαιμονίας, ἀλλὰ να προσφέρει τὸν επιτυχημένο εαυτό του στο στίβο τῶν ἐθνικῶν ἀγῶνων για τὸ κοινὸ καλό. Πολλοὶ σύγχρονοὶ του παρέμειναν εὐποροὶ ἔμποροὶ καὶ ατομικιστές, ἐνῶ αὐτὸς κατάφερε χρησιμοποιώντας τὴν ευστροφία του, τὸ ἐμπορικὸ τοῦ δαιμόνιο καὶ τὶς ηγετικῆς του ικανότητες να ἀναχθεῖ σε μια σπουδαία ηγετικὴ καὶ αγωνιστικὴ μορφή τοῦ ἔθνους. ¹⁶

Ἐξάλλου κανεὶς δεν μπορεῖ να παραβλέψει πως ἓνα βασικὸ γνώρισμα τοῦ χαρακτήρα του εἶναι ἡ ηγετικὴ του φύση. Εἶναι ἓνας γεννημένος ἀρχηγός, μια κυρίαρχη προσωπικότητα, μια ηγετικὴ μορφή που ἀρχει τῶν συντρόφων καὶ τῶν συναγωνιστῶν του πρωτοστατώντας στις μάχες ὡς ἐμπνευστὴς καὶ ὀδηγητὴς τοῦ Ἀγῶνα. Ὁ ἴδιος ἐπισημαίνει στο ἔργο του ὅτι, ἐνῶ ξεκίνησε με ελάχιστες δυνάμεις ὅταν πρωτομπήκε στον Ἀγῶνα, κατάφερε χάρι στις ηγετικῆς του ικανότητες να ἀποκτήσει ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ ἀγωνιστῶν καὶ να τους κρατήσει ὑπὸ τὴν καθοδήγησή του: «Μέ δεκοχτῶ ἀνθρώπους πρωτοκινήθηκα εἰς τόν ἀγῶνα· ὡς τούς χίλιους τετρακόσιους μ' ἀξίωσε ὁ Θεὸς νάχω εἰς τὴν ὀδηγίαν μου». ¹⁷ Σταδιακὰ ἐξελίσσειται σε ἓναν σημαντικὸ καὶ υπολογισμὸ πολεμικὸ καὶ πολιτικὸ ἀρχηγό. Γίνεται ἓνας ἀπὸ τούς κύριους μαχητές τῆς Ἐπανάστασης, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τούς βασικοὺς ἰδρυτές τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Ὀργανώνει στρατεύματα, οχυρώνει τὶς ἀμυντικῆς θέσεις, μάχεται σθεναρά, συμμετέχει στις ἐργασίες τῶν Ἐθνοσυνελεύσεων, συμβουλεύει τούς ἀρχηγούς τοῦ Κράτους, παίρνει θέση πάνω σε περίπλοκα θέματα, πολιτικά, κοινωνικά, ἱστορικά. ¹⁸ Εἶναι μια ηγετικὴ φυσιογνωμία που διαθέτει τεράστια πείρα, ὄχι μόνο σχετικὴ με τούς ἀγῶνες, ἀλλὰ καὶ με τὰ πολιτειακά

14. Μακρυγιάννης Ἰωάν., “*Απομνημονεύματα*”, (βιβλ. Α', κεφ. Α'), ὁ.π., 20.

15. Καραντώνης Ἀνδρ., “*Τὰ Απομνημονεύματα τοῦ Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη*”, *Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση*, 2 -2- 1947, 408.

16. Καραντώνης Ἀνδρ., ὁ.π., 408.

17. Μακρυγιάννης Ἰωάν., “*Απομνημονεύματα*”, (Ἐισαγωγή), ὁ.π., 13.

18. Θεοτοκάς Γιώργ., “*Ὁ Στρατηγὸς Μακρυγιάννης*”, *Νέα Ἐστία*, 30, 1941, 717· Θεοτοκάς Γιώργ., “*Τὰ Απομνημονεύματα τοῦ Μακρυγιάννη*”, *Ευθύνη*, 1, 1961, 42.

και πολιτικά ζητήματα της εποχής του.

Η εγωιστική τάση και η προβολή του «εγώ» δεν απορρέει μόνο από τις ηγετικές ικανότητες του ατόμου, αλλά αποτελεί και φυσικό γνώρισμα του χαρακτήρα του σε κάθε εποχή, γιατί μέσω του υπερτονισμού των προσωπικών προσόντων, δυνατοτήτων και ικανοτήτων του επιτυγχάνεται η ατομική καταξίωση, η κοινωνική αναγνώριση, η επαγγελματική και οικονομική ανέλιξη και η ηθική του ικανοποίηση λόγω της πραγμάτωσης των φιλοδοξιών του. Η εγωιστική αυτή τάση διέκρινε πολλούς εύπορους και καταξιωμένους αστούς της τουρκοκρατούμενης ελληνικής κοινωνίας και υπήρξε κύριο γνώρισμα του χαρακτήρα πολλών κλεφτοκαπεταναίων και οπλαρχηγών με ηγετικές ικανότητες κατά τη διάρκεια του Αγώνα. Την οικογένεια των Κολοκοτρωναίων τη διακρίνει ένα αγέρωχο εγωιστικό πνεύμα, το οποίο αποτυπώνεται παραστατικά από τον λαϊκό ποιητή στο ακόλουθο δημοτικό τραγούδι «των Κολοκοτρωναίων»:

Λάμπουν τά χιόνια στά βουνά κι' ό ήλιος στά λαγκάδια,
λάμπουν και τ' άλαφρά σπαθιά τών Κολοκοτρωναίων,
πο' χουν τ' άσήμια τά πολλά, τίς άσημένιες πάλες,
τίς πέντε άράδες τά κουμπιά, τίς έξι τά τσαπράζια,
όπου δέν καταδέχονται τή γής νά τήν πατήσουν.
Καβάλα τρώνε το ψωμί, καβάλα πολεμάνε,
καβάλα πᾶν' στήν εκκλησιά, καβάλα προσκυνάνε,
καβάλα παίρν' αντίδερο άπ' τουῦ παπά τό χέρι...».¹⁹

Είναι γνωστό ότι ο Θ. Κολοκοτρώνης, λόγω των επιτυχημένων στρατηγικών του σχεδίων που οδήγησαν στην αποτελεσματική αντιμετώπιση των τουρκικών δυνάμεων στην Τριπολιτά, στα Δερβενάκια και σε άλλες μάχες του Μοριά, αντιλαμβανόταν τον εαυτό του ως τον ιθύνοντα νου και το επίκεντρο του Αγώνα. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τον Κανέλλο Δεληγιάννη ο οποίος για λόγους προβολής και γοήτρου αυτοπροσδιορίζεται «αρχηγός και αυτουργός δύο επαναστάσεων».²⁰ Και ο ίδιος ο Μακρυγιάννης αισθανόμενος υπερηφάνεια για την προκοπή του, την οικονομική του ευχέρεια και την κοινωνική του άνοδο δεν ήταν τελείως απαλλαγμένος από τον εγωιστικό ατομικισμό και ίσως από κάποια υπεροψία ή υπερβολική αυτοπεποίθηση, που ήταν εξάλλου ένα γνώρισμα νεοελληνικό.²¹ Ανήκοντας στην κοινωνικοπολιτική ομάδα στην οποία εντάσσεται και στην τοπική ομάδα των Ρουμελιωτών Καπεταναίων, από τις οποίες αντλεί την ταυτότητά του, διεκδικεί για τον εαυτό του και τους άνδρες του μια πρωτοκαθεδρία

19. Πολίτης Νικ., *Δημοτικά Τραγούδια*. Γράμματα, Αθήνα 1991, 89.

20. Δεληγιάννης Καν., *Απομνημονεύματα* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης), Γ'. Αθήνα 1957, 210 (Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21, Νο 16, 17, 18).

21. Καραντώνης Ανδ., «Τα απομνημονεύματα του Στρατηγού Μακρυγιάννη», ό.π., 409.

στον Αγώνα. Πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη ότι η γνωστή φράση του Μακρυγιάννη «είμαστε στο εμείς» και «όχι στο εγώ» αποτελεί απόσπασμα μιας αυτοβιογραφικής αφήγησης, που ως γραμματειακό είδος γνωστό με τον όρο «αυτοβιογραφία» ή «απομνημόνευμα» έχει ως στόχο να προβάλλει το «εγώ» του αφηγητή – συγγραφέα και να εξάγει το ήθος του, τη δράση του, την επιτυχή συμβολή του στα δρώμενα που αφηγείται.

Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος παρατηρεί ότι: «πολλές φορές ο αναγνώστης ξαφνιάζεται, αντικρούζοντας, το απλοϊκό αυτεγκώμιο του απομνημονευματογράφου». Συνεχίζοντας μας παραθέτει αυτούσια τα λόγια του Ι. Βλαχογιάννη σχετικά με το αυτεγκώμιο του Μακρυγιάννη και την τάση του για αυτοδικαίωση: «Πᾶς ἀναγνώστης δύναται νά παρατηρήσῃ ὅτι ὁ Μακρυγιάννης δέν εἶναι μὲν μάταιος, οὔτε ἀλαζών καί καυχηματίας, πάντως ὅμως μέγα φρονεῖ περὶ ἑαυτοῦ, λίαν ἐνδιατρίβει περὶ τᾶς ἰδίας πράξεις καί τούς ἰδίους λόγους, ὅσον δέ νομίζει ὅτι αὐτός καί πράττων καί λέγων εὐρίσκεται ἐν τῷ δικαίῳ, τόσον ἐπιδεικνύει τούς ἄλλους σφαλλομένους, καί λέγοντας καί πράττοντας...».²²

Τα απομνημονευματικά κείμενα της επαναστατικής περιόδου απηχούν την ανάγκη του γράφοντος να δικαιώσει μέσα από το έργο του τις επιλογές του και να καταφέρει να επιβληθεί έναντι των ανταγωνιστών και των πολιτικών του αντιπάλων. Από τους Θ. Βερέμη και Στ. Παπαγεωργίου έχουν χαρακτηριστεί τα κείμενα του Μακρυγιάννη ως εγωκεντρικά, του Κασομούλη ως προσωποκεντρικά και του Φωτάκου ως κείμενα προορισμένα να τονίσουν τα κοντινά προς τον παρατηρητή μεγάλα γεγονότα.²³ Ο Σ. Κουγέας χαρακτηρίζει υπέροχα τα “Απομνημονεύματα” του Μακρυγιάννη και τα παραλληλίζει με αυτά του Κολοκοτρώνη, τονίζοντας ότι η διήγηση και των δύο έχει κοινές αρετές, όπως η ζωντάνια και η ηρωική έξαρση, αλλά και ένα κοινό ελάττωμα που είναι ο έντονος εγωκεντρισμός.²⁴

Ο Μακρυγιάννης μέσω του αφηγηματικού συγγράμματός του καταγράφει και αξιολογεί τα πολιτικά δεδομένα μέσα από την οπτική της παραδοσιακής και πολιτισμικής δομής στην οποία ανήκουν. Είναι γνώστης και εκφραστής ενός κοινωνικού και πολιτικού προτύπου, καθοριζόμενου από τις παραδοσιακές αντιλήψεις, τις νοοτροπίες, τις ιδεολογίες, και τις κοινωνικοπολιτικές στάσεις που επιβάλλουν οι συνθήκες της εποχής του. Πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη ότι αναφερόμαστε σε μια κοινωνία ιδεολογικά ρευστή, όπου κυριαρχούν πολλές ιδεολογίες που διαρκώς μεταβάλλονται και εξελίσ-

22. Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., “Ο λαός γράφει την ιστορία του”, *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, 19, 1962, 13–14.

23. Βερέμης Θάν. - Παπαγεωργίου Στ., “Μακρυγιάννης: ο ένοπλος στην υπηρεσία του κράτους”, *Διαβάζω*, 101, 1984, 43.

24. Κουγέας Σ., «Ηρωικά κείμενα του Αγώνος», “*Ν. Εστία*”, ΝΓ´, 1953, 428 β.

σονται μέσα στο χρόνο, καθώς περνούμε από την Τουρκοκρατία στο ανεξάρτητο, βαυαροκρατούμενο βασίλειο. Προφανώς ο Μακρυγιάννης είναι πολύ δύσκολο να κατανοήσει ότι κάποιοι βασικοί όροι ή έννοιες που αναφέρονταν σε ένα συγκεκριμένο νοηματικό πεδίο καταργούνται ή χάνουν τη σταθερή τους σημασία, καθώς επηρεάζονται από τις αρχές της νεωτερικότητας. Ευρισκόμενος στο μεταίχμιο μεταξύ παραδοσιακού και νεωτερικού κόσμου επιχειρεί ασυνείδητα, χρησιμοποιώντας τα μέσα που του παρέχει η νεωτερικότητα να διασώσει κάποιες παραδοσιακές αξίες, που, επειδή σταδιακά εκτοπίζονται, φαντάζουν ως γνήσιες και ελκυστικές. Σε αυτούς τους υπό ανατροπή όρους συγκαταλέγεται το ατομικό και το συλλογικό υποκείμενο που αντιπροσωπεύουν οι λέξεις «εγώ» και «εμείς». ²⁵ Η αυτοβιογραφία ως γραμματειακό είδος είναι γέννημα της νεωτερικότητας που εισήχθη από το δυτικό κόσμο στη νεοελληνική πνευματική παραγωγή. ²⁶ Ο Μακρυγιάννης επομένως ως συγγραφέας μιας αυτοβιογραφίας, ενός είδους δηλαδή το οποίο προϋποθέτει τη νεωτερικότητα, εξ ορισμού πρέπει να υπεραμύνεται του «εγώ» και όχι του «εμείς». Μπορεί οι ιδέες του να τον ωθούν στην υπεράσπιση του «εμείς», ωστόσο ο ρόλος του ως αυτοβιογραφούμενου τον αναγκάζει να υπονομεύσει τις ιδέες του και να υπεραμυνθεί του «εγώ». ²⁷ Καθώς ζει, δρα και συγγράφει σε μια μεταβατική περίοδο μεταξύ παραδοσιακού κόσμου και νεωτερικής εποχής, είναι επόμενο να επηρεάζεται και από τους δύο ιδεολογικούς χώρους, με αποτέλεσμα να αφομοιώνει ορισμένα στοιχεία των νέων ιδεολογικών ρευμάτων της εποχής του, αλλά ταυτόχρονα να απορρίπτει κάποια άλλα.

iv) Καταγγελία της υπερφίαλης ατομικότητας, εγκώμιο της συλλογικότητας από τον Μακρυγιάννη και άλλους στοχαστές.

Κοινωνικές αξίες, αντιλήψεις, πρακτικές, στάσεις και κρίσεις απορρέουσες από τη δεδομένη ιστορική συνάφεια και συνδυαζόμενες με τα βιώματα, τις εμπειρίες και τις ηθικές αρχές του Μακρυγιάννη συναποτελούν το πλέγμα της προσέγγισης και της ερμηνείας των δρωμένων μέσα από τη δική του – ιστορικά βέβαια επηρεασμένη – οπτική γωνία θέασης των γεγονότων. Έτσι διαμορφώνει τους δικούς του ιδεολογικούς κώδικες και τα δικά του αξιολογικά κριτήρια, καθώς διακατέχεται από άσβεστη επιθυ-

25. Γιαννουλόπουλος Γιώργ., *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη*, ό.π., 227-228.

26. Η αυτοβιογραφία ως γραμματειακό είδος συνδέεται χρονικά με τον 18ο αιώνα στη Δύση και με την κίνηση του Διαφωτισμού, με σημαντικότερους εκπροσώπους τον Ρουσσώ (J. Rousseau) και τον Μονταίν (Montaigne) βλ. σχετικά: Smith Sid. – Watson Jul., «Life Narrative: Definitions and Distinctions» στο *Reading Autobiography: a Guide for Interpreting Life Narratives*. University of Minnesota Press, Minneapolis-London χ.χ., (chapt. 1) 2-3.

27. Γιαννουλόπουλος Γιώργ., *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη*, ό.π., 228.

μία και δίψα για μεταγραφή της προσωπικής πείρας στη συλλογική συνείδηση. Γνωρίζει καλά ότι απαιτείται ζωντανή και δημιουργική προσπάθεια για εξυγίανση της κοινωνίας της εποχής του και για μια αληθινή διέξοδο «από το εγώ του ατόμου» που παρπέμπει στην προβολή και την ιδιοτέλεια προς το επιβλητικό «εγώ της ομάδας» που προϋποθέτει την ισονομία και τη συλλογικότητα.

Χωρίς να αγνοήσουμε το γεγονός ότι την προβολή της ατομικότητας την επιβάλλει το είδος της συγγραφής που ο Μακρυγιάννης επιλέγει και οι ανάγκες που υπαγόρευαν τη σύνταξή της, ο ισχυρός και ηγετικός χαρακτήρας του, η εξέχουσα κοινωνική του θέση και ο εγωκεντρισμός ως χαρακτηριστικό γνώρισμα της νεοελληνικής κοινωνίας, οφείλουμε να αξιολογήσουμε και να αποτιμήσουμε με βαθύτερα κριτήρια την πολιτική στάση του, η οποία διαμορφώνεται με βάση την αντίληψη της συνένωσης όλων των πολιτών και της συλλογικής δράσης για το κοινό καλό. Ο Γ. Θεοτοκάς στην προσπάθειά του να διαμορφώσει μια αυθεντική εικόνα της πολιτικής στάσης του Μακρυγιάννη σημειώνει για το συγγραφέα των «Απομνημονευμάτων»: «*Είναι ο ελεύθερος πολίτης μιας πατρίδας που την ονειρεύεται δίκαιη και εννομούμενη, ελεύθερος και συνάμα κοινωνικός, με συνείδηση των δικαιωμάτων του και των δικαιωμάτων του λαού του, με πεποίθηση στον εαυτό του, με αλύγιστη εθνική και ατομική περηφάνεια*».²⁸

Σε μια κοινωνία υπό διαμόρφωση, ανάπλαση και ανασυγκρότηση, όπως ήταν εκείνη της εποχής του, όπου σε πολλές περιπτώσεις κυριαρχεί το εθιμικό δίκαιο και όπου συχνά διαπλέκεται και συγκρούεται το προσωπικό με το συλλογικό συμφέρον, ο Μακρυγιάννης ως κήρυκας της ελευθερίας, της δικαιοσύνης, της ισονομίας και της ανεξαρτησίας καταγγέλλει την υπερφίαλη ατομικότητα και προβάλλει την αξία της συλλογικότητας για το συμφέρον της πατρίδας. Στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο κινείται και ο Σπ. Ζαμπέλιος, όπου σε μια εισαγωγή περί πολιτειογνωσίας που προηγείται στην έκδοσή του με τίτλο: «*Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος*», τονίζει ότι το γένος αποστρέφεται την νοσηρή ατομικότητα, γιατί στο πλαίσιο λειτουργίας της πολιτείας με βάση την ισονομία, αυτή παρεμποδίζει την καθολικότητα και την επικράτησή της. Θεωρεί ότι ο λαός, ως το σύνολο των πολιτών, είναι η πηγή από όπου εκπορεύονται και μέσω του οποίου διαμορφώνονται οι πολιτικές εξουσίες και οι μορφές των πολιτευμάτων, ενώ το άτομο εμπεριέχεται ως μονάδα μέσα σε αυτό το σύνολο: «*Γένος ῥέπον πρὸς τὴν ἰσονομίαν, ἀποστρέφεται φυσικῶ τῷ λόγῳ πᾶσαν ἀτομικότητα ὑπερφυῆ, ἐμποδοστατοῦσαν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως τὸν προορισμὸν του, ἢ οἰωσδῆποτε προσκόπτουσαν τὴν πορείαν του. Κλητὰ γένη τέκουσι σπανίως ἀντεθνικὰς μεγάλας ἀτομικότητας: ἀλλ' αὐτὰι κατὰ μείζονα λόγον ἀντίκεινται τῇ ἰσονομίᾳ, διότι, τῆς ἰσο-*

28. Θεοτοκάς Γεώργ., «Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης», στο Θεοτοκάς Γ., *Πνευματική Πορεία*. Φέξης, Αθήνα 1961, 142.

νομίας ούσης καθολικῆς ἐνεργείᾳ καὶ φύσει, παρ' αὐτῇ μισητόν ἐστι καὶ ὀχληρόν πᾶν ὅ,τι ἐναντιοῦται εἰς τό διασταλτικόν καὶ διαχυτικόν της ἤθους. Οὐδέν δ' ἀντίκειται μᾶλλον τῆς ἀτομικότητος, ὅποταν ὑπὲρ ἑαυτῆς καὶ αὐτοκινήτως ἐργάζηται, μὴ ἀγωνιζομένη ὑπὲρ τοῦ γένους, μετ' αὐτοῦ, καὶ κατ' ἀποστολήν αὐτοῦ. — Αὕτη δὲ τῆς ἀτομικότητος ἡ ἀδιάλειπτος ἐξάλειψις καὶ καθυποταγή, σταθερῶς διαδεικνυμένη ἐν τῇ ἡμετέρα ἱστορίᾳ, αὕτη ἡ ἐξάλειψις, ἣτις σχεδὸν ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν παρά τοῖς Ἑβραίοις ἐξάλειψιν τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, εἶναι συγχρόνως καὶ καύχημα Ἑλληνισμοῦ, καὶ αἴτιον δυσερμηνεύσεως... ὁ γὰρ λαός εἶναι αἴτιος καὶ δημιουργός, ἡ δὲ ἀτομικότης ἀπόρροια... Εἶναι δὲ καύχημα διότι, ὡς ἔφημεν καὶ ἀλλαχοῦ, τοῦτο τῆς ἀτομικότητος τό ὑπεξούσιον τυγχάνει ὄν τῆς Ἑλλάδος, ἐν πᾶσι τοῖς ἀριστείοις, τό ἔξοχον καὶ μοναδικόν μυστήριον. Ὁ Ἕλλην γεννᾶται διὰ τὸν Ἕλληνα, καὶ πάντα τῆς Ἑλλάδος τά τέκνα γεννῶνται διὰ τὴν Ἑλλάδα· ἄλυσος ἀδιάρρηκτος καὶ αἰωνίως ὀλομελής, ἥς οἱ μὲν κρίκοι ἴσοι καὶ ὅμοιοι πάμπαν ἐχαλκεύθησαν».²⁹

Ἡ θέση του Σπ. Ζαμπέλιου, που ἐμπεριέχεται στο ἀνωτέρω κείμενο, ὅτι ο λαός, δηλαδή το σύνολο των πολιτῶν, εἶναι ο αἴτιος καὶ ο δημιουργός των κοινωνικοπολιτικῶν ἐξελίξεων καὶ της προόδου του ἔθνους, ἐνῶ ἡ προαγωγή της ἀτομικότητος, δηλαδή του κάθε ιδιώτη, εἶναι ἀπόρροια της ἐπιτυχούς συλλογικῆς δράσης, ταυτίζεται με τὴν ἀποψη του Μακρυγιάννη που περιλαμβάνεται στο ἐξεταζόμενο ἐπιχείρημα: «... ὅτι τούτην τὴν πατρίδα τὴν ἔχομεν ὅλοι μαζί, καὶ σοφοὶ κι' ἀμαθεῖς, καὶ πλούσιοι καὶ φτωχοί, καὶ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ καὶ οἱ πλέον μικρότεροι ἄνθρωποι... ἀναλόγως ὁ καθεὶς... τό λοιπόν δουλέψαμεν ὅλοι μαζί, νά τὴν φυλοῦμεν κι' ὅλοι μαζί...».³⁰ Αὕτη ἡ στενὴ σύζευξη του «ἐγώ» με το «εμεῖς», που ἀπαντᾶ καὶ στους δυο συγγραφεῖς, παραπέμπει σε ἓνα πνεῦμα καθολικότητος που χαρακτηρίζει τους Ἕλληνες ὅλων των ἐποχῶν, καθὼς σε κρίσιμες ἐθνικά ὥρες ἐνώνονται καὶ δρουν ἀποκλειστικά ὑπὲρ της Ἑλλάδος καὶ ὑπὲρ της προαγωγῆς του ἐλληνικοῦ πνεύματος. Αὐτό το ἐπισημαίνει καὶ πάλι ο Σπ. Ζαμπέλιος σε σχετικὸ ἀπόσπασμα: ... «τό ἐλληνικόν πνεῦμα εἶναι οὐσιωδῶς πνεῦμα καθολικόν, τιμῶν καὶ θεραπεῦον τὴν προαγωγὴν τῶν φώτων, πνεῦμα διατρέχον πανταχόσε καὶ μὴ διαμένον οὐδαμῶθι»...³¹ Καὶ σε ἄλλο σημεῖο του αὐτοῦ κειμένου υπογραμμίζει: «Ἡ ἀτομικὴ συνείδησις τοῦ Ἕλληνος, αἱ ἀξιώσεις, αἱ πεποιθήσεις του κλίνουσι καὶ αὐθυποτάσσονται εἰς τὴν μεγαλειότητα τῆς δημοσίου συνειδήσεως, τῆς ἐθνικῆς ἐκείνης πίστεως, ἣτις ἐν μιᾷ σεπτῇ δέσμῃ, ἐν

29. Ζαμπέλιος Σπυρ., *Ἀσματα δημοτικά της Ελλάδος* (μετὰ μελέτης ἱστορικῆς περὶ μεσαιωνικοῦ ἐλληνισμοῦ). Ερμής, Κέρκυρα 1852, 243-244.

30. Μακρυγιάννης Ἰωάν., «*Ἀπομνημονεύματα*», (Ἐπίλογος), ὁ.π., 547.

31. Ζαμπέλιος Σπυρ., *Ἀσματα δημοτικά της Ελλάδος*, ὁ.π., 33.

μιᾶ ἐνότητι ἀδιαρρήκτω συνάπτει καὶ πολιτισμόν, καὶ ἱστορίαν, καὶ παρελθόν καὶ μέλλον καὶ πάντα τὰ τιμαλφέστερα κειμήλια καὶ ἀριστεῖα τῆς φυλῆς, εἰς ἣν ἔχει τὴν ἔξοχον τιμὴν νά ἀνήκη...».³²

Επιπλέον τέτοιες αντιλήψεις περὶ υποταγῆς του ατόμου στη βούληση του συνόλου με στόχο την προαγωγή της πολιτείας, ο νεότερος ελληνισμός τις διδάχθηκε από τη Δύση, καθόσον συνήθισε να θαυμάζει τους Ευρωπαίους Διαφωτιστές σε μια κρίσιμη περίοδο επαναπροσδιορισμού και ανέλιξης της ιστορικής του συνείδησης. «*Η παρουσία τέτοιων ιδεών στὰ κείμενα του Μακρουγιάννη μαρτυρᾶ τη διήθηση των αξιών αυτῶν του Ευρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ προς ευρύτερα στρώματα της ελληνικῆς κοινωνίας και τη διάθλασή τους μέσα στον κόσμο της παραδοσιακῆς κληρονομιάς*».³³

Το εγκώμιο της συλλογικότητας αποτελούσε κοινὸ τύπο κατὰ τον 19ο αἰώνα με συχνές αναφορές στα κείμενα των Ευρωπαίων Διαφωτιστῶν. Ο Γάλλος Διαφωτιστής Ζαν Ζακ Ρουσσώ σε ἓνα σημεῖο του ἔργου του “Κοινωνικό Συμβόλαιο” (1762) επισημαίνει σχετικά: «*το κοινωνικό συμβόλαιο μπορούμε γενικά να το περιορίσουμε στην ακόλουθη φράση: ο καθένας ἀπὸ μας βάζει ἀπὸ κοινού την προσωπικότητά του κι ὅλη του τη δύναμη, κάτω ἀπὸ την υπέρτατη καθοδήγηση της κοινῆς βούλησης· και δεχόμαστε μέσα στο σώμα, κάθε μέλος σαν ἀναπόσπαστο τμήμα του συνόλου. Μόλις πραγματοποιηθεῖ αὐτό, ἀμέσως στη θέση της προσωπικότητάς του κάθε ἰδιαιτέρου ατόμου δημιουργεῖται ἓνα ἠθικό συλλογικό σώμα που αποτελείται ἀπὸ τόσα μέλη, ὅσα και οὖν συμβαλλόμενοι που διαθέτουν ψήφο, ἐνῶ ἀπ’ αὐτή την ἴδια πράξη, το σώμα τούτο αποκτᾶ την ἐνότητά του, το Εγὼ του, τη ζωή και τη βούλησή του...*».³⁴

Ο Μακρουγιάννης, εἴτε γιατί εἶχε διαμορφώσει δικούς του ιδεολογικούς και αξιακούς κώδικες με βάση την ἠθική και τις ἀρχές του δικαίου, εἴτε γιατί εἶχε ἔμμεσα και ἀσυνείδητα ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τις ιδέες του Ευρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ που εἶχαν μετακινηθεῖ στην Ελλάδα μέσα ἀπὸ τις διακηρύξεις και τα συγγράμματα των εκπροσώπων του Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐμφανίζεται στο ἔργο του ὡς υπέρμαχος της συλλογικῆς συνείδησης, ὡς ἄτομο με ξεκάθαρη ἀντίληψη για το χρέος του πολίτη και για τις ἐυθύνες ἀρχόντων και ἀρχομένων και ὡς κήρυκας και ἐκφραστής των γενικῶν ἀρχῶν ἀγωγῆς του πολίτη.

Παρά το γεγονός ὅτι το πνεῦμα της εποχῆς δικαιολογοῦσε την ἔπαρση και την τάση αυτοπροβολῆς ἰδιαιτέρα για τα “φτασμένα” ἄτομα και παρὰ το γεγονός ὅτι ο Μα-

32. Ζαμπέλιος Σπυρ., ὁ.π., 144.

33. Κιτρομηλίδης Πασχ., «*Η πολιτική στάση του Μακρουγιάννη: Η σημασία της μαρτυρίας του ἔργου “Ὁράματα και Θάματα”*», *Διαβάζω*, 101, 1984, 49.

34. Rousseau Jean J., *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο* (μτφ. Δ. Κωστελένος). Δαμιανός, Αθήνα χ.χ., 37 (Παγκόσμια Λογοτεχνία).

κρουγιάννης υπηρετούσε ένα γραμματειακό είδος που προϋπόθετε την προβολή του ίδιου του συγγραφέα-αφηγητή, ο ίδιος στέκεται πάνω και πέρα από μια τέτοια στάση ζωής και αντίθετα μάλιστα μέσα στο έργο του καταγγέλλει τον εγωιστικό ατομικισμό, την άδικη συμπεριφορά, τη δουλική ιδιοτέλεια και την προώθηση του προσωπικού συμφέροντος σε βάρος του κοινού καλού, στοιχεία που δυστυχώς αμαυρώνουν ακόμη και τις πιο μεγάλες μορφές του Αγώνα της εθνικής παλιγγενεσίας.

ν) Καταδίκη των ιδιοτελών σκοπιμοτήτων των πολιτικών και στρατιωτικών ανδρών εις βάρος του συνόλου

Ο Μακρουγιάννης, αρχικά διαθέτοντας αγαθά και καλοπροαίρετα αισθήματα, θεωρούσε ότι οι παλιοί αγωνιστές στο μεγαλύτερο μέρος τους είχαν ως κίνητρο την αλλαγή του γένους από τη δυστυχία, τη σκλαβιά και την καταφρόνια, δηλαδή από την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν για αιώνες, και όχι το προσωπικό συμφέρον και την απληστία. Ωστόσο πολύ γρήγορα, και προς μεγάλη απογοήτευσή του διαπίστωσε ότι πολλοί από τους πολιτικούς και στρατιωτικούς άνδρες, τους προύχοντες και τους κλεφτοκαπεταναίους υπηρετούσαν ιδιοτελείς σκοπιμότητες και ενεργούσαν με στόχο την προώθηση και εξυπηρέτηση του προσωπικού τους συμφέροντος. Για το λόγο αυτό δε διαστάζει μέσα στο έργο του να κατακρίνει, να καυτηριάζει και να καταγγέλλει επανειλημμένως τους ατομιστές, τους συμφεροντολόγους, τους μηχανορράφους, τους ιδιοτελείς, τους φατριαστές και τους κίβδηλους. Από τον πρόλογο κιόλας των “Απομνημονευμάτων” επικρίνει την ιδιοτέλεια και επισημαίνει τη ζημία που προξένησε αυτή στην πατρίδα: «Μπαίνοντας εις αυτό τό ἔργον καί ἀκολουθώντας νά γράφω δυστυχήματα ἀναντίον τῆς πατρίδος καί θρησκείας, ὅπου τῆς προξενήθηκαν ἀπό τήν ἀνοησίαν μας καί ἴδιοτέλειά μας καί ἀπό θρησκευτικούς καί ἀπό πολιτικούς καί ἀπό μᾶς τούς στρατιωτικούς, ἀγαναχτώντας καί ἐγώ ἀπ’ οὐλα αὐτά, ὅτι ζημιώσαμε τήν πατρίδα μας πολύ καί χάθηκαν καί χάνονται τόσοι ἀθῶοι ἄνθρωποι, σημειώνω τά λάθη ὄλων ὧν καί φτάνουν ὡς τήν σήμερον, ὅπου δέν θυσιάζομε ποτέ ἀρετή καί πατριωτισμόν καί εἴμαστε σέ τούτην τήν ἄθλια κατάστασιν καί κιντυεύομεν νά χαθοῦμεν». ³⁵ Και προς το τέλος του Προλόγου επαναλαμβάνει τη συμβουλή προς όλους: «Καί προσοχή νά μήν τούς ἀπατάγη ἡ ἴδιοτέλεια». ³⁶ Αλλά και στην εισαγωγή του έργου του επανέρχεται στο ίδιο θέμα υπογραμμίζοντας ότι όσοι ενήργησαν με βάση την ιδιοτέλεια και την εξυπηρέτηση των ατομικών τους συμφερόντων

35. Μακρουγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (Πρόλογος), ό.π., 6.

36. Μακρουγιάννης Ιωάν., ό.π., 7.

προκάλεσαν δυστυχίες και συμφορές στην πατρίδα και έγιναν αίτιοι και πρόξενοι των εμφυλίων πολέμων: «Όταν τό διαβάσετε ὄλο, ἀρχή καί τέλος, τότε νά κάμετε τήν κρίση γιά ὅσους φέραν δυστυχήματα εἰς τήν πατρίδα καί ἐμφύλιους πολέμους διά τά ἀτομικά τους νιτερέσια καί τήν ἴδιοτέλειά τους καί ἀπό αὐτούς ἔπαθε καί παθαίνει ὡς σήμερον ἡ δυστυχισμένη πατρίδα καί οἱ τίμιοι ἀγωνισταί»³⁷

Επιπλέον ο ίδιος, επιθυμώντας να δώσει το καλό παράδειγμα στους συναγωνιστές του, υιοθετεί μια άκρως ανιδιοτελή στάση και συμπεριφορά, υπογραμμίζοντας ότι δεν εξαγοράζεται η συνειδήσή του με δωροδοκίες και ποτέ δε δέχεται να προσφέρει τις υπηρεσίες του στην πατρίδα κατόπιν αμοιβής. «Άλλοτε επισημαίνει ότι “θέλω δουλέψω την πατρίδα μου με πίστη καί ἀμιστί”, άλλοτε όταν του προσφέρουν ένα μεγάλο ποσό για να συνταχθεί με ορισμένη πολιτική μερίδα, απαντάει αγέρωχα: “ἐγώ γρόσια δέν θέλω, δέν πουλιῶμαι διά γρόσια· δέν ὀρκίστηκα δι’ αὐτά, ὀρκίστηκα διά πατρίδα” και άλλοτε πάλι όταν του πρόσφεραν χρήματα για ορισμένη υπηρεσία, δέχτηκε να την προσφέρει αλλά χωρίς αμοιβή «ὅτι ἐγώ δέν εἶμαιπραματευτής νά κάνωπραμάτεια τήν πατρίδα μου διά χρήματα. Διά τήν στερέρωση τῆς πατρίδος μου καί νόμους, διά ἴκεϊνο πεθαίνω, ὄχι διά ἄλλο”».³⁸ Ο Μακρυγιάννης επισημαίνει συχνά στο σύγγραμμά του την σημασία και την αξία της αξιοπρεπούς και ανιδιοτελούς συμπεριφοράς των αγωνιστών, γιατί γνωρίζει πολύ καλά ότι βασική προϋπόθεση για το ουσιαστικό και δημιουργικό πέρασμα από το “εγώ” στο “εμείς” είναι να εξοστρακιστεί ο ατομισμός και η ιδιοτέλεια. Και αυτό γιατί έχει πλήρως συνειδητοποιήσει ότι, όπου ανθίζει το “εγώ”, εξουδετερώνεται το άλλο άκρο, το “εμείς”, δηλαδή το μεγάλο συλλογικό πρόσωπο, το οποίο σταδιακά χάνει το κύρος και την ισχύ του και φτάνει να υποκατασταθεί από το “αυτοί”, τις μερίδες, τις φατρίες, τις κάστες.

Συχνά μέσα στο έργο του καταγγέλλει την αντιλαϊκή και αντεθνική δράση των φατριών τονίζοντας με μια δόση ειρωνείας και σαρκασμού ότι ενεργούσαν «οι φατρίες δια το καλό της πατρίδος». Ο Μ. Αλεξανδρόπουλος παρατηρεί ότι την εποχή εκείνη «οι φατρίες διαμόρφωσαν μια πολύ ακρωτηριασμένη έννοια της “πατρίδος” και του “έθνους” με το πνευματικά περιορισμένο και εγωιστικά αδίσταχτο πνεύμα τους και έτσι η ευνουχισμένη έννοια του “έθνους” στάθηκε αντίθετη σε μια ζωντανή λαϊκή ιδέα».³⁹ Συνεχίζοντας ο σχολιαστής υπογραμμίζει ότι η δράση των φατριών παρεμπόδιζε το λαό, ύστερα από μακροχρόνιες περιπέτειες, να ξαναβρεί την εθνική του ιδέα. Έτσι προέ-

37. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (Εισαγωγή), ό.π., 12–13.

38. Χατζηγάκης Παν., “Ψηφίδες ήθους και κλέους” στο: “Πράγματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη”, Τετράδια “Ευθύνης”, 30, 1990, 190.

39. Αλεξανδρόπουλος Μήτσ., *Μια συνάντηση, Σεφέρης-Μακρυγιάννης*. Πολύτυπο, Αθήνα 1983, 52.

βαλε ένα οξύτατο λαϊκό ζήτημα, δηλαδή αποσαφήνιση της έννοιας του λαού μέσα στην έννοια του έθνους. Το ιστορικό πρόβλημα ήταν πώς να μην ξαναπέσει ο λαός μέσα στην εθνική αφάνεια, από όπου μόλις είχε ανασυρθεί μέσω της επίδρασης των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, μέσω των μηνυμάτων της Γαλλικής Επανάστασης, μέσω του αντίκτυπου των απελευθερωτικών κινήσεων της Δύσης και μέσω του δικού του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Είναι φανερό πως η ιστορία πήγαινε, μέσα από τη δράση των αποδομητικών δυνάμεων, «να ξαναβυθίσει τον λαό στην απρόσωπη μαζική του κατάσταση». ⁴⁰ Ως αντίποδα σε αυτή την ισοπεδωτική δράση κάποιων δυνάμεων ο Μακρυγιάννης προέβαλε τη λαϊκή ιδέα με τη μορφή των λαϊκών αγώνων, αντιδρώντας σε κάθε προσπάθεια αφανισμού του λαού από τις ισχυρές και αδίσταχτες φατρίες.

Ο Αγώνας συνιστούσε μια συλλογική εθνική προσπάθεια, έναν εθνικοαπελευθερωτικό συναγερμό με πολλά ωστόσο προβλήματα, εθνικά, λαϊκά και κοινωνικά, τα οποία οδηγούσαν κατά καιρούς σε διαιρέσεις, διχόνοιες, φατριασμούς και εμφύλιες συρράξεις. Ήταν πολύ δύσκολο να διατηρήσει ο Μακρυγιάννης σε όλη του τη ζωή – προσωπική και πολιτική – δικαιοσύνη, αμερόληπτη κρίση και ανθρώπινη αξιοπρέπεια σε μια περίοδο σαν αυτή που έζησε, όπου οι Έλληνες αλληλοσπαράσσονταν και συγκρούονταν μόνο και μόνο για να ικανοποιήσουν στενούς και τυφλούς ατομικούς εγωισμούς, αδιαφορώντας προς την ιδέα και την προαγωγή του εθνικού συνόλου. ⁴¹ Ωστόσο προσπάθησε να σταθεί πέρα και πάνω από αυτές τις ευτέλειες και τις μικρότητες, αγωνίστηκε πεισματικά και αδιάλλακτα για την αξιοποίηση των λαϊκών θυσιών, για την περιφρούρηση των λαϊκών ελευθεριών, για την κατοχύρωση των συνταγματικών δικαιωμάτων, για την επιβίωση του λαϊκού πολιτισμού, για τη δικαίωση των αγωνιστών.

Με την ιστορική του φράση-κλειδί “είμαστε στο εμείς” δεν επιδιώκει μια στείρα προσήλωση στις αρχές της πλειοψηφίας και της λαϊκής κυριαρχίας. Διακατέχεται από μια καθαρά πρακτική λαϊκή αντίληψη, σύμφωνα με την οποία όσοι αγωνίστηκαν για τον εθνικό σκοπό δικαιούνται να τύχουν ίδιας αντιμετώπισης από τους πολιτικούς και τους ιθύνοντες, δίκαιης μοιρασιάς των αξιωματικών και των βραβείων ύστερα από τη νίκη. «Ο ίδιος με τον ακονισμένο του χαρακτήρα είναι το δυνατό “εγώ” που έχει συλλάβει και ενστερνιστεί τίμια τη συλλογική ιδέα». ⁴²

40. Αλεξανδρόπουλος Μήτσ., *ό.π.*, 53.

41. Καραντώνης Ανδρ., «Τα απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη», εφ. “Καθημερινή”, αρ. φ. 4, 26-1-1947.

42. Αλεξανδρόπουλος Μήτσ., *Μια συνάντηση, Σεφέρης - Μακρυγιάννης*, *ό.π.*, 141-142.

νι) Οι πολιτικές και πολιτειακές αντιλήψεις του Μακρυγιάννη ως απόρροια του πατριωτικού ζήλου

Επιχειρώντας να διερευνήσουμε το ιδεολογικό υπόβαθρο και τις πολιτικές θέσεις του Μακρυγιάννη, θα διαπιστώσουμε ότι η υπερηφάνεια και η ανεξαρτησία του χαρακτήρα του, η φιλοπατρία του, η ανιδιοτέλεια, η τιμιότητα, η ανωτερότητα και η αξιοπρέπεια τού έχουν διαμορφώσει την αντίληψη της ισονομίας στη συμπεριφορά κράτους και πολιτών. Η σταθερή και αμετακίνητη σύζευξη του “εγώ” και του “εμείς”, που υποδηλώνει τη διαρκή συνύπαρξη ατόμου και συνόλου, στο πλαίσιο της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης μιας ευνομούμενης πολιτείας, διαπερνά και χαρακτηρίζει την πολιτική σκέψη του Μακρυγιάννη όπως αυτή διαφαίνεται μέσα από τα λόγια του: «...ὅτι τούτην τήν πατρίδα τήν ἔχομεν ὅλοι μαζί, καί σοφοί καί ἀμαθεῖς, καί πλούσιοι καί φτωχοί, καί πολιτικοί καί στρατιωτικοί καί οἱ πλέον μικρότεροι ἄνθρωποι... ἀναλόγως ὁ καθείς...». ⁴³

Τα αντιθετικά ζεύγη σοφοί – αμαθεῖς, πλούσιοι – φτωχοί είναι για τον Μακρυγιάννη αθάνατα, έχουν δηλαδή μια διαχρονική διάσταση, γιατί δεν παύουν ποτέ να υφίστανται ως σχήματα στην κοινωνική οργάνωση, ασχέτως αν αλλάζουν μορφή και ιδεολογικό βάρος διαμέσου των αιώνων. Τα ζεύγη αυτά είναι αιωνίως παρόντα, δεν πρόκειται ποτέ να εκλείψουν, γιατί ποτέ δεν πρόκειται να εξαλειφθούν οι κοινωνικές, οικονομικές και λοιπές διαφορές μεταξύ των ανθρώπων στην κοινωνία. Επομένως πάντοτε θα υφίστανται, μόνο που έχουν τη δυνατότητα να τροποποιούνται και να μεταπλάθονται μέσα στο χρόνο, ανάλογα με τις εκάστοτε επικρατούσες συνθήκες.

Η φράση του «τούτη τήν πατρίδα τήν ἔχομεν ὅλοι μαζί» δηλώνει με τη χρήση του ενεστώτα διαρκείας (τήν ἔχομεν), μια αιώνια διάρκεια στη σχέση ατόμου και πολιτείας και υπενθυμίζει ότι κανείς δεν μπορεί να οικειοποιηθεί αυτή τη σχέση. Μπορεί οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές ανισότητες να μην εξαλείφονται ποτέ, ωστόσο κανένας πολίτης δε δικαιούται με πρόσχημα την ανωτερότητα του “εγώ” του να θέσει τον εαυτό του πιο πάνω από τους άλλους συμπολίτες του έναντι της πατρίδας. Ο ενεστώτας διαρκείας επανέρχεται στη φράση «νά μήν λέγη οὔτε ὁ δυνατός “εγώ”, οὔτε ὁ ἀδύνατος», γιατί κανένας δεν έχει το δικαίωμα να καυχιέται και να προβάλλει τη δική του προσφορά προς την πατρίδα ως ανώτερη και ουσιαστικότερη από αυτή του συμπολίτη του, καθότι, σύμφωνα με τον Μακρυγιάννη, ὅλοι οι πολίτες “εἴμαστε” στο “εμείς”, εφόσον η απελευθέρωση της πατρίδας δεν ήταν έργο ενός μονάχα ατόμου αλλά αποτέλεσμα συνεργασίας και συλλογικής δράσης. Με τα λόγια αυτά ο Μακρυγιάννης

43. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (Επίλογος), ό.π., 547.

επιχειρεί να κάνει ένα μάθημα φυλετικής αυτογνωσίας και πολιτειολογίας τονίζοντας ότι είναι καθήκον του “προκομμένου και απλού πολίτη” να συνεργάζεται με τους άλλους για το καλό του έθνους, να φροντίζει την πατρίδα του και να μην είναι εγωιστής, φιλόδοξος και ατομιστής, αλλά να αναγνωρίζει και τη συμβολή των υπολοίπων στον αγώνα για την ελευθερία της πατρίδας. Διδάσκει, συμβουλεύει και παροτρύνει τους συμπολίτες του να διακατέχονται από ειλικρινή πατριωτικά αισθήματα και από πνεύμα συνεργασίας και συλλογικότητας για το καλό της πατρίδας, παραμερίζοντας τις φιλοδοξίες και το προσωπικό συμφέρον.

Και η πατρίδα με τη σειρά της οφείλει να αντιμετωπίζει ισότιμα όλους τους πολίτες, όχι μόνο τους σοφούς, τους πλούσιους ή τους καταξιωμένους, αλλά ακόμη και τους μικρούς και ασήμαντους, γιατί “*ἀκόμη καὶ ὁ μικρότερος καὶ ἀδύνατος πολίτης, ἔχει κι’ αὐτός τὰ συμφέροντά του εἰς αὐτήν τὴν πατρίδα*” και έχει κάθε δικαίωμα να απολαύσει τα αγαθά της. Η παροχή ίσων δικαιωμάτων σε όλους τους πολίτες στο πλαίσιο της ισονομίας και της ισοπολιτείας υπογραμμίζεται εδώ εύστοχα από τον Μακρουγιάννη. Η διαυγής πολιτική του σκέψη μας λέει ότι όχι μόνο ο ισχυρός αλλά και ο αδύνατος μπορεί να έχει ένα ισχυρότατο “εγώ”, ασχέτως εάν το “εγώ” του αδύνατου δεν ενισχύεται από χρήματα, εξουσία ή οποιαδήποτε ισχύ. Οι φιλελεύθερες αυτές απόψεις του Μακρουγιάννη μπορεί να απηχούν κάποιες σκέψεις του Ρουσσώ από το Κοινωνικό Συμβόλαιο, ωστόσο έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τους Άγγλους φιλοσόφους, Τζον Λοκ και Τόμας Χομπς, που διατύπωσαν τη θεωρία για το δίκαιο του ισχυρού και την κυριαρχία του.⁴⁴ Επιπλέον με τη φράση “*ἀναλόγως ὁ καθείς*” ο Μακρουγιάννης θεωρεί ότι το κάθε άτομο χωριστά, ανάλογα με την προσφορά του προς την πατρίδα και το μέγεθος των προσφερόμενων υπηρεσιών και θυσιών, δικαιούται να ανταμειφθεί με βραβεία και αξιώματα. Με την επισήμανση αυτή δεν αφήνει περιθώριο για αδικίες και παραγκωνισμούς, αλλά εναρμονίζει τα πράγματα και εξασφαλίζει τη δικαιοσύνη και την ισορροπία στην κοινωνική και πολιτική ζωή του τόπου. Από την μια μεριά την πατρίδα την “*ἔχομεν ὅλοι μαζί*”, αλλά από την άλλη μέσα σε αυτή την κοινότητα και την κοινοκτημοσύνη το άτομο δεν επιτρέπεται να συνθλίβεται και να μαζοποιείται, αλλά πρέπει να ανταμείβεται ως ελεύθερο άτομο ανάλογα με την προσφορά του, ακόμη κι αν είναι ένα μικρό και ασήμαντο μέλος της κοινωνίας.

---

44. Σχετικά με την πολιτική θεωρία του Thomas Hobbes, διατυπωμένη στο έργο του “*Λεβιάθαν*” (1651), η οποία αναφέρεται στην ισχυρή κυριαρχία του κράτους ή του κυβερνώντος και στον ταυτόχρονο καταναγκασμό των πολιτών οι οποίοι υποχρεούνται να υποτάσσονται στην κυρίαρχη εξουσία βλ. Hall-St. Gieben Br., *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός* (μτφ. Θ. Τσακίρης -Β. Τσακίρης). 2η έκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2003, 164-166, 180-183.

Με την έκφραση «τό λοιπόν τήν δουλέψαμεν ὅλοι μαζί τήν πατρίδα» και με βάση την αίσθηση περί δικαίου ο Μακρυγιάννης υπενθυμίζει ότι, αφού ὅλοι, αμαθείς, φτωχοί, σοφοί, πλούσιοι, πολιτικοί, στρατιωτικοί και απλοί αγωνιστές στρατεύθηκαν υπέρ της πατρίδας και συνέβαλαν στην απελευθέρωσή της, δικαιούνται μια ανάλογη θέση και ένα ρόλο στην κοινωνική και πολιτική ζωή του έθνους κατά την μετεπαναστατική περίοδο. Έμμεσα εκφράζει την πικρία, την απογοήτευση και τη δυσαρέσκειά του, που είναι κοινά αισθήματα και πολλών άλλων αγωνιστών, για την περιθωριοποίηση και τον αποκλεισμό τους από τα ὄργανα και τους χώρους οργάνωσης και άσκησης της εξουσίας. Τους στρατιωτικούς, όπως ο Μακρυγιάννης, που αναδείχθηκαν κατά την Επανάσταση, τους διακατείχε η πεποίθηση ότι με την ενεργό συμμετοχή τους στον αγώνα είχαν κατακτήσει αυτόματα και το δικαίωμα “συμμετοχής” στην οργάνωση και διοίκηση του κράτους. Όταν αργότερα διαπίστωσαν πως η θέση και ο ρόλος τους κατά την μετεπαναστατική περίοδο παρέμεναν ασαφείς και ρευστοί και η εικόνα της πατρίδας συγκεχυμένη και ακαθόριστη, αντέδρασαν έντονα και η στάση τους συχνά πυροδότησε αντιπαραθέσεις και κοινωνικούς ανταγωνισμούς.⁴⁵

Ο κεντρικός πυρήνας και το κύριο νόημα τού εξεταζόμενου επιχειρήματος εντοπίζονται στα ακόλουθα λόγια του Μακρυγιάννη: «Ξέρετε πότε νά λέγη ὁ καθεὶς “ἐγώ”; ὅταν ἀγωνιστῆ μόνος του καί φκιάση ἢ χαλάση, νά λέγη «εγώ»· ὅταν ὅμως ἀγωνίζονται πολλοί καί φκιάνουν, τότε νά λένε “ἐμεῖς”. Εἴμαστε εἰς τό “ἐμεῖς” κι’ ὄχι εἰς τό “ἐγώ”». ⁴⁶ Με τα ανωτέρω λόγια, πέραν από την υπενθύμιση για την αξία και την αποτελεσματικότητα της συλλογικής δράσης και συνεργασίας, επικρίνει και ὅσους ἄνδρες πολιτικούς ἢ στρατιωτικούς ἐπιχείρησαν να οικειοποιηθῶν την τιμὴ και τη δόξα για την ἐπιτυχή ἐκβάση του Αγώνα. Ο υπαινιγμὸς πιθανόν να στρέφεται ἐμμεσα προς τον Θεόδ. Κολοκοτρώνη, που καυχιόταν για τη συμβολή του στην ἀπελευθέρωση του Μοριά, λόγω της ανταγωνιστικῆς σχέσης που είχαν μεταξύ τους, στο πλαίσιο των πολιτικῶν τους διαφορῶν και της γενικότερης ἀντιπαραθέσεως μεταξύ Πελοποννησίων και Ρουμελιωτῶν ἀγωνιστῶν. Η συλλογιστική του Μακρυγιάννη στηρίζεται στην ἀποψη ὅτι ἦταν ἀδύνατον ἕνας μόνον ἄνθρωπος, ὅσο σημαντική και ἀν ἦταν ἡ δράση του, να κρατήσῃ στις πλάτες του ὅλο τον Αγώνα, ἀν δεν συνέδραμαν σημαντικά και αποτελεσματικά με ἐνότητα και ομοψυχία πολλοί ἀγωνιστές και οπλαρχηγοί με τα παλικάρια τους. Η ἀποψη του ἀυτῆ παρατίθεται και στο ἀνάλογο περιεχομένου ἐπιχείρημα που πλαισιώνει και συμπληρώνει το ἀνωτέρω και ἐμπεριέχεται στην ἐισαγωγή του ἔργου: «Ὅτι κρικέλα δέν ἔχει ἡ γῆς νά τήν πάρῃ κανεὶς εἰς τήν πλάτην του οὔτε ὁ δυνατός, οὔτε ὁ ἀδύνατος· καί ὅταν εἶναι ὁ καθεὶς ἀδύνατος εἰς

45. Θεοτοκάς Νίκ., «Ιδεολογικές αναγνώσεις του Μακρυγιάννη», *Ο Πολίτης*, 86, 2001, 24.

46. Μακρυγιάννης Ιωάν., «Απομνημονεύματα», (Επίλογος), ὁ.π., 547.

ένα πράμα και μόνος του δέν μπορεί νά πάρη τό βάρος και παίρνει και τούς άλλους και βοηθοῦν, τότε νά μήν φαντάζεται νά λέγη ὁ αἷτιος ἐγώ· νά λέγη ἐμεῖς. "Ὅτι βάναμε ὅλοι τίς πλάτες, ὄχι ἕνας». ⁴⁷

Με τη λαϊκή έκφραση «κρικέλα δέν ἔχει ἡ γῆς νά τήν πάρη κανεῖς εἰς τήν πλάτην του» προσδίδει στα λόγια του ζωντάνια, αμεσότητα και παραστατικότητα. Η φράση αυτή, εκτός από παραδειγματικό λόγο, αποτελεί γνωστή ρουμελιώτικη παροιμία που έχει την έννοια πως η γη δεν ανήκει σε έναν μονάχα άνθρωπο. ⁴⁸ Επομένως καθώς είμαστε στο "εμεῖς" και όχι στο "εγώ", συμβουλεύει ο Μακρουγιάννης τους συμπολίτες του, καλό είναι να υπάρξει συνεργασία για τη δημιουργία μιας ελεύθερης και ευνομούμενης πατρίδας μέσα στην οποία κυρίαρχη θέση θα έχει η ομοψυχία, η φρόνηση και η ενότητα: «Καί εἰς τό ἔξῃς νά μάθωμεν γνώση, ἄν θέλωμεν νά φκιάσωμεν χωριόν, νά ζήσωμεν ὅλοι μαζί». ⁴⁹ Η υποθετική πρόταση «ἄν θέλωμεν» του Μακρουγιάννη αποτελεί μια έκφραση που δίνει προτεραιότητα στην ελευθερία της βούλησης, στην αρχή της αυτεξούσιας ελευθερίας του ατόμου –πολίτη, ο οποίος όμως μπορεί να είναι ελεύθερος στις επιλογές του, ωστόσο αυτές υπόκεινται σε περιορισμούς που επιβάλλει η ένταξή του στην κοινότητα. Και στο έργο του "Ὁράματα και Θάματα" ισχυρίζεται ότι ο άνθρωπος έχει πλασθεί ελεύθερος γι' αυτό πορεύεται ανάμεσα στο είναι και το μηδέν, στη ζωή και στο θάνατο. ⁵⁰ Για μια ακόμη φορά διαπιστώνουμε ότι ο Μακρουγιάννης, παρ' ὅλο που δεν έχει μελετήσει τους Ευρωπαίους Διαφωτιστές και παρ' ὅλο που αντιμάχεται τις δυτικοφερεμένες ιδέες και αντιλήψεις της νεωτερικότητας, ασπάζεται και υιοθετεί ασυνείδητα και αθέλητα πολλές από τις θέσεις αυτές. Στην άποψή του για ελευθερία στις επιλογές του πολίτη και αδέσμευτη βούληση διακρίνουμε επιδράσεις από τις απόψεις του Γάλλου Διαφωτιστή Βολταίρου, ο οποίος υπήρξε υπερχαρακτηριστικός της ελευθερίας της σκέψης και της βούλησης του ατόμου. ⁵¹ Επιπλέον η προαναφερθείσα φράση του Μακρουγιάννη «... νά μάθωμεν γνώση, ἄν θέλωμεν νά φκιά-

47. Μακρουγιάννης Ιωάν., (Εισαγωγή), *ό.π.*, 13.

48. Κώνστας Κ., «Λαογραφικά στον Μακρουγιάννη», *Νέα Εστία*, ΠΗ, 1043, 1970, 237.

49. Μακρουγιάννης Ιωάν., "Απομνημονεύματα", (Επίλογος), *ό.π.*, 547.

50. Μακρουγιάννης Ιωάν., "Ὁράματα και Θάματα" (Εισαγωγή, κείμενο, σημειώσεις Αγγ. Παπακώστα). 4η έκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002, 211.

51. Λαμπράκης Χ. Δ., «Βολταίρος: Εισήγηση και εκλογή κειμένων από τον Λαμπράκη Χ. Δ.: Ο 18ος αιώνας και οι απελευθερωτικές τάσεις» (μτφ. Δ. Θοιβιδοπούλου), *Εποχές*, 8, 1963, 98 βλ. σχετικά: «Οι ιδέες που σχηματίζονται στο μυαλό μου είναι γέννημα μιας αναγκαιότητας· πώς λοιπόν η βούλησή μου, που εξαρτάται απ' αυτές, θα μπορούσε να είναι συγχρόνως εξαναγκασμένη και απόλυτα ελεύθερη;... Είμαι πραγματικά ελεύθερος, σημαίνει μπορώ. Η δυνατότητα να κάνω αυτό που θέλω, να η ελευθερία μου! Υπάρχει όμως μια αναγκαιότητα στη βούλησή μου· αλλοιώτικα θα ήθελα χωρίς λόγο, χωρίς αιτία, πράγμα αδύνατο».

σωμεν χωριόν...» θυμίζει τη γνωστή λαϊκή έκφραση «ας βάλουμε μυαλό, αν θέλουμε να κάνουμε χωριό», δηλαδή προϋπόθεση της ομαλής συνύπαρξης και της αρμονικής συνεργασίας του συνόλου με στόχο την ομοψυχία, την ευημερία και την πρόοδο είναι η σύνεση, η λογική και η φρόνηση. Αν δεν προϋπάρξουν αυτές οι προϋποθέσεις, δεν υφίσταται συνεργασία και ομαλή συνύπαρξη των μελών ενός συνόλου, αλλά διάλυση και αποσύνθεση.

Το σύνολο των πολιτικών και πολιτειακών αντιλήψεων του Μακρυγιάννη για την ομαλή λειτουργία και αρμονική συνεργασία των μελών μιας κοινότητας απορρέει από την εθνική και ηθική συνείδησή του και από τον υπερβολικό ζήλο και την αγάπη του για την πατρίδα με στόχο τη σωτηρία και την προαγωγή της. Ο Μακρυγιάννης δύναται να χαρακτηριστεί πρότυπο ιδανικού πολίτη, αν λάβουμε υπόψη μας τη δημόσια δράση όλου του βίου του και κυρίως τη λέξη «πατριδοφύλακας» που μας την έδωσε ο ίδιος σε ένα σημείωμα, ως αυτοχαρακτηρισμό του. Δεν πρόκειται για μια εγωιστική έκφραση, αφού βαθιά πίστη του ήταν, από τη στιγμή που ορκίστηκε για τον απελευθερωτικό αγώνα, ότι τίποτε δεν μπορούσε να τον εμποδίσει από την επιτέλεση του χρέους του στην καθολική του έννοια.⁵² Ο Γ. Βλαχογιάννης στην Εισαγωγή του, που προηγείται της έκδοσης των “Απομνημονευμάτων”, αναφέρεται στον πατριωτικό ζήλο του Μακρυγιάννη με τα εξής λόγια: «Ἡ ὑπέρ τῆς πατρίδος ἐνδελεχῆς καί ἄγρυπνος μέριμνα τοῦ Μακρυγιάννη ἀδύνατον νά παρασταθῆ σήμερον ἐπαρκῶς. Ἐν τινι σημειώματι τό ὁποῖον ἐκ τῶν χρόνων ἐκείνων χρονολογεῖται ὁ Μακρυγιάννης ὀνομάζει ἑαυτόν πατριδοφύλακα. Ἡ παράδοξος αὕτη λέξις ἐξηγεῖ ἡμῖν κάλλιον πάσης ἀναπτύξεως τόν χαρακτῆρα αὐτοῦ...».⁵³

Ἡ υπέρμετρη φιλοπατρία του και ο άσβεστος ζήλος του για την εφαρμογή της ελευθερίας, της ισονομίας και της ευνομίας στο νεοσύστατο κράτος διαφαίνεται από τις απόψεις του για την αγάπη προς την πατρίδα και για τον αγώνα προς εξασφάλιση της ευημερίας και ευδαιμονίας της. Γνωστές και κλασικές οι φράσεις του που υποδηλώνουν την πατριδολατρία του: «Γλυκότερον πράμα δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τήν πατρίδα καί θρησκεία...»⁵⁴ και «ἡ πατρίδα τοῦ κάθε ἀνθρώπου καί ἡ θρησκεία εἶναι τό πᾶν καί πρέπει νά θυσιάζη καί πατριωτισμόν καί νά ζῆ αὐτός καί οἱ συγγενεῖς του ὡς τίμιοι ἄνθρωποι εἰς τήν κοινωνία. Καί τότε λέγονται ἔθνη, ὅταν εἶναι στολι-

52. Κυριακόπουλος Κώστ., «Μακρυγιάννης-Σύμβολο του Γένους» στο *Μελετήματα*. Ακταίος, Αθήνα 1976, 60.

53. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα” (Εισαγωγή Βλαχογιάννη). Πέλλα Ιστορικά, χ.τ. χ.χ., 76.

54. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Α΄, κεφ. Ε΄) (Εισαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., 128.

σμένα μέ πατριωτικά αίσθήματα· τό αναντίον λέγονται παλιόφαθες τῶν ἔθνῶν καί βάρος τῆς γῆς». ⁵⁵

Πολύ γνωστή και ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του Μακρυγιάννη ότι, όταν ευημερεί η πατρίδα, τότε και οι πολίτες προκόβουν και ευδαιμονούν, ενώ, όταν η πατρίδα δυστυχεί και δοκιμάζεται, τότε και οι πολίτες δεν μπορούν να προοδεύσουν και να ευημερήσουν. Τις σκέψεις αυτές τις διατυπώνει με τις ακόλουθες λιτές εκφράσεις και με τις παραστατικές μεταφορές: «Κι' ὅσο ἀγαπῶ τήν πατρίδα μου δέν ἀγαπῶ ἄλλο τίποτας. Νάρθῃ ἕνας νά μοῦ εἰπῇ ὅτι θά πάγῃ ὀμπρός ἡ πατρίδα, στρέγομαι νά μοῦ βγάλῃ καί τά δυό μου μάτια. Ὅτι ἂν εἶμαι στραβός, καί ἡ πατρίδα μου εἶναι καλά, μέ θρέφει· ἂν εἶναι ἡ πατρίδα μου ἀχαμνά, δέκα μάτια νάχω, στραβός θά νά εἶμαι». ⁵⁶ «Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης είναι ένας πολυσύνθετος αντιπροσωπευτικός τύπος του έθνους, ένας δυνατός φορέας ζωντανού ελληνισμού», κατά την έκφραση του Γ. Θεοδοκά. ⁵⁷ Έχει ιστορική συνείδηση της αποστολής του και επιχειρεί να διδάξει και να φρονηματίσει τους συμπολίτες του εμμένοντας με επιχειρήματα στην άποψη ότι κανείς δεν πρέπει να βάζει το προσωπικό του συμφέρον πάνω από το συλλογικό, γιατί, όταν όλοι ομονοούν και συνεργάζονται αρμονικά, τότε η πατρίδα καλοδιοικείται και ευημερεί και συνακόλουθα μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα οικονομικής ευμάρειας, κοινωνικής ευδαιμονίας, πολιτικής ελευθερίας, δύνανται και οι πολίτες να επιτύχουν την πρόοδό τους, την προαγωγή τους, την κοινωνική ανέλιξή τους, την αναγνώριση, την καταξίωσή τους και τη γενικότερη ευδαιμονία τους. Στην αντίθετη περίπτωση ο μαρασμός, η παρακμή και η υποβάθμιση της πατρίδας θα σημάνει και την κακοδαιμονία και δυστυχία των πολιτών της.

vii) Οι ιδεολογικές πεποιθήσεις του Μακρυγιάννη περί ελευθερίας, ισονομίας και εννομίας σύμφωνες με ανάλογες θέσεις αρχαίων Ελλήνων κλασικών

Οι απόψεις αυτές του Μακρυγιάννη απηχούν ανάλογες ιδέες και μηνύματα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, παρά το γεγονός ότι ο αγωνιστής δεν είχε μελετήσει αρχαία συγγράμματα. Στην τραγωδία “Αντιγόνη” του Σοφοκλή (στίχ. 189) αναγνωρίζουμε περίπου την ίδια άποψη στα λόγια που εμπειριέχονται στο μονόλογο του Κρέοντα, ο οποίος επιχειρηματολογεί λέγοντας ότι ο ίδιος ποτέ δεν θα σιωπούσε βλέποντας μια συμφορά να έρχεται ενάντια στην πόλη αντί για σωτηρία, ούτε θα θεωρούσε ποτέ

55. Μακρυγιάννης Ιωάν., (Εισαγωγή), *ό.π.*, 13.

56. Μακρυγιάννης Ιωάν., (βιβλ. Γ´, κεφ. Α´), *ό.π.*, 341.

57. Θεοδοκάς Γεώργ., “Τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη”, *Ευθύνη*, 1, 1961, 43.

φίλο του έναν άνδρα που θα ήταν εχθρός της χώρας, γιατί αυτή μόνο μπορεί να σώσει τους πολίτες και όταν όλοι “ταξιδεύουν” πάνω σε αυτήν με ασφάλεια, τότε μόνο αποκούν φίλους.⁵⁸ Σύμφωνα με τα λόγια του Κρέοντα, μόνον όταν η πατρίδα ευτυχεί, τότε μπορεί και οι πολίτες να ευδοκιμούν και τόσο αυτοί όσο και ο άρχοντας να κάνουν φίλους. Η εικόνα του σκάφους της πολιτείας που ταξιδεύει στο τρικυμισμένο πέλαγος είναι μια από τις μακροβιότερες αλληγορίες που μας κληροδότησε η ελληνική αρχαιότητα. Η τύχη του κυβερνήτη και του πληρώματος είναι κοινή: ή όλοι θα σωθούν ή όλοι θα χαθούν. Αυτή η παρομοίωση της ευνομούμενης πόλης με καράβι που ταξιδεύει στα κύματα με ασφάλεια και σταθερότητα και εξασφαλίζει σωτηρία, ευημερία και ομαλή κοινωνική συμβίωση για όλους τους πολίτες, συνάδει με τις απόψεις του Μακρουγιάννη ότι, και τυφλός να είναι κανείς μέσα σε μια ευημερούσα πολιτεία, δύναται να επιβιώσει αξιοπρεπώς, ενώ μέσα σε μία παρακμάζουσα και καταρρέουσα πολιτεία, ακόμη κι αν έχει δέκα μάτια θα νιώθει σαν “αόμματος”, γιατί δεν θα του δίνονται οι δυνατότητες να προοδεύσει και να ευτυχίσει.

Ανάλογες σκέψεις με αυτές του Σοφοκλή βρίσκουμε στον “Επιτάφιο” του Περικλή (Θουκυδ. II. 60). Ο Θουκυδίδης παρουσιάζει τον Περικλή να υπερασπίζεται την άποψη ότι είναι προτιμότερο να ευπραγεί όλη η πόλη στο σύνολό της, γιατί έτσι μπορεί να βοηθήσει και να διασώσει τον κάθε πολίτη χωριστά στις δύσκολες στιγμές. Αν αντιθέτως οι πολίτες ευπραγούν, αλλά η πόλη καταρρεύσει, τότε και ο πολίτης συμπαράσύρεται στην απώλεια και τον όλεθρο μαζί με την πόλη.⁵⁹ Και σε αρχαία ελληνικά φιλοσοφικά κείμενα απαντά η ιδέα αυτή, όπως στο απόσπασμα (252) του προσωκρατικού φιλοσόφου Δημόκριτου, όπου αναγνωρίζουμε τη θέση ότι η πόλη που διοικείται σωστά είναι μεγάλο στήριγμα για όλους τους πολίτες και, αν αυτή διασώζε-

---

58. Σοφοκλής, *Αντιγόνη*, 185–190: ΚΡΕΩΝ... οὐτ' ἄν σιωπήσαιμι τήν ἄτην ὄρων
στείχουσαν ἄστοις ἀντί τῆς σωτηρίας,
οὐτ' ἄν φίλον πότ' ἄνδρα δυσμενῆ χθονός
θείμην ἐμαυτῶ, τοῦτο γινώσκων ὅτι
ἦδ' ἐστίν ἡ σώζουσα καί ταύτης ἐπι
πλέοντες ὀρθῆς τούς φίλους ποιούμεθα.

Το απόσπασμα του έργου έχει ληφθεί από την έκδοση: Sophocles, *Fabulae: “Αντιγόνη”* (επιμ. A.C. Pearson). Oxford University Press, London 1975 (Oxford Classical Texts).

59. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, (II, 60): «Ἐγὼ γάρ ἠγοῦμαι πόλιν πλείω ξύμπασαν ὀρθομένην ὠφελεῖν τοὺς ἰδιώτας ἢ καθ' ἕκαστον τῶν πολιτῶν εὐπραγοῦσαν, ἀθρόαν δε σφαλλομένην. Καλῶς μὲν γὰρ φερόμενος ἀνὴρ τό καθ' ἑαυτὸν διαφθειρομένης τῆς πατρίδος οὐδέν ἦσσαν ξυναπόλλυται, κακοτυχῶν δέ ἐν εὐτυχούσῃ πολλῶ μᾶλλον διασώζεται.»

Το απόσπασμα του έργου έχει ληφθεί από την έκδοση: Thucydides, *Historiae B'* (επιμ. Henricus Stuart Jones), (Tomus Prior), (II, 60). Oxford University Press, Oxford 1963 (Oxford Classical Texts).

ται, τότε σώζονται τα πάντα μαζί της, αν όμως αυτή καταστραφεί, τότε συμπαρασύρονται τα πάντα στην καταστροφή.⁶⁰ Η άποψη αυτή είναι ταυτόσημη με εκείνη του Μακρουγιάννη, την οποία προαναφέραμε, ότι δηλαδή, όταν μια πόλη ευτυχεί στο σύνολό της, παρέχει περισσότερες ωφέλειες στους πολίτες, παρά όταν είναι ευτυχισμένος ο κάθε πολίτης χωριστά, αλλά δυστυχεί γενικώς όλη η πόλη. Ο Ν. Γιανναδάκης παρατηρεί ότι είναι πραγματικά αξιοπρόσεκτο το γεγονός ότι σημειώνονται τέτοιου είδους επαναλήψεις λέξεων, φράσεων και μοτίβων στην ελληνική γλώσσα σε ανθρώπους τόσο διαφορετικούς, όσο ο Δημόκριτος και ο Θουκυδίδης που γράφουν τον 5ο αιώνα π.Χ. ή ο Μακρουγιάννης, που γράφει τον 19ο αιώνα μ.Χ. Το φαινόμενο να διατυπώνονται παρόμοιες εκφράσεις και ανάλογες σκέψεις από συγγραφείς που τους χωρίζουν μακρινά διαστήματα χρόνου, πολλές φορές ολόκληροι αιώνες, μαρτυρά τη συνοχή της ελληνικής λαλιάς,⁶¹ την αδιάλειπτη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας, αλλά και της πολιτικής και φιλοσοφικής σκέψης των Ελλήνων διαμέσου των αιώνων. Ο Αριστοτέλης στα “Πολιτικά” (Α΄, 1253α) αποδεικνύει τη θέση του Θουκυδίδα και του Δημόκριτου με επιχειρήματα λέγοντας ότι η πόλη, επειδή προηγείται οντολογικά και αξιολογικά ως όλον, δηλαδή ως σύνολο πολιτών έναντι του μέρους, δηλαδή του κάθε πολίτη, μπορεί να φθάσει στην ευδαιμονία μέσα από την αυτάρκεια, μια ευδαιμονία που τελικά περνά στους πολίτες.⁶² Με τη φράση «πρότερον τῆ φύσει πόλις ἢ οἰκία καὶ ἕκαστος ἡμῶν ἔστιν» ο Αριστοτέλης τονίζει ότι πρώτη σε φυσική αρτιότητα έρχεται η πολιτεία και έπεται η οικογένεια και ο καθένας από μας. Διακρίνουμε στην άποψη αυτή μια ολιστική αντίληψη σύμφωνα με την οποία είναι λογικά αναγκαίο η έννοια μιας ολότητας να προηγείται για να υπάρχει η έννοια του μέρους: «ἀναγκαῖον γάρ ἔστι τό ὅλον πρότερον εἶναι τοῦ μέρους». Έχοντας ως αφετηρία τις εμπειρικές παρατηρήσεις, ο Αριστοτέ-

60. Δημόκριτος, (fr. 252, IV 1,43): «...πόλις γάρ εὔ ἀγομένη μεγίστη ὄρθωσίς ἐστι (εὐτυχία), καὶ ἐν τούτῳ πάντα ἐνι (περιέχονται), καὶ τούτου σωζωμένου πάντα σώζεται καὶ τούτου διαφθειρομένου τά πάντα διαφθείρεται».

Το απόσπασμα έχει ληφθεί από την έκδοση: Diels H. - Kranz W., *Οι Προσωκρατικοί: οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα* (επιμ. Βασ. Κύρκος), Β΄. Παπαδήμας, Αθήνα 2007, 373.

61. Κοπιδάκης Μ. Ζ., «Τα κείμενα του Μακρουγιάννη και ένας πνευματικός τρόπος συναναστροφής με αυτά» στο Κοπιδάκης Μ.Ζ. (επιμ.) *Κείμενα Νίκου Χ. Γιανναδάκη*. Δήμος Ηρακλείου: Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο Κρήτης 2003, 223-224.

62. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, (Α, 1253 α 25-29): «ὅτι μὲν οὖν ἡ πόλις καὶ φύσει καὶ πρότερον ἢ ἕκαστος, δῆλον· εἰ γάρ μὴ αὐτάρκης ἕκαστος χωρισθείς, ὁμοίως τοῖς ἄλλοις μέρεσιν ἔξει πρὸς τό ὅλον, ὁ δὲ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μηδὲν δεόμενος δι' αὐτάρκειαν οὐθὲν μέρος πόλεως, ὥστε ἢ θηρίον ἢ θεός».

Το απόσπασμα του έργου έχει ληφθεί από την έκδοση: Aristotelis, “*Politica*” (επιμ. W.D. Ross), (Α, 1253 α). Oxford University Press, Oxford 1986 (Oxford Classical Texts).

λης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το «όλον» προηγείται του «μέρους» ή αλλιώς ότι τα «μέρη» προϋποθέτουν το «όλον». Η πολιτεία και φυσική διαμόρφωση αποτελεί και προτεραιότητα έχει σε σχέση με καθέναν από μας, γιατί ως σύνολο προηγείται από τα άτομα, καθώς το «όλον» προηγείται του «μέρους». Οι άνθρωποι έχουν εκ φύσεως την ικανότητα να δημιουργούν την πόλη τους και να εξαρτώνται από αυτήν. Κανένας δεν είναι ατάρκης, από μόνος του, αλλά μπορεί να γίνει μόνο με τη συμβίωση με τα υπόλοιπα «μέρη» στο πλαίσιο οργάνωσης και λειτουργίας της πόλης. Αυτή είναι η πραγματική αντίληψη του Αριστοτέλη, και γενικά η κλασική αντίληψη, για την πολιτεία και για τη σχέση του πολίτη με αυτήν. Η άποψη ότι ο πολίτης μόνο μέσα στην οργανωμένη πολιτεία μπορεί να είναι ατάρκης και ευδαίμων είναι γενικά ισχυρή και διαχρονική.

Στην ίδια γραμμή σκέψης με την άποψη πολλών άλλων φιλοσόφων και στοχαστών, σχετικά με την υποταγή του ατομικού συμφέροντος στο συλλογικό προς ευδαιμονία του συνόλου, κινείται και ο Πλάτων στην “Πολιτεία” (Ζ´, 519 d-520 α), ο οποίος όμως διαφοροποιείται μερικώς και περιορίζει την ελευθερία βούλησης του ατόμου, γιατί θεωρεί ότι ο νόμος είναι η κυρίαρχη εξουσία που πρέπει να φροντίζει ώστε η ευδαιμονία να διασφαλίζεται για ολόκληρη την πόλη, και όχι μόνο για μια ομάδα πολιτών.⁶³ Σύμφωνα με το κείμενο του Πλάτωνα ο νόμος αποβλέπει στο κοινό καλό, στην ευτυχία του συνόλου, εξασφαλίζοντας τη συνοχή του και τη συγκρότησή του σε αρμονικό σύνολο, και όχι στην ευπραγία μιας κοινωνικής ομάδας ή μεμονωμένων ατόμων. Τα μέσα που χρησιμοποιεί ο νόμος για την εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος είναι η πειθώ και ο εξαναγκασμός, δηλαδή η βία. Με τον τρόπο αυτό κάποιες κοινωνικές ομάδες υποχρεώνονται να εγκαταλείψουν την ευδαιμονία τους και να την στερηθούν για το συμφέρον του συνόλου, ενώ ταυτόχρονα ο νόμος δεν επιτρέπει στους πολίτες να ενεργούν εκδηλώνοντας ελεύθερα τη βούλησή τους.⁶⁴ Στον Πλάτωνα υπεισέρχεται το δεοντολογικό στοιχείο της βίας του νόμου, που εξαναγκάζει μια ομάδα ή το άτομο να θυσιάσει την ευδαιμονία του στο βωμό του γενικού καλού.

63. Πλάτων, *Πολιτεία*, (Ζ, 519 ε): «Ἐπελάθου, ἦν δ' ἐγώ, πάλιν, ὦ φίλε, ὅτι νόμῳ οὐ τοῦτο μέλει, ὅπως ἔν τι γένος ἐν πόλει διαφερόντως εὖ πράξει, ἀλλ' ἐν ὅλη τῇ πόλει τοῦτο μηχανᾶται ἐγγενέσθαι...».

Το απόσπασμα του έργου έχει ληφθεί από την έκδοση: Platon, *Opera: “Πολιτεία”* (επιμ. Joannes Burnet), (Ζ, 519 ε). Oxford University Press, Oxford 1978 (Oxford Classical Texts).

64. Πλάτων, *Πολιτεία*, (Ζ, 520 α): «... καὶ αὐτός (ὁ νόμος) ἐμποιῶν τοιούτους ἄνδρας ἐν τῇ πόλει, οὐχ ἵνα ἀφιῆ τρέπεσθαι ὅπῃ ἕκαστος βούλεται, ἀλλ' ἵνα καταχρῆται αὐτός αὐτοῖς ἐπὶ τὸν σύνδεσμον τῆς πόλεως».

Το απόσπασμα του κειμένου έχει ληφθεί από την προαναφερθείσα έκδοση.

Ο Αριστοτέλης στα “Πολιτικά” (Γ, 1279 α 22–39/b 4–10) συμφωνεί με τον Πλάτωνα στο ότι κριτήριο για την άσκηση της εξουσίας πρέπει να είναι η εξυπηρέτηση του συλλογικού συμφέροντος. Ωστόσο θεωρεί ως προϋπόθεση και βασικό γνώμονα για την εξασφάλισή του τη σωστή λειτουργία των αυθεντικών και ορθών πολιτευμάτων. Θεωρεί ότι, όταν ο ένας ή οι λίγοι ή το πλήθος ολόκληρο ασκούν την εξουσία για την εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος, αυτά τα πολιτεύματα δεν μπορεί παρά να είναι ορθά· όταν αντίθετα η εξουσία ασκείται για την εξυπηρέτηση του ιδιαίτερου συμφέροντος είτε του ενός, είτε των λίγων, είτε του πλήθους, τα πολιτεύματα αυτά είναι παρεκκλίσεις και διαστρεβλώσεις των ορθών.⁶⁵

Ωστόσο, διαφωνεί με τον Πλάτωνα στο ότι μια κοινωνική ομάδα ή κάποια άτομα ενδεχομένως να δυστυχούν, προκειμένου να ευημερεί το σύνολο. Ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι δεν μπορεί να υπάρξει ευδαιμονία μέσα στο κράτος χωρίς την προσωπική ευδαιμονία του κάθε πολίτη. Θεωρεί ότι η κάθε πόλη -κράτος είναι ένα όλο που αποτελείται από πολλά μέρη, τους πολίτες. Συνεπώς, για να ευδαιμονεί η πόλη, πρέπει να ευδαιμονούν οι πολίτες· η ευδαιμονία της πόλης είναι το άθροισμα της ευδαιμονίας τού καθενός από τους πολίτες της. Για τον Πλάτωνα ευδαιμονία της πόλης δεν είναι το άθροισμα της ευδαιμονίας τού καθενός από τους πολίτες, αλλά το άθροισμα της ευδαιμονίας κάθε τάξης. Από την άποψη αυτή δημιουργούνται καταφανώς ταξικές ανισότητες.

Στην εποχή μας πάντως σε φιλοσοφικό επίπεδο, υπάρχει ένα σημείο τριβής ανάμεσα στους πλατωνιστές και στους αντιπλατωνιστές σχετικά με το πρόβλημα της αναλογίας, ανάμεσα στην ευδαιμονία του ατόμου και στην ευπραγία του κοινωνικού συνόλου. Αυτό έκανε τον Κ. Πόπερ να υποστηρίξει ότι ο Πλάτων θεωρεί την ευδαιμονία της πόλης ως κάτι ανώτερο από την ευδαιμονία των πολιτών και των τάξεων. Αυτή η προτεραιότητα της πόλης έναντι του ατόμου, ισχυρίζεται, συνιστά μια ολοκληρωτική αρχή επειδή ενδέχεται το κράτος να είναι ισχυρό, αλλά οι πολίτες δυστυχείς.⁶⁶ Γενικά ο Πλάτων δέχθηκε έντονη κριτική από πολλούς στοχαστές για τα πολιτειακά του σχέδια, γιατί εισάγει το στοιχείο της βίας και του καταναγκασμού στην ιδανική πολιτεία του και γιατί επιβάλλει περιορισμούς στην ελεύθερη βούληση του πολίτη.

65. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, (Γ, 1279 α 28-31): «... όταν μὲν ὁ εἷς ἢ οἱ ὀλίγοι ἢ οἱ πολλοὶ πρὸς τὸ κοινὸν συμφέρον ἄρχωσι, ταύτας μὲν ὀρθὰς ἀναγκαῖον εἶναι τὰς πολιτείας, τὰς δὲ πρὸς τὸ ἴδιον ἢ τοῦ ἑνὸς ἢ τῶν ὀλίγων ἢ τοῦ πλήθους παρεκβάσεις».

Το απόσπασμα του κειμένου έχει ληφθεί από την προαναφερθείσα έκδοση.

66. Popper Karl, *The Poverty of Historicism* (1957). Routledge and Kegan Paul, London 1969, 143. Σχετικά με τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις του Κ. Popper στην κοινωνική και πολιτική θεωρία βλ. Γκίβαλος Μεν., *Επιστήμη, γνώση και μέθοδος*. Νήσος, Αθήνα 2003, 111-116.

Πολλές από τις ιδέες και τις αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων, κυρίως του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, σχετικά με τον συσχετισμό του ατομικού συμφέροντος και της προσωπικής ευδαιμονίας με το συλλογικό συμφέρον, διασώθηκαν διαμέσου των αιώνων και είχαν ανταπόκριση και απήχηση στην νεοελληνική κοινωνία της εποχής του Μακρυγιάννη, καθώς κατά την πρώτη μετεπαναστατική περίοδο το νεοπαγές κρατίδιο προσπαθούσε να οργανωθεί, να λειτουργήσει και να κάνει τα πρώτα του βήματα στην πολιτική ζωή, παρακολουθώντας κατά το δυνατόν τις πολιτικές εξελίξεις των κρατών της Δύσης.

Ο Μακρυγιάννης μέσα από το έργο του, διατυπώνει διαχρονικές και πάντα επίκαιρες απόψεις, σχετικά με το βαθύτερο νόημα του απελευθερωτικού αγώνα των Ελλήνων και το κλασικό ήθος της αρχαίας Ελλάδας, το οποίο στάθηκε η πνευματική βάση του ηθικού μεγαλείου των αρχαίων προγόνων και κληροδοτήθηκε στις μεταγενέστερες γενιές. Η αρετή των ανδρών και η δικαιοσύνη των δημιουργικών θεσμών αποτελούν βασικά στοιχεία της πνευματικής και πολιτικής ακμής των αρχαίων Ελλήνων και ως αξίες βοηθούν τον Μακρυγιάννη να διατυπώσει το πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό αίτημα του φτωχού λαού της Ελλάδας χαράσσοντας με απλότητα το εθνικό πρόγραμμα μιας ολόκληρης εκατονταετίας.⁶⁷

Ο Ι. Κακριδής θεωρώντας τον Μακρυγιάννη ένα γνήσιο εκφραστή του αρχαίου ελληνικού πολιτικού ιδεώδους γράφει χαρακτηριστικά: «*Αν το ιδανικό της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας ήταν όχι μόνο η εθνική ελευθερία του λαού, αλλά και η πολιτική ελευθερία του ατόμου, τότε για κανέναν άλλον αγωνιστή του Εικοσιένα δεν μπορούμε να πούμε πως ενσάρκωσε εντονότερα το ιδανικό αυτό από τον Μακρυγιάννη. Ο Μακρυγιάννης είναι ο κατ' εξοχήν δημοκράτης αγωνιστής*»⁶⁸

Η απελευθέρωση απαιτούσε για τον Μακρυγιάννη περισσότερη σύμπνοια μεταξύ των πολιτών, μεγαλύτερη εντιμότητα στα λόγια και τις πράξεις, διαρκή προσήλωση στην προγονική ελληνική κληρονομιά, πίστη στα ιδανικά του έθνους, φιλοτιμία και δημοκρατικούς αγώνες για το καλό της πατρίδας: «*“Έχομεν άγῶνες πατριούς, έχομεν θυσίες, ἄν εἶναι ἄγῶνες καί θυσίες. Καί νά μπαίνουν σέ φιλοτιμίαν καί νά ἐργάζωνται εἰς τό καλό τῆς πατρίδας τους, τῆς θρησκείας τους καί τῆς κοινωνίας. Ὅτι θά εἶναι καλά δικά τους...”*».⁶⁹

Οραματιζόταν τη δική του ιδανική πολιτεία, όπου διευθυντικό ρόλο και κυρίαρχη θέση θα κατείχαν οι στρατιωτικοί φορείς του Αγώνα, όχι υπό την έννοια της άσκη-

67. Μπαλάσκας Ιωάν., *Για την άμυνα και την αναγέννηση του Ελληνισμού*. 2η έκδ. Αετός, Αθήνα 1950, 134.

68. Κακριδής Ιωάν., *Στρατηγός Μακρυγιάννης-Μια ελληνική καρδιά*. 2η έκδ. χ.ε., Αθήνα 1972, 29.

69. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, (Επίλογος), ό.π., 547.

σης της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής εξουσίας, αλλά υπό την έννοια της εφαρμογής της δημοκρατίας και της αρετής στην πολιτική διακυβέρνηση. Η ιδανική αυτή πολιτεία θα είχε παραδοσιακή προέλευση, όσο κι αν οι συνθήκες απαιτούσαν πολιτικές επιλογές προσαρμοσμένες στις νέες δυνατότητες της εποχής. Η ανάγκη για την επικράτηση της δικαιοσύνης καθιστά επιτακτική έγνοια και μέριμνά του την τύχη και την επιβράβευση των αγωνιστών ύστερα από την επανάσταση.⁷⁰ Οι πολιτικές ιδέες του Μακρυγιάννη και η πολιτική του πράξη, με αποκορύφωμα τους συνταγματικούς του αγώνες, μαρτυρούν ότι η παραδοσιακή κοινωνία, της οποίας είναι ο ίδιος εκφραστής και εκπρόσωπος, δείχνει κάποια ανταπόκριση στις νέες ιδέες, ωστόσο δεν λείπουν και οι ρήξεις, γιατί οι ιδέες αυτές χρειάζεται να προσαρμοστούν σε μια νέα πραγματικότητα, η οποία είναι ξένη προς τα παραδοσιακά πρότυπα.⁷¹

Τα αιτήματα που διατυπώνει στο πλαίσιο της πολιτικής του ιδεολογίας, όπως η κοινωνική δικαιοσύνη, η θέσπιση νόμων, η ψήφιση Συντάγματος για τη νομική κατοχύρωση των δικαιωμάτων του πολίτη, οι αρχές περί ισονομίας και ισοπολιτείας, η δίκαιη διαχείριση των δημόσιων εσόδων και η δημιουργία κράτους δικαίου απορρέουν από την πεποίθηση ότι η κυρίαρχη εξουσία πηγάζει από τον λαό και όλοι οι πολίτες έχουν δικαίωμα συμμετοχής στην εξουσία. Οι δημοκρατικές και φιλελεύθερες πολιτειακές αντιλήψεις του Μακρυγιάννη διαπνέονται από τις αρχές της λαϊκής κυριαρχίας, όπως αυτές διατυπώνονται σε πολλά συνταγματικά κείμενα του Αγώνα που ψηφίστηκαν μέσα από τις αντίστοιχες Εθνοσυνελεύσεις.

Το “Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος” της εν Τροιζήνι
Γ’ Εθνικής Συνελεύσεως, ψηφίσθηκε την 1 Μαΐου 1827

Εις το 5ο άρθρον διακηρύσσει: “Ἡ κυριαρχία ἐνυπάρχει εἰς τό Ἔθνος· πᾶσα ἐξουσία πηγάζει ἐξ αὐτοῦ, καί ὑπάρχει ὑπέρ αὐτοῦ”.

Εις το 7ο άρθρον διακηρύσσει: “Ὅλοι οἱ Ἕλληγες εἶναι ἴσοι ἐνώπιον τῶν νόμων. Ὅλοι οἱ Ἕλληγες εἶναι δεκτοί, ἕκαστος κατὰ τό μέτρον τῆς προσωπικῆς του ἀξίας, εἰς ὅλα τά δημόσια ἐπαγγέλματα, πολιτικά καί στρατιωτικά”.⁷²

Και ο Κυβερνήτης Ι. Καποδίστριας αναλαμβάνοντας την εξουσία ορκίστηκε ότι θα σεβαστεί την ελευθερία και τα δικαιώματα των πολιτών και θα συμβάλει μέσω της διακυβέρνησής του στη διατήρηση και επαύξηση της ατομικής και γενικής ευδαιμονίας τους.

70. Ασδραχάς Σπύρ., «Μακρυγιάννης και Παναγιώτης Ζωγράφος - Το ιστορικό της εικονογραφίας του Αγώνα» στο *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία η' και ιθ' αἰών*. Ερμής, Αθήνα 1982, 321 (Νεοελληνικά Μελετήματα, 5).

71. Ασδραχάς Σπύρ., *ό.π.*, 318.

72. Δασκαλάκης Απ., *Κείμενα - Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασεως*, Α'. Αθήνα 1966, 310

Όρκος του Κυβερνήτη

«... Όρκίζομαι προσέτι νά υπερασπίσω καί νά διατηρήσω μέ ὅλας μου τάς δυνάμεις τήν Ἀνεξαρτησίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, καί τήν κοινήν καί ἀτομικήν ἐλευθερίαν· νά σέβωμαι τά δικαιώματα ὅλων ὁμοῦ καί ἑνός ἐκάστου τῶν πολιτῶν, καί πρός διατήρησιν καί αὔξησιν τῆς γενικῆς καί μερικῆς εὐδαιμονίας νά μή παραμελήσω κανένα ἀπό τά μέσα ὅσα οἱ νόμοι ἐμπιστεύθησαν εἰς τήν ἐξουσίαν μου». ⁷³

Οἱ διαρκεῖς αγῶνες τοῦ Μακρυγιάννη για “λευτεριά καί δικαιοσύνη” και για τη διεκδίκηση Συντάγματος υποδηλώνουν το δημοκρατικό του φρόνημα και τον καθιστούν βασικό πρωταγωνιστή της δημοκρατικής αλλαγῆς και των λαϊκῶν διεκδικήσεων και εξεγέρσεων. Ο πρώτος Όρκος της 3ης Σεπτεμβρίου, ὅπως τον χαρακτήρισε ο ἴδιος, υπῆρξε το θεμέλιο για να στερεωθεῖ συνταγματικό πολίτευμα στον τόπο.

Όρκος τῆς 3ης Σεπτεμβρίου

«... Όρκιζόμαστε οἱ ὑπογραμμένοι εἰς τ' ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος καί πάντων τῶν ἁγίων καί τῆς ἀγαπημένης μας πατρίδος ὅτι νά εἴμαστε καθεαυτό Ἕλληνες κι' ἀγαθοί πατριῶτες καί ὡς τοιοῦτοι νά φυλάμε τήν πατρίδα μας ἀπό κάθε κακόν καί δόλον κι' ἀπάτη ἀπό τούς δολερούς καί ἀπατεῶνας, τούς ἁδιοτελεῖς καί κακούς ἀνθρώπους, νά μήν εἴμαστε οὔτε ψευτοσυνταγματικοί, οὔτε κυβερνητικοί, οὔτε εἰς μερίδα ξένη...». ⁷⁴

Με ἕνα επιπλέον ἐπιχείρημα, το οποίο πλαισιώνει και συμπληρώνει το κύριο, απευθυνόμενος προς τον Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια στο Ναύπλιο, τον Απρίλιο του 1831, υπογραμμίζει και πάλι την ἀποψή του ὅτι η πατρίδα ανήκει σε ὅλους και θα την μοιράσουν ὅλοι μαζί ἰσότημα, υπονοώντας πιθανόν τη διανομή των εθνικῶν γαιῶν στους αγωνιστές. Η ἀφορμή για να διατυπώσει το ἐπιχείρημα στάθηκε η προσπάθεια ὀρισμένων πολιτικῶν ἀνδρῶν και Ἀρχιτῶν οπλαρχηγῶν, πολιτικῶν ἀντιπάλων του, να εκδιώξουν τους Ρουμελιῶτες αγωνιστές ἀπό το Ναύπλιο. Ο Μακρυγιάννης ἀρνείται την ἀποχώρηση, τη δική του και των παλικαριῶν του, αιτιολογώντας την ἀποψή του στον Κυβερνήτη: «Δέν εἴμαστε ξένοι, Κυβερνήτη. Ὅταν ἦρθε ὁ Ἀράπης, αὐτῆνοι ὅλοι ἦταν πηγιωμένοι ἄλλοι στά νησιά κι' ἄλλοι στῆς σπηλιές καί ἦταν ἀσφαλισμένοι, κι' ἐγώ μ' ἐκείνους ὁπού θέλουν νά διώξουν σκοτωνόμαστε. Καί τήν ἔχομεν τήν πατρίδα ἀντάμα. Πιθαμή πιθαμή θά τήν μεράσουμεν κι' ὄχι νά μᾶς διώξουν! Δέν μᾶς εἶχαν σκλάβους φερμένους». ⁷⁵

73. Μάμουκας Α., *Τα κατά την ἀναγέννησιν της Ελλάδος*, Α' - ΙΑ'. Αθήνα 1852, 322.

74. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Ἀρχεῖον* (επιμ. Ι. Βλαχογιάννης), Α'. Τυπ. Βλαστοῦ, Αθήνα 1907, 278.

75. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Ἀπομνημονεύματα*, (βιβλ. Β', κεφ. Β'), ὁ.π., 304.

Οι σταθερές και αμετακίνητες θέσεις του σχετικά με τις ευθύνες τού κάθε πολίτη έναντι του συνόλου και με το χρέος του προς την πατρίδα, που τον βαραίνει και τον υποχρεώνει να συνεργαστεί με τους συμπολίτες του και να θυσιάσει τα μικροσυμφέροντά του στο βωμό του γενικού καλού, σκιαγραφούνται στη 2η στροφή του ακόλουθου ποιήματος του Άγγ. Σικελιανού:

...Κι' ὄλων μας τό αἶμα θέλει ν'ἀμπει μέσ στ' αὐλάκι,
τό ἴδιο χωράφι νά ποτίσει Στρατηγέ μας!
Τί πιά δέν εἴμαστε στό «Ἐγώ» ὡς Ἐσύ μᾶς τῶπες,
μά σήμερα εἴμαστε στό «Ἐμεῖς», κι' ἄς μαζωχτοῦμε
σ' ἓνα σκοπό, ἄν θέλουμε νά φκιάσουμε χωριό καί κόσμο!... ⁷⁶

viii) Οι απόψεις περί προασπίσεως του συλλογικού συμφέροντος έναντι του ατομικού σε κείμενα των απομνημονευματογράφων

Οι απόψεις του για προάσπιση του συλλογικού συμφέροντος έναντι του ατομικού και για υποχώρηση της ιδιοτέλειας με στόχο την εξυπηρέτηση του συνόλου, την προώθηση του γενικού καλού, την πρόοδο και προαγωγή της πατρίδας, και οι θέσεις του για την ανάγκη της ανάπτυξης κλίματος συνεργασίας, σύμπνοιας και συλλογικής δράσης προς το συμφέρον της πατρίδας απαντούν, σε μικρότερη βέβαια έκταση, και σε άλλους αγωνιστές απομνημονευματογράφους του Αγώνα.

Στα “Απομνημονεύματά” του ο Φωτάκος επισημαίνει ότι αξίζουν επαίνων οι Έλληνες που παραμέρισαν το προσωπικό συμφέρον και θυσιάστηκαν για την κοινή ελευθερία και για τη δόξα της πατρίδας, αδιαφορώντας για τις υλικές απολαβές: «Ἐκείνους ἐκ τῶν Ἑλλήνων πρέπει νά ἐπαινῶμεν καί νά μακαρίζωμεν, ὅσοι ἄφησαν τά ἴδια ἔργα καί συμφέροντα, καί ἔτρεξαν, ἐκοπίασαν καί ἐθυσιάσθησαν διὰ τήν κοινήν ἐλευθερίαν καί διὰ τήν ἐθνικήν δόξαν, καί δέν ἐμισθώθησαν δι' ἀπόλαυσιν ὑλικήν. Τούτων τά ὀνόματα καί τάς πράξεις πρέπει ν' ἀναγράψωμεν μέ χρυσά γράμματα διὰ νά σώζεται ἡ ἐθνική φιλοτιμία». ⁷⁷

Στη συνέχεια του ίδιου αποσπάσματος ο Φωτάκος καταδικάζει την τάση ορισμένων αγωνιστών να θέτουν την «ύλη», τα υλικά αγαθά και συγκεκριμένα τα λάφυρα του πολέμου πάνω από την ελευθερία της πατρίδας και να φροντίζουν να τα καρπωθούν για ίδιον όφελος, αδιαφορώντας για την τύχη της, συχνά μάλιστα εγκαταλείποντάς την

76. Σικελιανός Άγγ., “Μακρογιάννης”, (ποίημα, Νοέμβρης 1941), στο *Κείμενα για τα Οράματα και Θάματα του Μακρογιάννη*. Αθήνα 1984, 47 & εξής.

77. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, “Απομνημονεύματα: περί της ελληνικής επανάστασεως του 1821”, Α΄. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 204.

ή ζημιώνοντάς την: «Εἰς τὰς ἐπαναστάσεις τῶν λαῶν ἡ ὕλη καὶ αὐτὴ ὑποφέρει, διότι περναῖ ἀπὸ τὸν ἓνα εἰς τὸν ἄλλον ἕως ὅτου χάνεται, καὶ ὅταν ἡ ὕλη χαθῆ, τότε οἱ ἄνθρωποι συλλογίζονται καλύτερα διὰ τὴν σωτηρίαν καὶ τὴν ἐλευθερίαν των, διότι τῆς ὕλης μὴ ὑπαρχούσης, ἡ πατρίς ὠφελεῖται. Καὶ ὅμως πολλοὶ ἀγαπῶντες μᾶλλον τὴν ὕλην, παρὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος των, ἀφοῦ ἀπέκτησαν ταύτην διὰ τῶν λαφύρων, τὴν ἐπῆραν καὶ ἐγκαταλείψαντες τὴν πατρίδα των, ἔφυγαν ἐκτὸς αὐτῆς, καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς ἀπομείναντες ἐζημίωσαν...». ⁷⁸

Στο δεύτερο τόμο των “Απομνημονευμάτων” του ο Φωτάκος, αναφερόμενος στην κατάσταση που επικρατούσε στην Πελοπόννησο κατά τον Ιανουάριο του 1825, παρατηρεῖ ὅτι λίγοι αγωνιστές αγαπούσαν τὴν πατρίδα, ἐνῶ οἱ περισσότεροι εἴτε ἦσαν Πελοποννήσιοι εἴτε Ρουμελιῶτες υπολόγιζαν στο προσωπικὸ συμφέρον καὶ στο υλικὸ κέρδος: «...Ὅλοι ἐλέγοντο ἄνθρωποι τῆς Βουλῆς καὶ τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, διότι ὅλοι ἐπληρώνοντο ἀπὸ τὰ χρήματα τοῦ δανείου, καὶ μόνον ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἔβλεπε τις ὀλίγους τοὺς φρονιμωτέρους, ὅσοι ἀγαποῦσαν τὴν πατρίδα των, λυπημένους καὶ συλλογισμένους ...καὶ ἦσαν τρυπωμένοι εἰς τὰ ἔγκατα τῆς γῆς, διότι τοὺς ἐκαταφρόνουν οἱ πολλοὶ φίλοι τῆς ἐξουσίας καὶ τοὺς ἀγγάρευαν...». ⁷⁹ Καὶ σε ἄλλο σημείο τοῦ ἰδίου αποσπάσματος ἀναφέρεται, ὅπως καὶ ο Μακρυγιάννης, στὴν ιδιοτέλεια των αγωνιστῶν: «... Ἡ δὲ ἀνωμαλία αὕτη καὶ ἡ ἀταξία ἦτο γενικὴ ὄχι μόνον εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Στερεάν, διότι καὶ ἐκεῖ δὲν ἐφρόντιζε κανεὶς διὰ τὴν Πατρίδα· ὅλων ἡ προσπάθεια ἀπέβλεπεν εἰς τὸ πῶς καὶ διὰ ποίου τρόπου νὰ ἀπολαύσουν χρήματα, εἴτε ἀπὸ τὸ δάνειον εἴτε ἀπὸ τὰς προσόδους. Καὶ ἐκεῖ περισσότερον ἐτρώγοντο ἀναμεταξύ των, διότι δὲν ἐσυμβιβάζοντο ποῖοι νὰ μείνουν, καὶ ποῖοι νὰ ἔλθουν εἰς τὴν Πελοπόννησον διὰ νὰ ἀποκτήσουν λάφυρα καὶ νὰ λάβουν καὶ μισθόν...». ⁸⁰

Σε ἄλλο σημείο τῆς ἀφήγησής του ἐξιστορώντας τὰ γεγονότα ποὺ ἔλαβαν χώρα μετὰ τὴν υπογραφή τῆς Πράξης Ὑποτέλειας (1825), δηλαδὴ κατὰ τὶς ἀρχές τοῦ 1826, παρατηρεῖ ὅτι ο πατριωτισμὸς των Ἑλλήνων, καὶ κυρίως ὁσων κατεῖχαν ἠγετικὲς θέσεις, εἶχε υποχωρήσει, γιατί ὅλοι φρόντιζαν γιὰ τὸ ἴδιον συμφέρον, γιὰ τὸ «νιτερέσιον», ὅπως λέει καὶ ο Μακρυγιάννης: «...Κατ’ ἐκεῖνον δὲ τὸν χρόνον ἐνοθεύθη ὁ πατριωτισμὸς τῶν Ἑλλήνων, καὶ κανεὶς πλέον δὲν ἐφρόντιζε περὶ τῆς πατρίδος, ἀλλ’ ἕκαστος ἐπροσπάθει, καὶ ἀγωνίζετο πῶς νὰ πάρῃ διὰ τὸν ἑαυτὸν τοῦ περισσότερα. Ἐκτὸς δὲ

78. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἢ Φωτάκος, *ὁ.π.*, 204–205.

79. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἢ Φωτάκος, “Απομνημονεύματα: περὶ τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821”, Β΄, *ὁ.π.*, 17.

80. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἢ Φωτάκος, *ὁ.π.*, 18.

τούτου ἑνας, ἕνας, ἤρχετο εἰς τὰ πράγματα τοῦ Ἔθνους, καί ἄλλως καί διά νά ἐκδικηθῆ τούς ἐναντίους του· ἡ δέ ἐκδίκησις αὐτῶν δέν ἐγένετο μόνον κατά τῶν ἀντιπάλων, ἀλλά καί εἰς τὰ κτήματα καί εἰς τὰ χρήματα τοῦ Ἔθνους...». ⁸¹

Επίσης ο Φωτάκος, συμφωνώντας με την άποψη του Μακρυγιάννη «είμαστε στο εμείς» και επιθυμώντας να παρουσιάσει τους Πελοποννησίους κατά τόν ανταγωνισμό τους με τους Στερεοελλαδίτες να υπεραιμούνται της συλλογικής δράσης και του κοινού αγώνα, γράφει τα εξής: «...Ἡμεῖς ὅλοι οἱ Πελοποννήσιοι καί Στερεοελλαδίται ἕνα ἔθνος εἴμεθα, καί μιᾶς καί τῆς αὐτῆς καταγωγῆς, μίαν θρησκείαν ἔχομεν, ἕνα ἐχθρόν καί τύραννον εἴχαμεν, μαζί ὑποφέραμεν τήν δουλείαν, καί μαζί ἐκάμαμεν τήν ἐπανάστασιν. Διά τί μᾶς πειράζουν, λέγοντες τάχα, ὅτι ἂν αὐτοί δέν ἐμπόδιζαν τούς Τούρκους ἠθέλαμεν χαθῆ; Ἀλλά καί ἂν ἡμεῖς ἐχανόμεθα ἡ ζημία θά ἦτο κοινή...». ⁸² Και στη συνέχεια υπογραμμίζει: «...Οἱ Πελοποννήσιοι ἔκαμαν τήν ἐπανάστασιν δι' ὅλον τό ἔθνος καί ἐσυλλογίσθησαν, ὅτι ἔχουν ἀδελφούς χριστιανούς Ἑλληνας κατά ξηράν καί κατά θάλασσαν. Ἀπόδειξις εἶναι ὅτι ποτέ δέν ἀφῆκαν τούς ἀδελφούς των χωρίς νά τούς στείλουν βοήθειαν στρατιωτικήν καί χρηματικήν...». ⁸³

Ο Εμμ. Ξάνθος στα “Απομνημονεύματά” του έχει συμπεριλάβει μια επιστολή του Αλ. Υψηλάντη, συνταγμένη στις 8 Οκτωβρίου 1820 και απευθυνόμενη προς τους Αρχιερείς, τους Προεστούς και τους Προύχοντες του Γένους, στην οποία υπογραμμίζει τον πατριωτικό ζήλο των ομογενών και την απόφασή τους να θυσιασθούν για την υπεράσπιση της πατρίδας και την κοινή ευδαιμονία του γένους που θα σημάνει και την ευτυχία ενός εκάστου πατριώτη: «...Ἦλων (τῶν ὁμογενῶν) αἱ καρδίαι καταφλέγονται ἀπό τόν πρός τήν Πατρίδα Ἱερόν Ἔρωτα· αὐτήν τήν Ἱεράν Πατρίδα ἔχουσι κέντρον τῶν πράξεων των· αὐτήν ὁδηγόν εἰς ὅλα των τὰ ἐπιχειρήματα, καί διά τήν εὐδαιμονίαν αὐτῆς ἀπαρνοῦνται πᾶσαν μερικήν εὐτυχίαν καί ἀνάπαυσιν, καταφρονοῦσι τούς μεγαλωτάτους κινδύνους καί εἶναι ἔτοιμοι νά θυσιασθῶσι. Τόν μέγαν τοῦτον καί εὐγενῆ ἐνθουσιασμόν ὑπέρ τῆς Πατρίδος, βλέποντες ἄνδρες φιλοπάτριδες, ὡς καλοί προπονηταί τῆς εὐδαιμονίας μας, ἀπεφάσισαν νά τόν διευθύνωσιν εἰς τόν ὀρθόν δρόμον καί νά τόν μεταχειρισθῶσιν ὡς ὄργανον τῆς ἐλευθερίας ἡμῶν καί κοινῆς εὐδαιμονίας...». ⁸⁴ Και στη συνέχεια του ίδιου αποσπάσματος: «... Ἀκούσατε τούς λόγους των καί βάλετε τάς ὁδηγίας των εἰς πράξιν, διότι ἐξ αὐτῶν κρέματα καί ἡ κοινή

81. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἢ Φωτάκος, “Απομνημονεύματα”, Β΄, ὁ.π., 203.

82. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἢ Φωτάκος, ὁ.π., 24.

83. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἢ Φωτάκος, ὁ.π., 25.

84. Ξάνθος Εμμ., “Απομνημονεύματα περί τῆς Φιλικῆς Εταιρείας”. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 85-86.

τοῦ γένους ἡμῶν εὐδαιμονία, καί ἑνός ἑκάστου ἢ μερική εὐτυχία...». ⁸⁵

Ο Θ. Κολοκοτρώνης στα “Απομνημονεύματά” του υπογραμμίζει την απόφαση όλων των αγωνιστών στο Ναύπλιο να ορκιστούν για ενότητα και κοινή υπέρ της πατρίδας δράση, παραμερίζοντας τις όποιες διαφορές τους, μετά την παράδοση του Νεοκάστρου: «...Ἐρχόμενοι εἰς τό Ναύπλιον ὠρκωθήκαμεν τό Βουλευτικόν, τό Ἐκτελεστικόν καί ἡμεῖς εἰς τήν ἐκκλησίαν, ὅτι νά ἀφήσωμεν τά περασμένα νά τά λησμονήσωμεν, νά ἐνωθῶμεν καί νά μὴν ἔχωμεν ἄλλην ἰδέαν παρά νά δουλεύσωμεν διά τήν πατρίδα μας...». ⁸⁶ Και σε άλλο σημείο της αφήγησής του επισημαίνει ότι, όταν συναντήθηκε με τον Καραϊσκάκη και με άλλους οπλαρχηγούς, ορκίσθηκαν να είναι όλοι ενωμένοι για να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τον εχθρό: «Ὅταν ἀνταμώσαμεν μέ τόν Καραϊσκάκην καί λοιπούς ὀπλαρχηγούς, ὠρκισθήκαμεν νά εἴμεθα ὅλοι ἐνωμένοι, νά νικήσωμεν τόν ἐχθρόν...». ⁸⁷ Ακόμη ο Θ. Κολοκοτρώνης επισημαίνει την κοινή απόφαση Πελοποννησίων και Ρουμελιωτών αγωνιστών στις Εθνοσυνελεύσεις να πεθάνουν όλοι μαζί όσοι ξεσηκώθηκαν και πήραν τα ἄρματα για τον κοινό Αγώνα: «Τοῦτοι ὠρκώθηκαν εἰς τάς συνελεύσεις νά πεθάνουν ὅλοι μαζί ὅσοι σηκώθηκαν στά ἄρματα καί ἂν κινδυνεύσουν οἱ Ρουμελιώταις νά πᾶνε οἱ Πελοποννήσιοι πρός βοήθειάν τους». ⁸⁸

Ο Γέρος του Μοριά τονίζει στην αφήγησή του την ανιδιοτέλειά του υπογραμμίζοντας, όπως άλλωστε και ο Μακρυγιάννης, ότι δε δέχεται να χρηματιστεί για τις υπηρεσίες προς την πατρίδα, αλλά τις προσφέρει ανιδιοτελώς και ανάλογα με τις δυνάμεις του, μη επιθυμώντας να βάλει το ατομικό και υλικό συμφέρον πάνω από το εθνικό: «Τότε μέ ἔστειλε ὁ Ζαΐμης τόν Κίτσο Τζαβέλα, καί τόν Νότη Μπότζαρη καί ἄλλους, καί μέ εἶπαν νά πάρω 70 χιλιάδες γρόσια διά τά ἔξοδά μου ἀπό ταῖς σταφίδαις. Τούς εἶπα ὅτι ὄχι μόνον 70 χιλιάδες νά εἶναι, οὔτε 70 μυριάδια νά εἶναι δέν παίρνω, ἐδούλευσα τόν τόσον καιρόν χωρίς μισθόν τήν πατρίδα μου, θά τήν δουλεύσω καί τώρα, τό κατά δύναμίν μου...». ⁸⁹

B) Λογική ανάλυση

Το κύριο και βασικό επιχείρημα του Μακρυγιάννη που αναφέρεται στην αποτελεσματικότητα της σύμπνοιας και της συλλογικής δράσης των Ελλήνων κατά την Επα-

85. Ξάνθος Εμμ., *ό.π.*, 86.

86. Κολοκοτρώνης Θεόδ., “Απομνημονεύματα ἢ Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής” (Προλεγόμενα Γ. Τερτσέτη). Βεργίνα, Αθήνα 1996, 138.

87. Κολοκοτρώνης Θεόδ., *ό.π.*, 164.

88. Κολοκοτρώνης Θεόδ., *ό.π.*, 195.

89. Κολοκοτρώνης Θεόδ., *ό.π.*, 165.

νάσταση, καταγγέλλοντας ταυτόχρονα τις υπονομευτικές και επιζήμιες τάσεις κάποιων ατόμων, οι οποίοι έθεταν το “έγώ” τους και το προσωπικό τους όφελος πάνω από το “εμείς” και από το συμφέρον της πατρίδας, είναι το εξής: «Ξέρετε πότε νά λέγη ὁ καθείς “έγώ”; “Όταν ἀγωνιστῆ μόνος του καί φκιάση, ἤ χαλάση, νά λέγη “έγώ”. ὅταν ὅμως ἀγωνίζονται πολλοί καί φκιάνουν, τότε νά λέμε “εμείς”. Εἴμαστε εἰς τό “εμείς” κι’ ὄχι εἰς τό “έγώ”. Καί εἰς τό ἐξῆς νά μάθωμεν γνώση, ἄν θέλωμεν νά φκιάσωμεν χωριόν, νά ζήσωμεν ὅλοι μαζί». (Απομν., Επίλογος, 547).

Ὡς προς τη λογική του δομή το ανωτέρω επιχείρημα έχει την εξής μορφή:

1η προκειμένη: «Ξέρετε πότε νά λέγη ὁ καθείς “έγώ”; “Όταν ἀγωνιστῆ μόνος... “έγώ”. 2η προκειμένη: ὅταν ὅμως ἀγωνίζονται πολλοί καί φκιάνουν, τότε νά λέμε “εμείς”. Συμπέρασμα: Εἴμαστε εἰς τό “εμείς” κι’ ὄχι εἰς τό “έγώ”. Καί εἰς τό ἐξῆς ...νά ζήσωμεν ὅλοι μαζί».

Ὡς προς τον αριθμό των προκειμένων του ο συλλογισμός είναι έμμεσος γιατί το συμπέρασμα προκύπτει και από τις δύο προκειμένες.⁹⁰ Ο συλλογισμός καταλήγει σε καταφατικό συμπέρασμα, δεδομένου ότι αυτό προκύπτει λογικά από τον συνδυασμό των δύο προκειμένων οι οποίες απαρτίζονται επίσης από καταφατικές προτάσεις.⁹¹

Όσον αφορά τη συλλογιστική πορεία ο συλλογισμός είναι επαγωγικός, γιατί η διανοητική πορεία διαγράφεται από τα ειδικά στα γενικά, δηλαδή ξεκινάμε από το ειδικό και το συγκεκριμένο και καταλήγουμε στο γενικό και το αφηρημένο.⁹² Συγκεκριμένα εδώ ο συγγραφέας ξεκινάει από τη στάση του κάθε πολίτη-αγωνιστή χωριστά και παρατηρεί ότι αυτός θα είχε το δικαίωμα να καυχείται για την μοναδική και εξαιρετική συμβολή του στον Αγώνα της ανεξαρτησίας μόνο στην περίπτωση που θα είχε αγωνιστεί μόνος του, χωρίς τη βοήθεια και τη συμβολή των άλλων αγωνιστών και καταλήγει στη σκέψη ότι, επειδή ὅλοι μαζί οι Έλληνες πατριώτες αγωνίστηκαν για να δημιουργήσουν ένα ελεύθερο και ανεξάρτητο κράτος, η τιμή και η δόξα της απελευθέρωσης και της ανεξαρτησίας ανήκει σε όλους.

90. Περί έμμεσου συλλογισμού βλ. σχετικό πίνακα λογικών ὀρων.

91. Με βάση τους κανόνες εγκυρότητας που αναφέρονται στις προτάσεις του συλλογισμού ισχύει το ακόλουθο: «Όταν καί οἱ δύο προκειμένες εἶναι προτάσεις καταφατικές, πρέπει καί τό συμπέρασμα νά εἶναι καταφατικό» βλ. Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*. 2η έκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1985, 143.

92. Περί επαγωγικού συλλογισμού βλ. ειδικό πίνακα λογικών ὀρων.

«Επαγωγικός καλεῖται ὁ συλλογισμός στόν ὁποῖο ἀπό τίς ἐπιμέρους περιπτώσεις ὀδηγούμαστε στόν κανόνα, στό νόμο πού τίς διέπει» βλ. Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*, ὁ.π., 168.

Ο Αριστοτέλης σημειώνει: «Μανθάνομεν ἤ ἐπαγωγῆ ἤ ἀποδείξει· ἔστι δ’ ἡ μέν ἀπόδειξις ἐκ τῶν καθόλου, ἡ δ’ ἐπαγωγῆ ἐκ τῶν κατὰ μέρος». Σχετικά με την επαγωγή σε αντιδιαστολή προς την παραγωγή βλ. Αριστοτέλης, *Ἄναλ. Ὑστερα*, Α13 81α 40, 81b2, *Ἄναλ. Πρότ.*, Β23 68 b 23, *Τοπικά*, Α12. Περί επαγωγικών συλλογισμών και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. γλωσσάρι ὀρων της Λογικής.

Σε κάθε επαγωγικό συλλογισμό οφείλουμε να αναγνωρίσουμε τη μέθοδο ανάπτυξης (είδος επαγωγικού συλλογισμού)⁹³ και να ελέγξουμε την ορθότητά του, για να διαπιστώσουμε αν οδηγεί σε τέλεια ή ατελή επαγωγή.⁹⁴ Εδώ ο επαγωγικός συλλογισμός αναπτύσσεται με τη μέθοδο της γενίκευσης, καθώς το συμπέρασμα προκύπτει ως γενίκευση των προκειμένων. Όταν ένας αγωνίζεται μόνος του έχει το δικαίωμα να διεκδικεί μόνος του την τιμή της νίκης, όταν όμως αγωνίζονται πολλοί, τότε η τιμή και η δόξα της νίκης ανήκει σε όλους.

Γενικεύοντας καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι στην περίπτωση του Αγώνα του '21 όλοι μαζί αγωνιστήκαμε για την ελευθερία, επομένως πρέπει να λέμε “*ἐμεῖς*” οι νικητές και όχι να λέει ένας “*ἐγώ*” ο νικητής. Στη συνέχεια οφείλουμε να εξετάσουμε αν η γενίκευση στηρίζεται σε επαρκή στοιχεία, οπότε οδηγεί σε τέλεια επαγωγή, ή σε ελλιπή στοιχεία, οπότε οδηγεί σε ατελή επαγωγή.

Στο συγκεκριμένο επαγωγικό συλλογισμό που αναπτύσσεται με τη μέθοδο της γενίκευσης, η γενίκευση στηρίζεται σε επαρκή στοιχεία, άρα οδηγεί σε τέλεια επαγωγή. Επειδή όλοι και όχι μερικοί αγωνιστήκαμε με γενναιότητα και αυτοθυσία για να απελευθερώσουμε την πατρίδα και να δημιουργήσουμε ένα ελεύθερο και ανεξάρτητο κράτος, γι' αυτό η τιμή της απελευθέρωσης ανήκει σε όλους μας και όχι σε μερικούς. Επομένως πράγματι η γενίκευση βασίζεται σε επαρκή στοιχεία και οδηγεί σε τέλεια επαγωγή.⁹⁵ Επίσης για την πληρέστερη αξιολόγηση των επαγωγικών συλλογισμών οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι μόνο η τέλεια επαγωγή οδηγεί σε βέβαιο συμπέρασμα.⁹⁶

93. Ο επαγωγικός συλλογισμός αναπτύσσεται με τρεις τρόπους: α) με τη μέθοδο της γενίκευσης, β) με τη μέθοδο αιτίου-αποτελέσματος και γ) με τη μέθοδο της αναλογίας. Ανάλογα με το είδος του επαγωγικού συλλογισμού εξετάζουμε αν η επαγωγή είναι τέλεια ή ατελής. Πρέπει επίσης για την αξιολόγηση των επαγωγικών συλλογισμών να έχουμε γενικά υπόψη μας ότι μόνο η τέλεια επαγωγή οδηγεί σε βέβαιο συμπέρασμα, ενώ η ατελής επαγωγή καταλήγει με ένα λογικό άλμα στο συμπέρασμα, το οποίο γι' αυτόν τον λόγο έχει πιθανολογικό χαρακτήρα. Για την ανάλυση των ειδών του επαγωγικού συλλογισμού και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. γλωσσάρι όρων της Λογικής.

94. Οι ορισμοί περί τελείας και ατελούς επαγωγής εμπεριέχονται στον ειδικό πίνακα λογικών όρων.

95. Σχετικά με την τέλεια επαγωγή και την ανάλογη βιβλιογραφία βλ. γλωσσάρι όρων της Λογικής.

96. Περί του συμπεράσματος της τελείας επαγωγής βλ. Βορέας Θ., *Λογικά*. Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1912, 29: «Τό συμπέρασμα τῆς τελείας ἐπαγωγῆς, ἐν ᾗ πάντα τά εἶδη εὐρόντες περιλαμβάνομεν, εἶναι ἀναγκαίως ὀρθόν».

Πράγματι στην περίπτωση του παρόντος επαγωγικού συλλογισμού το συμπέρασμα της τέλει επαγωγής εμφανίζεται ως βέβαιο. Είναι σίγουρο, σύμφωνα με την άποψη του Μακρυγιάννη αλλά και των άλλων αγωνιστών, ότι ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας του '21 υπήρξε αποτέλεσμα συλλογικής προσπάθειας και δράσης και γι' αυτό άλλωστε έφθασε στο επιδιωκόμενο αποτέλεσμα που ήταν η δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους με το πρωτόκολλο της Ανεξαρτησίας το 1830.

Γ) Συμπεράσματα από την ανάλυση του συλλογισμού

Το κύριο και βασικό επιχείρημα του κεφαλαίου, με το οποίο ο Μακρυγιάννης αναφέρεται στην αποτελεσματικότητα της σύμπνοιας και της συλλογικής δράσης των Ελλήνων κατά την Επανάσταση, συνιστά ως προς τη λογική του ανάλυση έναν επαγωγικό συλλογισμό που αναπτύσσεται με τη μέθοδο της γενίκευσης, καθώς το συμπέρασμα προκύπτει ως γενίκευση των προκειμένων. Επιπλέον επειδή η γενίκευση στηρίζεται σε επαρκή στοιχεία και το συμπέρασμα εμφανίζεται ως βέβαιο, η επαγωγή δύναται να θεωρηθεί ως τέλεια.

Ο συλλογισμός ως προς το περιεχόμενό του έχει εθνικό, ιδεολογικό, πολιτικό και φιλοσοφικό χαρακτήρα. Το εθνικό περιεχόμενό του σχετίζεται με τις προσπάθειες των σκλαβωμένων Ελλήνων να δράσουν συλλογικά, κατά τη διάρκεια του εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα, διακατεχόμενοι από πνεύμα σύμπνοιας, ομόνοιας, ομοψυχίας, με στόχο μέσα από την συντονισμένη δράση τους να επιτύχουν την απελευθέρωση του έθνους, την αποτίναξη του ξενικού ζυγού και την κατοχύρωση της ελευθερίας και της εθνικής ανεξαρτησίας. Κατά την μετεπαναστατική περίοδο η συντονισμένη συλλογική δράση είχε ως στόχο τη διεύρυνση των εθνικών συνόρων, την κατοχύρωση του βαθμού ανεξαρτησίας, τη διεκδίκηση συνταγματικών ελευθεριών, την κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων του πολίτη, την επιβράβευση και ικανοποίηση των αγωνιστών για την προσφορά τους στον Αγώνα και τη δημιουργία κράτους δικαίου που θα μπορούσε να παρακολουθήσει τα βήματα των πολιτισμένων κρατών της Δύσης.

Ο Μακρυγιάννης στο πλαίσιο του επιχειρήματός του για την αναγκαιότητα και την αποτελεσματικότητα της σύμπνοιας και της συλλογικής δράσης των Ελλήνων, καταγγέλλει όλες τις υπονομευτικές, αποδομητικές και καταστροφικές τάσεις κάποιων ατόμων – στρατιωτικών και πολιτικών – που έθεσαν το «εγώ» τους, το προσωπικό τους συμφέρον πάνω από το «εμείς», από το κοινό καλό και πάνω από το όφελος του συνόλου των πολιτών και της πατρίδας εν γένει. Είτε έδρασαν κινούμενοι από ίδιον όφελος, είτε έδρασαν ενταγμένοι σε φατρίες και κάστες με σκοπό την προώθηση ιδιοτελών συμφερόντων, η στάση τους καταγγέλλεται, αποδοκιμάζεται και καταδικάζεται από τον Μακρυγιάννη. Ο βασικός πυρήνας αυτού του επιχειρήματός του συνίσταται στην ανάγκη υποχώρησης της ατομικότητας και της ιδιοτέλειας μπροστά στο κοινό συμφέ-

ρον, την ευημερία, την αναβάθμιση και τη σταδιακή πρόοδο του συνόλου και κατ' επέκταση της πατρίδας.

Το πολιτικό περιεχόμενο του συλλογισμού σχετίζεται με τις πολιτικές και πολιτειακές αντιλήψεις του Μακρυγιάννη για την οργάνωση, διοίκηση και λειτουργία του νεοπαγούς κράτους με κύριο άξονα αναφοράς την κατοχύρωση της λαϊκής κυριαρχίας, όπως αυτή προβάλλεται και διεκδικείται μέσα από τα κείμενα των Εθνοσυνελεύσεων και τα συνταγματικά κείμενα του Αγώνα.

Το ιδεολογικό και φιλοσοφικό περιεχόμενο του επιχειρήματος σχετίζεται με τους στοχασμούς του Μακρυγιάννη που απορρέουν από την έντονη φιλοπατρία του και τον ένθερμο πατριωτικό του ζήλο με κύριο μέλημα την υποταγή του ατομικού συμφέροντος στο συλλογικό, υπογραμμίζοντας ότι η προκοπή και η ευδοκίμηση της πατρίδας μπορεί να εξασφαλίσει την πρόοδο και την προαγωγή των πολιτών, ενώ η ευδαιμονία του κάθε πολίτη χωριστά μέσα σε μια παρακμάζουσα και καταρρέουσα πολιτεία δεν έχει καμία αξία, γιατί και προσωρινή και ασταθής δύναται να θεωρηθεί, αφού δε διασφαλίζεται από τα γερά θεμέλια της πολιτικής σταθερότητας και της κοινωνικής ασφάλειας και ευημερίας.

Τόσο το επιχείρημα που εξετάσαμε, όσο και τα συναφούς περιεχομένου παράλληλα επιχειρήματα που το πλαισιώνουν και το συμπληρώνουν, έχουν διαμορφωθεί με βάση τις επιδράσεις που δέχτηκε ο Μακρυγιάννης από τη γενικότερη περιρρέουσα ιδεολογική ατμόσφαιρα της εποχής του, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί από τις ιδέες και τις αντιλήψεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου, οι οποίες είχαν ξαναζωντανέψει και αναβιώσει μέσα από το ιδεολογικό πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

Εξετάζοντας τη γενεαλογία του επιχειρήματος και τις πηγές έμπνευσής του διαπιστώνουμε ότι πηγάζει από τις προσωπικές εμπειρίες και τα βιώματα του Μακρυγιάννη σχετικά με την αξία των εθνικών αγώνων και των λαϊκών διεκδικήσεων και από το ιδεολογικό του υπόβαθρο για την προάσπιση των εθνικών ιδεωδών και τη συνταγματική κατοχύρωση των πολιτικών ελευθεριών. Οι απόψεις του για πρόταξη του συλλογικού συμφέροντος έναντι του ατομικού και η μέριμνά του για ευδοκίμηση και προαγωγή της πολιτείας, πρωτίστως ως συνόλου και δευτερευόντως του κάθε πολίτη χωριστά, απηχούν επιδράσεις έμμεσα από το ιδεολογικό υπόβαθρο του αρχαίου ελληνικού κόσμου και από τις πολιτικές θεωρίες και τις αντιλήψεις μεγάλων αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων και στοχαστών, των οποίων οι αξίες και τα μηνύματα είχαν διασωθεί και μεταδοθεί με τη διαχρονική τους ισχύ διαμέσου των αιώνων και είχαν απήχηση σε μεταγενέστερες κοινωνίες, όπως αυτή της τουρκοκρατούμενης και επαναστατημένης Ελλάδας. Οι απόψεις αυτές είχαν επηρεάσει τη σκέψη όχι μόνο του Μακρυγιάννη, αλλά και άλλων αγωνιστών, τόσο στη διαμόρφωση των εθνικών οραματισμών κατά τη διάρκεια του Αγώνα της ανεξαρτησίας, όσο και στη διάπλαση της πολιτικής σκέψης αργότερα κατά την περίοδο οργάνωσης και πολιτικής συγκρότησης του νεοσύστατου κράτους.

Ο παρών συλλογισμός είναι διαποτισμένος και επηρεασμένος και από τις λαϊκές αντιλήψεις της εποχής εκείνης, οι οποίες συνάδουν με την άποψη του Μακρυγιάννη ότι η ομοψυχία, η σύνεση και η ενότητα είναι οι βασικές αρχές για τη δημιουργία μιας ελεύθερης και ευνομούμενης πολιτείας και για τη γενικότερη πρόοδο και προαγωγή της. Η φράση του που εμπεριέχεται στο συλλογισμό «και εις το εξής να μάθωμεν γνώση, αν θέλωμεν να φκιάσωμεν χωριόν, να ζήσωμεν όλοι μαζί» παραπέμπει στη γνωστή λαϊκή έκφραση «ας βάλουμε μυαλό, αν θέλουμε να κάνουμε χωριό», επισημαίνοντας ότι η φρόνηση και η ενότητα είναι βασικές προϋποθέσεις για την ομαλή συνύπαρξη, συνεργασία και προαγωγή των μελών του συνόλου. Χωρίς ενότητα το παν καταρρέει, η τιμή και η υπόληψη της πατρίδας αμαυρώνεται και η ελευθερία κινδυνεύει.

Με τη φράση «είμαστε στο εμείς» και «όχι στο εγώ», που εμπεριέχεται στο επιχείρημα, ο Μακρυγιάννης υπηρετεί ένα στόχο διδακτικό και φρονηματιστικό, καθώς επιχειρεί να κάνει ένα μάθημα πολιτικής αγωγής και πολιτειογνωσίας τόσο στους συγχρόνους του όσο και στους μεταγενέστερους. Η φράση υπογραμμίζει την αξία της ενότητας και της ομαδικής δράσης προς όφελος της πατρίδας και της προώθησης του κοινού συμφέροντος. Προϋποθέτει μάλιστα την αναγκαία υποχώρηση της ατομικότητας και τον παραμερισμό των ατομικών και υλικών κερδών για την επίτευξη των εθνικών επιδιώξεων και την πραγμάτωση των εθνικών και πατριωτικών οραματισμών.

Ο Μακρυγιάννης με το επιχείρημα αυτό θέτει τους πολίτες προ των ευθυνών τους, υπενθυμίζοντάς τους το χρέος τους προς την πατρίδα, τη συναίσθηση των ευθυνών τού καθενός χωριστά έναντι του λαού και την επιτακτική ανάγκη για καταβολή προσωπικού μόχθου, για αγαστή συνεργασία όλων των μελών μιας κοινότητας και για θυσία της ατομικότητας και των ευτελών μικροσυμφερόντων στο βωμό του γενικού καλού και της προαγωγής του συνόλου.

Το ανωτέρω επιχείρημα έχει γίνει αντικείμενο εξέτασης από πολλούς κριτικούς, μελετητές, λογοτέχνες και σχολιαστές των “Απομνημονευμάτων” του Μακρυγιάννη, οι οποίοι εκθέτουν τις δικές τους απόψεις σχετικά με τη δημιουργική σύζευξη του «εμείς» με το «εγώ» και την αναγκαιότητα της υποταγής του ατομικού συμφέροντος στο συλλογικό, καθώς και με την αξία του αισθήματος της κοινότητας και της συλλογικής δράσης των πολιτών, με στόχο η σύμπνοια και η δημιουργική συνεργασία να συμβάλλει στην ευδοκίμηση και προαγωγή της πατρίδας και του Έθνους.

Η άποψη «είμαστε στο εμείς» και «όχι στο εγώ», που υπογραμμίζει την αξία της συλλογικής προσπάθειας έναντι της ατομικής ωφέλειας και η οποία κυριαρχεί σε όλο το συλλογισμό, απαντά σε πολύ μικρότερη έκταση και σε άλλους απομνημονευματογράφους, όπως ο Φωτάκος, ο Εμ. Ξάνθος και ο Θ. Κολοκοτρώνης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η θεία τιμωρία των “υβριστών” Τούρκων ως ανταπόδοση των αδικιών εις βάρος των Ελλήνων υπηκόων τους

A) Ιστορική - ιδεολογική ανάλυση

i) Το επιχείρημα του μπέη της Άρτας περί δικαιοσύνης του Αγώνα των Ελλήνων

Ο Μακρυγιάννης επιστρέφοντας από την Πάτρα και αφού πέρασε παραμονές του Πάσχα πρώτα στο Μεσολόγγι και την Πρέβεζα εμπορευόμενος λαμπάδες, τελικά έφθασε στην Άρτα, όπου συνελήφθη και κατηγορήθηκε ως προδότης του σουλτάνου. Έμεινε εκεί 75 ημέρες στη φυλακή και μετά από πολλά δεινά και ταλαιπωρίες κατάφερε να δραπετεύσει εκμεταλλευόμενος την αφέλεια ενός Τούρκου φρουρού που τον συνόδευε. Ταλαιπωρημένος καθώς ήταν, αναζήτησε έξω από την Άρτα ένα σίγουρο καταφύγιο, κι όσο κι αν φαίνεται παράδοξο, το βρήκε σε έναν μπέη, τον Ισμαήλ μπέη ή Σμαήλμπεη Κόνιτζα, που ήταν εξάδελφος του Αλή Πασά και παλιός έμπιστος φίλος του.¹ Ο μπέης αυτός όχι μόνο δεν πρόδωσε τον Μακρυγιάννη, αλλά του πρόσφερε φιλοξενία στο Κομπότι, γι' αυτόν το λόγο και ο αγωνιστής τον θεώρησε φίλο και ευεργέτη του. Όταν ο Μακρυγιάννης ήταν έτοιμος να φύγει, για να ενταχθεί στις δυνάμεις του οπλαρχηγού Γώγου Μπακόλα, ξαφνικά ο μπέης αρρώστησε βαριά και έπρεπε να μεταβεί στην Άρτα για να τον δουν οι γιατροί. Ο αγωνιστής θέλοντας να ανταποδώσει το καλό που του είχε κάνει ο μπέης, τον περιποιήθηκε με αφοσίωση και τον συνόδευσε στην Άρτα, παρά το γεγονός ότι η απόφασή του αυτή ήταν ριψοκίνδυνη για τον ίδιο που διωκόταν. Εκείνη ακριβώς την περίοδο στο “κονάκι” του μπέη στην Άρτα, όπου κάποια μέρα τον επισκέφθηκαν οι πασάδες και οι Αρβανίτες σερασκέρηδες, πραγματοποιήθηκε συνομιλία μεταξύ των Οθωμανών το-

---

1. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Α'. 2η έκδ. Γιοβάνης, Αθήνα 1978, 17-18: σύμφωνα με τον Σπ. Τρικούπη, ο Ισμαήλ μπέης υπήρξε δυνατός τοπάρχης και μπέης της Άρτας, εξάδελφος του Αλή Πασά Ιωαννίνων, άλλοτε επιστήθιος φίλος και συνεργός των σκοπών του, γνωστός και ως πασόμπεης. Ο Αλής δυνατός, πλούσιος και τολμηρός καθώς ήταν, είχε ως σύστημα να απαλλάσσεται από εχθρούς και αντιζήλους με κάθε θεμιτό ή αθέμιτο τρόπο. Έτσι και ο συγγενής του αυτός γνώρισε την οργή του και καταδιώχθηκε από αυτόν μέχρι θανάτου. Μετά από την αποτυχημένη δολοφονική απόπειρα που οργάνωσε ο Αλής σε βάρος του στην Κωνσταντινούπολη, ο Ισμαήλμπεης, που είχε εν τω μεταξύ κερδίσει την εύνοια της Υψηλής Πύλης, τον παρέπεμψε σε δίκη, αλλά εκείνος αρνήθηκε να παραστεί και ως εκ τούτου η Πύλη τού κήρυξε τον πόλεμο για απείθεια προς τον Σουλτάνο και αποστασία. Ο Ισμαήλμπεης ή Πασόμπεης αναδείχθηκε αρχιστράτηγος των κατά του Αλή δυνάμεων και ηγεμόνας Ιωαννίνων και Δελβίνου.

παρχών, παρουσία του Μακρουγιάννη. Ο Ισμαήλ μπέης βρήκε την ευκαιρία να μιλήσει σε αυτούς για τις αδικίες των Οθωμανών σε βάρος του “ραγιά” και να εκφράσει τους φόβους του ότι το Οθωμανικό βασίλειο θα καταρρεύσει εξαιτίας της άδικης μεταχείρισης από μέρους τους των Ελλήνων υπηκόων και της παραβίασης του άγραφου ηθικού νόμου.

Η ανωτέρω αναδιήγηση των συμβάντων προηγείται του ακόλουθου επιχειρήματος που διατυπώνει ο μπέης της Άρτας στο Α΄ βιβλίο των “Απομνημονευμάτων” του Μακρουγιάννη: — «Πασάδες και μπέηδες, θά χαθοῦμε. Θά χαθοῦμε! ὁ μπέγης τούς λέει, ὅτι ἐτοῦτος ὁ πόλεμος δέν εἶναι μήτε μέ τόν Μόσκοβον, μήτε μέ τόν Ἑγγλέζο, μήτε μέ τόν Φραντζέζο. Ἀδικήσαμεν τόν ραγιάν καί ἀπό πλοῦτη καί ἀπό τιμή καί τόν ἀφανίσαμε· καί μαύρισαν τά μάτια του καί μᾶς σήκωσε ντουφέκι. Καί ὁ Σουλτάνος τό γομάρι δέν ξέρει τί τοῦ γίνεται· τόν γελᾶνε ἐκεῖνοι ὅπου τόν τρογουρίζουν. Καί ἡ ἀρχή εἶναι τούτη, ὅπου θά χαθῆ τό βασίλειόν μας. Πλερώνομε βαριά νά βροῦμε προδότη καί δέν στέκει τρόπος νά μαρτυρήση κανέννας τό μυστικόν, νά μάθωμε ὁ μόνος τοῦ ὁ ραγιάς μᾶς πολεμεῖ ἤ καί οἱ Δυνάμεις. Δι’ αὐτό πλερώνομε καί παλουκῶνουμε καί σκοτώνομε καί ἀλήθεια ποτέ δέν μάθαμε»².

Ἐνα επιπλέον ἐπιχείρημα διατυπώνεται ἀπό τόν μπέη της Άρτας, καθὼς ἐκεῖνος ξεπροβοδίζει καί συμβουλεύει τόν Μακρουγιάννη, λίγο πρὶν ὁ ἀγωνιστής ἐνωθεῖ με ἄλλους καπεταναίους στο Πέτα: Μοῦ εἶπε (ὁ μπέγης) νά εἰπῶ τῶν καπεταναίων ἔξω στοῦ Πέτα καί ἄλλοῦ νᾶχουν δικαιοσύνη εἰς τόν κόσμον, νά πᾶνε ὀμπρός. “Ὅτι τοιούτως ἔκαναν ἀδικίγες οἱ Τοῦρκοι καί θά χαθοῦν. «Νᾶχουν αὐτῆνοι δικαιοσύνη, νά πάρη τέλος νά ἡσυχάσουμε καί μεῖς οἱ Τοῦρκοι, ὅτι πλέον μᾶς ἔγινε χαράμι ἀπό τόν Θεόν τό βασίλειόν μας, ὅτι φύγαμε ἀπό τήν δικαιοσύνη του»³.

Το ἐπεισόδιο αὐτό σχολιάζει καί ὁ Ι. Βλαχογιάννης στήν εἰσαγωγή των “Απομνημονευμάτων” τοῦ Μακρουγιάννη: «Χαρακτηριστικόν εἶναι καί τό τελευταῖον ἐπεισόδιον τῆς ἐν Ἄρτη διαμονῆς τοῦ Μακρουγιάννη. Δραπετεύσας ἐκ τῆς φυλακῆς κατέφυγεν εἰς τόν Ἄλβανόν Ἰσμαήλ μπέην, συγγενῆ καί φίλα φρονοῦντα πρὸς τόν Ἀλήπασσαν, ἐχθρόν ἐπομένως τῆς ἐν Ἄρτη τουρκικῆς ἐξουσίας. Ὁ ἀγών ἤρξατο ἤδη περί τήν Ἄρταν, ἀλλ’ ὁ Μακρουγιάννης δέν ἤθελε νά ἐγκαταλίπη τόν προστατεύσαντα αὐτόν Ἄλβανόν ἄνευ τῆς ἀδείας τούτου. Ἐφύλαττε τήν μπέσαν, ἥτις ἦτο ἱερά ὁμοίως παρά τοῖς Ἑλλησιν ὡς καί παρά τοῖς Ἄλβανοῖς. Ἄλλως οἱ ὑπέρ τοῦ

2. Μακρουγιάννης Ἰωάν., “Απομνημονεύματα” (βιβλ. Α΄, κεφ. Α΄) (Εἰσαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασοδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., 30.

3. Μακρουγιάννης Ἰωάν., ὁ.π., 31.

Ἄληπασσα ὄντες Ἄλβανοί λίαν συνεπάθουν τότε ἐκ συμφέροντος πρὸς τοὺς ἐπαναστατήσαντας ραγιάδες. Ἐμεινε λοιπὸν ὁ Μακρυγιάννης παρὰ τῷ Ἰσμαήλ μπέη καὶ ἀφοῦ πολλαχῶς ἀπέδειξε πρὸς αὐτόν τὴν εὐγνωμοσύνην αὐτοῦ, ἐζήτησε καὶ ἔλαβε πᾶρ' αὐτοῦ τὴν ἄδειαν καὶ τὴν εὐχὴν, ἐδέχθη τὰ προσφερόμενα ὄπλα καὶ ἐξῆλθε πρὸς τοὺς ἐπαναστάτες ἀρχομένου Αὐγούστου 1821». ⁴

Ο C. Woodhouse, με αφορμὴ τὴν ἀπόφαση τοῦ Μακρυγιάννη νὰ κρυφτεῖ στὴν Ἄρτα στὸ σπίτι ἐνὸς Ἀλβανοῦ μπέη, ἐνῶ διωκόταν ἀπὸ τοὺς Τούρκους, παρατηρεῖ ὅτι ὁ ἀγωνιστὴς ἦταν Ἕλληνας πατριώτης, ἀλλὰ δὲν τον διέκρινε ἡ μισαλλοδοξία καὶ ὁ φανατισμὸς. Πολύ συχνά ὁ Μακρυγιάννης κατέφευγε στὶς υπηρεσίες τῶν Τούρκων καὶ, ὅταν τραυματιζόταν στὶς μάχες, κάποιες φορές συμβουλευόταν Τούρκο γιατρό. Ἡ παραπάνω διαπίστωση, σύμφωνα με τὸν Woodhouse, μαρτυρᾷ σχέσεις ἀμοιβαιότητας μεταξὺ φίλων καὶ ἐχθρῶν, μεταξὺ γηγενῶν καὶ ξένων, ἀπίστων καὶ πιστῶν, που σήμερα ἐνδεχομένως φαντάζουν πολὺπλοκες καὶ ἀνεξήγητες. Ὅμως τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη, οἱ υἱοὶ τοῦ Ἕλληνα ἦταν πρόθυμοι νὰ χρησιμοποιήσουν ὁποιαδήποτε μέθοδο προσέγγισης τοῦ ἀντιπάλου, προκειμένου νὰ υπηρετήσουν ἀποτελεσματικότερα τὸν τελικὸ σκοπὸ τους που ἦταν ἡ προώθηση ἐνὸς σχεδίου δράσης γιὰ τὴν ἐξάπλωση καὶ τὴ σταδιακὴ ἐπιτυχία τῆς ἐπανάστασης ⁵

ii) Ἡ στάση τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἀέναντι στὴν Ὀθωμανικὴ Αυτοκρατορία καὶ τὸ ἐλληνικὸ ζήτημα.

Τὸ ἐπιχέρισμα ἔχει πολιτικὸ χαρακτήρα, γιὰτὶ ἀπὴρεί τις ἀπόψεις τοῦ Ἀρβανίτη μπέη τῆς Ἄρτας σχετικά με τὸν πόλεμο τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν Ὀθωμανῶν, που τὸν θεωρεῖ ἕνα πόλεμο διαφορετικὸ, συγκριτικὰ με τοὺς πολέμους που διεξήγαγαν οἱ Ὀθωμανοὶ ἐναντίον τῶν Ρώσων, τῶν Ἀγγλῶν ἢ τῶν Γάλλων, γιὰτὶ σε αὐτὸν τὸν ἀγῶνα οἱ Ἕλληνες ἔχουν τὸ δίκιο με τὸ μέρος τους.

Οἱ Τούρκοι ἦταν παραδοσιακὰ φίλοι με τοὺς “Ἑγγλέζους” καὶ τοὺς “Φραντζέζους” καὶ ταυτόχρονα ἐχθροὶ καὶ ἀντίπαλοι με τὸν “Μόσκοβο”. Ἡ στάση αὐτὴ οφειλόταν στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ που υιοθέτησε ἡ κάθε μία ἀπὸ τις Μεγάλες Δυνάμεις κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα ἀέναντι στὴν Ὀθωμανικὴ Αυτοκρατορία καὶ στὸ ἐλληνικὸ ζήτημα. Οἰκονομικά καὶ ἐμπορικὰ συμφέροντα στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τῶν Στενῶν ὠθοῦσαν τις δύο χῶρες, Ρωσία καὶ Ὀθωμανικὴ Αυτοκρατορία, σε συνεχὴ σύγκρουση καὶ ἀντιπαράθεση καὶ οδήγησαν σε μιὰ σειρά ἀπὸ Ρωσοτουρκικοὺς

4. Μακρυγιάννης Ἰωάν., “Ἀπομνημονεύματα” (Εἰσαγωγὴ Βλαχογιάννη). Πέλλα Ἱστορικά, χ.τ. χ.χ., 17.

5. Woodhouse C., 1821 Ὁ πόλεμος τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας (μτφ. Α. Βλάχου). “Ἐστία” Κολλάρου & Σία, Ἀθήνα 1978, 95.

πολέμους που απασχόλησαν πολύ και αποδυνάμωσαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Η επεκτατική πολιτική της Ρωσίας προς νότον υπό την ηγεσία του Μ. Πέτρου και των διαδόχων του με την προσπάθεια απόκτησης θαλάσσιων προσβάσεων προς τη Δύση και τη Μεσόγειο, λειτούργησε εις βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία λόγω της διαρκούς συρρίκνωσής της, αντέδρασε στις επεκτατικές βλέψεις της Ρωσίας, με αποτέλεσμα μεταξύ 1672 και 1914 να λάβουν χώρα δώδεκα ρωσοτουρκικοί πόλεμοι.⁶ Υπό την ηγεσία της Αικατερίνης Β' είχε ενεργοποιηθεί σχέδιο ανασύστασης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας υπό ρωσική ηγεμονία με την υποστήριξη των χριστιανικών λαών της Βαλκανικής, των οποίων η Ρωσία εμφανιζόταν ως προστάτης. Ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα διακήρυτταν οι Ρώσοι την ιδεολογία της απελευθέρωσης των υπόδουλων ορθόδοξων βαλκανικών λαών υπό ρωσική ηγεσία, με στόχο την επίτευξη του ανωτέρω σχεδίου.⁷

Την αντιπαράθεση Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε πυροδοτήσει κατά το 1821 και η διάχυτη φήμη που υπήρχε στην Ευρώπη ότι η Ρωσία θα εκμεταλλευόταν την ελληνική κατάσταση προς όφελός της. Εξάλλου στα μάτια των υπόδουλων Ελλήνων η Ρωσία φάνταζε ως ο φυσικός προστάτης, όχι μόνο λόγω της ομοδοξίας, αλλά γιατί οι συνεχείς ρωσοτουρκικοί πόλεμοι εξυπηρετούσαν το ελληνικό ζήτημα, καθώς αποδυνάμωναν την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σχετικά με το θέμα αυτό ο J. Petropoulos παρατηρεί ότι η περιοδική εμφάνιση της ρωσικής προπαγάνδας στον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο και η κοινή θρησκεία Ρώσων και Ελλήνων έπαιξαν σημαντικό ρόλο ώστε η Ρωσία να κατέχει το μονοπώλιο της ελληνικής εύνοιας από την αρχή κιόλας του αγώνα.⁸

Η στάση της Αγγλίας και της Γαλλίας προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν για μεγάλο χρονικό διάστημα ευνοϊκή, αλλά κατά κύριο λόγο διαμορφωνόταν ανάλογα με τις εκάστοτε ευρωπαϊκές περιστάσεις. Οι δύο χώρες, μέλη της Ιερής Συμμαχίας, υποστήριζαν το δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως μέσον ανάσχεσης της καθόδου των Ρώσων στη Μεσόγειο, η οποία θα ζημίωνε τα οικονομικά και εμπορικά συμφέροντά τους στη λεκάνη της Μεσογείου. Η θέση αυτή ήταν σύμφωνη με τις διακηρύξεις της Ιερής Συμμαχίας και του Μέττερνιχ για διατήρηση της αρχής της νομιμότητας και της τάξης στην Ευρώπη και με τη γενική εμμονή της Ευρωπαϊκής διπλωματίας στο status quo.

6. Παπασωτηρίου Χαρ., *Ο Αγώνας για την Ελληνική Ανεξαρτησία*. Σιδέρης, Αθήνα 1996, 29.

7. *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, ΙΑ'. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, 64· Price Phil., *A History of Turkey: From Empire to Republic*. 2nd ed. George Allen & Unwin Ltd, London 1961, 68-69.

8. Petropoulos J., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)* (μτφ. Ν. Διαμαντούρος & Σία) Α'. 2η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1997, 54.

Η Γαλλία κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, εξαιτίας των οικονομικών της συμφερόντων στην Ανατολή και της διαρκούς αντιπαράθεσής της με την Αυστρία και την Αγγλία τήρησε φιλοτουρκική πολιτική.⁹ Η διαμάχη Αγγλίας-Γαλλίας για τον έλεγχο της Ανατολής και της Μεσογείου υπήρξε έντονη κατά την προεπαναστατική περίοδο. Η Αγγλία αντιστάθηκε στις επεκτατικές βλέψεις του Ναπολέοντα προς την Αίγυπτο και την Ανατολή, επιδιώκοντας γενικότερα να αποτρέψει την επέκταση της επιρροής οποιασδήποτε άλλης δύναμης στην Ανατολική Μεσόγειο.¹⁰ Οι επεκτατικές τάσεις της Γαλλίας προς την Ανατολή και η αντίδραση της Αγγλίας σε αυτές σκιαγραφούνται σε ένα απόσπασμα αντλημένο από το αρχείο Ρώμα με επιμέλεια Δ. Καμπούρογλου: «Η Γαλλία, εις ὅλας τὰς ἐποχὰς ἀντίζηλος τῆς Ἀγγλίας, ἐνόμισε πάντοτε νὰ ἔχη τὴν ὑπεροχὴν εἰς τὴν Ἀνατολήν, μέσον τῆς στενῆς σχέσεως μὲ τὴν ὀθωμανικὴν ἐξουσίαν, καὶ ὅταν παρετήρησε τὴν ἀδύνατον αὐτῆς δύναμιν, μέ τό νὰ ἔχη τὴν Αἴγυπτον ὑποκειμένην ἀπὸ αὐτὴν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἤμποροῦσε νὰ ἐξαποστείλῃ στράτευμα νὰ κυριεύσῃ τὰς Ἰνδίας, διὰ τοῦ ἰδίου δρόμου, ὅπου ὁ Ἀλέξανδρος καὶ ὁποῦ ἓν Ἀγγλικὸν τάγμα διεπέρασε τὰς Ἰνδίας, ἐρχόμενον εἰς τὴν Αἴγυπτον... ἀλλ' αἱ περιστάσεις ἐστάθησαν ἐναντίαι εἰς τὰς συλλαμβανομένας ἐλπίδας. Ἡ Βρεττανικὴ τύχη ἐθριάμβευσε κατὰ τῶν σχεδίων τῆς Γαλλίας...».¹¹

Η Αγγλία τήρησε φιλοτουρκική πολιτική όχι μόνο λόγω της αντιπαράθεσής της με την Γαλλία, αλλά και γιατί δεν επιθυμούσε να αλλάξει τίποτε στην Οθωμανική Ανατολή. Η αδιατάρακτη εξουσία των Οθωμανών εξυπηρετούσε τα οικονομικά και εμπορικά συμφέροντά της, γιατί αποτελούσε εγγύηση ότι τα Στενά του Ευξείνου Πόντου θα έμεναν κλειστά για τους Ρώσους. Επιπλέον οι Άγγλοι επιθυμούσαν τη διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γιατί από αιώνες ήταν γι' αυτούς η πιο κοντινή, πρόσφορη και ανοιχτή για οικονομική εκμετάλλευση χώρα. Ένα ελεύθερο και ανεξάρτητο ελληνικό κράτος θα εξελισσόταν σε ναυτική δύναμη επικίνδυνη για τα αγγλικά οικονομικά συμφέροντα. Η πολιτική αυτή της Αγγλίας αποτυπώνεται στο υπόμνημα του προξένου της Γαλλίας στη Θεσ/νίκη Cousinéty προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Γαλλίας: «Οι Άγγλοι, που στηρίζουν την πολιτική τους σε προβλέψεις για το απώτερο μέλλον, αμφιβάλλουν αν οι Τούρκοι, γερασμένοι πια ως στρατιωτική δύναμη και πρωτόγονοι στην κρατική οργάνωση και διοίκηση, θα μπορέσουν να αντι-

9. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΑ', ό.π., 65.

10. Δια την εξωτερικήν πολιτικήν της Αγγλίας εις την Ανατολήν κατά την προεπαναστατικήν περίοδον βλ. Φιλίμων Ι., *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Γ'. Αθήνα [1859], 5, 404, 447-478.

11. *Ιστορικόν Αρχεῖον Διονυσίου Ρώμα*, Α'. Εκδ. Δ. Καμπούρογλου, Αθήνα 1901-1906, 542-545, 548-549.

σταθούν σε ένα έθνος που ετοιμάζεται να συντρίψει τα δεσμά του. Στην ελληνική εξέγερση είδαν μια απειλή για τη ναυτική τους ισχύ. Για τους Άγγλους οι Έλληνες επαναστάτες είναι επιδέξιοι ναυτικοί και στρατιώτες αποφασισμένοι να νικήσουν ή να πεθάνουν... Αυτές οι εξελίξεις ανησύχησαν, όπως ήταν φυσικό, την Αγγλία. Είδε στην ελληνική αναγέννηση ένα αντίπαλο έθνος που έπρεπε να πνιγεί στο λίκνο του. ...Οι ευχές των ευρωπαϊκών λαών, το επιχείρημα της θρησκείας, η φωνή του ανθρωπισμού τίποτα δεν αλλάζει την πολιτική του Λονδίνου. Οι Άγγλοι είναι αποφασισμένοι να αγωνιστούν και στην Κωνσταντινούπολη και στην Κέρκυρα (που ήταν τότε έδρα της βρετανικής Αρμοστείας στα Επτάνησα) με όλα τα μέσα, για να υπονομεύσουν την ελληνική υπόθεση».¹²

Κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η Οθωμανική Αυτοκρατορία θεωρείται “ο μεγάλος ασθενής της Ευρώπης”. Η ρωσική πολιτική επιθυμεί να εκλείψει “ο ασθενής” για να προωθηθεί εκείνη στα εδάφη της. Η Αγγλία, μία θαλάσσια δύναμη χωρίς ηπειρωτική γειτνίαση με τους Οθωμανούς, προτιμούσε να διατηρηθεί “ο ασθενής” ώστε να αποτελεί εμπόδιο στη ρωσική έξοδο στο Αιγαίο και έτσι έμμεσα να εξασφαλίζεται η αγγλική μεσογειακή κυριαρχία.¹³

Ο Γ. Κορδάτος παρατηρεί ότι οι τρεις Μεγάλες Δυνάμεις, Γαλλία, Αγγλία και Ρωσία, για διαφορετικούς πολιτικούς, οικονομικούς και διπλωματικούς λόγους η καθεμία, κατέβαλλαν μεγάλες προσπάθειες να προσεταιρισθούν την Τουρκία. Η Αγγλία προτιμούσε την ακεραιότητα της Τουρκίας για να εφαρμόσει την αντιρωσική της πολιτική. Η Γαλλία από την πλευρά της επιθυμούσε να προσεταιρισθεί την Τουρκία ανταγωνιζόμενη την Αγγλία στις μεσογειακές βάσεις και η Ρωσία είχε διπλό άξονα εξωτερικής πολιτικής, δηλαδή επεδίωκε την απομάκρυνση της Τουρκίας από την επιρροή των δύο αυτών δυνάμεων, ώστε ελεύθερη να προωθήσει τα σχέδιά της για έλεγχο της Μεσογείου.¹⁴

Ο μπέης της Άρτας με τη φράση του «...πασχίζουμε νά μάθωμε μόνος του ό ραγιας μάς πολεμεϊ ή και οι Δυνάμεις» εκφράζει την πολιτική του τοποθέτηση απέναντι στην Επανάσταση, υπαινισσόμενος ότι πίσω από τον αγώνα των Ελλήνων για ανεξαρτησία υποκρύπτονται οι Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες επεδίωκαν να ενισχύσουν το ελληνικό ζήτημα. Υπήρχαν διάχυτες υπόνοιες ότι πίσω από την επανάσταση

12. Υπόμνημα προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Γαλλίας του προξένου της Γαλλίας στη Θεσ/νίκη Cousinéry στο: Πιαδου *Démocratie*, «Les Balkans Jouet de la pratique des puissances Européennes pendant les XVII et XIX siècles», *Balkan Studies*, 16 άρθο. 2, 1975, 175.

13. Βερέμης Θάν., *Ιστορία των Ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453-1998*. Σιδέρης, Αθήνα 1998, 35-36.

14. Κορδάτος Γιάν., *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*. Επικαιρότητα, Αθήνα 1983, 132.

των Ελλήνων βρισκόταν η κραταιά δύναμη της Ρωσίας, γεγονός που θορύβησε τις Μεγάλες Δυνάμεις Αγγλία και Γαλλία, οι οποίες μετά το 1822 ανέλαβαν πρωτοβουλίες υπέρ του ελληνικού ζητήματος, φοβούμενες μήπως η Ρωσία αναλάβει μονόπλευρη δράση εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και συμβάλει στην ταχύτερη κατάρρευσή της, γεγονός που θα έθετε σε κίνδυνο τα συμφέροντά τους.

Η μεταστροφή της Αγγλικής πολιτικής υπέρ του ελληνικού ζητήματος επί Γ. Κάνιγκ (1823), η υπογραφή του πρωτοκόλλου της Πετρούπολης (1826), η ναυμαχία του Ναβαρίνου και το πρωτόκολλο του Λονδίνου (1827) μαρτυρούν στη δεδομένη ιστορική στιγμή την ευνοϊκή πολιτική των τριών Μεγάλων Δυνάμεων υπέρ του αγώνα των Ελλήνων για ανεξαρτησία με γνώμονα πάντοτε την εξυπηρέτηση των δικών τους συμφερόντων στην ευρύτερη περιοχή.

iii) Το μεταρρυθμιστικό έργο του Σουλτάνου Μαχμούτ Β΄ και η αντίδρασή του απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση.

Η αντίδραση του Σουλτάνου Μαχμούτ του Β΄ (1808-1839) απέναντι στα ανωτέρω πολιτικά και διπλωματικά γεγονότα που ευνοούσαν το ελληνικό ζήτημα, υπήρξε τις περισσότερες φορές βίαιη και οργισμένη. Ο σκληρός και ευερέθιστος χαρακτήρας του Σουλτάνου διαφαίνεται και από την βίαιη αντίδρασή του στο κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη στη Μολδοβλαχία. Ο φόβος τη δεδομένη στιγμή για την τύχη της αυτοκρατορίας του και η άγρια οργή εναντίον των Ελλήνων υπηκόων του τον παρέσυραν τον Μάρτιο του 1821 σε ακραίες αποφάσεις, όπως η κινητοποίηση της αυτοκρατορίας για θρησκευτικό πόλεμο κατά των “απίστων”, η εντατικοποίηση των διωγμών τους και η απειλή για γενική σφαγή των Ορθοδόξων χριστιανών, η οποία προσωρινά απετράπη μετά την παρέμβαση του Οικουμενικού Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε΄.¹⁵ Ανάλογη υπήρξε η στάση του Σουλτάνου και όταν πληροφορήθηκε το αποτέλεσμα της ναυμαχίας του Ναβαρίνου, οπότε και εκτόξευσε απειλές εναντίον των υπόδουλων Ελλήνων, χωρίς όμως να προβεί σε έκτροπα και βιαιοπραγίες φοβούμενος τη σύγκρουσή του με τις Ευρωπαϊκές Δυνάμεις.

Η ελληνική ιστοριογραφία σκιαγραφώντας τον χαρακτήρα και την προσωπικότητα του Σουλτάνου Μαχμούτ Β΄, επί της βασιλείας του οποίου εξερράγη η ελληνική Επανάσταση, τον εμφανίζει ως αδίστακτο και αιμοδιψή λόγω της σκληρότητας με την οποία αντιμετώπισε τον ελληνικό αγώνα. Πράγματι οι διαταγές του για μαζικές

---

15. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΑ΄, ό.π., 33-34.

σφαγές χριστιανικών πληθυσμών στην Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη και τη Χίο, οι καταστροφές που προξένησε ο στρατός του στην προσπάθεια κατάπνιξης της ελληνικής Επανάστασης και ο απαγχονισμός του Οικουμενικού Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε΄, καθώς προκάλεσαν και τη διεθνή κατακραυγή, δικαιολογούν τους ανωτέρω χαρακτηρισμούς. Αντίθετα τόσο οι Τούρκοι όσο και οι Ευρωπαίοι βιογράφοι του τον παρουσιάζουν ως πολύ ικανό σουλτάνο, εξαιρώντας το μεταρρυθμιστικό έργο του και την προσπάθεια εκσυγχρονισμού του κράτους του.¹⁶

Επί των ημερών της διακυβέρνησής του ο Μαχμούτ Β΄, παρά το γεγονός ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρισκόταν σε περίοδο παρακμής και είχε υποστεί εδαφικές απώλειες, εγκαινίασε ένα πρόγραμμα σημαντικών εσωτερικών μεταρρυθμίσεων - πολιτικών, διοικητικών, στρατιωτικών και δικαστικών - στην προσπάθειά του να εκσυγχρονίσει το κράτος, να ενδυναμώσει την κεντρική κυβέρνηση, να ισχυροποιήσει τη δικαστική εξουσία και να επιτύχει την σταδιακή σταθεροποίηση της κυριαρχίας του, χωρίς όμως να απομακρυνθεί από τις παραδοσιακές αξίες και αρχές της οθωμανικής κοινωνίας. Έμεινε γνωστός στην οθωμανική ιστορία με την επωνυμία Μαχμούτ «ο δίκαιος», καθώς το όλο μεταρρυθμιστικό και κυβερνητικό του έργο ήταν αυστηρά προσηλωμένο στις αρχές του Ισλάμ, της απολυταρχίας και της δικαιοσύνης.¹⁷

Ο Φιλήμων γράφει σχετικά με την προσωπικότητα του εν λόγω σουλτάνου, «πολλοῦ μὲν πνεύματος καὶ μεγάλων σχεδίων ἀνὴρ, τὴν ὀργὴν δὲ ἄκρος καὶ λίαν ἐπίμονος».¹⁸ Ο Σπ. Τρικούπης σχολιάζει την “πολιτική λύσσα” και τον θρησκευτικό φανατισμό που επέδειξε ο σουλτάνος, όταν πληροφορήθηκε την αποστασία Οθωμανών τοπαρχών και τις εξεγέρσεις των “απίστων”. Ο ιστορικός χαρακτηρίζει τον σουλτάνο μανιακό και παράφρονα με αφορμή τη διαταγή του να οδηγηθούν σε σφαγή ή σε αγχόνη επιφανείς χριστιανοί χωρίς αποδείξεις ή ενδείξεις ενοχής, αλλά με απλή υποψία για συμμετοχή σε εξεγέρσεις κατά τον Μάρτιο του 1821. Όταν πληροφορήθηκε ο Μαχμούτ Β΄, στις 3 Απριλίου 1821, ότι αποστάτησε όλη η Πελοπόννησος, ενήργησε ως παράφρων και άρχισε να φονεύει αδιάκριτα και χωρίς έλεος ορθόδοξους πληθυσμούς.¹⁹

16. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, 41. 2η έκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1996, 76.

17. *The encyclopaedia of Islam* (ed. C. Bosworth et.al.), New Edition, VI. Brill, Leiden, E.J. 1991, 58-61

18. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΒ΄, ό.π., 31.

19. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Α΄, ό.π., 78, 79: «Τὴν 3 ἀπριλίου ἔφθασε ταχυδρόμος ἐξ Ἀθηνῶν ἀναγγέλλων δι' ὧν ἔφερε γραμμάτων, ὅτι ἀπεστάτησεν ὅλη ἡ Πελοπόννησος. Παράφρων ἔτι μᾶλλον ἔγεινεν ὁ σουλτάνος ἐπὶ τῇ εἰδήσει ταύτῃ, καὶ ἤρχισε νὰ φονεύῃ ἀπονώτερον».

Ο Δ. Κόκκινος αναφέρει ότι ο Μαχμούτ Β΄ υπήρξε ο ατυχέστερος από όλους τους μέχρι την εποχή εκείνη σουλτάνους, χωρίς να είναι ο χειρότερος. Στην προσπάθειά του να συγχρονισθεί ως ηγεμόνας με τον αιώνα του, δεν μπόρεσε να φανεί άξιος των περιστάσεων. Παρασύρθηκε από την οργή εναντίον των επαναστατημένων Ελλήνων, ξύπνησε μέσα του η ψυχή του Τούρκου, του βάρβαρου, του φανατικού μουσουλμάνου, του ανίκανου να σκεφθεί τίποτε άλλο παρά μόνο την ασφάλειά του με την επιβολή του διαμέσου των ομαδικών σφαγών και της βίας επί των “απίστων”. Ο ίδιος ιστορικός παρατηρεί ότι η αιμοδιψής διάθεση του σουλτάνου έφθασε στα όρια της φρενίτιδας, καθώς τα επεισόδια φανατισμού και βαρβαρότητας, τα οποία μπορούν να χρησιμεύσουν στους επιστήμονες που ερευνούν τους ομαδικούς εγκληματικούς παροξυσμούς των λαών, υπήρξαν άπειρα.²⁰

Ο Βρετανός G. Finlay, που υπήρξε πολιτικός παρατηρητής στα χρόνια της Επανάστασης, σκιαγραφεί με ευμενείς χαρακτηρισμούς την προσωπικότητα του σουλτάνου. Θεωρεί ότι ο Μαχμούτ ήταν από εκείνη τη “στόφα” των μοναρχών που πίστευαν πως η εξουσία τους ήταν θεόσταλη. Συγκέντρωνε στο πρόσωπό του τις ιδιότητες του νομοθέτη, του ηγεμόνα, του χαλίφη και του σουλτάνου και θεωρούσε χρέος του να πατάσει και να εκδικείται οποιαδήποτε ανταρσία.²¹ Παρατηρεί ότι το ετοιμόρροπο οικοδόμημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το κράτησε όρθιο για αρκετά χρόνια όχι μόνο η διοικητική ευστροφία και η γνώση του Μαχμούτ Β΄, αλλά και η αδάμαστη επιμονή του και ο ασάλινος χαρακτήρας του. Ο G. Finlay δεν τον θεωρεί μεγάλο άνδρα, ωστόσο τον θεωρεί δραστήριο ηγέτη που διέθετε ένα οξύτατο και σοβαρό πνεύμα.²²

Παρά τις αντιφατικές γνώμες για την προσωπικότητα του σουλτάνου μεταξύ Ελλήνων και ξένων ιστοριογράφων και βιογράφων, η περίοδος της βασιλείας του θεωρείται από τις κρισιμότερες στην ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς αυτή αντιμετώπιζε πολλά εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα, όπως ήταν τα απελευθερωτικά κινήματα των υπόδουλων λαών, οι αποστασίες των πασάδων, οι εξεγέρσεις των γενίτσαρων και ο ανταγωνισμός των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Ο σουλτάνος κατά την τριακονταετή θητεία του προέβη σε βαθιές μεταρρυθμίσεις, προκειμένου να εξασφαλίσει την επιβίωση της καταρρέουσας αυτοκρατορίας του. Οι πολιτικές του ενέργειες και αποφάσεις

20. Κόκκινος Διον., *Η Ελληνική Επανάσταση*, Α΄. Αθήνα 1931, 353-354, 366.

21. Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης* (μτφ. Αλ. Γεωργούλη), Α΄. Τολίδης, Αθήνα 1971, 251, 252, .

22. Finlay G., Β΄, *ό.π.*, 9.

στόχευαν στην αντιμετώπιση των άμεσων κρίσεων που έπλητταν την αυτοκρατορία και στη λήψη μέτρων για εκσυγχρονισμό του κράτους.

Η βασιλεία του υπήρξε η κατεξοχήν περίοδος των κοινωνικών και εθνικών εξεγέρσεων, όχι μόνο των χριστιανικών αλλά και των μουσουλμανικών πληθυσμών της αυτοκρατορίας. Επί των ημερών του η Υψηλή Πύλη προσπάθησε να επαναφέρει το κύρος της κεντρικής εξουσίας προς τρεις γεωγραφικές περιοχές: προς τα Βαλκάνια, την Ανατολία και τις αραβικές επαρχίες. Με εντολή του κατεστάλησαν οι εξεγέρσεις τόσο των μουσουλμάνων επαναστατών όσο και των χριστιανών. Συγκρίνοντας την ποινή που επιβλήθηκε σε μουσουλμάνους επαναστάτες, όπως ο Βούλγαρος Οσμάν Πασβάνογλου (Osman Pasvanoglu) ή ο Αλβανός Αλή πασάς των Ιωαννίνων (Ali pasa Terpedelenli), με αυτήν που επιβλήθηκε σε Βούλγαρους ή Έλληνες χριστιανούς, διαπιστώνεται πως οι μουσουλμάνοι τιμωρήθηκαν σκληρότερα.²³

Οι μεταρρυθμίσεις του Μαχμούτ είχαν ως στόχο την ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και τον περιορισμό της δύναμης των τοπικών πασάδων (αγιάνηδων και ντερεμπέρηδων), που στα τέλη του 18ου αιώνα είχαν στραφεί με διάφορους τρόπους εναντίον της Υψηλής Πύλης.²⁴ Ως συνεχιστής της πολιτικής του Σελίμ Γ' και ως μεταρρυθμιστής σουλτάνος ο Μαχμούτ Β' επεδίωξε την αναδιοργάνωση του στρατού με την κατάργηση των γενίτσαρων, τους οποίους θεωρούσε υπεύθυνους για την εκθρόνιση του Σελίμ.²⁵ Η διάλυση του αντιδραστικού σώματος των γενίτσαρων είχε ως στόχο να προστατεύσει την Αυτοκρατορία από μελλοντική καταστροφική συμμαχία των φανατικών Ισλαμιστών με τους γενίτσαρους, γεγονός που θα απειλούσε την κεντρική εξουσία.²⁶ Εγκαινίασε ακόμη την αποστολή νέων αξιωματικών για μετεκπαίδευση στην Ευρώπη. Στο εσωτερικό αναδιοργάνωσε τη διοίκηση, ίδρυσε νέα σύγχρονα σχολεία, φρόντισε για τον εξευρωπαϊσμό της κοινωνικής ζωής με την κατάργηση οπισθοδρομικών θεσμών. Η εξωτερική του πολιτική συνίστατο στην εκμετάλλευση των αντιθέσεων που είχαν δημιουργηθεί μεταξύ των Ευρωπαϊκών κρατών προς όφελος της χώρας του.²⁷

Ο Μαχμούτ συγκέντρωσε τις ενέργειές του στην αντιμετώπιση των εσωτερικών προβλημάτων, και παρά το μεταρρυθμιστικό του έργο, δεν κατόρθωσε να εκσυγχρονίσει

23. Κιτσίκης Δημ., *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1280-1924*. 4η έκδ. "Εστία" Κολλάρου & Σία, Αθήνα 2003, 245.

24. Βερέμης Θάν., *Ιστορία των Ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453-1998*, ό.π., 34-35.

25. Hasluck Fred., *Χριστιανισμός και Ισλάμ την εποχή των Σουλτάνων* (μτφ. Φλ. Καλογήρου), Β' Εκάτη, Αθήνα 2004, 803.

26. Wheatcroft Andr., *The Ottomans*. Viking Penguin Group, London 1993, 124-125.

27. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, 41, ό.π., 76.

επαρκώς και να αναβαθμίσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ώστε να αποτελέσει μια διεθνή δύναμη με υπολογίσιμη πολιτική ισχύ στη Δύση.²⁸ Το ζήτημα αυτό σχετίζεται με το γενικότερο ερώτημα, κατά πόσον το Ισλάμ επιδεχόταν μεταρρυθμίσεις, κατά πόσο δηλαδή εσωτερικοί σκοτεινοί παράγοντες ή νοοτροπίες παρεμπόδιζαν την εξέλιξη της Αυτοκρατορίας και την καταδίκάζαν σε μια τελματώδη κατάσταση από την οποία δεν ήταν εύκολο να απαγκιστρωθεί.²⁹

Ο Μαχμούτ ωστόσο θεωρήθηκε, για τα ανατολικά δεδομένα, ένας ικανός και επικίνδυνος αντίπαλος της ελληνικής Επανάστασης, παρά το γεγονός ότι συχνά δεχόταν επικρίσεις και από εκπροσώπους της οθωμανικής ηγεσίας. Ο μπέης της Άρτας, με τη φράση «Καί ὁ Σουλτάνος τὸ γομάρι δὲν ξέρει τί τοῦ γίνεται· τόν γελᾶνε ἐκεῖνοι ὅπου τὸν τρογυρίζουν...», εκφράζει την προσωπική και πολιτική του θέση σχετικά με το ρόλο και τη στάση του σουλτάνου απέναντι στην Επανάσταση, τον οποίον μάλιστα κατηγορεί για αδιαφορία και λανθασμένη συμπεριφορά, καθώς κάθε φορά παρασύρεται ή εξαπατάται από αυλοκόλακες.

Η χρήση της λέξης «γομάρι=μουλάρι», που αποδίδεται στον σουλτάνο Μαχμούτ το Β', αποτελεί έναν ειρωνικό, υβριστικό και προσβλητικό χαρακτηρισμό για το πρόσωπο του σουλτάνου. Η λέξη γενικά χρησιμοποιείται με μεταφορική έννοια για να χαρακτηρίσει έναν άνθρωπο πεισματάρη, επίμονο, άκαμπτο και ανυποχώρητο.³⁰ Πιθανότατα ο μπέης χρησιμοποιεί τον όρο αυτό με μειωτική σημασία έχοντας υπόψη του τον σκληρό και ανυποχώρητο χαρακτήρα του σουλτάνου, την επιμονή και το πείσμα του, γνωρίσματα που προσιδιάζουν και παραλληλίζονται με αυτά του συγκεκριμένου ζώου, το οποίο επιλέγει, για να σκιαγραφήσει την προσωπικότητα του σουλτάνου.

Η φράση «...δὲν ξέρει τί τοῦ γίνεται· τόν γελᾶνε ἐκεῖνοι ὅπου τὸν τρογυρίζουν ...» αναφέρεται στην τάση του σουλτάνου να παρασύρεται από τους ανθρώπους του στενού περιβάλλοντός του και από τους συμβούλους του και να ενεργεί συχνά υπό την πίεση διαφόρων φανατικών μουσουλμάνων. Απόδειξη των όσων λέει ο Μακρυγιάννης

28. Παπασωτηρίου Χαρ., *Ο αγώνας για την Ελληνική Ανεξαρτησία*, ό.π., 26-27.

29. Σκοπετέα Ελ., *Η Δύση της Ανατολής: Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*. "Γνώση", Αθήνα 1992, 114-115. Για την επιχειρηματολογία τη σχετική με τις δυσχέρειες μεταρρύθμισης του Ισλάμ βλ. Morrison Theod., «Can Islam be reformed?», *The Nineteenth Century and After* LXIV, Oct. 1908, 543-551.

30. Μπαμπινιώτης Γεώργ., *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. 2η έκδ. Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 2002, 432: γομάρι (κυριολ.) είναι ο γάιδαρος, ή το μουλάρι, το μεγαλόσωμο ζώο, μτφ. (μειωτική σημασία) είναι ο άνθρωπος χωρίς αγωγή και ευαισθησία, άξεστος. Ετυμ. γομάριον υποκοριστικό του αρχ. γόμος = φορτίο, γομώω = φορτώνω, γέμω = γεμίζω.

αποτελεί το γεγονός ότι ο σουλτάνος και οι σύμβουλοί του πήραν κατά το δεύτερο δεκαήμερο του Μαρτίου του 1821 την απόφαση για τη γενική σφαγή Ελλήνων και άλλων ορθόδοξων πληθυσμών, υπό την πίεση απειλητικών διαδηλώσεων που είχαν οργανωθεί από ουλεμάδες και άλλους φανατικούς μουσουλμάνους, οι οποίοι φρόντιζαν να διογκώνουν τα γεγονότα, ερεθίζοντας έτσι τον σουλτάνο και υποδαυλίζοντας τα εκδικητικά του πάθη.³¹ Η αναγγελία της έκρηξης της Επανάστασης στην Πελοπόννησο πυροδότησε τη βίαιη αντίδραση του σουλτάνου και των συνεργατών του, οι οποίοι μεταχειρίστηκαν κάθε μέσο, όπως σφαγές, βιαιοπραγίες, εξαγορά συνειδήσεων, για να αποκαλύψουν τη μυστική δράση της Φιλικής Εταιρείας και των μελών της και να διαπιστώσουν ποιες Δυνάμεις βρίσκονται πίσω από την οργάνωση και το “μυστικόν” της Αόρατης Αρχής των Φιλικών.

iv) Η Φιλική Εταιρεία και η μύηση του Μακρυγιάννη στο “μυστικόν” της Αόρατης Αρχής των Φιλικών.

Η Φιλική Εταιρεία, μία από τις πολλές μυστικές επαναστατικές εταιρείες που παρουσιάστηκαν σε ολόκληρη τη νότια και ανατολική Ευρώπη κατά το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα, χρησιμοποιούσε πολύπλοκες ιεροτελεστίες μύησης που θύμιζαν τον τεκτονισμό, αλλά αντίθετα με τους τέκτονες, επιδιόταν σε συνωμοτικές ενέργειες υπηρετώντας ποικίλους συνδυασμούς πολιτικών, κοινωνικών και εθνικιστικών ιδεολογιών. Ιδρύθηκε στην Οδησό της Ρωσίας το 1814 από τρεις μορφωμένους εμπόρους, τον Σκουφά, τον Ξάνθο και τον Τσακάλωφ, επηρεάστηκε από τον κύκλο του Ρήγα και οραματιζόταν τη δημιουργία μιας πλατιάς συνωμοτικής οργάνωσης που θα κάλυπτε όλο το φάσμα του Ελληνισμού και θα ξεσήκωνε όλους τους χριστιανικούς λαούς των Βαλκανίων.³² Διατύπωνε με σαφήνεια το στόχο της που ήταν η αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού και η σταδιακή απελευθέρωση της πατρίδας:

‘Ο τῆς ‘Εταιρείας σκοπός

«‘Η ‘Εταιρεία συνίσταται ἀπό καθαυτό ‘Ελληνας φιλοπάτριδας καὶ ὀνομάζεται ‘Εταιρεία τῶν Φιλικῶν. ‘Ο σκοπός τῶν μελῶν αὐτῆς εἶναι ἡ καλυτέρευσις τοῦ ἔθνους, καὶ ἂν ὁ Θεός τὸ συγχωρήσῃ, ἡ ἐλευθερία του (ὁ μετὰ συνήθη ἔξομολόγησιν καὶ κατήχησιν ὠρκωμένος προσήλυτος, ὀνομάζεται ἱερεὺς τῶν φιλικῶν)».³³

31. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΒ', ό.π., 33.

32. Dakin Doug., *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923* (μτφ. Α. Ξανθόπουλος). 5η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005, 57.

33. «Documente privind Istoria României Rascoala din 1821», Δ'. Bucuresti 1962, 34 στο Βακαλόπουλος Απόστ., *Επίλεκτες βασιικές Ιστορικές πηγές της Ελληνικής Επανάστασης (1813-1825)*, Α'. Βάνιας, Θεσ/νίκη 2000, 42

Η προσέγγιση, ο προσηλυτισμός και η εισδοχή των νέων μελών στη Φιλική Εταιρεία προϋπόθετε μια τυπική και σχολαστική διαδικασία, όπου ακολουθούσαν στάδια κατήχησης του νέου μέλους που επρόκειτο να εισχωρήσει στους κόλπους της Εταιρείας. Η εισδοχή του νέου μέλους στην Εταιρεία επισφραγιζόταν με μια σειρά από όρκους μπροστά στο θείο και ιερό ευαγγέλιο, με τους οποίους ο κατηχούμενος δεσμευόταν απέναντι στην εταιρεία και τους σκοπούς της. Οι όρκοι αυτοί είχαν την ακόλουθη μορφή:

Ὁ πρῶτος ὄρκος

Ὁρκίζομαι εἰς τό ὄνομα τῆς ἀληθείας καί τῆς δικαιοσύνης ἐνώπιον τοῦ ὑπερθέου ὄντος νά φυλάξω (θυσιάζων καί τήν ἰδίαν μου ζωήν μέ τήν ὑπομονήν τῶν πλέον σκληροτέρων βασάνων) μυστικήν καθ' ὅλην τήν ἔκτασιν, τήν δύναμιν τῆς ἐλευθερίας τοῦ μυστηρίου, τὸ ὁποῖον μέλλει ἤδη νά μέ ἐξηγηθῆ καί ὅτι θέλω ἀποκριθῆ τήν ἀλήθειαν εἰς ὅ,τι ἐρωτηθῶ.

Ὁρκος μέγας

Ὁρκίζομαι ἐνώπιον τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ οἰκειοθελῶς ὅτι θέλω εἶμαι πιστός εἰς τήν Ἐταιρείαν κατὰ πάντα καί διά πάντα. Δέν θέλω φανερώσει τό παρामीκρόν ἀπό τά σημεῖα, ἢ λόγους αὐτῆς, μήτε θέλω δώσει νά καταλάβουν ποτέ ὅτι ἐγώ ἤξεύρω τι περί τούτων κατ' οὐδένα τρόπον, μήτε εἰς συγγενῆ μου, μήτε εἰς πνευματικόν μου, μήτε εἰς φίλον μου...

Ὁρκίζομαι ὅτι θέλω τρέφει εἰς τήν καρδίαν μου ἀδιάλλακτον μῖσος ἐναντίον τῶν τυράννων τῆς πατρίδος μου, τῶν ὀπαδῶν καί ὁμοφρόνων αὐτοῖς, θέλω ἐνεργεῖ παντοίους τρόπους πρὸς βλάβην αὐτῶν καί ὅταν ἡ περίστασις μοι τὸ συγχωρέση καί τὸν παντελεῖ αὐτῶν ὄλεθρον...

Τέλος πάντων ὀρκίζομαι εἰς ἐσέ, ὦ ἱερά καί ἀθλία πατρίς! Ὁρκίζομαι εἰς τὰς πολυχρονίους βασάνους σου. Ὁρκίζομαι εἰς τὰ πικρά δάκρυα, τά ὁποῖα τόσους αἰῶνας ἔχυσαν τὰ ταλαίπωρα τέκνα σου! Εἰς τήν μέλλουσαν ἐλευθερίαν τῶν ὁμογενῶν μου ὅτι ἀφιερώνομαι ὅλος εἰς ἐσέ! εἰς τὸ ἐξῆς σὺ θέλεις εἶσαι ἡ αἰτία καί ὁ σκοπός τῶν διαλογισμῶν μου, τό ὄνομά σου ὁ ὁδηγός τῶν πράξεών μου καί ἡ εὐτυχία σου ἀνταμοιβή τῶν κόπων μου! ³⁴

34. «Documente privind Istoria Romaniei Rascoala din 1821», ὁ.π., 33, 35 - 36 στο Βακαλόπουλος Απόστ., *Επίλεκτες πηγές της Ελληνικής Επανάστασεως (1813-1825)*, ὁ.π., 43-44, 45-46.

Η μυστικότητα και η ασάφεια στη διατύπωση της ιδεολογικής θέσης και των σκοπών της Εταιρείας ευνόησε τη συμμετοχή ατόμων από όλα τα κοινωνικά στρώματα και τις περιοχές του Ελληνισμού.³⁵ Η Φιλική Εταιρεία κατόρθωσε με τον καιρό να αναπτύξει μια πρωτότυπη και αποτελεσματική οργανωτική δομή, η οποία της εξασφάλισε μέσα σε λίγα χρόνια την ευρύτατη επέκτασή της τόσο στον τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό όσο και σε αυτόν της διασποράς, χωρίς να γίνει αντιληπτή η πραγματική της δράση από τις οθωμανικές αρχές.³⁶ Οι συνωμοτικές και οργανωτικές ικανότητες των ιδρυτών και των βασικών μελών της ήταν τέτοιες, ώστε και όταν ακόμη το 1818 η έδρα της μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη, δεν έγινε αντιληπτή η δράση της.³⁷

Οι προσπάθειες των οθωμανικών αρχών, για την εξιχνίαση του “μυστικού” και την εξάρθρωση της συνωμοτικής οργάνωσης, ήταν διαρκείς και σε αυτήν ακριβώς την τακτική των Τούρκων αναφέρεται ο μπέης της Άρτας με τη φράση: «...πλερώνομε βαριά νά βροῦμε προδότη καί δέν στέκει τρόπος νά μαρτυρήση κανένας τὸ μυστικόν, νά μάθωμεν μόνος του ὁ ραγιάς μᾶς πολεμεῖ ἢ καί οἱ Δυνάμεις...». Στην τακτική των Τούρκων να επιχειρούν να εξαγοράσουν συνειδήσεις των υπόδουλων Ελλήνων με κάθε μέσο, προκειμένου να διαπιστώσουν ποιες δυνάμεις κρύβονται πίσω από την Επανάσταση, αναφέρεται και ο Φωτάκος στα “Απομνημονεύματά” του ως εξής: «Οἱ Ἕλληνες ἐπίστευαν εἰς τὴν ἀόρατον ἀρχὴν τῆς Ἐταιρίας, καί τοὺς λόγους τῶν ἀποστόλων τοὺς ἐνόμιζαν λόγους Θεοῦ. Οἱ Τοῦρκοι ἔβλεπαν τὴν κίνησιν τῶν Ἑλλήνων, ὅτι δέν ἔζων καθὼς πρωτύτερα, καί ὅτι ἐσυνάζοντο εἰς πολλὰ μέρη καί διὰ τοῦτο ἐπονηρεύθησαν διὰ τοὺς ραγιάδες των· ἐτεχνάσθησαν μυρίους τρόπους διὰ νά ξεσκεπάσουν τίποτε, τοὺς ὑπόσχοντο νά τοὺς δώσουν χρήματα διὰ νά ἀγοράσουν βώδια, νά τοὺς χαρίσουν χωράφια, τοὺς ἐβάπτιζαν παιδιά καί ἐκέρνων τίς μητέρες διὰ κουμπάρες κατὰ τὴν συνήθειαν, τοὺς ἐκαλοεῖχαν καί τοὺς ἔδειχναν τάχα, ὅτι τοὺς ἀγαποῦν, ἀλλὰ τίποτε δέν ἐμποροῦσαν νά μάθουν, διότι οἱ Ἕλληνες ἐπροσποιοῦντο, ὅτι δέν ἐννοοῦσαν τίποτε».³⁸ Ο φόβος της αποκάλυψης του μυστικού μετά από προδοσία κάποιου μέλους ή από την εύρεση ενοχοποιητικών εγγράφων ή από προστριβές μεταξύ των μελών, επιβάλλει τη λήψη

35. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΑ', ό.π., 424.

36. Παπασωτηρίου Χαρ., *Ο αγώνας για την Ελληνική Ανεξαρτησία*, ό.π., 59.

37. Βακαλόπουλος Απόστ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ε'. Θεσ/νίκη 1980, 63-87.

38. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *“Απομνημονεύματα: περί της ελληνικής επαναστάσεως του 1821”*, Α'. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 66-67.

προφυλακτικών μέτρων, αλλά και τη σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ των μελών.³⁹ Οι υποψίες των Τούρκων, ότι πίσω από το “μυστικόν” υποκρύπτονται κάποιες από τις Μεγάλες Δυνάμεις, σχετίζονται με την απόφαση των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας να χρησιμοποιούν, κατά την μύηση των μελών τους, το μύθο της αόρατης αρχής αφήνοντας υπόνοιες ότι πίσω από την άγνωστη αρχή υπήρχε μια ισχυρή δύναμη, όπως αυτή της Ρωσίας, που θα ενίσχυε τον ελληνικό αγώνα.⁴⁰

Η Εταιρεία, χρησιμοποιώντας ένα πολύπλοκο τελετουργικό όρκων, μνήσεων και βαθμών ιεραρχίας και εφαρμόζοντας πιστά τον οργανωτικό της μηχανισμό, κατάφερε να αποκτήσει μνημένους πατριώτες σε όλη την έκταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και να προωθήσει το ιδανικό της Επανάστασης.⁴¹ Η ιδέα μιας ελεύθερης και ανεξάρτητης πατρίδας, που γεννήθηκε μέσα στις καρδιές απλών ανθρώπων - των φιλικών - συγκλόνισε ολόκληρο τον Ελληνισμό.⁴²

Κατά το 1820 μυείται και ο Ιωάν. Μακρυγιάννης στη Φιλική Εταιρεία, ευρισκόμενος σε μια απομακρυσμένη περιοχή του ελληνικού χώρου, στην περιοχή της Άρτας, όπου ασχολείτο με το εμπόριο. Πατριώτης αγνός και ευαίσθητος κατηχείται από έναν κληρικό (σακελλάριο), δίνει τον όρκο των Φιλικών, εισάγεται σε καταστάσεις που παραπέμπουν στο “μυστήριο” της εταιρείας και σταδιακά συνειδητοποιεί τη σημασία και το βαθύτερο νόημα του Αγώνα. Αποφασισμένος και φιλότιμος πατριώτης λαμβάνει μέρος στην προεπαναστατική προπαρασκευή και με ζήλο και πίστη αρχίζει να προσφέρει με κάθε μέσο στον μεγάλο αγώνα, αναλαμβάνοντας μυστικές αποστολές, μεταφορές χρημάτων, οργανώνοντας κι άλλους πατριώτες και εμπνέοντας θάρρος προς όλους.⁴³

39. Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*. Ναύπλιον 1834, 227-231: Ο Φιλήμων αναφέρεται στη θανάτωση του Γαλάτη και άλλων Φιλικών ως επικίνδυνων για την ασφάλεια της Φιλικής Εταιρείας.

40. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΒ', ό.π., 22: σχετικό είναι το περιεχόμενο της περίφημης προκήρυξης του Αλ. Υψηλάντη, με την οποία καλούσε το έθνος σε απελευθερωτική επανάσταση, 24 Φεβρουαρίου 1821 «...κινηθεῖτε, ὦ φίλοι, καὶ θέλετε ἰδεῖ μίαν κραταιάν δύναμιν νὰ ὑπερασπισθῆ τὰ δίκαιά μας!».

41. Petropoulos J., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)* (μτφ. Ν. Διαμαντούρος & Σία), Α'. 2η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1997, 31.

42. Για τη Φιλική Εταιρεία, την οργάνωση και τη δράση της βλ. Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, Α' (Εισαγωγή). Edinburgh 1832, 41· Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*. Αθήνα 1834· Ξάνθος Εμμ., “*Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*”. Αθήνα 1845· Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, Α'. Αθήνα 1859· Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως* (επιμ. Τ. Βουρνάς, μτφ. Α. Γεωργούλη), Α'. Τολίδης, Αθήνα 1971.

43. Αβραάμ Κώστ., «Γιάννης Μακρυγιάννης» στο *Ρουμελιώτες Αγωνιστές του Εικοσιένα*. Π. Καραβάκος, Αθήνα 1957, 315.

Ο ίδιος ο Ιωάν. Μακρουγιάννης αφηγείται στα “Απομνημονεύματά” του πως μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία στην Άρτα, ως εξής: «Πῆγα. Κατεβάζει (ὁ παπᾶς) τὶς εἰκόνες ὅλες καὶ μ’ ὀρκίζει καὶ ἀρχινάγει νὰ μέ βάλῃ εἰς τὸ μυστήριον. Ἄφοῦ προχώρησε, τότε τ’ ὀρκίστηκα ὅτι δέν θά τό μαρτυρήσω κανενοῦ· ὅμως νὰ μοῦ δώσῃ καιρόν ὄχτώ ἡμέρες νὰ συλλογιστῶ ἄν εἶμαι ἄξιος δι’ αὐτό τὸ μυστήριον, καὶ ἄν μπορῶ νὰ ὠφελήσω, νὰ τό λάβω, ἢ νὰ κάτζω· εἶναι σά νὰ μήν τό ξέρω ὀλότελα. Πῆγα στοχάστηκα καὶ τᾶβαλα ὅλα ὀμπρός καὶ σκοτωμόν καὶ κιντύνους καὶ ἀγῶνες - θά τά πάθω διὰ τήν λευτερίαν τῆς πατρίδος μου καὶ τῆς θρησκείας μου. Πῆγα καὶ τοῦ εἶπα· «Εἶμαι ἄξιος». Τοῦ φίλησα τό χέρι, ὀρκίστηκα. Τὸν περικάλεσα νὰ μή μοῦ μαρτυρήσῃ τὰ σημεῖα τῆς κατήχησης, ὅτ’ εἶμαι νέος καὶ νὰ μήν ἀντέσω καὶ λυπηθῶ τήν ζωή μου καὶ προδώσω τό μυστήριον καὶ κιντυνέψῃ ἡ πατρίς. Συμφωνήσαμεν καὶ εἰς αὐτό καὶ μοῦ εἶπε ὅτι ὀθεν δουλέψω, χρήματα [...] καὶ κατάχρησες δέν μπορῶ νὰ κάμω, ὅμως νὰ παίρνω ἀπό ’να ἀποδειχτικόν, αὐτά τά πλούτη νὰ κάνω. Καὶ ἡ εὐκὴ τοῦ παπᾶ τοῦ εὐλογημένου καὶ τῆς πατρίδος μου καὶ θρησκείας μου, ὡς τήν σήμερον δέν μ’ ἄφησε ὁ Θεός νὰ ντροπιαστῶ. Τράβησα δεινά, πληγές καὶ κιντύνους ὅμως εἶμαι καλά σάν θέλει ὁ Θεός». ⁴⁴

Με τη φράση του ὀρκου ...ὀθεν δουλέψω, χρήματα [...] καὶ κατάχρησες δέν μπορῶ νὰ κάμω, ὅμως νὰ παίρνω ἀπό’να ἀποδειχτικόν, αὐτά τά πλούτη νὰ κάνω... ἡ εντολή για τιμὴτητα ἐρχεται ἀπό τον ιερέα - Φιλικὸ που μυεῖ τον αγωνιστὴ στο μυστικὸ της Εταιρείας καὶ ὁ ὀποῖος του υποδεικνύει νὰ φέρεται ἐντιμα, νὰ μην προβαίνει σε καταχρήσεις καὶ νὰ ἔχει διαθέσιμες ἀποδείξεις για τις δαπάνες που θα κάνει. Μπορεῖ νὰ μην ζητάει ὁ ἰδιος ὁ αγωνιστὴς νὰ κατοχυρώσει την ἐντιμότητά του, ὀστόσο τὸ αἴτημα αὐτό, που προβάλλεται ἀπό τον ιερέα, εἶναι σύμφωνο καὶ με τὸ δικὸ του σύστημα ἠθικῶν ἀξιών, ὀπου ἡ ἐντιμότητα ἔχει κυρίαρχη θέση. Δε γνωρίζουμε βέβαια ἀν αὐτὴ εἶναι μία προσωπικὴ ἰδιότητα που χαρακτηρίζει τον ἠῤῥωα ἢ εἶναι μια ἰδιότητα σύμφωνη με τὴ νοοτροπία καὶ τις ἀντιλήψεις της κοινωνίας της ἐποχῆς ἐκεῖνης, χωρὶς βέβαια νὰ υπᾶρχει ἕνα θεσμικὸ πλαίσιο που νὰ την κατοχυρώνει καὶ νὰ την ἐπιβάλλει νομικά καὶ ἠθικά, γι’ αὐτό ἄλλὀστε καὶ ἡ υπενθύμισή της ἀπό τον ιερέα καθίσταται ἀναγκαία. ⁴⁵

44. Μακρουγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα” (Εἰσαγωγή -Σχόλια Σπ. Ἀσδραχά). Καραβίας, Ἀθήνα χ.χ., 21.

45. Ἀδραχάς Σπ., «Ἀπό τον Μακρουγιάννη στον Παναγιώτῃ Σκουζέ» στο *Βίωση καὶ καταγραφή του οἰκονομικοῦ: ἡ μαρτυρία της ἀπομνημόνευσης*. Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν, Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 2007, 211.

Εκτός από τη δράση της Φιλικής Εταιρείας και τις φιλότιμες προσπάθειες ορισμένων ένθερμων Ελλήνων πατριωτών για την κινητοποίηση του έθνους, στη συνείδηση του υπόδουλου “ραγιά” είχε ωριμάσει από τα προεπαναστατικά χρόνια η ιδέα του ξεσηκωμού ως αντίδραση στις καταπιέσεις, τις βιαιότητες και τις ταπεινώσεις και ως δικαίωση για την κοσμική αδικία που είχε υποστεί επί αιώνες από τον κατακτητή. Αυτήν ακριβώς την τελευταία παράμετρο επισημαίνει και ο Οθωμανός μπέης μέσα από τη συλλογιστική του.

ν) Η απελπισία και η αγανάκτηση των υπόδουλων Ελλήνων από τα δεινά της σκλαβιάς ως βασική αιτία του ξεσηκωμού τους.

Το ηθικό επιχείρημα που διατυπώνει ο μπέης εκφράζει τις προσωπικές του απόψεις και ιδέες σχετικά με την ανήθικη και άδικη συμπεριφορά των Τούρκων απέναντι στους “ραγιαδες”, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση του σκλαβωμένου Έλληνα και πυροδότησε τον ξεσηκωμό του. Με τη φράση «...’Αδικήσαμε τὸν ραγιά καὶ ἀπὸ πλούτη καὶ ἀπὸ τιμῆ καὶ τὸν ἀφανίσαμε· καὶ μαύρισαν τὰ μάτια του καὶ μᾶς σήκωσε ντουφέκι...» ο μπέης αναφέρεται στις αδικίες και στις καταπιέσεις που υπέστησαν οι “ραγιαδες” στα χρόνια της σκλαβιάς, οι οποίες συνίστανται στη στέρηση της περιουσίας τους, στην καταβολή υπέρογκων φόρων (χαράτσι) και στην προσβολή της τιμής και της αξιοπρέπειάς τους με ατιμώσεις, διωγμούς, βιασμούς, εξευτελισμούς, αιχμαλωσίες, ομαδικές σφαγές, πυρπολήσεις και λεηλασίες περιοχών, αρπαγές άρρενων τέκνων (παιδομάζωμα). Η καταπίεση, η περιφρόνηση, η εκμετάλλευση, η αιματοχυσία, η αδικία οδήγησαν τον σκλαβωμένο Γραικό στην αγανάκτηση, στην επιθυμία για αντεκδίκηση και όπλισαν το χέρι του κατά του Οθωμανού δυνάστη. Η μεταφορική φράση «...μαύρισαν τὰ μάτια του καὶ μᾶς σήκωσε ντουφέκι...» αποδίδει το μέγεθος της απόγνωσης, της απελπισίας και της αγανάκτησης του “ραγιά” που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην απόφασή του να εξεγερθεί με κάθε μέσο και με κάθε τίμημα προκειμένου να δει το Γένος αναστημένο και να αξιωθεί να απολαύσει τους καρπούς της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας.

Ο αγωνιστής Φώτ. Χρυσανθόπουλος-Φωτάκος καθορίζει στα “Απομνημονεύματά” του ως κύριο αίτιο της επανάστασης την απελπισία των Ελλήνων από τα μύρια δεινοπαθήματα στα χρόνια της σκλαβιάς: «Ἡ ἀληθινὴ αἰτία εἶναι ἡ ἀπελπισία τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες κλεισθέντες ὀλόγυρα ὑπὸ τῶν τυράννων των καθ’ ἑκάστην ἡμέραν ἐκαταδιώκοντο ἀπὸ αὐτούς διὰ τῆς ἀρπαγῆς τῶν πραγμάτων των, τῆς ἀτιμώσεώς των, τῆς σφαγῆς, τῆς ἀγχόνης καὶ τῶν ἄλλων τῆς δουλείας συμφορῶν· ἡ δὲ ἀπελπισία αὕτη καὶ ὁ φόβος περὶ τῆς μελλούσης φυσικῆς ὑπάρξεώς των ἐγέννησαν εἰς τοὺς Ἑλληνας τὴν ἀπόφασιν τῆς ἐπαναστάσεως· πρὸς τοῦτο δὲ ὅπου καὶ ἂν εὕρισκοντο ἐσκέπτοντο καὶ ἐσχεδίαζαν, ὅ,τι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς δύναται νά

έφεύρη πρὸς ἐκδίκησιν τοῦ τυράννου του. Τυφλὸς ὁ Ἕλληνας ἀπὸ τοῦ πάθους του, τίποτε ἄλλο δὲν ἐσυλλογίζετο εἰ μὴ, ἢ τὸν θάνατον, ἢ τὴν ἐλευθερίαν του...». ⁴⁶

Ο οπλαρχηγὸς τῆς Ρούμελης Οδυσ. Ανδρούτσος συνειδητοποιώντας το μέγεθος τῆς ἀπόγνωσης καὶ τῆς ἀγανάκτησης τῶν συμπατριωτῶν του με ἐπιστολή του στις 15/27 Νοεμβρίου 1822 πρὸς τὸν Μεχμέτ πασά προσπαθεῖ νὰ τον πείσει ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶχαν ξεσηκωθεί ζητώντας ἀποκατάσταση τῶν εἰς βᾶρος τοὺς ἀδικιών καὶ ὅτι ἐπρόκειτο νὰ καταθέσουν τὰ ὄπλα, ὅταν αὐτὸς ὁ στόχος θὰ εἶχε ἐπιτευχθεῖ: «Ἀφοῦ ζητᾶς νὰ μάθης τὸν λόγο γιὰ τὸν ξεσηκωμὸ μας, ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ σαντζακίου τῆς Εὐβοίας καὶ ἐγὼ μετὰξὺ αὐτῶν, ἀποφασίσαμε νὰ γράψουμε στὴν ἐξοχότητά σου. Τὰ ὅσα ἀκολουθοῦν, ἀποτελοῦν τὰ κίνητρά μας, τὰ ὅποια ἐγὼ θὰ σοῦ φανερώσω. Εἶναι οἱ ὠμότητες πού ἔχουν διαπραχθεῖ ἐν ἀγνοίᾳ τῆς κυβέρνησης τοῦ σουλτάνου. Ἡ ἀδικία τοῦ κάθε βεζύρη, κάθε βοεβόδα, καδῆ καὶ μπουλούκμπαση, πού ὁ καθένας τοὺς εἶχε κλείσει τὸ βιβλίον τοῦ Μωάμεθ καὶ εἶχε ἀνοίξει τὸ δικό του. Κάθε κοπέλα πού τοὺς ἄρεσε, τὴν ἔπαιρναν μὲ τὸ ζόρι. Κάθε ἔμπορο τῆς Εὐβοίας πού πλούτιζε, τὸν ἀποκεφάλιζαν καὶ τοῦ ἔκλεβαν τὰ ἀγαθὰ. Κάθε μέθυσος ἀλήτης μποροῦσε νὰ σκοτώσει στὸν δρόμο ἀξιοπρεπεῖς Ἕλληνες καὶ ποτέ νὰ μὴν τιμωρηθεῖ. Τὸ βιβλίον τοῦ Μωάμεθ δὲν γράφει τίποτα γιὰ ὅλα αὐτὰ. Ἀντιθέτως, ὀρίζει αἷμα ἀντὶ αἵματος, τιμὴ ἀντὶ τιμῆς καὶ χρῆμα ἀντὶ χρήματος. Αὐτὸς ὁ κανόνας, ἐν τούτοις δὲν ἱκανοποιοῦσε αὐτοὺς τοὺς κρατικούς λειτουργοὺς καὶ γι' αὐτὸ τὸν ξέγραψαν. Ὁ καθένας τοὺς ἔγραψε τὸ δικό του βιβλίον καὶ ἔκρινε σύμφωνα μὲ αὐτὸ καὶ μὲ τὴν κόψη τοῦ σπαθιοῦ του. Εἴμαστε πεπεισμένοι ὅτι ὁ μέγας σουλτάνος ποτέ δὲν ἔμαθε, οὔτε εἶχε τὴν παραμικρὴ ἰδέα γι' αὐτὰ τὰ πράγματα. Ἐμεῖς τοῦ στέλναμε συνέχεια τὰ αἰτήματά μας, ἀλλὰ ποτέ κανένα δὲν ἔφθασε σ' αὐτόν· γιὰ αὐτὰ τὰ ἀχρεῖα πρόσωπα εἶχαν τὴ δύναμη νὰ παρεμποδίζουν τὴν διακίνησιν τῶν ὑπομνημάτων μας.» Ἐτσι, μᾶς ἀνάγκασαν νὰ πάρουμε τὰ ὄπλα καὶ εἴτε νὰ χαθοῦμε ἢ νὰ ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ αὐτὲς τίς συμφορές. Ἐάν εὐαρεστεῖται ἡ ἐξοχότητά σου, γράψε μιά ἀναφορά στὸν σουλτάνο, ζητώντάς του τὴν ἔκδοση αὐτοκρατορικοῦ διατάγματος πού θὰ μᾶς ἀπαλλάξει ἀπὸ τὰ βᾶσανά μας. Ὑστερὰ θὰ μείνουμε ἡσυχὸι στὰ σπίτια μας κοιτώντας τίς δουλειές μας κι ἔτσι τὰ πράγματα θὰ πᾶνε καλύτερα, χίλιες φορές καλύτερα ἀπὸ πρὶν ...Λαμβάνω τὴν τιμὴ νὰ σε χαιρετήσω ταπεινά». ⁴⁷

46. Χρυσανθόπουλος Φώτ.-Φωτάκος, «Απομνημονεύματα: περὶ τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821», Α', ὁ.π., 21.

47. Gordon Th., *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης* (μτφ. Αλ. Κατσώνη), Α' (παράρτημα στο κεφ. V). Ἀρχιπέλαγος, Αθήνα 2010, 341-342.

Την απελπισία του σκλαβωμένου “ραγιά” ως αίτιο για την εξέγερσή του την είχε διαγνώσει και ο Σολωμός στον «Ύμνον εις τήν Ἐλευθερίαν», στην 6η στροφή ως εξής:

Καὶ ἀκαρτέρει καὶ ἀκαρτέρει
φιλελεύθερην λαλιά,
ἕνα ἐκτύπαε τ’ ἄλλο χέρι
ἀπὸ τήν ἀπελπισιά.⁴⁸

Η φράση που μεταφορικά χρησιμοποιεί εδώ ο Μακρυγιάννης «...καὶ μαύρισαν τὰ μάτια του...», «*παραπέμπει στην εικόνα της απόλυτης στέρησης του υπόδουλου Ἑλληνα από τις εγκόσμιες απολαύσεις και τη διαρκή δοκιμασία του σώματος, που επιβάλλει η μετάνοια και η αφιέρωση στον λόγο του Θεού. Παραπέμπει ίσως στο μοτίβο απεικόνισης των αγίων, στους οποίους το κοσμικό μαρτύριο εξασφάλισε την αιώνια ζωή και μέσω του οποίου προβάλλεται η ανάσταση του έθνους από την τυραννία του Σουλτάνου*».⁴⁹ Η ίδια φράση θυμίζει τον στίχο από το Β’ σχεδιάσμα των “Ἐλεύθερων Πολιορκημένων” (ἀπόσπ. 1, στίχ. 3) του Δ. Σολωμού, όπου οι πολλές στερήσεις μαύρισαν τα μάτια της μάνας, κατά τη λαϊκή έκφραση:

Τὰ μάτια, ἡ πεῖνα ἐμαύρισε·
στά μάτια ἡ μάνα μνέει.⁵⁰

Ο Κων. Σάθας διασώζει απόσπασμα επιστολής του Γάλλου περιηγητή Savary ο οποίος περιγράφει τη δυστυχία και την κατάθλιψη των σκλαβωμένων Ελλήνων από τα δεινά της δουλείας. «Ο τὰς περί Ἑλλάδος γράψας ἐπιστολὰς Γάλλος Σαβαρύ περιελθὼν τὸ τουρκικὸν κράτος γράφει τὰ ἐξῆς: “Οἱ κατὰ τόπους Ὀθωμανοὶ διοικηταὶ συλλογιζόμενοι ὅλα τὰ μέσα πρὸς φορολογίαν τῶν Ἑλλήνων, τῶν ὁποίων ἡ κατάθλιψις εἶνε ἀνέκφραστος· τῇ ἀληθείᾳ οἱ δυστυχεῖς Ἑλληνες στεναρίζουσιν ἐν τοῖς σιδήροις· ὁ κατατρώγων αὐτοὺς πόθος καθ’ ἐκάστην βάλλει τὰ ὄπλα εἰς τὰς χεῖρας· ἐάν τις ἐξ αὐτῶν ἐντίμως ἀπέκτησε περιουσίαν τινὰ σύρεται ὡς ἐγκληματίας ἐνώπιον τοῦ πασᾶ, ὅστις τῆς περιστάσεως ὠφελούμενος τὸν ἀπεκδύει αὐτῆς· φαίνεται, ὅτι πικραθέντες ὑπὸ τῆς δυστυχίας ἀνίκανοι πλέον εἰσὶ δι’ οἰονδήποτε γενναῖον αἴσθημα. Τὰ σκληρὰ παραδείγματα, τὰ καθ’ ἐκάστην πρό τῶν ὀφθαλμῶν των ἀνανεούμενα, οὐδὲν διορθοῦσιν αὐτοὺς. Ὅθεν οὐδὲν παράδοξον, ὅτι ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ὀσημέραι ἐλαττοῦται”».⁵¹

48. Σολωμός Διον., *Ἄπαντα* (επιμ. Γ. Παπανικολάου), Α΄. Παπαδήμας, Αθήνα 1970, 310.

49. Θεοτοκάς Νίκ., «Παράδοση και νεοτερικότητα: σχόλια για το “Εικοσιένα”», *Τα Ιστορικά*, 9 τχ. 17, 1992, 367 (σημ. 54).

50. Σολωμός Διον., *Ἄπαντα*, ὁ.π., 529.

51. Savary [Claude Étienne], *Lettres sur la Grèce, faisant suite de celles sur l’Égypte, par M. Savary*. Onfroi, Paris 1788, 335, 361 στο Σάθας Κων., *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα: Ιστορικόν Δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ζυγού Επαναστάσεων του ελληνικού έθνους, 1453-1821*. Καραβίας, Αθήνα 1869, 630.

νι) Οι απόψεις για δίκαιη μεταχείριση των υπηκόων σύμφωνες με το οθωμανικό δίκαιο και τις θρησκευτικές αρχές του Ισλάμ.

Εκτός από την επίδραση που μπορεί να άσκησαν στη σκέψη του Μακρυγιάννη κείμενα άλλων αγωνιστών, φιλελλήνων ή και η λόγια ποίηση, βασική πηγή έμπνευσης αυτού του συλλογισμού αποτελούν οι αρχές περί δικαίου που επικρατούσαν την εποχή της Επανάστασης και ήταν σύμφωνες και με τις ηθικές και θρησκευτικές αντιλήψεις των Τούρκων -τις οποίες εκφράζει εδώ ο μπέης- που εκπορεύονταν από το οθωμανικό δίκαιο και τις θρησκευτικές αρχές του Ισλάμ. Στον ευρύ αυτό συλλογισμό ο μπέης στοχαζόμενος αναφέρεται σε έναν άγραφο ηθικό κώδικα σύμφωνα με τον οποίον οι πράξεις των ανθρώπων κρίνονται με βάση τις αρχές της ηθικής και του δικαίου με συνέπεια οι αδικίες αργά ή γρήγορα να τιμωρούνται από το θείο.⁵² Το επιχείρημα αυτό ανήκει στην κατηγορία των επιχειρημάτων, όπου οι ίδιοι οι Τούρκοι δικαιολογούν την Επανάσταση ως αποτέλεσμα αποκατάστασης του ηθικού δικαίου, ενώ απεναντίας θεωρούν την επικείμενη κατάρρευση του οθωμανικού βασιλείου ως συνέπεια της καταπάτησης του ηθικού κώδικα από μέρους τους και της απομάκρυνσής τους από τη θεία δικαιοσύνη. Οι Τούρκοι με τις αδικίες τους σε βάρος των Γραικών επέσυραν την οργή του Θεού, γι' αυτό η τιμωρία τους θεωρείται και από τους ίδιους πλέον βέβαιη και αναπόφευκτη. Οι απόψεις αυτές περί δικαίου διαφαίνονται και στο τελευταίο κομμάτι του επιχειρήματος, όπου ο μπέης με τη συμβουλή και την προτροπή του προς τους Έλληνες καπεταναίους να εφαρμόσουν τη δικαιοσύνη, για να προοδεύσουν, αποδέχεται και «προφητεύει» ταυτοχρόνως πως οι αδικίες και οι βιαιότητες των Τούρκων σε βάρος των «ραγιάδων» και η απομάκρυνσή τους από το δρόμο του Θεού, θα έχει ως αποτέλεσμα την επικράτηση της Επανάστασης και την πτώση της οθωμανικής κυριαρχίας.

---

52. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα” (Εισαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., 34 (σημ. 2): στα λόγια αυτά του Αρβανίτη μπέη εμπεριέχεται μια ηθική αντίληψη περί δικαίου, που αποτελεί ένα αυτοφύες ηθικό στοιχείο του '21 το οποίο πηγάζει από μια ηθικοφιλοσοφική διάθεση της εποχής, απόλυτα συνυφασμένη και με τη λαϊκή ιδεολογία του '21.

Οι ανωτέρω αντιλήψεις περί δικαίου είναι σύμφωνες με το επίσημο οθωμανικό δίκαιο, και κατά περίπτωση με το εθιμικό δίκαιο των Μουσουλμάνων.⁵³ Σύμφωνα με τη μουσουλμανική σκέψη το οθωμανικό δίκαιο διέπεται από το θρησκευτικό νόμο και λειτουργεί στο πλαίσιο των θρησκευτικών δικαιοδοσιών, ως εκ τούτου δεν υφίσταται διάκριση μεταξύ του κανονικού και του αστικού δικαίου, μεταξύ του νόμου της εκκλησίας και του νόμου του κράτους. Ο χαρακτηριστικός μουσουλμανικός όρος “sharia” εκφράζει την έννοια του ηθικού νόμου και της θρησκείας, των νόμων δηλαδή και των κανόνων που εδράζονται στο θέλημα του Θεού και οι οποίοι διατυπώθηκαν στο Κοράνι και διαμορφώθηκαν κατά τους τρεις πρώτους ισλαμικούς αιώνες κάτω από την καθολική συνείδηση του «Οίκου του Ισλάμ». ⁵⁴ Η σαρία (sharia), ως ο μοναδικής θεϊκής προέλευσης νόμος, ρυθμίζει όλες τις πτυχές της ανθρώπινης ζωής: την πολιτική, την εμπορική, την ποινική, τη συνταγματική, τη θρησκευτική. ⁵⁵ Η εφαρμογή του Ιερού Νόμου νοούμενου ως συνόλου βρισκόταν κάτω από τη δικαιοδοσία του ουλεμά (νομοθέτη και ερμηνευτή των νόμων). Επομένως οι νομοθετικές ρυθμίσεις για ζητήματα λατρείας, παιδείας, διοίκησης, δικαιοσύνης συναποτελούσαν το ισλαμικό δίκαιο. Η απουσία κωδικοποίησης των νομοθετικών κανόνων ως ενιαίου συνόλου, οδηγούσε κατά την εφαρμογή τους σε διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή και

53. Το Kanum μαζί με τη seriat και το εθιμικό δίκαιο (örf) αποτελούσαν τις πηγές του οθωμανικού δικαίου. Θεμελιώδης πηγή του δικαίου θεωρούνταν ο ιερός νόμος, όπως αυτός διατυπώθηκε στο Κοράνι και τη σουνιτική παράδοση. Το Kanum, το σύνολο των σουλτανικών διατάξεων, γινόταν αντιληπτό από νομικής πλευράς ως εξειδικευμένο και “εφαρμοσμένο” δίκαιο, το οποίο κάλυπτε ζητήματα που δεν αντιμετωπιζόνταν λεπτομερώς από τον ιερό νόμο. Το εθιμικό δίκαιο λειτουργούσε επικουρικά. Καθώς στο οθωμανικό ιδεολογικό οικοδόμημα ο σουλτάνος θεωρούνταν εγγυητής της δικαιοσύνης και του αναγνωριζόταν απεριόριστη νομοθετική εξουσία, το kanum, ακόμη κι όταν ερχόταν σε αντίθεση με τον ιερό νόμο, είχε ιδιαίτερη βαρύτητα. Σχετικά με το θέμα αυτό βλ. Αναστασόπουλος Αντ. - Γκαρά Ελ., “Οθωμανικές αντιλήψεις περί εγκλήματος και τιμωρίας”, *Μνήμων*, 21, 1999, 44.

Για το οθωμανικό δίκαιο και τις πηγές του βλ.: Heyd U., *Studies in old Ottoman criminal law*, V.L. Ménage (επιμ.). Οξφόρδη 1973, 208-234. Gerber H., *State, Society and Law in Islam: Ottoman law in comparative perspective*. State University of New York Press, Albany 1994, 66-69. Gerber H., *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*. The Hebrew University, Jerusalem 1988, 187-211 και Inalcik X., *Η Οθωμανική αυτοκρατορία: Η κλασική εποχή 1300-1600* (μτφ. Μ. Κοκολάκης). Αθήνα 1995, 125-134.

54. Γιαννουλάτος Αν., *Ισλάμ: Θρησκευτολογική επισκόπησης*. «Πορευθέντες», Αθήνα 1975, 212. Άλλα αξιόλογα εισαγωγικά έργα σχετικά με τον ισλαμικό νόμο βλ. Coulson N. J., *A History of Islamic Law*. Edinburgh 1964. Schacht J., *Introduction to Islamic Law*. Oxford 1964. MacDonald D.B., *Development Of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*. New York 1903.

55. Lewis Bern, *Τι πήγε στραβά; Δυτική επιρροή και μεσανατολική αντίδραση* (επιμ. - μτφ. Στέφ. Παπαγεωργίου). Παπαζήσης, Αθήνα 2002, 174. Ο ιερός νόμος (sharia) εμπεριείχε εντολές από το κοράνι, παραδόσεις από τον τρόπο ζωής του Μωάμεθ και των διαδόχων του και εθιμικούς κανόνες δικαίου: βλ. Βερέμης Θάν., *Ιστορία των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453-1998*. Σιδέρης, Αθήνα 1998, 24.

σε διάφορες χρονικές περιόδους. Στο ισλαμικό δίκαιο έχουμε κατά περιόδους σύγχυση ηθικών επιταγών, θρησκευτικών κανόνων και πολιτικών νόμων. Κάτι τέτοιο παρατηρήθηκε με την πολιτική της δυναστείας των Οσμανιδών.⁵⁶

Η διαχείριση της εξουσίας και η απονομή της δικαιοσύνης τόσο σύμφωνα με τις οθωμανικές αντιλήψεις όσο και με το ισλαμικό δίκαιο είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με το θεσμό και το πρόσωπο του σουλτάνου. Ο εκάστοτε σουλτάνος απόγονος της δυναστείας του Οσμάν, εθεωρείτο υπέρτατος εγγυητής του ιερού νόμου του Ισλάμ (sharia). Ήταν ένας ισχυρότατος μονάρχης, ο οποίος κατά την παράδοση του ίδιου του Μωάμεθ, συγκέντρωνε την ανώτατη νομοθετική, εκτελεστική και θρησκευτική εξουσία ασκώντας τη δικαστική με τη βοήθεια των επίσημων ερμηνευτών του ιερού νόμου, των Ουλεμάδων.⁵⁷ «Ο βασιλιάς-Σουλτάνος, ως τοποτηρητής του Θεού επί της γης, είναι δίκαιος, ικανός και αρμόδιος να απονέμει την κοσμική δικαιοσύνη. Σύμφωνα με τις βασικές αρχές του Ισλάμ ο Θεός είναι ένας και μοναδικός, “Θεός Τούρκων, Ρωμαίων και λοιπών”, τιμωρεί τις αδικίες των ανθρώπων και επιβραβεύει την αρετή και την πίστη τους».⁵⁸

Εξάλλου βασική αρχή του Αυτοκρατορικού Διβανίου (πρωτοκόλλου) ήταν ο προσδιορισμός του ρόλου του σουλτάνου στην απονομή της δικαιοσύνης. Ένας από τους κύριους παραδοσιακούς ρόλους του ηγεμόνα στα κράτη της Εγγύς Ανατολής, τόσο στα προϊσλαμικά όσο και στα ισλαμικά, ήταν η εξουσία του να διασφαλίζει τη βασιλεία της δικαιοσύνης σε όλη την επικράτειά του. Οι οθωμανικές πρακτικές κατά την άσκηση της εξουσίας αναδεικνύουν τη σχέση των σουλτάνων με αυτή την παλιά θεώρηση της κυριαρχίας.⁵⁹ Για την σωστή απονομή της κοσμικής δικαιοσύνης συχνά οι ηγεμόνες εξέδιδαν σουλτανικές εγκυκλίους που εμπειριείχαν ρητές εντολές προς τους τοπικούς άρχοντες για την εφαρμογή των νόμων και την πάταξη της διαφθοράς και της αυθαιρεσίας σε όλη την έκταση της οθωμανικής επικράτειας.⁶⁰

56. Σαρρής Νεοκλ., *Οσμανική πραγματικότητα: συστηματική παράθεση δομών και λειτουργιών*, Α'. Αρσενίδης & Σία, Αθήνα χ.χ., 459: το ισλαμικό δίκαιο στο σύνολό του ονομάζεται “φεκίχ” και διαιρείται σε: λατρεία = ιμπαντές, ιδιωτικό δίκαιο = μουλαμέτ, ποινικό δίκαιο = ουκουμπάτ.

57. Βερέμης Θάν., *Ιστορία των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453-1998*. Σιδέρης, Αθήνα 1998, 24.

58. Θεοτοκάς Νικ., «Παράδοση και νεοτερικότητα: Σχόλια για το “Εικοσιένα”», *Τα Ιστορικά*, 9 τχ.17, 1992, 357.

59. Itzkowitz Norm., *Οθωμανική Αυτοκρατορία και Ισλαμική παράδοση* (μτφ. Στέφ. Παπαγεωργίου). Παπαζήσης, Αθήνα 2008, 136-137.

60. Ορταίλι Ίλ., *Ανακαλύπτοντας ξανά τους Οθωμανούς* (μτφ. Ibrahim Kelaga Ahmet). University studio Press, Θεσ/νίκη 2008, 167: από τον σουλτάνο Σελήμ Α' και μετά καθιερώνεται η έκδοση σουλτανικής εγκυκλίου, γνωστής με το όνομα ανταλετναμέ (adaletname) “Γραφή δικαιοσύνης”, την οποία υποχρεούται ο εκάστοτε σουλτάνος αμέσως μετά την ενθρόνισή του να αποστείλει προς τις αρχές με εντολές για τήρηση των νόμων και αποφυγή των καταχρήσεων.

Σύμφωνα με αυτή τη βασική ιδεολογική αρχή του οθωμανικού κράτους, ο ίδιος ο σουλτάνος, ως εκπρόσωπος του Θεού, είναι υποχρεωμένος να εγγυάται και να μεριμνά για την επικράτηση της δικαιοσύνης στην επικράτειά του. Η ιδέα αυτή στην πράξη λειτούργησε ως νομιμοποιητικός παράγοντας της κρατικής εξουσίας στα μάτια των υπηκόων της, καθώς η δικαιοσύνη αντιμετωπίστηκε όχι ως γενική και αόριστη έννοια, αλλά ως μέσον προστασίας του υπηκόου, ανεξαρτήτως θρησκείας, από τις υπερβάσεις των κρατικών λειτουργιών, οι οποίοι εκπροσωπούσαν την εξουσία του σουλτάνου σε κοινωνικό επίπεδο.⁶¹ Επομένως η εφαρμογή του δικαίου και η πάταξη της παραβίασής του συνδέεται στενά με το θεσμό και την εξουσία του σουλτάνου. Το οθωμανικό κράτος με την προστασία των υπηκόων του εκφράζει το αμέριστο ενδιαφέρον του προς αυτούς. Ο σουλτάνος οφείλει να θεωρεί - κατά τη διάρκεια της δίκαιης βασιλείας του - τους υπηκόους του ως ιερή παρακαταθήκη του ύψιστου Θεού προς αυτόν και υποχρεούται να φροντίσει για την ευημερία και την ομαλή διαβίωσή τους, πράγμα που αποτελεί δέσμευσή του έναντι του Θεού. Εξάλλου οι αδικίες του οθωμανικού κράτους σε βάρος των Ελλήνων υπηκόων του αποτελούν παραβίαση βασικής ρήσης του Κορανίου, που όριζε σεβασμό προς τους λαούς της Βίβλου.⁶² «Επομένως, η καταπίεση και άδικη μεταχείριση των “ραγιάδων” προσβάλλει την εξουσία τόσο του κράτους όσο και του Θεού».⁶³ Η κατάχρηση και αυθαιρεσία της εξουσίας από μέρους των Οθωμανών κατακτητών προς τους υπηκόους τους θεωρείται έγκλημα συχνά αξιόποιο σύμφωνα με το μουσουλμανικό θρησκευτικό δίκαιο και τον άγραφο ηθικό νόμο. Οι οθωμανικές αρχές περί δικαίου εμπεριέχονται στο λόγο του μπέη της Άρτας, που ως εκπρόσωπος της παλιάς οθωμανικής αριστοκρατίας, προβαίνει σε επίκληση της ηθικής και του δικαίου, αξίες που ήταν σύμφωνες με τον ιερό νόμο του Ισλάμ και αποτελούσαν ιδεολογικές αρχές υψίστης σημασίας, οι οποίες διαπερνούσαν τον κοινωνικό και πολιτικό ιστό του κράτους και συνδέονταν με την άσκηση δίκαιης και σύννομης εξουσίας από τον ίδιο τον σουλτάνο.

61. Αναστασόπουλος Αντ. - Γκαρά Ελ., “Οθωμανικές αντιλήψεις περί εγκλήματος και τιμωρίας”, ό.π., 47, βλ. επίσης Heyd U., «Kanun and shari'a in old Ottoman criminal justice», στο *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, 3 τχ. 1, 1969, 7· Inalcik H., «Suleiman the Lawgiver and Ottoman law», *Archivum Ottomanicum*, 1, 1969, 112, 129-136.

62. Κοράνι (μτφ. Α. Μιλιλί). Κάκτος, Αθήνα 1980, 28, 433· Παπαρρηγόπουλος Κων., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930* (επιμ. Π. Καρολίδης), Ε' (μέρος Β'). 6η έκδ. Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1932, 45 σημ. 1, 2.

63. Αναστασόπουλος Αντ.- Γκαρά Ελ., “Οθωμανικές αντιλήψεις περί εγκλήματος και τιμωρίας” ό.π., 49.

vii) *Οι βασικές ιδεολογικές αρχές του Μακρυγιάννη περί ηθικής και δικαιοσύνης.*

Το ηθικό και ιδεολογικό πλαίσιο των απόψεων του μπέη της Άρτας, όπως προβάλλεται στα ανωτέρω επιχειρήματά του, συνάδει και με τις ηθικές απόψεις του Μακρυγιάννη και τις αντιλήψεις του περί δικαιοσύνης, τις οποίες και προβάλλει ο αγωνιστής σε πολλά σημεία μέσα στο έργο του. Η άποψη ότι θα χαθεί το οθωμανικό βασίλειο γιατί οι Τούρκοι ξέφυγαν από τα όρια του δικαίου και αδικήσανε κατάφωρα τους υπηκόους τους, μπορεί να εκπορεύεται από έναν Οθωμανό μπέη, αλλά είναι σύμφωνη και με τις γενικότερες αρχές του Μακρυγιάννη σχετικά με την έννοια της αδικίας και την τιμωρία που αυτή επισείει.

Ο Μακρυγιάννης σε όλο το έργο του εμφανίζεται ως υπέρμαχος της αρετής, της αλήθειας και της δικαιοσύνης. Δε διστάζει να υπερασπισθεί το “δίκιο” με κάθε μέσο, ένα προσωπικό δίκιο, που μέσα στη συνείδησή του γίνεται δίκαιο καθολικό. «Για δικαιοσύνη μιλεί ο Μακρυγιάννης και στον επίλογο του έργου του, όπου αισθάνεται την ανάγκη να δώσει μερικές εξηγήσεις για τη βιαιότητα ορισμένων χαρακτηρισμών του: “Κι’ όσα σημειώνω τά σημειώνω γιατί δέν ύποφέρνω νά βλέπω τό άδικον νά πνίγει τό δίκαιον”». ⁶⁴ Η ακατάπαυστη επίκληση της δικαιοσύνης αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του έργου του, καθώς επανέρχεται ως κοινός τόπος σε αυτό. Το αίτημα περί δικαίου κυριαρχεί σε όλες τις σελίδες των “Απομνημονευμάτων” και λειτουργεί σαν λυδία λίθος που καθορίζει τα όρια της πράξης των ηγετών και των πολιτικών ανδρών, οι οποίοι οφείλουν να αναλαμβάνουν τις ευθύνες των πράξεών τους και να ενεργούν με γνώμονα το δίκιο των πολιτών. ⁶⁵ Ο αγωνιστής προσφέρει τη ζωή του και επιζητεί δικαιοσύνη, την οποία θεωρεί ως ιδανικό εθνικό και ηθικό, και επιπλέον αιτεί και αξιώνει την εφαρμογή της τόσο κατά τη διάρκεια του Αγώνα όσο και αργότερα από τον Κυβερνήτη Καποδίστρια και τον βασιλέα Όθωνα. Αγωνίζεται στα πεδία των μαχών, τραυματίζεται και υποφέρει οραματιζόμενος μια κοινωνία στην οποία θα ισχύει η Δικαιοσύνη. Η έννοια εκλαμβάνεται στην κοινωνική της σημασία και βασικά συνίσταται, μετά το πέρας του αγώνα, στο στοιχειώδες αίτημα της παροχής δυνατοτήτων στο Έθνος να επιβιώσει με αξιοπρέπεια και να εξελιχθεί ειρηνικά πορευόμενο το δρόμο της ελευθερίας, της ισότητας και της προόδου.

64. Θεοτοκάς Γεώργ., «Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης», *Νέα Εστία*, 30, 1941, 719.

65. Ασοδραχάς Σπ., «Μακρυγιάννης και Παναγιώτης Ζωγράφος- Το ιστορικό της εικονογραφίας του Αγώνα» στο *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία η' και ιθ' αι.* Ερμής, Αθήνα 1982, 317 (Νεοελληνικά Μελετήματα, 5).

Το αίσθημα της δικαιοσύνης είναι στο έργο του η βάση, ο πυρήνας και ο σκοπός της ζωής, ατομικής και εθνικής. Για την απόδοση της δικαιοσύνης αγωνίζεται ο Μακρυγιάννης με όλα τα μέσα που διαθέτει, με την επανάσταση, την πολιτική, την πειθώ.⁶⁶ Κατά την εκτίμησή του ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας ήταν μια ιερή υπόθεση, μια ηθική αποστολή. Το ζητούμενο δεν ήταν απλώς να εκδιωχθούν οι Οθωμανοί από την Ελλάδα, αλλά και να αποκατασταθεί το δίκαιο και η ορθή πίστη, που επί τούς αιώνες είχαν καταλυθεί. Οι Τούρκοι έπρεπε να πολεμηθούν, όχι μόνο γιατί ήταν βάρβαροι κατακτητές και άπιστοι δυνάστες, αλλά και γιατί ήταν φορείς της αδικίας και της παραβίασης των θρησκευτικών και ηθικών αρχών, ήταν δηλαδή φορείς του κακού, που δεν επέτρεπαν στους Έλληνες να αποκτήσουν μια ολοκληρωμένη εθνική οντότητα και να διεκδικήσουν τη θέση που τους ανήκε μεταξύ των πολιτισμένων λαών της Δύσης.⁶⁷

Όταν όμως οι Τούρκοι εκδιώχθηκαν από την Ελλάδα και δημιουργήθηκε το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, ο Μακρυγιάννης διαπίστωσε πως η δικαιοσύνη και η ηθική δεν αποκαταστάθηκαν, αλλά οι αδικίες, οι ανισότητες, οι φανατισμοί, οι αντιπαλότητες εξακολούθουσαν να υφίστανται, αυτή τη φορά μεταξύ των συμπατριωτών του και με ευθύνη των κυβερνώντων. Ένωσε ως ύψιστο χρέος του να αγωνιστεί εκ νέου και να διεκδικήσει από αυτούς που κυβερνούσαν πολιτικές ελευθερίες, ισότητα, δικαιοσύνη, αξιοκρατία με στόχο και όραμα τη δημιουργία ενός ευνομούμενου και δημοκρατικού κράτους. Προς το σκοπό αυτό συχνά προέβαινε σε διαμαρτυρίες, τόσο προς τον Κυβερνήτη Καποδίστρια όσο και προς την Βαυαρική Αντιβασιλεία, για άδικες και παράνομες πράξεις. Αυτή δύναται να θεωρηθεί και ως η κύρια εξήγηση των συχνών αυτόβουλων παρουσιάσεών του στον Όθωνα, όταν έβλεπε ότι η αδικία και η ανομία πλεόναζαν στον τόπο, για να του ζητήσει την επανορθωτική παρέμβαση, γεγονός που δείχνει καθαρά την αφοσίωσή του στα ιδανικά της αρετής, της δικαιοσύνης και του πατριωτισμού.⁶⁸

Ο Μακρυγιάννης αγωνίζεται για μια ελεύθερη και ομονοούσα Ελλάδα που την οραματίζεται να βασιλεύει ανάμεσα στη δικαιοσύνη των ατόμων και των εθνών. Η λέξη “δικαιοσύνη” επανέρχεται συχνά στο έργο του. Έτσι και στο επιχείρημα αυτό προβαίνει σε μια συγκινητική επίκληση της δικαιοσύνης, γεγονός που ξενίζει επειδή εκφράζεται από έναν Οθωμανό, τον Ισμαήλ μπέη Κόνιτσα. «Ο μπέης αυτός είναι μια

66. Θεοτοκάς Γεώργ., «Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης», ό.π., 719.

67. Sherrard Phil., «General Makriyannis: The Portrait of a Greek», στο *The wound of Greece: Studies in Neo-Hellenism*. Rex Collings, London, Anglo-Hellenic, Athens 1978, 56-57.

68. Κυριακόπουλος Κώστ., «Μακρυγιάννης-Σύμβολο του Γένους» στο *Μελετήματα*. Αχταίος, Αθήνα 1976, 60.

βιβλική μορφή της παλιάς Τουρκίας, που το έχει πάρει κιόλας απόφαση ότι ο αγώνας των Τούρκων είναι χαμένος γιατί δεν στηρίζεται στη δικαιοσύνη, αλλά στη βία και στην αδικία», επισημαίνει ο Γ. Θεοδοκάς.⁶⁹

Στο δοκίμιό του «Πνευματική πορεία» συμπληρώνει: «Κι όταν ο Μακρουγιάννης φεύγει για να ενωθεί με τους επαναστάτες, ο Ισμαήλ μπέης τον αποχαιρετά με μια συμβουλή, που είναι σαν μια προειδοποίηση ενός παλιού κόσμου που γκρεμίζεται προς ένα καινούργιο Κράτος που πάει να γεννηθεί: «Νάχουν αὐτῆνοι δικαιοσύνη, νά πάρη τέλος νά ἡσυχάσουμε καί μεῖς οἱ Τοῦρκοι, ὅτι πλέον μᾶς ἔγινε χαράμι ἀπό τόν Θεόν τό Βασίλειόν μας, ὅτι φύγαμε ἀπό τήν δικαιοσύνη του». Κι ο Μακρουγιάννης του φιλεί το χέρι κι ο Τούρκος άρχοντας του χαρίζει όπλα και τον διατάζει να “φέρνεται καλά”. Όλα αυτά αποτελούν μια ωραία βιβλική σκηνή που μας δίνει την εντύπωση μιας συμβολικής ιεροτελεστίας».⁷⁰

Μια άλλη πηγή έμπνευσης του Μακρουγιάννη αποτελεί και η λαϊκή παράδοση, καθώς πληθώρα από λαϊκές ρήσεις μέσα στο έργο του καταδικάζουν την αδικία που ο απλός λαός τη θεωρεί αξιόποινη και τιμωρητέα από το Θεό πράξη. Η θέση του Ισμαήλ μπέη “άδικήσαμε τόν ραγιά καί από πλούτη καί από τιμή καί τόν άφανίσσαμε” και γι’ αυτό “θά χαθοῦμε”, αλλά και η φράση που ακολουθεί στη συνέχεια του συλλογισμού “μᾶς ἔγινε χαράμι ἀπό τόν Θεόν τό βασίλειόν μας”, απηχούν και μια γενικότερη λαϊκή αντίληψη την οποία ενστερνίζεται ο Μακρουγιάννης, διατυπωμένη αποφθεγματικά στη λαϊκή ρήση “το άδικο δεν ευλογείται”. Οι φράσεις αυτές που χρησιμοποιεί ο μπέης παραπέμπουν στην άποψη ότι σύμφωνα με τον ηθικό άγραφο νόμο οι αδικίες σε βάρος συνανθρώπων μας θεωρούνται ηθικά επιλήψιμες πράξεις και τιμωρούνται, αν όχι από τους επίγειους νόμους, σίγουρα από τον Θεό.

Ο Μακρουγιάννης ακατάπαυστα προσφέρει τη ζωή του στους αγώνες και επιζητεί δικαιοσύνη. Και παρακάτω στην αφήγησή του, μετά από μια μάχη όπου οι Οθωμανοί, αν και πολέμησαν γενναία, νικήθηκαν, ο αγωνιστής σχολιάζει με μια κάπως παροιμιακή φράση: «Όμως ἡ άδικία, ὅσο νά κάμει ἡ άντρεία νικιέται· ὅτι βγήκαν ἀπό τοῦ Θεοῦ τόν δρόμον οἱ Τοῦρκοι». Έτσι με τη φράση αυτή επανέρχεται στην άποψή του ότι το άδικο δεν ευλογείται από τον Θεό και αργά ή γρήγορα οι άδικοι και οι υβριστές θα τιμωρηθούν.

69. Θεοδοκάς Γεώργ., «Ο Στρατηγός Μακρουγιάννης», *Νέα Εστία*, ό.π., 719.

70. Θεοδοκάς Γεώργ., «Ο Στρατηγός Μακρουγιάννης», στο Θεοδοκάς Γ., *Πνευματική Πορεία*. Φέξης, Αθήνα 1961, 153.

Ο αγωνιστής με τη φράση του Οθωμανού μπέη «βγήκαν από του Θεού τό δρόμο οί Τούρκοι» υποδηλώνει ότι η αλλόθρησκη κοσμική εξουσία των Οθωμανών στο πλαίσιο της κατάκτησης παρέκκλινε από την “τάξη του Θεού” και αποτέλεσε πηγή πολλαπλής αδικίας κατά των χριστιανών υπηκόων της. Εξάλλου ο μπέης με τη φράση ...“πλερώνομε για νά βροῦμε προδότη, παλουκώνουμε καί σκοτώνουμε” παραδέχεται ότι οι Οθωμανοί έχουν επιδοθεί σε κάθε είδους αδικία και ωμότητα κατά των χριστιανών υπηκόων τους. Έχουν υπερβεί τα όρια της ανθρώπινης συμπεριφοράς και γι’ αυτή τους την ύβρη ο Μακρουγιάννης τους επικρίνει και τους καταδικάζει στα “Απομνημονεύματά” του. *«Επομένως η οθωμανική κυριαρχία τόσο στη συνείδηση του Μακρουγιάννη όσο και όλων των ανθρώπων της εποχής του εκπροσωπεί το κράτος του Αντίχριστου που αντιστρατεύεται τη χριστιανική πίστη».*⁷¹

viii) Η θεολογικού τύπου ερμηνεία της κατάκτησης και της Επανάστασης

Στον χριστιανικό κόσμο η αδικία δεν ευλογείται από τον Θεό και μια μέρα θα υπάρξει ανταπόδοσή της με τη μορφή της ποινής ως μέσου αποκατάστασης του δικαίου και της ηθικής τάξης των πραγμάτων. Η ανάλογη άποψη για τιμωρία της αδικίας από το θείο πηγάζει και από σχετικές αντιλήψεις που επικρατούσαν στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, οι οποίες αποτυπώνονται σε κείμενα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και ποιητών με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα κείμενα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας, όπου ο υβριστής ήρωας πληρώνει το τίμημα της αδικίας και της ύβρεως. Ο Αισχύλος, περισσότερο από τους άλλους τραγικούς, προβάλλει και αναδεικνύει στο έργο του τις έννοιες της ελευθερίας και της δικαιοσύνης, κυρίως στην τραγωδία του “Πέρσαι”.

Ο Γ. Σεφέρης στη “Δοκιμή” του για τον Μακρουγιάννη σχολιάζει: *«Οποιος ξεπερνά το μέτρο είναι υβριστής και «ύβρις» είναι το μεγαλύτερο κακό που μπορεί να μας συμβεί. Για να μεταχειριστώ τη φρασεολογία του Μακρουγιάννη, οι Έλληνες, από τα παλιά εκείνα χρόνια, είναι στο «εμείς», δεν είναι στο «εγώ». Γιατί μόλις το εγώ γυρέψει να ξεπεράσει το εμείς, αμέσως η «Άτη», η αυστηρή μοίρα που φροντίζει για την ισορροπία του κόσμου, το κεραυνώνει. Ολάκερη η αρχαία μας τραγωδία είναι γεμάτη από τα σύμβολα αυτής της ιδέας. Και το σύμβολο που με συγκινεί περισσότερο απ’ όλα το βρίσκω στους Πέρσες. Ο Ξέρξης, μας λέει ο παλιός μύθος, νικήθηκε γιατί*

71. Ασδραχάς Σπ., «Η μαρτυρία του χρονικού των Σερρών» στο *Οικονομία και νοοτροπίες*. Ερμής, Αθήνα 1988, 205 (Νεοελληνικά Μελετήματα, 10).

ήταν υβριστής, γιατί έκαμε αυτή την υπέρογκη πράξη: μαστίγωσε τη θάλασσα. Γι' αυτό βρήκε στη θάλασσα τον όλεθρό του. Έτσι ο κόσμος μέσω της αποκατάστασης του δικαίου, αναζητά πάντα την ισορροπία, το ζύγισμα».⁷²

Οι βάρβαροι στους “Πέρσες” τιμωρήθηκαν από τους θεούς, γιατί επιχειρώντας την εκστρατεία τους ξεπέρασαν τα δικαιώματά τους και παραβίασαν τους φυσικούς νόμους, γεγονός που αποτέλεσε ύψιστη ύβρη και έτσι μοιραία έπεσαν στις παγίδες της «Άτης», που τους οδήγησε αναπόφευκτα στην πανωλεθρία. Στον Αισχύλο κυριαρχεί η ιδέα της φοβερής, αδυσώπητης και αμείλιχτης Άτης, που τυφλώνει και αναπόδραστα καθοδηγεί τον άνθρωπο να φτάσει στην «Υβριν», στην αλαζονεία. Η προσβολή προς τους θεούς, η σχεδόν μοιραία κι αναπόφευκτη «ύβρις» καταδιώκει και εξολοθρεύει τον υβριστή που πρέπει να πληρώσει βαρύ τίμημα για τις άνομες πράξεις του.⁷³

Η ανάλογη ιδέα της τιμωρίας των υβριστών Τούρκων κυριαρχεί και στο επιχείρημα αυτό του Μακρουγιάννη. Όπως παρατηρεί ο Γ. Σεφέρης, «την αιτία της ελληνικής επανάστασης και του ολέθρου των τυράννων τη διατυπώνει ο Μακρουγιάννης με μια λέξη στο στόμα ενός αντιπάλου, όπως ο Αισχύλος βάζει τους εχθρούς να μιλούν για την καταστροφή της Σαλαμίνας. “Θά χαθοῦμε γιατί άδικήσαμε”. Τους αρχαίους, αν θέλουμε πραγματικά να τους καταλάβουμε, θα πρέπει πάντα να ερευνούμε την ψυχή του λαού μας. Τα λόγια αυτά ειπώθηκαν στα 1821. Ο Μακρουγιάννης τα κρατά στη μνήμη του για να τα σημειώσει χρόνια αργότερα, κατά το 1829, αφού μάζεψε όλη την πείρα της τρομαχτικής εκείνης πάλης. Τον βλέπω να τα συλλογίζεται σε δύσκολες ώρες. Υπάρχουν πίσω από κάθε του πράξη και από κάθε του απόφθεγμα».⁷⁴

Ο Γ. Γιαννουλόπουλος παρατηρεί ότι το αξίωμα της τιμωρίας της ύβρεως από τους θεούς διαμορφώνει σύμφωνα με τον Σεφέρη, «μια ηθική στάση που γεννήθηκε στα χαράματα της ελληνικής σκέψης, διατυπώθηκε μια για πάντα από τον Αισχύλο

72. Σεφέρης Γεώργ., *Ένας Έλληνας: Ο Μακρουγιάννης*. 3η έκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, 35-36.

73. Αισχύλος, *Πέρσαι*, 807-808: —...οὔ σφίσιν κακῶν ὕψιστ' ἐπαμμένει παθεῖν

ὑβρεως ἄποινα κἀθέων φρονημάτων·

Αισχύλος, *Πέρσαι*, 820-822: —...ὡς οὐχ ὑπέρφευ θνητόν ὄντα χρή φρονεῖν

“Υβρις γάρ ἐξανθοῦσ' ἐκάρπωσε στάχυν ἄτης,

ὅθεν πάγκλαυτον ἐξαμᾶ θέρος.

Αισχύλος, *Πέρσαι*, 827-828 — Ζεὺς τοι κολαστῆς τῶν ὑπερκόπων ἄγαν

φρονημάτων ἔπεστιν, εὐθυνοσ βαρύς.

Τα αποσπάσματα του έργου έχουν ληφθεί από την έκδοση: Aeschylus, *Septem quae supersunt tragoedias: Persae* (επιμ. Den. Page). Oxford University Press, Oxford 1972 (Oxford Classical Texts).

74. Σεφέρης Γεώργ., *Ένας Έλληνας: Ο Μακρουγιάννης*, ό.π., 36, 37.

και ισχύει μέχρι σήμερα. Συνεπώς, κατά τον Σεφέρη, ο Μακρυγιάννης, ως γνήσιος Έλληνας, συλλαμβάνει και το αληθινό νόημα των συμβάντων που πραγματεύεται, αλλά και την ουσία της διαχρονικής ελληνικότητας». ⁷⁵ Σύμφωνα με το Γιαννουλόπουλο το επιχείρημα αυτό του Σεφέρη, για τη συνέχεια που ενώνει τον Αισχύλο με τον Μακρυγιάννη και κατ' επέκταση την αρχαία με τη νεότερη Ελλάδα, στηρίζεται στην υπόθεση ότι η έννοια της δικαιοσύνης, όπως τη διαμόρφωσε η κλασική αρχαιότητα, δε διαφέρει σε τίποτα από εκείνη που ίσχυε στις αρχές του 19ου αιώνα. Αυτό όμως δεν ευσταθεί, συνεχίζει ο μελετητής, γιατί σε έναν ισορροπημένο και αρμονικό κόσμο όπου κυριαρχούσε η τάξη, όπως ήταν ο αρχαίος, ο ορισμός της παράβασης ή της αδικίας ήταν η υπέρβαση του μέτρου. Όμως η σημασία της λέξης “δικαιοσύνη” δεν είναι διαχρονική αλλά μεταβάλλεται διαμέσου των αιώνων, με αποτέλεσμα στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα και κάτω από την επίδραση του Χριστιανισμού η αδικία να μην συνίσταται πια στη διατάραξη μιας αναλλοίωτης μυθικής τάξης, αλλά στην απομάκρυνση από το γραμμικό δρόμο που χάραξε ο Θεός. ⁷⁶

Ο τρόπος με τον οποίο τόσο ο μπέης όσο και ο Μακρυγιάννης αντιμετωπίζουν το πρόβλημα της δικαιοσύνης αποτελούσε την εποχή εκείνη κοινό προβληματισμό που δεν παραπέμπει σε κάποια αποκλειστική έννοια διαχρονικής ελληνικότητας. «*Επομένως η ερμηνεία της Επανάστασης από τον Τούρκο μπέη, όπως την παρουσιάζει ο Μακρυγιάννης στα απομνημονεύματά του, δεν εκφράζει την αισχύλεια και διαχρονική ενασχόληση της “φυλής” μας με την έννοια της δικαιοσύνης*». ⁷⁷ Απεναντίας εκφράζει τις ισχύουσες ηθικές αρχές της εποχής εκείνης διαμορφωμένες με βάση τον κώδικα των ηθικών αξιών μιας κοινωνίας που αγωνίζεται να διατηρήσει την ταυτότητα και τη φυσιογνωμία της κάτω από την ασφυκτική πίεση του ξενικού ζυγού· επιπλέον εκφράζει τις ηθικοφιλοσοφικές αρχές που κυριαρχούν στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα κάτω από την επίδραση του χριστιανισμού και της Ορθοδοξίας που ανθίστανται σε κάθε ισοπεδωτική και αλλοτριωτική δύναμη του Τούρκου δυνάστη. Για τον Σεφέρη ο Μακρυγιάννης, ως γνήσιος Έλληνας που έμεινε αμόλυντος από τις επιδράσεις και τις διαστρεβλώσεις των λογίων, δικαιούται να αναγνωρίζει μια “βαθιά” ελληνικότητα στα λόγια του Ισμαήλ μπέη. ⁷⁸

75. Γιαννουλόπουλος Γιώργ., *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη: η κατασκευή ενός μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη και τον Λορεντζάτο*. Πόλις, Αθήνα 2003, 226.

76. Γιαννουλόπουλος Γιώργ., *ό.π.*, 139-141.

77. Γιαννουλόπουλος Γιώργ., *ό.π.*, 143-144.

78. Γιαννουλόπουλος Γιώργ., *ό.π.* 144.

Ο Μακρυγιάννης υιοθετεί μια θεώρηση για την έκβαση της ιστορικής πορείας όχι βασιζόμενη στους οικονομικούς, πολιτικούς, κοινωνικούς ή στρατιωτικούς παράγοντες - που λαμβάνονται υπόψη σήμερα - αλλά στην παραδοχή ότι τα ιστορικά δρώμενα, οι περιπέτειες των ανθρώπων στο παρελθόν και το παρόν οφείλονται στην ενσυνείδητη υπέρβαση των ορίων που έχουν θεσπισθεί για τον άνθρωπο και που φυσική απόληξή της είναι αναγκαστικά η τιμωρία του παραβάτη.⁷⁹

Οι θέσεις του Μακρυγιάννη για την ερμηνεία της Επανάστασης ταυτίζονται με αυτές του Οθωμανού μπέη «γιατί με βάση τις ισχύουσες ιδεολογικο-πολιτικές δομές στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα κυριαρχεί μια καθολική αίσθηση του δικαίου, του σωστού, του ηθικού, ένας κοινός τόπος αρχών και αξιών. Η διαταραχή της παραδοσιακής ισορροπίας είναι αδιανόητη ως επιλογή και επιδίωξη των ανθρώπων. Έτσι η μεταλλαγή του συστήματος δεν μπορεί να νοηθεί παρά ως αρνητική (ποινή) ή θετική (επιβράβευση) παρέμβαση της πρόνοιας».⁸⁰

Στα λόγια του Ισμαήλ μπέη Κόνιτζα αποτυπώνεται κατ' επέκταση με τον καλύτερο τρόπο η κοινή ανάμεσα στους Μουσουλμάνους και τους Χριστιανούς αντίληψη για την ευταξία του κόσμου, κέντρο της οποίας είναι η θεία Πρόνοια. Αδίκησαν οι Μουσουλμάνοι τους Ρωμιούς, υπερέβησαν δηλαδή την τάξη του κόσμου, όπως τη θέλει η θεία Πρόνοια, γι' αυτό και τελικά θα προκαλέσουν από μόνοι τους την καταστροφή τους, πληρώνοντας γι' αυτές τις ανομίες τους.

Η οθωμανική κατάκτηση, σύμφωνα με την άποψη της επίσημης εκκλησίας, εμφανίζεται ως καθεστώς ορισμένο και επιβεβλημένο από τη θεία βούληση. Στο κείμενο της “Πατρικής Διδασκαλίας” ο Μακαριώτατος Πατριάρχης της αγίας πόλεως Ιερουσαλήμ κυρ-Άνθιμος (1798, σχ. 16ο, σ. 28) αναφέρει ότι... «ὁ Θεός ὕψωσε τήν βασιλείαν αὐτήν τῶν Ὁθωμανῶν περισσότερον ἀπό κάθε ἄλλην, διά νά ἀποδείξῃ, ἀναμφιβόλως ὅτι θείω ἐγένετο βουλήματι».⁸¹

Η θεία Πρόνοια, επέβαλε τη σκλαβιά στους χριστιανούς ως τιμωρία για τις αμαρτίες τους. Ωστόσο αυτή η κοσμική αδικία, όπως εκφράζεται μέσα από το καθεστώς της κατάκτησης από τους αλλόθρησκους, προσλαμβάνεται σαν εφήμερη έκφραση της δικαιοσύνης του Θεού, πρόσκαιρη ποινή ή δοκιμασία των πιστών, που

79. Κοπιδάκης Μ. Ζ., «Τα κείμενα του Μακρυγιάννη και ένας πνευματικός τρόπος συννααστροφής με αυτά» στο Κοπιδάκης Μ. Ζ. (επιμ.), *Κείμενα Γιανναδάκη Νίκου Χ.* Δήμος Ηρακλείου: Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο Κρήτης 2003, 215.

80. Θεοτοκάς Νίκ., “Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη”, *Τα Ιστορικά*, 2 τχ. 4, 1985, 285-286.

81. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΑ'. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, 449.

θα οδηγήσει τελικά στη Σωτηρία με την άφεση των αμαρτιών και την αποτίναξη του ζυγού της κατάκτησης.⁸² Το ορθόδοξο γένος, υπομένοντας την από Θεού ποινή, αναμένει ταυτόχρονα και την από Θεού σωτηρία προσβλέποντας στην απονομή μιας δικαιοσύνης που θα επέλθει ως άφεση αμαρτιών με την απαλλαγή από τα δεινά της κατάκτησης και την “ανάσταση” του Έθνους.⁸³

Η προνοιακή αντίληψη της ιστορίας και η απόδοση της κατάκτησης στη θεία βούληση κυριαρχεί σε διάφορες λαϊκές ή και λόγιες παραδόσεις και προεπαναστατικά κείμενα, όπως η “Πατρική Διδασκαλία”, και σε διάφορους χρησμούς και προφητείες του Ιερομόναχου Αγαθαγγέλου. Το φυλλάδιο με τον τίτλο “Αγαθάγγελος” που συντάχθηκε, με βάση τις προφητείες για την ανάσταση του Γένους, από τον ιερομόναχο Θεόκλητο Πολυειδή παρηγορεί το λαό που υπομένει τα δεινοπαθήματα της σκλαβιάς, προβλέποντας ότι η εξάπλωση των Οθωμανών θα ανασταλεί και οι σκλαβωμένοι ορθόδοξοι λαοί θα ελευθερωθούν.⁸⁴ Ο ιερομόναχος Πολυειδής με τα φυλλάδια των χρησμών του «Αγαθαγγέλου» κατέστη ένας μεγαλοφυής προπαγανδιστής της ελπίδας για τη λύτρωση του Γένους, καθώς κατόρθωσε να συναρπάσει τις λαϊκές μάζες, να διατηρήσει σε συνεχή επαγρύπνηση τους ραγιαδες για εκατό και πλέον έτη και να τους προετοιμάσει ψυχικά για τη μεγάλη θυσία με την ελπίδα ότι η Λευτεριά δεν ήταν μακριά.

Ο Νικόλαος Πολίτης που πρώτος εξέτασε κριτικά τους χρησμούς του Αγαθαγγέλου γράφει: «Ο Άγαθάγγελος ἔσχεν οὐχί ἀναξίαν λόγου ροπήν πρὸς ἀναρρίπισιν τοῦ φρονήματος τοῦ ἔθνους κατὰ τούς τελευταίους χρόνους τῆς δουλείας, εἶναι δ' ἀναμφισβήτητον ὅτι ἐπέρρωσε τὰς ἐλπίδας τοῦ ἔθνους περὶ ἀπελευθερώσεως καὶ ἀνακτήσεως τῆς πατρίου χώρας. Ἡ πίστις περὶ τοῦ ἀψευδοῦς τῶν χρησμών τοῦ Ἄγαθαγγέλου διετηρήθη καὶ μετὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, μόλις καὶ βραδέως ἀπαμβλυνθεῖσα μετὰ τὸν Κριμαϊκὸν πόλεμον, ὅτε μετὰ τῶν ρωσικῶν ἡττῶν συνέπεσε καὶ ἡ συμπλήρωσις τῶν τετρακοσίων ἐτῶν ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἣν ἔτασεν ὡς χρόνον τῆς ἀπελευθερώσεως».⁸⁵

82. Θεοτοκός Νίκ., «Παράδοση και νεοτερικότητα: Σχόλια για το Εικοσιένα», ό.π., 360.

83. Σχετικά με την εξιλέωση του περιούσιου λαού για τις αμαρτίες του μέσω της καταφυγής στην πίστη και την Εκκλησία με στόχο την εθνική αποκατάσταση βλ. Dakin D., *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία (1821-1833)* (μτφ. Ρένα Σταυρίδη-Πατριζίου). 3η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1999, 30-31.

84. Περί των προφητειών του Αγαθαγγέλου βλ. Αγαθάγγελος Ιερομόναχος, *Χρησμοί*. Κορομηλάς, Αθήνα 1837.

85. Πολίτης Νικ., *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, Α΄. Αθήνα 1920, 25.

Περί των προφητειών και χρησμών για την Ανάσταση του Έθνους ο Ι. Φιλήμων αναφέρει τα εξής: «Ένω κατεγίνετο, εις ὅσα ἀναφέραμεν, τό νοῆμον μέρος τοῦ Ἔθνους, τό πλῆθος τούτου ἐχειραγωγείτο ὠφελίμως καί ἀπό τὰς Ὀπτασίας τοῦ Ἄγαθαγγέλου, πιστεῦον δογματικῶς τήν μέλλουσαν μεταβολήν τῆς τύχης του. Ὅχι μόνον αἱ προφητεῖαι τοῦ Ἄγαθαγγέλου, ἀλλά καί οἱ Χρησμοί Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, τοῦ Ἐπισκόπου Πατάρων Μεθοδίου, καί τοῦ Παρασίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, αἱ Ἀστρολογικαί παρατηρήσεις τοῦ Σοφοῦ Ρηγίνου καί ἡ Ἱερά Ἀποκάλυψις, ἐξηγούμενα ἀπό πολλούς, ἐβεβαίωνον εἰς τόν ὄχλον τήν ἀφευκτον Ἐλευθερίαν του εἰς μίαν ἡμέραν...». ⁸⁶

Ο Ιωάννης Πρίγκος στο “Χρονικό” του αναφέρεται στους χρησμούς του Λέοντος του Σοφοῦ: «22 Ιουλίου 1771. Νά ἦτον τώρα νά πληρωθοῦν οἱ χρησμοί τοῦ Λέων Σοφοῦ ὅπου λέγει: Δύο ἀετοί θά φᾶνε τό φίδι, ὅπου εἶναι οἱ δύο μάρκες ἦτοι σημαίες τῆς Ρουσίας τοῦ ἱμπεραδόρου ὁ δικέφαλος ἀετός, ἡ μάρκα τοῦ Ρωμαίου καί τό φίδι εἶναι ὁ Τοῦρκος ὅπου ἔχει κυκλωμένο ἓνα πεθαμένο σῶμα, ἦτοι τόν βασιλέα τῶν Ρωμαίων, ὅπου λέγει, ὡς τά ἐξήγησαν, 320 χρόνια θά σταθῆ ὁ Τοῦρκος στήν Πόλη καί τώρα εἶναι ἀπό τά 1454 ὅπου τήν ἐπῆρε ἕως τώρα 1771 εἶναι χρόνοι 317. Ἐχει ὁ Θεός σέ ἐτοῦτα τά τρία χρόνια βολετό (νά) τόν ἐβγάλουν τόν Τοῦρκο ἀπό τήν Ἑλλάδα καί τήν Εὐρώπην...». ⁸⁷

Ἡ προνοιακή νοηματοδότηση του συστήματος της κατάκτησης προβάλλεται και από διάφορους ιστορικούς και μελετητές της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Ο D. Dakin επισημαίνει σχετικά ότι «ο Τούρκος ἦταν απλῶς το ὄργανο που εἶχε διαλέξει ο Θεός για να τιμωρήσει τον περιούσιο λαό του για τις αμαρτίες του. Μόλις ο λαός ἐξιλεωνόταν γι’ αυτές τις αμαρτίες και μόλις ξανάμπαινε στον σωστό δρόμο, ο Θεός θα ἔδειχνε το ἔλεός του, ...θα ἐλευθέρωνε τον περιούσιο λαό του και θα ξαναζωντάνευε την παλιά αἴγλη της Ρωμαϊκῆς Χριστιανικῆς Αυτοκρατορίας...». ⁸⁸

Ἡ θεολογικὸν τύπον ἐρμηνεία της κατάκτησης και της Επανάστασης σχετίζεται και με τον τρόπο που προσλαμβάνεται η Επανάσταση από την πλευρά των Τούρκων, αν λάβουμε υπόψη μας τα λόγια του Αρβανίτη μπέη στο επιχείρημα που εξετάζουμε. «Ενδιαφέρον παρουσιάζει ἐδῶ ὅτι τη φερόμενη στο περιεχόμενο του μύθου θεϊκῆ οργῆ που ἐπιφέρει την ποινή, ἐπικαλοῦνται πλέον οἱ “δίκαιοι Τούρκοι”, για να δικαιολογήσουν την ανατροπῆ της τάξης στο δικό τους βασίλειο. Αντίστροφα, η υποταγῆ των χριστιανῶν

86. Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον Ἱστορικόν περί της Φιλικῆς Εταιρίας*. Ναύπλιον 1834, 217-219.

87. Ανδριώτης Νικ., «Το χρονικό του Ἀμστερνταμ», “Ν. Εστία”, Ε’, 113, 1931, 914.

88. Dakin Doug., *Ο αγώνας των Ἑλλήνων για την ανεξαρτησία (1821-1833)* (μτφ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου). 3η ἐκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1999, 30 .

στα δεινά που επέβαλε η πρόνοια, προκάλεσε την άφεση της αμαρτίας. Ο ραγιάς αφανίστηκε και υπέμεινε τη μοίρα που του επεφύλαξε ο Θεός... Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε τη μετατόπιση του δομικού προτύπου της προνοιακής νοσηματοδότησης της ιστορίας από την κατασκευή που νομιμοποιεί την κατάκτηση σε μια νέα, όπου υποβάλλεται η θέληση του Θεού, “οί Έλληνες, νά πᾶνε ὀμπρός, ἄν ἔχουν δικαιοσύνη εἰς τόν κόσμον”». ⁸⁹

Η αποκατάσταση της ηθικής τάξης και η δικαίωση του χριστιανικού λαού μετά τη δοκιμασία της κατάκτησης κρίνεται ως αναγκαία και επιβεβλημένη, όχι μόνο γιατί περατώθηκε ο χρόνος της θείας χειραγωγίας και έφθασε η στιγμή της εξιλέωσης των χριστιανών από τα αμαρτήματά τους, αλλά και γιατί ήρθε το πλήρωμα του χρόνου για την τιμωρία των άπιστων Τούρκων για τις αδικίες που διέπραξαν σε βάρος των χριστιανών, με την απονομή της θείας δικαιοσύνης. Η καρτερία, η ταπεινοφροσύνη, η ανοχή στα δεινά της δουλείας και η βαθιά πίστη των σκλαβωμένων ορθοδόξων Ελλήνων μαρτυρά την μετάνοια και την εξιλέωση για τα αμαρτήματά τους, ενώ ταυτόχρονα οι αδικίες, οι βιαιότητες και οι ανηθικότητες των Τούρκων συνιστούν επαρκή αιτία για την τιμωρία τους με την απώλεια της εξουσίας τους. Την ίδια άποψη απηχούν και τα λόγια του μπέη της Άρτας ο οποίος προβλέπει την κατάρρευση της οθωμανικής κυριαρχίας ως αποτέλεσμα του βιασμού των αξιών και των αρχών της δικαιοσύνης από μέρους των Οθωμανών κατακτητών.

Σε πολλά κείμενα των ιστορικών της άλωσης σκιαγραφείται η παράσταση του Τούρκου ως ετερότητας και καταγράφεται η ασεβής συμπεριφορά του και η εχθρικότητά του απέναντι στους υπηκόους του με κύρια επίδοση την πλήρη κυριαρχία πάνω στον ευσεβή λαό. Ο Δούκας, βυζαντινός ιστορικός των μέσων του ΙΕ' αιώνα, θεωρεί ότι η άδικη συμπεριφορά των Τούρκων υποκινείται από τη δύναμή τους, την κατακτητική τους διάθεση, τα άδικα και βαρβαρικά τους ήθη. Θεωρεί ότι η κατάκτηση συνίσταται στην προσβολή της ευημερίας και της υλικής ακεραιότητας της χριστιανικής κοινότητας, αλλά και στη βάνουση προσβολή της ηθικής και θρησκευτικής ταυτότητας, τη μίανση. ⁹⁰ Σ' αυτή την προοπτική, η “κύρωση”, το μίασμα που προσβάλλει τον χριστιανικό λαό, εμφανίζεται ουσιαστικά σαν το αποτέλεσμα της θείας χειραγωγίας,

89. Θεοτοκάς Νίκ., «Παράδοση και νεωτερικότητα: σχόλια για το “Εικοσιένα”», *Τα Ιστορικά*, 9 τχ. 17, 1992, 366-367 (σημ. 54).

90. Ζωγράφος Αναστ., «Η παράσταση του “Τούρκου” στους ιστορικούς της άλωσης», *Τα Ιστορικά*, 8 τχ. 14, 1991, 18-19, 28. Οι απόψεις του Ζωγράφου είναι αντλημένες από τον Βυζαντινό Ιστορικό Δούκα: πρβ. Ducas M., *Istoria turcobyzantina (1341-1462)* (Editie critica de Vasile Grecu). Editura Academiei Republicii Populare Romine, Bucuresti 1958.

ωστόσο η θεία επέμβαση δεν θα αργήσει να έρθει και πάλι ώστε να επαναφέρει την τάξη με την αποκατάσταση της ηθικής και του δικαίου.

Αυτή την αποκατάσταση της ηθικής ισορροπίας απηχούν και τα λόγια του Αρβανίτη μπέη με την προτροπή, παραίνεση και συμβουλή του προς τους Έλληνες καπεταναίους να τηρήσουν τις αρχές της δικαιοσύνης, να ασκήσουν δίκαια την εξουσία, εφόσον τους δοθεί η ευκαιρία να τη διεκδικήσουν και να την αποκτήσουν, ώστε να ησυχάσουν και οι Τούρκοι οι οποίοι γνωρίζουν ότι δε δικαιούνται πλέον την εξουσία, αφού έχουν απομακρυνθεί από τη δικαιοσύνη του Θεού. Με τη φράση: «Νάχουν αὐτῆνοι δικαιοσύνη, νά πάρη τέλος νά ἡσυχάσουμε καὶ μεῖς οἱ Τοῦρκοι, ὅτι πλέον μᾶς ἔγινε χαράμι ἀπὸ τόν Θεόν τό βασιλείον μας, ὅτι φύγαμε ἀπὸ τήν δικαιοσύνη του» συμβουλεύει τους Έλληνες οπλαρχηγούς να ασκήσουν την εξουσία, που σε λίγο θα περιέλθει στα χέρια τους, σύμφωνα με τη δικαιοσύνη του Θεού και όχι άδικα και καταχρηστικά, όπως την άσκησαν οι Τούρκοι, διότι εξαιτίας αυτής της παραβίασης των ηθικών αρχών και του δικαίου οι τελευταίοι θα τιμωρηθούν από τον Θεό με την απώλεια της εξουσίας και την κατάρρευση του βασιλείου τους.

Η οθωμανική κατάκτηση ερμηνεύεται σύμφωνα με τις θρησκευτικές αντιλήψεις και τις νοοτροπίες της παραδοσιακής κοινωνίας του 19ου αιώνα ως επιταγή της θείας βούλησης, αλλά και η έκρηξη της επανάστασης του 1821 και η επικείμενη έκπτωση του βασιλιά σουλτάνου με την κατάρρευση του οθωμανικού βασιλείου αιτιολογείται ως αποτέλεσμα της παρέκκλισης της εξουσίας του από τις αρχές της δικαιοσύνης του Θεού, οπότε κρίνεται ως ακατάλληλος να αποδώσει στους υπηκόους του ό,τι η θεία δικαιοσύνη έχει προνοήσει γι' αυτούς. Οι αντιλήψεις αυτές συνιστούν ένα οικουμενικό φιλοσοφικό και ιδεολογικό πρότυπο σχετικά με την θεική προέλευση της εξουσίας, τις αρμοδιότητες των φορέων εξουσίας και τον τρόπο άσκησης της διακυβέρνησης απ' αυτούς.

Η φιλοσοφική τούτη θεώρηση μπορεί να συσχετισθεί με το βιβλικό παράγγελμα «Δικαιοσύνην μάθετε οἱ ἔνοικοῦντες ἐπὶ τῆς γῆς» σύμφωνα με το οποίο κάθε κοσμική εξουσία πηγάζει και εκπορεύεται από τον Θεό («πᾶσα ἐξουσία ἀπὸ Θεοῦ»), καθώς ο Θεός «ἄρχει τοῦ κόσμου», είναι δηλαδή ο ρυθμιστής της τάξης του κόσμου και κάθε εξουσία, εκκλησιαστική και κοσμική, εκχωρείται από τον ίδιο στους φορείς εξουσίας, οι οποίοι εξουσιοδοτούνται να την ασκήσουν στο όνομά Του και με δικαιοσύνη και λογοδοτούν σε Αυτόν για τον τρόπο διακυβέρνησης και άσκησης των κοσμικών εξουσιών και αρμοδιοτήτων τους.⁹¹ Οι πολιτικοί άρχοντες, βασιλιάδες ή ηγεμόνες πρέπει να έχουν υπόψη τους ότι «οὐκ ἔστι γάρ ἐξουσία, εἰ μὴ ἀπὸ Θεοῦ»

---

91. *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Εβδομήκοντα*, Ησαΐας. Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας, Αθήνα χ.χ., κοτ', 9: «δικαιοσύνην μάθετε οἱ ἔνοικοῦντες ἐπὶ τῆς γῆς».

και επιβάλλεται να ασκούν την εκ Θεού δοτή κοσμική εξουσία με τον τρόπο που τους υποδεικνύει ο Θεός, δηλαδή με δικαιοσύνη, ώστε να επιβραβεύουν το καλό και να τιμωρούν το κακό.⁹² Ο βασιλιάς πρέπει να διοικεί πάντοτε με δικαιοσύνη, ακόμη κι όταν οι αποφάσεις και οι ενέργειές του προκαλούν οδύνη ή συσσωρεύουν δεινά στους υπηκόους του. Όποιος άρχοντας, ηγεμόνας ή κυβερνήτης -χριστιανός ή μη- εκτρέπεται και ασκεί εξουσία καταχρηστικά, δηλαδή κατά παράβαση της δικαιοσύνης του Θεού, θα τιμωρηθεί. Η παραβίαση των αρχών του δικαίου από τον βασιλιά, δηλαδή η απώλεια της αρετής της δικαιοσύνης κατά την άσκηση της εξουσίας, επισύρει αυστηρή ποινή για τον παραβάτη ηγεμόνα, την τιμωρία του Θεού που θα πλήξει τον ίδιο και τους υπηκόους του. Για τον ηγεμόνα αυτό θα σημάνει την έκπτωση από τον θώκο της εξουσίας του και για το έθνος του την κατάρρευση της κυριαρχίας του.⁹³

Η ρήση, για τη δίκαιη άσκηση της εξουσίας από τους κυβερνώντες που θεωρούνται εντολοδόχοι του Θεού επί της γης, συνιστά μια φιλοσοφική αντίληψη που κυριάρχησε σε όλο τον κόσμο και δεν είναι μόνο χριστιανική επιταγή. Όλες οι φιλοσοφικές αυτές θεωρήσεις έχουν κατά βάση τις ρίζες τους και την προέλευσή τους στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία και ειδικότερα στη Στωική φιλοσοφία. Μια τέτοια θεωρία διατυπώνει και ο Ζήνων ο Κιτιεύς, ιδρυτής της Στωικής σχολής. Πρόκειται για μια ριζοσπαστική πολιτική θεωρία, την οποία διακρίνουμε στα αποσπάσματα της “Πολιτείας” του Ζήωνα, προσιδιάζουσα με τα πλατωνικά δόγματα και η οποία μάλιστα οδηγεί στη διαμόρφωση ενός στωικού κοσμοειδώλου, αντίστοιχου - αλλά και σε πολλά σημεία διαφοροποιουμένου - ως προς το πλατωνικό.⁹⁴ Στο πλαίσιο της ανωτέρω πολιτικής θεωρίας εκτός από τις θεόπεμπτες εξουσίες του ηγεμόνα και την άσκηση των καθηκόντων του σύμφωνα με την ηθική και το δίκαιο, ο Ζήνων και όλοι οι Στωικοί φιλόσοφοι επισημαίνουν το σύνδεσμο του ηγεμόνα με το λαό του, αλλά και το σύνδεσμό του με το σύνολο της ανθρωπότητας. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή στη θέση της πολιτικής εξουσίας μπαίνει ο κοσμοπολιτισμός, διαμορφώνοντας έτσι την κοσμοθεωρία της νέας εποχής. Αυτός ο κοσμοπολιτισμός είναι το χαρακτηριστικό

92. Για την κοινωνιολογική ερμηνεία της νομιμοποίησης της κοσμικής εξουσίας από το Θεό και για το απαραβίαστο των θείων επιταγών προς τους κοσμικούς άρχοντες βλ. Weber M., «Les concepts sociaux de la sociologie», *Economie et Société*. Plon, Παρίσι 1971, 3-21.

93. Θεοτοκός Νίκ., «Παράδοση και νεωτερικότητα: Σχόλια για το “Εικοσιένα”», *Τα Ιστορικά*, ό.π., 354-356: εκτίθενται απόψεις σχετικά με την θεόπεμπτη εξουσία, την άσκηση της εξουσίας «ἐν ὄνόματι τοῦ Θεοῦ», τις δικαιοδοσίες του βασιλιά και τη θεοδικία σε περίπτωση παρέκκλισης της εξουσίας από τις αρχές της θείας δικαιοσύνης.

94. Long A., *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία, Στωικοί, επικούρειοι, σκεπτικοί* (μτφ. Στ. Δημόπουλου - Μυρ. Δραγώνα). 3η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2003, 184.

γνώρισμα που κατέστησε τη Στωική φιλοσοφία βασικό πυρήνα των πολιτικών θεωριών της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής εποχής και τους έδωσε ανυπολόγιστη αξία για τη γένεση και τη διάδοση του Χριστιανισμού.⁹⁵ Η πολιτική αυτή θεωρία επικράτησε σε όλο τον χριστιανικό κόσμο μέχρι τους Ναπολεόντειους χρόνους. Στη Δύση εγκαταλείπεται η αντίληψη αυτή με το Διαφωτισμό, λόγω της επίδρασης των φιλοσόφων του 18ου αιώνα, στην ορθόδοξη όμως παράδοση παραμένει και ισχύει διαμέσου των αιώνων.

Σε πολλές θεολογικές ρήσεις από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη διακρίνουμε την αντίληψη αυτή ως θεία επιταγή. Ο Απόστολος Παύλος στην προς Ρωμαίους επιστολή (ΙΓ', 1-7) αναφέρεται στο καθήκον των υπηκόων να υποτάσσονται σε αυτούς που κατέχουν τις ανώτερες εξουσίες, οι οποίοι με τη σειρά τους είναι υποχρεωμένοι να τις ασκούν κατ' εντολήν του Θεού. Όποιος δεν πειθαρχεί στην εξουσία, εναντιώνεται στη διαταγή του Θεού και θα λάβει την πρόβλεπτα τιμωρία.⁹⁶

Στον Ισλαμικό κόσμο ο σουλτάνος είναι ταυτόχρονα και χαλίφης, δηλαδή είναι συγχρόνως πολιτικός και θρησκευτικός ηγέτης, που ως διάδοχος του προφήτη Μωάμεθ ασκεί τη θεόσταλη εξουσία σύμφωνα με τις επιταγές του Αλλάχ. Για τους Οθωμανούς η κατάκτηση είναι ένα καθεστώς νομιμοποιημένο, καθώς η δικαιοδοσία για την κυριαρχία επί των υπηκόων τους παραχωρήθηκε από τον ίδιο το Θεό.⁹⁷

Ο Μακρυγιάννης βίωνε την έννοια της δικαιοσύνης με βάση τις εμπειρίες του και αξίωνε την απονομή της σύμφωνα με το αδούλωτο πνεύμα του, τον αγέρωχο χαρακτήρα του και τα πατριωτικά του αισθήματα. Ο ίδιος ήταν φορέας του πνεύματος της δικαιοσύνης και των αντιλήψεων της εποχής του για αποκατάσταση του δικαίου, εκφρασμένων μέσα από την ανάγκη για εξέγερση του έθνους και αποτίναξη των δεσμών της μακροχρόνιας δουλείας. Η ξένη κυριαρχία αποτελούσε για τη γενική συνείδηση της τουρκοκρατούμενης κοινωνίας τη βασική αιτία από όπου απέρρεαν όλες οι αδικίες και τα δεινά του Γένους, επομένως έπρεπε αργά ή γρήγορα η εξουσία αυτή να εκπέσει σύμφωνα με τη θεϊκή βούληση για να αποκατασταθεί η ηθική ισορροπία, η δικαιοσύνη και η τάξη.

95. Σχετικά με την ηθική, κοινωνιολογική και θρησκευτική προσέγγιση της Στωικής φιλοσοφίας βλ. Τσέλλεο Ε. - Νεστέ Β., *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας* (μτφ. Χ. Θεοδωρίδης). 13η έκδ. βιβλ. "Εστία", Αθήνα 1980, 285-288.

96. *Η Καινή Διαθήκη*, Απόστ. Παύλος: *Προς Ρωμαίους επιστολή*. Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας, Αθήνα χ.χ., ιγ', 1-3: "Πᾶσα ψυχὴ ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτασσέσθω, οὐ γάρ ἐστιν ἐξουσία εἰ μὴ ἀπὸ Θεοῦ· αἱ δὲ οὗσαι ἐξουσίαι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεταγμέναι εἰσίν. Ὡστε ὁ ἀντιτασσόμενος τῇ ἐξουσίᾳ τῇ τοῦ Θεοῦ διαταγῇ ἀνθεστήκεν· οἱ δὲ ἀνθεστηκότες ἑαυτοῖς κρῖμα λήφονται..."

97. Σχετικά με τη ρήση «Ο Θεός ἄρχει τοῦ κόσμου» και τις σύγχρονες αντιλήψεις περί αυτής, βλ. Μπενβενίστε Ρικ., «Αξίες, παραστάσεις και στερεότυπα στη μεσαιωνική δικαιοσύνη», *Τα Ιστορικά*, 12/13, 1990, 75-92. Επίσης πβ. Balandier G., «Θρησκεία και εξουσία: οι ιερές βάσεις της εξουσίας» (β. εντροπία και ανανέωση της τάξης), στο Balandier G., *Πολιτική Ανθρωπολογία* (μτφ. Μαρ. Θανοπούλου). Παπαζήσης, Αθήνα 1990, 148-168.

Η πεποίθηση «θά χαθοῦμε γιατί ἀδικήσαμε» εντοπίζεται σε κείμενα και άλλων αγωνιστών - απομνημονευματογράφων: στα “Απομνημονεύματά” του ο Φωτάκος καταγράφει το εξής περιστατικό λίγο πριν οι Έλληνες μπουν στην Τριπολιτσά. Οι πολιορκητές συχνά μιλούσαν με τους έντρομους Τούρκους και τους ειρωνεύονταν επειδή για πρώτη φορά αναγκάστηκαν να δουλέψουν οι ίδιοι σαν τους ραγιάδες και τους ρωτούσαν: «διά τί μᾶς ἐτυραννούσατε; Οἱ δέ Τοῦρκοι ἀπεκρίνοντο· τί νά σᾶς εἰποῦμεν, ἔχετε δίκαιον, τώρα τό βλέπομεν καί ἡμεῖς ὅτι τό ἐπαρακάναμεν, διότι σᾶς ἀδικούσαμεν καί ὁ Θεός θά μᾶς παιδεύσῃ διά τοῦτο». ⁹⁸

Ανάλογη μαρτυρία βρίσκουμε και στα “Απομνημονεύματα” του Παλαιών Πατρών Γερμανού όπου περιλαμβάνεται ένα κείμενο του Ιωσήφ Ζαφειρόπουλου με τίτλο “Οι αρχιερείς και οι προύχοντες εντός της εν Τριπόλει φυλακής εν έτει 1821”. Στο μπουντρούμι όπου έχουν αλυσοδεθεί οι προύχοντες του Μωριά ρίχνουν ξαφνικά κι έναν Τούρκο μετά τη μάχη στο Βαλτέτσι. Κι αυτός χρησιμοποιεί το ίδιο ακριβώς σχήμα, όπως και ο μπέης στην Άρτα, για να διαβάσει την αλλαγή που είχε επέλθει: «...ἐγέμισαν τά βουνά Ρωμιαῖλα (ἀπό Ρωμαίους) καί σ’ ἐμᾶς τούς Τούρκους ἐπέρσεψε τό ζουλούμι (ἡ ἀδικία) καί θά μᾶς χάσῃ ὁ Θεός». ⁹⁹

B) Λογική ανάλυση

Ο εξεταζόμενος συλλογισμός, όπου εμπεριέχονται οι απόψεις του Μακρουγιάννη περί δικαιοσύνης που συνεπάγονται στην προκειμένη περίπτωση τη θεία τιμωρία των υβριστών Οθωμανών ως ανταπόδοση για τις άδικες, ανήθικες και βίαιες πράξεις τους εις βάρος των Ελλήνων υπηκόων τους, είναι ο ακόλουθος:

— «Πασάδες καί μπέηδες, θά χαθοῦμε. Θά χαθοῦμε! Ὁ μπέγης τοὺς λέει, ὅτι ἐτοῦτος ὁ πόλεμος δέν εἶναι μήτε μέ τόν Μόσκοβον, μήτε μέ τόν Ἐγγλέζο, μήτε μέ τόν Φραντζέζο. Ἀδικήσαμεν τόν ραγιά καί ἀπό πλούτη καί ἀπό τιμή καί τόν ἀφανίσαμε· καί μαύρισαν τά μάτια του καί μᾶς σήκωσε ντουφέκι. Καί ὁ Σουλτάνος τό γομάρι δέν ξέρεи τί τοῦ γίνεται· τόν γελαῖνε ἐκεῖνοι ὁπού τόν τρογουρίζουν. Καί ἡ ἀρχή εἶναι τούτη, ὁπού θά χαθῇ τό βασίλειόν μας. Πλερώνομε βαριά νά βροῦμε προδότη καί δέν στέκει τρόπος νά μαρτυρήσει κανένας τό μυστικόν, νά μάθωμε ὁ μόνος του ὁ ραγιάς μᾶς πολεμεῖ ἢ καί οἱ Δυνάμεις. Δι’ αὐτό πλερώνομε καί παλουκῶνομε και σκοτῶνομε καί ἀλήθεια ποτέ δέν μάθαμε».

«... Μοῦ εἶπε (ὁ μπέγης) νά εἰπῶ τῶν καπεταναίων ἔξω στοῦ Πέτα καί ἀλλοῦ νάχουν δικαιοσύνη εἰς τόν κόσμον, νά πᾶνε ὁμπρός. Ὅτι τοιούτως ἔκαναν

98. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἢ Φωτάκος, “Απομνημονεύματα: περί της ελληνικής επανάστασης του 1821”, Α΄. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 168.

99. Γερμανός Παλ. Πατρών, “Απομνημονεύματα”. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 176.

ἀδικίγες οἱ Τοῦρκοι καί θά χαθοῦν. Νάχουν αὐτῆνοι δικαιοσύνη, νά πάρη τέλος νά ἡσυχάσουμε καί μεῖς οἱ Τοῦρκοι, ὅτι πλέον μᾶς ἔγινε χαράμι ἀπό τόν Θεόν τό βασιλείον μας, ὅτι φύγαμε ἀπό τήν δικαιοσύνη του». (Απομν., βιβλ. Α΄, κεφ. Α΄, 30-31).

Ο ευρύς αυτός συλλογισμός από δομικής πλευράς διαρθρώνεται σε τέσσερα επιμέρους επιχειρήματα τα οποία μπορούμε να διακρίνουμε ως εξής:

1ο επιχειρήμα: «Πασάδες καί μπέηδες, θά χαθοῦμε. Θά χαθοῦμε! Ὁ μπέηης τοὺς λείει, ὅτι ἐτοῦτος ὁ πόλεμος δέν εἶναι μήτε μέ τόν Μόσκοβον, μήτε μέ τόν Ἑγγλέζο, μήτε μέ τόν Φραντζέζο. Ἀδικήσαμε τόν ραγιά καί ἀπό πλούτη καί ἀπό τιμή καί τόν ἀφανίσαμε· καί μαύρισαν τά μάτια του καί μᾶς σήκωσε ντουφέκι».

Ὡς προς τή λογική ἀνάλυση του επιχειρήματος διαπιστώνουμε ὅτι ἡ φράση: ...ἐτοῦτος ὁ πόλεμος δέν εἶναι μήτε μέ τόν Μόσκοβον, μήτε μέ τόν Ἑγγλέζο, μήτε μέ τόν Φραντζέζο, εἶναι μια ἐπεξηγηματική πρόταση, καθώς ὁ μπέης θέλει νά ἐξηγήσει στους ἄλλους πασάδες ὅτι ἡ φύση του πολέμου κατά του Ἑλληνα “ραγιά” εἶναι διαφορετική ἀπό ὅτι ἐναντίον των Ευρωπαϊῶν, γιατί πρόκειται για ἕναν πόλεμο ἀποκατάστασης του δικαίου καί τῆς ἠθικῆς τάξης των πραγμάτων. Το συμπέρασμα του επιχειρήματος, το οποίο μάλιστα για λόγους ἐμφασης προτάσσεται κατά τή διατύπωση του συλλογισμοῦ («πασάδες καί μπέηδες, θά χαθοῦμε. Θά χαθοῦμε!»), λειτουργεῖ σαν ἕνα εἶδος πρόβλεψης μελλοντικῶν γεγονότων καί κατά κάποιον τρόπο ἔχει προφητικό χαρακτήρα.

Ὡς προς τή λογική του δομή το ἐπιχείρημα ἔχει τήν εξῆς μορφή:

1η προκειμένη: Ἀδικήσαμεν τόν ραγιά καί ἀπό πλούτη καί ἀπό τιμή καί τόν ἀφανίσαμε·
2η προκειμένη: καί μαύρισαν τά μάτια του καί μᾶς σήκωσε ντουφέκι.
Συμπέρασμα: Πασάδες καί μπέηδες, θά χαθοῦμε. Θά χαθοῦμε!

Ὡς προς τον αριθμό των προκειμένων του ο συλλογισμός είναι ἔμμεσος, γιατί το συμπέρασμα προκύπτει καί ἀπό τις δύο προκειμένες.¹⁰⁰ Με βάση τους γενικούς κανόνες ἐγκυρότητας του συλλογισμοῦ το συμπέρασμα εἶναι καταφατικό, γιατί προκύπτει ἀπό καταφατικές προκειμένες.¹⁰¹

100. Περί ἄμεσου καί ἔμμεσου συλλογισμοῦ βλ. σχετικό πῖνακα λογικῶν ὄρων.

101. Με βάση τους κανόνες ἐγκυρότητας του συλλογισμοῦ: «καταφατικόν συμπέρασμα ἔπεται πάντοτε μόνον ἐκ καταφατικῶν προκειμένων καί τανᾶπαλιν ἐκ καταφατικῶν προκειμένων ἔπεται πάντοτε καταφατικόν συμπέρασμα»: βλ. Παπαδόπουλος Χρ., *Στοιχεῖα Λογικῆς*. 2η ἐκδ. Αθήνα 1895, 64. Περί των γενικῶν κανόνων ἐγκυρότητας του συλλογισμοῦ βλ. Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*. 2 ἐκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1985, 142-144· Τατάκης Β., *Λογική*. Θεσ/νίκη 1966, 199-201· Βορέας Θ., *Λογικά*. Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Ἐν Αθήναις 1912, 21-24· Jevons W.S., *Elementary Lessons in Logic: Deductive and Inductive*. London 1870, 123.

Όσον αφορά τη συλλογιστική πορεία ο συλλογισμός είναι επαγωγικός, γιατί η διανοητική πορεία διαγράφεται από τα ειδικά στα γενικά, δηλ. ξεκινούμε από το ειδικό και το συγκεκριμένο και καταλήγουμε στο γενικό και το αφηρημένο.¹⁰² Συγκεκριμένα εδώ ο συγγραφέας ξεκινώντας ειδικά από τις αδικίες που διέπραξαν οι Τούρκοι σε βάρος του Έλληνα “ραγιά” και εστιάζοντας σε αυτές που αναφέρονται στην οικονομική εκμετάλλευση και την ατίμωση, καταλήγει να θεωρεί ότι γι’ αυτούς τους λόγους θα χαθεί και θα αφανιστεί ολόκληρο το οθωμανικό βασίλειο.

Σε κάθε επαγωγικό συλλογισμό, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε τη μέθοδο ανάπτυξης (είδος επαγωγικού συλλογισμού)¹⁰³ και να ελέγξουμε την ορθότητά του, για να διαπιστώσουμε αν οδηγεί σε τέλεια ή ατελή επαγωγή.¹⁰⁴ Ο συγκεκριμένος επαγωγικός συλλογισμός αναπτύσσεται με τη μέθοδο του αιτίου-αποτελέσματος, καθόσον το συμπέρασμα προκύπτει ως επακόλουθο των προκειμένων και η σχέση προκειμένων και συμπεράσματος είναι αιτιώδης· δηλαδή εξαιτίας των αδικιών και των ατιμώσεων που προκάλεσαν οι Οθωμανοί στους “ραγιάδες”, έχουμε ως αποτέλεσμα να χαθεί το οθωμανικό βασίλειο πληρώνοντας το τίμημα, την ποινή γι’ αυτές τις άδικες και ανήθικες πράξεις. Το αίτιο στην προκειμένη περίπτωση δε θεωρείται, από άποψη λογικής, αναγκαίο και επαρκές για την πρόκληση του αποτελέσματος, επομένως

102. Περί επαγωγικού συλλογισμού βλ. ειδικό πίνακα λογικών όρων.

Σχετικά με τους τρόπους συλλογισμού ο Αριστοτέλης λέγει χαρακτηριστικά: «Μανθάνομεν ἢ ἐπαγωγῆ ἢ ἀποδείξει· ἔστι δ' ἡ μὲν ἀπόδειξις ἐκ τῶν καθόλου, ἡ δ' ἐπαγωγὴ ἐκ τῶν κατὰ μέρος». Θεωρεῖ μάλιστα τον επαγωγικό δρόμο ἀντίθετο ἀπὸ τὸν παραγωγικό καὶ λέει σχετικά: «ἀντίκειται τρόπον τινὰ ἡ ἐπαγωγὴ τῶ παραγωγικῶ συλλογισμῶ». Καὶ ἐπιπλέον ἐπισημαίνει: «Δῆλον δὴ, ὅτι ἡμῖν τὰ πρῶτα ἐπαγωγῆ γνωρίζειν ἀναγκαῖον· καὶ γὰρ καὶ αἴσθησις οὕτω τὸ καθόλου ἐμποιεῖ». Ὅτι δηλ. κάνει ἡ αἴσθησις, κατὰ τὴν ἐπαφή τῆς συνείδησης με τὰ πράγματα, τὸ ἴδιο κάνει ἡ ἐπαγωγὴ κατὰ τὴν συλλογιστικὴ τῆς σκέψης βλ. Αριστοτέλης, *Αναλ. Ὑστερα* Α13, 81α 40, 81 β2, *Αναλ. Πρότερα* Β' 23, 68 β23, *Τοπικά* Α12.

103. Ο επαγωγικός συλλογισμός αναπτύσσεται με τρεῖς τρόπους: α) με τὴν μέθοδο τῆς γενίκευσης, β) με τὴν μέθοδο αιτίου-αποτελέσματος καὶ γ) με τὴν μέθοδο τῆς ἀναλογίας. Ἀνάλογα με τὸ εἶδος τοῦ επαγωγικοῦ συλλογισμοῦ ἐξετάζουμε ἀν ἡ ἐπαγωγὴ εἶναι τέλεια ἢ ατελής. Πρέπει ἐπίσης γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τῶν επαγωγικῶν συλλογισμῶν νὰ ἔχουμε γενικά ὑπόψη μας ὅτι μόνον ἡ τέλεια ἐπαγωγὴ οδηγεῖ σε βέβαιο συμπέρασμα, ἐνῶ ἡ ατελής καταλήγει με ἓνα λογικὸ ἄλμα στο συμπέρασμα, τὸ ὁποῖο γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἔχει πιθανολογικὸ χαρακτήρα. Γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν εἰδῶν τοῦ επαγωγικοῦ συλλογισμοῦ βλ. Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*, ὁ.π., 168-170· Black M., *Margins of Precision, essays in Logic and Language*. Cornell University Press, Ithaca and London 1970, 57-58· Manicas P. - Kruger A., *Logic: The Essentials*. Mc Graw - Hill Book Company, New York 1976, 239· Latta R. - Macbeath A., *The Elements of Logic*. Macmillan & co, London 1956, 236.

104. Οἱ ὀρισμοὶ περὶ τελείας καὶ ατελοῦς ἐπαγωγῆς ἐμπεριέχονται στὸν ἐιδικὸ πίνακα λογικῶν ὀρων.

μιλάμε για ατελή επαγωγή. Αυτό συμβαίνει επειδή γνωρίζουμε πως συχνά αδικίες, ατιμώσεις και αφανισμοί σε βάρος ανίσχυρων ανθρώπων δεν τιμωρούνται και δεν υπάρχει πάντοτε στην κοινωνία ηθική αποκατάσταση του δικαίου. Στο επιχείρημα αυτό ο μπέης πιθανολογεί και προβλέπει ότι οι Τούρκοι θα πληρώσουν για τις αδικίες σε βάρος του “ραγιά”, αλλά δεν γνωρίζουμε ακόμη, αν θα επαληθευτεί η πρόβλεψή του. Το συμπέρασμα αυτό, επειδή αναφερόμαστε σε ατελή επαγωγή, δεν έχει βέβαιο, αλλά μόνο πιθανολογικό χαρακτήρα.¹⁰⁵

2ο επιχείρημα: Καί ὁ Σουλτάνος τό γομάρι δέν ξέρει τί τοῦ γίνεται· τόν γελᾶνε ἐκεῖνοι ὅπου τόν τρογυρίζουν. Καί ἡ ἀρχή εἶναι τούτη, ὅπου θά χαθῆ τό βασίλειόν μας.

Ὡς προς τη λογική του δομή το επιχείρημα αυτό έχει την εξής μορφή:

Προκείμενη: Καί ὁ Σουλτάνος τό γομάρι δέν ξέρει τί τοῦ γίνεται· τόν γελᾶνε ἐκεῖνοι ὅπου τόν τρογυρίζουν.

Συμπέρασμα: Καί ἡ ἀρχή εἶναι τούτη, ὅπου θά χαθῆ τό βασίλειόν μας.

Ὡς προς τον αριθμό των προκειμένων του ο συλλογισμός είναι άμεσος γιατί το συμπέρασμα προκύπτει από μία μόνο προκείμενη. Με βάση τους κανόνες εγκυρότητας του συλλογισμού το συμπέρασμα είναι καταφατικό γιατί προκύπτει από καταφατική ουσιαστικά προκείμενη. Βέβαια υπάρχει μέσα στην προκείμενη η άρνηση “δέν”, η οποία όμως χρησιμοποιείται στη φράση «δέν ξέρει τί τοῦ γίνεται» ειρωνικά, δηλ. αντί της φράσης «ἔχει παντελῆ ἄγνοια» και επίσης η άρνηση αυτή εξουδετερώνεται στο υπόλοιπο τμήμα της προκειμένης από το ρήμα “γελᾶνε” που είναι ένας καταφατικός τύπος ρήματος.

Από άποψη συλλογιστικής πορείας ο συλλογισμός είναι επαγωγικός διότι ξεκινάει από τα ειδικά, τα επιμέρους για να φτάσει σε ένα γενικό συμπέρασμα. Επομένως ο συγγραφέας ξεκινώντας ειδικά από την εξαπάτηση του σουλτάνου από τους ανθρώπους του περιβάλλοντός του και την αδιάφορη στάση του απέναντι στην Επανάσταση, καταλήγει να θεωρεί γενικά ως συνέπεια αυτής της στάσης, σε συνδυασμό με τις γενικότερες αδικίες κατά του “ραγιά” που προανέφερε, τον αφανισμό του οθωμανικού βασιλείου.

Αναζητώντας το είδος του επαγωγικού συλλογισμού διαπιστώνουμε ότι αναπτύσσεται με τη μέθοδο του αιτίου-αποτελέσματος, γιατί το συμπέρασμα προκύπτει ως επακόλουθο της προκειμένης και η σχέση προκειμένης και συμπεράσματος είναι αιτιώδης, δηλαδή εξαιτίας της αδιάφορης στάσης του σουλτάνου, ο οποίος έχει

105. Περί του συμπεράσματος της ατελούς επαγωγής: «Μόνον ἡ ἀτελής ἐπαγωγή ἐν ἧ ἔκ τινων μερικῶν περιπτώσεων συνάγομεν συμπέρασμα περί τοῦ ὅλου, εἶναι πιθανή ἢ ἔνδοξος ἀπόδειξις», βλ. Βορέας Θ., *Λογικά*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Ἐν Αθήναις 1912, 29, 30.

εξαπατηθεί από τους πέριξ αυτού, έχουμε ως αποτέλεσμα να καταρρεύσει το οθωμανικό βασίλειο. Το αίτιο στην προκειμένη περίπτωση είναι αναγκαίο, αλλά μη επαρκές για την πρόκληση του αποτελέσματος, επομένως έχουμε ατελή επαγωγή. Αυτό συμβαίνει γιατί γνωρίζουμε πως δεν ευθυνόταν μόνο η αδιάφορη και συχνά ακατάλληλη στάση του σουλτάνου για την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μπορεί αυτή να ήταν μία από τις αιτίες, αλλά όχι η μόνη αναγκαία και ικανή συνθήκη για το αποτέλεσμα αυτό. Το συμπέρασμα, με δεδομένη την ατελή επαγωγή, δεν έχει βέβαιο αλλά μόνο πιθανολογικό χαρακτήρα.

3ο επιχείρημα: «Πλερώνομε βαριά νά βροῦμε προδότη καί δέν στέκει τρόπος νά μαρτυρήση κανέννας τό μυστικόν, νά μάθωμε μόνος του ὁ ραγιάς μᾶς πολεμεῖ ἤ καί οἱ Δυνάμες. Δι' αὐτό πλερώνομε καί παλουκώνουμε καί σκοτώνομε καί ἀλήθεια ποτέ δέν μάθαμε».

Από άποψη περιεχομένου το επιχείρημα αυτό έχει πολιτικό και διπλωματικό χαρακτήρα, γιατί αναφέρεται στα ανήθικα και βίαια μέσα που χρησιμοποιούν οι Τούρκοι προκειμένου να εξασφαλίσουν κάποιον προδότη που θα τους μαρτυρήσει για το «μυστικόν» της Φιλικής Εταιρείας και για το ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων στην Επανάσταση. Επίσης το επιχείρημα έχει φιλοσοφικό και ηθικό χαρακτήρα, γιατί, καθώς στοχάζεται και φιλοσοφεί ο μπέης, παραδέχεται ότι τα ανήθικα, ανέντιμα και βίαια μέσα που χρησιμοποίησαν οι Τούρκοι, όπως εξαγορά συνειδήσεων, παλούκωμα και βίαιοι σκοτωμοί, δεν έφεραν κανένα αποτέλεσμα και δεν κατόρθωσαν να μάθουν ποια είναι η αλήθεια σχετικά με τα αίτια και τους υποκινητές της Επανάστασης και έτσι μοιραία δεν μπόρεσαν να την προλάβουν και να την καταστείλουν.

Ως προς τη λογική του δομή το επιχείρημα έχει την εξής μορφή:

1η προκειμένη: Πλερώνομε βαριά νά βροῦμε προδότη καί δέν στέκει τρόπος νά μαρτυρήση κανέννας τό μυστικόν, νά μάθωμε μόνος του ὁ ραγιάς μᾶς πολεμεῖ ἤ καί οἱ Δυνάμες.

2η προκειμένη: Δι' αὐτό πλερώνομε καί παλουκώνουμε καί σκοτώνομε.

Συμπέρασμα: καί ἀλήθεια ποτέ δέν μάθαμε».

Ως προς τον αριθμό των προκειμένων του ο συλλογισμός είναι έμμεσος γιατί το συμπέρασμα προκύπτει και από τις δύο προκειμένες. Με βάση τους κανόνες εγκυρότητας του συλλογισμού το συμπέρασμα είναι αποφαιτικό γιατί και η πρώτη προκειμένη είναι αποφαιτική με τη χρήση του αρνητικού μορίου “δέν”.¹⁰⁶

---

106. Με βάση τους κανόνες εγκυρότητας του συλλογισμού όταν η μία από τις δύο προκειμένες είναι αποφαιτική πρόταση, τότε και το συμπέρασμα κατ' ανάγκη πρέπει να είναι αποφαιτική πρόταση. Βλέπε σχετικά: Βορέας Θ., *Λογικά*, ό.π., 23· Παπαδόπουλος Χ., *Στοιχεία Λογικής*, ό.π., 64.

Ο συλλογισμός είναι επαγωγικός γιατί η διανοητική πορεία διαγράφεται από τα ειδικά στα γενικά, δηλ. ξεκινώντας από τα επιμέρους φτάνουμε σε ένα γενικό συμπέρασμα. Ο συγγραφέας ξεκινώντας ειδικά από την τακτική που εφαρμόζουν οι Τούρκοι κατά την επανάσταση, η οποία συνίσταται στην εξαγορά συνειδήσεων και στη χρήση βίας με σκοπό να μάθουν ποιος κρύβεται πίσω από την επανάσταση, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όλη αυτή η βίαιη τακτική δεν έφερε γενικά κανένα αποτέλεσμα γιατί δεν έμαθαν ποτέ την αλήθεια.

Αναζητώντας το είδος του συλλογισμού, διαπιστώνουμε ότι, όπως και οι προηγούμενοι, αναπτύσσεται με τη μέθοδο του αιτίου-αποτελέσματος, επειδή το συμπέρασμα προκύπτει ως επακόλουθο των προκειμένων και η σχέση προκειμένων και συμπεράσματος είναι αιτιώδης, δηλαδή εξαιτίας της βίαιης και ανήθικης συμπεριφοράς των Τούρκων κανέναν “ραγιά” δεν έπαιξε το ρόλο του προδότη με αποτέλεσμα να μην έχουν μάθει οι Τούρκοι την αλήθεια. Η αιτία είναι συγχρόνως αναγκαία και επαρκής για την πρόκληση του αποτελέσματος, οπότε οδηγεί σε τέλεια επαγωγή. Το συμπέρασμα, αφού αναφερόμαστε σε τέλεια επαγωγή, θεωρείται ορθό και βέβαιο και όχι πιθανό όπως στην ατελή επαγωγή.¹⁰⁷

Στη συνέχεια ο Μακρουγιάννης, κατά τη διήγησή του, αναφέρεται στη σωτηρία της γυναίκας του Λιδορίκη, τον οποίον θεωρούσε ευεργέτη του όπως και τον μπέη της Άρτας. Φεύγοντας από την Άρτα ο αγωνιστής πήρε πρώτα την ευχή του μπέη, ο οποίος μάλιστα τον συμβούλευσε να πει στους καπεταναίους που βρίσκονταν έξω από το Πέτα «νάχουν δικαιοσύνη στη ζωή τους για να πάνε μπροστά».

4ο επιχείρημα: Μοῦ εἶπε (ὁ μπέγης) νά εἰπῶ τῶν καπεταναίων ἔξω στοῦ Πέτα καί ἄλλοῦ νάχουν δικαιοσύνη εἰς τόν κόσμον, νά πᾶνε ὀμπρός. Ὅτι τοιούτως ἔκαναν ἀδικίγες οἱ Τοῦρκοι καί θά χαθοῦν. «Νάχουν αὐτῆνοι δικαιοσύνη, νά πάρη τέλος νά ἡσυχάσουμε καί μεῖς οἱ Τοῦρκοι, ὅτι πλέον μᾶς ἔγινε χαράμι ἀπό τόν Θεόν τό βασίλειόν μας, ὅτι φύγαμε ἀπό τήν δικαιοσύνη του».

Ὡς προς τή λογική του δομή το επιχείρημα ἔχει τήν εξῆς μορφή:

1η προκειμένη:(διπλή προτροπή) ... νά εἰπῶ τῶν καπεταναίων ἔξω στοῦ Πέτα καί ἄλλοῦ νάχουν δικαιοσύνη εἰς τόν κόσμον, νά πᾶνε ὀμπρός. «Νάχουν αὐτῆνοι δικαιοσύνη, νά πάρη τέλος νά ἡσυχάσουμε καί μεῖς οἱ Τοῦρκοι», 2η προκειμένη: «Ὅτι τοιούτως ἔκαναν ἀδικίγες οἱ Τοῦρκοι, ὅτι πλέον μᾶς ἔγινε χαράμι ἀπό τόν Θεόν τό βασίλειόν μας, ὅτι φύγαμε ἀπό τήν δικαιοσύνη του».

Συμπέρασμα: καί θά χαθοῦν (οἱ Τοῦρκοι).

107. Περί του συμπεράσματος της τελείας επαγωγής: «Τό συμπέρασμα τῆς τελείας ἐπαγωγῆς, ἐν ᾗ πάντα τά εἶδη εὐρόντες περιλαμβάνομεν, εἶναι ἀναγκαίως ὀρθόν», βλ. Βορέας Θ., *Λογικά*, ὁ.π., 29.

Ως προς τον αριθμό των προκειμένων του ο συλλογισμός είναι έμμεσος γιατί το συμπέρασμα προκύπτει από τον συνδυασμό και των δύο προκειμένων. Με βάση τους κανόνες εγκυρότητας του συλλογισμού το συμπέρασμα είναι καταφατικό γιατί και οι δύο προκειμένες είναι καταφατικές προτάσεις.

Ο συλλογισμός είναι επαγωγικός επειδή ξεκινάει από μια ειδική και συγκεκριμένη διαπίστωση, για να καταλήξει σε ένα γενικό συμπέρασμα, δηλαδή η διανοητική πορεία διαγράφεται από τα ειδικά στα γενικά. Ο συγγραφέας ξεκινώντας ειδικά από την τακτική των Τούρκων απέναντι στους Έλληνες που συνίσταται στη διάπραξη αδικιών εις βάρος των Ελλήνων και επισημαίνοντας ότι οι Τούρκοι με τις αδικίες τους ξέφυγαν από το δρόμο του Θεού και καταπάτησαν τις αρχές της δικαιοσύνης, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όλη αυτή η άδικη και ανήθικη συμπεριφορά θα έχει γενικά ως αποτέλεσμα να χαθούν οι Τούρκοι, δηλαδή να τιμωρηθούν και να απολέσουν την εξουσία τους.

Αναζητώντας το είδος του επαγωγικού συλλογισμού διαπιστώνεται ότι αναπτύσσεται με τη μέθοδο του αιτίου-αποτελέσματος, επειδή το συμπέρασμα προκύπτει ως επακόλουθο των προκειμένων. Η σχέση αιτίου και αποτελέσματος είναι αιτιώδης, δηλαδή εξαιτίας των αδικιών που διέπραξαν οι Τούρκοι και της απομάκρυνσής τους από τη δικαιοσύνη και το δρόμο του Θεού, έχουμε ως αποτέλεσμα να αφανιστούν και να χαθεί η εξουσία τους. Το αίτιο στην προκειμένη περίπτωση μπορεί να θεωρείται αναγκαίο αλλά όχι και επαρκές για την πρόκληση του αποτελέσματος, επομένως θεωρούμε ατελή την επαγωγή. Αυτό συμβαίνει γιατί γνωρίζουμε πως στην κοινωνία δεν είναι σίγουρο ότι αυτοί που διαπράττουν αδικίες θα τιμωρηθούν, γιατί συχνά καταφέρνουν χρησιμοποιώντας την εξουσία τους να μένουν ατιμώρητοι και να κυριαρχούν των αδυνάτων. Επομένως το αίτιο είναι αναγκαίο αλλά όχι επαρκές από λογική άποψη για την πρόκληση του αποτελέσματος. Από ηθική άποψη όμως και σύμφωνα με τις αντιλήψεις του Μακρυγιάννη περί δικαίου φαίνεται πως το άδικο πάντοτε τιμωρείται και ποτέ δεν ευλογείται από το Θεό.

Το συμπέρασμα δεδομένης της ατελούς επαγωγής δεν είναι βέβαιο αλλά έχει πιθανολογικό χαρακτήρα.¹⁰⁸ Και αυτό συμβαίνει γιατί ο αφανισμός των Τούρκων εδώ αποτελεί μια πρόβλεψη από μέρους του μπέη της Άρτας που δεν γνωρίζουμε αν και κατά πόσο θα επαληθευτεί στο μέλλον.

Στη συνέχεια ο Μακρυγιάννης, σύμφωνα με τη διήγησή του, αποχαιρέτησε τον μπέη και εκείνος μαζί με την ευχή του τού έδωσε χρήματα και συμβουλές για τον ίδιον και τους άλλους καπεταναίους και έτσι ο αγωνιστής αναχώρησε από την Άρτα τον Αύγουστο του 1821.

---

108. Περί του συμπεράσματος της ατελούς επαγωγής βλ. ανωτέρω στην παραπομπή 105

Γ) Συμπεράσματα από την ανάλυση του συλλογισμού

Ο ευρύς αυτός συλλογισμός, όπου εμπεριέχονται οι απόψεις του Μακρυγιάννη περί δικαιοσύνης, αποτελεί ως προς τη λογική του ανάλυση τέσσερες επιμέρους επαγωγικούς συλλογισμούς αναπτυσσόμενους με τη μέθοδο αιτίου - αποτελέσματος, επειδή του συμπεράσμα προκύπτει ως επακόλουθο των προκειμένων και η σχέση προκειμένων - συμπεράσματος είναι αιτιώδης. Εξ αυτών οι δύο πρώτοι και ο τέταρτος συλλογισμός οδηγούν σε ατελή επαγωγή, διότι το αίτιο δε θεωρείται από άποψη λογικής αναγκαίο και επαρκές για την πρόκληση του αποτελέσματος και επιπλέον το συμπέρασμα εμφανίζεται ως αβέβαιο, έχει δηλαδή πιθανολογικό χαρακτήρα. Ο τρίτος συλλογισμός οδηγεί σε τέλεια επαγωγή, διότι η αιτία είναι συγχρόνως αναγκαία και επαρκής για την πρόκληση του αποτελέσματος και το συμπέρασμα εμφανίζεται ως ορθό και βέβαιο.

Ως προς το περιεχόμενό του έχει ηθικό, ιδεολογικό, φιλοσοφικό και πολιτικό χαρακτήρα. Το ηθικό και φιλοσοφικό περιεχόμενό του σχετίζεται με τους φιλοσοφικούς στοχασμούς του μπέη της Άρτας και τις αντιλήψεις του περί ηθικής και δικαίου που συνεπάγονται στην προκειμένη περίπτωση τη θεία τιμωρία των υβριστών ως ανταπόδοση για τις άδικες, ανήθικες και βίαιες πράξεις τους σε βάρος των υπηκόων τους. Το πολιτικό περιεχόμενό του αναφέρεται στην πολιτική στάση του σουλτάνου και γενικά στην πολιτική στάση όλων των Οθωμανών απέναντι στην ελληνική Επανάσταση.

Εξετάζοντας τη γενεαλογία του επιχειρήματος και τις πηγές έμπνευσής του διαπιστώνουμε ότι πηγάζει από τις αρχές περί δικαίου του Μακρυγιάννη, από τις λαϊκές αντιλήψεις της εποχής περί δικαιοσύνης και από το ιδεολογικό υπόβαθρο του αρχαίου ελληνικού κόσμου από όπου μηνύματα και αξίες έχουν μεταδοθεί διαμέσου των αιώνων και έχουν απήχηση σε μεταγενέστερες κοινωνίες.

Στο συλλογισμό προβάλλονται οι αρχές περί δικαιοσύνης του Μακρυγιάννη, αλλά και λαϊκές αντιλήψεις της εποχής που σχετίζονται με την ευρύτητα γνωστή λαϊκή φράση «το άδικο δεν ευλογείται». Οι απόψεις του μπέη της Άρτας περί τιμωρίας των αδικιών συμπίπτουν με ανάλογες απόψεις, που συναντώνται στον αρχαίο κόσμο, οι οποίες αφθονούν στην αρχαία ελληνική τραγωδία, όπου ο υβριστής καταδιώκεται από τους θεούς και τιμωρείται αυστηρά.

Επιπλέον το περιεχόμενο του ευρύτατου αυτού συλλογισμού δύναται να συσχετισθεί και με τις γενικότερες ηθικές αρχές, αξίες και φιλοσοφικές αντιλήψεις περί δικαίου της τουρκοκρατούμενης ελληνικής κοινωνίας. Μπορεί ακόμη να συσχετισθεί και με τις χριστιανικές απόψεις της εποχής εκείνης, σύμφωνα με τις οποίες η θεία πρόνοια και η θεία βούληση, μετά τη δοκιμασία του ορθόδοξου ελληνικού Έθνους, θα συμβάλουν στην αποκατάσταση της ηθικής τάξης των πραγμάτων — ως μέσου δικαίωσης του δοκιμαζόμενου λαού — με την αποτίναξη του ξενικού ζυγού και την

κατοχύρωση της ελευθερίας και της εθνικής ανεξαρτησίας του.

Από άποψη ιστορικής τεκμηρίωσης το επεισόδιο αυτό με τον μπέη της Άρτας δεν αμφισβητείται, γιατί και το πρόσωπο του Ισμαήλ-Μπέη είναι υπαρκτό, σύμφωνα με την αναφορά του ιστορικού της Επανάστασης Σπυρίδωνα Τρικούπη, και η συνάντηση ταιριάζει χρονικά με τα όσα διηγείται ο Μακρουγιάννης λίγο πριν ενωθεί με τους άλλους καπεταναίους του Γώγου Μπακόλα πριν τη μάχη στο Πέτα.¹⁰⁹

Το ανωτέρω επιχείρημα έχει γίνει αντικείμενο εξέτασης από πολλούς κριτικούς και σχολιαστές των “Απομνημονευμάτων” του Μακρουγιάννη, οι οποίοι εκθέτουν τη δική τους άποψη για το περιεχόμενο και τα μηνύματα που προβάλλονται μέσα από αυτό, τονίζοντας ιδιαίτερα το ηθικό νόημα που εμπεριέχεται στα προφητικά λόγια του μπέη της Άρτας.

Η ιδέα “θά χαθοῦμε γιατί άδικήσαμε” που κυριαρχεί σε όλο το συλλογισμό απαντά με το ίδιο περιεχόμενο και σε άλλους απομνημονευματογράφους, όπως ο Φωτάκος και ο Παλαιών Πατρών Γερμανός.

---

109. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως*, Α΄, ό.π., 17-18.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Ο εμφύλιος πόλεμος κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και οι συνέπειές του. Το φαινόμενο της ληστείας και του “πλιάτσικου” στο πλαίσιο του εμφυλίου πολέμου.

Α) Ιστορική - ιδεολογική ανάλυση

ι) Ο πρώτος και ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος και η ανάμειξη του Μακρυγιάννη σε αυτόν.

Το πιο σκοτεινό κεφάλαιο στη ζωή και τη δράση του Ι. Μακρυγιάννη αποτελεί η εμπλοκή του στον εμφύλιο πόλεμο στην Πελοπόννησο κατά τη διάρκεια των ετών 1823-1825. Η μεγάλη αρρώστια των Ελλήνων, που από την εποχή του Τρωικού πολέμου ακόμη οδήγησε σε δεινά και μύριες συμφορές, η διχόνοια, έκανε εκ νέου την εμφάνισή της και σε εξαιρετικά κρίσιμες στιγμές για την Επανάσταση δίχασε, διαίρεσε και έφερε αντιμέτωπους όλους σχεδόν τους σημαντικούς αγωνιστές που πολέμησαν νωρίτερα εναντίον των Τούρκων και με ηρωισμό και αυτοθυσία απελευθέρωσαν πάτρια εδάφη από τη Ρούμελη και το Μοριά. Στη διαμάχη που οδήγησε σε αιματηρές εμφύλιες συγκρούσεις, παρασυρόμενοι και κατευθυνόμενοι από ανάξιους πολιτικούς αρχηγούς και παρακινούμενοι από φιλοδοξίες, εμπάθειες, μίσση και προσωπικά συμφέροντα, προέβησαν σε πράξεις που αμαύρωσαν το μεγαλείο του Αγώνα και απείλησαν σοβαρά την πορεία της Επανάστασης. Ο εμφύλιος σπαραγμός αποτελεί μελανή κηλίδα ανάμεσα στα ένδοξα κατορθώματα του Αγώνα, αν σκεφθεί κανείς ότι τα ίδια όπλα που χρησιμοποιήθηκαν σε ηρωικές μάχες κατά των Τούρκων, τώρα βάφτηκαν με αίμα αδελφικό, ελληνικό, καθώς οι συγκρούσεις και οι αναμετρήσεις είχαν την ίδια μανία και σφοδρότητα όπως και αυτές εναντίον των κατακτητών. Πολλές και λεπτομερείς συχνά περιγραφές, τόσο του Μακρυγιάννη όσο και των άλλων αγωνιστών - απομνημονευματογράφων, καταδεικνύουν και μαρτυρούν το μένος των εμφυλίων συγκρούσεων ως επακόλουθα του μίσους, της εμπάθειας, της διαίρεσης, του κομματισμού και του φατριασμού μεταξύ Ελλήνων συμπατριωτών.

Ο Μακρυγιάννης αναφέρεται στο ΣΤ΄ κεφάλαιο του Α΄ βιβλίου των “Απομνημονευμάτων” στον εμφύλιο, αλλά οι πληροφορίες που μας δίνει για την εμπλοκή του σε αυτόν είναι εξαιρετικά σύντομες και ελλειπτικές. Περιγράφει με πολλές λεπτομέρειες διάφορες επιχειρήσεις, πέντε μάχες και πολλά άλλα μικροεπεισόδια στα οποία έλαβε ο ίδιος μέρος κατά το 1824. Όλες οι αναμετρήσεις που περιγράφονται στο ΣΤ΄ κε-

φάλαιο ήταν μεταξύ Ελλήνων¹. Η ανάμειξη του στις συγκρούσεις του δευτέρου εμφυλίου πολέμου θεωρήθηκε «αμάρτημα» ή απόπημα που ουδέποτε του συγχωρέθηκε από πολλούς. Μερικοί μάλιστα, σύμφωνα και με μαρτυρία του Ι. Βλαχογιάννη, θεώρησαν ότι έγινε περισσότερο γνωστός λόγω της συμμετοχής του στους εμφυλίους πολέμους στην Πελοπόννησο: «Ἐνταῦθα ἄρχεται νέα περίοδος εἰς τόν βίον τοῦ Μακρυγιάννη. Ἐγραψάν τινες δυσμενῶς πρός αὐτόν ἔνεκα πολιτικῶν λόγων διακείμενοι, ὅτι ἀνεδείχθη τό πρῶτον καί ἐγένετο γνωστός κατά τούς ἐμφυλίους ἐν Πελοποννήσῳ πολέμους. Μέχρι τῆς ἐποχῆς ταύτης ὁ Μακρυγιάννης, μαχόμενος ὑπό ἄλλους ὀπλαρχηγούς, διέμενε τοῖς πολλοῖς τῶν Ἑλλήνων ἄγνωστος».²

Ωστόσο ο Ι. Βλαχογιάννης δε συμεριζεται την άποψη αυτή και ισχυρίζεται ότι περισσότερο γνωστός έγινε ο Μακρυγιάννης μετά το πέρας του εμφυλίου μαχόμενος κατά του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο και κατά του Κιουταχή στην Ακρόπολη των Αθηνών: «Ότε ὅμως, μετά το πέρας τῆς ἀνταρσίας, ὁ Μακρυγιάννης μετέβαινε καί συνεκλείετο μετά τῶν ἐν Νεοκάστρῳ πολιορκουμένων ὑπό τοῦ Ἴμβραΐμ, εἰς οὐδεμίαν οὐδενός διαταγήν ὑπήκουεν ἢ μόνον εἰς τό κέλευσμα τῆς ἰδίας συνειδήσεως. Ὁμοίως βραδύτερον μετέχων τῆς πολιορκίας τῆς Ἀκροπόλεως, ἄνευ διαταγῆς τινος ἔπραττε τοῦτο. Ὁ Μακρυγιάννης λοιπόν μοιραίως ἐγένετο γνωστός τό πρῶτον ἐν εὐρυτέρῳ κύκλῳ ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἐμφυλίων πολέμων. Ὁ κατόπιν ὅμως βίος αὐτοῦ ἀπέδειξεν ὅτι ἔμελλε πολύ μᾶλλον γνωστότερος νά γίνῃ μαχόμενος κατά τῶν Τούρκων»³. Επιπλέον ο Ι. Βλαχογιάννης αναρωτιέται κατά πόσον ευσταθούν οι κατηγορίες του Κάρπου Παπαδόπουλου εις βάρος τού Μακρυγιάννη σχετικά με την ανάμειξη του στον εμφύλιο: «Ἄν δ' ὁ Μακρυγιάννης μετά πολύ μείζονος προθυμίας ἢ μεθ' ἧς ἠγωνίσθη κατά τῶν ἀνταρτῶν, ἐπολέμησεν ἔπειτα κατά τῶν Ἀράβων εἰς τό Νεόκαστρον καί τούς Μύλους, πῶς δύνανται νά εἶναι δίκαια ὅσα μετ' ἐμπαθείας γράφει ὁ Κάρπος Παπαδόπουλος, ἀνταποδίδων πολλαπλασίαν τήν ἔχθραν τοῦ Μακρυγιάννη, ἐν σημει-

1. Woodhouse C., 1821 *Ο πόλεμος της Ελληνικής Ανεξαρτησίας* (μψφ. Α. Βλάχου). “Εστία” Κολλάρου & Σία, Αθήνα 1978, 144 (σημ. 1).

2. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β Ἄρχεῖον* (Εισαγωγή Βλαχογιάννη), Α΄. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, κδ΄.

3. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, κζ΄.

ώσει τῆς σελ. 37 τῆς “Ανασκευῆς” αὐτοῦ, καθ’ ἣν ὁ Μακρυγιάννης προσεπάθει “ν’ αὐξηθῆ καὶ μεγαλυθῆ διὰ τῆς αἱματοχυσίας τοῦ ἔμφυλιου πολέμου”;⁴

Πέραν ἀπὸ τις μομφές και τις εἰς βάρος του διατυπωμένες κατηγορίες ο ἴδιος ο Μακρυγιάννης ἀναφέρει ὡς πρώτη αἰτία τῆς εμπλοκῆς του στον ἐμφύλιο και τῆς συστράτευσής του με τὴν Κυβέρνηση τὴν ἐπιθυμία του να βρεθεῖ ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπιρροή των οπλαρχηγῶν τῆς Ρούμελης. Οἱ ληστροκῆς διαθέσεις, οἱ βίαιες και ἀρπακτικῆς τάσεις ορισμένων Ρουμελιωτῶν καπεταναίων, ὅπως ο Ι. Γκούρας και ο Οδ. Ἀνδρούτσος, εἶχαν ἀπογοητεύσει τὸν Μακρυγιάννη που ἐπιζητούσε ευκαιρία να ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ αὐτούς. Ἡ ευκαιρία δόθηκε ὅταν ξέσπασε μὴ ἀναταραχὴ σὴν Κούλουρη (Σαλαμίνα) ἐναντίον τῆς Κυβέρνησης και ο Μακρυγιάννης ἐπωφελήθηκε ὡς ἐξῆς: «Σέ κάμποσες ἡμέρες ἀκολούθησε μὴ ἀναταραχὴ εἰς τὴν Κούλουρη ἀναντίον τῆς Κυβερνήσεως. Ὁ Δυσσέας ἔστειλε ἔμένα νὰ τοὺς βοηθήσω· ἐγὼ πῆγα και ἡσύχασα τὰ πράματα ὑπὲρ τῆς Κυβερνήσεως. Τοῦ κακοφάνη τοῦ Δυσσέα. Τότε σηκώθηκα κι’ ἐγὼ μίαν νύχτα, πῆρα τοὺς ἀνθρώπους μου κι’ ἄλλους καμπόσους αὐτηνοῦ και τοῦ Γκούρα και διὰ νυχτός πῆγα εἰς τὸν Δράκον (Πειραιά) κι’ ἀπὸ κεῖ ἔπιασα εὐτύς καίκια και μπαρκαριστήκαμε και πέρασα εἰς τὴν Πιάδα τὰ 1823 Ὀκτωβρίου 25».⁵ Εἶναι ἡ στιγμὴ κατὰ τὴν ὁποία θα ἐγκαταλείψει τοὺς ἀνθρώπους του Ἀνδρούτσου σὴν Σαλαμίνα και θα πάρει τὴν ἀπόφαση να περάσει οριστικὰ με τὸ σῶμα του, ἀποτελούμενο ἀπὸ ἑκατὸν πενήντα ἐνόπλους, σὴν Πελοπόννησο. «Ἦθελα νὰ φύγω ἀπὸ κοντὰ του»⁶, γράφει χαρακτηριστικὰ στο Ε΄ κεφάλαιο τοῦ Α΄ βιβλίου τονίζοντας τὴν ἐπιθυμία του να ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ Ἀνδρούτσου. Ταυτόχρονα θα συνταχθεῖ μαζί με τὸ σῶμα του στο πλευρὸ των

4. Στρατηγὸς Μακρυγιάννης, “*Απομνημονεύματα*” (Κείμενο - Εἰσαγωγή - Σημειώσεις Γ. Βλαχογιάννη), Α΄. 2η ἐκδ. Βασιονάκης, Αθήνα 1947, 194 (σημ. 2). Ἡ ἀνωτέρω κατηγορία εἰς βάρος τοῦ Μακρυγιάννη, διατυπωμένη ἀπὸ τὸν Κάρπο Παπαδόπουλο ἔχει ὡς ἐξῆς: «Πρῶτος σχεδὸν ἐκ τῶν Στρατιωτικῶν ἦτον ὁ Μακρυγιάννης, ὅστις ὠφελούμενος ἀπὸ τὴν περίστασιν και τὰ τάλιρα τοῦ Κουντουριώτου στρατολογεῖ, και ἀρχινᾷ τὸ πῦρ κατὰ τῶν Συμπολιτῶν του. Ἐκτοτε δέ ἐγνωρίσθη εἰς τὴν Ἑλλάδα ὡς Σωματάρχης, προσπαθῶν ν’ αὐξηθῆ και μεγαλυθῆ διὰ τῆς αἱματοχυσίας τοῦ ἔμφυλιου πολέμου. Προηγούμενος ὢν μὲ δέκα ἀνθρώπους μισθωτὸς εἰς τὸν Νοταρὰν, ἐλιποτάκτησεν ἀπ’ αὐτόν, και ἐπομένως εἰς κάθε ἔμφυλιον πόλεμον πρῶτος ἐφαίνετο», βλ. Παπαδόπουλος Κάρπ., «*Ανασκευὴ των εἰς τὴν Ἱστορίαν των Ἀθηνῶν ἀναφερομένων περὶ τοῦ στρατηγοῦ Ὀδυσσεὺς Ἀνδρούτσου, τοῦ ἐλληνικοῦ τακτικοῦ και τοῦ συνταγματάρχου Καρόλου Φαβιέρου*». Βεργίνα, Αθήνα 1997, 39 (σημ. 1).

5. Μακρυγιάννης Ἰωάν., “*Απομνημονεύματα*”, (βιβλ. Α΄, κεφ. Ε΄) (Εἰσαγωγή - Σχόλια Σπ. Ασοδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., 131-132.

6. Μακρυγιάννης Ἰωάν., “*Απομνημονεύματα*”, (βιβλ. Α΄, κεφ. Ε΄), ὁ.π., 131.

Κολοκοτρωναίων και του Εκτελεστικού. Δεν είναι μόνο η απόλυτη απογοήτευσή του από τους Καπεταναίους της Ρούμελης που θα τον ωθήσει να βρεθεί στο πλευρό της Κυβέρνησης, αλλά είναι και η ευγνωμοσύνη που αισθάνεται λίγο αργότερα απέναντι στους κυβερνώντες για τον πρόσφατο προβιβασμό του, μετά από δική του αίτηση, στο βαθμό του χιλιάρχου.⁷ Αυτή την τελευταία παράμετρο δεν την τονίζει ιδιαίτερα στο απομνημόνευμα, όπως επίσης δεν αναφέρει τις εντάσεις και τη σύγκρουση ανάμεσα στο Βουλευτικό και το Εκτελεστικό Σώμα, που λαμβάνουν χώρα αυτή ακριβώς τη χρονική περίοδο. Μας παρέχει μόνο την πληροφορία ότι μετά από το πέρασμά του στην Πιάδα βρέθηκε στο Άργος κατά τον Οκτώβρη του 1823, όπου είχε μεταφερθεί η έδρα του Βουλευτικού προσωρινά, αποφασισμένος να προσφέρει τις υπηρεσίες του σε αυτό: «Στάθηκα κάμποσες ημέρες· παρουσιάστηκα καί τούς είπα· «Δέν ματαθέλωμε ὅλοι ὅσοι ἤρθαμε νά ξέρωμε ἀπό καπεταναίους· ὅ,τι διαταγές εἶναι ἀπό τήν Κυβέρνησιν, ἐκεῖνο εἶμαστε πρόθυμοι νά κάμωμε, νά πᾶμε ὀμπρός». Εἶχα καί συντρόφους ὅλους διαλεμένους πατριῶτες»⁸.

Ωστόσο εδώ εντοπίζεται μια αντίφαση στη στάση και στις επιλογές του Μακρυγιάννη, καθώς δεν τηρεί την εξαγγελία του “Δέν ματαθέλωμε ὅλοι ὅσοι ἤρθαμε νά ξέρωμε ἀπό καπεταναίους”, αλλά σπεύδει εγκαταλείποντας τους καπεταναίους της Ρούμελης να ταχθεί στο πλευρό νέων καπεταναίων του Μοριά, των Κολοκοτρωναίων, που ηγούνται του Εκτελεστικού: «Ζήτησε δύναμη ὁ Κολοκοτρώνης· ὅτ’ ἦταν μέλος στό Ἐκτελεστικό σῶμα καί κυβερνοῦσε τήν πατρίδα. Ἦταν αὐτός, ὁ Πετρόμπεγης, ὁ Σωτήρης Χαραλάμης κι’ ὁ Μεταξάς. Τότε ἔμαθα τί ἦταν φατρία, καθώς θά ἰδῆτε».⁹ Ενώ έχει συνταχθεί με το Εκτελεστικό υποστηρίζοντας τον Κολοκοτρώνη και τους άλλους στρατιωτικούς, όπως ήταν φυσικό, αφού και ο ίδιος ήταν στρατιωτικός, ωστόσο δε διστάζει να εκφράσει εναντίον τους δυσμενείς κρίσεις και να διαμορφώσει την πεποίθησή περί υπάρξεως φατρίας.¹⁰ Το πιθανότερο είναι να στάθμισε τις δυνατότητες των δύο αντίπαλων παρατάξεων κάτω από τις συγκεκριμένες περιστάσεις και να πήρε την απόφαση να υπηρετήσει το Εκτελεστικό και να σταθεί στο πλευρό του Νικηταρά

7. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄ Αρχεῖον*, Α΄, ὁ.π., 5: Προσωρινή Διοίκησης της Ελλάδος (Υπ. Πολ., Β΄ 1000, Ναύπλιο 14-11-1823, π. Ι. Μακρυγιάννη): «Ἡ Σεβαστή Διοίκησης δι’ ἐπιταγῆς της τῆ 10 Μεσοῦντος, ὑπ’ ἀριθ. 3457, ἔνεκα τῶν πιστῶν πρὸς τήν πατρίδα ἐκδουλεύσεών σου καί στρατιωτικὴν εὐπείθειαν σέ προβιβάζει εἰς τὸν βαθμὸν τῆς Χιλιαρχίας. Το ὑπουργεῖον τοῦτο εὐχαρίστως σοὶ ἀναγγέλλει τὸν προβιβασμὸν τοῦτον, ἔχον χρηστάς ἐλπίδας ὅτι θέλει ἐξάψει εἰς τὴν ψυχὴν σου μείζονα ὑπέρ τῆς Ἑλλάδος ζῆλον εἰς ἐπισήμους ἐκδουλεύσεις...».

8. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ὁ.π., 133.

9. Μακρυγιάννης Ιωάν., ὁ.π., 133.

10. Γριτσόπουλος Τάσ., “Ιστοριογραφία του Αγώνος”, *Μνημοσύνη*, 3, 1970–71, 102.

και των Κολοκοτρωναίων επιδιώκοντας να αποκομίσει αυτός και οι στρατιώτες του τα μεγαλύτερα δυνατά οφέλη. Ο ίδιος εμφανίζεται αφιλοκερδής και υπεράνω χρημάτων: «Μέ εἶχαν ρωτήσει τί μιστόν θέλω διά τούς ἀνθρώπους καί τοῦ λόγου μου, νά μᾶς πλερώνη ἡ Κυβέρνηση. “Ὅ,τι πλερώνει καί τόσους ἄλλους ὁποῦχει, ἄς πλερώνη καί τούς δικούς μου· ἐγώ δέν θέλω τίποτας”».¹¹

Εκ των υστέρων δικαιολογούμενος για την επιλογή του ισχυρίζεται ότι βρέθηκε κατά τη δεδομένη συγκυρία σε δίλημμα και, καθώς είχε απειρία σχετικά με τα πολιτικά πράγματα, δεν ήξερε ποιο στρατόπεδο να επιλέξει: «Δέν ἤξερε κανείς τί νά κάμη. Ἦμουν ἄμαθος ἀπό τέτοια»¹², ομολογεί ο ίδιος απερίφραστα. Την αμφιταλάντευση του Μακρυγιάννη πριν από την ένταξή του στη μια από τις δυο παρατάξεις αναφέρει και ο Ι. Βλαχογιάννης: «Καί ἐν ἀρχῇ μέν ἀμφιρρεπόντων τῶν πραγμάτων, φαίνεται ἀμφιρρέπων καί ὁ Μακρυγιάννης. Ἀφελής, ἀγνοῶν τά τοιαῦτα παρατηρεῖ καί τείνει τήν ἀκοήν πρός τάς ἔξωθεν εἰσηγήσεις ἵνα δυνηθῇ νά σχηματίσῃ γνώμην. Κινδυνεύει μάλιστα νά παρασυρθῇ πρός σφαλεράν τινα διεύθυνσιν».¹³

Επιπλέον διατείνεται ότι δε γνώριζε τι σήμαινε ο όρος “φατρία” γιατί ως έννοια δεν ήταν γνωστή στην πατρίδα του: «Τότε ἔμαθα τί ἦταν φατρία, καθώς θά ἰδῆτε»... «Σέ ὀλίγες ἡμέρες μαθαίνω ὅτι εἰς τήν Πελοπόννησο ἄνοιξε φατρία ὁ Κολιόπουλος κι ἄλλοι μέ τῆς Κυβερνήσεως τό μέρος καί οἱ Ντεληγιανναῖγοι, Ζαΐμης, Λονταῖγοι μ’ τ’ ἄλλο. Ρωτᾶμε ἐμεῖς τί πράμα εἶναι αὐτή ἡ φατρία (δέν τήν ξέραμε εἰς τήν πατρίδα μας αὐτήνη τήν λέξη, ξέραμε ὅμως ἄλλες προκοπές, καπεταναίικες). Μᾶς λένε· “Μεράστηκαν οἱ καλοῖ πατριῶτες νά προκόψουν τήν πατρίδα· - κι ὅλος ὁ τόπος γιομάτος Τούρκους”»¹⁴ ... «Μέ διατάζουν νά πάγω κι ἐγώ νά δοκιμάσω αὐτό τό καλό, νά φάγω φατρία μαζί μέ τούς ἀνθρώπους μου».¹⁵ Τόσο την αφιλοκέρδειά του όσο και την άρνησή του να αναμειχθεί σε φατρίες τονίζει ο ίδιος σε επιστολή του προς τον Κυβερνήτη Καποδίστρια κατά τον Αύγουστο του 1828: «... ἀπερνῶ εἰς τόν Μορέα. Πάντοτε ἤμουν ἐνωμένος μέ τήν Διοίκησιν, νά ἀγωνίζωμαι διά τήν σύστασιν τῶν νόμων, χωρίς νά προσκολληθῶ μήτε εἰς φατρίαν μήτε εἰς φατριαστάς, πρός βλάβην τῆς πατρίδος μου καί διά τοῦτο ἔμεινα καί πτωχός».¹⁶ Η τελευταία φράση μάς εντυπωσιάζει, διότι ο Μακρυγιάννης δεν ήταν πτωχός, αλλά ένας εύπορος έμπο-

11. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 133.

12. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π., 134.

13. Μακρυγιάννης Ιωάν., Β΄ Αρχεῖον (Εισαγωγή Βλαχογιάννη), Α΄, ό.π., κστ΄.

14. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 133.

15. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π., 134.

16. Γριτσόπουλος Τάσ., “Ο Μακρυγιάννης αυτοβιογραφούμενος”, Νέα Εστία, ΠΗ΄, 1043, 1970, 229.

ρος με σημαντική ακίνητη περιουσία. Επιπλέον, όπως παρατηρεί ο Τ. Γριτσόπουλος, ο ισχυρισμός του ότι έμεινε πτωχός, επειδή δεν ανήκε σε φατρία, δεν ευσταθεί, διότι δεν μπορούμε να γενικεύσουμε αυτή την άποψη και να δεχθούμε ότι όσοι ανήκαν σε φατρία πλούτισαν, καθότι πολλοί έχασαν τη ζωή τους ή έγιναν πρόσκαιρα πλούσιοι κατασπαταλώντας το δημόσιο χρήμα.¹⁷

Αρχικά ο Μακρυγιάννης αντιστέκεται και αρνείται τις προτάσεις για συμμετοχή του σε εμφύλιες διενέξεις και σε εκστρατείες εναντίον συμπατριωτών του: «Τούς είπα: “Δέν όρκίστηκα· όταν όρκίστηκα νά σηκώσουμε ντουφέκι νά πάγω κι’ εγώ νά πολεμήσω, μέ Ρωμαίγους είπαμε; Μέ Τούρκους. Καί δέν πᾶμε”. Δέν θέλησα νά πάγω. Μέ βάσταξαν εκεί, εις Ἀνάπλι καί στεῖλαν ἄλλους».¹⁸ Τη στάση του αυτή επισημαίνει και ο Ι. Βλαχογιάννης: «Βλέπων ὅμως ὁ Μακρυγιάννης ὅτι κινδυνεύει νά παρασυρθῆ εἰς τάς μεταξύ τῶν δύο σωμάτων ἐμπαθεῖς ἔριδας, διστάζει ὡς ἄπειρος τῶν τοιούτων, ἀρνεῖται ἐν τέλει νά ἐκστρατεύσῃ πρὸς τοιούτους σκοπούς καί παραμένει εἰς Ναύπλιον (Ἔδρα τοῦ Ἐκτελεστικοῦ). Ἐξαπατηθεῖς ἐστρατεύει εἰς Κόρινθον, ἀλλ’ ἅμα νοήσας τόν σκοπόν τῆς ἐκστρατείας ταύτης, συντελεῖ καί εἰς ματαίωσιν αὐτῆς».¹⁹ Και ο C. Woodhouse επισημαίνει ότι αρχικά ο Μακρυγιάννης είχε αρνηθεί να λάβει μέρος στην εκστρατεία κατά συμπατριωτών του τονίζοντας ότι ορκίστηκε να πολεμάει Τούρκους και όχι Έλληνες, αλλά τελικά υπερίσχυσε η νομιμοφροσύνη του προς την κεντρική κυβέρνηση που τον υποχρέωσε να υπακούσει στις εντολές της.²⁰ Παρά την αρχική του άρνηση δεν άργησε όμως να παρασυρθεί από τη δίνη του εμφυλίου πολέμου και να συμμετάσχει ενεργῶς σε αυτόν. Ο Ι. Βλαχογιάννης στην προσπάθειά του να τον δικαιολογήσει για την ανάμειξή του στην εμφύλια σύρραξη παρατηρεί: «Κατά τή μεγάλη καί ὀλεθρία περίοδο τῶν ἐμπαθῶν διαιρέσεων ἐν Πελοποννήσῳ ἔδοκιμάσθη σκληρῶς ὁ πατριωτισμός τοῦ Μακρυγιάννη».²¹

Δεν είναι μόνο ο Βλαχογιάννης που πολύ αργότερα θα αναζητήσει λόγους κατανόησης και δικαιολόγησης της στάσης τού Μακρυγιάννη στον εμφύλιο, αλλά είναι και ο ίδιος ο αγωνιστής που μέσα στη ροή της αφήγησης βρίσκει λόγους για να δικαιολογήσει εκ των υστέρων ηθικά τον εαυτό του, απολογούμενος κατά κάποιον τρόπο για

17. Γριτσόπουλος Τάσ., “Ιστοριογραφία του Αγώνος”, ό.π., 97 (σημ. 2).

18. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 134.

19. Στρατηγός Μακρυγιάννης, “Απομνημονεύματα” (Κείμενο - Εισαγωγή - Σημειώσεις Ι. Βλαχογιάννη), Α΄, ό.π., 198 (σημ. 1).

20. Woodhouse C., 1821 *Ο πόλεμος της Ελληνικής Ανεξαρτησίας*, ό.π., 144 (σημ. 1).

21. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα” (Εισαγωγή Ι. Βλαχογιάννη). Πέλλα Ιστορικά, Αθήνα χ.χ., 30.

τις επιλογές του κατά τη διάρκεια της εμφύλιας αναμέτρησης. Με τη φράση: «Μέ τό Βουλευτικόν ἦταν τό δίκαιον καί ἡ πατρίδα. Οἱ ἄλλοι ἤθελαν νά ρουφοῦνε τά ἔθνικὰ καί μάλωναν»,²² δικαιολογεί εκ των προτέρων την απόφασή του να αλλάξει κατά τον Μάρτιο του 1824 στρατόπεδο εγκαταλείποντας το Εκτελεστικό και τους Κολοκοτρωναίους και να συστρατευθεί με το Βουλευτικό.²³ Δικαιολογεί ηθικά την πράξη του αυτή, που ήταν σύμφωνη και με τις ιδεολογικές του θέσεις περί διανομής των εθνικών γαιών στους ακτήμονες αγωνιστές, προκειμένου να λυθεί το χρονίζον αγροτικό ζήτημα. Τάχθηκε επομένως στο πλευρό του Βουλευτικού, γιατί αυτό κατά τη Β΄ Εθνοσυνέλευση του Άστρους πρότεινε την εκποίηση των εθνικών γαιών. Ωστόσο οι κοτζαπάσηδες και οι μεγαλονοικοκυραίοι προώθησαν τη σχετική διάταξη με την οποία δίνανε στο βουλευτικό σώμα το δικαίωμα «νά προβαίνῃ εἰς ἐκποίησησιν τῶν ἔθνικῶν γαιῶν πρὸς κάλυψιν τῶν ἀναγκῶν»²⁴, γιατί στόχευαν στην επέκταση της γεωκτησίας και στην επαύξηση των φεουδαρχικών δικαιωμάτων τους. Αυτή τους την πρόθεση για εκποίηση των εθνικών γαιών προς όφελός τους σχολιάζει σχετικά και ο Σπηλιάδης: «ὁ σκοπὸς τῶν ὀλιγαρχικῶν ἦτο νά ἀρπάσωσι τὰς εὐφορωτέρας γαίας εἰς μηδαμινὴν τιμὴν...»²⁵. Το ζήτημα είχε να κάνει με την προσπάθεια των μεγαλογαιοκτημόνων να διατηρήσουν, στηριζόμενοι στη γεωκτησία, τον κυριαρχικό τους ρόλο ως τάξη, καθώς αυτή απειλείτο από την αστική τάξη και τη μεγάλη ανάπτυξή της.²⁶ Η επίμαχη διάταξη προκάλεσε τη σφοδρή οργή και αντίδραση του λαού και των Καπεταναίων, όπως αυτή συνοψίζεται στα λόγια του Κολοκοτρώνη: «Ἐψήφισαν νά ἐκποιήσουν τὴ γῆ, μέ σκοπὸ νά βγάλουν ὅ,τι εἶχαν ἐξοδεύσει, ὅσα ἤθελαν, καί νά ἀποζημιωθοῦν εἰς γῆν καί νά ἀφήσουν τὸν λαὸν γυμνὸν καί ἀπ' αὐτὴν τὴν ἐλπίδα τῆς γῆς. Τότε ὁ λαὸς ἐγύρισε μέ τὴν γνώμην τὴν ἐδικὴν μου. Αὐτοὶ σάν εἶδαν τὴν κακὴν ἐντύπωσιν ὅπου ἔκαμεν ἡ ἐκποίησης, ἐβιάσθησαν νά τό σβύσουν αὐτό τό ἄρθρο»²⁷. Ο Μακρυγιάννης απέχοντας από τις επιδιώξεις των Καπεταναίων και εκφράζοντας την αστική αντίληψη της εποχής προβάλλει ως κύ-

22. Μακρυγιάννης Ιωάν., «Απομνημονεύματα», (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 134.

23. Θεοτοκάς Νικ., *Μακρυγιάννης* (επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος). Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2010, 42 (Τα Νέα: Ιστορική Βιβλιοθήκη: Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας, 8).

24. Φωτιάδης Δημ., *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, Β΄. 2η έκδ. Βότσης, Αθήνα 1977, 306.

25. Σπηλιάδης Νικ., *Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)*, Α΄. Τυπ. Νικολ. Φιλαδελφέως, Αθήνα 1851, 505.

26. Μακρυγιάννης Ιωάν., «Απομνημονεύματα» (Εισαγωγή - Σχόλια Σπ. Ασδραχά), ό.π., 134 (σημ. 1): βλ. σχετικά με το πρόβλημα των εθνικών γαιών και γενικότερα με το αγροτικό ζήτημα τις απόψεις και τις πληροφορίες που παραθέτει ο Σπ. Ασδραχάς ως ανωτέρω.

27. Κολοκοτρώνης Θεόδ., «Απομνημονεύματα ή Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής» (Προλεγόμενα Γ. Τερτσέτη). Βεργίνα, Αθήνα 1996, 123.

ρια δικαιολογία για τη συνεργασία του με το Βουλευτικό το ζήτημα της διανομής των γαιών, ενώ ταυτόχρονα αποσιωπά πλήρως στην αφήγηση άλλους βαθύτερους λόγους που απέρρεαν από τις πιθανές προσδοκίες του, έχοντας ήδη το βαθμό του χιλιάρχου, για διεκδίκηση ανώτερων στρατιωτικών βαθμών και για εξασφάλιση της τροφοδοσίας και μισθοδοσίας των στρατιωτών του. Είναι δεδομένο ότι πάντοτε στάθμιζε τις υπάρχουσες ευκαιρίες κατά περίπτωση, αξιολογούσε τις πιθανότητες ισχύος της μιας ή της άλλης παράταξης και αναλόγως ενεργούσε αξιοποιώντας με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις δυνατότητες που παρείχε ο πόλεμος.²⁸

Στο μεταξύ οι έχθρες, οι ερίδες, οι αντιζηλίες, οι φθόνοι και οι θυμοί μεταξύ στρατιωτικών, προεστών και πολιτικών ανδρών δεν άργησαν να κάνουν την εμφάνισή τους και να οδηγήσουν στη διαίρεση και τον φατριασμό. Οι ραδιουργίες του Πετρ. Μαυρομιχάλη και του Ι. Κωλέττη και οι αντιθέσεις τους με τους καπεταναίους της Πελοποννήσου και ιδιαίτερα με τον Κολοκοτρώνη και με όσους είχαν συνασπισθεί γύρω από αυτόν, αποτέλεσαν το προμήνυμα ενός σφοδρού εμφυλίου σπαραγμού, που έμελλε να ακολουθήσει και να συνταράξει την Πελοπόννησο, διαλύοντας τη σύμπνοια και την ενότητα μεταξύ των Ελλήνων πατριωτών.

Αναζητώντας τις βασικές αιτίες που οδήγησαν στους δυο ολέθριους εμφύλιους πολέμους των ετών 1823-1825 ξεχωρίζουμε την άποψη που Π. Καρολίδη σύμφωνα με την οποία αυτοί υπήρξαν αποτέλεσμα ερίδων για την αρχή και τον έλεγχο της εξουσίας: «Οι έμφυλοι οὔτοι πόλεμοι ἦσαν ἀποτελέσματα τῶν περί ἀρχῆς καί ἐξουσίας ἐρίδων, αἵτινες ἤρξαντο ἐν Ἑλλάδι ἀφ' ὅτου ἡ τῷ 1822 συνελθοῦσα ἐν Ἐπιδαύρῳ Ἐθνική Συνέλευσις συνέταξε τό πρῶτον πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος, συνεπλήρωσε δέ τό ἔργον τοῦτο ἡ ἐν Ἄστρει τῷ 1823 Συνέλευσις. Τό πολίτευμα ἴδρυε Συμβούλιον Ἐκτελεστικόν, ὅπερ ἦτο καί ἀνωτάτη ἐκτελεστική ἀρχή, ἔχουσα ὑφ' ἑαυτήν καί συμβούλιον ὑπουργῶν, τήν δέ νομοθετικήν ἐξουσίαν ἤσκει τό συμβούλιον τό νομοθετικόν».²⁹ Η δομή και η βραχεία διάρκεια των προσωρινών Πολιτευμάτων της Επιδαύρου και του Ἄστρους επέτρεπαν τους σχεδιασμούς και τις μεθοδεύσεις για την ανατροπή και την αντικατάστασή τους. Η λειτουργία των δύο σωμάτων, βάσει των αρμοδιοτήτων τους, του Εκτελεστικού και του Βουλευτικού ή Νομοτελεστικού, επέτρεπε και συχνά πυροδοτούσε τις μεταξύ τους διαφωνίες, αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις. Ο κομματισμός,

28. Θεοτοκάς Νικ., *Μακρυγιάννης*, ό.π., 43.

29. Καρολίδης Παύλ., *Ἱστορία της Ελλάδος μετ' εικόνων από της υπό των Οθωμανών αλώσεως μέχρι της βασιλείας Γεωργίου του Α΄*. Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1925, 696 (σημ. 1).

ο τοπικισμός και ο φατριασμός υποκινούσαν τις διαμάχες και τις αναμετρήσεις ανάμεσα σε αντίπαλες ομάδες και παρατάξεις, γεγονός που υποδήλωνε και τον ταξικό χαρακτήρα της Επανάστασης. Τα οικονομικά συμφέροντα των προυχόντων του Μοριά για ισχυροποίηση της τάξης τους μέσω της γεωκτησίας και της επαύξησης του φεουδαλικών τους δικαιωμάτων, η ενίσχυση του κύρους της αστικής τάξης λόγω της εμπορικής και οικονομικής δραστηριότητας των εμποροπλοιαρχών και μεγαλονοικοκυραίων των Νήσων, αλλά και τα μικροσυμφέροντα (“νιτερέσια”) των οπλαρχηγών και καπεταναίων υπήρξαν άλλες βασικές αιτίες της εμφύλιας αναμέτρησης. Η αρχομανία, οι φιλοδοξίες και οι έριδες μεταξύ των πολιτικών ανδρών αποτέλεσαν επίσης σημαντική αιτία της σφοδρής σύγκρουσης. Γενικά οι έχθρες, οι εμπάθειες, τα μίση, οι αντιζηλίες, οι θυμοί, οι φθόνοι, οι έριδες και οι διχογνωμίες συνιστούσαν συνήθεις αιτίες αντιπαλότητας και αναμέτρησης μεταξύ ομάδων, παρατάξεων και φατριών.

Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα συνεχών διενέξεων και αντεγκλήσεων η απόφαση της Κυβέρνησης, στις 29 Μαρτίου του 1823, να αφαιρέσει από τον Θ. Κολοκοτρώνη τον τίτλο του αρχιστρατήγου της Πελοποννήσου, πυροδότησε τις ήδη υπάρχουσες αντιθέσεις μεταξύ στρατιωτικών και πολιτικών αρχηγών, ενώ αναμενόταν η εκλογή του νέου Εκτελεστικού. Πράγματι το Εκτελεστικό συστάθηκε με πρόεδρο τον Πετρόμπετη Μαυρομιχάλη και μέλη τον Σωτήρη Χαραλάμπη, τον Ανδρέα Ζαΐμη και τον Ανδρέα Μεταξά. Η πέμπτη θέση δόθηκε στον Κολοκοτρώνη, ενώ ως έδρα της Κυβέρνησης ορίστηκε η Τρίπολη στην οποία εκείνος κυριαρχούσε. Ως γενικός γραμματέας του Εκτελεστικού τοποθετήθηκε ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος και ως Πρόεδρος του Βουλευτικού ο Ιωάν. Ορλάνδος ο οποίος, προκειμένου να διαπραγματευθεί κατά τον Ιούνιο τη λήψη δανείου από το Λονδίνο, απομακρύνθηκε από τη θέση αυτή. Ακολούθως τη θέση του Προέδρου του Βουλευτικού κατέλαβε ο Μαυροκορδάτος,³⁰ παρά τις αντιρρήσεις του Κολοκοτρώνη ο οποίος προωθούσε στη θέση αυτή τον Αναγνώστη Δεληγιάννη, καθότι οι Δεληγιαν-

---

30. Παπαρηγόπουλος Κων., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930* (επιμ. Παύλ. Καρολίδης), ΣΤ΄. 6η έκδ. Ελευθερουδάκης, Αθήνα χ.χ., 101-102.

ναίοι είχαν γίνει ήδη συμπεθεροί του³¹. Ο Κολοκοτρώνης εξαγορεύθηκε από την εκλογή του Μαυροκορδάτου στην προεδρία και τον απείλησε ανοιχτά: «Σοῦ λέω νά μήν κάτσεις πρόεδρος γιατί ἔρχομαι και σέ διώχνω μέ τίς λεμονόκουπες καί μέ τή βελάδα πού ἤρθες».³² Εξάλλου ο Κολοκοτρώνης αναμείχθηκε στα πολιτικά πράγματα και δέχθηκε να γίνει αντιπρόεδρος του Εκτελεστικού κατά τον Απρίλιο του 1823, γιατί θεώρησε ότι έτσι θα μπορεί να ελέγχει τους πολιτικούς εκ των έσω. Ωστόσο πολύ αργότερα κατανόησε ότι του πρόσφεραν αυτή τη θέση, γιατί ήθελαν να περιορίσουν τη στρατιωτική του δύναμη: «...ἡ γνώμη τους ἦτον νά μέ βάλουν ἀντιπρόεδρο τοῦ Ἐκτελεστικοῦ διά νά ἔβγω ἀπό τά ἄρματα, νά μέ ἀδυνατίσουν».³³ Μάλιστα τόσο η αναρρίχσή του στα πολιτικά αξιώματα όσο και το απρόσμενο συμπεθεριό με τον Καν. Δεληγιάννη στην προσπάθειά του να προσεταιριθεί τις μεγάλες προυχοντικές οικογένειες του Μοριά δυσαρέστησε τη στρατιωτική παράταξη και πυροδότησε αντιδράσεις, όπως αυτή του Πλαπούτα, ο οποίος τον εγκατέλειψε. Στο μεταξύ ο Μαυροκορδάτος, που δεν τον ευνοούσε το κλίμα του Μοριά, κατέφυγε στην Ύδρα, όπου με τη στήριξη των μεγαλοκαραβοκυραίων και με την προτροπή της Αγγλίας προσπάθησε να ανατρέψει το Εκτελεστικό και να εξοντώσει πολιτικά τον Κολοκοτρώνη και τον Ανδρούτσο. Η ρήξη ήταν δεδομένη ανάμεσα στη νομοθετική και την εκτελεστική εξουσία. Ο εμφύλιος πόλεμος, προϊόν του πολιτικού διχασμού, ήταν προ των πυλών.³⁴ Ο Κολοκοτρώνης αι-

31. Το 1823 ο Κολοκοτρώνης στην προσπάθειά του να προσεταιριστεί την ισχυρή προυχοντική οικογένεια των Δελιγιανναίων, αρραβώνιασε τον δωδεκάχρονο γιο του Κολλίνου με την εννιάχρονη κόρη του Κανέλλου Δελιγιάννη. Το συνοικέσιο δεν ευοδόθηκε και ο Κολλίνος παντρεύτηκε αργότερα τη Φαναριώτισσα πριγκίπισσα Ραλλού Καρατζά, εγγονή του ηγεμόνα της Βλαχίας Ιωάννη Καρατζά βλ. σχετικά: *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, 4. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1985, 425.

Ο Γέρος του Μοριά πολλές φορές είχε επιδιώξει να συνάψει επιγαμίες και να δημιουργήσει συγγενικούς δεσμούς εξ αγχιστείας με μεγάλες προυχοντικές και στρατιωτικές οικογένειες με σκοπό την προάσπιση των συμφερόντων του και την αύξηση της επιρροής των Κολοκοτρωναίων στα στρατιωτικά και πολιτικά δρώμενα της εποχής. Προς το σκοπό αυτό είχε νυμφεύσει το γιό του Πάνο με τη θυγατέρα του Δημητρίου και της Λασκαρίνας Μπούμπουλη (Μπουμπουλίνας) βλ. σχετικά: *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, 34. 2η έκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1996, 334. Ακόμη επεδίωξε να πανδρεύσει το γιο του Γενναίο με την κόρη του επιφανούς προεστού Ανδρ. Ζαΐμη, αλλά δε βρήκε τη δέουσα ανταπόκριση βλ. σχετικά: Φωτόπουλος Αθ., *Οι Κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)*. Ηρόδοτος, Αθήνα 2005, 157. Ο Γενναίος τελικά νυμφεύθηκε τη Φωτεινή Φώτου Τζαβέλα, συγγενεύοντας με τη σημαντική στρατιωτική οικογένεια του Σουλίου.

32. Κορδάτος Γιάν., *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας* (Νεώτερη Β΄ 1821-1832), 10. 20ός αιώνας, Αθήνα 1957, 415.

33. Κολοκοτρώνης Θεόδ., “*Απομνημονεύματα*”, ό.π., 124.

34. Βουρνάς Τάσ., *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*. Τολίδης, Αθήνα χ.χ., 127.

σθανόταν ακόμη στρατιωτικά ισχυρός, γιατί βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του τα φρούρια του Ναυπλίου (Παλαμίδι και Μπούρτζι) και της Τριπολιτσάς. Στην προσπάθειά του να προλάβει διασπαστικές ενέργειες του Μαυροκορδάτου κράτησε το Εκτελεστικό υπό την επιρροή του και το παρέσυρε στο Ναύπλιο, όπου κάλεσε και το Βουλευτικό σώμα, αλλά δεν κατάφερε να το επηρεάσει. Το Βουλευτικό κατέφυγε στο Άργος, αντιμέτωπο στο Εκτελεστικό, πράγμα που σήμαινε ότι η μεταξύ τους σύγκρουση ήταν πλέον αναπόφευκτη. Ο Γέρος του Μοριά για να κατευνάσει τα πνεύματα παραιτήθηκε από το Εκτελεστικό.³⁵ Το Βουλευτικό έδρασε πραξικοπηματικά και καθαίρεσε από το Εκτελεστικό τον Α. Μεταξά, φίλο τού Κολοκοτρώνη και στη θέση του τοποθέτησε τον Κωλέτη,³⁶ ενώ είχε προηγηθεί και η καθαίρεση του υπουργού Οικονομικών Χαρ. Περρούκα. Το Εκτελεστικό θεώρησε παράνομη την καθαίρεση Μεταξά, δεν αναγνώρισε την εκλογή του Κωλέτη και κήρυξε τη Βουλή παράνομη, γιατί δεν είχε την νόμιμη απαρτία.³⁷ Στη συνέχεια έστειλε στο Άργος, 26 Νοέμβρη 1823, 200 ενόπλους με επικεφαλής τον Πάνο Κολοκοτρώνη, τον Νικηταρά, τον Χατζηχρήστο και τον Τσόκλη κομίζοντας συμβιβαστικές προτάσεις του Εκτελεστικού προς το Βουλευτικό. Το Βουλευτικό αντέδρασε και τότε τα απεσταλμένα μέλη του Εκτελεστικού άρπαξαν δια τη βία τη σφραγίδα και τα πρακτικά του και επιχείρησαν να σύρουν βίαια τους βουλευτές στο Ναύπλιο.³⁸ Πολλοί αντιπρόσωποι, εκτός από δέκα, κατέφυγαν στο Κρανίδι, όπου εξασφάλισαν την προστασία των Υδραίων. Αφού κατήγγειλαν στον λαό τη βίαιη διάλυσή τους, μετά και από

35. Hertzberg Gust. Fr., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως* (μψ. Π. Καρολίδης), Β΄. Φέξης, Αθήνα 1916, 145 «Ἡ ἔρις ἡ μεταξύ τοῦ ἐν Ἄργει ἐδρεύοντος Βουλευτικοῦ καί τοῦ Ἐκτελεστικοῦ τοσοῦτον ἐπετάθη, ὥστε ἐπὶ τέλος καί ὁ Κολοκοτρώνης κατέλιπε τήν ἐν τῷ Ἐκτελεστικῷ ἀντιπροεδρείαν αὐτοῦ, χωρὶς νά θέλῃ, ἐννοεῖται, ἐντεῦθεν νά καταλίπη καί πᾶσαν πολιτικὴν ἐνέργειαν. Τέλος τὰ πράγματα κατήνησαν εἰς ρῆξιν...».

36. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Γ΄. 2η έκδ. Γιοβάνης, Αθήνα 1978, 74: «Ἡ Βουλή ἐκήρυξε τήν 25 τόν Μεταξᾶν ἐγκληματίαν καί ἀνατροπέα τοῦ ὀργανικοῦ νόμου και τόν καθήρεσεν ἀντικαταστήσασα τόν Κωλέτην».

37. Σταματόπουλος Τάκ., *Ο εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την Επανάστασιν του 1821*, Α΄. 2η έκδ. Κάλβος, Αθήνα 1971, 341 (σημ. 4): «Κατά τόν Ὄργανικό Νόμο (§ ΚΘ΄) ἡ Βουλή γιά νά ἔχει νόμιμη ἀπαρτία, ἔπρεπε νά παρευρίσκονται τα 2/3, δηλαδή 47 βουλευτές, ἐνῶ συνεδρίαζαν μόνο 28» βλ. σχετικά και *Αρχεῖο Γ. Κουντουριώτη, 1821-1832* (επιμ. Α. Λιγνός), Β΄. Αθήνα, Πειραιάς 1920-1927, 105· *Αρχεῖο Διον. Ρώμα*, Α΄. εκδ. Δ. Καμπούρογλου, Αθήνα 1901-1906, 207 και Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Γ΄, ό.π., 74.

38. Ο Τρικούπης Σπ. περιγράφει ως εξής το συμβάν: «Οἱ σταλέντες ὑπῆγαν εἰς Ἄργος ἐν συνοδίᾳ 200 στρατιωτῶν, ἐπάτησαν τό βουλευτήριον διαρκούσης τῆς συνεδριάσεως, ἤρπασαν τὰ ἀρχεῖα καί διεσκόρπισαν τούς βουλευτάς ὑβρίζοντες, ἀπειλοῦντες καί αἶροντες χεῖρα ἐπὶ τινας αὐτῶν· ἐπάτησαν δέ διά νυκτός καί οἰκίας βουλευτῶν, καί μῆ εὐρόντες τούς ἐνοικοῦντας τάς ἐγύμνωσαν» βλ. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Γ΄, ό.π., 74.

ενθάρυνση των νησιωτών και χωρίς να έχουν τη νόμιμη απαρτία καθαίρεσαν παράνομα άλλα δύο μέλη του Εκτελεστικού, τον Πρόεδρο Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη και το Σωτήρη Χαραλάμπη. Ακολούθως διόρισαν νέο Εκτελεστικό με καθαρά ολιγαρχική σύνθεση και με πρόεδρο τον Γ. Κουντουριώτη, τον Π. Μπότσα ως αντιπρόεδρο και μέλη τον Λόντο, τον Κωλέτη και τον Ζαΐμη. Ο τελευταίος παραιτήθηκε και κατέλαβε τη θέση του ο Σπηλιωτάκης. Εκτός από την αντικατάσταση του Εκτελεστικού η Βουλή του Κρανιδίου προκήρυξε και εκλογές για την αντικατάσταση των βουλευτών που δεν πήγαν στο Κρανίδι. Με τις δύο αυτές πραξικοπηματικές ενέργειες η εξουσία πέρασε αυτόματα από τα χέρια των προεστών του Μοριά στα χέρια των μεγαλονοικοκυραίων και πλοιοκτητών της Ύδρας που ήλεγχαν πλέον τόσο το Νέο Εκτελεστικό όσο και τη Βουλή του Κρανιδίου.³⁹ Ο Άγγλος απεσταλμένος H. Lytton Bulwer παρατηρεί ότι είναι απαράδεκτη μια Κυβέρνηση, «αποκλειστικά υδριώτικη ή φαναριώτικη». Η δύναμη της Ελλάδας, γράφει, είναι οι καπεταναίοι.⁴⁰

Το σημαντικό και αξιοπρόσεκτο είναι ότι εκείνες τις ημέρες της έξαψης των παθόν, ο Μακρουγιάννης, αν και βρισκόταν υπό τις διαταγές του Εκτελεστικού, από το οποίο μάλιστα προ ολίγου είχε προβιβασθεί σε χιλίαρχο, δε δίστασε να συντελέσει στη διάσωση των αρχείων του Βουλευτικού, τα οποία βιαίως είχαν αρπαχθεί κατά διαταγή του Εκτελεστικού από στρατιωτική δύναμη σταλμένη από το Ναύπλιο υπό τον Πάνο Κολοκοτρώνη. Ενδεχομένως η πράξη αυτή του Μακρουγιάννη, που δεν ήταν αρεστή στην παράταξη των Κολοκοτρωναίων, να προοιωνίζε τον επερχόμενο ολοσχερή αποχωρισμό του από αυτή τη φατρία.⁴¹ Ο ίδιος ο Μακρουγιάννης περιγράφει την ανάκτηση των αρχείων με τη βοήθεια του Θ. Ζαχαρόπουλου, ο οποίος ήταν αδελφός της γυναίκας του Νικήτα και διορισμένος από το Βουλευτικό πολιτάρχης στο Άργος. Επιπλέον τονίζει τη βίαιη αντίδραση του Εκτελεστικού μετά από αυτή του την ενέργεια: «...μ' ἔκραξε τό Βουλευτικόν καί μοῦ εἶπε ὅλα τά αἴτια καί πῶς οἱ ἄλλοι θέλαν νά τούς πάρουν τ' ἀρχεῖα ὅλα τοῦ Βουλευτικοῦ. Μοῦ ζήτησε βοήθεια. Τότε μιλάμε μέ τόν καλόν πατριώτη Θεοδωρή Ζαχαρόπουλον καί συμφώνως καί οἱ δύο μας παίρνουμε τ' ἀρχεῖα ὅλα τοῦ Βουλευτικοῦ καί τά κρύψαμε, καί δέν τά πῆραν οἱ ἄλλοι. Τότε ξαναπή-

39. Βουρνάς Τάσ., *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., 128-129.

40. Bulwer H. Lytton, «*An Autumn in Greece*» comprising Sketches of Character, Customs and Scenery of the Country; with a View of its Present State. In Letters addressed to C.B. Sheridan, Esq. By H. Lytton Bulwer, Esq. To which is subjoined, "Greece to the close of 1825", by a Resident with the Greeks, recently arrived, London 1826, 94-95 στο Σιμόπουλος Κυρ., *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, Δ' (1824-1826). 2η έκδ. Αθήνα 1994, 29.

41. Στρατηγός Μακρουγιάννης, «*Απομνημονεύματα*» (Κείμενο-Εισαγωγή-Σημειώσεις Γ. Βλαχογιάννη), Α', ό.π., 198 (σημ. 1).

γαμε εἰς τ' Ἀνάπλι. Μαθαίνοντας ὅλα αὐτά αὐτῆνοι, τό Ἐκτελεστικό, ὅτι ἐγώ εἶμαι ὁ αἷτιος πού δέν πῆραν τ' ἀρχεῖα κι' ὅτι δέν εἶμαι πλέον μέ τό πνεῦμα τους, μελέτησαν νά μοῦ τήν παίξουν χειρότερα κι' ἀπό τόν Δυσσέα καί τόν Γκούρα. Μοῦ διασπάρτισε (διάλυσε) τούς ἀνθρώπους μου ὁ Γενναῖος...». ⁴² Εξάλλου δεν ἦταν μόνο ο Μακρουγιάννης που ἀλλάξε παράταξη και προσχώρησε στη νέα Κυβέρνηση του Κρα- νιδίου, ἀλλά και ο Χατζηχρήστος, ο Παπαφλέσσας, τέως υπουργός των Εσωτερικών, και πολλοί ἄλλοι. ⁴³

Ὡστόσο παρά τη σύσταση του νέου Εκτελεστικού εξακολουθούσε να υφίσταται και το παλιό Εκτελεστικό που ἔδρευε στο Ναύπλιο, το οποίο μάλιστα προβαίνοντας σε ἀνά- λογες ανταποδοτικές ἐνέργειες προκήρυξε ἐκλογές για νέα Εθνοσυνέλευση και ταυ- τόχρονα μετέφερε την ἔδρα του στην Τριπολιτσά. Ἐτσι ἀρχές Ιανουαρίου του 1824 υπήρ- χαν συγχρόνως δύο Κυβερνήσεις ἀλληλοσυγκρουόμενες και ἀλληλοκατηγορούμενες ως παράνομες. Ο Fr. Rouqueville παρατηρεῖ σχετικά: «Τά πράγματα λοιπόν κατή- ντησαν οὕτως, ὥστε εὐρίσκοντο ἀπέναντι ἀλλήλων δύο κυβερνήσεις, ἡ μὲν ἐν Τρι- πολιτσᾶ, ἡ δέ ἐν Κρανιδίῳ, αἱ ὁποῖαι ἀμοιβαίως ἀλλήλας ἐπολέμουν καί κατέκρι- νον ὡς παρανόμους. Οἱ “κυβερνητικοί” ἀπεκάλουν τούς ἀντιπάλους των “κλέφτας καί ἀντάρτας” καί τόν “φαναριωτικόν συρφετόν”. Ἐν τούτοις ἡ ὑπεροχή ἦτο πρὸς τό μέρος τῆς νέας κυβερνήσεως, εἰς τήν ὁποίαν οἱ Ὑδραίο-Σπετσιῶται πλοίαρχοι καί οἱ ὑπὸ τοῦ Κωλέττου ἀρχηγούμενοι καπετάνιοι τῆς Στερεᾶς, οἱ Ρουμελιῶται, πα- ρεῖχον σπουδαῖον καί ἰσχυρόν ὑποστήριγμα» ⁴⁴ Καί ο Gust. Hertzberg προβαίνει σε ἀνάλογες διαπιστώσεις: «Οὕτω δέ ἐν τῇ δυστήνῳ Ἑλλάδι ὑφίσταντο δύο κυβερνή- σεις ἐναντίον ἀλλήλων, κατηγοροῦσαι ἀλλήλων ὡς παρανόμων. Ἐν τούτοις ἡ ὑπε- ροχή τῆς νέας κυβερνήσεως ἦτο ἐπαίσθητή. Ἡ νοημοσύνη καί ἡ ἠθική ροπή τῶν νη- σιωτῶν, αἱ τόν Κωλέττην πρὸς πολλούς Ρουμελιώτας συνδέουσαι σχέσεις, ἡ ἠθική δύναμις, ἣν εἶχεν ἐν Δυτικῇ Ἑλλάδι ὁ Μαυροκορδαῖος, ὠφέλησεν αὐτῇ σφόδρα». ⁴⁵

Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις των δύο ξένων ιστοριογράφων και πολλῶν ἄλλων Ελλήνων και ξένων ιστορικών, η συνύπαρξη στην επαναστατημένη Ελλάδα δύο Εκτε- λεστικῶν σωμάτων και δύο Βουλευτικῶν, που ἀλληλοκατηγοροῦνταν ως παράνομα, σε

42. Μακρουγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ὁ.π., 135.

43. Μακρουγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα” (Κείμενο-Εισαγωγή-Σημειώσεις Γ. Βλαχογιάννη), Α΄, ὁ.π., 200 (σημ. 1).

44. Rouqueville Fr., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως: μετάφρασις νέα συμπληρωμένη με 50 χρωμα- τιστάς εικόνας εκ της Παναθηναϊκής του Μονάχου*. Τυπ. Κ. Χαιροπούλου, Αθήνα 1901, 826.

45. Hertzberg Gust. Fr., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Β΄, ὁ.π., 146.

συνδυασμό με τη διαίρεση των κοινωνικών τάξεων οδηγούσε αναπόφευκτα σε εμφύλιο πόλεμο. Ο Σπ. Τρικούπης σημειώνει σχετικά: «Η έγκαθίδρυσις τοῦ νέου νομοτελευστικοῦ συνυπάρχοντος καί τοῦ καθαιρεθέντος, ἦτο προαγγελία ἐμφυλίου πολέμου».⁴⁶ Ο Dougl. Dakin θεωρεί τη διάσπαση ως αποτέλεσμα ανακατατάξεων βασιζόμενων περισσότερο σε τοπικιστικά παρά σε ταξικά συμφέροντα. Ο προσωρινός συνασπισμός των προυχόντων και των οπλαρχηγών του Μοριά από το ένα μέρος και των νησιωτών, των καπεταναίων της Ρούμελης και ορισμένων φιλόδοξων πολιτικών ανδρών, όπως ο Μαυροκορδάτος, από το άλλο θα οδηγήσει τις δύο κυβερνήσεις σε εχθροπραξίες μεταξύ τους και επιζήμιες για το έθνος εμφύλιες συγκρούσεις.⁴⁷ Ο Σπ. Τρικούπης αναφέρει σχετικά: «Ἐν ᾧ δέ τοιαύτη ἦτον ἡ πολιτική κατάστασις τῶν πραγμάτων, συνέπεσαν γεγονότα, ὠθήσαντα τά δύο κυβερνητικά σώματα εἰς φανεράν ῥῆξιν καί προετοιμάσαντα δυστυχῶς τόν ἐμφύλιον πόλεμον ... ἐν τῷ μεταξύ τά ἐμφύλια κακά ἐκορυφοῦντο ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ... ὥστε ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἐφαίνετο ἐπικείμενος».⁴⁸

Η Κυβέρνηση και το Βουλευτικό του Κρανιδίου φαίνεται ότι διέθετε μεγαλύτερη ισχύ, όχι μόνο γιατί είχε εξασφαλίσει την υποστήριξη των μεγαλονοικοκυραίων της Ύδρας, αλλά και γιατί αργότερα ενισχύθηκε με την προσχώρηση των Ρουμελιωτών οπλαρχηγών, που είχαν τοπικιστικές διαφορές με τους Μοραΐτες καπεταναίους, και επιπλέον είχε ήδη προβεί στις αναγκαίες συνεννοήσεις για την έγκριση δανείου από την Αγγλία.⁴⁹ Το δέλεαρ του χρήματος συντέλεσε στην εξαγορά συνειδήσεων και οδήγησε στη συστράτευση με την Κυβέρνηση του Κρανιδίου σημαντικών οπλαρχηγών της Ρούμελης, αλλά και προεστών του Μοριά. Το παλιό Εκτελεστικό αδυνατούσε να συσπειρώσει γύρω του λαϊκές μάζες, λόγω της ολιγαρχικής του προέλευσης και του κλονισμού της εμπιστοσύνης προς τον Κολοκοτρώνη μετά τον πολιτικό του ελιγμό και το συμπεθεριό του με τους Δεληγιανναίους.⁵⁰ Πολύ σύντομα οπαδοί του Κολοκοτρώνη τον εγκατέλειψαν, άλλαξαν στρατόπεδο και ο ίδιος βρέθηκε απομονωμένος. Ο Παπαφλέσσας θεωρώντας ότι υπερασπίζεται το παλιό πνεύμα των Φιλικών στράφηκε εναντίον του και προσχώρησε στο νέο Εκτελεστικό και αμέσως μετά τον ακολούθησε και ο Αναγνωσταράς. Κατά τα τέλη Ιανουαρίου του 1824 οργανώθηκε μια μικροσυνωμοσία εναντίον του Γέρου στην Τριπολιτσά υποκινούμενη από μια συντεχνιακή οργάνωση, ενώ κατά τον Φεβρουάριο ο Ύψηλάντης αδυνατούσε να αποκαταστήσει την ενότητα στους

46. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Γ', ό.π., 105.

47. Dakin Dougl., *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923* (μτφ. Α. Ξανθόπουλος). 5η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005, 85.

48. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Γ', ό.π., 72-73.

49. Βουρνάς Τάσ., *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., 129.

50. Βουρνάς Τάσ., ό.π., 129.

κόλπους του παλιού Εκτελεστικού.⁵¹ Όλα προμήνυαν ότι η θύελλα των εμφυλίων πολέμων θα ξεσπάσει και πάλι και θα συγκλονίσει το έθνος.

Το νέο Εκτελεστικό προέβη σε παρελκυστικές ενέργειες και δελεαστικές προτάσεις προκειμένου να προσεγγίσει άτομα και ομάδες που θα αντιπαρατάσσονταν απέναντι στη φατρία των Κολοκοτρωναίων. Διαθέτοντας πολιτική πείρα και οικονομική δύναμη, απορρέουσα και από τις διάσπαρτες πληροφορίες περί είσπραξης του δανείου από την Αγγλία, ενίσχυσε την επιρροή του και ενδυναμώθηκε σταδιακά από τις προσχωρήσεις Μοραϊτών προεστών και καπεταναίων, αλλά και Ρουμελιωτών οπλαρχηγών. Σχετικά με τη δράση του νέου Εκτελεστικού ο Φωτάκος παρατηρεί τα ακόλουθα: «Ό,τι έπραττε τό ένα Έκτελεστικόν, τό άλλο κατέστρεφε καί τό έκαμνε κατά τήν άρέσκειάν του. Ή φατρία τοῦ Μαυροκορδάτου, Κουντουριώτη καί Κωλέττη είχε μεθ' έαυτῆς όλους τούς Ρουμελιώτας. Αὔτη έκλωθε καί τόν εμφύλιον πόλεμον, καί τήν καταστροφήν τοῦ Έθνους, διότι έν συντόμῳ έπολέμει τό πνεῦμα τοῦ Έθνους. Έδαπάνησε χρήματα, έδιωργάνισε στρατιώτας μισθωτούς πρός ασφάλειάν της, καί άρχισε νά άπειλῆ τό άλλο Έκτελεστικόν, τό όποῖο ἤτο εἰς τήν Τριπολιτσάν».⁵²

Η Κυβέρνηση του Κρασιδίου, στην προσπάθειά της να προσεγγίσει και να προσεταιρισθεί σημαντικούς οπλαρχηγούς και αγωνιστές της Ρούμελης, δε δίστασε να προβεί σε δελεαστικές προτάσεις, ακόμη και σε δωροδοκίες. Ο Μακρυγιάννης αφηγείται ότι ενώ βρισκόταν στην Τριπολιτσά υπερασπιζόμενος το παλιό Εκτελεστικό στο πλευρό του Γενναίου, η νέα Κυβέρνηση του έστειλε κάποιον Λεωνίδα ο οποίος του πρότεινε πως, αν πάει με το μέρος της, θα του δώσουν διακόσιες χιλιάδες γρόσια. Ο αγωνιστής απάντησε περήφανα πως δεν ξεπουλιέται για τα χρήματα, αλλά πάνω από όλα βάζει το συμφέρον της πατρίδας. Αν ήταν όμως για το καλό της πατρίδας, θα δεχόταν να βοηθήσει και επομένως να συμπαραταχθεί με το μέρος των κυβερνητικών: «Μοῦ λέγει αὐτός (ὁ Λεωνίδα) ὅτι ἔγινε νέα Κυβέρνηση, κι' αὐτή μέ τό Βουλευτικόν μοῦ παραγγέλνουν νά γυρίσω μ' αὐτούς καί μοῦ δίνουν διακόσες χιλιάδες γρόσια. Τούς παραγγέλνω: "τήν δικαιοσύνη ὁποῦχουν ἔτοῦτοι ἔδῶ νά μήν τήν ἔχουν κι' ἐκεῖνοι ἐκεῖ, καί νά κυβερνήσουνε πατριωτικῶς, ὅτι κιντυνεύει ἡ πατρίς· κι' ἐγώ γρόσια δέν θέλω, δέν πουλιῶμαι διά γρόσια· δέν ὀρκίστηκα δι' αὐτά, ὀρκίστηκα διά πατρίδα. Καί ἄν εἶναι διά τήν πατρίδα, δέχομαι νά τήν βοηθήσω ἐγώ· ἀφῆτε με ἑμένα νά τούς διαλύσω

51. Βουρνάς Τάσ., *ό.π.*, 129. Σχετικά με τη συντεχνιακή κίνηση στην Τριπολιτσά με επικεφαλής τον ράπτη Μποταΐτη και 400 μέλη κατευθυνόμενη από την μυστική "Εταιρία της Αδελφότητας" εις βάρος των Κολοκοτρωναίων βλ. αναλυτικά: Σταματόπουλος Τάκ., *Ο εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την Επανάσταση του 1821*, *ό.π.*, 356.

52. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, "Απομνημονεύματα περί της ελληνικής επανάστασης του 1821", Α΄. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 373.

αὐτηνῶν ἐδῶ τήν δύναμή τους ὄλη...».⁵³ Από τα λόγια αυτά του Μακρυγιάννη κατανοούμε ότι είχε ήδη πάρει την απόφαση να ταχθεί στο πλευρό της νέας Κυβέρνησης και την επιλογή του αυτή τη δικαιολογεί ως αποτέλεσμα του ζήλου και της αγάπης του προς την πατρίδα, γιατί ενδεχομένως στάθμισε ότι η νέα ηγεσία θα ενεργούσε προς το συμφέρον της πατρίδας.

Ο Ι. Βλαχογιάννης θεωρεί ως αιτία της απομάκρυνσης του Μακρυγιάννη από την παράταξη των στρατιωτικών της Πελοποννήσου και της συμπαράταξής του με τη νέα Κυβέρνηση Κουντουριώτη τη δυσανεξία του λόγω των αδικιών και της σκληρότητας τους κατά την αδελφοκτόνα διαμάχη: «Τήν δύναμιν τῆς ἐν Πελοποννήσῳ ἀνταρσίας ἀπετέλουν οἱ ἐπισημότατοι τῶν ἐν αὐτῇ στρατιωτικῶν καί πολιτικῶν. Ὁ Μακρυγιάννης ὀλίγους μῆνας διέμεινε μετ' αὐτῶν, πρὸς οὓς ἐν ἀρχῇ εἶχε προσέλθῃ, μετὰ δυσανεξίας πάντοτε συνεργαζόμενος, γογγύζων πρὸς τὰς παραγγελίας αὐτῶν, διαμαρτυρόμενος καί πικρῶς ἐλέγχων τήν ἀδελφικὴν αἱματοχυσίαν, τὰς ἀδικίας καί σκληρότητας. Κατὰ Μάρτιον τοῦ 1824 ὀριστικῶς ἀποσπᾶται ἀπ' αὐτῶν, ὑπακούσας μὲν καί εἰς ἄλλας συμβουλὰς, ἔχων ὅμως ἤδη ἐσχηματισμένην γνώμην περὶ τοῦ ἀδίκου καί ἐπιβλαβοῦς κινήματος αὐτῶν. Τότε προσελθὼν εἰς ἐνίσχυσιν τῆς νεωστὶ συσταθείσης Κυβερνήσεως ὑπὸ τὸν Γ. Κουντουριώτην, καθίσταται ἀποτόμως καί ἄνευ ἐπιφυλάξεως φανερώτατος καί βλαβερώτατος ἀντίπαλος τῶν ἐπὶ βραχὺ ὁμοφρόνων. Ἐν τῇ νέᾳ ταύτῃ ὁδῶ διέμεινε μέχρι τέλους τῆς ἀνταρσίας, συντελέσας σημαντικῶς εἰς τήν καταστολὴν αὐτῆς».⁵⁴

Δε γνωρίζουμε αν οι λόγοι τους οποίους επικαλείται ο Ι. Βλαχογιάννης ευσταθούν ή αν από απειρία ή από συμφέρον ή ενδεχομένως από αισθητήριο και προσωπική κρίση επέλεξε να υπηρετήσει το στρατόπεδο των πολιτικών. Ωστόσο είναι απορίας άξιον πώς δέχθηκε να συμπαραταχθεί με τους πολιτικούς, τον Μαυροκορδάτο, τον Κουντουριώτη και κυρίως τον Κωλέτη, για τον οποίον αισθανόταν μέχρι το τέλος της ζωής του απέχθεια και περιφρόνηση. Επιπλέον προκαλεί εντύπωση πώς αυτός ένας καπετάνιος βρέθηκε στο πλευρό των πολιτικών και ταυτόχρονα πολέμησε με πείσμα την παράταξη των οπλαρχηγών του Μοριά, που την εκπροσωπούσαν οι Κολοκοτρωναίοι. Βέβαια πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι για το σόι των Κολοκοτρωναίων έτρεφε ανέκαθεν μια αντιπάθεια που τον οδήγησε συχνά στη διατύπωση άδικων κρίσεων γι' αυτούς, υπο-

53. Μακρυγιάννης Ιωάν., «Απομνημονεύματα», (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 140.

54. Μακρυγιάννης Ιωάν., Β΄ Αρχεῖον (Εισαγωγή Βλαχογιάννη), Α΄, ό.π., κζ΄-κη΄.

τιμώντας τη μεγάλη συνεισφορά τους στον Αγώνα.⁵⁵ Αρκεί να σημειωθεί ότι στα “Απομνημονεύματά” του δεν επισημαίνει την προσφορά του Θεόδ. Κολοκοτρώνη ως Αρχιστράτηγου των πολεμικών επιχειρήσεων στον Μοριά και το σπουδαίο ρόλο του ως στυλοβάτη της Επανάστασης, αλλά απεναντίας κατηγορεί αυτόν και τους συντρόφους του για πλουτισμό και ανάμειξη σε φατριαστικές ενέργειες και εμφύλιες διενέξεις: «...κι’ αφού ήρθε γυμνός (ὁ Κολοκοτρώνης) εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ πλούτυναν κι’ ἔργιναν Κιαμιλμπέδες αὐτός καὶ οἱ συντρόφοι του, καθημερινῶς δουλεύουν τὴν πατρίδα μ’ ἐφύλιους πολέμους καὶ νέες φατρίες».⁵⁶ Και σε άλλο σημείο σχολιάζει: «ὁ Κολοκοτρώνης ὅμως κι’ ὁ Μεταξάς καὶ οἱ ἄλλοι οἱ τοιοῦτοι καθημερινούς ἐφύλιους πολέμους θέλουν καὶ φατρίες· αὐτῆνοι τίς γέννησαν κι’ ἀπὸ αὐτούς προχώρησαν κι’ οἱ Ἀράπηδες».⁵⁷ Επιπλέον σχολιάζοντας το θάνατο του Πάν. Κολοκοτρώνη λίγο αργότερα μέσα στη δίνη του εμφυλίου πολέμου, γράφει τα εξής πικρόχολα σχόλια: «...θέλησε νὰ τούς πολεμήσει ὁ Πάνος Κολοκοτρώνης καὶ τὸν σκότωσαν. Αὐτὸ εἶναι τὸ αἷμα ὁπού χύθηκε Κολοκοτρωναῖικον διὰ τὴν λευτεριά τῆς Ἑλλάδος...».⁵⁸ Φαίνεται βέβαια πὼς τα αισθήματα ἦταν αμοιβαία, διότι ο Κολοκοτρώνης, επικρίνοντας την επιλογή του Μακρυγιάννη να υπερασπισθεῖ τους πολιτικούς κατὰ τον εμφύλιο, τον κατηγορήσει για προδοσία και ο γιος του Γενναῖος τού παρήγγειλε πὼς, αν πέσει στα χέρια του, θα τον γδάρει ζωντανό: «Οἱ Κολοκοτρωναῖγοι φοβέριζαν ἐμένα, ἂν μὲ πιάσουνε, θὰ μὲ γδάρουνε ζωντανόν».⁵⁹ Δυστυχῶς τέτοιου εἶδους αισθήματα ἀπέχθειας, ἀντιπάθειας, μίσους και ἐκδίκησης εἶχαν καλλιεργήσει ἡ διχόνοια και ὁ διχασμὸς μεταξύ Ἑλλήνων πατριωτῶν και παλιῶν συναγωνιστῶν.

Ὁ Μακρυγιάννης δεν ἐξηγεῖ γιατί ἐγκατέλειψε τὴν πλευρὰ των στρατιωτικῶν και συντάχθηκε με τους πολιτικούς, οἱ οποίοι μάλιστα εἶχαν σφετερισθεῖ τὴν ἐξουσία και παρουσιάζει αὐτὴν τὴν πρωτοβουλία ὡς ἠθική και πατριωτική, ἐνὼ δύναται να ἐκληφθεῖ ὡς μια καιροσκοπική ἐπιλογή που του ἀνοίγε νέες προοπτικές και ευκαιρίες, καθὼς τον ἀπομάκρυνε ἀπὸ τον νεαρό γιο τού Κολοκοτρώνη, με τον οἰοῦν εἶχε ἔλθει σε ρήξη, και ἔτσι παρέκαμπε τα ἐμπόδια για τὴν πραγμάτωση των φιλοδοξιῶν του, τα οἰοῦν

55. Αξίζει να σημειωθεί ὅτι ἀκόμη και οἱ ξένοι εθελοντῆς και φιλέλληνες ἀναγνώριζαν τὴν αἰγλή και τὴν προσφορά του Θ. Κολοκοτρώνη στον Αγώνα. Ὁ H. Lytton Bulwer, που μαζί με τον Hamilton Brown ἦταν οἱ δύο ἐπίτροποι που στάλθηκαν ἀπὸ τὴν Ἀγγλία στην Ἑλλάδα για τὴν ἀποδέσμευση και παραλαβὴ των χρημάτων του δανείου, παρατηρεῖ χαρακτηριστικά ὅτι ὅλη ἡ μοραίτικη ἀγροτιά μιλοῦσε με υπερηφάνεια για τον Θ. Κολοκοτρώνη: «τὸ ὄνομά του βρισκόταν στα χεῖλη ὄλων» βλ. Bulwer H. Lytton, «*An Autumn in Greece*». London 1826, 69-70.

56. Μακρυγιάννης Ιωάν., «*Απομνημονεύματα*», (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ὁ.π., 166.

57. Μακρυγιάννης Ιωάν., ὁ.π., 157.

58. Μακρυγιάννης Ιωάν., ὁ.π., 167.

59. Μακρυγιάννης Ιωάν., ὁ.π., 143.

αντιμετώπιζε έντονα κάτω από τη σκιά και την επιρροή των Κολοκοτρωναίων.⁶⁰ Επιπλέον δεν αναφέρει ως πιθανή αιτία της απομάκρυνσής του από την παράταξη των Κολοκοτρωναίων τα αισθήματα της αντιπάθειας και του ανταγωνισμού που έτρεφε προς αυτούς, ούτε τα πιθανά οφέλη που θα αποκόμιζε από την συμπόρευσή του με την παράταξη των πολιτικών, αλλά επικαλείται ως δικαιολογία το γεγονός ότι από πεποίθηση πάντοτε φρόντιζε να υπακούει στη Διοίκηση και τους Νόμους και να εκφράζει τη νομιμοφροσύνη και την πειθαρχία του προς τις επιταγές της Κυβέρνησης.

Αρχές Φεβρουαρίου του 1824, μετά την προσχώρηση του Παπαφλέσσα στην κυβερνητική παράταξη του Κρανιδίου, ο Μακρουγιάννης εμφανίστηκε να συμμετέχει για τελευταία φορά στις επιχειρήσεις των Κολοκοτρωναίων οι οποίοι προσπαθούσαν να κρατήσουν υπό τον έλεγχό τους την Τριπολιτσά που την πολιορκούσαν οι προεστοί Νοταράς, Λόντος, Ζαΐμης με 3000 αγωνιστές. Παρά το γεγονός ότι ο Κολοκοτρώνης συγκέντρωσε δυνάμεις με τη βοήθεια του Πετρόμπεη, τελικά δεν κατάφερε να ελέγξει την Τριπολιτσά, η οποία περιήλθε στα χέρια των αντιπάλων του. Αλλά και ο Γενναίος, παρά τη βοήθεια που του πρόσφεραν ο Νικηταράς και ο Πλαπούτας, δεν μπόρεσε να αντισταθεί στο Ναύπλιο και αναγκάστηκε μετά από διαπραγματεύσεις με τους Λόντο και Ζαΐμη να τους παραδώσει την πόλη του Ναυπλίου, αρχές Ιουνίου 1824, όπου και εγκαταστάθηκε η νέα Κυβέρνηση. Με τα γεγονότα αυτά έληξε ο πρώτος εμφύλιος πόλεμος με την εξουσία να βρίσκεται υπό τον έλεγχο της συμμαχίας των προεστών, των νησιωτών και των Ρουμελιωτών.⁶¹

Αρχές Μαρτίου του 1824 ο Μακρουγιάννης, ενώ η Τριπολιτσά επολιορκείτο από τον Λόντο και τον Ζαΐμη, εγκατέλειψε τον Γενναίο και αυτομόλησε στο αντίπαλο στρατόπεδο, αφού προηγουμένως είχε έλθει σε σχετικές διαπραγματεύσεις με τους «κυβερνητικούς». Σχετικά με την προσχώρησή του στην παράταξη των κυβερνητικών ο ίδιος παραδίδει ότι πρώτος αυτός άλλαξε στρατόπεδο και τον ακολούθησαν και λοιποί Ρουμελιώτες: «Ἄφοῦ μάθαν ὁ Χατζηχρήστος καί οἱ ἄλλοι ὅτι ἔφυγα ἐγώ (ἀπό τόν Γεν-

60. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρουγιάννη*. 2η έκδ. Στάχυ, Αθήνα 2000, 40.

61. Σχετικά με τα γεγονότα που οδήγησαν στη λήξη του πρώτου εμφυλίου πολέμου βλ. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως, Γ΄*, ό.π., 109-111· Rouqueville Fr., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως: μετάφρασις νέα συμπληρωμένη με 50 χρωματιστάς εικόνας εκ της Πινακοθήκης του Μονάχου*, ό.π., 826· *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ΙΒ΄*. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, 330-335· Βουρνάς Τάσ., *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., 130· Σταματόπουλος Τάκ., *Ο εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την Επανάσταση του 1821, Α΄*, ό.π., 367-370· Παπαρηγόπουλος Κων., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930, ΣΤ΄*, ό.π., 104.

ναῖο), σέ δύο ὄρες ἤρθαν ὅλοι εἰς τόν Ἅγιον Γιώργη, εἰς τό χωριόν ἦταν ἐκεῖ τῆς νέας Διοίκησης τ' ἀσκήρια, ὁ Νοταράς, Λονταῖγοι κι' ἄλλοι. Ἐμεινε ὁ Γενναῖος μέ σαράντα ἀνθρώπους μόνον καί πῆγαν εἰς Τριπολιτζά». ⁶² Ο Ν. Σπηλιιάδης παραδίδει ὅτι ο Χατζηχρήστος λιποτάκτησε πρῶτος καί ἀκολούθησε ο Μακρυγιάννης με ἄλλους Ρουμελιῶτες: «... ὁ Χατζή-Χρῆστος μ' ἑκατόν σαράντα Βουλγάρους, καθώς καί οἱ Ρουμελιῶται Μακρυγιάννης, Ἀναστάσιος Χορμόβας, Σκίπης καί ἄλλοι μέ ὀγδοῆντα περίπου, ἀκούσαντες τάς διαταγάς τοῦ Κουντουριώτου, ἐλιποτάκτησαν καί κατετάχθησαν ὑπό τάς σημαίας του». ⁶³ Σχετικά με τις λιποταξίες αυτές ο Γενναῖος στα “Απομνημονεύματά” του παρατηρεῖ ὅτι ἡ Κυβέρνηση τοῦ Κρασιδίου υποσχόμενη διπλάσια ἀμοιβή ἀπό ὅση ἔδινε ο ἴδιος, κατάφερε νὰ προσελκύσει ὄχι μόνο τους ἐμμισθους στρατιῶτες, που εἶχε ὑπό τις διαταγές του, ἀλλά καί καπεταναίους που ὡς ἐκείνη τῆ στιγμή πολεμοῦσαν δίπλα του, ὅπως ο Μακρυγιάννης καί ο Χατζηχρήστος. ⁶⁴ Ο Γερμανός εθελοντής C.F. Bojons γράφει ὅτι ἡ ἀπειθαρχία των στρατιωτῶν στη μάχη καί οἱ λιποταξίες τους ἀπό το σῶμα που ἀνήκαν ἀποτελοῦσε σὺνηθες φαινόμενο, που το διαπίστωσε ο ἴδιος με τα μάτια του καί το ἀπέδιδε μάλιστα στην ἀδυναμία των καπεταναίων νὰ ἐμπνεύσουν πειθαρχία καί θάρρος στους στρατιῶτες τους. ⁶⁵

Από τον Μάρτιο του 1824 ο Μακρυγιάννης, μετά τῆ λιποταξία του ἀπό τον Γενναῖο, βρισκόταν στην υπηρεσία τῆς ἐθνικῆς διοίκησης. Εἶχε ἐξασφαλίσει τακτικούς μισθοῦς γιὰ τον ἴδιον καί τα παληκάρια του καί προσδοκοῦσε τὴν ἀνοδό του στα στρατιωτικά ἀξιώματα. Ἀκολούθως πήρε διαταγή νὰ συμμετάσχει στις κυβερνητικές δυνάμεις οἱ ὁποῖες θὰ παραλάμβαναν κατόπιν συμφωνίας τὴν Τριπολιτσά ἀπό τους πρῶην συμπολεμιστῆς του που τῶρα ἀποκαλοῦνται «ἀντιπατριῶτες» ἢ «ἀντάρτες». ⁶⁶

Στα “Απομνημονεύματά” του, που τα γράφει κάποια χρόνια μετά, πουθενά δὲν ἀναφέρει ὅτι συντάχθηκε με τὴν Κυβέρνηση γιὰτί διέβλεπε ὅτι ἡ ἐκονομική καί πολιτική ἰσχύς ἦταν με αὐτὴ τὴν παρὰτάξη καί προσδοκοῦσε σε κάποια ὀφέλη, ἀν ἐκμε-

62. Μακρυγιάννης Ἰωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ὁ.π., 142.

63. Σπηλιιάδης Νικ., “Απομνημονεύματα: δια νὰ χρησιμεύσωσιν εἰς τὴν Νέαν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν (1821-1843)”, Β΄. Τυπ. Νικολ. Φιλαδελφέως, Ἀθήνα 1851, 18.

64. Κολοκοτρώνης Γεν., “Απομνημονεύματα” (ἐπιμ. Ἐμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς, Ἀθήνα 1955, 98.

65. Bojons C. F., «Auszug aus dem Schreiben eines deutschen Arztes aus Athen vom 30 Sept. 1822» στο *Taschenbuch für Freunde des Griechischen Volkes, älterer und neuerer Zeit*, Zweiter Jahrgang 1824, Herausgegeben von D.A. Schott und M.Mebold, Christian Friedrich Winter, Heidelberg 1824, 229. βλ. Σιμόπουλος Κυρ., *Πῶς εἶδαν οἱ ξένοι τὴν Ἑλλάδα τοῦ '21*, Β΄ (1822-1823). Ἀθήνα 1980, 341-342.

Επίσης σχετικά με τὴν ἀπειθαρχία των στρατιωτῶν στη μάχη καί τις λιποταξίες βλ. Heideck K., «Βαυαροὶ Φιλέλληνες»: Τα των Βαυαρῶν Φιλέλλήνων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τα ἔτη 1826-1829 (μτφ. ἐκ των Ἀπομνημονευμάτων του Καρ. Βαρώνου Ἰδερκ), *Ἀρμονία*, 1 τχ. 7, 1900, 457- 1 τχ. 9, 1900, 587-588- 1 τχ. 11, 1900, 790-791· Raybaud Max., *Mémoires sur la Grèce pour servir à l'histoire de la guerre de l'indépendance, accompagnés de plans topographiques avec une introduction historique par Alph. Rabbe*, Α΄. Paris 1824, 350-351 & Β΄, 254.

66. Θεοτοκάς Νίκ., *Μακρυγιάννης*, ὁ.π., 43-44.

ταλλευόταν σωστά τις ευνοϊκές συγκυρίες και τις ευκαιρίες που του παρουσιάζονταν κατά τον εμφύλιο πόλεμο. Απεναντίας παρουσιάζει την επιλογή του ως έκφραση νομιμοφροσύνης προς την Κυβέρνηση, ως ευπείθεια προς την «σεβαστή Διοίκηση» και την κεντρική εξουσία και ως αποτέλεσμα της θελήσεώς του και της έγνοιάς του να εργαστεί για τη λειτουργία της Διοίκησης και για την επιβολή και την τήρηση των νόμων.

Σε πολλά σημεία των “Απομνημονευμάτων” εκφράζει την άποψη αυτή, η οποία μάλιστα επανέρχεται ως επωδός: «Αυτό τό ἔθνος σήκωσε ντουφέκι τοῦ Σουλτάνου — καί δέν τό ὑπόταξε. Ἐσεῖς θά τό ὑποτάξετε καί δέν θέλετε Διοίκησιν; Καί ποῖον ἔθνος χωρίς διοίκησιν καί νόμους εὐδοκίμησε καί δέν ἐχάθη; Κι' ἐμεῖς χωρίς νόμους δέν πᾶμε ὀμπρός· καί δέν μᾶς γνωρίζουν καί τ' ἄλλα τά ἔθνη. Θά μᾶς λένε κλέφτες καί παντίδους».⁶⁷ Την ίδια άποψη περί της αναγκαιότητας λειτουργίας της Διοίκησης και των νόμων την επαναλαμβάνει με άλλα λόγια: «Καί διά νά δυναμώση ἡ πατρίς πρέπει νά ἐνωθοῦμε στενά ἐμεῖς καί μ' ὅσους ἄλλους μπορέσουμε. Καί νά εἴμαστε μέ τήν Διοίκησιν καί μέ τούς νόμους, νά δυναμώνουμε αὐτά· ὅτι ἔτσι δυναμώνει γενικῶς ἡ πατρίδα κι' ὄχι τά ἄτομα».⁶⁸ Καί σε άλλο σημείο: «Δέν πάγω πουθενά νά γυμνώσω ἢ νά διατιμήσω κανέναν· ἡ πατρίς μου χωρίς νόμους καί διοίκησιν κιντυνεύει. Πάγω δι' αὐτήνη κι' ὁ Θεός εἶναι ἀρχηγός καί προστάτης τοῦ καλοῦ».⁶⁹ Η υπακοή και η πειθαρχία προς την εκάστοτε Κυβέρνηση εκφράζεται από τον Μακρυγιάννη απερίφραστα: «Διά τήν στερέωση τῆς πατρίδος μου καί νόμους, διά κείνο πεθαίνω, ὄχι διά ἄλλο. Καί οἱ Γύφτοι νᾶχουν τήν Κυβέρνησιν, ἐγώ θά ὑποτάζωμαι».⁷⁰ Ο Μακρυγιάννης είχε κατανοήσει, και κατά τη διάρκεια του εμφυλίου και αργότερα κατά την μετεπαναστατική περίοδο, ότι χωρίς τον έλεγχο της τάξης με την έννοια του νόμου και της καλής διακυβέρνησης τα ιδανικά της Επανάστασης και των αγωνιστών θα διαλύονταν σε χάος, σε μια εσωτερική αναταραχή και σε μια αναρχία, όπου ο καθένας θα επεδίωκε να ικανοποιήσει τα ατομικά του συμφέροντα αδιαφορώντας για το καλό της πατρίδας.⁷¹

Ο Κυρ. Σιμόπουλος υπογραμμίζει ότι η διακήρυξη της πίστης του στην έννοια του κράτους και η εκδήλωση νομιμοφροσύνης προς την εκάστοτε κυβερνητική εξουσία ουσιαστικά αποτελεί απόπειρα να δικαιολογήσει τη συμμετοχή του στον εμφύλιο πόλεμο του 1824-1825. Συνεχίζοντας τονίζει ότι δεν είναι δυνατόν να συγκαλύψει και να δι-

67. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 164.

68. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π., 156.

69. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π., 158.

70. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π., 168.

71. Sherrard Ph., «Στρατηγός Μακρυγιάννης» στο *Δοκίμια για τον Νέο Ελληνισμό* (μτφ. Δήμ. Κωνσταντινου-Χριστοδούλου). Αθηνά, Αθήνα 1971, 155-156 (Σύνορο, 4).

καιολογήσει με αυτόν τον τρόπο την προδοσία προς τους συμμάχους του, την προσχώρηση στην αντίπαλη παράταξη Κουντουριώτη, που είχε «κραταιωθεί από τις λίρες του αγγλικού δανείου» και τις κάθε είδους συναλλαγές που του επέτρεψαν να επωφεληθεί δεόντως και από άσημος καπετάνιος να φθάσει μέσα σε λίγους μήνες στο βαθμό του στρατηγού.⁷² Ο σχολιαστής επισημαίνει ότι τα όσα γράφει ο αγωνιστής για τον οφειλόμενο σεβασμό προς την κρατική εξουσία και για τη συμμόρφωση προς τις κυβερνητικές επιταγές δεν συνάδουν με την μετέπειτα πολιτική δράση και τα έργα του, καθότι δεν σταμάτησε ποτέ να αντιμάχεται φανερά ή κρυφά την εξουσία διαμαρτυρόμενος προς τους κυβερνώντες, οργανώνοντας κινήματα, στάσεις, συνωμοσίες, εξεγέρσεις και ανταρσίες, διεκδικώντας κατ' αυτόν τον τρόπο περισσότερα δικαιώματα και εξουσίες για τον λαό και τους αγωνιστές. Αποτέλεσμα μάλιστα της μυστικής, παράνομης και συνωμοτικής του δράσης ήταν οι διώξεις, οι κατατρογυμοί, οι κατ' οίκον περιορισμοί και οι εις βάρος του δίκες.⁷³

Η άμεση και δραστήρια εμπλοκή του στη δίνη της εμφύλιας αναμέτρησης τον υποχρέωσε εκ των υστέρων να δικαιολογηθεί με μια επιχειρηματολογία μη πειστική και να υπερασπισθεί με σθένος τις καλές του προθέσεις και την ανιδιοτέλεια των πράξεών του, επιρρίπτοντας ταυτόχρονα τις ευθύνες της σφοδρής διαμάχης στους αντιπάλους.⁷⁴ Ο ίδιος ισχυρίζεται ότι εργάζεται υπέρ της επιβολής των νόμων, υπέρ της κατάπαυσης του εμφυλίου πολέμου, υπέρ της ειρήνευσης και υπέρ του συμφέροντος της πατρίδας.⁷⁵ Την ίδια ακριβώς δικαιολογία επιστρατεύει και ο Ι. Βλαχογιάννης στην προσπάθειά του να απενοχοποιήσει τον Μακρυγιάννη και να τον απαλλάξει από τις εις βάρος του κατηγορίες: «Ο ζήλος του Μακρυγιάννη επαναλαμβάνομεν ότι δέν είχε τό ίδιον συμφέρον ή τήν ιδίαν φιλοδοξίαν ως σκοπόν. Έξετέλει μέν τάς διαταγάς τῆς Κυβερνήσεως μαχόμενος κατά τῶν ἀνταρτῶν, διότι ἐνόμιζε τήν ἐκτέλεσιν αὐτῶν ὠφέλιμον εἰς τήν Πατρίδα». ⁷⁶ Και σε άλλο σημείο επισημαίνει: «Ο ὑπέρ τῆς κυβερνητικῆς τάξεως ζήλος αὐτοῦ ἐνομίσθη ὡς ἐμπάθεια πρὸς τοὺς ἀντιπάλους, ὡς ἐπίδειξις δέ ἀφοσιώσεως πρὸς τοὺς ἰσχύοντας ὁμόφρονας. Οὐδεὶς βεβαίως θά τολμήσῃ σήμερον νά ἀποδώσῃ εἰς τόν Μακρυγιάννην ἴδιον συμφέρον ὑποστηρίζοντος τήν Κυβέρνησιν».⁷⁷

72. Σιμόπουλος Κυρ., «Η ιδεολογία του Μακρυγιάννη», *Διαβάζω*, 101, 1984, 51· βλ. επίσης Κυρτάτας Δημ., «Για μια ιστορική ανάγνωση του Μακρυγιάννη», *Τα Ιστορικά*, 3 τχ. 6, 1986, 483.

73. Σιμόπουλος Κυρ., *ό.π.*, 51.

74. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, *ό.π.*, 40.

75. Γριτσόπουλος Τάσ., «Ιστοριογραφία του Αγώνος», *Μνημοσύνη*, 3, 1970–71, 108.

76. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχαίον* (Εισαγωγή Βλαχογιάννη), Α', *ό.π.*, κς'.

77. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, κστ'.

Ο Μακρυγιάννης επιρρίπτει το βάρος των ευθυνών στους αντιπάλους για τους λανθασμένους χειρισμούς και για τις φατριαστικές ενέργειες κατά τον εμφύλιο, ενώ ταυτόχρονα αποδίδει τις δικές του επιλογές και τη δράση του στον πατριωτικό ζήλο. «Δέν αμφιβάλλει διόλου πώς επιτελεί πατριωτικό χρέος καί έντιμη πράξη πολεμώντας εναντίον των «ανταρτών» και των «αντιπατριωτών».⁷⁸ Στη σκέψη και τη συνείδηση του Μακρυγιάννη η οποιαδήποτε παρέμβαση και ανάμειξή του στα πολιτικά πράγματα εκλαμβάνεται και εκτιμάται ως δείγμα του ζήλου του για την πατρίδα και για την υπεράσπιση των ιδανικών του, αλλά των αντιπάλων και ανταγωνιστών του με ευκολία χαρακτηρίζεται φατριαστική.⁷⁹ Διατείνεται ότι εργάζεται υπέρ της κατάπαυσης του εμφυλίου πολέμου, ωστόσο θα ήταν απόλυτα ικανοποιημένος, αν κατόρθωνε να παραμερίσει ή να εξουδετερώσει πλήρως τους αντιφρονούντες προς την ισχυρή Διοίκηση. Δε διαθέτει όμως τη σύνεση να αναλογιστεί ότι θα ήταν δύσκολο, αν παραγκωνιστούν ή εξοντωθούν οι εξεγερθέντες καλώς ή κακώς αγωνιστές, να συνεχιστεί και να δικαιωθεί ο Αγώνας χωρίς τη συμβολή των κύριων συντελεστών του.⁸⁰

Τον ισχυρισμό του Μακρυγιάννη ότι εργαζόταν και ενεργούσε στο πλευρό των πολιτικών και της Κυβέρνησης για την ειρήνευση των πραγμάτων φαίνεται να συμμερίζεται και να ενισχύει και ο Βλαχογιάννης επικαλούμενος το εξής, δικανικού τύπου, επιχείρημα: «Δεδομένων λοιπόν τούτων, ἄς ὑποθετῆ ὅτι ὁ Μακρυγιάννης δέν ὑπεστήριζε τήν Κυβέρνησιν, ὡς ἐκατηγορήθη ὑπό τῶν ἀντιπάλων, ἀλλ' ὅτι μετέβαινε πρὸς τήν ἀντιπολίτευσιν. Ἴδού τό ἀποτέλεσμα: Ἐάν μέν συνετέλει πρὸς τήν νίκην ταύτης, ὥφειλε νά ἐξακολουθήσῃ τόν ἀγῶνα καί μετὰ τήν κατοχήν τῆς ἐξουσίας ὑπ' αὐτῆς ἵνα ἐξουδετερώσῃ καί τῆς νέας ἀντιπολιτεύσεως τήν ἀντίδρασιν.» Ἐμελλε λοιπόν νά συντελέσῃ εἰς τήν ἐπαύξῃσιν καί παράτασιν τοῦ ἐμφυλίου σπαραγμοῦ, ὅστις θανάσιμως ἐπληξέ τήν Ἐπανάστασιν. Ἀφοῦ ὅμως ἀντελήφθη ποῦ ἔκειτο ἡ ἰσχὺς ἐσκέφθη ὡς θά ἐσκέπτετο πᾶς πατριώτης, καί πᾶς πρακτικὸς πολιτικὸς, ὅτι ἐκεῖ ὥφειλε νά προσθέσῃ καί τήν ἰδίαν προσωπικὴν ὑποστήριξιν ἵνα βοηθήσῃ εἰς τήν ταχύτεραν εἰρήνευσιν τῶν πραγμάτων. Τότε δέ πάσῃ δυνάμει ἐπεδόθη εἰς τήν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος αὐτοῦ, τό ὅποῖον ἐνόμισεν ὁμοίως πατριωτικόν ὡς καί τόν πρὸς τοὺς Τούρκους πόλεμον».⁸¹

78. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ὁ.π., 40.

79. Σμπιλίρης Γιώργ., «Οράματα και Θάματα: Προβλήματα σύνθεσης», *Διαβάζω*, 101, 1984, 80.

80. Γριτσόπουλος Τάσ., «Ιστοριογραφία του Αγώνος», *Μνημοσύνη*, ὁ.π., 108.

81. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχαίον*, Α', ὁ.π., κστ'-κζ'.

Επιπλέον ο Μακρυγιάννης θεωρούσε ότι στη δεδομένη κρίσιμη στιγμή της εμφύλιας αναμέτρησης οι μόνοι ικανοί για να αναλάβουν τις υποθέσεις της Διοίκησης και να επιβάλουν τον νόμο είναι οι πολιτικοί άνδρες, γιατί οι Καπεταναίοι «τηρᾶνε τὰ νιτερέσια τους καί πώς νά γυμνώνουν τήν πατρίδα». ⁸² Εξάλλου οι πολιτικοί διακήρυτταν, σύμφωνα με αναφορά του Ν. Σπηλιάδη, ότι η μεταβολή των πραγμάτων, που θα σήμαινε τη συγκέντρωση της εξουσίας στα δικά τους χέρια και στα χέρια των νησιωτών, θα μπορούσε να αποβεί προς όφελος της πατρίδας: «Διά ταῦτα πάντα ἡ φατρία τοῦ Μαυροκορδάτου φρονεῖ ὅτι καί ὁ ἐμφύλιος πόλεμος εἶν' ἀναγκαῖον κακόν, ἐξ οὗ ἔμελλε νά πηγᾶσῃ τόσα καλά γενικά καί μερικά, καί ἐπομένως συνίστησιν πρός ἅπαντας ὡς χρέος πρός τήν πατρίδα καί ἔργον φρονήσεως νά συνδράμωσιν ὅλοι εἰς τήν μεταβολήν τῶν πραγμάτων». ⁸³

Μετά τή λήξη του πρώτου εμφυλίου πολέμου, τη στρατιωτική επικράτηση και την ενίσχυση της κεντρικής εθνικής διοίκησης, των “ξеноφερομένων” πολιτικών Μαυροκορδάτου και Κωλέτη και των Υδραίων μεγαλοκαραβοκυραίων άλλαξε ο συσχετισμός των δυνάμεων. Οι προεστοί του Μοριά συνασπίστηκαν εναντίον της κεντρικής εξουσίας και των Υδραίων εμπόρων για να προασπίσουν την κοινωνική τους θέση, καθώς αισθάνονταν περιθωριοποιημένοι από την νέα εξουσία. ⁸⁴ Η συμμαχία των Κολοκοτρωναίων με τους Δελιγιανναίους, που ηττήθηκε στον πρώτο εμφύλιο, ενισχυόταν τώρα από όλους τους μεγαλοκοτσαμπάσηδες του Μοριά, τους πιο πλούσιους και επιφανείς προκρίτους της Πελοποννήσου. Ωστόσο την ηγετική θέση δεν την κατείχαν πια οι καπεταναίοι αλλά οι «ολιγαρχικοί». ⁸⁵ Ο Ν. Σπηλιάδης μάλιστα χαρακτηρίζει με τον όρο «ολιγαρχικοί» τους προύχοντες του Μοριά και με τον όρο «δημοτικοί» το κόμμα του Κολοκοτρώνη. ⁸⁶ Οι Πελοποννήσιοι προύχοντες, που κατά τον πρώτο εμφύλιο, τήρησαν φιλοκυβερνητική στάση, τώρα πέρασαν σε έναν νέο κύκλο αντιπαράθεσης με την κεντρική εξουσία, προκειμένου να προασπίσουν τα συμφέροντά τους και να διασφαλίσουν το ρόλο και τη θέση τους στη νέα τάξη πραγμάτων, που αμφισβητείται από τις νέες κυρίαρχες κοινωνικές δυνάμεις και τάξεις.

Ο νέος εμφύλιος, που είναι γνωστός και ως πόλεμος των «προεστών», θα πάρει τη μορφή αντίστασης των Πελοποννησίων ενάντια στους «εισβολείς» Ρουμελιώτες που

82. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 156.

83. Σπηλιάδης Νικ., *“Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)”*, Α΄, ό.π., 571.

84. Θεοτοκάς Νίκ., *Μακρυγιάννης*, ό.π., 46-47.

85. Θεοτοκάς Νίκ., ό.π., 47.

86. Σπηλιάδης Νικ., *“Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)”*, Α΄, ό.π., 505.

ήλθαν κατ' εντολή της Κυβέρνησης να ρημάξουν τον τόπο τους και να καταστρέψουν την παράδοσή τους.⁸⁷ Ο Κ. Παπαγιώργης διατυπώνει την άποψη ότι οι αρματολοί της Δυτικής και Ανατολικής Στερεάς ενώθηκαν για να εισβάλουν στο Μοριά, μια περιοχή την οποία φθονούσαν για τη φήμη και τον πλούτο της, και επομένως η εισβολή και ο εμφύλιος δύνανται να θεωρηθούν ως «μία έκστρατεία τῶν φτωχῶν κατὰ τοῦ πλούτου, μιᾶς ἀδικημένης περιοχῆς πού ἤθελε νά ταπεινώσει τήν ὄφρυν τῶν ἀλαζόνων Μοραϊτῶν».⁸⁸ Σύμφωνα με την άποψη του μελετητή, οι Ρουμελιώτες, αντιτάσσοντας τη στρατιωτική τους δύναμη και τα όπλα στον πλούτο των Μοραϊτών, απέβλεπαν κυρίως στις διαρπαγές των περιουσιῶν και στην πολιτική ταπείνωση των Πελοποννησίων και όχι στην εξόντωσή τους.⁸⁹

Ο Μακρυγιάννης, που αφηγείται τα γεγονότα μετά την πάροδο κάποιων χρόνων, αποδίδει σε μεγάλο βαθμό την εμφύλια αναμέτρηση και στις δύο φάσεις της στον «τοπικισμό» τόσο των Ρουμελιωτῶν όσο και των Μοραϊτῶν, που τροφοδοτούνταν από τον μεταξύ τους ανταγωνισμό.⁹⁰ Η σφοδρή σύγκρουση εστιάζεται, κατὰ τον Μακρυγιάννη, στα παράπονα που είχαν οι Ρουμελιώτες από τους καπεταναίους και τους προεστούς του Μοριά που ήθελαν να κάνουν «τους Ρουμελιώτες εἰλωτές τους». Απευθυνόμενος προς τον Καρατάσο και άλλους Ρουμελιώτες καπεταναίους διατυπώνει την ανωτέρω άποψη ως εξής: «Ἐμεῖς ὁ τόπος μας ἐχάλασε, τοῦ κάθε ἐνοῦ, καί κατεξοχή ὁ δικός σας, ὁποῦστε ἀπ' ὄξω... οἱ Πελοποννήσιοι σᾶς θέλουν νά σᾶς ἔχουν ὡς δούλους, μέ τή δύναμή σας νά τηρᾶνε τά νιτερέσια τους, νά γυμνῶνουν τήν πατρίδα, καθώς τό λέπετε, νά παίρνουν τά καλύτερα ὑποστατικά καί νά κάνουν συχνούς ἐφύλιους πολέμους. Καί διά νά χαίρωνται αὐτά ὁπού ἄδραξαν ὅλοι αὐτῆνοι, κάθε ὀλίγον ἐφύλιους πολέμους φέρνουν εἰς τήν πατρίδα καί φατριασμούς, καθώς τό εἶδαμε ὡς τώρα πόσοι ἄνθρωποι σκοτώθηκαν ἀπό μᾶς διά τά κέφια ἐκεινῶν».⁹¹ Και σε άλλο σημείο απευθυνόμενος πρὸς τους Ντρέδες (τους Αρβανίτες της Τριφυλίας και του Δωριῦ), της περιοχῆς Αρκαδίας επισημαίνει: «... ἡ Κυβέρνηση ἔχει τόσα στρατέματα, Καρατασαίους, Καραϊσκάκη, Σουλιῶτες κι' ἄλλους πολλούς κι' ἀπό τ' ἄλλα τά μέρη τά ἔξω. Ὅτι δέν κάψαν τά σπίτια τους ἐκεῖνοι κι' ὄλη ἡ Ρούμελη διά νά σκοτώσετε ἐσεῖς δύο ψωρότουρκους ντόπιους καί νά μᾶς κάνετε κάθε στιμὴ νόμους κι' ἐφύ-

87. Θεοτοκάς Νίκ., *Μακρυγιάννης*, ὁ.π., 47.

88. Παπαγιώργης Κώστ., *Τα καλάκια*. Καστανιώτης, Αθήνα 2003, 188.

89. Παπαγιώργης Κώστ., ὁ.π., 188.

90. Θεοτοκάς Νίκ., *Μακρυγιάννης*, ὁ.π., 47.

91. Μακρυγιάννης Ιωάν., «*Απομνημονεύματα*», (βιβλ. Α', κεφ. ΣΤ'), ὁ.π., 156.

λιους πολέμους και φατρίες δικές σας. Και θά μπούνε μέσα ὅλοι αὐτῆνοι· κι' ἂν δέν βαίνετε ἐσεῖς γνώση, θά σᾶς βάλωμε ἐμεῖς».⁹² Συνομιλώντας με τους ισχυρούς προεστούς του Μοριά, τον Ζαΐμη, τον Λόντο, τον Νοταρά, τους επιρρίπτει ευθύνες για την εμφύλια σύρραξη, της οποίας το τίμημα πλήρωσαν ακριβά με την ίδια τους τη ζωή πολλοί Ρουμελιώτες χωρίς να φτάνει σε τίποτα: «Ἐσύ 'σαι ὁ Ζαΐμης, ἐσεῖς εἴσαστε οἱ Λονταῖγοι, οἱ Νοταραῖγοι και οἱ ἄλλοι σημαντικοί τῆς πατρίδος; Δέν χορτάσετε τόσους μήνους σκοτώνοντας τούς καλύτερους Ἑλληνες διά τά κέφια σας, διά τούς νόμους σας; Τί ἁμαρτίες εἶχαμε ἐμεῖς οἱ δυστυχισμένοι Ρουμελιῶτες νά σκοτωθοῦμε ὅλοι διά τό κέφι σας; Ἐγώ ἔθαφα τόσους Ρουμελιῶτες, και οἱ ἄλλοι τό ἴδιον· κι' ἐκεῖνοι ὁπού σκοτώθηκαν και πληγώθηκαν κι' ἀπό τ' ἄλλο τό μέρος οἱ περισσότεροι ἦταν Ρουμελιῶτες».⁹³

Ο Μακρυγιάννης θεωρεῖ επιπλέον ὅτι οἱ Ρουμελιῶτες θυσιάστηκαν στον Αγώνα της ανεξαρτησίας πολεμώντας γενναῖα κατά των Τούρκων, ανακόπτοντας την πρώτη ορμή των τεράστιων τουρκικῶν στρατιῶν και αναχαιτίζοντας τις επιθέσεις τους, ὥστε αυτές να φθάνουν αποδεκατισμένες ἢ εξασθενημένες νοτιότερα. Πολλοί Ρουμελιῶτες σκοτώθηκαν, ἄλλοι τραυματίστηκαν και οἱ περισσότεροι εἶδαν τις περιουσίες και το βίος τους να καίγονται και να καταστρέφονται ἀπό την μανία του εχθρού. Ὡστόσο οἱ θυσίες τους αυτές δεν εκτιμήθηκαν και δεν αναγνωρίστηκαν ἀπό τους Μοραῖτες οπλαρχηγούς και προεστούς, οἱ οποίοι μάλιστα προέβαιναν σε φατριαστικές και διχαστικές ἐνέργειες: «Ἀφοῦ θέλησε ὁ Θεός νά γίνωμε κι' ἐμεῖς ἔθνος, δι' αὐτό σκλαβώθηκαν οἱ σημαντικοί τῆς Ρούμελης, σκοτώθηκαν, θυσιάστηκαν· ἦταν νοικοκυραῖοι, ἔγιναν διακοναραῖοι· κι' ἄλλοι διά τήν πατρίδα ἔλειψαν και χάθηκαν ὁλότελα. Αὐτοί πρὶν ἀπό τήν ἐπανάστασιν βᾶσταξαν τήν πατρίδα ὅσο νᾶβρη μίαν ἡμέρα ἀρμόδια νά λευτερωθῆ, καθὼς ὁ Θεός φώτισε κι' ἐβρέθη... Οἱ Νακαῖγοι θυσιάσαν εἰς τήν ἐπανάστασιν πραγματικῶς ...και οἱ Σαλωνίτες, οἱ Φηβαῖοι, οἱ Λιδορικιῶτες, οἱ Κραβαρίτες, οἱ Μισολογγίτες, οἱ Βραχωρίτες, οἱ Καρπενησιῶτες και ἀπό τ' ἄλλα τά μέρη τῆς Ρούμελης... ὁ Τοῦρκος τόν κατασκότωνε (τόν Ρουμελιῶτη), τόν κατασκλάβωνε και τόν ἔκαιγε. Πέστε μου ἕνα σπίτι παλιόν εἰς τήν Ρούμελη ὁπού νά μὴν εἶναι χτίριον μοναχά. Πέστε μου πολιτείαν νά μὴν κάηκε και οἱ γές ἔρημες και μπαίρια ὡς τήν σήμερον. Σᾶς εἶπα τίς θυσίες τῆς Ρούμελης. Κι' ἀδικημένη εἶναι κι' ἀφανισμένη. Νόμους γυρεύει και σύστημα νά πάγη ἢ πατρίς ὀμπρός. Ὁ Κολοκοτρώνης

92. Μακρυγιάννης Ιωάν., ὁ.π., 164.

93. Μακρυγιάννης Ιωάν., ὁ.π., 149.

ὅμως κι' ὁ Μεταξάς καί οἱ ἄλλοι οἱ τοιοῦτοι καθημερινούς ἐφύλιους πολέμους θέλουν καί φατρίες».⁹⁴

Ο Κυρ. Σιμόπουλος διαπιστώνει ὅτι ὁ ἀχαλίνωτος τοπικισμός τοῦ Μακρυγιάννη τον ἐμποδίζει νὰ διαμορφώσει μιὰ καθαρή, συνολική καὶ ἐνωτική ἀντίληψη περὶ τῶν ἐθνικῶν καὶ λαϊκῶν προβλημάτων. Ἡ θεώρηση ὅτι υπεράνω ὅλων εἶναι ἡ Ρούμελη καὶ ὁ Ρουμελιώτης τον οδηγεῖ σε μιὰ μονόπλευρη, ἀπλοϊκή ἢ «κοντόφθαλμη» ἐκτίμηση τῶν πραγμάτων. Αὐτός ὁ τοπικισμός - ἴδιον καὶ ἄλλων ἀγωνιστῶν - οδηγούσε συχνά σε ἀκρότητες, σε παροξυσμούς καὶ καλλιεργούσε ἕνα διασπαστικό πνεῦμα καὶ αὐθαίρετες ἀξιώσεις καὶ διεκδικήσεις.⁹⁵ Πράγματι σε μιὰ πρώτη ματιά ὁ Μακρυγιάννης, πέραν ἀπὸ τὸ τοπικιστικό πνεῦμα ποῦ τὸ θεωρεῖ ὡς βασική αἰτία τῆς ἐμφύλιας σύγκρουσης μεταξὺ Ρουμελιωτῶν καὶ Μοραϊτῶν, φαίνεται νὰ μὴν κατανοεῖ σε βάθος ὅτι οἱ ἀντιθέσεις ἦταν μεγάλες καὶ ἀγεφύρωτες ἀνάμεσα στα μεγάλα τζάκια τοῦ Μοριά, ποῦ ἀντλούσαν τὴν ἐξουσία τους ἀπὸ τὴ θέση τους στο κοινωτικό σύστημα κατὰ τὴν προεπαναστατική περίοδο καὶ ἀπὸ τὴ γεωκτησία, καὶ στὴ νέα ἀστική τάξη τῶν νησιωτῶν προκρίτων, ποῦ ἐνισχυμένη οικονομικά, διεκδικούσε τώρα τὴν ἐξουσία. Συμπεραίνουμε μάλιστα ὅτι δὲν εἶχε κατανοήσει τὶς βαθύτερες αἰτίες τῆς ἀντιπαράθεσης, γιατί πολὺ ἀπλοϊκά θεωρεῖ ὡς ἀφορμὴ τοῦ δευτέρου ἐμφυλίου πολέμου ἕνα ἀπλό περιστατικό κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Κουντουριώτης δὲν ἐπέδειξε τὸν ἀρμόζοντα σεβασμὸ πρὸς τὸν Ζαΐμη: «Ἄμα μπήκαμεν εἰς τ' Ἀνάπλι, γύρισαν ὅλοι αὐτῆνοι κι' ἔγιναν ἕνα· καί εἶχαν πρόφασες μεγάλες. Καί ἢ μεγαλύτερη ἦταν ὅτι πῆγε εἰς τό καράβι ὁ Ζαΐμης καί δέν προσηκώθη ὁ Κουντουριώτης· καί δι' αὐτό τό μέγα ἔγκλημα πρέπει νά σκοτωθοῦμε ὅλοι καί νά χαθῆ καί ἡ πατρίς».⁹⁶

Ὡστόσο ὁ Μακρυγιάννης, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἐκτιμήσεις του, μπορεῖ νὰ ἐμφανίζεται ὡς ἀνιδιοτελής, διότι δὲν προσδοκούσε νὰ ἐξασφαλίσει χρήματα ἀπὸ τὴν ἀνάμειξή του στὸν ἐμφύλιο, ἀλλὰ γιὰ τὴν υποστήριξή του πρὸς τὴν Κυβέρνηση τιμήθηκε μετὰ τὴν πρώτη ἀνταρτική περίοδο με τὸ βαθμὸ τοῦ χιλιάρχου καὶ ἔπειτα τοῦ ἀντιστρατήγου.⁹⁷ Τὴν προαγωγή του στὴν ἀντιστρατηγία ἀναφέρει καὶ ὁ ἴδιος ὡς ἐξῆς: «Τότε παραδόθη τ' Ἀνάπλι μέ τό Παλαμήδι καί πᾶνε κι' αὐτῆνοι γυρεύοντας τούς ἄλλους

94. Μακρυγιάννης Ἰωάν., ὁ.π., 156-157.

95. Σιμόπουλος Κυρ., *Ἰδεολογία καὶ ἀξιοπιστία τοῦ Μακρυγιάννη*, ὁ.π., 82.

96. Μακρυγιάννης Ἰωάν., ὁ.π., 149.

97. Σχετικά με τὴν προαγωγή τοῦ Μακρυγιάννη στο βαθμὸ τοῦ ἀντιστρατήγου στὶς 14 Αὐγούστου 1824 βλέπε τὸ σχετικό ἐγγράφο τοῦ Ἐκτελεστικοῦ σώματος: «Τὸ Ἐκτελεστικόν Σῶμα δυνάμει τοῦ § δ' τοῦ νόμου τῆς Ἐπιδάουρου διατάττει: Αὐτὸς ὁ Κύριος Μακρυγιάννης προβιβάζεται εἰς τὸν βαθμὸν τῆς ἀντιστρατηγίας. Βον Τὸ ὑπουργεῖον τοῦ Πολέμου νά ἐνεργήσῃ τὴν παροῦσαν διαταγὴν» βλ. Μακρυγιάννης Ἰωάν., *Β' Ἀρχεῖον*, Α', ὁ.π., 8-9.

εἰς τὴν Καρύταινα. Τότε ἡ Διοίκηση καὶ τὸ Βουλευτικὸν μ' ἔκαμαν ἀντιστράτηγον καὶ μοῦ χάρισαν κι' ἓνα ἄλογον. Κι' ὡς φρουρὰ τοὺς πῆρα καὶ πήγαμε εἰς τ' Ἀνάπλι, Βουλευτικὸν καὶ Ἐκτελεστικόν».⁹⁸ Λίγο πρὶν τὴν προαγωγή του εἶχε προσφέρει νέες ἐκδουλεύσεις καὶ υπηρεσίες πρὸς τὴν Κυβέρνηση με τὸ να δεχθῆι τὴν μετάβασί του στὴν Ὑδρα μαζί με τὸ στράτευμά του γιὰ νὰ καταστρίψει τὴν ἀνταρσία του στόλου. Οἱ Βλαχογιάννης ἀναφέρει σχετικὰ: «Ἀπειλούμενης τότε τῆς Ὑδρας ὑπὸ τῶν ἐχθρικῶν στόλων, πρῶτος ὁ Μακρυγιάννης μετέβη εἰς αὐτὴν κατὰ διαταγὴν τῆς Κυβερνήσεως μετὰ σώματος στρατιωτῶν, διέμεινε δὲ αὐτόθι ἀπὸ τοῦ Ἰουλίου μέχρι ἀρχομένου Ὀκτωβρίου 1824. Ἡ διαγωγή αὐτοῦ ἐν τῇ νήσῳ ἐξόχως τιμᾶ αὐτόν».⁹⁹

Τὴν ἴδια περίπου χρονικὴ περίοδο δρομολογήθηκαν καὶ νέες πολιτικὲς ἐξελίξεις. Μετὰ τὴν παράδοση τοῦ Ναυπλίου ἀπὸ τὸν Πάνο Κολοκοτρώνη στους κυβερνητικούς, ἀρχῆς Ἰουνίου 1824, καὶ τὴν ἐγκατάσταση τῆς Κυβερνήσεως ἐκεῖ, συνήλθε νέα Συνέλευσις, κατὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1824, ἡ ὁποία ξαναδιόρισε πρόεδρο τοῦ Ἐκτελεστικοῦ τὸν Κουντουριώτη καὶ γενικὸ γραμματεὰ τὸν Μαυροκορδάτο. Μέλος τοῦ πενταμελοῦς Ἐκτελεστικοῦ ὀρίσθηκε ὁ Κωλέτης, λόγῳ τῆς μεγάλης ἐπιρροῆς που ἀσκούσε στους Ρουμελιώτες οπλαρχηγούς.¹⁰⁰ Σχετικὰ με τὴ σύνθεση τοῦ νέου Ἐκτελεστικοῦ, τὸν παραγωνισμό τῶν προκρίτων τοῦ Μοριά καὶ τὴν δυσἀρεσκεία τους ὁ Κων. Παπαρηγόπουλος παραδίδει: «Ἄλλ' οἱ πρόκριτοι τῆς Πελοποννήσου οἱ συντελέσαντες εἰς τὴν ταπείνωσιν τοῦ πάλαι ἀρχιστρατήγου ἐνόησαν μετ' ὀλίγον ὅτι οὐδὲν ἄλλο ἔπραξαν ἢ νὰ δημιουργήσωσι νέον κυρίαρχον πολὺ ἐκείνου ἰσχυρότερον. Ὅτε κατὰ Ὀκτώβριον ἐγένετο συνωδὰ πρὸς τοὺς ὑφισταμένους ἄλλοκότους νόμους νέα ἐκλογή Ἐκτελεστικοῦ, ἀνεδείχθησαν πάλιν μέλη αὐτοῦ ὁ Γ. Κουντουριώτης πρόεδρος, ὁ Π. Μπότσης ἀντιπρόεδρος, ὁ Ἀσημάκης Φωτῆλας, ὁ Ἀναγνώστης Σπηλιωτάκης καὶ ὁ Ἰωάννης Κωλέττης, ὃ ἔστιν οὐ μόνον οἱ Πελοποννήσιοι ἐμειονοφήθησαν αὐθις ἐν τῷ Ἐκτελεστικῷ ἀλλ' οὐδεὶς τῶν προεστώτων ὅσοι τοσοῦτο συνετέλεσαν εἰς τὴν καταστολὴν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου περιελήφθη ἐν τῇ ὑπερτάτῃ ἀρχῇ».¹⁰¹ Ὁ Παύλ. Καρολίδης παρατηρεῖ ποια ἦταν τὰ ἀποτελέσματα τῆς επικράτησης στὴν Κυβέρνηση τῶν νησιωτῶν καὶ Ρου-

98. Μακρυγιάννης Ἰωάν., «*Απομνημονεύματα*», (βιβλ. Α', κεφ. ΣΤ'), ὁ.π., 149.

99. Μακρυγιάννης Ἰωάν., «*Β' Ἀρχεῖον*» (Εἰσαγωγή Βλαχογιάννη), Α', ὁ.π., κη'.

100. Dakin Doug., «*Ἡ ἐνοποίηση τῆς Ἑλλάδος 1770-1923*», ὁ.π., 86.

101. Παπαρηγόπουλος Κων., «*Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1930*», ΣΤ', ὁ.π., 104.

μελιωτών: «Αποτέλεσμα τῆς τοιαύτης πράξεως ἦτο ἡ πρὸς τὸν Κολοκοτρώνην προσχώρησις πάντων σχεδὸν τῶν Πελοποννησίων ἀρχηγῶν, οὐ μόνον τῶν στρατιωτικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν πολιτικῶν (Ζαΐμη, Λόντου, Σισίνη και τοῦ Ρουμελιώτου Θ. Γρίβα). Ἡ δυσαρέσκεια δὲ καὶ ἡ ὀργή τῶν ἐκ τῆς Κυβερνήσεως ἀποκλεισθέντων ἰσχυρῶν πολιτευτῶν καὶ ὀπλαρχηγῶν ἦτο τοσαύτω μᾶλλον μεγάλη, διότι τότε ἀκριβῶς εἶχε φθάσει μέγα μέρος τῶν χρημάτων τοῦ ἐν Λονδίνω συνομολογηθέντος δανείου, καὶ δέν ἠνείχοντο οἱ ἄνδρες οὗτοι νά βλέπωσι τάς μυριάδας ἀγγλικῶν λιρῶν διαχειριζομένας ὑπὸ τῶν ἐναντίων».¹⁰² Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα δυσαρέσκειας και αντιδράσεων προεστών και οπλαρχηγών του Μοριά προς την Κυβέρνηση ξέσπασε ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος ο οποίος έμελλε να είναι σφοδρότερος, αγριότερος και οδυνηρότερος του πρώτου.

Ο Η. Lidderdale αποδίδει την απομάκρυνση του Μακρυγιάννη από την παράταξη του Κολοκοτρώνη και του γιου του Γενναίου στη δυσαρέσκεια και την απογοήτευσή του από τις μεθόδους και τις τακτικές των Κολοκοτρωναίων, αλλά και στην επιρροή που δέχθηκε από τον Κωλέτη μετά από πρόσκληση να συνδράμει στην πάταξη της ανταρσίας στο Μοριά και στην ενίσχυση της Εθνικής Κυβέρνησης.¹⁰³

Από τον Οκτώβρη του 1824 ως το τέλος του χρόνου ο Μακρυγιάννης ενεπλάκη και πάλι στον νέο εμφύλιο πόλεμο, όπως αφηγείται ο ίδιος: «Τά 1824 Ὀκτωβρίου 14 ἔλαβα τήν διαταγή νά περιλάβω τούς ἀνθρώπους στήν ὄδηγιάν μου καί νά πάγω – ὅτι δέν προσηκῶθη ὁ Κουντουριώτης εἰς τόν Ζαΐμη· ὅτ' εἶχε ἄλλη δουλειά καί δέν προσηκῶθη εἰς τό καράβι, ἀντάρτης ὁ Ζαΐμης. Πήγαμε στήν Τριπολιτζά· ἐκεῖ συναχτήκαμε ὅλοι νά πᾶμε εἰς τήν Ἀρκαδιά κι' ὁ Παπαφλέσιος μαζί».¹⁰⁴ Οἱ κάτοικοι της Τριφυλίας είχαν αρνηθεί να πληρώσουν φόρους στην Κυβέρνηση και εκείνη έστειλε τον Μακρυγιάννη με 200 ενόπλους και υπό τις διαταγές του υπουργού των Εσωτερικών, Γρηγ. Δικαίου, για να τους χτυπήσει.¹⁰⁵ Επιστρέφοντας από την Ύδρα στο Άργος ο Μακρυγιάννης έλαβε έγγραφο (14 Οκτωβρίου 1824) του Υπουργού Πολεμικών Α. Παπαγεωργίου με την εντολή να φροντίσει για την εσωτερική ευταξία της Επαρχίας μπαίνοντας «εἰς τάς ὀδηγίας καί διαταγὰς τοῦ ἐξοχωτάτου ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτε-

102. Καρολίδης Παύλ., *Σύγχρονος Ἱστορία των Ἑλλήνων και των λοιπῶν λαῶν της Ανατολῆς ἀπό 1821 μέχρι 1921*, Α΄. Ερμής, Αθήνα 1922, 51-52.

103. Lidderdale H., *Makriyannis: the Memoirs of General Makriyannis 1797-1864* (ed.-trans., H.A. Lidderdale, forword C. M. Woodhouse). Oxford University Press, London 1966, 42.

104. Μακρυγιάννης Ιωάν., «*Απομνημονεύματα*», (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ὁ.π., 157-158.

105. Σχετικά με την απείθεια και την άρνηση των Αρκάδιων να εκπληρώσουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις προς την Κυβέρνηση βλ. Σπηλιάδης Νικ., «*Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εἰς την Νέαν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν (1821-1843)*», Β΄ ὁ.π., 147 και Σταματόπουλος Τάκ., *Ο εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την Επανάσταση του 1821*, Α΄, ὁ.π., 416.

ρικῶν Κυρ. Γρηγορίου Δικαίου». ¹⁰⁶ Ακολούθησαν σφοδρές μάχες και συγκρούσεις με τους Αρκάδιους στους Λάκκους της Μεσσηνίας και στον Μελιγαλά. Στο Ναύπλιο η διοίκηση ανέθεσε στον Μακρυγιάννη να προσεγγίσει τους Ρουμελιώτες καπεταναίους και να διαπραγματευθεί μαζί τους, ώστε να πετύχει την κάθοδο των ρουμελιώτικων στρατευμάτων στην Πελοπόννησο προκειμένου να στραφούν κατά των ανταρτών. Ο ίδιος αναφέρει σχετικά: «...μέ προστάζει ἡ Κυβέρνηση νά πάγω εἰς Ἀθήνα νά μπάσω τ' ἀσκέρια μέσα τοῦ Καρατάσου καί Γκούρα... Μέ περικάλεσε πολύ ἡ Κυβέρνηση - ἤξερε ὅτ' εἶμαι φιλιωμένος μέ τούς Καρατασαίους - καί μᾶδωσε καί χρήματα νά μ' ἐλκύσῃ... Ἐλαβα τὴν διαταγή καί κίνησα δι' Ἀθήνα τίς 16 Νοεβρίου 1824». ¹⁰⁷

Εἶναι ολοφάνερο ὅτι οἱ πολιτικοί, ὁ Μαυροκορδάτος και ὁ Κωλέτης, με κάθε τρόπο υποδαύλιζαν τὸν ἐμφύλιο σπαραγμὸ για να ἀποκομίσουν τὰ μεγαλύτερα δυνατὰ οφέλη για τὸν εαυτὸ τους. Σχέδιο τοῦ Κωλέτη υπῆρξε ὁ προσεταιρισμὸς τῶν Ρουμελιωτῶν οπλαρχηγῶν, ὡστε αὐτοὶ με τὰ στρατεύματά τους να πατάξουν στο Μοριά τὴν ἀνταρσία τοῦ Κολοκοτρώνη και τῶν προεστῶν. Ὁ Κωλέτης «...φρονεῖ ὅτι, ἀφ' οὗ ἐξολοθρευθῶσιν ὁ Κολοκοτρώνης καί οἱ προεστοὶ διὰ τῶν Ρουμελιωτῶν, ἤθελε δυνηθῆ δι' αὐτῶν τούτων νά κατακυριεύσῃ αὐτὸς εἰς τὴν Ἑλλάδα». ¹⁰⁸ Προς τὸ σκοπὸ αὐτὸ συνέταξε και ἀπέστειλε προσκλητήριες ἐπιστολές προς τούς Ρουμελιώτες καπεταναίους καλώντας τους να συνδράμουν στην κατάπαυση τῶν ταραχῶν και τῆς ἀνταρσίας, προς υπεράσπιση τῶν νόμων και τῆς Κυβέρνησης, υποσχόμενος βαθμούς, μισθοὺς, τιμές και πλούσια λάφυρα ἀπὸ τούς Πελοποννησίους. Ὁ Καν. Δεληγιάννης διασώζει τὴν προκήρυξη τοῦ Κωλέτη προς τούς Ρουμελιώτες οπλαρχηγούς, προσκλητήριο για εἰσβολή και ἰσοπέδωση τοῦ Μοριά, κήρυγμα ἐμφυλίου πολέμου: «Ἀδελφοί, οἱ Μοραῖτες ἐλύσσαξαν ἀπὸ τὰ πολλά πλούτη, τὰ ὁποῖα ἤρπασαν ἀπὸ τούς Τούρκους τῆς Τριπολιτσᾶς, τοῦ Ναυπλίου, τοῦ Λάλα, τῆς Κορίνθου, τῆς Μονεμβασίας, τοῦ Νεοκάστρου καί τῶν λοιπῶν μερῶν καί ἔγιναν δερεμπεῆδες, καί προσπαθοῦν νά ἀντικαταστήσουν τὸν Κιαμίλμπεην καί τούς λοιπούς μπέηδες καί ἀγάδες. Καί σεῖς τρέχετε αὐτοῦ χωρὶς ψωμί, χωρὶς τσαρούχι, χωρὶς φορέματα, μέ μίαν παλαιόκαπαν, καταβασανίζεσθε. Τί λοιπὸν περιμένετε; Ἄλλην ἀρμοδιωτέραν καί εὐτυχεστέραν διὰ σᾶς περιστάσιν δέν θέλει εὑρετε ποτέ, διὰ νά πλουτίσετε μεγάλοι καί μικροί. Τώρα ἄνοι-

106. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Ἀρχεῖον*, Α', ὁ.π., 9.

107. Μακρυγιάννης Ιωάν., «*Ἀπομνημονεύματα*», (βιβλ. Α', κεφ. ΣΤ'), ὁ.π., 168.

108. Σπηλιᾶδης Νικ., «*Ἀπομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εἰς τὴν Νέαν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν (1821-1843)*», Β', ὁ.π., 151.

ξαν διά σᾶς δύο πηγαί πλούτου, οἱ λίρες τοῦ δανείου καί τά πλούσια λάφυρα τοῦ Μορέως. Τί ἄλλο πλέον ἐπιθυμεῖτε;» ¹⁰⁹ Ακολούθησαν καί ἄλλες παρόμοιες προσκλήσεις προς τοὺς Ρουμελιώτες ἀπὸ τὸν Γεώργιο καὶ Λάζαρο Κουντουριώτη, «δι' ὧν ἐπροσκαλοῦντο νά εἰσβάλουν εἰς Πελοπόννησον καί συλλάβωσιν, φονεύσωσιν ἢ διώξωσι». ¹¹⁰

Μετά ἀπὸ τέτοιου εἴδους προσκλητήρια καὶ μὴ ἀνάλογη κυβερνητικὴ ἐντολὴ ὁ Μακρυγιάννης μετέβη στὴν Ἀθήνα προκειμένου νὰ ἐπηρεάσει καθοριστικὰ τὸν Γκούρα καὶ ἄλλους Στερεοελλαδίτες ὀπλαρχηγούς νὰ κατεβάσουν τὰ στρατεύματά τους στὸ Μοριά γιὰ νὰ καταστρίλουν τὴν «ανταρσία» τῶν Πελοποννησίων. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει στὴν ἀφήγησή του: «Πῆγα εἰς Ἀθήνα, μίλησα πρῶτα τοῦ Γκούρα, ὡς φίλος μου παλιός, τοῦ εἶπα τὴν κατάστασιν τῆς πατρίδος. Δέν δέχτη τελείως. Δέν τῶκρινα ἄλλο, νά τόν βιάσω... Ἀντάμωσα τόν Καρατάσιον καί Γάτζο, τοὺς γενναίους κι' ἀγαθοὺς πατριῶτες. Ἀφοῦ τοὺς ἐξηγήθηκα πῶς εἶναι ἡ πατρίς σ' ἄχλιαν κατάστασιν κι' ὅσα μιλήσαμε στὴν Νύδρα ὅλα αὐτῆνοι οἱ ἐγνωστές τά βαίνουν στὴν ἐνέργεια· καί ἡ πατρίς κιντυνεύει· καί χύνεται ἀθῶον αἷμα, τότε προθύμως ἀποφάσισαν νά μποῦνε. Φέραμε καί τοὺς ἄλλους τοὺς καπεταναίους ἐκεῖ, τοῦ Καρατάσιου· κι' αὐτῆνοι ἦταν πρόθυμοι ὅλοι, οἱ ἀθάνατοι, Ντουμπιώτης, Πηνεῖός, Βελέτζας, Ἀποστολάκης, Ζορμπάς κι' ἄλλοι πολλοί... Τότε ἔρχεται ὁ Γκούρας κι' ἀνταμωνόμαστε ...καί μπαίνει κι' αὐτός». ¹¹¹ Πράγματι οἱ ἀρχικοὶ δισταγμοὶ τοῦ Γκούρα υποχώρησαν μετὰ τὴν παρέμβαση τοῦ Μακρυγιάννη, τὶς προσκλητικὲς ἐπιστολὲς τῶν Κουντουριωταίων καὶ Ὑδραίων προεστών καὶ τὸ ἐγγράφο τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, στίς 13 Νοεμβρίου 1824, με τὸ ὁποῖο ἐκαλεῖτο προς υπεράσπιση τῶν Νόμων νὰ λάβει ὅλα τὰ ὑπὸ τὴν ὁδηγία τοῦ σώματα καὶ τοὺς στρατιώτες καὶ νὰ μεταβεῖ στὴν Κόρινθο. ¹¹² Ὁ Διον. Σουρμελής ἀναφέρει σχετικὰ μετὰ τὴν κινήσει τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῆς Ρούμελης: «Περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ χειμῶνος τοῦ αὐτοῦ ἔτους (1824) συνῆλθον εἰς Ἀθήνας διάφορα στρατιωτικὰ σώματα τῶν ὁποίων ἀρχηγοὶ ἦσαν οὗτοι, Γκούρας, Καρατάσος, Κριεζιώτης, Κατζικογιάννης, Λέκκας, Γάντζος, Ρούκης, Δικαῖος, Χρῆστος Ποριώτης καί Βέργος, οἵτινες ἐπερίμενον διαταγὴν τῆς Διοικήσεως διὰ νά ἐκστρατεύσωσιν ὅπου ἦτον ἀνάγκη». ¹¹³

109. Δεληγιάννης Καν., «Απομνημονεύματα» (ἐπιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης), Β'. Τσουκαλάς & υἱός, Ἀθήνα 1957, 201-202

110. Περραιβός Χρ., «Απομνημονεύματα Πολεμικά» (ἐπιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης), Β'. Τσουκαλάς, Ἀθήνα 1957, 167.

111. Μακρυγιάννης Ἰωάν., «Απομνημονεύματα», (βιβλ. Α', κεφ. ΣΤ'), ὁ.π., 171.

112. Μακρυγιάννης Ἰωάν., Β' Ἀρχεῖον, Α', ὁ.π., 12 (ἐκ τοῦ Ἀρχείου Ι. Γκούρα).

113. Σουρμελής Διον., *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*. 2η ἐκδ. Τυπ. Ἀγγελίδου, Ἀθήνα 1853, 98.

Σχετικά με τη συμβολή του Μακρυγιάννη στη στρατολόγηση των ανωτέρω δυνάμεων με σκοπό την κάθοδό τους στο Μοριά, ο Ι. Βλαχογιάννης επισημαίνει: «Ενισχυομένων όμως των ανταρτών ανά την Πελοπόννησον, διετάχθη άνευ άναβολής νά μεταβή εις Άθήνας και προσκαλέση τον Γκούραν μετ' άλλων στρατευμάτων εις την επαναστατημένην χώραν. Έκπληρώσας επιτυχώς και ταύτην την έντολήν επανήλθεν ίνα μετάσχη και αυτός της έκστρατείας. Πρό αυτής όμως προεβιβάσθη εις στρατηγόν».¹¹⁴ Μετά την νέα προσφορά υπηρεσιών προς την Κυβέρνηση ανταμείφθηκε με προβιβασμό στο βαθμό της στρατηγίας την 1η Δεκεμβρίου 1824.¹¹⁵

Η Κυβέρνηση προκειμένου να δελεάσει και να προσελκύσει με το μέρος της τους καπεταναίους, ώστε να χτυπηθούν οι «αντάρτες» ή «αντιπατριώτες», όπως αποκαλούσαν τους αντιφρονούντες προεστούς του Μοριά, μοίραζε με μεγάλη ευκολία στρατιωτικούς βαθμούς και αξιώματα, ακόμη και σε απειροπόλεμους. Ο Ν. Κασομούλης παρατηρεί: «τά διπλώματα για στρατηγίες και χιλιαρχίες έβγαιναν ώσαν από τον φούρνον».¹¹⁶ Και ο Αμβρ. Φραντζής επισημαίνει ότι «κατάντησε τό έθνος νά έχη υπέρ τάς 12 χιλιάδας άξιωματικούς, εκ των οποίων πολλοί προεβιβάσθησαν εις βαθμούς στρατηγίας, αντιστρατηγίας, χιλιαρχίας, υποχιλιαρχίας μέχρι είκοσιπενταρχίας χωρίς ποτέ νά ρίψωσιν ουδέ καν έν ντουφέκι εις τάς κατ' έχθρων γενομένας μάχας».¹¹⁷

Σε σχετικό άρθρο δημοσιευμένο στα «Ελληνικά Χρονικά» του Μεσολογγίου επισημαίνονται οι μεγάλες αντιθέσεις στη συμπεριφορά των αγωνιστών. Κάποιοι διεκδικούν πρωτεία και αξιώματα δικαίως λόγω της αυτοθυσίας και του ηρωισμού τους στη μάχη, ενώ κάποιοι άλλοι τα διεκδικούν, χωρίς να τα δικαιούνται, με απάτες και προδοσίες: «Τινές των άρχηγών μας όρέγονται τό πρωτεϊον και τό ζητοῦσι από την Πατρίδα μέ τό σπαθίον των, άλλοι δέ προσπαθοῦν νά τό άπαιτήσωσι μέ την άπάτην και μέ τή μυστικότητα...».¹¹⁸

Εκτός από το δέλεαρ των τιμών και των βαθμών δελεαστικά λειτούργησαν και τα χρήματα από το δάνειο που έλαβε η Κυβέρνηση Κουντουριώτη από την Αγγλία. Τα αξιώ-

114. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχείον* (Εισαγωγή Βλαχογιάννη), Α', ό.π., κη'.

115. Σχετικά με την νέα προαγωγή του Μακρυγιάννη στο βαθμό του στρατηγού την 1η Δεκεμβρίου 1824 βλέπε το σχετικό έγγραφο του Εκτελεστικού σώματος: «Τό Έκτελεστικόν Σώμα δυνάμει του § Ν' του Νόμου της Έπιδαύρου διατάπτει: Αον'Ο Άντιστράτηγος Μακρυγιάννης (προβιβάζεται) εις τον βαθμόν της Στρατηγίας. Βον Τό Έπουργεϊον του Πολέμου νά ενεργήση την Διαταγήν ταύτην», βλ. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχείον*, Α', ό.π., 17.

116. Κασομούλης Νικ., «*Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833*», Β'. Τυπ. Α. Βάρσου, Αθήνα 1939-1942, 24-25.

117. Φραντζής Αμβρ., «*Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715, και λήγουσα το 1837*», Β'. Β. Καστόρη & Συντροφία, Εν Αθήναις 1839, 295.

118. Εφ. «*Ελληνικά Χρονικά*», Μεσολόγγι, αρ. φ. 38, 18-7-1824.

ματα και οι δωροδοκίες από κοινού ήταν ικανά κίνητρα για να διαφθείρουν συνειδήσεις και να προσελκύσουν οπλαρχηγούς στην κυβερνητική παράταξη: «Ο κύριος Κωλέττης θέλει χρησιμεύσει μεγάλως... έχει και έπιρροήν μεγάλην κοντά εις τούς στρατιωτικούς Ρουμελιώτας, και τό κυριώτερον είναι και αί λίραι... ένεψυχώθησαν μέ τό φθάσιμον τών λιρῶν και τρέχουσι μέ προθυμίαν και γενναιότητα». ¹¹⁹

Με αυτά και με άλλα μέσα είχαν συγκεντρωθεί αρκετά στρατεύματα υπό την οδηγία μεγάλων Ρουμελιωτών οπλαρχηγών στην Κόρινθο, όπου περίμεναν τις σχετικές κυβερνητικές εντολές. Στο μεταξύ ο Αναγν. Δεληγιάννης και ο Θ. Κολοκοτρώνης από τη Σιλήμνα έγραψαν επιστολή προς τους Ρουμελιώτες στην προσπάθειά τους να αποτρέψουν την εκστρατεία, υποδεικνύοντάς τους μάλιστα να μην αναμειγνύονται στις υποθέσεις του Μοριά: «Ημεῖς μέ τό νά έχωμεν δικαιώματα και ίντερέσσα τῆς πατρίδος μας Πελοποννήσου, έκινήθημεν έναντίον τῆς τυραννίας μερικῶν ατόμων. Και έπειδή είμεθα πατριῶται, δέν έπιθυμοῦμεν νά κινηθῶμεν μεταξύ μας εις έμφύλιον πόλεμον. Όθεν, αν είσθε Έλληνες και πατριῶται, δέν πρέπει νά ανακατευθῆτε εις τά τῆς Πελοποννήσου πράγματα, αλλά νά σταθῆτε αδιάφοροι». ¹²⁰ Και ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, ο πρόεδρος της «Αχαϊκής Εταιρίας των κοτζαμπάσηδων» επιχείρησε να ματαιώσει την εκστρατεία με σχετική επιστολή του προς τον Γ. Κουντουριώτη· εκείνος όμως αρνήθηκε «δικαιολογῶν τόν έμφύλιον πόλεμον και άποδεικνύων αὐτόν αναγκαῖον διά τήν κατάπαυσιν, λέγει, τῶν Πελοποννησιακῶν καταχρήσεων, και προσθέτει, ότι εις τοῦτο εἶναι έτοιμος νά θυσιάσῃ και περιουσίαν και ζωήν». ¹²¹

Οι υποδείξεις τέτοιου τύπου δεν εισακούστησαν και έτσι στις 11 Νοεμβρίου 1824 άρχισε επίσημα ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος από το κέντρο του Μοριά, την Τρίπολη. Από την ημέρα εκείνη και μετά σημειώθηκαν αλλεπάλληλες μάχες, σφοδρές και αιματηρές συγκρούσεις μεταξύ κυβερνητικών και «αντιπατριωτών». Ο Νικηταράς εξεστράτευσε έναντίον του Ναυπλίου, ο Κολοκοτρώνης βάδισε κατά της Τριπολιτσάς, η οποία όμως έπεσε στα χέρια των κυβερνητικών αρχές Δεκεμβρίου του 1824. Ακολουθως ο Νοταράς και ο Λόντος απείλησαν την Ακροκόρινθο. Αρχές Δεκεμβρίου του 1824 τα κυβερνητικά στρατεύματα με επικεφαλής τους Καραϊσκάκη, Γκούρα, Τζαβέλλα, Δράκο και Καρατάσο συγκρούστηκαν με τα στρατεύματα του Λόντου και του Νοταρά στο Κουτσομόδι, όπου τα δεύτερα έπαθαν πανωλεθρία και διαλύθηκαν. Στο Δυτικό Μοριά κοντά στα Καλάβρυτα, οι Μοραΐτες υπέστησαν νέα συντριπτική ήττα. Μέσα στους πρώτους μήνες του 1825 οι Ρουμελιώτες κατατρόπωσαν τους προεστούς του Μοριά και

119. "Αρχείον Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτη", 1821-1832, Γ', ό.π., 406.

120. Εφ. "Φίλος του Νόμου", αρ. φ. 71, 17-11-1824.

121. "Αρχείον του Στρατηγού Ανδρέου Λόντου", 1789-1847, Β'. Αθήνα 1931, 393· "Αρχείον Γ. Κουντουριώτη", Γ', ό.π., 335, 370-372.

οι Υδραίοι εδραιώθηκαν ολοκληρωτικά στην εξουσία. Ο Μοριάς υπέστη λεηλασίες και ολοσχερείς καταστροφές από τα ρουμελιώτικα στρατεύματα, που τον αντιμετώπισαν ως εχθρικό έδαφος.¹²² Κατά τη διάρκεια των συμπλοκών στις κεντρικές επαρχίες της Πελοποννήσου, φονεύθηκε σε μια μικρή αιψμαχία γύρω από την Τρίπολη ο Πάνος Κολοκοτρώνης.¹²³ Ο πατέρας του καταβλήθηκε τόσο πολύ από το θάνατό του, ώστε ζήτησε αμνηστία από την Κυβέρνηση και παραδόθηκε σε αυτήν. Ακολούθως συνελήφθησαν και φυλακίστηκαν στη μονή του προφήτη Ηλία στην Ύδρα, στις 2 Φεβρουαρίου 1825, ο Θεόδ. Κολοκοτρώνης, οι τέσσερις αδελφοί Δεληγιανναίοι, ο Ι. Νοταράς, ο γέροντας Σισίνης και ο γιός του Χρύσανθος και ο ρουμελιώτης Θεόδ. Γρίβας. Ο Ανδρ. Ζαΐμης, ο Ανδρ. Λόντος και ο Νικήτας διέφυγαν στη δυτική Ελλάδα.¹²⁴ Έτσι έληξε ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος με πλήρη συντριβή των Πελοποννησίων και τεράστιες καταστροφές και υλικές ζημιές σε όλη σχεδόν την έκταση του Μοριά.

ii) Το φαινόμενο της λαφυραγωγίας, της ληστείας και του “πλιάτσικου” και η καταδίκη του από τον Μακρυγιάννη.

Κατά το δεύτερο εμφύλιο ο Μακρυγιάννης πολέμησε κυρίως στη δυτική Πελοπόννησο. Τα περιστατικά τα οποία αφηγείται στα “Απομνημονεύματα” είναι πολλά και ενδιαφέροντα για μια «μικροϊστορία του πολέμου».¹²⁵ Ο ίδιος ρίχτηκε στον εμφύλιο με ορμή και λύσσα και πολέμησε τους συμπατριώτες του με φανατισμό και πάθος, όπως

122. Παπαρρηγόπουλος Κων., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930*, ΣΤ΄, ό.π., 105· Βουρνάς Τάσ., *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, ό.π., 140-141. Σχετικά με τις πολεμικές αναμετρήσεις του β΄ εμφύλιου πολέμου βλ. Κορδάτος Γ., *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας* (Νεώτερη Β΄ 1821-1832), 10, ό.π., 427-431· Φωτιάδης Δημ., *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, Γ΄, ό.π., 48-55· *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΒ΄, ό.π., 357-360· Σταματόπουλος Τάκ., *Ο εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την Επανάσταση του 1821*, Α΄, ό.π., 422-433· Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Γ΄, ό.π., 170-174.

123. Αναλυτικά περί του θανάτου του Πάνου Κολοκοτρώνη βλ. Σταματόπουλος Τάκ., *Ο εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την Επανάσταση του 1821*, Α΄, ό.π., 425-426, (σημ. 26)· *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΒ΄, ό.π., 357· Φωτιάδης Δημ., *Η επανάσταση του Εικοσιένα*, Γ΄, ό.π., 48-50.

124. Παπαρρηγόπουλος Κων., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930*, ΣΤ΄, ό.π., 105-106.

125. Θεοτοκάς Νίκ., *Μακρυγιάννης*, ό.π., 50.

Η ιστορική έρευνα από τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 και εξής δεν ασχολείται μόνο με τις ευρείες κοινωνικές αλλαγές, αλλά επικεντρώνεται σε ατομικές υπάρξεις και οι μικροϊστορικές μελέτες της καθημερινής ζωής παίζουν σπουδαίο ρόλο γι’ αυτήν. Σχετικά με τη συμβολή της μικροϊστορίας (microstoria) στην ιστορική έρευνα. βλ. Iggers Georg, *Historiography in the Twentieth century* (μτφ. Παρ. Ματάλας). Νεφέλη, Αθήνα 1999, 134-155 · Thompson Ed., *The making of the English Working Class*. New York 1966, 12 & εξής· Braudel Fern., *The Structures of Everyday Life*, Collins, London 1981· Levi Giov., «On Microhistory», στο Pet. Burke (επιμ.), *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania State University Press, University Park, Pa. 1991, 93 & εξής· Muir Ed. και Ruggiero G. (eds.), *Microhistory and the Lost Peoples of Europe: Selections from Quaderni Storici*. Baltimore 1991.

πολέμησε τους Τούρκους. «Τους αντιμετώπισε μάλιστα με μεγαλύτερο μίσος και καταφρόνηση. Στους Τούρκους αναγνωρίζει ανδρεία και περηφάνια, στους αδερφούς, τους χθесινούς συντρόφους και τώρα θανάσιμους εχθρούς, όχι. Όλοι δειλοί και ανάξιοι. Ο Νικηταράς, οι Κολοκοτρωνάιοι, οι Αρκαδιανοί». ¹²⁶

Εκείνο που είναι εντυπωσιακό και ενδιαφέρον είναι το πάθος, το μίσος και ο φανατισμός με τα οποία περιγράφει τις μάχες εναντίον Ελλήνων πατριωτών του. Συχνά μάλιστα αφηγείται τις συγκρούσεις με μεγαλύτερη εμπάθεια από ότι περιγράφει τις μάχες κατά του εχθρού. Οι νίκες της παράταξής του στον εμφύλιο περιγράφονται με θριαμβευτικό τόνο, με τάση αυταρέσκειας και αλαζονείας. Πανηγυρίζει για τη γενναιότητα των συντρόφων του, υποτιμά και αδικεί τους αντιπάλους. ¹²⁷ Τη μάχη στη Νταλαμανάρα εναντίον του Νικήτα, του Κολιόπουλου και του Γενναίου την περιγράφει ως εξής: «Πολεμούσαμε νύχτα και ημέρα ...και σκοτωθήκανε κι' από τά δυό μέρη... και κολώντας άπάνου τούς βαρούγαμε εις τό κρέας· κι' άφησαν τό χωριόν ...Τούς ριχτήκαμε άπάνου τους και τούς τζακίσαμε και τούς πήγαμε κυνηγώντας ώς κοντά εις τόν Μέρμπακα ... από τρίχα γλίτωσε (ό Νικηταράς)... Πήρα τούς σκοτωμένους και τούς έθαψα...». ¹²⁸ Σε ακόλουθη συμπλοκή στην Παναγιά του Άργους αφηγείται: «...όμως τούς τζακίσαμε και τούς πήραμε όμπρός· τούς πιάσαμε όλα τους τά φορτώματα και τούς κολλήσαμε εις τό πέρα βουνό όλους... Πλήρωσα παιδιά έλεύτερα και κεφάλωσαν από πάνου τους... Τότε πήραν τό φύσημά τους...». ¹²⁹ Καμιά νίκη κατά των Οθωμανών δεν περιγράφεται με τόση ζωντάνια, έπαρση και θριαμβολογία από τον Μακρυγιάννη όσο η νικηφόρα μάχη, υπό τις διαταγές του Παπαφλέσσα, κατά των Αρκαδινών στους Κωνσταντίνους και στον Μελιγαλά της Μεσσηνίας: ¹³⁰ «Βγάλαμε τά μαχαίρια, σκοτώσαμε τόν μπαϊραχτάρη τους, πήραμε τό μπαγιράκι τους, σκοτώσαμε και άλλους πέντ' έξι, πιάσαμε και καμπόσους ζωντανούς και τούς κυνηγήσαμε πέρα από τό Μπούγα. Μ' εκείνη τήν όρμή ριχτήκαμε και τών άλλουνών... και τούς δίνομε ένα τζακίσμα και τούς πήγαμε κυνηγόντα ώς τό Καλυβοχώρι, όπουνοι λωβιασμένοι, κι' εκεί τούς άφήσαμε. Οί άνθρωποί μου πήραν λάφυρα πολλά, όταν τούς χαλάσαμε, κι' από κείνους κι' από όσους δέν φταΐγαν... Χαλάγοντας αυτούς ριχτήκαμε και εις εκείνους όπου ήταν εις τόν Παπαφλέσια· τούς πήραμε τίς πλάτες και τζακίστηκαν ... τούς χτύπησα κι' έγώ από μπρός κι' εκείνοι από τίς πλάτες και τούς χαλάσαμε άπ' ούλα εκείνα τά μέρη· και τούς ριχτήκαμε μέσα εις τούς Κωσταντίνους. Τούς χαλάσαμε κι' εκεί και πιάσαμε ζωντανούς, τούς πήραμε τά πραχτικά τους κι' όλα

126. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ό.π., 40.

127. Σιμόπουλος Κυρ., ό.π., 41.

128. Μακρυγιάννης Ιωάν., «*Απομνημονεύματα*», (βιβλ. Α', κεφ. ΣΤ'), ό.π., 148.

129. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π., 148-149.

130. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ό.π., 41.

τους τ' ἀναγκαῖα καί τούς πήγαμε κυνηγώντα ὡς τήν ἄλλοῦ ψηλότερη ράχη...».¹³¹ Με την ίδια εμπάθεια και τάση εκδίκησης αναφέρεται σε μια σύγκρουση στο Μελιγαλά: «Ἐκεῖ μᾶς πλάκωσε ὁ Μητροπέτροβας, μᾶς ντουφέκισε· τόν πήραμε μέ τά μαχαίρια καμπόσο κυνηγώντας. Ἐπιασα μέ τρόπον τούς σημαντικούς τοῦ χωριοῦ καί τούς ἔδεσα κι' ἐκείνους, πῆρα τούς λαβωμένους ὁποῦχα εἰς τίς κούλιες τοῦ Μελιγαλαῖ, ἔστειλα ἕναν χωριάτη καί εἶπε τοῦ Μητροπέτροβα, ἄν ἔβγουν καί μᾶς ντουφεκίσουνε, θά τούς κόψω ὅλους τούς δεμένους».¹³²

Η βιαιότητα, η βαναυσότητα και η εκδικητικότητα απέναντι στους αντιπάλους, που χαρακτηρίζει την αφήγηση του Μακρυγιάννη, φέρνει στη μνήμη τις σελίδες του Θουκυδίδη, από το βιβλίο Γ' 82 των Ιστοριών, περί παθολογίας του πολέμου, όπου αναφέρεται στον εμφύλιο πόλεμο στην Κέρκυρα: «Ἀρχισε λοιπόν ο εμφύλιος πόλεμος στις πολιτείες ... ακόμη και τη συνηθισμένη σημασία που είχαν οι λέξεις για τα πράγματα την ἄλλαζαν κατά πῶς τους ἄρεσε... κοντολογίς ὅποιος προλάβαινε ἐκείνον που μελετούσε να κάνει κάποιο κακό, επαινόταν, καθώς και αὐτός που παρακινούσε στο κακό ἄλλον που δεν εἶχε σκεφθεῖ να κάνει. Ἀκόμη και οι συγγενεῖς ἔγιναν πιο ξένοι ἀπό τους κομματικούς συντρόφους, επειδή οι ομοϊδεάτες ἦταν πιο πρόθυμοι να αποτολμοῦν ἀδίστατα τα πάντα· γιατί τα κόμματα αὐτά δεν ἔγιναν για να ἐπιδιώκουν ωφέλεια των μελών τους σύμφωνα με τους νόμους που ἴσχυαν, ἀλλά για να ικανοποιήσουν την πλεονεξία τους ἀντίθετα με τους ὁρισμούς τους... Αἰτία για ὅλα αὐτά εἶναι η φιλαρχία ἀπό πλεονοξία και φιλοτιμία· ἀπ' αὐτά τα δυο και η παθιασμένη προθυμία καθεμιάς μερίδας, ὅταν ἄρχισαν τις διαμάχες, να υπερισχύσει... Και επειδή με κάθε μέσο ἀγωνίζονταν μεταξύ τους για το ποιος θα υπερισχύσει, ἀποτόλμησαν τα πιο φοβερά πράγματα και ἐπιδίωξαν ἀκόμη μεγαλύτερες ἀντεκδικήσεις, ἐπιβάλλοντάς τες ὄχι στο σημεῖο που ἐπέτρεπε η δικαιοσύνη και το συμφέρον της πολιτείας ἀλλά βάζοντας ὄριο σ' αὐτές, ὅτι κάθε φορά νόμιζαν πως θα ικανοποιούσε την παράταξή τους».¹³³ (μτφ. Ἀν. Γεωργοπαπαδάκου).

131. Μακρυγιάννης Ιωάν., «*Απομνημονεύματα*», ὁ.π., 163-164.

132. Μακρυγιάννης Ιωάν., ὁ.π., 167.

133. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι* (III, 82): «Ἐστασίαζέ τε οὖν τά τῶν πόλεων... Καί τήν εἰωθεῖαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τά ἔργα ἀντήλλαξαν τῇ δικαιοῦσει... Ἄπλῶς δέ ὁ φθάσας τόν μέλλοντα κακόν τι δρᾶν ἐπηνεῖτο, καί ὁ ἐπικελεύσας τόν μή διανοούμενον. Καί μήν καί τό ξυγγενές τοῦ ἑταιρικοῦ ἀλλοτριώτερον ἐγένετο διά τό ἐτοιμότερον εἶναι ἀπροφασίστως τολμᾶ· οὐ γάρ μετά τῶν κειμένων νόμων ὠφελίας αἰ τοιαῦται ξύνοδοι, ἀλλά παρά τούς καθεστῶτας πλεονεξία... Πάντων δ' αὐτῶν αἴτιον ἀρχή ἢ διά πλεονεξίαν καί φιλοτιμίαν· ἐκ δ' αὐτῶν καί ἐς τό φιλονικεῖν καθισταμένων τό πρόθυμον... παντί δ' τρόπῳ ἀγωνιζόμενοι ἀλλήλων περιγίγνεσθαι ἐτόλμησάν τε τά δεινότατα ἐπεξῆσάν τε τάς τιμωρίας ἔτι μείζους, οὐ μέχρι τοῦ δικαίου καί τῇ πόλει ξυμφόρου προτιθέντες, ἐς δέ τό ἑκατέρους που αἰεὶ ἡδονήν ἔχον ὀρίζοντες...». Το ἀνωτέρω ἀπόσπασμα ἔχει ληφθεῖ ἀπό την ἐκδοσὶν: Thucydides, *Historiae Γ'* (επιμ. Henricus Stuart Jones), (Tomus Prior), (III, 82). Oxford University Press, Oxford 1963 (Oxford Classical Texts). Η μετάφραση ἔχει ληφθεῖ ἀπό την ἐκδοσὶν: Θουκυδίδης, *Θουκυδίδης Ιστορία* (μτφ. - σχολ. Ἀν. Γεωργοπαπαδάκος) Α'. Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσ/νίκη 1982.

Ο Θουκυδίδης υπογραμμίζει τα δεινά του εμφυλίου πολέμου, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται η αλλοίωση του ανθρώπινου χαρακτήρα, η επαύξηση της πλεονεξίας και της φιλοδοξίας του ατόμου λόγω της δίψας για την εξουσία. Άλλο κύριο χαρακτηριστικό του εμφυλίου πολέμου είναι η σκληρότητα, η εκδίκηση, η στυγνή βία και η εξόπωση του αντιπάλου, ομοεθνούς και ομοπάτριου, στο όνομα του κομματισμού και του φατριασμού. Πέραν των όσων επισημαίνει ο Θουκυδίδης, οι υλικές καταστροφές, οι ερημώσεις και οι λεηλασίες των πόλεων, οι αρπαγές και οι ληστείες, το “πλιάτσικο” και η λαφυραγωγία είναι άλλες θλιβερές συνέπειες των εμφύλιων αναμετρήσεων.

Ειδικά η λαφυραγωγή του εχθρού και η συλλογή από τους νικητές μεγάλου μέρους λαφύρων ή «λειών του πολέμου» από το πεδίο της μάχης αποτελεί μια συνήθεια πανάρχαια που κάνει την εμφάνισή της και σε όλες σχεδόν τις συγκρούσεις και τις πολεμικές αναμετρήσεις εναντίον των Τούρκων, αλλά και στις εμφύλιες διαμάχες κατά τη διάρκεια του Αγώνα της ανεξαρτησίας. Ο εχθρός φονεύεται, λαφυραγωγείται, διαπομπεύεται ή αιχμαλωτίζεται, ανεξάρτητα αν είναι Τούρκος ή Έλληνας. Δε γίνονται διακρίσεις στον πόλεμο, όπως παρατηρεί σχετικά ο Γεν. Κολοκοτρώνης: «... έσκοτώθησαν και έζωγρήθησαν τινές και από τά δύο μέρη και ό Γρίβας είδε, ότι δέν δύναται νά βλάψη τόν Γενναΐον...»¹³⁴

Η δίψα και η μανία των στρατιωτών για την εξασφάλιση των λαφύρων οδηγεί ακόμη και σε φαινόμενα απειθαρχίας ή λιποταξίας από τους αρχηγούς τους, όταν εκείνοι δεν τους παρέχουν αυτό το ισχυρό κίνητρο. Συχνά οι οπλαρχηγοί αναγκάζονται να δεσμεύονται απέναντι στους αγωνιστές με υπόσχεση για εξασφάλιση διπλού μεριδίου από τα λάφυρα, προκειμένου να τους δελεάσουν για να εκστρατεύσουν μαζί τους.¹³⁵ Ο Γερμανός αξιωματικός Karl Theodor Striebeck σημειώνει ότι, σύμφωνα με τους στρατιωτικούς κανονισμούς της εποχής, ο κάθε αγωνιστής υποχρεούνταν να παραδίδει τα μισά λάφυρα στον καπετάνιο του.¹³⁶

Τη λαφυρομανία των αγωνιστών καυτηριάζει και η χειρόγραφη εφημερίδα «Αιτωλική» (Μεσολόγγι, αρ. φ. 1, 3 Αυγούστου 1821) προτρέποντάς τους να διαθέτουν τα λάφυρα για την ενίσχυση του Αγώνα, και όχι για το προσωπικό τους όφελος: «Τί τρέχετε λαφυραγωϋντες και δέν αποφασίζετε νά εξοδεύσετε όλας τάς ουσίας εις προ-

134. Κολοκοτρώνης Γεν., “Απομνημονεύματα” (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς, Αθήνα 1955, 219.

135. Ευμορφόπουλος Διον., Ανέκδοτον απόσπασμα εκθέσεως, εφ. “Εβδομάς”, 20 -5-1884· Ευμορφόπουλος Διον., “Απομνημονεύματα” (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς, Αθήνα 1957, 13.

136. Striebeck Karl Th., *Mitteilungen aus dem Tagebuch eines Philhellenen. Nach dem Manuscript des Lieutnant Striebeck bearbeitet von Fr. Lindes*. Hannover 1828, 136 στο Σιμόπουλος Κυρ., *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21, Β' (1822-1823)*. Αθήνα 1980, 334 (σημ. 30).

μήθειαν τοῦ πολέμου; Θαρρεῖτε πῶς τά πλούτη ἤμποροῦν νά σώσουν τήν πατρίδα, ἢ νά φυλάξουν ἐσᾶς κατά μέρος, τούς ταῦτα συναθροίζοντας;» Και σε ἄλλο σημείο προτρέπει τους στρατηγούς και τους στρατιώτες να μην αποβλέπουν στα λάφυρα: «Οἱ στρατηγοί καί στρατιῶται, μήν ἀποβλέπετε πλέον εἰς λάφυρα, ὅτι ἀμαυρώνουν τάς ἀνθραγαθίας σας καί ἐμποδίζουν τήν πρόοδόν σας, ἀλλ' εἰς κάθε στρατόπεδον δι-ορίσατε ἕναν ἔφορον τῶν λαφύρων νά τά συνάζη καί νά τά διαμοιρασθῆτε ἐν καιρῷ τῷ προσήκοντι, ἔχοντας πάντοτε κατά νοῦν νά ἀφήσετε καί ἕνα μέρος διά τήν κάσσαν τήν προμηθεύουσαν τόν πόλεμον». ¹³⁷

Παρά τις σχετικές παραινέσεις ἀκόμη και ἀπό τον Τύπο καθ' ὅλη τη διάρκεια της Επανάστασης, κατά το δεύτερο κυρίως ἐμφύλιο πόλεμο στο Μοριά σημειώθηκαν ἀπό τα ρουμελιώτικα στρατεύματα ὄχι μόνο λαφυραγωγίες ἀλλά ποικίλες λεηλασίες, ἀρπαγές περιουσιῶν, καταχρήσεις, ἀναίσχυντες πράξεις βίας και “πλιατσικολόγημα” εἰς βάρος ἀντιπάλων και ἀντιφρονούντων Μοραϊτῶν. Γαῖες ἐρημώθηκαν, οἰκίες πυρπολήθηκαν, ἐκλάπησαν ὑπάρχοντα, λεηλατήθηκαν περιουσίες και ο Μοριάς ἀφανίσθηκε και ἰσοπεδώθηκε ἀπ' ἀκρῆ σ' ἀκρῆ.

Σημαντικές εἶναι οἱ μαρτυρίες διαφόρων ἀπομνημονευματογράφων για τις ζημιές και τη λαφυραγωγία των Ρουμελιωτῶν στην Πελοπόννησο. Ο Ι. Γκούρας με τα ἀσκήρια του - γνωστός για τη βιαιότητα, την ἀρπακτικότητα και τη φιλοχρηματία του - σκορπούσε τον τρόμο και τη φρίκη στο πέρασμά του. Ο Χρ. Περραιβός, που βρισκόταν μαζί του, γράφει χαρακτηριστικά: «Ὁ Γκούρας εἰσῆλθεν εἰς Πελοπόννησον μέ τό πῦρ, ἀρπαγήν καί κολαστήρια· ἰκανήν ποσότητα χρημάτων ἤρπασε διά τῆς βίας... τάς δέ καταχρήσεις τῶν ὑπό τήν ὄδηγίαν του ἀίσχρόν ἐστί καί λέγειν» [...]. «Ἡ ἄκρα φιλαργυρία του ἔσβενεν ἐκ τῆς καρδίας του πᾶσαν συναίσθησιν τιμῆς». ¹³⁸ Ὅταν μάλιστα πολιορκήσε τα Τρίκαλα της Κορινθίας, ἐπίασε τον Ι. Νοταρά και τον γέρο πατέρα του, τον ὁποῖον, ἀφού βασάνισε και του ἀπέσπασε τρεῖς χιλιάδες χρυσά φλουριά Βενετίας, τον ἀνάγκασε να υπογράψει διαθήκη με την ὁποία ἀποκλήρωνε τα παιδιά του και καθιστοῦσε αὐτόν γενικό κληρονόμο της κτηματικής του περιουσίας. ¹³⁹ Σχετικά με το περιστατικό αὐτό ο Διον. Κόκκινος γράφει ειρωνικά: «Μέ αὐτάς τάς τερατώδεις πράξεις ἤρχισεν ὁ Γκούρας παρόντος καί τοῦ Κωλέττη τήν ὑπέρ τῆς ἀναστηλώσεως τῶν νόμων ἐκστρατεῖαν του εἰς τήν Πελοπόννησον». ¹⁴⁰

137. Κουμαριανού Αικ., *Ὁ Τύπος στον Αγώνα (1821-1827)*, Α'. Ἐκδοτική Ερμής Ε.Π.Ε., Αθήνα 1971, 10-11.

138. Περραιβός Χρ., *Ἀπομνημονεύματα Πολεμικά*, Β', ὁ.π., 169-170, 171.

139. Φωτιάδης Δημ., *Ἡ Επανάσταση του Εικοσιένα*, Γ', ὁ.π., 54.

140. Κόκκινος Διον., *Ἡ Ἑλληνική Επανάστασις*, Η'. Μέλισσα, Αθήνα 1958, 285.

Ο Φώτ. Χρυσανθόπουλος ή Φωτάκος περιγράφει το δράμα που έζησε ο Μοριάς ως εξής: «Όθεν επέρασαν ό λεγόμενος στρατός τής Διοικήσεως, έχυσε τόν σπόρον τής διχονοίας και τοῦ έμφυλίου σπαραγμοῦ. Η συρροή τῶν έξωθεν έλθόντων ξένων... ή διαγωγή, τήν όποίαν έτήρησεν εις αυτά ...ή αύξηθεισα δύναμις αυτών, έφεραν τήν διαίρεσιν τοῦ έθνους, ήτις έξασθένησε τό έθνικόν πνεῦμα και τήν έθνικήν δύναμιν ... άγρίευσαν και αύξησαν τά πάθη τῶν Έλλήνων, ενισχύθη ή κατάχρησις, και οι άνθρωποι έδόθησαν εις τάς άσωτίας». ¹⁴¹ Και σε άλλο σημείο: «Όταν δέ ήλθαν οι άδελφοί μας Έλληνες εις τήν Πελοπόννησον μᾶς έκαμαν περισσότερα κακά από τους Τούρκους. Τόπος δέν μᾶς έμεινεν ελεύθερος... Αντί νά εκδικηθοῦν αυτους τους Τούρκους, έξεδικήθησαν ήμᾶς». ¹⁴² Αναφερόμενος στη βία των στρατευμάτων του Γκούρα και των λοιπών οπλαρχηγών επισημαίνει: Ο Κωλέτης «διέταξεν αυτόν (τόν Γκούρα) νά έξέλθη εις τήν Πελοπόννησον, νά τήν ραβδίση και νά τήν τιμωρήση ως άντάρτιδα». ¹⁴³ Και συνεχίζοντας γράφει: «Τούτων γενομένων, τά στρατεύματα τοῦ Γκούρα και τῶν λοιπῶν τής Διοικήσεως όπλαρχηγῶν έδόθησαν εις τήν μέθην και εις τάς άλλας ήδονάς και άρπαγάς. Όλην δέ σχεδόν τήν Πελοπόννησον έγύρισαν άδικακρίτως συλλαμβάνοντες, καθώς έλεγαν, άντάρτας και τιμωροῦντας αυτους ως τοιούτους, έπειτα τους απέστειλλον εις Ναύπλιον, αν και πολλοί έξ αυτών δέν ήσαν άντάρται, και δέν ανήκον εις καμμίαν μερίδα πολιτικήν, άλλ' ήρκει μόνον, ότι οι συλλαμβανόμενοι ήσαν Πελοποννήσιοι». ¹⁴⁴ Σε άλλο σημείο αναφέρεται στο "πλιάτσικο" στο οποίο επιδόθηκαν τα στρατεύματα της Διοικήσεως: «Έπειτα έξαπλώθησαν μέσα εις τήν Πελοπόννησον πολλά στρατεύματα τής Διοικήσεως, και έκαμαν πολλές καταχρήσεις, διότι δέν αφήκαν καμμιάς γυναικός σκουλαρίκια, ούτε κασέλα κλειδωμένην. Οι στρατιῶται δέ οὔτοι ήσαν κακοήθεις και βλάσφημοι εις τόν Θεόν και αυτοί και οι καπεταναῖοι των, διά τοῦτο όχι μόνον τους ανθρώπους, αλλά και τά εκκλησίας έγύμνωσαν...». ¹⁴⁵ Μια επιπλέον μαρτυρία του αναφέρεται στη λαφυραγωγία της Κερπινής, περιοχής των Καλαβρύτων, όταν μπήκαν σε αυτήν τα κυβερνητικά στρατεύματα: «Οί δέ στρατιῶται τοῦ Καραϊσκάκη και οι Σουλιῶται εισβαλόντες εις τήν κωμόπολιν Κερπινήν έλαφυραγώγησαν αυτήν και τήν οικίαν τοῦ Ζαίμη, τά δέ πράγματα και τά ένδύματα αυτοῦ τά έβαλαν εις δημοπρασίαν, και ό κήρυξ φωνάζων χλευαστικῶς έλεγε· πωλεῖται τό φουστάνι τής Ζαίμαινας, και άλλα τοιαῦτα προς εμπαιγμόν έλεγεν». ¹⁴⁶

141. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, "Απομνημονεύματα: περί της ελληνικής επανάστασεως του 1821", Β', ό.π., 20.

142. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, ό.π., 25.

143. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, Α', ό.π., 405-406.

144. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, Β', ό.π., 11-12.

145. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, Α', ό.π., 406-407.

146. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, ό.π., 407.

Ο Φωτάκος αναφέρεται επίσης στις παράλογες απαιτήσεις των στρατιωτών, οι οποίοι αξίωναν από τους Μοραίτες να τους εξασφαλίσουν περιέργα και αλλόκοτα εδέσματα, για να τους ταλαιπωρούν και να τους βασανίζουν: «Οἱ στρατιῶται τοῦ Ἐκτελεστικοῦ δέν ἔβαλαν σύνορον διά νά διακρίνουν διά τούτου τόν φίλον καί τόν ἐχθρόν τῆς Διοικήσεως· ἤρκει μόνον, ὅτι ὅλοι ἦσαν Μωραῖται καί ὅλους τούς ἐγύμνωναν, καί τούς ἐκαταφρόνουν. Δέν ἄκουε τις τότε ἄλλο τίποτε, παρά στεναγμούς, χουχουλητά καί κλάυματα. Οἱ δέ στρατιῶται διά νά βασανίζουν τόν κόσμον περισσότερο, εἰς τά σπῖτια ὅπου κατέλυαν ἐζήτουν ἀπό τούς οἰκοδεσπότας σουσάμι ψητόν εἰς τήν σούβλαν, αὐγά ψητά εἰς τήν σούβλαν, γάλα εἰς τήν σούβλαν, ψητόν καί ζάχαρη, ἐλιάς τηγανισμένας, χαβιάρι ἔγκαιρον διά τήν ὄρεξιν, καί ἄλλα τοιαῦτα ἀλλόκοτα καί ἀσυνήθιστα φαγητά εἰς τήν Πελοπόννησον, τά ὅποια οἱ χωρικοί δέν ἦτο δυνατόν νά ἔχουν, καί πολύ διά τοῦτο ὑπέφεραν. Ἄνθρωπος δέν εὐρίσκετο νά τούς ἐλαφρώσῃ ἀπό τά δεινά των». ¹⁴⁷ Τὴν ἴδια ἀκριβῶς μαρτυρία παραθέτει καί ὁ Μακρυγιάννης: «... Καί τ' ἀσκέρια, ὁποῦναι μέσα εἰς τήν Ἀρκαδίαν καί χωριά τους γιομάτα, τούς γυρεύουν τῶν Ἀρχάδων φακί εἰς τό σουφλί...». ¹⁴⁸ Ο Φωτάκος διαπιστώνει ὅτι ὁ Μακρυγιάννης ἦταν ἀντίθετος στις ἀρπαγές καί στα «διαγουμεύματα» καί παρότι οἱ δυο τους ἀνῆκαν σε διαφορετικά κόμματα, μας παραθέτει τὴν ἐξῆς χαρακτηριστικὴ μαρτυρία: «Ὁ δέ Μακρυγιάννης, ἄν καί ἦτο καί αὐτός ὁπαδός τῶν περὶ τόν Κωλέττην καί Γκούρραν, βλέπων ὅμως τὰς γινομένας καταχρήσεις καί τὰς ἄλλας παρανομίας, ἄρχισε ν' ἀπομακρύνεται αὐτῶν». ¹⁴⁹ Θα μπορούσε κάποιος νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι ὁ Φωτάκος, επειδὴ ἦταν Μοραΐτης καί ἀνῆκε στην παράταξη τῶν Κολοκοτρωναίων, παρουσιάζει κάπως υπερβολικὰ τὰ δεινοπαθήματα τῶν συμπατριωτῶν του ἀπὸ τούς Ρουμελιώτες, ὡστόσο υπάρχουν καί ἄλλες μαρτυρίες, μὴ Πελοποννησίων ἀπομνημονευματογράφων που πιστοποιοῦν τις βιαιότητες καί τις ἀρπαγές εἰς βάρος τῶν Μοραϊτῶν.

Ὁ Νικ. Σπηλιᾶδης, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι Μοραΐτης, ἀναφέρεται εὐστοχα στις υπερβολικὲς ἀμοιβές τῶν Ρουμελιωτῶν στρατιωτῶν, ἀλλὰ καί στις λεηλασίες καί στις ληστείες τους στο Μοριά, ἀποκαλύπτοντας καί ἐπισημαίνοντας ἔτσι τὴν ὑπαρξὴ τῆς βαρύτερης ρήξης καί τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξύ Πελοποννησίων καί Ρουμελιωτῶν: «Τὴν πρώτην Δεκεμβρίου ἐκστρατεύει (ὁ Κωλέττης) εἰς Κόρινθον, ὅθεν μέλλει ν' ἀρχίσῃ λεηλατῶν τόν τόπον, καί οἱ Ρουμελιῶται γίνονται τῶν θελημάτων του ὄργανα, καί πολεμοῦσι τὴν πατρίδα των, πολεμοῦντες πόλεμον ἐμφύλιον, καί νικῶσι μάλιστα, διότι εἰς τούς ἐμφυλίους πολέμους νικῶσι τά χρήματα... Πληρόνονται δ' ἄπαντες μισθοῦς διπλασίους, τριπλασίους, πολλαπλασίους παρ' ὅσους ἔχουσι στρατιώ-

147. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἢ Φωτάκος, Β', ὁ.π., 18.

148. Μακρυγιάννης Ἰωάν., «Απομνημονεύματα», (βιβλ. Α', κεφ. Ζ'), ὁ.π., 183.

149. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἢ Φωτάκος, Β', ὁ.π., 12.

τας, και λέγονται σωτήρες του ἔθνους, διότι ἀπέρχονται νά καταστρέψωσι τούς συναποτελοῦντας τό ἔθνος ἀδελφούς των, και ν' ἀδικήσωσι τούς Πελοποννησίους, οἵτινες, ἐκτός τῶν ὀλίγων εἰς πάντας ἤδη ἐγνωσμένων, δέν εἶν' ἀνάρται, δέν ἐπῆραν ὄπλα κατά τῆς Κυβερνήσεως, και δέν ἔπραξαν τίποτε ἐναντίον τῶν νόμων». ¹⁵⁰ Και σε ἄλλο σημείο συνεχίζει: «Και μ' ὄλον ὅτι λέγουσιν ὅτι εἰσέβαλον εἰς τήν Πελοπόννησον, εὐλαβούμενοι τούς νόμους και τήν Κυβέρνησιν, δέν φείδονται οὔτε τῆς τιμῆς, οὔτε τῆς ιδιοκτησίας, οὔτε τῆς ζωῆς τῶν πολιτῶν. Ἦδίκησαν δέ τούς Πελοποννησίους, τούς ὕβρισαν πολυειδῶς, τούς ἐγύμνωσαν, τούς ἤρπασαν τά χρήματα και τά πράγματα, ὅσα εἶχον εἰς τά κιβώτιά των, κατέφαγον και ἐπώλησαν ὅσα ἐδώδιμα εὔρον εἰς τάς οἰκίας των ἀποταμιευμένα διά τήν ζωοτροφίαν τῶν οἰκογενειῶν των, ἀφήρεσαν και τινων τάς γυναῖκας και τά παιδιά. Ἐπιον, ἐπώλησαν και ἔχυσαν τά κρασία των, ἐπῆραν τά πρόβατά των, τά ζῶα των και τούς ἔβλαψαν καθ' ὅλους τούς τρόπους». ¹⁵¹

Ο Th. Gordon επισημαίνει τις οικονομικές κυρίως ζημιές που υπέστη ο Μοριάς κυρίως από τον δεύτερο εμφύλιο πόλεμο: «Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ὑπῆρξε, ἐν τούτοις, ἐξαιρετικά ἐπιζήμιος γιά τόν Μοριά, ἐπειδή ἐπί σχεδόν μία δεκαετία εἶχε ἀπαλλαγῆ ἀπό τήν τουρκική ἐπιθετικότητα και εἶχε ἀρχίσει νά ἀνακάμπτει σέ τέτοιον βαθμό, ὥστε ἀπό τόν καιρό τῆς ἐπανάστασης και μετά νά καλλιεργεῖται ἕνα τρίτο γῆς ἐπιπλέον. Ἡ εὐημερία αὐτή κλαδεύτηκε στόν ἀνθό ἀπό τήν ἀσυδοσία τῶν Ρουμελιωτῶν στρατιωτῶν, οἱ ὁποῖοι μπορεῖ μὲν νά μὴν ἤθελαν νά σκοτώσουν τούς ὁμοεθνεῖς τους, ἀλλά δέν εἶχαν κανέναν ἐνδοιασμό ὅσον ἀφορᾷ τό πλιάτσικο. Δέν ἀρκέστηκαν νά λεηλατήσουν τίς μεγάλες περιουσίες τοῦ Σισίνη, Ζαίμη, κ.ἄ., ἀλλά λήστευσαν ἀδιακρίτως ὅλες τίς κοινωνικές τάξεις». ¹⁵²

Ο G. Finlay που υπῆρξε αυτόπτης μάρτυρας των λεηλασιῶν στο Μοριά εξιστορεῖ: «Ὁ Κουντουριώτης και ὁ Κωλέτης χρησιμοποίησαν τή νίκη τους μέ ἀσύνητη βαρβαρότητα. Ὁ στρατός τους λεηλάτησε ὅλα τά ὑπάρχοντα μεγάλου ἀριθμοῦ ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν πού δέν εἶχαν πάρει μέρος στόν ἐμφύλιο. Ἄρπαξαν τά ζῶα τῶν χωρικῶν και σέ πολλά χωριά ἡ γῆ ἔμεινε χέρσα. Οἱ ἀρματολοί καταβρόχθισαν τά γιδοπρόβατα κι' ὁ λαός λιμοκτονοῦσε. Ἡ πρόοδος τοῦ Ἰμπραήμ τόν ἐπόμενο χρόνο διευκολύνθηκε πολύ ἀπό τήν κακή διακυβέρνηση τοῦ Κουντουριώτη, τῆ βαρβαρότητα τοῦ Κωλέτη και τίς ἀπάνθρωπες καταστροφές πού προκάλεσαν τά ρουμελιώτικα τμήματα». ¹⁵³

150. Σπηλιᾶδης Νικ., *Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εἰς τὴν Νέαν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν (1821-1843)*, Β', ὁ.π., 168-169.

151. Σπηλιᾶδης Νικ., ὁ.π., 185-186.

152. Gordon Th., *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης* (μτφ. Αλ. Κασιώνη), Β'. Ἀρχιπέλαγος, Αθήνα 2010, 154.

153. Finlay G., *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Β'. Κόσμος, Αθήνα χ.χ., 42-43.

Ο John Hartley, Άγγλος περιηγητής στο Μοριά, διαπιστώνει ότι οι Μοραΐτες σε ορισμένες περιπτώσεις υπέστησαν μεγαλύτερες ληλασίες από τους συμπατριώτες τους απ' ότι από τον Ιμπραήμ: «Τό Λιβάρτζι, πού εἶχε 150 σπίτια, δέν ἔπαθε τίποτα ἀπό τόν Ἰμπραήμ, (...) γιατί προσκύνησε. Ὑπέφεραν ὅμως οἱ κάτοικοι πολλά δεινά ἀπό τούς συμπατριῶτες τους. Ἦρθαν ὁ Σισίνης καί ὁ Γενναῖος καί ὅπως ἰσχυρίζονται οἱ χωριάτες, τούς ἀφάνισαν...». ¹⁵⁴

Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η σχετική αναφορά του Ν. Κασομούλη: «Εἰς ὅλα αὐτά τὰ χωρία ἐβλέπαμεν τόν τρόπον ζωγραφισμένον εἰς τό πρόσωπο τῶν πολιτῶν ἀπό τὰ βάρη πού ὑπέφεραν ἀπό τήν διάβασιν τῶν στρατευμάτων». ¹⁵⁵ Ο Γενναῖος Κολοκοτρώνης υπογραμμίζει ότι οι καταχρήσεις των κυβερνητικών στρατευμάτων εις βάρος των επαρχιών της Πελοποννήσου προκάλεσαν λαϊκή οργή και αγανάκτηση: «...διότι τὰ στρατεύματα τῆς Κυβερνήσεως ἔκαμαν μεγάλας καταχρήσεις καί καταπιέσεις ὄλων τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Πελοποννήσου»... «διότι τὰ στρατεύματα τῆς Κυβερνήσεως δέν ἔκαμαν καμμίαν ἐξαίρεσιν οὔτε εἰς τούς ἐναντίους τῆς Κυβερνήσεως, οὔτε εἰς τούς ὑπέρ τῆς Κυβερνήσεως καί δι' αὐτό ἦτον γενική ἀγανάκτησις...». ¹⁵⁶ Και ο Σπ. Τρικούπης συμφωνεῖ με τα ὅσα αναφέρει ο Κασομούλης και ο Γενναῖος: «Ἀλλά λίαν δεινός καί λίαν φθοροποιός κατήντησεν ὁ δεύτερος ἐμφύλιος πόλεμος προκειμένης ὄχι ἐφημέρου ἐξουσίας ὡς ἄλλοτε, ἀλλά καταστροφῆς καί ἐξοντώσεως τῶν ἰσχυρῶν τῆς Πελοποννήσου· ἐξώκειλε δέ ἔνεκα τούτου καί εἰς τόσην κακοήθειαν, ὥστε ἡ εἰς τήν Πελοπόννησον εἰσβολή τῶν πέραν τοῦ Ἰσθμοῦ στρατευμάτων δοθέντων εἰς ἀρπαγήν καί εἰς ἀκολασίαν, ἀνεκάλεσεν εἰς τήν μνήμην τῶν παθόντων ὅσα κακά ἔπαθαν ἐπί τῆς εἰσβολῆς τῶν Ἀλβανῶν οἱ πατέρες αὐτῶν». ¹⁵⁷ Στη λαφυραγωγία των Ρουμελιωτῶν αναφέρεται και ο Αμβρ. Φραντζῆς ως εξής: «...μέχρι τέλους Μαΐου 1825... ἀνεχώρησαν οἱ Στερεολλαδίται Ἕλληνες, φέροντες μεθ' ἑαυτῶν πολλά καί διάφορα ἐξ ἀρπαγῆς λάφυρα ἐκ τῶν Πελοποννησίων, πληρωθέντων εἰς ἅπαντας σώων καί τῶν δεδουλευμένων αὐτῶν μισθῶν ἐκ τῶν τοῦ Ἀγγλικοῦ δανείου Λιρῶν στερλινῶν, καί ἐκ τῶν συναχθεισῶν ἀπό τὰς διαφόρους ἐπαρχίας προσόδων καί λοιπῶν εἰσοδημάτων...». ¹⁵⁸

154. Hartley J., «Tour in the Morea, in the year 1828», στο Hartley John: *Researches in Greece and the Levant*. Seeley and Sons, London 1831, 357-358.

155. Κασομούλης Νικ., *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833*, Β', ὁ.π., 10.

156. Κολοκοτρώνης Γεν., «*Απομνημονεύματα*», ὁ.π., 113.

157. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Γ', ὁ.π., 176.

158. Φραντζῆς Αμβρ., «*Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος ἀρχομένη ἀπό του ἔτους 1715, και λήγουσα το 1837*», Β', ὁ.π., 320.

Εκτός από τους ανωτέρω ιστορικούς, ξένους περιηγητές και απομνημονευματογράφους και ο Μακρυγιάννης εντοπίζει και περιγράφει τέτοια φαινόμενα αρπαγών και λεηλασιών στο Μοριά από τα ρουμελιώτικα στρατεύματα κατά το δεύτερο εμφύλιο, και μάλιστα και από τα παλικάρια του, τα οποία όμως τα κατακρίνει απερίφραστα, τα καταγγέλλει, τα καταδικάζει και τα θεωρεί απαράδεκτες, βίαιες και ηθικά επιλήψιμες πράξεις. Το μεγαλύτερο μέρος της αφήγησής του σχετικά με την περίοδο αυτή δεν αφορά στους πολέμους αλλά στις λεηλασίες στις οποίες επιδόθηκαν τα Ρουμελιώτικα “ασκέρια”, διαχωρίζοντας τη δική του “τίμια” στάση.¹⁵⁹ Ο ίδιος εμφανίζεται έντιμος, ηθικός, αδέκαστος τονίζοντας ότι δεν επωφελήθηκε από τις λεηλασίες: «Μά τήν πατρίδα, ένα κοντύλι πῆρα νά γράψω κι' ένα μπάλωμα τζαρουχιῶν ἄφησα ἕναν στρατιώτη μου καί πῆρε»¹⁶⁰ μέσα από το σπίτι του εύπορου προεστού Σισίνη το οποίο λεηλατούσε ο Γκούρας και οι σύντροφοί του. Και σε άλλο σημείο, όταν σημειώνονταν συμπλοκές και λεηλασίες στην Τριπολιτσά κατά τον πρώτο εμφύλιο, αναφέρει: «Μᾶς εἶπαν: “Τήν πολιτείαν (τήν Τριπολιτζά) τήν γύμνωσαν οἱ ἄνθρωποι σας”. (Εἶναι ἡ ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ, δέν ἄφησα τούς ἄνθρώπους μου νά πάρουν μίαν τρίχα. Ἐνας πῆρε ἕνα σαχάνι νά κενώσουμε τό φαί καί τόν ἔδιωξα καί τό πῆγε ἐκεῖ ὅπου τό πῆρε)».¹⁶¹

Αρχικά, από την Εισαγωγή του έργου του, προσπαθεί να δημιουργήσει την εντύπωση ότι το δικό του σώμα δεν βαρύνεται με βιαιοπραγίες, ακαταστασίες και αρπαγές και ότι ο ίδιος υπήρξε ανιδιοτελής:¹⁶² «Καί μ' ὅσους ἄνθρώπους μ' ἀξίωσε ὁ Θεός καί διοίκησα, διάφορες ἀκαταστασίες καί ἀρπαγές ἤϋραν τήν πατρίδα, ἀρχή καί τέλος, δοξασμένο νά εἶναι τό πανάγαθον ὄνομα τοῦ Θεοῦ, ἐμᾶς δέν μᾶς ἄφησε νά μολυθοῦμεν».¹⁶³ Ὅμως από την ίδια του την αφήγηση προκύπτει πως και οι δικοί του σύντροφοι επιδόθηκαν στις αρπαγές, στις βιαιότητες και στις λαφυραγωγίες: «Οἱ ἄνθρωποι μου πῆραν λάφυρα πολλά, ὅταν τούς χαλάσαμε, κι' ἀπό κείνους κι' ἀπ' ὅσους δέν φταῖγαν· δέν μπορούσα νά τούς βαστήσω τούς ἄνθρώπους εἰς τήν ἀγανάχτησιν ὅπουχαν ἀναντίον τῶν Ἀρκάδιων, ὅτι μᾶς φοβέριζαν νά μᾶς σκοτώσουνε ὅπου τούς πατήσαμε τά γερά τους χώματα».¹⁶⁴ Παραδέχεται επομένως τη λαφυραγωγία των στρατιωτών του εις βάρος των Αρκάδιων, ισχυριζόμενος ότι δεν μπόρεσε να τους εμποδίσει.

159. Θεοτοκάς Νίκ., *Μακρυγιάννης*, ὁ.π., 50.

160. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ὁ.π., 174.

161. Μακρυγιάννης Ιωάν., ὁ.π., 139.

162. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ὁ.π., 43.

163. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, (Εισαγωγή), ὁ.π., 12.

164. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ὁ.π., 163-164.

Αλλά τήν ίδια στιγμή καταδικάζει και καυτηριάζει την αρπακτικότητα, τη βιαιότητα και την εγκληματική συμπεριφορά των Ρουμελιωτών καπεταναίων, όπως ο Γκούρας και ο Καραϊσκάκης, που εισέβαλαν στην Πελοπόννησο, την αφάνισαν και την καταλήστεψαν, λες και επρόκειτο για εχθρικό έδαφος. Περιγράφει τις λεηλασίες του Καραϊσκάκη στο σπίτι του προεστού Ζαΐμη στην Κερπινή των Καλαβρύτων και το «πλιάτσικο» του Γκούρα στο σπίτι του εύπορου προεστού Σισίνη στη Γαστούνη, ενέργειες τις οποίες ο ίδιος καταγγέλλει και κατακρίνει αυστηρά. «Καί πέρασαν τήν Βοστίτζα καί πῆγαν εἰς τήν Κερπινή, εἰς τό σπίτι τοῦ κυρίου Ζαΐμη· καί ὁ Καραϊσκάκης τό κυβέρνησε, ὅπου δέν τοῦ ἄφησαν οἱ ἄνθρωποι τοῦ οὔτε στάχτη μέσα· καί οἱ ἄλλοι πῆγαν εἰς τ' ἄλλα σπίτια καί χωριά»...¹⁶⁵ «Μπῆκε ὁ Γκούρας μέ τούς ἄνθρώπους τοῦ εἰς τό σπίτι τοῦ Σισίνη καί τοῦ πήραν ὄλο τοῦ τό βιόν καί τά ζωντανά τοῦ καί τά πῆγαν εἰς τήν Ἀθήνα. Καί τά μαγαζιά μέ τά γεννήματα αὐτηνῶν κι' ὄλης τῆς συντροφιάς τά πήραν ὅλα. Γχιχτήκαμε δι' αὐτά μέ τόν Γκούρα - ἦταν καί συμβουλές τοῦ Σοφιανόπουλου. Τότε γύρεψα ν' ἀναχωρήσω μέ τό σῶμα μου, ὅτι τέτοιοι νόμοι δέν μ' ἀρέσουνε, νά γυμνώνουν τούς ἄνθρώπους ἀπό πλοῦτη καί τιμή».¹⁶⁶ Σε ἄλλο σημεῖο της αφήγησης αφηφά και καταγγέλλει τις συμβουλές τού Γκούρα και του Σοφιανόπουλου να ληστεύσει το Ναύπλιο και να διανεμίει τα λάφυρα σε μερίδια: «Μέ συμβουλεύει ὁ Σοφιανόπουλος κι' ὁ Γκούρας στόν δρόμον νά γυμνώσω αὐτό (τ' Ἀνάπλι) κι' ὄλους τούς ἀξιωματικούς τοῦ καί νά τά κάμωμε μερίδια, ἕνα ὁ Κωλέττης, ἕνα ὁ Φλέσιος, ἕνα ὁ Γκούρας, ἕνα ὁ Σοφιανόπουλος, ὁ συνβουλάτοράς τοῦ, κι' ἕνα ἐγώ. Καλά τούς εἶπα, ὅ,τι θέλουν τά κάνω... Καί ὅ,τι μῶλεγαν τούς ὑποσκόμουν. Ὅτι γύρευα νά μήν εἶμαι μ' αὐτούς· ὅτι αὐτά ὅπου ἔβλεπα μέ πείραζαν. Ὅτι τήν ἐπανάστασιν μας θά τήν καταντήσουμε ληστεία· καί ἡ πατρίς κατάντησε ἡ παλιόφαθα τῶν ἀτίμων».¹⁶⁷

Αντιδρά επίσης έντονα και δυσανασχετεῖ καταδικάζοντας την τυραννική και ληστρική συμπεριφορά ορισμένων κοτσαμπάσηδων: «Πάγω μίαν ἡμέρα εἰς τό κονάκι τοῦ (τοῦ Γιάννη Νοταρᾶ), τόν βρίσκω καί τυραγνοῦσε ἕναν πολίτη· τέτοιο τυραγνισμόν δέν τόν ξέραν νά τοῦ κάμουν μήτε οἱ Κατζαντωναῖοι ὁποῦταν λησταί. Δεμένος ὁ πολίτης, κεφάλι κι' ὁ κῶλος ἕνα καί τοῦ γύρευαν χρήματα. Τότε σιχάθηκα ὄλως διόλου τό Ρωμαῖικο, ὅτι μάθαμε ὄλοι τήν ληστείαν γενικῶς. Τοῦ μίλησα αὐτηνοῦ τοῦ εὐγενῆ ὅτι δέν εἶναι καλά τά τοιαῦτα· ὅτι ὅταν βλέπουν ἐσᾶς ὅπου

165. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 174.

166. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 174-175.

167. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 175

κάνετε τοιαῦτα, οἱ ἄλλοι, οἱ μικροὶ θά φᾶνε ζωντανούς ἀνθρώπους». Σᾶς λέγω ὡς τίμιος ἄνθρωπος, εἶχα ὡς τότε μεγάλο σέβας καί σ' αὐτούς καί τούς σιχάθηκα νά μὴν τούς βλέπω· κι' ἀναθεμάτισα τὴν λευτερίαν, ὅπου θά κάμωμε μ' αὐτούς ὄλους». ¹⁶⁸

Καὶ ὅταν ἔμαθε ὅτι οἱ κυβερνητικοί, ἐκτελώντας διαταγές του υπουργοῦ του πολέμου Παπαφλέσσα, εἶχαν αρπάξει βίαια τα υπάρχοντα και τα ἄλογα ανταρτῶν αξιωματικῶν, οργισμένος παρουσιάστηκε στα μέλη της Κυβέρνησης στο Ναύπλιο και τους εἶπε επιτιμητικά: «Ἐγὼ μικρὸς ἄνθρωπος δέν καταδέχθηκα νά γυμνώσω αὐτούς, ἀλλὰ ξεοδιάζω ἐξ ἰδίων μου ὡς ἀδελφός τους καί τούς ἔχω εἰς τό κονάκι μου· κι' αὐτό τό κάνω, ὅτι εἶναι ξένοι ἄνθρωποι ἐδῶ, Εὐρωπαϊγοί, ὅπου μᾶς παρατηροῦν, καί θέλω νά βλέπουν ὅτι κι' ὄντως διψᾶμε διά λευτεριά καί νόμους· κι' ὄχι ὅτ' εἴμαστε ἄρπαγες». ¹⁶⁹

Ὅταν οἱ ἄνδρες του Μακρυγιάννη ἐπεδίδοντο στο «πλιάτσικο», ο ἴδιος ντροπέταν, διαχώριζε τὴ θέση του και ἐπιχειροῦσε να τους συνετίσει με ἀπειλές και ποινές. Τέτοιου εἴδους περιστατικά τα ἀφηγεῖται ο ἴδιος παραστατικά: «Εἶπα καί τοῦ Σισίνη κι' ἀξιωματικῶν του νά μὴν ἔχουν καμίαν ὑποψίαν ὅτι ἐγὼ θά τούς πειράξω μίαν τρίχα. Καί τούς ὀρκίστηκα ὡς τίμιος ἄνθρωπος. Οἱ ἄνθρωποι μου ἀφοῦ εἶδαν τ' ἀσκέρια τοῦ Γκούρα κι' ἀλλουινῶν ὅπου γύμνωναν τούς κατοίκους κι' ἐγὼ αὐτούς δέν τούς ἄφηνα, τότε κι' αὐτῆνοι δέν μ' ἄκουγαν εἰς τόν δρόμον. Σ' ἓνα χωριόν πλησίον εἰς τό Τριπόταμον καμπόσοι ἀπό αὐτούς γυμνῶνουν τό χωριόν χωρὶς νά μέ στοχάζονται ὡς μεγαλύτερόν τους... Τούς εἶπα νά πᾶνε εἰς ἄλλο χωριόν καί ν' ἀκολουθοῦν ἀχώρια ἀπό μᾶς. Ἀφοῦ γύμνωσαν αὐτῆνοι τό χωριόν, καί οἱ δυστυχησμένοι κάτοικοι παρουσιάζονταν σ' ἐμένα καί κλαῖγαν κι' ἐγὼ δέν μποροῦσα νά τούς βοηθήσω, αὐτό ἦταν θάνατος διά ἐμένα». ¹⁷⁰

Νιώθει ντροπή, καταισχύνη, τύψεις για τα ἄνομα ἔργα των συντρόφων του και πασχίζει να μείνει ἠθικός, ἀκέραιος και να μην ατιμασθεῖ. Αναπαριστᾶ μάλιστα στην ἀφήγησή του με κάθε λεπτομέρεια περιστατικά και σκιηνές βίας, σκληρότητας και ἀπανθρωπιάς παραθέτοντας αυθεντικά και γνήσια στοιχεῖα με ἀμεσότητα και εὐλικρίνεια. Ἐνα τέτοιο περιστατικό κατακριτέο και καταδικαστέο ἀπό τον ἴδιον εἶναι το ἀκόλουθο: «Εἰς τόν δρόμον ἠύρανε (οἱ στρατιῶτες) τέσσερους Πελοποννήσιους καί τούς πιάνουν καί μέ τὴν ἀράδα πέρασαν τούς μισούς ἀπό τ' ἀσκέρι εἰς τό νῶμο τους (οἱ ἄλλοι εἶχαν ζῶα καί πέρασαν). Ἀφοῦ τούς πέρασαν πέρα ἀπό τό ποτάμι - ἤμουν κι' ἐγὼ καί εἶχα φωτιά ἀναμμένη μέ τὴν μάγκα μου καί τρώγαμε ψωμί - βλέπω ὄλη αὐτή-

168. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ὁ.π.*, 142.

169. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ὁ.π.*, 180.

170. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ὁ.π.*, 175-176.

νη τήν τυραγνίαν ὁποῦκαναν αὐτηνῶν τῶν τέσσερων ἀνθρώπων, ὁπού τούς ἀφάνισαν εἰς τό ποτάμι καί καταμαύρισαν σάν Ἀράπηδες ἀπό τό κρύγιο· καί διά τό σπολλάτι ὁπού τούς σῶσαν ἀπό τό ποτάμι, εἶχαν καί κάτι ἄρματα καί τούς τά πῆραν κι' ἐκεῖνα· καί τούς ἄφησαν γυμνούς· καί κλαῖγαν σάν μικρά παιδιά· καί τρέμαν ἀπό τό κρύον. Τούς λυπήθηκα πολύ καί εἶπα ὅτι τό θερίον εἶπαν θερίον κι' ὁ ἄνθρωπος εἶναι χερότερος».¹⁷¹

Για να τιμωρήσει παραδειγματικά τους συντρόφους του για τις βίαιες και αναισχυντες πράξεις τους, απείλησε ότι θα διαλύσει το σώμα του και θα γυρίσει στη Ρούμελη, επέβαλε επιστροφή των κλοπιμαίων ή κατέφυγε ακόμη και στον ξυλοδαρμό ως έσχατο μέσο για να τους συνετίσει: «Όταν φέρνεσταν τιμῶς, ἤμουν κι' ἐγώ ἀρχηγός σας· τώρα ὁπού γενήκετε τοῦ κεφαλιοῦ σας καί γυμνώσετε τό χωριόν... Δέν γένομαι ἐγώ ἐσᾶς πιστικός· σύρτε νά βρῆτε ἄλλον ἀρχηγόν, εἶτε τόν βίον τοῦ χωριοῦ καί ζωντανά νάρθοῦνε οἱ χωργιάτες νά τούς τά δώσετε χωρίς νά τούς λείψη τίποτας· κι' ὅταν μοῦ δώσουνε οἱ χωργιάτες αὐτήνη τήν ἀπόδειξιν, τότε καθίστε μαζί μου. Εἰδέ βρῆτε ἄλλον ἀρχηγόν. Κι' ὅ,τι λείπει ἀπό τό χωριόν θά εἰπῶ τῆς Κυβέρνησης νά τά κρατήση ἀπό τούς μιστούς σας, νά πλερωθοῦν οἱ ἄνθρωποι. Τότε στείλαμε καί ἤρθαν οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ καί πῆραν τό πράμα τους και πῆρα ἀπόδειξη ἀπό τούς ἴδιους».¹⁷² Για τον Μακρυγιάννη ήταν προσβολή της τιμῆς του το γεγονός ότι οι γενναῖοι στρατιῶτες του ληλάτησαν ένα ελληνικό χωριό, γι' αυτό ἄλλωστε αναστατωμένος και αγανακτισμένος τους υποχρέωσε να αποκαταστήσουν τη ζημιὰ στο ἀκέραιο.¹⁷³ Ἰδού πῶς τιμῶρησε τους πλιατσικολόγους συντρόφους του για το περιστατικό στο ποτάμι: «Τούς ἔβαλα κάτου τούς τέσσερους καί τούς βαστοῦσαν ἀπλωμένους. Μέ τήν ἀράδα τούς ἔδερνα ὅλους ὅσο ὁπού τούς πάγαινε τό αἷμα ἀπό τόν κῶλον. Ἐγώ γίνηκα χερότερα ἀπό αὐτούς· μάτωσαν τά χέρια μου· ἔκαμα τόσες ἡμέρες ἀστενής... Ἀπό τότε σᾶς λέγω, ἀδελφοί ἀναγνώστες, ποτέ μου ὡς τήν σήμερον ἄτιμον κι' ἄρπαγον ἄνθρωπον δέν εἶδα· κι' ὅπου πᾶνε ἀπό τούς ἀνθρώπους μου, τούς δέχονται οἱ κάτοικοι ὡς ἀδελφούς τους».¹⁷⁴

Διαπιστώνουμε ότι ο Μακρυγιάννης αναλαμβάνοντας την ευθύνη της ηγεσίας, είχε ταυτόχρονα επωμισθεί και την ευθύνη να κρατάει σε κάποια τάξη τους ἄνδρες του. Εἶχε επομένως να παλέψει με αντίξοες δυνάμεις ὡστε να αναχαιτίσει τις ασυγκράτητες και

171. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 176.

172. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 176, 179.

173. Sherrard Ph., «Στρατηγός Μακρυγιάννης» στο *Δοκίμια για τον Νέο Ελληνισμό*, *ό.π.*, 76.

174. Μακρυγιάννης Ιωάν., «*Απομνημονεύματα*», *ό.π.*, 179.

βίαιες ορμές των παλικαριών του στην προσπάθειά του να μην αφήσει την Επανάσταση να εκφυλιστεί σε ανομία και αναρχία.¹⁷⁵ Ο Ι. Βλαχογιάννης επισημαίνει την τάση τού Μακρυγιάννη να ψέγει τη διαγωγή και να επικρίνει την κακή συνήθεια των ανδρών του να ρέπουν προς το «πλιάτσικο»: «Διηγούμενος τά κατά τήν τελευταίαν ταύτην φάσιν τοῦ ἐμφυλίου ἀγῶνος ὁ Μακρυγιάννης δέν παύεται ψέγων τήν φιλόρπαγα διάθεσιν τῶν εἰσβαλόντων ρουμελιωτικῶν στρατευμάτων καί τήν ἐμπάθειαν τῶν ὁμοφρόνων πολιτικῶν. Ἐξόχως χαρακτηρίζει αὐτόν ἡ διαγωγή πρὸς τινας ἀνακτῆσαντας ἰδίους ἑαυτοῦ στρατιώτας καί ἡ ἐπιβληθεῖσα αὐτοῖς ποινή».¹⁷⁶

Το γεγονός ότι ο Μακρυγιάννης στάθηκε έντιμος και αμόλυντος, ηθικά ακέραιος και άμεμπτος στο ζήτημα της λαφυραγωγίας, της ληστείας και του πλιάτσικου πιστοποιείται και από το αίτημα των κατοίκων της Αρκαδίας, μετά τη λήξη και του δευτέρου εμφυλίου πολέμου, να τοποθετηθεί από την Κυβέρνηση στον τόπο τους ως υπεύθυνος για την τάξη και την τήρηση των νόμων. Ενώ ο δεύτερος εμφύλιος είχε λήξει με την πλήρη επικράτηση των κυβερνητικών στρατευμάτων και της κεντρικής Διοίκησης απέναντι στους «αντάρτες» του Μοριά και οι Ρουμελιώτες καπεταναίοι επέστρεφαν στη Ρούμελη, ο Μακρυγιάννης αποφάσισε να εγκατασταθεί στην Αρκαδία, ενώ την ίδια ώρα ο Ιμπραήμ πασάς αποβίβαζε τις δυνάμεις του στην Πελοπόννησο: «Ἄφοῦ ἡ Κυβέρνηση μέ διάταξε χωρίς ἄλλο νά πάγω εἰς τήν Ἄρκαδιάν, ἐγὼ ἤθελα νά πάγω εἰς Ρούμελη. Ἦρθαν κι Ἄρκαδιοὶ ἐπίτηδες στελμένοι, μέ περικάλεσαν κι ὅσοι σημαντικοὶ Ἄρκαδιοὶ εἶναι εἰς τ' Ἀνάπλι, ἀποφάσισα νά πάγω· καί τά 1825 Φλεβάριον μήνα πῆγα εἰς Ἄρκαδιάν. Διάλεξα διακόσους ἀνθρώπους, ἔδιωξα τήν σαβούρα καί πῆγα μ' αὐτούς».¹⁷⁷ Το αίτημα των κατοίκων της Αρκαδίας για διορισμό του σε αυτή τη θέση αναφέρει και ο Ι. Βλαχογιάννης: «Καί ὅμως ὀλίγω βραδύτερον αὐτός οὔτος ὁ στασιάσας λαός (τῆς Ἄρκαδίας), πρὸς ὃν εἶχε πολεμήσῃ ὁ Μακρυγιάννης, ἐζήτησεν ἐπιμόνως παρά τῆς Κυβερνήσεως τοῦτον ὡς πολιτάρχην, ἀγαπήσας καί τιμήσας τήν ἀρετήν αὐτοῦ».¹⁷⁸

Ο Μακρυγιάννης καταδίκασε πάντοτε την αδικία, την ανομία, την απειθαρχία και το «πλιάτσικο», γι' αυτό άλλωστε έχαιρε εκτίμησης ακόμη και μεταξύ των αντιπάλων του. Ωστόσο όπως φαίνεται, αντιλαμβανόταν καλά τους οικονομικούς μηχανισμούς του πολέμου και συχνά τους εκμεταλλευόταν προς όφελός του· γνώριζε βέβαια ότι το «πλιάτσικο» αποτελούσε μια από τις σταθερές της οικονομίας, καθώς συνιστούσε σίγουρη

175. Sherrard Ph., «Στρατηγός Μακρυγιάννης» στο *Δοκίμια για τον Νέο Ελληνισμό*, ό.π., 154.

176. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχεῖον* (Εισαγωγή Βλαχογιάννη), Α', ό.π., κη'.

177. Μακρυγιάννης Ιωάν., «*Απομνημονεύματα*», (βιβλ. Α', κεφ. Ζ'), ό.π., 183.

178. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχεῖον*, Α', ό.π., κη'.

πηγή εσόδων για τους αγωνιστές, παρά ταύτα ο ίδιος δεν συμμεριζόταν την πρακτική αυτή, αλλά αναγκαζόταν να την ανέχεται και να τη δικαιολογεί, όταν δεν μπορούσε να την εμποδίσει ή να την αποτρέψει.¹⁷⁹ Εξάλλου οι στρατιώτες του δεν επιδίδονταν στη ληστεία και την αρπαγή λόγω της ηθικής διαφθοράς τους, αλλά τους εξανάγκαζε η αθεράπευτη φτώχεια τους και η αδυναμία της Διοίκησης να ικανοποιεί τις πάγιες ανάγκες τους. Επιπλέον το «πλιάτσικο» είχε καθιερωθεί στη συνείδηση του άτακτου στρατού ως νόμιμος τρόπος αποζημίωσης. Ο Ι. Βλαχογιάννης ειδικά για τα ρουμελιώτικα στρατεύματα επισημαίνει ότι υπήρξαν μισθοφορικά και ότι η ένδεια τα ωθούσε στο «πλιάτσικο»: «Ο Μακρυγιάννης μεταξύ τῶν Ρουμелиωτικῶν στρατευμάτων, τά οποῖα πάντα ὑπῆρξαν μισθοφορικά, ἦτο ὁ εὐγενέστατος τύπος μισθοφόρου... τά Ρουμелиωτικά στρατεύματα ἀνεδείχθησαν ἀληθῶς ἀπαράμιλλα... ρέποντα πρός τό πλιάτσικο ἔνεκα τῆς πτωχείας τῶν ἀπαρτιζόντων αὐτά. Οἱ Ρουμелиῶται ἐμισθοφόρου διότι ἦσαν πτωχοί, διότι ἡ πατρίς αὐτῶν ἦτο πᾶσα κατεστραμμένη ὑπό τοῦ ἐχθροῦ».¹⁸⁰

Εκτός από τον Μακρυγιάννη, και ο Θ. Κολοκοτρώνης καταδίκασε την κλοπή, την αρπαγή και τη βία και συνέστηνε στους δικούς του στρατιώτες και τους Μοραΐτες καπεταναίους να απέχουν από αυτά, διαφορετικά θα τιμωρούνταν. Με εγκύκλιό του στις 2 Μαρτίου 1822 παρήγγειλε τα ακόλουθα στα στρατεύματά του: «Ολοι ὁμοίως χρωστοῦν καί καπεταναῖοι καί στρατιῶται ἐν καιρῷ ἐκστρατείας ἀπ' ὅπου περνοῦν νά ἀπέχουν μακράν ἀπό κλοπῆν, ἀρπαγῆν, ὕβριν, ραβδισμόν καί ἀπό κάθε ἀταξίαν, δυναστείαν καί κατάχρησιν ἐναντίον τῶν ἀδελφῶν μας χριστιανῶν, εἴτε κοινῶς εἴτε μερικῶς, ταῦτα πάντα εἶναι ὄλως διόλου ἀσυγχώρητα καί ὅστις πιασθῆ εἰς κανέν τούτων, θέλει παιδεύεται μέ ἀσπλαχνίαν καί αὐστηρότητα κατά τούς στρατιωτικούς νόμους... Ὁ κλέπτης καί ὁ ἄρπαξ καί ὅστις παίρνει ἀδίκως καί δυναστικῶς καί κρατεῖ ὅποιονδήποτε πρᾶγμα, εἰ μὲν ἀπλοῦς νά ἐπιστρέφῃ μετ' αἰσχύνης τό πρᾶγμα καί νά παιδεύεται αὐστηρῶς κατά τήν ἀναλογίαν τοῦ σφάλματος καί πράγματος, κατά τάς περιστάσεις, εἰ δέ ἀξιωματικός νά ἐπιστρέφῃ ὁμοίως τό πρᾶγμα μετ' αἰσχύνης καί εἰς τό ἐξῆς νά θεωρῆται ὡς ἀνάξιος καί νά χάνῃ τό ἀξίωμά του, ἀφοῦ κριθῆ καί ἀποφασισθῆ ἀπό τό πολεμικόν κριτήριον ὅτι τῷ ὄντι εἶναι ἐγκληματίας».¹⁸¹

Εκτός του ότι ο Μακρυγιάννης καταδικάζει την αρπαγή, τη βία, τη ληστεία και το πλιάτσικο, εμφανίζεται επίσης ως αδέκαστος, αφιλοκερδής και ανιδιοτελής θέτοντας

179. Θεοτοκάς Νίκ., *Μακρυγιάννης*, ὁ.π., 38.

180. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχεῖον*, Α', ὁ.π., κε'.

181. Δασκαλάκης Απ., «Τ' ανθρωπιστικά στοιχεία του Αγώνος της Ελληνικής Ανεξαρτησίας», *Νέα Εστία*, 3 τχ. 6, 1928, 306.

το συμφέρον της πατρίδας πάνω από τα χρήματα και τις υλικές απολαβές. Στάθηκε μακριά από τα ατομικά συμφέροντα, δεν ενδιαφέρθηκε για το «λουφέ και τα γεμελίκια», καθώς χαρακτηρίζει τα υλικά οφέλη που εξασφάλιζαν από την κεντρική Διοίκηση και προσπορίζονταν για λογαριασμό τους οι οπλαρχηγοί και οι καπεταναίοι. Η ακέραιη εθνική και ηθική συνείδησή του δεν του επέτρεπε να ξεπουλιέται για τα χρήματα, αλλά να ενεργεί πάντοτε με γνώμονα το συμφέρον της πατρίδας: «... μοῦ παραγγέλνουν νά γυρίσω μ' αὐτούς καί μοῦ δίνουν διακόσες χιλιάδες γρόσια. Τούς παραγγέλνω... κι' ἐγώ γρόσια δέν θέλω, δέν πουλιῶμαι διά γρόσια· δέν ὀρκίστηκα δι' αὐτά, ὀρκίστηκα διά πατρίδα. Καί ἄν εἶναι διά τήν πατρίδα, δέχομαι νά τήν βοηθήσω ἐγώ...».¹⁸²

Όταν οι προεστοί του Μοριά με επικεφαλής τον Ζαΐμη τού έκαναν μια πολύ δελεαστική πρόταση προκειμένου να προσχωρήσει στην παράταξή τους, και πάλι εμφανίστηκε υπεράνω χρημάτων και ατομικού συμφέροντος: «Τότε μέ παίρνει ὁ Ζαΐμης καί πᾶμε σ' ἕναν ὄντά καί μοῦ λέγει μή φωνάζω κι' ἀκούσουνε καί οἱ ἄλλοι Ρουμελιῶτες καί φωνάζουν κι' αὐτοί· καί ν' ἀκολουθήσω τήν συντροφιά τους καί νά μοῦ δώσουνε χίλια γρόσια τόν μήνα μιστόν· “πενήντα χιλιάδες νά μοῦ δώσετε, κρέας διά ἐμφύλιον πόλεμον δέν πουλῶ!” Καί σηκώθηκα κι' ἔφυγα».¹⁸³

Όταν αργότερα, με την έναρξη του δευτέρου εμφυλίου πολέμου, η Κυβέρνηση του ανέθεσε την αποστολή να μεσολαβήσει στον Γκούρα και τον Καρατάσο, προκειμένου αυτοί να κατεβάσουν τα στρατεύματά τους στο Μοριά προς πάταξη των «ανταρτών», προσπάθησε να τον δελεάσει με την προσφορά χρημάτων. Ο Μακρυγιάννης με ένα επιπλέον επιχείρημα, ανάλογου περιεχομένου με τα δύο προηγούμενα, παρουσιάζεται ως αδέκαστος και ανιδιοτελής, αρνούμενος το χρηματισμό και τη δωροδοκία: «Μέ περικάλεσε πολύ ἡ Κυβέρνηση - ἤξερε ὅτ' εἶμαι φιλιωμένος μέ τούς Καρατασαίους - καί μῶδωσε καί χρήματα νά μ' ἔλκύση. Τούς εἶπα· “θά πάγω, ἀλλά θέλω νά σᾶς ἀποδείξω ὅτι ἐγώ δέν εἶμαιπραματευτής νά κάνωπραμάτεια τήν πατρίδα μου διά χρήματα· δέν ἔχω κρέας διά τό μακελιόν. Διά τήν στερέωση τῆς πατρίδος μου καί νόμους, διά κεῖνο πεθαίνω, ὄχι διά ἄλλο... Χρήματα μάτα μοῦ στείλετε κι' ὅταν ἤμουν μέ τόν Κολοκοτρώνη, δέν τά δέχτηκα”...».¹⁸⁴

182. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 140.

183. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π., 150.

184. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π., 168.

iii) Απόδοση ευθυνών στους πολιτικούς άνδρες για τις εμφύλιες διαμάχες και την εξάρτηση της χώρας από την επιρροή των ξένων δυνάμεων.

Το χρέος προς την πατρίδα, όπως ο Μακρυγιάννης το εννοούσε και το αντιλαμβάνόταν, υπαγόρευε τη στάση, τις επιλογές και τις πράξεις του. Κάτι τέτοιο όμως δεν συνέβαινε με τους πολιτικούς άνδρες οι οποίοι συνήθως ενεργούσαν με κίνητρο τις φιλοδοξίες τους, τα μικροκομματικά συμφέροντα και τον εύκολο πλουτισμό τους. Αποδίδει ευθύνες στους πολιτικούς, γιατί υποκινούσαν τις έριδες και τους διχασμούς, καλλιεργούσαν τη διαίρεση και τη διχόνοια, με αποτέλεσμα να κινδυνεύει εξαιτίας τους η πατρίδα να χάσει και πάλι την ελευθερία της, την οποία απέκτησε ύστερα «από ποταμούς αιμάτων». Οι κρίσεις του κατά των πολιτικών ανδρών δεν πηγάζουν από την ιδιοτέλεια, αλλά από την αυστηρότητά του για όσα κατά την αντίληψή του ζημιώναν, αμαύρωναν και δυσφήμιζαν τον Αγώνα: «Ἡρθετε ἔσεῖς οἱ μεγάλοι μας πολιτικοί νά μᾶς λευτερώσετε, ὅταν σηκώσαμεν τήν ἐπανάστασιν μόνοι μας κι' ἀγωνιζόμεσθε τίς πρῶτες χρονιές μέ τούς σημαντικούς τῆς πατρίδας μας πολιτικούς – φαίνεται ὁ ἀγώνας ἐκεῖνος κι' ὁ πατριωτισμός καί ἡ ἀδερφοσύνη ὁποῦχαμεν ἀναμεταξύ μας. Ὅταν κοπιάσετε ἔσεῖς, μᾶς γυμνάσετε τήν διχόνοια, μᾶς φέρατε τίς φατρίες καί τ' ἄλλα ἀγαθὰ καί κακοβάλετε τό δυστυχημένο ἄθῶον ἔθνος». ¹⁸⁵ Και σε άλλο σημείο παρατηρεῖ: «Ὑστερα ὁ κύριος Μαυροκορδάτος καί οἱ συνάδελφοί του μᾶς ἤφεραν τά φῶτα τῆς φατρίας καί τῆς μεγάλης διχόνοιας». ¹⁸⁶ Μέ πόνο ψυχῆς διαπιστώνει ο Μακρυγιάννης την ελεεινή κατάντια των πολιτικών που μοναδικό μέλημά τους καθίσταται η εκμετάλλευση του έθνους στο βωμό της εξυπηρέτησης των ατομικών τους συμφερόντων. Σε αυτούς αποδίδει τον κομματισμό και τον φατριασμό, τον χωρισμό δηλαδή του λαού σε αντίθετες ομάδες και παρατάξεις, με διαφορετική ιδεολογική βάση: ¹⁸⁷ «Νά εἴχετε πολιτικόν τόν Μαυροκορδάτο, νά εἴχετε τόν Κωλέτη, νά εἴχετε τόν Ζαΐμη, τόν Μεταξά κι' ἄλλους τοιοῦτους, νά θέλουν ἄλλος τήν Ἀγγλία, ἄλλος τήν Ρουσία, ἄλλος τήν Ἀούστρια κι' ἄλλος τήν Μπαυαρία καί νά κάνουν χιλιάδες ἀντενέργειες καί συχνούς ἐφύλιους πολέμους, κι' ὅσους θέλαν νά βαστήξουν τήν πατρίδα, ὅταν οἱ Τοῦρκοι τήν κιντύνευαν, ζητοῦσαν νά τούς σκοτώσουν μέ τίς ἀντενέργειές τους· καί τούς σκότωσαν καί χάθη ὅλο τ' ἄνθος τῶν Ἑλλήνων εἰς τούς ἐφύλιους πολέμους». ¹⁸⁸

185. Μακρυγιάννης Ιωάν., (Επίλογος), *ό.π.*, 537.

186. Μακρυγιάννης Ιωάν., (βιβλ. Α΄, κεφ. Β΄), *ό.π.*, 40.

187. Φωτίου Στ., “Στρατηγός Μακρυγιάννης: μαρτυρία Ορθοδοξίας” στο “Πράγματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη”, “*Τετράδια Ευθύνης*”, 30, 1990, 177.

188. Μακρυγιάννης Ιωάν., “*Απομνημονεύματα*”, (βιβλ. Β΄, κεφ. Γ΄), *ό.π.*, 335.

Ο Μακρουγιάννης απέδιδε τα δεινά και τις συμφορές του έθνους από τον εχθρό και τις εμφύλιες διενέξεις στις διχαστικές ενέργειες των πολιτικών ανδρών και στις φαινομενικές γύρω από την τριανδρία Κωλέτη - Μαυροκορδάτου - Μεταξά, που για το κομματικό συμφέρον τους θυσιάσαν το συμφέρον της πατρίδας. «*Αυτοί οι ασυνείδητοι φαινομενικοί ανάγκαζαν τον ευσυνείδητο Στρατηγό να τους ελέγχει και να διαμαρτύρεται, χρησιμοποιώντας σκληρή γλώσσα*»: ¹⁸⁹ «[Αυτά κάνουν οι φατρίες, αυτά κάνει ή διαίρεση κι' αυτά τ' αποτελέσματα φέρνει ο ένφύλιος πόλεμος ο συχνός. Καί τώρα μάς τηρᾶνε ἀπό μακριά οι συντρόφοι μας, ὅταν κιντυεύωμε· κάνει σίγρι ἕνας στὸν ἄλλον. Κι' ὁ Μπραΐμης γίνεται ἀπολέμιστος διὰ νά εἰπῆ ἡ ἱστορία ὅτ' εἶναι γενναῖοι, ὄχι ὅτ' εἶναι πλῆθος. Τά πρῶτα χρόνια μέ σαράντα ἀνθρώπους, μ' ἕκατό γιόμιζε ὁ τόπος σκοτωμένους Τούρκους. Τότε δουλεύαμε ἀπαθεῖς ὡς ἀδελφοί διὰ τήν θρησκεία, διὰ τήν πατρίδα. Ἦταν ἡ πολιτική τοῦ τίμιου κι' ἀπλοῦ δημογέροντα, δέν ἦταν οἱ συμβουλές τοῦ Μεταξᾶ καί τοῦ Μαυροκορδάτου καί ἡ διαίρεση στοῦς ὀπλαρχηγούς, νά τοῦς στέλνουν εἰς τοῦς Τούρκους, δέν ἦταν ἡ καλοσύνη τοῦ Κωλέτη νά στέλνη τόν ἀγαθόν καί γενναῖον Παλάσκα νά σκοτωθῆ καί νά τοῦ παίρνη τήν γυναίκα του μορόζα. Αὐτά ὅλα φέραν τόν ὄλεθρον τῆς πατρίδος, ἀναγεννήθηκαν τά πάθη καί τηράγει ὁ Πελοποννήσιος τόν γείτονά του τόν Ρουμελιώτη κι' ὁ Ρουμελιώτης τόν Πελοποννήσιον σάν Τοῦρκοι ὅταν τοῦς πολεμούσαμε]». ¹⁹⁰

Ο Μακρουγιάννης στηλιτεύει, αρκετά χρόνια μετά τα γεγονότα, τον Μαυροκορδάτο, τον Κωλέτη, τον Μεταξά, παρά το γεγονός ότι είχε συμπαραταχθεί μαζί τους και είχε βρεθεί κάτω από τις οδηγίες και τις διαταγές τους σε προηγούμενη χρονική περίοδο. Είχε το θάρρος και την τόλμη να επικρίνει φανερά, να καταφρονήσει και να κατακρίνει αυτούς τους πολιτικούς για ηθική διαφθορά, για αρχομανία, για ανεξέλεγκτο πλουτισμό εις βάρος των αγωνιστών και κυρίως για τις φατριαστικές ενέργειές τους που έβλαψαν ανεπανόρθωτα το έθνος: «... ὁ Ζαΐμης χρώσταγε τῶν Τούρκων ἕνα μιλιοῦνι γρόσια, καί οἱ Ντεληγιανναῖοι καί οἱ Λονταῖοι καί οἱ ἄλλοι· κι' ὁ Μεταξάς, κόντες τῆς πιάτζας, χωρίς παρά· κι' ὁ Κωλέτης ἕνας γιατρός· ὁ Μαυροκορδάτος τζιράκι τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τοῦς φκιάσαν αὐτῆνοι οἱ διακονιαραῖοι, οἱ ἀγωνισταί, Ἐκλαμπρότατους, τοῦς λευτέρωσαν ἀπό τοῦς Τούρκους κι' ἀπό τά χρέη, ὅπου χρώσταγαν τῶν Τούρκων, κι' ἔγιναν τώρα μεγάλοι καί τρανοί. Γύμνωσαν καί τοῦς Τούρκους παίρνοντας τό βιόν τους, καί τό ἔθνος τό γύμνωσαν καί τό ἀφάνισαν· γιόμω-

189. Διονυσιάτης Θεόκλητος Μοναχός, *Ο Στρατηγός Μακρουγιάννης πατέρας και δάσκαλος του Γένους*. 2η έκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1984, 111.

190. Μακρουγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, (βιβλ. Α', κεφ. Ζ'), ό.π., 193.

σαν φατρίες και κακίες τούς ανθρώπους του ἁγῶνος. Τούς καταδιαιροῦν - γιομόζουν αὐτῆνοι ἀγαθά». ¹⁹¹ Εἰδικά κατηγορεῖ τον Μεταξά για την πολιτική επιρροή που ασκούσε στον Θ. Κολοκοτρώνη και τον παρέσυρε πότε με τη μια και πότε με την ἄλλη παράταξη, σπέρνοντας τη διχόνοια μεταξύ των αγωνιστῶν: «Ἄν ἦσουνε ἐσύ, κύριε Μεταξά, καλός, ἔκανες τόν Κολοκοτρώνη πλέον καλύτερο. Ἦταν καλός πατριώτης (ὁ Κολοκοτρώνης), ἀλλά οἱ δικές σου συμβουλές ὄλο σέ ἐφύλιους πολέμους τόν κινούσανε και σέ μεγάλη διχόνοια μέ τούς πατριῶτες του· και κάποτε τόν γύριζες μέ τό ἕνα κόμμα και κάποτε μέ τό ἄλλο. Και χύνονταν τόσα ἄθῶα αἵματα». ¹⁹² Εξἄλλου ἡ αντιπαράθεση μεταξύ στρατιωτικῶν και πολιτικῶν, στην οποία αναφέρεται συχνά ο Μακρυγιάννης, υπῆρξε σύνηθες φαινόμενο, τόσο κατά τη διάρκεια των δύο εμφυλίων πολέμων, ὅσο και καθ' ὅλη τη διάρκεια της Επανάστασης. Ο Απ. Βακαλόπουλος παρατηρεῖ σχετικά: «Οἱ στρατιωτικοὶ αντιπαθούν και κατακρίνουν τους πολιτικούς για τις μηχανορραφίες τους, ιδίως τον Μαυροκορδάτο και τον Κωλέτη, και θεωροῦν τους εαυτούς των θύματα των προσωπικῶν τους φιλοδοξιών και επιδιώξεων, ενώ οἱ πολιτικοὶ επικαλοῦνται τις θυσίες τους σε χρήματα και κοινωνική θέση που τα ἔχασαν, για να ελευθερωθεῖ ο τόπος». ¹⁹³

Ο Μακρυγιάννης, ως στρατιωτικός, εχθρεύεται χωρίς δισταγμό τους πολιτικούς για τη διαφθορά των συνειδήσεών τους, για την φιλαρχία και τις αχαλίνωτες φιλοδοξίες τους. Τους διαπομπεύει, τους χτυπά με σκληρότητα και επικρίνει με αυστηρότητα και καυστική ειρωνεία τον μεταξύ τους ανταγωνισμό. Με δύο επιχειρήματα κατηγορεῖ τη «φαγωμάρα» μεταξύ των δύο κύριων πολιτικῶν ἀνδρῶν, που για να υπονομεύσει και να σαμποτάρει ο ἕνας τις ἐνέργειες του ἄλλου, ἔπαιρναν τέτοιες αποφάσεις που ζημιῶναν σοβαρά την υπόθεση του Ἀγῶνα, καθώς παρείχαν πρόσφορο ἔδαφος στους εχθρούς για επικράτηση: «Ἡ δυστυχία εἶναι ὅτι οἱ δύο μεγαλοκέφαλοί μας Μαυροκορδάτος και Κωλέτης ζηλεύει ἕνας τόν ἄλλον, κι' ὅ,τι καλό κάμη ὁ ἕνας ἀπό αὐτούς τό χαλάγει ὁ ἄλλος. Διά νά μήν πάγη ὁ Κωλέτης, καθώς ἦταν διαταμένος, μέ τούς Ρουμελιῶτες, τό χάλασε αὐτό ὁ Μαυροκορδάτος και ἔνεργησε και πάγη κεφαλή ὁ Κουντουργιώτης. Κι' αὐτό τό σκέδιον ἦταν τοῦ Μαυροκορδάτου, νά μήν γένη τίποτας καλό εἰς τήν πατρίδα, καθώς δέν ἔγινε». ¹⁹⁴ Με το δεύτερο ἐπιχείρημα αναφέρεται στις ολέθριες συνέπειες για τον Ἀγῶνα ἀπό την αντιπαράθεση μεταξύ Κωλέ-

191. Μακρυγιάννης Ιωάν., (βιβλ. Α', κεφ. Δ'), ὁ.π., 84.

192. Μακρυγιάννης Ιωάν., (Επίλογος), ὁ.π., 537.

193. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ἑλληνισμοῦ: ἡ μεγάλη ἐλληνική Επανάσταση (1821-1829)*, Ε'. Θεσ/νίκη 1980, 14.

194. Μακρυγιάννης Ιωάν., «*Απομνημονεύματα*», (βιβλ. Α', κεφ. Ζ'), ὁ.π., 184.

τη – Μαυροκορδάτου και από την άστοχη απόφαση του Κουντουριώτη να τοποθετήσει τον απειροπόλεμο Υδραίο Σκούρτη ως αρχιστράτηγο των στρατιωτικών δυνάμεων στην Πελοπόννησο, που θα κινούνταν κατά του Ιμπραήμ. Το αποτέλεσμα της διχόνοιας μεταξύ των πολιτικών και των λανθασμένων χειρισμών τους ήταν να υπερισχύσει ο Ιμπραήμ και να ερημώσει την Πελοπόννησο από άκρη σε άκρη: «Τέλος πάντων ὁ πατριωτισμός ὄλων αὐτηνῶν καί τῆς συντροφιάς τους, ἡ ψύχωση τῆς φατρίας καί ἡ διαίρεση κι' ὁ ἐνφύλιος πόλεμος καί ἡ διχόνοια τῶν μεγαλοκέφαλων Κωλέτη καὶ Μαυροκορδάτου, διὰ νά μὴν δοξαστῆ ὁ ἕνας καί χάση ὁ ἄλλος, καί τό “ὄμως” τοῦ Κουντουργιώτη καί τό “ὄρτζα καί πότζα” τοῦ Σκούρτη καί τό “καυλί” τῶν Ρουμελιώτων – ὁ Μπραΐμης μπῆκε στήν Πελοπόννησο καί τήν ἔκαμε γῆ Μαδιάμ ὄχι ἀπό τήν παλληκαριά τῶν Ἀράπηδων, ἀλλά ἀπό αὐτά ὅπου λέγω... Αὐτά κάνει ἡ διαίρεση καί ἡ διχόνοια».¹⁹⁵

Πέραν από τις τεράστιες ευθύνες που έχουν οι πολιτικοί για την υποκίνηση των εμφυλίων πολέμων, για την καλλιέργεια της διχόνοιας και του διχασμού μεταξύ των αγωνιστών και για τις ολέθριες συνέπειες του αδελφοσκοτωμού, βαρύνονται και με τις ευθύνες για τον φατριασμό, τον κομματισμό και την εξάρτηση της χώρας από την επιρροή των ξένων δυνάμεων. Πολλές φορές ο Μακρυγιάννης κάνει λόγο στην αφήγησή του για την επέμβαση των ξένων δυνάμεων στα εσωτερικά της χώρας, μετά από υποκίνηση και παρέμβαση των πολιτικών ανδρών: «Τούς κατάτρεξαν οἱ Εὐρωπαῖγοι τούς δυστυχεῖς Ἕλληνες ...τούς κατάτρεχαν καί τούς κατατρέχουν ὀλοένα διὰ νά μὴν ὑπάρξουν. Ἡ Ἀγγλία τούς θέλει νά τούς κάμη Ἀγγλους μέ τήν δικαιοσύνη τήν ἀγγλική, καθὼς οἱ Μαλτέζοι ξυπόλυτους και νηστικούς, οἱ Γάλλοι Γάλλους, οἱ Ροῦσοι Ρούσους κι' ὁ Μετερνίκ τῆς Ἀούστριας Ἀουστριακούς, - κι' ὅποιος τούς φάγη ἀπό τούς τέσσερους. Καί τούς λευτερώνουν χερότερα κι' ἀπό τούς Τούρκους».¹⁹⁶ Σε άλλο σημείο αναφέρει: «Οἱ ἄλλοι, οἱ διαφταρμένοι διὰ νά ρουφήξουν τήν πατρίδα κι' ἐθνικά ὄλο συχνοῦς ἐφύλιους πολέμους ἔκαναν καί φατρίες· καί εἶναι ἄλλος Ἀγγλος, ἄλλος Γάλλος κι' ἄλλος Ροῦσος. Κι' αὐτό δέν σβένει ἀπό αὐτούς».¹⁹⁷ Και λίγο αργότερα μετά τη μεταβολή της 3ης Σεπτεμβρίου αναφέρει: «Τώρα ὁ Μαυροκορδάτος, ὁ Κωλέτης, ὁ Λόντος, ὁ Καλλέργης καί οἱ συντροφίες τους ἐνώθηκαν μέ τούς Ἀγγλους, μέ τούς Γάλλους καί τούς ἄλλους κι' ὡς δυσαρεστημένοι ἀπό αὐτήνη τήν μεταβολή ταμπουρώνονται ἀναμεταξύ τους...».¹⁹⁸

195. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 184 -185.

196. Μακρυγιάννης Ιωάν., (βιβλ. Β', κεφ. Β'), *ό.π.*, 334.

197. Μακρυγιάννης Ιωάν., (βιβλ. Γ', κεφ. Α'), *ό.π.*, 343.

198. Μακρυγιάννης Ιωάν., (βιβλ. Δ', κεφ. Α'), *ό.π.*, 473.

Ο Ph. Sherrard παρατηρεί ότι οι ξενόφερτοι πολιτικοί, όπως ο Μαυροκορδάτος και αργότερα ο Καποδίστριας και ο Όθωνας, οι οποίοι δεν είχαν λάβει μέρος στον εθνικό αγώνα, οραματίζονταν το πρότυπο ενός κράτους δυτικού τύπου, το οποίο όμως δεν είχε καμιά οργανική συγγένεια και συνάφεια με τον παραδοσιακό τρόπο ζωής των Ελλήνων. Αυτό το αφηρημένο μοντέλο κράτους που προωθούσαν οι πολιτικοί ενόχλησε το Μακρυγιάννη και άλλους αγωνιστές που το θεώρησαν προσβολή και μεγάλη ύβρη απέναντι στους αγώνες και τις θυσίες τους.¹⁹⁹

iv) Η στάση της Ευρωπαϊκής διπλωματίας, των φιλελλήνων και των πνευματικών ανθρώπων της εποχής απέναντι στον εμφύλιο.

Μετά από τις σημαντικές διαπιστώσεις του Μακρυγιάννη σχετικά με την συμβολή των πολιτικών ανδρών στην επαύξηση της ξένης επιρροής στη χώρα μας, είναι ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε ενδεικτικά πώς είδαν οι ξένες δυνάμεις, η Ευρωπαϊκή διπλωματία και ορισμένοι φιλέλληνες τον εμφύλιο πόλεμο των ετών 1823-1825 στην επαναστατημένη Ελλάδα, συνδεδεμένο και με τη χορήγηση των δύο εξωτερικών δανείων. «Τους εμφύλιους πολέμους τους παρακολουθούσε με τη μεγαλύτερη προσοχή η ευρωπαϊκή διπλωματία και η αυστριακή αντίδραση πολύ καλά διέκρινε τον κοινωνικό τους χαρακτήρα. Γι' αυτό τους κοτζαμπάσηδες ο Μέττερνιχ τους αποκαλούσε “μερίδα νομιμοφρόνων” δηλαδή “αντεπαναστατών”, “αντιδημοκρατικών”. Πολύ σωστά ξεχώριζεν η αυστριακή Καγκελαρία τις κοινωνικές βάσεις των τότε κομμάτων».²⁰⁰ Ο Ph. Jourdain διατυπώνει την κατηγορία πως η Αγγλία υπέθαλψε τον εμφύλιο σπαραγμό στην Ελλάδα, γιατί έτσι θα εξυπηρετούσε καλύτερα τα συμφέροντά της στην περιοχή. Γράφει σχετικά: «Η αγγλική κυβέρνηση υιοθέτησε ένα σύστημα διαφθοράς που κέντρο του είχε τα νησιά του Ιονίου, που κάθε άλλο μικρή στάθηκε η συμμετοχή του στις διχόνοιες που ξέσπασαν στην Ελλάδα. Η Αγγλία, σπέρνοντάς τις ανάμεσα στους αρχηγούς των Ελλήνων και προσφέροντάς τους έπειτα χρήματα, έλπιζε πως οι Έλληνες θα βρίσκονταν αναγκασμένοι να μπουν κάτω από την προστασία της».²⁰¹ Ο λόρδος N. Byron σε επιστολή του προς το Μαυροκορδάτο (2 Δεκεμβρίου 1823), της οποίας κοιμιστής υπήρξε ο Ch. Stanhop, διατυπώνει τις σοβαρές ανησυχίες του για τον εμφύλιο πόλεμο και την άδηλη εξέλιξή του: «Μέ καταθλίβει νά πληροφοροῦμαι ὅτι αἱ διχόνοιαι τῆς Ἑλλάδος ἔξακολουθοῦν πάντοτε εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποῖαν ἤμποροῦσε νά θριαμβεύσῃ κατα-

199. Sherrard Ph., «General Makriyannis: The Portrait of a Greek» στο *The wound of Greece / Studies in Neo - Hellenism*. Rex Collings, London, Anglo - Hellenic, Athens 1978, 65-66.

200. Κορδάτος Γιάν., *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας* (Νεώτερη Β' 1821-1832), 10, ό.π., 420 (σημ. 1).

201. Jourdain Ph., «*Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce, depuis 1822, jusqu'au combat de Navarin*», I. Paris 1828, 29.

βάλλουσα όλα τὰ ἐμπόδια, ὅπως ὑπερνίκησεν ἤδη ἀρκετά. Ἡ Ἑλλάς ἐπὶ τοῦ παρόντος εὐρίσκεται πρό τριῶν ἐνδεχομένων, τὰ ὁποῖα ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ. Ἡ νὰ ἀνακτήσῃ τὴν ἐλευθερίαν της, ἢ νὰ πέσῃ εἰς τὴν ἐξάρτησιν ἡγεμόνων τῆς Εὐρώπης, ἢ νὰ καταστῇ ἐκ νέου ἐπαρχία τουρκική. Δέν ἔχει παρά νὰ κάμῃ τὴν ἐκλογὴν μεταξὺ τῶν τριῶν τούτων. Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος εἶναι ὁ δρόμος πού ὀδηγεῖ εἰς τὰ δύο τελευταῖα ἀποτελέσματα. Ἡ Ἑλλάς φθονεῖ τὴν τύχην τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Κριμαίας; Αὐτό ἡμπορεῖ νὰ τὸ ἀπολαύσῃ καὶ αὐρίον. Τὴν τύχην τῆς Ἰταλίας; Ἡμπορεῖ νὰ τὴν ἔχῃ μεθαύριον. Θέλει νὰ καταστῇ πράγματι Ἑλλάς ἐλευθέρα καὶ ἀνεξάρτητος; Ὅφείλει νὰ τὸ ἀποφασίσῃ σήμερον, ἢ δέν θὰ ἐπανεύρῃ τὴν εὐκαιρίαν». ²⁰² Ὁ Ἀγγλος εθελοντής W. Humphreys μιλάει γιὰ ἐκτόνωση τοῦ ενθουσιασμοῦ τῶν Φιλελλήνων μετὰ τις διαπιστώσεις τους γιὰ ἐλλειψὴ δυναμισμοῦ, γιὰ ραδιουργίες καὶ διχόνοιες μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων. Σχετικὰ με τὸ ρόλο τῆς Ἀγγλικῆς πολιτικῆς στὴν Ἑλλάδα παρατηρεῖ τὰ εξῆς: «*ἡ καταβολὴ τῶν χρημάτων τοῦ δανείου στα χέρια τῶν Ἑλλήνων προκάλεσε τὴν καταστροφὴ τους γιὰ τὸ δάνειο κατασπαταλήθηκε στὸν ἐμφύλιο πόλεμο. Αὐτὴ ἦταν ἡ πρόθεσις τῶν Ἀγγλων. Νὰ ἀποκλείσουν τὴν ἐθνικὴ ἐνότητα, νὰ ἐδραιώσουν τὴν φιλοαγγλικὴ παράταξι καὶ νὰ προσδέσουν τὴν Ἑλλάδα πολιτικὰ καὶ οικονομικὰ στὸ ἄρμα τους*». ²⁰³ Ὁ Th. Gordon παρατηρεῖ σχετικὰ με τὴν αὐξίση τῆς δημοτικότητος τῆς Ἀγγλίας στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν χορήγησι τοῦ δανείου: «*... ἡ Ἀγγλία δὲν ἔχασε καθόλου τὴ δημοτικότητα ... καὶ χάρις στους μὀχθους τοῦ κομιτάτου τοῦ Λονδίνου καὶ πάνω ἀπὸ ὅλα χάρις στὸ δάνειο, τὸ ὁποῖο οἱ περισσότεροὶ ἐπαναστάτες θεωροῦσαν μᾶλλον ὡς δωρεὰ πρὸς τὸ ἔθνος παρά ὡς χρέος πὸν ἔπρεπε νὰ ἐξοφληθεῖ. Κάθε φορὰ πὸν ἐφθανε ἓνα φορτίο με χρήματα, ὑψωναν κραυγὴ “Ζήτω ἡ Ἀγγλία” καὶ στὸν ἴδιο βαθμὸ πὸν ἄλλοτε τὴν ἀπεχθάνονταν, τὴν συνδέονταν ὁλοένα στενότερα μαζί της*». ²⁰⁴ Ἀνάλογες κρίσεις, ἐκτός ἀπὸ τους ξένους, διατυπώνει καὶ ὁ Νικ. Σπηλιᾶδης: «*... τὰ δάνεια τῶν Ἀγγλων θὰ μείνουν εἰς βᾶρος τῶν Ἑλλήνων, ἐπ’ ὀλέθρῳ μᾶλλον αὐτῶν ἢ ἐπὶ σωτηρίᾳ καταναλισκόμενα, καὶ τὸ ἔθνος ἴσως ἐκ τούτων θὰ πάθῃ καὶ ἄφ’ οὗ ἀποκατασταθῇ ἐλεύθερον καὶ ἀνεξάρτητον, διότι οἱ Ἀγγλοι θὰ λάβωσι καὶ ἄπ’ αὐτὰ ταῦτα τὸ δικαίωμα νὰ ἐπέμβωσιν εἰς τὰ πράγματά του*». ²⁰⁵

202. Κόκκινος Διον., *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις*, Ζ΄. Μέλισσα, Αθήνα 1958, 69.

203. Σιμόπουλος Κυρ., *Πὼς εἶδαν οἱ ξένοι τὴν Ἑλλάδα τοῦ ’21*, Γ΄ (1823-1824). Αθήνα 1981, 481, 498. Οἱ σχετικὲς ἐπισημάνσεις τοῦ Humphreys περιλαμβάνονται διάσπαρτες τόσο στὸν Πρόλογο ὅσο καὶ στὸ κυρίως μέρος τοῦ χρονικοῦ τοῦ πὸν κυκλοφόρησε τὸ 1826, λίγο μετὰ τὸ θάνατό του: βλ. Humphreys Wil., *Journal of a visit to Greece*. Henry Colburn, London 1826.

204. Gordon Th., *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως*, Β΄, ὁ.π., 156.

205. Σπηλιᾶδης Νικ., *Ἀπομνημονεύματα: δια νὰ χρησιμεύσωσιν εἰς τὴν Νέαν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν (1821-1843)*, Β΄. Αθήνα 1972, 102.

Πέραν από τη δυνατότητα επέμβασης των ξένων δυνάμεων στα εσωτερικά της χώρας ο εμφύλιος πόλεμος είχε και πολλές άλλες δυσμενείς συνέπειες, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει το κλίμα της διχόνοιας, του διχασμού και της διαίρεσης μεταξύ των Ελλήνων, που έβλαψε ανεπανόρθωτα τον Αγώνα. Οι φατρίες και ο κομματισμός βρήκαν πρόσφορο έδαφος για να αναπτυχθούν περισσότερο. Την ύπαρξη της χώρας μας, πριν ακόμη οργανωθεί σαν κράτος ελεύθερο με ουσιαστική εξουσία πάνω στην επικράτειά της, την απείλησαν με αφανισμό και ολοσχερή καταστροφή η διχόνοια και ο εμφύλιος σπαραγμός.²⁰⁶ Οι συνετοί και φρόνιμοι πατριώτες, καθώς και οι φιλέλληνες μέσα και έξω από την Ελλάδα ανησυχούσαν, αγωνιούσαν, θλίβονταν βαθύτατα για την αδελφοκτόνα διαμάχη των Ελλήνων. Αλλά και οι πνευματικοί άνθρωποι της εποχής προβληματιζόνταν και αντιδρούσαν καταγγέλλοντας τη διχόνοια.

Ο εθνικός μας ποιητής, Διον. Σολωμός μέσα από τους στίχους τού “Ύμνου εις την Ελευθερία” και της ωδής “Εις τον θάνατο του Λόρδου Μπάιρον” προέβλεψε τις επερχόμενες συμφορές του έθνους λόγω της διχόνοιας. Με τη σπάνια λυρική εμπειρία που διέθετε, χτύπησε τη φοβερή διχόνοια μέσα από συγκεκριμένους στίχους των δύο ποιημάτων, χαρακτηρίζοντάς την σαν ένα ψυχικό σύμπλεγμα, που οδηγεί στη διάλυση και την αποσύνθεση.²⁰⁷

“Ύμνος εις τήν Έλευθερίαν» (στρ. 144-147)

144

ΈΗ Διχόνοια πού βαστάει
 ένα σκῆπτρο ἢ δολερή·
 καθενός χαμογελάει,
 παρ' το, λέγοντας, καί σύ.

145

Κειό τό σκῆπτρο, πού σᾶς δείχνει,
 ἔχει ἀλήθεια ώραία θωριά·
 μήν τό πιάστε, γιατί ρίχνει
 εἰσέ δάκρυα θλιβερά.

146

Άπό στόμα ὀπού φθονάει,
 παλληκάρια, ἄς μην 'πωθῆ,
 πώς τό χέρι σας κτυπάει
 τοῦ ἀδελφοῦ τήν κεφαλή.

147

Μήν εἰποῦν στόν στοχασμό τους
 τά ξένα ἔθνη ἀληθινά:
 Ἐάν μισοῦνται ἀνάμεσό τους,
 δέν τούς πρέπει ἔλευθεριά.²⁰⁸

206. Τζούλης Χρ., «Ο Μακρυγιάννης» στο *Ηρωικός κόσμος: Δοκίμια*. χ.ό., Αθήνα 1966, 27.

207. Τζούλης Χρ., *ό.π.*, 27.

208. Σολωμός Διον., “*Απαντα*” (επιμ. Γ. Παπανικολάου), Α΄. Παπαδήμας, Αθήνα 1970, 356.

Ο ποιητής παρουσιάζει τη Διχόνοια προσωποποιημένη να κρατεί το σκήπτρο της εξουσίας και να το προσφέρει χαμογελαστή διαδοχικά σε όλους. Την ονομάζει “δολερή”, γιατί εξαπατά τους ανθρώπους και σπέρνει ανάμεσά τους το μίσος και το διχασμό. Συμβουλεύει τον καθέναν να μην δελεαστεί και πάρει στα χέρια του το σκήπτρο της εξουσίας, που φαντάζει ωραίο στη θωριά, γιατί στη συνέχεια θα του προκαλέσει οδύνη και δάκρυα. Δίνει τη συμβουλή να σταματήσει γρήγορα ο φθόνος και ο αλληλοσπαραγμός μεταξύ των αδελφών αγωνιστών. Ακόμη οι διχόνοιες μεταξύ των Ελλήνων πρέπει να παύσουν οριστικά για να μη δίνουν το δικαίωμα στις ξένες δυνάμεις να τους θεωρούν ανάξιους να απολαύσουν τα αγαθά της ελευθερίας. Με τους τελευταίους στίχους ο ποιητής υπαινίσσεται την άποψη του μισέλληνα Metternich που χαιρόταν για τον εμφύλιο σπαραγμό στην Ελλάδα, λέγοντας: «Έτσι οι Έλληνες δείχνονται, ότι είναι ανάξιοι για ελευθερία». ²⁰⁹ Η Διχόνοια ως κεντρικό θέμα επανέρχεται στο λυρικό ποίημα του Σολωμού «Εις τον θάνατο του Λόρδου Μπάιρον», όπου αφιερώνει 18 στροφές (69-86 και την επιλογική 166). Την ονομάζει «ερινύαν φαρμακερή» και «θεομίσητην», που έχει τη δυνατότητα να καταστρέφει τον άνθρωπο. ²¹⁰

“Εἰς τόν θάνατο τοῦ Λόρδου Μπάιρον” (στρ. 69-70, 81-82, 166)

69

Ἄχ! συνέρχεται ...ξανοίγει
Ἐρινύαν φαρμακερή,
ὅπου ἀγιάτρευτην ἀνοίγει
τῆς Ἑλλάδας μία πληγή·

70

Ἐρινύαν ἀπό τά χθόνια,
πού ἡ Ἑλπίδα ἀπαρατᾶ·
ἡ θεομίσητη Διχόνοια,
πού τόν ἄνθρωπον χαλνᾶ.

81

ᾠ! τί κάνετε, ποῦ πᾶτε;
Γιά φερθῆτε εἰρηνικά.

82

Γιατί ἀλλοιῶς θέ νά βρεθῆτε
ἢ μέ ξένο βασιλιά
ἢ θά καταφανισθῆτε
ἀπό χέρια Ἀγαρηνά.

166

Ἡ Διχόνοια κατατρέχει
τὴν Ἑλλάδα. ἄν νικηθῆ,
μά τόν κόσμο πού μᾶς ἔχει,
τ' ὄνομά σας ξαναζῆ. ²¹¹

209. Σολωμός Διον., *ό.π.*, 357.

210. Σολωμός Διον., *ό.π.*, 358.

211. Σολωμός Διον., *ό.π.*, 368, 358, 359.

Η Ελευθερία σε τόνο φρονηματιστικό προφητεύει τις ολέθριες συνέπειες της Διχόνοιας για το έθνος των Ελλήνων. Ξορκίζει και πάλι τους Έλληνες να αφήσουν τον φθόνο και τη διχόνοια, που κατατρέχει τη χώρα τους, αν θέλουν να αναστηθεί το έθνος και να ξαναζωντανέψει το όνομα και η φήμη του.²¹² Οι στροφές αυτές αποτελούν ένα κήρυγμα του ποιητή για ενότητα, συναδέλφωση και ομόνοια, οριστική απαλλαγή από τα μίσση, τις έριδες και τις διχόνοιες, ώστε το έθνος να απαλλαγεί από το βάρβαρο δυνάστη ή την ξένη κατοχή και να ξαναδοξαστεί το όνομά του.

Ο άλλος μεγάλος εκπρόσωπος της υψηλής ή λόγιας ποίησης, που ανήκει επίσης στην Επτανησιακή Σχολή, ο Ανδρ. Κάλβος μέσα από θαυμάσια δύναμη εικονοπλασίας και αφαίρεσης, σκιαγραφεί τη φοβερή διχόνοια ρεαλιστικά, χωρίς καμιά υπερβολή ή διόγκωση, στο ποίημα “Φάσμα”.²¹³

“Ωιδή Έβδομη. Τό Φάσμα” (στρ. ιε´)

Συλλογή “Λυρικά”

ιε´

Μεγάλη τρομερή
μέ τά πτερά άπλωμένα,
καθώς άετός άκίνητος,
κρέμεται στόν άέρα
ψηλά ή Διχόνοια.²¹⁴

Στο ποίημα “Ο Βωμός της Πατρίδος”, ο Ανδρ. Κάλβος διατυπώνει την προτροπή να σταματήσουν οι διχόνοιες, γιατί υποτάσσουν τα έθνη στο σκληρό ζυγό των τυράννων. Προβαίνει σε ένα προσκλητήριο προς όλους τους ομοεθνείς νέους, ώστε να προσφέρει ο καθένας λαμπρή και πολύτιμη θυσία στο βωμό της πατρίδας, για να απαλλαγεί αυτή από το βάρβαρο σκήπτρο του δυνάστη.

“Ωιδή Δεκάτη. Ο Βωμός τής Πατρίδος” (στρ. β´ -γ´)

Συλλογή “Λυρικά”

β´

Άς παύσωσ´ ή διχόνουαι
πού ρίχνουσι τά έθνη
τυφλά, υπό τά σκληρότατα
όνύχια τῶν άγρύπνων
δολίων τυράννων.

γ´

Τρέξατ´ έδῶ· συμφώνως
τούς χορούς άς συμπλέξωμεν,
προσφέρων ό καθένας
λαμπρᾶν θυσίαν, πολύτιμον,
εις τήν πατρίδα.²¹⁵

212. Σολωμός Διον., *ό.π.*, 359.

213. Τζούλης Χρ., «Ο Μακρυγιάννης» στο *Ηρωικός κόσμος: Δοκίμια*, *ό.π.*, 28

214. Κάλβος Ανδρ., “*Απαντα*”, (Λυρικά) (Εισαγωγή Σπ. Μυλωνά). 3η έκδ. τυπ. Μπόλαρη, Αθήνα 1962, 96.

215. Κάλβος Ανδρ., *ό.π.*, 101.

Οι δύο μεγάλοι ποιητές, σύγχρονοι του Μακρυγιάννη, καταδικάζουν τη διχόνοια, επισημαίνουν τις δυσμενείς συνέπειές της για το έθνος και απευθύνουν στους Έλληνες αγωνιστές μια πρόσκληση συναδέλφωσης, ομόνοιας, ομοψυχίας, προκειμένου να απαλλαγεί η χώρα από τα δεσμά της δουλείας και να απολαύσει την πολυπόθητη ελευθερία. Ο Μακρυγιάννης, αν και συμμετείχε ενεργά στον εμφύλιο, βίωσε από κοντά τις συμφορές που αυτός επισώρευσε στον έθνος και «είδε τη χώρα να πέφτει αποδεκατισμένη και ακρωτηριασμένη μέσα στο γκρεμό που άνοιξε ο διχασμός».²¹⁶ Ο Ελληνισμός δεν πρέπει να πέρασε μεγαλύτερη δοκιμασία και κρίση από όση στα χρόνια του εμφυλίου, γιατί τότε δημιουργούνται και οι κομματικές παρατάξεις (φατρίες) που εξυπηρετούσαν τα ξένα συμφέροντα και έσπερναν τη διχόνοια και το διχασμό ανάμεσα στους Έλληνες αγωνιστές. Ο Μακρυγιάννης έζησε από κοντά την λαίλαπα της εμφύλιας σύρραξης, αντιλήφθηκε το ρόλο των πολιτικών στην προώθηση του ξένου παράγοντα στη χώρα μας, που πέρα από τη φιλελληνική πλευρά, στόχευε στην εξυπηρέτηση των κομματικών συμφερόντων των παρατάξεων και περαιτέρω στη δυνατότητα ουσιαστικής επέμβασης των Μεγάλων Δυνάμεων στα εσωτερικά μας.²¹⁷ Διαθέτοντας αναπτυγμένο πολιτικό αισθητήριο, αναφέρεται με πικρία στις εμφύλιες διενέξεις και τις καταδικάζει.²¹⁸

ν) Καταδίκη του εμφυλίου από τον Μακρυγιάννη, λοιπούς απομνημονευματογράφους, ιστοριογράφους του Αγώνα και σύγχρονους ιστορικούς.

Αναλογιζόμενος κατά τα τέλη του δευτέρου εμφυλίου πολέμου τις καταστροφικές συνέπειες του αδελφοσκοτωμού, της διχόνοιας, του διχασμού, των εριδών, των σφοδρών συγκρούσεων και αναμετρήσεων, συνακολουθούμενων και από την αρπαγή και τη λαφυραγωγία, αισθάνεται μετανιωμένος για τη συμμετοχή του σε αυτόν και αγανακτισμένος για τα έκτροπα, τις αδικίες και τις βιαιότητες εναντίον των συμπατριωτών Μοραϊτών. Έτσι εξοργισμένος από τις εντολές του Κωλέτη για “πλιατσικολόγημα” καταριέται και αναθεματίζει τους αίτιους του εμφυλίου πολέμου και του φατριασμού που ζημίωσαν ανεπανόρθωτα το έθνος: «...ό Κωλέτης μέ ψύχρανε καί μ' άπόπλισε, ότι

216. Τζούλης Χρ., «Ο Μακρυγιάννης» στο *Ηρωικός κόσμος: Δοκίμια*, ό.π., 28.

217. Τζούλης Χρ., ό.π., 28.

218. Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως* (μτφ. Αλ. Γεωργούλη), Β΄. Τολίδης, Αθήνα 1971, 32 (σημ. 1, σχολ. Τ. Βουρνά).

ἔτζι δέν θά κάμωμε νόμους. Ὅτι οἱ νόμοι θά παλουκώσουν τούς κακούς· καί κριμα ὁπού σκοτωνόμαστε· κι ἄνάθεμα τούς αἵτιους τοῦ ἐφύλιου πολέμου καί τῆς φατρίας, ὁπού κατάντησαν τό Ἔθνος σέ ἄγλιαν κατάστασιν».²¹⁹

Ὅταν αργότερα φιλοσοφεί και στοχάζεται σχετικά με τις ανυπολόγιστες ζημιές που προκάλεσαν οι εμφύλιοι πόλεμοι στον Αγώνα και τις τεράστιες ευθύνες που είχαν οι κομματικές παρατάξεις και οι φατρίες που τους υποκίνησαν και τους υπέθαλψαν, πικραίνεται, εξοργίζεται, απογοητεύεται, αγανακτεί και αισθάνεται την ανάγκη να καταγγείλει και να αναθεματίσει και τις δύο πλευρές, και τα δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα για τις σφοδρές και αλληπάλληλες αντιπαραθέσεις και αναμετρήσεις τους εις βάρος της ενότητας του έθνους και εις βάρος της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας: «Μοῦτζες καί στροῦτζες νάχουν καί τὸνα τό μέρος καί τ' ἄλλο».²²⁰

Αηδιασμένος, οργισμένος και αγανακτισμένος από τις μηχανορραφίες, τις δολοπλοκίες και τους φατριασμούς κατά τη διάρκεια των εμφύλιων συγκρούσεων και αποδοκιμάζοντας τις καταχρήσεις, τη ληστεία, την αρπαγή και το “πλιάτσικο” αντιδρά και αρνείται, περί τα τέλη του πολέμου, να λάβει μέρος σε ενέργειες εμφυλιοπολεμικές αφηφώντας τη σχετική εντολή της Κυβέρνησης: «Εἶπα τῆς Κυβέρνησης ὅτι ἐγώ σέ ἐφύλιον πόλεμον, καί νόμους φκιάνοντας, δέν ματαμπαίνω· μπεζέρισα· νά μοῦ δώσουνε μίαν διαταγή νά πάγω εἰς Ρούμελη ν' ἀγωνιστῶ διά τούς Τούρκους, εἰδέ νά διαλύσω τό σῶμα μου· “ἦ βάλτε ἄλλον κι' ἐγώ κάθομαι ὡς ἀπλός πολίτης· ὅμως διά ἐφύλιον πόλεμον διαταγή δέν μάτα ἀκούγω”. Μοῦ εἶπαν νά λάβουν σκέψη δι' αὐτό· καί τό σῶμα μου νά τό τοποθετήσω εἰς τά χωριά, εἰς τ' Ἄργος».²²¹

Το ανωτέρω αποτελεί το βασικότερο επιχείρημα από όσα διατυπώνει ο Μακρυγιάννης στο κεφάλαιο περί του εμφυλίου πολέμου. Είναι ένα επιχείρημα με ιδεολογικό και εθνικό περιεχόμενο που αναφέρεται στην τελική και οριστική απόφαση του αγωνιστή να μην ξαναλάβει μέρος σε εμφύλιο πόλεμο, αγνοώντας τις σχετικές κυβερνητικές εντολές. Παρακαλεί μάλιστα την Κυβέρνηση να του δώσει διαταγή να επιστρέψει στη Ρούμελη για να αγωνιστεί μαζί με το σώμα του εναντίον των Τούρκων. Σε περίπτωση που δεν θα εισακουστεί η παράκλησή του θα διαλύσει το σώμα του και ας βάλουν άλλον αρχηγό να συνεχίσει τις εμφύλιες συγκρούσεις. Η απόφασή του αυτή, έστω κι αν ελήφθη σχεδόν κατά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, μαρτυρά την ακεραιότητα του χαρακτήρα του, το ηθικό μεγαλείο και το ψυχικό σθένος να αντιταχθεί στη βία, την αδικία και τον αδελφοσκοτωμό. Εξάλλου και η μετέπειτα στάση του και οι αγώνες του

219. Μακρυγιάννης Ιωάν. “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 179-180.

220. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π., 160.

221. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π., 180.

κατά την μεταπαναστατική περίοδο καταδεικνύουν ότι μόχθησε να αμβλύνει τις διαφορές, να κατασιγάσει τα μίσση και τα πάθη, να αποκαταστήσει τις αδικίες και να επιβάλει την νομιμότητα. Αγωνίστηκε με όλες τους τις δυνάμεις για τη δημιουργία ενός κράτους δικαίου, με πειθαρχία και υπακοή στους νόμους, με κατοχυρωμένες συνταγματικά τις ελευθερίες και τα δικαιώματα των πολιτών.

Δεν είναι όμως μόνον ο Μακρυγιάννης που καταδικάζει τη διχόνοια και τον εμφύλιο σπαραγμό, συνειδητοποιώντας τις απεχθείς συνέπειές του για την ενότητα του έθνους και για τον Αγώνα της ανεξαρτησίας. Ο Σπ. Τρικούπης βλέπει με βαθιά απογοήτευση την κατάσταση που επικρατεί στη χώρα και απελπισμένα μιλεί στο Βουλευτικό για τη φθοροποιό επίδραση που ασκεί στις ψυχές των συμπατριωτών του ο φθόνος και η διχόνοια τους: «Ἡ φιλαρχία πολιορκεῖ τὸν νοῦν μας, ὁ φθόνος καὶ τὸ ἐμφύλιον μῖσος κατατρώγει τὰ σπλάγχνα μας, ἡ ἰδιοτέλεια ὀδηγεῖ τὰ ἔργα μας, αἱ σκευωρίαὶ καὶ τὰ διαβούλια εἶναι ἡ πολιτικὴ μας». ²²² Ο Νικ. Σπηλιάδης θεωρεί τον φατριασμό ως κύρια αιτία έναρξης και παράτασης του εμφυλίου πολέμου, ο οποίος παρεμποδίζει την πρόοδο των εθνών: «ὁ (ἐμφύλιος) πόλεμος παρατείνεται ἄχρις οὔτου, ἀποκαμώντες μᾶλλον ἢ συμβιβασθέντες (οἱ φατριασταί), ἀφήσωσι τὰ ὄπλα. Οὔτω δέ τὰ ἔθνη ἐμποδίζονται ἀπὸ τὴν ἐπὶ τὸ βέλτιον ταχεῖαν αὐτῶν πρόοδον. Ἀποδεδειγμένα μὲ τὸν θάνατον τῶν ἐκλεκτῶν πολιτῶν, ὅσους τὰ ἔξοχα προτερήματα τοῦ νοός καὶ τῆς καρδίας των φέρουσιν εἰς τὴν πρώτην τάξιν ὄλων τῶν φατριῶν, ἀποκαμώντα δέ καὶ δυσπιστοῦντα εἰς τὸν ἑαυτῶν των, ὑποκύπτουσιν εἰς τοὺς σφετερισμοὺς τῶν φιλοδόξων». ²²³ Ο Αρτ. Μίχος στα “Απομνημονεύματά” του επισημαίνει τις θλιβερές συνέπειες του εμφυλίου διχασμού για την Επανάσταση: «Ὁ ἐμφύλιος διχασμὸς, ἡ παρηκμασμένη διοίκησις, ἡ κατασπατάλησις τῶν ἐσωτερικῶν πόρων καὶ κυρίως τῶν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀποσταλέντων ὑπὸ τῆς ἐν Λονδίῳ Ἑλληνικῆς Ἐπιτροπῆς χρημάτων τοῦ δευτέρου δανείου, ἐν μιᾷ φράσει: ὁ τυφλὸς κομματισμὸς, αὐτὸς ἐδίχασε τὰς πολιτικὰς καὶ στρατιωτικὰς δυνάμεις τῶν ἀγωνιζομένων Ἑλλήνων, αὐτὸς ὠδήγησεν εἰς ἀντιπάλους θέσεις τοὺς δύο ἐκ τῶν ἱκανωτέρων ἀνδρῶν τοῦ Ἀγῶνος, τὸν Μαυροκορδαῆτον καὶ τὸν Κωλέττην, ἐξ αἰτίας αὐτοῦ παρέμεινε τὸ Μεσολόγγιον ἄνευ τῶν ἀπαιτουμένων διὰ μακρὰν πολιορκίαν ἀφθόνων ἐφοδίων...». ²²⁴ Ο Φωτάκος σε πολλά σημεία της αφήγησής του επισημαίνει τις θλιβερές συνέπειες της διαί-

222. Δραγούμης Νίκ., *“Ιστορικαὶ Αναμνήσεις”* (επιμ. Ἀλκ. Αγγέλου), Α΄. Ερμής, Αθήνα 1973, 41.

223. Σπηλιάδης Νικ., *“Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εἰς την Νέαν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν (1821–1843)”*, Β΄. Αθήνα 1972, 192-193.

224. Μίχος Αρτ., *“Απομνημονεύματα”* (Εισαγωγή) (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς, Αθήνα 1956, 5.

ρешης, της διχόνοιας και του εμφυλίου σπαραγμού για τον Αγώνα: «Ἐν τοσούτῳ ἡ ραδιουργία δέν ἔπαυσε, καί πάλιν ἄρχισεν ἡ διαίρεσις καί ἐτρώγοντο ἀναμεταξύ των, ὥστε ἐγεννήθη μεγάλη ἀντιπολίτευσις κατά τῆς Διοικήσεως...»²²⁵, «... ἔνεκα δέ τούτου ἐγεννήθη ἡ διχόνοια μεταξύ των, ἡ ὁποία ἔφερε τόν ἐμφύλιον πόλεμον καί ἔσπρωξε τό ἔθνος εἰς τήν ἀπώλειαν...».²²⁶ Καί σε ἄλλο σημεῖο παρατηρεῖ: «... ὅλα ταῦτα ἔφεραν τήν διαίρεσιν τοῦ ἔθνους, ἣτις ἐξασθένησε τό ἐθνικόν πνεῦμα καί τήν ἐθνικήν δύναμιν· ἔφεραν μεταβολήν ὅπως διόλου ἀσυμβίβαστον μέ τήν παρούσαν κατάστασιν τῶν πραγμάτων, διότι ἀγρίευσαν καί αὔξησαν τά πάθη τῶν Ἑλλήνων, ἐνισχύθη ἡ κατάχρησις, καί οἱ ἄνθρωποι ἐδόθησαν εἰς τάς ἀσωτίας. Ἀφῆκαν τά πράγματα παρημελημένα, καί δέν ἐσυλλογίσθησαν τόν ἐχθρόν».²²⁷

Στα Προλεγόμενα του Γ. Τερτσέτη περιλαμβάνεται ἡ διήγησις του Θ. Κολοκοτρώνη περί ομόνοιας καί διχόνοιας των Ἑλλήνων. Ο Γέρος του Μοριά ἀντιδιαστέλλει τήν ομόνοια των πρώτων χρόνων της Επανάστασης με τή διχόνοια που ἀκολούθησε, της οποίας κύρια αἰτία υπῆρξε ἡ ἀρχομανία, ἡ πολυαρχία καί οἱ ἐριδες των πολιτικῶν ἀνδρῶν: «... Εἰς τόν πρῶτον χρόνον τῆς Ἐπαναστάσεως εἴχαμε μεγάλην ὁμόνοιαν καί ὅλοι ἐτρέχαμε σύμφωνοι. Ὁ ἕνας πῆγαινε εἰς τόν πόλεμον, ὁ ἀδελφός του ἔφερνε ξύλα καί τρόφιμα. Ἡ γυναίκα του ἐζύμωνε καί τό παιδί κουβαλοῦσε ψωμί καί μπαρουτόβολα εἰς τό στρατόπεδο. Ἄν αὐτή ἡ ὁμόνοια ἐβαστοῦσε ἀκόμη δύο χρόνους, ἠθέλαμε κυριεύσει καί τήν Θεσσαλίαν καί τήν Μακεδονίαν καί ἴσως ἐφθάναμεν εἰς τήν Κωνσταντινούπολιν. Ἀλλά δέν ἐβάσταξεν... Ἦλθαν μερικοί καί ἠθέλησαν νά γένουν μπαρμπέρηδες στοῦ κασίδη τό κεφάλι. Μᾶς πονοῦσε τό μπαρμπέρισμά τους. Μά τί νά κάνουμε; Εἴχαμε καί αὐτουνῶν τήν ἀνάγκην. Ἀπό τότε ἄρχισε ἡ διχόνοια καί ἐχάθη ἡ πρώτη προθυμία καί ἡ ὁμόνοια. Ἔτσι κανεῖς δέν ἤθελε οὔτε νά συνδράμη, οὔτε νά βοηθήσει, οὔτε νά πολεμήσει. Καί τοῦτο ἐγένετο διότι δέν εἴχαμε ἕναν ἀρχηγόν καί μίαν κεφαλήν. Ἀλλά ἕνας ἔμπαινε πρόεδρος ἕξι μῆνες, καί ἐσηκῶνετο ὁ ἄλλος καί τόν ἔρριχνε καί ἐκάθητο αὐτός ἄλλους ἕξι μῆνες. Ὅταν προστάζουσε πολλοί, ποτέ σπίτι δέν κτίζεται, οὔτε τελειώνει...».²²⁸

Ο G. Finlay ἀποδίδει ευθύνες καί στους νικητές καί στους ἠττημένους των εμφυλίων πολέμων, υπογραμμίζοντας τις δυσμενέστατες συνέπειές τους για τον Αγώνα: «Οἱ δύο ἐμφύλιοι πόλεμοι εἶναι ὀλοφάνερα δύο μαῦρες κηλίδες στήν ἱστορία τῆς ἑλλη-

225. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἢ Φωτάκος, «*Απομνημονεύματα περὶ τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821*», Α΄. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 358.

226. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἢ Φωτάκος, *ό.π.*, 349.

227. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἢ Φωτάκος, Β΄, *ό.π.*, 20.

228. Τερτσέτης Γεώργ., *Εξακολούθησις των Προλεγομένων εἰς τα Ὑπομνήματα του Θεόδ. Κολοκοτρώνη*. Ἀγγελίδης, Αθήνα 1852, 43-44.

νικῆς ἐπαναστάσεως. Καμμιά δικαιολογία δέν ὑπάρχει, καί στίς δύο περιπτώσεις, γιά ὅσους σήκωσαν τά ὄπλα ἐναντίον τῆς κυβερνήσεως. Ἡ διαγωγὴ τῶν προεστῶν ὅμως, στόν δεύτερο ἐμφύλιο πόλεμο εἶναι ὀλότελα ἀξιοκατάκριτη... τά μόνα κίνητρα ἦταν ἡ φιλοδοξία καί ἡ ἀπληστία... Ἡ ἀνταρσία τους ἔδωσε τό ἔναυσμα γιά τήν ἐπικράτηση μεγάλης διοικητικῆς ἀναρχίας, πού δέ σπατάλησε μόνο τούς πόρους τῆς Ἑλλάδος ἀλλά καί συνέβαλε στήν δημιουργία ἐνός νέου γένους τυράννων, πού ἦταν τό ἴδιο δεσποτικοί καί πολύ πιό εὐτελεῖς ἀπό τούς μισητούς Τούρκους. Ὅσο ἀπληστοί ἦταν οἱ ἠττημένοι ἄλλο τόσο διεφθαρμένοι ἦταν οἱ νικητές τοῦ ἐμφυλίου πολέμου... Ἡ ἀνοδος τοῦ Ἰμπραήμ τήν ἐπομένη χρονιά χρωστάει πολλά στήν κακή διακυβέρνηση τοῦ Κουντουριώτη, στήν βάρβαρη τακτική τοῦ Κωλέττη καί στόν ἀπάνθρωπο ὄλεθρο πού σκορποῦσαν οἱ Ρουμελιώτικες δυνάμεις». ²²⁹ Ο Ἄγγλος περιηγητής Brengeri σε ἀρθρο του δημοσιευμένο σε ἀνώνυμο περιοδικό του Λονδίνου, καταδικάζοντας τις ἐμφύλιες διαμάχες των Ἑλλήνων παρατηρεῖ ὅτι, ἀν οἱ Τούρκοι μπορούσαν νά ἐπωφεληθοῦν ἀπό τις διχόνοιες των Ἑλλήνων οπλαρχηγῶν, ἡ Ἐπανάσταση δὲν θα εἶχε κανένα μέλλον γιατί θα εἶχε καταπνιγεί με ευκολία. ²³⁰

Ο Απ. Βακαλόπουλος συνοψίζει τα δυσμενῆ αποτελέσματα του πρώτου ἐμφυλίου πολέμου ὡς ἐξῆς: «Ἐτσι ἡ ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα χωρίζεται σέ δύο ἀντίπαλες μερίδες καί ἡ καθεμίᾳ ἀρχίζει νά κάνει γιά λογαριασμό τῆς ἐκλογῆς καί τίς σχετικές γιά τήν ἐπικράτησή τῆς εἰρηνικές ἢ βίαιες ἐνέργειες. Ἀναβρασμός ἐπικρατεῖ ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη στήν Ἑλλάδα. Ἀποτέλεσμα τῆς διαμάχης αὐτῆς ἦταν νά κατατριβεῖ ἡ ζωτικότητα τῶν Ἑλλήνων στά κομματικά, νά μειωθεῖ ἡ ψυχική τους ἀντίσταση ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ καί νά ὀπισθοδρομήσει ἡ Ἐπανάσταση. Ἡ κατάστασις εἶναι ἐκρηκτική, ὁ ἐμφύλιος πόλεμος στά πρόθυρα καί ἡ ἀναρχία ἀπειλεῖ τή χώρα». ²³¹ Συνεχίζοντας ο ἱστορικός παρουσιάζει ρεαλιστικά τα αποτελέσματα καί του δευτέρου ἐμφυλίου πολέμου, τα οποία υπῆρξαν δεινότερα καί ἐπαχθέστερα γιά τον τόπο: «Ἡ ἔναρξη τοῦ ἔτους 1825 βρίσκει τήν Ἑλλάδα σέ ἐλεεινή κατάσταση: ὁ δεύτερος ἐμφύλιος πόλεμος ἔχει βέβαια λήξει μέ τή νίκη τῶν κυβερνητικῶν καί μέ τήν ἰσχυροποίηση τῆς κυβερνήσεως Κουντουριώτη, ἀλλά ἔχουν διασπαθισθῆ τά χρήματα τῆς πρώτης δόσεως τοῦ δανείου γιά τήν προσέλκυση ἰδίως τῶν ρουμελιώτικων στρατευμάτων καί τή συντριβή τῶν ἀνταρτῶν. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἔχουν λεηλατηθῆ οἱ πελοποννησιακές ἐπαρχίες ἀπό τούς κυβερνητικούς μέ ἀποτέλεσμα νά καταπέση τό ἠθικό

229. Finlay G., *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Β', ὁ.π., 42.

230. Brengeri, «Adventures of a Foreigner in Greece», *Anonymous London Magazine*, Αὐγ. 1826 - Ἰαν. 1827, 187 στο Σμιόπουλος Κυρ., *Πῶς εἶδαν οἱ ξένοι τὴν Ἑλλάδα τοῦ '21*, Β', 3η ἐκδ. Αθήνα 1997, 38 (σημ. 47).

231. Βακαλόπουλος Απ., *Ἐπίλεκτες βασικές πηγές τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως (1813-1825)*, Β'. Βά- νιας, Θεσ/νίκη 2000, 483.

τῶν κατοίκων τους, νά γεννηθῆ μῖσος ἐναντίον τῶν καταπιεστῶν τους, καί ἔτσι νά δημιουργηθῆ ὀλέθριος διχασμός μεταξύ Πελοποννησίων καί Ρουμελιωτῶν, καί τό χειρότερο ἔχει παραμεληθῆ τελείως ἡ ἄμυνα, ἰδίως ὁ ἐφοδιασμός τῶν κάστρων τῶν παραλίων τῆς Ν.Δ. Πελοποννήσου, ὅπου θά ἔπρεπε νά ἀναμένεται ἡ ἐκδήλωση τῶν ἀποβατικῶν ἐνεργειῶν τῶν Αἰγυπτίων».²³²

Ο Δημ. Φωτιάδης παρατηρεῖ τα ἐξῆς σχετικὰ με τον εμφύλιο πόλεμο: «Ἡ εἰσβολή στό Μοριά μπορεῖ νά θεωρηθεῖ τό ἴδιο καταστρεφτική μ' ἐκείνη τοῦ Ἴμπραήμ πού θά τήν ἀκολουθήσει. Ὁ Κωλέττης θά ρίξει τά ρουμελιώτικα στρατεύματα σ' αὐτόν σπέρνοντας τήν καταστροφή, τόν ὄλεθρο, τόν θάνατο. Τό πῶς ἐπέζησε ἡ Ἐπανάσταση, τό πῶς μπόρεσε τό ἔθνος νά περάσει τίς Συμπληγάδες αὐτές πέτρες, στέκεται ἕνα ἀπό τά θαύματα τοῦ Εἰκοσιένα, ἕνα ἀπό τά θαύματα τῆς ἀγωνιστικότητας τοῦ λαοῦ μας. Οἱ σελίδες αὐτές εἶναι οἱ πιο δραματικές τῆς Ἱστορίας τοῦ Εἰκοσιένα. Σ' αὐτές δυστυχῶς θά θρηνήσουμε ἀθλιότητες γεμᾶτες πίκρα καί ντροπή».²³³ Συνεχίζοντας ο ἱστορικός αναφέρει μερικῆς ἀπό τίς κύριες συνέπειες του εμφυλίου ἐπιγραμματικά: «Ὁ θρῆνος τοῦ ἀδελφοκτόνου σπαραγμοῦ. Ὁ Κολοκοτρώνης στή φυλακή. Ὁ θαλασσινός Σκούρτης ἀρχιστράτηγος. Στό Κρομμύδι ἡ ντροπή τῆς ἤττας. Στό Μανιάκι ἡ θυσία τοῦ Παπαφλέσσα. Ἡ ἐγκατάλειψη, πολιορκία καί ἡρωική ἔξοδος τοῦ Μεσολογγίου».²³⁴

Ο Μακρυγιάννης, ὡς ἀκέραιη ἠθική φυσιογνωμία, εἶχε το σθένος, παρά την ἀμεση ἐμπλοκή του στον εμφύλιο, μετά ἀπό ὠριμο συλλογισμό νά τον ἀποκηρύξει, νά τον καταδικάσει καί νά τον ἀναθεματίσει. Πολλοί σύγχρονοί του ἱστορικοί καί ἀπομνημονευματογράφοι, ἀφού ἐπισημαίνουν τα ολέθρια ἀποτελέσματα του φατριασμοῦ καί τῆς εμφύλιας διαμάχης γιὰ το ἔθνος, καταδικάζουν καί καυτηριάζουν αὐτά τα νοσηρά φαινόμενα που τόσο ζημίωσαν τον Ἀγώνα τῆς ἀνεξαρτησίας. Σύγχρονοι ἐπίσης ἱστορικοί καί μελετητές ρίχνουν με τῆ σειρά τους «τὴν πέτρα του ἀναθέματος» στην εμφύλια διαμάχη τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Β) Λογική ἀνάλυση

Το κύριο καί βασικό ἐπιχείρημα του Μακρυγιάννη που ἀναφέρεται στον εμφύλιο πόλεμο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐπανάστασης καί στο ὁποῖο συνοψίζονται οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴν καταδίκη του εμφυλίου πολέμου καί τὴν ὀριστική ἀπόφασή του νά μὴν ξαναλάβει μέρος σε εμφύλιες διενέξεις στο μέλλον εἶναι το ἐξῆς: «Εἶπα τῆς Κυβέρνησης ὅτι ἐγὼ σέ

232. *Ἱστορία Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, ΙΒ΄. Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1975, 373.

233. Φωτιάδης Δημ., *Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ Εἰκοσιένα*, Γ΄. 2η ἐκδ. Βότσης, Ἀθήνα 1977, 12.

234. Φωτιάδης Δημ., *ὁ.π.*, 12.

έφυλιον πόλεμον, καί νόμους φκιάνοντας, δέν ματαμπαίνω· μπεζέρισα· νά μοῦ δώσουνε μίαν διαταγή νά πάγω εἰς Ρούμελη ν' ἄγωνιστῶ διά τούς Τούρκους, εἰδέ νά διαλύσω τό σῶμα μου· “ἤ βάλτε ἄλλον κι' ἐγώ κάθομαι ὡς ἄπλός πολίτης· ὅμως διά έφυλιον πόλεμον διαταγή δέν μάτα ἀκούγω”». (Απομν., βιβλ. Α', κεφ. ΣΤ', 180).

Ὡς προς τη λογική του δομή το ανωτέρω επιχείρημα έχει την εξής μορφή:

1η προκειμένη: Εἶπα τῆς Κυβέρνησης ὅτι ἐγώ σέ έφυλιον πόλεμον, καί νόμους φκιάνοντας, δέν ματαμπαίνω· μπεζέρισα· 2η προκειμένη: νά μοῦ δώσουνε μίαν διαταγή νά πάγω εἰς Ρούμελη ν' ἄγωνιστῶ διά τούς Τούρκους, εἰδέ νά διαλύσω τό σῶμα μου· “ἤ βάλτε ἄλλον κι' ἐγώ κάθομαι ὡς ἄπλός πολίτης· Συμπέρασμα: ὅμως διά έφυλιον πόλεμον διαταγή δέν μάτα ἀκούγω”.

Ὡς προς τον αριθμό των προκειμένων του ο συλλογισμός είναι έμμεσος γιατί το συμπέρασμα προκύπτει και από τις δύο προκειμένες.²³⁵ Σύμφωνα με τους κανόνες εγκυρότητας του συλλογισμού, επειδή η πρώτη προκειμένη εμπεριέχει άρνηση, η δεύτερη προκειμένη απαρτίζεται από καταφατικές προτάσεις και το συμπέρασμα που λογικά και αβίαστα εξάγεται από τις δύο προκειμένες υποχρεούται να είναι αποφαιτικό.²³⁶

Όσον αφορά τη συλλογιστική πορεία ο συλλογισμός είναι παραγωγικός, γιατί η διανοητική πορεία διαγράφεται από τα γενικά στα ειδικά, δηλαδή αναχωρούμε από μια γενική και αφηρημένη αρχή, για να καταλήξουμε σε ένα συγκεκριμένο και ειδικό συμπέρασμα.²³⁷ Συγκεκριμένα εδώ ο συγγραφέας ξεκινώντας από τη γενική απόφαση περί μη συμμετοχής του στο εξής σε εμφύλιες διενέξεις, δηλώνει στο συμπέρασμα ειδικά ότι δεν προτίθεται να υπακούσει σε σχετική κυβερνητική διαταγή στο μέλλον.

Για να διαπιστώσουμε την εγκυρότητα του εξεταζόμενου παραγωγικού επιχειρήματος υποχρεούμεθα να εξετάσουμε τη λογική μορφή του, δηλαδή να εξετάσουμε

235. Περί άμεσου και έμμεσου συλλογισμού βλ. σχετικό πίνακα λογικών όρων.

236. Με βάση του κανόνες εγκυρότητας που αναφέρονται στις προτάσεις του συλλογισμού ισχύουν τα ακόλουθα: «Δέν έπιτρέπεται καί οί δύο προκειμένες νά εἶναι προτάσεις άποφατικές· ή μία τουλάχιστο πρέπει νά εἶναι πρόταση καταφατική» και επιπλέον «Όταν μία από τις δύο προκειμένες εἶναι πρόταση άποφατική, πρέπει καί τό συμπέρασμα νά εἶναι πρόταση άποφατική» βλ. Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*. 2η έκδ. Δωδώνη, Αθήνα -Γιάννινα 1985, 142-143.

Σχετικά με τους κανόνες εγκυρότητας του συλλογισμού βλ. Γλωσσάρι όρων της λογικής.

237. «Ένα επιχείρημα είναι παραγωγικό (deductive) όταν με αυτό επιχειρείται να αποδειχτεί ότι το συμπέρασμα έπεται από τις προκειμένες, αν δηλαδή εκ της δομής του έπεται ότι το συμπέρασμα είναι λογικό επακόλουθο των προκειμένων» βλ. Πορτίδης Δ., Ψύλλος Στ., Αναπολιτάνος Διον., *Λογική: η δομή του επιχειρήματος*. Νεφέλη, Αθήνα 2007, 21-22.

Ο Αριστοτέλης ονομάζει «ἀπόδειξι» την παραγωγή (παραγωγικό συλλογισμό) βλ. Αριστοτέλης, *Άναλ. Ύστ.* Α13, 81α, 40 κ.ε.

Σχετικά με τον παραγωγικό συλλογισμό βλ. ορισμούς και βιβλιογραφία στο ειδικό γλωσσάρι όρων της Λογικής.

αν οι προκειμένες του είναι αληθείς κρίσεις - προτάσεις και επομένως και το συμπέρασμα, ως λογικό επακόλουθό τους, είναι αληθές. Η αλήθεια των προτάσεων σε ένα επιχείρημα αφορά στο περιεχόμενό τους και συγκεκριμένα στη νοηματική σχέση προκειμένων - συμπεράσματος με την πραγματικότητα. Αν οι προκειμένες και το συμπέρασμα ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, τότε τις θεωρούμε αληθείς κρίσεις - προτάσεις. Πράγματι στο συγκεκριμένο επιχείρημα οι προκειμένες και το συμπέρασμα, με βάση τα ιστορικά δεδομένα, ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Ο Μακρυγιάννης μετά τη λήξη του δευτέρου εμφυλίου πολέμου το 1825, όντως δεν ξαναέλαβε μέρος σε εμφύλιες διαμάχες, απεναντίας πρωτοστάτησε σε μάχες κατά του εχθρού, όπως σε αναμετρήσεις στο Νιόκαστρο, στους Μύλους του Ναυπλίου κατά του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο κατά το υπόλοιπο διάστημα του 1825 και αργότερα κατά του Κιουταχί το 1826 στην πολιορκία των Αθηνών, στη μάχη στον Ανάλατο Αττικής κατά το 1827 και αλλού. Και μετά τη λήξη της Επανάστασης δεν ενεπλάκη πλέον σε εμφύλιες αντιπαράθεσεις, παρά μόνο, όπως αποδεικνύεται ιστορικά, εκδήλωσε αντιπολιτευτική δράση κατά του Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια, κατά της Βαυαρικής Αντιβασιλείας και πολύ εντονότερα κατά του βασιλιά Όθωνα διεκδικώντας εθνικά δικαιώματα, πολιτικές ελευθερίες και Σύνταγμα με ειρηνικό κατά το δυνατόν τρόπο. Επομένως αφού, όσα αναφέρονται στον παρόντα συλλογισμό και αποτελούν δέσμευση για μη ανάμειξή του στο μέλλον σε εμφύλιο πόλεμο, ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, με βάση τα ιστορικά δρώμενα, συμπεραίνουμε ότι τόσο οι προκειμένες όσο και το συμπέρασμα είναι αληθείς κρίσεις - προτάσεις.²³⁸

Ο παρών παραγωγικός συλλογισμός έχει αληθείς προκειμένες και συμπέρασμα και επομένως θεωρείται ένας έγκυρος παραγωγικός συλλογισμός.²³⁹ Επιπλέον ο συλ-

238. Σχετικά με τις αληθείς προτάσεις ενός επιχειρήματος και την ανάλογη βιβλιογραφία βλ. στο γλωσσάρι όρων της Λογικής.

239. Σχετικά με τον ορισμό της εγκυρότητας του επιχειρήματος βλ. Πορτίδης Δ., Ψύλλος Στ., Αναπολιτάνος Διον., *Λογική: η δομή του επιχειρήματος*. Νεφέλη, Αθήνα 2007, 23-24, 29-31: «Ένα επιχείρημα είναι παραγωγικά έγκυρο ή λογικά έγκυρο ή απλά έγκυρο, αν και μόνο αν είναι αδύνατον όλες οι προκειμένες του να είναι αληθείς και το συμπέρασμά του ψευδές». Και επιπλέον «αν όλες οι προκειμένες ενός επιχειρήματος είναι αληθείς, τότε το συμπέρασμα οφείλει να είναι επίσης αληθές».

Σχετικά με την εγκυρότητα του επιχειρήματος βλ. ειδικό πίνακα ανάλυσης λογικών όρων, όπου περιλαμβάνεται και η ανάλογη βιβλιογραφία.

λογισμός είναι ορθός γιατί είναι συγχρόνως λογικά έγκυρος και οι προκειμένες του αληθείς.²⁴⁰

Στον ίδιο άξονα επιχειρημάτων, εκτός από τον εμφύλιο πόλεμο, εξετάζεται και το φαινόμενο της ληστείας, της λαφυραγωγίας και του «πλιάτσικου» στο πλαίσιο του εμφυλίου πολέμου και η καταδίκη του από τον Μακρυγιάννη.

Το κύριο και βασικό επιχείρημα που αναφέρεται στην προσπάθεια του Μακρυγιάννη μέσω απειλών και τιμωριών να συνετίσει τους «πλιατσικολόγους» συντρόφους του και να τους αποτρέψει από ανάλογες ανέντιμες ενέργειες στο μέλλον είναι το εξής: «Τούς είπα (τῶν συντρόφων μου). “Σᾶς ἔχω τόσα χρόνια τούς περισσότερους· σᾶς ἄφησα ποτές ἀπλέρωτους ἢ νηστικούς;” Όταν κάναμε ὡς πατριῶτες τά χρέη μας, καί οἱ πολίτες μᾶς τίμαγαν καί μᾶς ταΐζαν μ’ εὐκαρίστησίν τους καί μᾶς δίναν κι’ εὐκαριστήρια στήν Κυβέρνησή μας καί μᾶς πλέρωνε.” Όταν φέρνεσταν τιμίως, ἤμουν κι’ ἐγώ ἀρχηγός σας· τώρα ὅπου γενήκετε τοῦ κεφαλιοῦ σας καί γυμνώσετε τό χωριόν, ὅπου μᾶς καρτέρεσαν οἱ ἄνθρωποι ὡς ἀδελφούς τους, οἱ χριστιανοί τούς χριστιανούς, τούς γυμνώσετε ἀπό τό βίον τους, τά ζωντανά τους κι’ ἔχετε κοπάδια μαζί σας. Δέν γένομαι ἐγώ ἐσᾶς πιστικός· σύρτε νά βρῆτε ἄλλον ἀρχηγόν, εἴτε τόν βίον τοῦ χωριοῦ καί ζωντανά νάρθοῦνε οἱ χωργιάτες νά τούς τά δώσετε χωρίς νά τούς λείψη τίποτας”». (Απομν., βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄, 176).

Ὡς προς τη λογική του δομή το ανωτέρω επιχείρημα έχει την ακόλουθη μορφή:

1η προκειμένη: «Τούς είπα (τῶν συντρόφων μου). “Σᾶς ἔχω τόσα χρόνια τούς περισσότερους ...” Όταν φέρνεσταν τιμίως, ἤμουν κι’ ἐγώ ἀρχηγός σας· 2η προκειμένη: Τώρα ὅπου γενήκετε τοῦ κεφαλιοῦ σας καί γυμνώσετε τό χωριόν... Δέν γένομαι ἐγώ ἐσᾶς πιστικός· Συμπέρασμα: σύρτε νά βρῆτε ἄλλον ἀρχηγόν, εἴτε τόν βίον τοῦ χωριοῦ καί ζωντανά νάρθοῦνε οἱ χωργιάτες νά τούς τά δώσετε χωρίς νά τούς λείψη τίποτας”».

Ὡς προς τον αριθμό των προκειμένων του ο συλλογισμός είναι έμμεσος γιατί το συμπέρασμα προκύπτει και από τις δύο προκειμένες. Στον παρόντα συλλογισμό η πρώτη προκειμένη απαρτίζεται από καταφατικές προτάσεις, ενώ η δεύτερη προκειμένη εμπεριέχει άρνηση. Επομένως το συμπέρασμα, το οποίο προκύπτει λογικά από το συνδυασμό των δυο προκειμένων, υποχρεούται να είναι αποφαστικό.²⁴¹ Με τη φράση που ενυπάρ-

240. Για να θεωρηθεί ένα επιχείρημα (ή ένας συλλογισμός) λογικώς ορθό(ς) πρέπει να είναι συγχρόνως έγκυρο(ς) και οι προκειμένες του αληθείς. Σχετικά με την ορθότητα του επιχειρήματος και την ανάλογη βιβλιογραφία βλ. γλωσσάρι όρων της Λογικής.

241. βλ. σχετικά: Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ό.π., 143: «όταν μία από τις δύο προκειμένες είναι πρόταση άποφατική, πρέπει καί τό συμπέρασμα νά είναι πρόταση άποφατική».

χει στο συμπέρασμα “σύρτε νά βρῆτε ἄλλον ἀρχηγόν” εννοεί ο συγγραφέας ότι “δεν θα είναι αυτός αρχηγός τους”, άρα έμμεσα εμπειριέχεται στα λόγια του άρνηση που καθιστά το συμπέρασμα αποφαιτικό.

Όσον αφορά τη συλλογιστική πορεία ο συλλογισμός είναι αναλογικός γιατί η διανοητική πορεία διαγράφεται από τα ειδικά στα ειδικά.²⁴² Ο αναλογικός συλλογισμός εκκινεί από μια ειδική διαπίστωση, για να καταλήξει σε μια, επίσης ειδική διαπίστωση (από ειδικό => σε ειδικό), δηλαδή σύμφωνα με αυτή τη συλλογιστική πορεία από τα επιμέρους συμπεραίνουμε πάλι για τα επιμέρους. Συγκεκριμένα στον παρόντα συλλογισμό ξεκινάμε από την ειδική συμπεριφορά των συντρόφων τού συγγραφέα στο παρελθόν, η οποία ήταν έντιμη και τον υποχρέωνε με ευχαρίστηση να είναι αρχηγός τους και καταλήγει στην πρόσφατη συμπεριφορά τους που είναι ανέντιμη και ανήθικη (στηριζόμενη σε βία και αρπαγές) που τον αναγκάζει να παραιτηθεί από αρχηγός τους. Επίσης πρέπει να επισημανθεί ότι στην αναλογία επιβάλλεται να καταλήγουμε με προσοχή σε ένα συμπέρασμα, γιατί ο αναλογικός συλλογισμός είναι συχνά ασθενής ως προς το βαθμό πιθανότητας.²⁴³ Και στον συγκεκριμένο αναλογικό συλλογισμό το συμπέρασμα εμφανίζεται ως πιθανόν, διότι δεν γνωρίζουμε ποιες από τις εκδοχές που αναφέρονται σε αυτό θα εφαρμοσθούν και θα ισχύσουν, καθόσον ακόμη και η απομάκρυνση του Μακρυγιάννη από την αρχηγία είναι πιθανή, γιατί ίσως συνιστά μια απειλή για φρονηματισμό των συντρόφων του. Πιθανή είναι και η συμπεριφορά, η στάση και η επιλογή των συντρόφων του, διότι δεν γνωρίζουμε τι θα ισχύσει στο μέλλον, αν δηλαδή θα αλλάξουν αρχηγό, ή θα δεχθούν να συνεντιστούν και να επιστρέψουν τα κλοπιμαία ή αν θα συνεχίσουν τη βία, τις αρπαγές και το “πλιάτσικο”. Η αναλογία είναι κυριολεκτική (παράλληλισμός ομοειδών ως προς το γένος εννοιών) και το συμπέρασμα έχει πιθανολογικό χαρακτήρα, οπότε οδηγεί σε ατελή επαγωγή.²⁴⁴ Ο αναλογικός συλλογισμός ουσιαστικά είναι μια μορφή επαγωγικού συλλογισμού που αναπτύσσεται με τη

242. Σχετικά με τον αναλογικό συλλογισμό βλ. πίνακα λογικών όρων όπου περιλαμβάνεται και η ανάλογη βιβλιογραφία.

243. «Έϊδος άτελοῦς έπαγωγῆς, πολύ άσθενέστερο όμως ως προς τόν βαθμό πιθανότητας, είναι ο αναλογικός διαλογισμός», βλ. Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*, ό.π., 173.

244. Στον αναλογικό συλλογισμό ως μορφή επαγωγικού συλλογισμού αναπτυσσόμενου με τη μέθοδο της αναλογίας εξετάζουμε κατά τον παράλληλισμό των δύο εννοιών i) Αν η αναλογία είναι κυριολεκτική (παράλληλισμός ομοειδών ως προς το γένος εννοιών) ii) Αν η αναλογία είναι μεταφορική (παράλληλισμός μη ομοειδών ως προς το γένος εννοιών).

Σχετικά με τον επαγωγικό συλλογισμό, τις μεθόδους ανάπτυξής του και την τέλεια ή ατελή επαγωγή βλ. γλωσσάρι όρων της Λογικής.

μέθοδο της αναλογίας, καθώς το συμπέρασμα προκύπτει ως αποτέλεσμα του παραλληλισμού δύο εννοιών. Πράγματι συγκρίνονται ομοειδείς ως προς το γένος έννοιες, όπως είναι η συμπεριφορά και η στάση των συντρόφων του Μακρυγιάννη σε διαφορετική χρονική στιγμή και καθώς διαπιστώνουμε ότι αυτή αλλάζει και διαφοροποιείται σε μεταγενέστερο χρόνο σε σχέση με το παρελθόν, αντίστοιχα διαφοροποιείται και η στάση του αρχηγού τους απέναντι σε αυτούς.

Γ) Συμπεράσματα από την ανάλυση των συλλογισμών

Το κύριο και βασικό επιχείρημα του κεφαλαίου που αναφέρεται στον εμφύλιο πόλεμο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και στο οποίο συνοψίζονται οι απόψεις του Μακρυγιάννη για καταδίκη του εμφυλίου πολέμου και η οριστική απόφασή του για μη συμμετοχή στο μέλλον σε εμφύλιες διενέξεις, ως προς τη λογική του δομή αποτελεί έναν παραγωγικό συλλογισμό που πληροί τους βασικούς κανόνες εγκυρότητας. Επιπλέον είναι ένας ορθός συλλογισμός, διότι είναι συγχρόνως έγκυρος και οι προκειμένες του αληθείς-κρίσεις προτάσεις.

Ένα ακόμη βασικό επιχείρημα με το οποίο ο Μακρυγιάννης καταδικάζει την ληστεία, την αρπαγή και το “πλιάτσικο”, επιχειρώντας να συνενώσει και να αποτρέψει τους συντρόφους του από τέτοιες ανέντιμες πράξεις, συνιστά ως προς τη λογική του ανάλυση έναν αναλογικό συλλογισμό, όπου η αναλογία είναι κυριολεκτική. Το συμπέρασμα έχει πιθανολογικό χαρακτήρα, οπότε μιλάμε για ατελή επαγωγή.

Ο κύριος συλλογισμός του Μακρυγιάννη σχετικά με την τελική στάση και απόφασή του απέναντι στον εμφύλιο έχει ως προς το περιεχόμενό του εθνικό, ιδεολογικό, πολιτικό και ηθικό χαρακτήρα. Το εθνικό περιεχόμενό του σχετίζεται με την πατριωτική απόφασή του, μετά από τις τραυματικές εμπειρίες του κατά την εμπλοκή του στον εμφύλιο, να μην υπακούσει ξανά σε κυβερνητικές εντολές για συμμετοχή σε αδελφοκτόνα σύγκρουση και αναμέτρηση με Έλληνες πατριώτες, αλλά να αγωνισθεί πλέον μαζί με το σώμα του μόνο εναντίον των εχθρών στη Ρούμελη. Το πολιτικό του αισθητήριο, η πικρία, η οργή και η αγανάκτησή του για τα έκτροπα, τις βιαιότητες, τις λεηλασίες, τις αρπαγές και τις λαφυραγωγίες εις βάρος των Μοραϊτών πατριωτών τον οδηγούν στην ώριμη σκέψη, στη συνετή και πατριωτική απόφαση να αποτραβηχθεί από τις εμφύλιες αντιπαραθέσεις και να αγωνιστεί στο μέλλον μόνο για το εθνικό όφελος, μόνο για το συμφέρον της πατρίδας.

Το επιχείρημά του έχει και πολιτικό χαρακτήρα, γιατί αναλογιζόμενος τις ευθύνες των πολιτικών ανδρών για τη διχόνοια και τη διαίρεση του έθνους, αισθάνεται την ανάγκη να μην τους εμπιστευτεί ξανά στο μέλλον και ταυτόχρονα τους κατηγορεί, τους κατακρίνει και τους καταγγέλλει επειδή υποκινούσαν τις έριδες και τους διχασμούς μεταξύ των αγωνιστών, επειδή οι αχαλίνωτες φιλοδοξίες τους, η αρχομανία, η ηθική δια-

φθορά, ο μεταξύ τους ανταγωνισμός και οι φατριαστικές τους ενέργειες ζημίωσαν ανεπανόρθωτα το έθνος, αμαύρωσαν τον Αγώνα και απείλησαν σοβαρά την πορεία της Επανάστασης.

Ως προς το ηθικό περιεχόμενό του ο συλλογισμός σχετίζεται με τις ηθικές αρχές του Μακρυγιάννη περί δικαίου, οι οποίες τον οδηγούν προς το τέλος του δευτέρου εμφυλίου πολέμου στην ανάγκη να μετανοιώσει για την εμπλοκή του σε αυτόν και να καταδικάσει, να καταραστεί και να αναθεματίσει τη διχόνοια και τον αδελφοκτόνο πόλεμο, επιθυμώντας να ελαφρύνει τη συνείδησή του και να εξιλεωθεί για τυχόν λάθη του παρελθόντος. Έτσι αισθάνεται την ανάγκη να αναφωνήσει: «κι' ανάθεμα τούς αίτιους τοῦ ἐφύλιου πολέμου καί τῆς φατρίας, ὅπου κατάντησαν τό Ἕθνος σέ ἄχλιαν κατάστασιν».

Ο Μακρυγιάννης στο κύριο, βασικό και καταληκτικό επιχείρημά του με το οποίο συνοψίζει τη γνώμη του για τον εμφύλιο, φανερά πικραμένος, απογοητευμένος, δυσαρεστημένος, οργισμένος και αγανακτισμένος από τις ολέθριες και οδυνηρές συνέπειές του και από τα δυσμενή αποτελέσματά του για τον Αγώνα και το έθνος διατυπώνει με σθένος την οριστική και αμετάκλητη απόφασή του να μην ξαναλάβει μέρος σε εμφύλιες διενέξεις ως εξής: «Εἶπα τῆς Κυβέρνησης ὅτι ἐγώ σέ ἐφύλιον πόλεμον, καί νόμους φκιάνοντας, δέν ματαμπάινω... διά ἐφύλιον πόλεμον διαταγή δέν μάτα ἀκούγω».

Η ανάμειξή του στον εμφύλιο από πολλούς θεωρήθηκε «αμάρτημα» ή απόπημα που ουδέποτε του συγχωρέθηκε. Πολλοί του καταλογίζουν ευθύνες και του επισυνάπτουν βαριές κατηγορίες για δωροδοκία, για καιροσκοπισμό, για ικανοποίηση φιλοδοξιών με την άνοδο στα στρατιωτικά αξιώματα, για εκμετάλλευση των ευκαιριών του εμφυλίου πολέμου προς όφελός του. Με μια σειρά από δευτερεύοντα επιχειρήματα δικαιολογείται ηθικά για την συμμετοχή του στον εμφύλιο ισχυριζόμενος ότι αρχικά ενεπλάκη λόγω άγνοιας ή απειρίας («ἤμουν ἄμαθος ἀπό τέτοια») ή γιατί δε γνώριζε το βαθύτερο νόημα και περιεχόμενο του όρου «φατρία».

Αργότερα με πειστικά επιχειρήματα αιτιολογεί την απομάκρυνσή του από την παράταξη των στρατιωτικών και τη συστράτευσή του με το κυβερνητικό στρατόπεδο και τους πολιτικούς ως έκφραση νομιμοφροσύνης προς την Κεντρική Διοίκηση, ως ευπείθεια, πειθαρχία και υπακοή στις επιταγές της Κυβέρνησης με σκοπό την καλοδιοίκηση του κράτους, την επιβολή και τήρηση των νόμων. Πολλά από αυτά τα επιχειρήματά του τα αποδέχεται και ο Ι. Βλαχογιάννης αποδίδοντας στον πατριωτικό ζήλο και στη διάθεση να εργασθεί υπέρ της ειρήνευσης των πραγμάτων τις πολιτικές επιλογές του και τη φιλοκυβερνητική του στάση.

Ο αχαλίνωτος τοπικισμός του και η ανάγκη να υπεραμύνεται με κάθε μέσο των Ρουμελιωτών, για τους οποίους θεωρεί ότι πλήρωσαν βαρύ το τίμημα της Επανάστασης, χωρίς αυτό να αναγνωρισθεί από τους Μοραίτες, τον οδηγεί σε μια μονόπλευρη

θέαση και εκτίμηση των πραγμάτων, ώστε να εμπλακεί στο δεύτερο εμφύλιο και λόγω του ανταγωνισμού του προς τους Μοραΐτες καπεταναίους.

Δεν είναι δυνατόν μέσα από τα επιχειρήματά του να κατανοήσουμε αν η συμπαράταξή του με τους πολιτικούς της κυβερνητικής παράταξης και η συμμετοχή του στις εμφύλιες διενέξεις, κυρίως του δευτέρου εμφυλίου πολέμου, αποδίδεται στην απειρία, στο προσωπικό συμφέρον, στις φιλοδοξίες του, στο πολιτικό του αισθητήριο, στο τοπικιστικό του πνεύμα ή σε προσωπική κρίση και εκτίμηση ότι έτσι ενεργούσε υπέρ του συμφέροντος της πατρίδας.

Με τρία επιμέρους επιχειρήματα αρνείται το χρηματισμό και τη δωροδοκία προκειμένου να συμπράξει με τη μια ή την άλλη παράταξη. Όταν το νέο Εκτελεστικό τού προσφέρει διακόσιες χιλιάδες γρόσια για να συνταχθεί μαζί του, εκείνος απαντά υπερήφανα και αγέρωχα: «κι' ἐγὼ γρόσια δέν θέλω, δέν πουλιῶμαι διὰ γρόσια· δέν ὀρκίστηκα δι' αὐτά, ὀρκίστηκα διὰ πατρίδα». Κι όταν αργότερα τον προσεγγίζουν οι ισχυροί προεστοί του Μοριά, Ζαΐμης, Λόντος, Νοταράς και του προσφέρουν χίλια γρόσια μισθό το μήνα για να τον πάρουν με το μέρος τους και πάλι εκείνος αρνείται κατηγορηματικά: «...ν' ἀκολουθήσω τὴν συντροφιά τους καί νά μοῦ δώσουνε χίλια γρόσια τὸν μήνα μιστόν· “πενήντα χιλιάδες νά μοῦ δώσετε, κρέας διὰ ἐμφύλιον πόλεμον δέν πουλῶ!”». Εμφανίζεται, μέσα από τα επιχειρήματά του, ανιδιοτελής, αδιάφθορος, αφιλοκερδής, αδέκαστος, υπεράνω χρημάτων, που δεν ενδιαφέρθηκε για “το λουφέ και τα γεμελίκια” (μισθός και σίτιση), όπως χαρακτηρίζει τα υλικά οφέλη που προσπορίζονταν οι οπλαρχηγοί και οι καπετάνιοι. Όχι ο υλισμός, η δωροδοκία και ο εύκολος πλουτισμός, αλλά το ηθικό και ιερό χρέος, όπως ο ίδιος το αντιλαμβανόταν, προς την πατρίδα υπαγόρευε τη στάση, τις επιλογές και τις πράξεις του.

Εκείνο που είναι αξιόμιμμο στην αφήγησή του είναι ο τρόπος με τον οποίον περιγράφει τις μάχες και τις σφοδρές συγκρούσεις μεταξύ Πελοποννησίων και Ρουμελιωτών. Αφηγείται βέβαια με λεπτομέρειες πολλά και ενδιαφέροντα περιστατικά, χρησιμα για τη μελέτη μιας “μικροϊστορίας του πολέμου”. Περιγράφει με πάθος, φανατισμό και τάση εκδίκησης τις μάχες κατά των Μοραϊτών, σαν να επρόκειτο για επιθέσεις κατά του εχθρού. Στις αφηγήσεις του κυριαρχεί η ζωντάνια και η έπαρση, ένας τόνος θριαμβευτικός με τάση αυταρέσκειας και αλαζονείας. Παναηγυρίζει για τις νίκες των συντρόφων του, ενώ ταυτόχρονα υποτιμά και αδικεί τους αντιπάλους του. Μάχες κρίσιμες αλλά και καθημερινές μικροσυγκρούσεις και συμπλοκές, αντιπαραθέσεις και διχογνωμίες, μεταξύ των πολιτικών ανδρών, συμμαχίες και διενέξεις μεταξύ των αγωνιστών, συνωμοσίες, δολοπλοκίες και έριδες μεταξύ μεγάλων οικογενειών, ενέδρες και τεχνάσματα, ηρωισμοί και προδοσίες, όλα ιδωμένα μέσα από ένα πρίσμα προσωπικό, βασισμένα στη γνώση και την εμπειρία του δρώντος προσώπου, καλύπτουν το κύριο σώμα της αφήγησης και το σύνολο των επιχειρημάτων του αγωνιστή στο κεφάλαιο το σχετικό με τον εμφύλιο πόλεμο.

Επιπλέον με μια σειρά εύστοχων και πειστικών επιχειρημάτων ηθικού και ιδεολογικού περιεχομένου, που σχετίζονται με τις αρχές του περί ηθικής, εντιμότητας και δικαίου, καταγγέλλει, καταδικάζει και επικρίνει την αδικία, την ανομία, την απειθαρχία, την αρπαγή και τη ληστεία, τη λαφυραγωγία και το «πλιάτσικο» στο πλαίσιο του εμφυλίου πολέμου. Κατακρίνει αυστηρά και καυτηριάζει τις λεηλασίες, τις αρπαγές περιουσιών, τις καταχρήσεις, τις πράξεις βίας και απανθρωπιάς, τις λαφυραγωγίες και το πλιατσικολόγημα από τα ρουμελιώτικα στρατεύματα εις βάρος Μοραϊτών προεστών και αγωνιστών. Γνωρίζει ότι το “πλιάτσικο” και η λαφυραγωγία αποτελούν βασικές πηγές εσόδων για τους αγωνιστές, ωστόσο δεν συμμερίζεται και δεν ενθαρρύνει αυτές τις τακτικές, αλλά τις ανέχεται όταν δεν μπορεί να τις εμποδίσει ή να τις αποτρέψει. Ο ίδιος εμφανίζεται τίμιος, ηθικός, έντιμος, αδέκαστος, καθώς δεν επωφελήθηκε από τις λεηλασίες και προσπάθησε να μείνει ακέραιος και να μην ατιμασθεί. Οι στρατιώτες και οι σύντροφοί του συχνά επιδίδονται στη ληστεία και το “πλιάτσικο”, όχι κυρίως λόγω ηθικής διαφθοράς αλλά λόγω ένδειας. Αναπαριστά συχνά με ρεαλισμό περιστατικά και σκηνές βίας, σκληρότητας, απανθρωπιάς και ληστρικής συμπεριφοράς εκ μέρους των συντρόφων του, άλλων Ρουμελιωτών καπεταναίων και ορισμένων προεστών, τα οποία καταδικάζει απερίφραστα, γιατί δεν επιθυμεί να αφήσει την Επανάσταση να εκφυλιστεί σε ανομία και αναρχία. Συχνά διατυπώνει την αντίρρησή του απέναντι σε τέτοιες άνομες πράξεις, οι οποίες αντίκεινται στις ιδεολογικές και ηθικές αρχές του: «Ότι γύρευα νά μὴν εἶμαι μ’ αὐτούς· ὅτι αὐτὰ ὅπου ἔβλεπα μὲ πείραζαν. Ὅτι τὴν ἐπανάστασίν μας θὰ τὴν καταντήσουμε ληστεία· καὶ ἡ πατρίς κατάντησε ἢ παλιόψαθα τῶν ἀτίμων». Οι λεηλασίες και οι βιαιότητες των Ρουμελιωτών στην Πελοπόννησο πιστοποιούνται και επιβεβαιώνονται και από τις σχετικές περιγραφές και μαρτυρίες άλλων απομνημονευματογράφων, που επίσης τις καταδικάζουν απερίφραστα. Ο Φωτάκος, ο Σπηλιάδης, ο Περραιβός, ο Φραντζής, ο Γενναίος Κολοκοτρώνης είναι οι κυριότεροι απομνημονευματογράφοι που περιγράφουν με μελανά χρώματα τις βιαιοπραγίες, τις αρπαγές και τις ληστείες εις βάρος των Μοραϊτών, κυρίως κατά το δεύτερο εμφύλιο πόλεμο.

Ο Μακρυγιάννης συχνά ψέγει την φιλόρπαγη διάθεση των στρατιωτών του, νιώθει ντροπή, καταισχύνει, τύπτει και προσβολή της τιμής του για τις ανομίες και τις αδικίες των συντρόφων του. Προσπαθεί με απειλές για εγκατάλειψη, με ποινές, ακόμη και με ξυλοδαρμό να τους συνενώσει και συχνά τους υποχρεώνει σε αποκατάσταση της ζημιάς στο ακέραιο.

Με μια σειρά από εξίσου σημαντικά επιχειρήματα, τα οποία ενισχύουν το κύριο επιχειρημά του περί καταδίκης της διχόνοιας και του εμφυλίου πολέμου, αποδίδει ευθύνη στους πολιτικούς άνδρες κατηγορώντάς τους για μηχανορραφίες, δολοπλοκίες, άμετρο ανταγωνισμό, φιλαρχία, αντιζηλίες και φατριασμούς και θεωρώντάς τους υπεύθυνους για τη διαίρεση και τον εμφύλιο σπαραγμό, αλλά και για την ενίσχυση του ξέ-

νου παράγοντα και την επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων στα εσωτερικά της χώρας.

Δεν είναι μόνον ο Μακρυγιάννης που με τα επιχειρήματά του καταγγέλλει και καταδικάζει τον εμφύλιο πόλεμο, επισημαίνοντας τις δυσμενείς και ολέθριες συνέπειές του για τον Αγώνα, αλλά και οι λόγιοι ποιητές της εποχής, όπως ο Σολωμός και ο Κάλβος, στιγματίζουν και χτυπούν ανελέητα τη διχόνοια μέσα από τα ποιήματά τους με το δικό τους λυρικό εκφραστικό τρόπο. Πολλοί απομνημονευματογράφοι και ιστορικοί, σύγχρονοι του Μακρυγιάννη, επίσης καταδικάζουν τη διχόνοια και τον εμφύλιο σπαραγμό. Σύγχρονοι ιστορικοί και μελετητές επισημαίνουν ότι ο εμφύλιος διαίρεσε το έθνος, προκάλεσε υλικές καταστροφές και εξασφάλισε πρόσφορο έδαφος στον εχθρό για επικράτηση.

Ο Μακρυγιάννης, κατά το πέρας του εμφυλίου πολέμου, φιλοσοφεί, στοχάζεται, πικραίνεται, απογοητεύεται και αγανακτεί αναλογιζόμενος τη ζημία που προκάλεσαν στο έθνος οι εμφύλιες διενέξεις, ο κομματισμός, ο φατριασμός, οι αλληπάλληλες έριδες, οι διχασμοί και οι αντεγκλήσεις μεταξύ στρατιωτικών και πολιτικών, μεταξύ Ρουμελιωτών και Μοραϊτών και αναφωνεί: «ανάθεμα στή διχόνοια καί τή φατρία». Στο εξής αγωνίζεται με σθένος εναντίον της βίας και της αδικίας, μοχθεί για να αμβλύνει τις διαφορές, να κατασιγάσει τα πάθη και να επικρατήσει η ελευθερία και η νομιμότητα στο νεοσύστατο κράτος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η θρησκευτική διάσταση στο έργο του Μακρυγιάννη

Α) Ιστορική - ιδεολογική ανάλυση

ι) Η θεϊκή παρέμβαση υπέρ των αγωνιζομένων Ελλήνων ως συντελεστής νίκης σύμφωνα με τα επιχειρήματα του Μακρυγιάννη

Μετά από αιματηρές συγκρούσεις των ελληνικών δυνάμεων με τους Τουρκοαιγυπτίους του Ιμπραήμ πασά στο Ναυαρίνο, στο Νεόκαστρο και στη Σφακτηρία ο Μακρυγιάννης, όπως ο ίδιος αναφέρει, μαζί με τα παλικάρια του πορευόταν προς το Ναύπλιο, συνοδευόμενος από τον υπουργό του Πολέμου Αν. Μεταξά, με σκοπό να συνενωθεί με άλλες δυνάμεις και να προβάλλει αντίσταση για να ανακόψει την πορεία του Ιμπραήμ προς την πόλη του Ναυπλίου. Ο Αρχιστράτηγος της Πελοποννήσου Θ. Κολοκοτρώνης έχοντας όλα τα σώματα μαζί του, εφοδιασμένος με τρόφιμα και πολεμοφόδια, είχε αναλάβει την αντίσταση κατά του Ιμπραήμ στα Δερβένια. Ωστόσο ο Μακρυγιάννης τον κατηγορεί ότι, παρά τον πλήρη εφοδιασμό του, διέφυγε μέσα από τα βουνά και ο Ιμπραήμ ανενόχλητος κυρίεψε την Τριπολιτσά. Ο ίδιος ο αγωνιστής με το σώμα του, περίπου 74 άνδρες, στρατοπέδευσε στους Μύλους της Λέρνης μεριμνώντας για την οχύρωση της περιοχής με ταμπούρια, για τον εφοδιασμό των οχυρών θέσεων με τρόφιμα και για την κατασκευή πρόχειρου υδραγωγείου, ώστε να μην τους λείπει το νερό, όπως στο Νεόκαστρο. Εξηγεί μάλιστα ότι δυνάμωσε πολύ τις θέσεις στους Μύλους, γιατί η αντίσταση εκεί θα έσωζε το Ναύπλιο, το οποίο δεν είχε ούτε νερό, ούτε οχύρωση, αφού τα κανόνια ήταν χαλασμένα από τον καιρό του εμφυλίου πολέμου.

Προς ενίσχυση του Μακρυγιάννη ήρθε ο Χατζημιχάλης με τους άντρες του, ο Κωνσταντής Μαυρομιχάλης και ο Υψηλάντης με λίγους συντρόφους. Ακολουθεί ο περιφημος διάλογος μεταξύ του Μακρυγιάννη και του Γάλλου ναυάρχου Δεριγνύ, όταν ο τελευταίος ήρθε να δει την οχύρωση που είχε φτιάξει ο αγωνιστής¹. Στην παρατήρηση του

1. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, 20. 2η έκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1996, 100: Το πλήρες όνομα του Γάλλου ναυάρχου και πολιτικού Δεριγνύ ήταν Ερρίκος-Δανιήλ Γκωπιέ, κόμης Δεριγνύ (1782-1835) (Henri-Daniel Gauthier, Comte de Rigny). Κατατάχθηκε πολύ νέος στο Ναυτικό και έλαβε μέρος σε πολλές εκστρατείες και νικηφόρες μάχες κατά τη διάρκεια των Ναπολεόντειων πολέμων. Στην Ελλάδα έφθασε το Μάιο του 1822 ως κυβερνήτης της φρεγάτας «Μήδεια», αναλαμβάνοντας τη γαλλική ναυτική μοίρα του Αιγαίου. Η στάση του κατά τη διάρκεια του Αγώνα υπήρξε φιλική προς τους Έλληνες, εφόσον δεν θίγονταν τα γαλλικά συμφέροντα στην περιοχή. Είχε μεσολαβήσει στους Τούρκους, κατά την πολιορκία των Αθηνών (1827), για την απελευθέρωση Ελλήνων αιχμαλώτων, καθώς και για τη συνολόγηση συνθήκης μεταξύ της πολιορκημένης ελληνικής φρουράς στην Ακρόπολη και του Κιουταχί. Στην ελληνική ιστορική μνήμη παραμένει κυρίως για τη συμμετοχή του επικεφαλής γαλλικής μοίρας στη ναυμαχία του Ναυαρίνου, στην οποία έλαβε μέρος επιβαίνοντας στη φρεγάτα «Μήδεια». Αργότερα διετέλεσε υπουργός Ναυτικών της Γαλλίας, υπουργός Εξωτερικών, υπουργός άνευ Χαρτοφυλακίου και πρεσβευτής στη Νεάπολη για βραχύ χρονικό διάστημα.

ναυάρχου ότι οι θέσεις ήταν αδύνατες και δεν θα μπορούσαν να κρατήσουν τον Ιμπραήμ, ο ήρωας έδωσε μια γενναία απάντηση τονίζοντας ότι οι θέσεις μπορεί να είναι αδύνατες, αλλά είναι δυνατός ο Θεός που προστατεύει τους Έλληνες. Εξάλλου οι Έλληνες πάντοτε στους αγώνες τους ήταν λίγοι, αλλά είχαν την τύχη και το Θεό με το μέρος τους και κάθε φορά που αποφάσιζαν να πεθάνουν τις περισσότερες φορές κέρδιζαν. Έτσι και τώρα όντας αδύνατοι θα δοκίμαζαν την τύχη τους απέναντι στους δυνατούς. Ο ναύαρχος ακούγοντας αυτή την απάντηση απομακρύνθηκε, χωρίς βέβαια να έχει πειστεί από τα λόγια του.

Ο διάλογος που πραγματοποιείται μεταξύ Δεριγνύ και Μακρουγιάννη, λίγο πριν την μάχη στους Μύλους της Λέρνης του Ναυπλίου εναντίον του Ιμπραήμ κατά τον Ιούνιο του 1825, παρατίθεται από τον αγωνιστή στο Α' βιβλίο των "Απομνημονευμάτων" του ως εξής: «Έκεῖ πούφκιανα τίς θέσεις εἰς τούς Μύλους ἤρθε ὁ Ντερνύς νά μέ ἰδῆ. Μοῦ λέγει· "Τί κάνεις αὐτοῦ; Αὐτές οἱ θέσες εἶναι ἀδύνατες· τί πόλεμο θά κάμετε μέ τόν Μπραΐμη αὐτοῦ; Τοῦ λέγω, εἶναι ἀδύνατες οἱ θέσες κι' ἐμεῖς, ὅμως εἶναι δυνατός ὁ Θεός ὁπού μᾶς προστατεύει· καί θά δείξωμεν τήν τύχη μας σ' αὐτές τίς θέσες τίς ἀδύνατες. Κι' ἂν εἴμαστε ὀλίγοι εἰς τό πλῆθος τοῦ Μπραΐμη, παρηγοριόμαστε μ' ἕναν τρόπον, ὅτι ἡ τύχη μᾶς ἔχει τούς Ἑλληνες πάντοτε ὀλίγους. Ὅτι ἀρχή καί τέλος, παλαιόθεν καί ὡς τώρα, ὅλα τά θερία πολεμοῦν νά μᾶς φᾶνε καί δέν μποροῦνε· τρῶνε ἀπό μᾶς καί μένει καί μαγιά. Καί οἱ ὀλίγοι ἀποφασίζουν νά πεθάνουν· κι' ὅταν κάνουν αὐτήνη τήν ἀπόφασιν, λίγες φορές χάνουν καί πολλές κερδαίνουν. Ἡ θέση ὁπού εἴμαστε σήμερα ἐδῶ εἶναι τοιοῦτη· καί θά ἰδοῦμεν τήν τύχη μας οἱ ἀδύνατοι μέ τούς δυνατούς — Τρέ μπιέν", λέγει κι' αναχώρησε ὁ ναύαρχος»².

Ένα επιπλέον επιχείρημα ανάλογο περιεχομένου διατυπώνεται από τον Μακρουγιάννη, καθώς εκείνος συνομιλεί με τέσσερις Γάλλους αξιωματικούς κατά τις παραμονές της ίδιας μάχης: «Κράτησα τούς ἀξιωματικούς καί φάγαμεν μαζί. Μοῦ λένε. "Εἶστε πολλά ὀλίγοι κι' αὐτῆνοι πολλοί, οἱ Τοῦρκοι, καί ταχτικοί· κι' αὐτήνη ἡ θέση εἶναι ἀδύνατη." Ἐχει καί κανόνια ὁ Μπραΐμης καί δέν θά βαστάξετε. — Τούς λέγω, ὅταν σηκώσαμεν τήν σημαία ἀναντίον τῆς τυραγνίας, ξέραμεν ὅτ' εἶναι πολλοί αὐτῆνοι καί μαθητικοί κι' ἔχουν καί κανόνια κι' ὅλα τά μέσα· ἐμεῖς ἀπ' οὔλα εἴμαστε ἀδύνατοι· ὅμως ὁ Θεός φυλάγει καί τούς ἀδύνατους· κι' ἂν πεθάνωμεν, πεθαίνομεν διά τήν πατρίδα μας, διά τήν θρησκεία μας, καί πολεμοῦμεν ὅσο μποροῦμεν ἀναντίον τῆς τυραγνίας· κι' ὁ Θεός βοηθός. Αὐτός ὁ θάνατος εἶναι γλυκός, ὅτι κανένας δέν θά γένη ἀθάνατος· κι' ὅταν ὁ Χάρος θαρθῆ νά μᾶς πάρη, ὅταν θέλῃ, ἄρρωστους καί δυστυχεῖς, καλύτερα σήμερα νά πεθάνωμεν»³.

2. Μακρουγιάννης Ιωάν., "Απομνημονεύματα", (βιβλ. Α', κεφ. Η') (Εισαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., 206-207.

3. Μακρουγιάννης Ιωάν., "Απομνημονεύματα", ὁ.π., 212

Στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο με τα δύο προηγούμενα κινείται και το επιχείρημα που διατυπώνεται από τον Μακρυγιάννη στο Γ' κεφ. του Α' βιβλίου των «Απομνημονευμάτων» του. Όταν οι πολιορκημένοι στη φρουρά της Ακρόπολης απέρριψαν τις προτάσεις του Κιουταχί για παράδοση του κάστρου των Αθηνών άνευ όρων κατά τον Ιανουάριο του 1827, ο πασάς αποφάσισε κατά το Φεβρουάριο του ίδιου έτους νά επιτεθεί στον Πειραιά. Οι συγκεντρωμένες γύρω από τον Πειραιά δυνάμεις των Τούρκων σε πεζούς, ιππικό και κανόνια ήταν μεγάλες και οι Έλληνες υπερασπιστές δεν ήταν περισσότεροι από χίλιους τριακόσιους. Ο Άγγλος στρατηγός Γκόρντον⁴, ως αρχηγός των στρατευμάτων, και ο Βαυαρός αξιωματικός Άϊντεκ αποφάσισαν να επιβιβαστούν σε ένα καράβι για να είναι ασφαλείς, αφού έβλεπαν ότι όλη η στεριά ήταν περικυκλωμένη από Τούρκους. Μάλιστα ο Γκόρντον προσκάλεσε και τον Μακρυγιάννη να επιβιβαστεί στο πλοίο του για να σωθεί. Λίγο πριν την επίθεση του Κιουταχί, ο Μακρυγιάννης συνομιλώντας με τον Άγγλο στρατηγό και φιλέλληνα Γκόρντον, ο οποίος ήταν ανήσυχος για την έκβαση της επικείμενης μάχης, λόγω της αριθμητικής υπεροχής των Τούρκων, τον διαβεβαίωσε, πιστεύοντας βαθιά στη θεϊκή παρέμβαση, ότι σε αυτή τη μάχη θα ηγηθεί ο ίδιος ο Θεός και αγωνιζόμενοι αυτός και οι σύντροφοί του, με βοηθό και συμπαραστάτη το Θεό, θα εξασφαλίσουν τελικά την νίκη.

Η θέση αυτή του Μακρυγιάννη εμπεριέχεται στο ακόλουθο επιχείρημα: «Τοῦ λέγω (τοῦ Γκόρντον)· “Κόπιασε ἡ γενναιότητά σου καί σ’ αὐτήνη τήν μπατάγια τήν σημερινή θά γένη ὁ Θεός ἀρχηγός· καί μέ τή δύναμή του — θά λυπηθῆ ἐμᾶς καί

---

4. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, 18, ό.π. 143: ο Σερ Τόμας Γκόρντον (Gordon, Sir Thomas) ήταν Σκωτσέζος στρατηγός και φιλέλληνας (1788-1841), από τους πρώτους φιλέλληνες που πήραν ενεργό μέρος στην Επανάσταση του 1821. Με την έναρξη του ελληνικού Αγώνα της Ανεξαρτησίας απέπλευσε με πλοίο από τη Μασσαλία, μαζί με άλλους φιλέλληνες, μεταφέροντας πολεμοφόδια. Ήταν ο πρώτος Άγγλος φιλέλληνας, που μετά από πρόταση του Δημ. Υψηλάντη, δέχθηκε να συγκροτήσει τακτικό σώμα από Έλληνες και φιλέλληνες. Ενίσχυσε τους πολιορκητές της Τριπολιτσάς με τρία νέα πυροβόλα, αλλά η απειθαρχία των επαναστατικών στρατευμάτων τον απογοήτευσε και αποσύρθηκε. Το 1826 του ανατέθηκε η ανακατάληψη του Μεσολογγίου, η οποία όμως τελικά εγκαταλείφθηκε. Αργότερα οργάνωσε τον ανεφοδιασμό των Κυθήρων και το Μάιο του 1826 έφερε στο Ναύπλιο το υπόλοιπο του δεύτερου αγγλικού δανείου (14.000 λίρες). Κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων της Αθήνας, το Φεβρουάριο του 1827, ήταν επικεφαλής πολυάριθμης φάλαγγας Ελλήνων και με τη βοήθεια 15 πυροβόλων επιχείρησε απόβαση από τη Σαλαμίνα στο Φάληρο. Κατέλαβε το λόφο της Μουνυχίας, όπου οχυρώθηκε, και απέκρουσε τις επιθέσεις του Κιουταχί κερδίζοντας τη μάχη. Μετά την απελευθέρωση, το 1835, με διαταγή του αντιβασιλέα Αρμανσπεργκ ανέλαβε να αποκαταστήσει την τάξη στη Στερεά Ελλάδα, όπου είχαν καταφύγει δυσαρεστημένοι αγωνιστές. Μετά την επιτυχή δράση του στη Στερεά Ελλάδα διορίστηκε στρατιωτικός διοικητής Πελοποννήσου. Αργότερα ήρθε σε ρήξη με τον Αρμανσπεργκ, εγκατέλειψε οριστικά την Ελλάδα και επέστρεψε στη Σκωτία, όπου πέθανε το 1841. Το 1832 εξέδωσε ένα σημαντικό ιστορικό έργο με τον τίτλο «*Περί της Ελληνικής Επανάστασεως*», ένα σύγγραμμα πλούσιο σε ιστορικές πληροφορίες, που ο Σπ. Τρικούπης και πολλοί άλλοι Έλληνες ιστορικοί το χρησιμοποίησαν ως πηγή.

τήν πατρίδα μας· κι' ὅτι μπορῶ κι' ἐγώ θ' ἀγωνιστῶ σήμερα μ' ὄλον ὀπούμαι ἀστενῆς. Νά χαθοῦνε τόσοι ἀγωνισταί καί νά μείνω ἐγώ, ξίκι νά γένη καί σ' ἐμένα ἡ ζωή! — Τί θά κάμης, μοῦ λέγει, σέ τόσο πλῆθος Τουρκῶν; — Εἶναι ὁ Θεός, τοῦ λέγω, καί κάνει ὁ ἴδιος!» Πάγει εἰς τό καράβι (ὁ Γκόρδον)»⁵.

Καί τα τρία προαναφερθέντα επιχειρήματα εἶναι συναφούς περιεχομένου καί ἔχουν ὡς κοινό ἄξονα αναφοράς τή θεϊκή παρέμβαση υπέρ των αγωνιζόμενων Ελλήνων κατά τή διάρκεια τῆς Επανάστασης. Το πρῶτο ἐπιχείρημα που περιλαμβάνει το διάλογο μεταξὺ Μακρυγιάννη καί ναυάρχου Δερικινῆ ἔχει ὡς ἱστορικό σημεῖο αναφοράς τή μάχη στους Μύλους τῆς Λέρνης του Ναυπλίου κατά των δυνάμεων του Ἰμπραήμ στις 13 Ἰουνίου του 1825.

ii) Η σφοδρή αναμέτρηση με τον Ἰμπραήμ στη μάχη στους Μύλους του Ναυπλίου, ἡ νίκη καί οἱ συντελεστές τῆς.

“Οἱ Μύλοι τῆς Λέρνης”, γνωστοί καί ὡς Αφεντικοί εἶναι χτισμένοι στο ΒΔ τμήμα του μυχοῦ του Αργολικοῦ κόλπου, ἀπέναντι ἀπό το Ναύπλιο, σε ἓνα τόπο πολύ γνωστό ἀπό τήν ἀρχαία μυθολογία, κοντά στη Λίμνη τῆς Λέρνης, ὅπου ο Ηρακλῆς σκότωσε τήν πολυκέφαλη ὕδρα⁶. Ἡ θέση αὐτή ὅπου υπήρχαν ερείπια μύλων καί μερικῆς ἀποθήκης εἶχε ἰδιαίτερη στρατιωτική σημασία. Καθὼς περιβαλλόταν ἀπό ρυάκια, πηγές καί εἶχε ἓνα βαλτώδες ἔδαφος, ἀποτελοῦσε φυσικό οχυρό, το ὁποῖο υπήρξε πάντοτε ἀμυντικό προκάλυμμα για το Ναύπλιο. Εἰδικότερα κατά τήν ἐποχή αὐτή οἱ Μύλοι εἶχαν για το Ναύπλιο μεγαλύτερη σημασία, γιατί ἐκεῖ φυλάσσονταν δημητριακά καί ἄλλα εφόδια που θα χρῆσιμευαν για τόν ἐπισιτισμό των κατοίκων του Ναυπλίου καί υπήρχαν ἀκόμη ἀποθήκες ὕδατος που θα υδροδοτοῦσαν τήν πόλη σε περίπτωση που, κατόπιν πολιορκίας, κατεστρέφετο το υδραγωγεῖο τῆς.⁷

Ο Χ. Βυζάντιος ἐπισημαίνει ὅτι ο Ἰμπραήμ κατερχόμενος ἀπό τήν Τρίπολη στο Ἄργος, μετὰ ἀπό ἐπιτόπια ἐξέταση των φρουρίων του Ναυπλίου, ἔκρινε ὅτι αὐτά ἦταν δυσπρόρητα καί ἀποφάσισε να τα κυριεύσει με ἀποκλεισμό. Στόχος του ἦταν, κατευθυνόμενος πρὸς τους ἀλευρόμυλους τῆς Λερναίας Λίμνης, ὅπου υπήρχαν οἱ σιταποθήκες

5. Μακρυγιάννης Ἰωάν., “*Απομνημονεύματα*”, (βιβλ. Α', κεφ. Γ'), ὁ.π., 256.

6. Πρεβελάκης Ελ., *Ἡ ἐκστρατεία του Ἰμπραήμ πασά εἰς τήν Αργολίδα*, διατριβή ἐπὶ διδακτορία, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἀθήνα 1949, 42.

7. Πρεβελάκης Ελ., ὁ.π., 43, 46. Σχετικά με τήν ἐκ φύσεως οχυρά θέση των Μύλων βλ. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἢ Φωτάκος, “*Απομνημονεύματα: περὶ τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως του 1821*”, Β'. Βεργίνα, Ἀθήνα 1996, 83. Για τόν ἐφοδιασμό του Ναυπλίου· βλ. Finlay G., *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως* (μτφ. Ἀλ. Γεωργούλη), Β'. Τολίδης, Ἀθήνα 1971, 79· Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, II. 2nd ed. London 1844, 217· Τρικούπης Σπ., *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Γ'. 2η ἐκδ. Γιοβάνης, Ἀθήνα 1978, 212.

της πόλης, να τις κυριεύσει, για να ανακόψει τον ανεφοδιασμό των κατοίκων του Ναυπλίου⁸. Η τοποθεσία των Μύλων ήταν σημαντική και από στρατηγικής απόψεως, διότι, δια της οδού που οδηγούσε από την Τρίπολη διαμέσου του Παρθενίου όρους προς την Αργολική πεδιάδα, εξασφαλιζόταν ο ανεφοδιασμός των δυνάμεων του Κολοκοτρώνη⁹.

Λόγω της στρατηγικής θέσης των Μύλων και της ανάγκης διάσωσης των αποθηκών προ της απειλής του Ιμπραήμ, η Κυβέρνηση αποφάσισε με διαταγή που εξέδωσε το Υπουργείο Πολέμου στις 12 Ιουνίου 1825 την στρατιωτική ενίσχυση της περιοχής, καλώντας οπλαρχηγούς και στρατιώτες του Ναυπλίου να μεταβούν στη θέση αυτή προς οχύρωσή της. Υπήρξε όμως αδιαφορία, απροθυμία και απειθαρχία απέναντι στην κυβερνητική εντολή¹⁰.

Μέσα στο γενικότερο κλίμα σύγχυσης και ταραχής που επικρατούσε λόγω της απροσδόκητης εμφάνισης του Ιμπραήμ κυκλοφορούσαν και φήμες ότι το Ναύπλιο θα παραδινόταν στον εχθρό με προδοσία. Ενοχοποιήθηκαν άντρες που κατείχαν υπεύθυνες θέσεις στη Διοίκηση και συνελήφθη ο Γεώργιος Ορφανίδης, έμπορος από το Ναύπλιο, με την κατηγορία της προδοσίας, αλλά αργότερα μετά από δίκη αθωώθηκε¹¹.

Με την εμφάνιση του Ιμπραήμ προ των πυλών του Ναυπλίου ξύπνησε ο πατριωτισμός ορισμένων Ελλήνων αγωνιστών. Πρώτος, όπως αναφέρει στα “Απομνημονεύματά” του, έφθασε ο Μακρυγιάννης με εκατό άνδρες στους Μύλους κατά την 10η Ιουνίου 1825 και πριν η Κυβέρνηση ενδιαφερθεί για την ενίσχυση της περιοχής¹². Αμέσως μετά και κατά την ίδια ημέρα έφθασε ο Κωνσταντίνος Μαυρομιχάλης και ακολούθη-

8. Βυζάντιος Χρ., *Ιστορία των κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν εκστρατειών και μαχών ων συμμετέσχεν ο τακτικός στρατός από του 1821 μέχρι του 1833* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουνκαλάς και υιός, Αθήνα 1956, 63.

9. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Α΄, κεφ. Η΄), ό.π., 205. Σχετικά με τον ανεφοδιασμό του στρατοπέδου του Κολοκοτρώνη βλ. ΓΑΚ, Υπ. Πολ. (Επιτροπή Μύλων, Γ΄ 44, 9-6-1825, π. Υπ. Πολ.)· Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, “Απομνημονεύματα”, ό.π., 83· Πρεβελάκης Ελ., ό.π., 43.

10. Περί της σχετικής κυβερνητικής διαταγής βλ. ΓΑΚ, Υπ. Πολ. (Δ/γή Υπ. Πολ., Γ΄ 8092, 12-6-1825) και *Αρχείο Γ. Κουντουριώτη, 1821-1832* (επιμ. Α. Λιγνός), Δ΄. Αθήνα, Πειραιάς 1920-1927, 565, 580. Περί της απροθυμίας των στρατιωτικών και οπλαρχηγών του Ναυπλίου να εκτελέσουν το στρατιωτικό τους χρέος βλ. Πρεβελάκης Ελ., ό.π., 27, 47.

11. Σχετικά με το ζήτημα προδοσίας και την υπόθεση Ορφανίδη βλ. Τρικούπης Σπ., Γ΄, ό.π., 211· Βυζάντιος Χρ., ό.π., 63· Gordon Th., Β΄, ό.π., 219· Finlay G., Β΄, ό.π., 80· Rouqueville F., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως, ήτοι η αναγέννησις της Ελλάδος* (μτφ. Ιωάν. Ζαφειρόπουλος), Δ΄. Τυπ. Τρίμη, Αθήνα 1891, 349.

12. Ο Αμβρόσιος Φραντζής παραδίδει την πληροφορία ότι ο Μακρυγιάννης κατευθύνθηκε προς τους Μύλους, διορισμένος σε αυτή την οχυρά θέση από τον Υπουργό των στρατιωτικών Ανδρέα Μεταξά: Φραντζής Αμβρ., *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, Β΄. Τυπ. Βιτωρ. Καστόρχη και Συντροφίας, Εν Αθήναις 1839, 366. Ο Υπουργός του Πολέμου Ανδρέας Μεταξάς και ο Μακρυγιάννης, είχαν στρέψει από κοινού την προσοχή τους στην οχύρωση των Μύλων βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΒ΄. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, 389.

σαν κατά την 11η και 12η Ιουνίου αντίστοιχα ο Δημήτρης Υψηλάντης και ο Χατζημιχάλης¹³.

Ο Μακρυγιάννης είδε πολλούς από τους συντρόφους του να τον εγκαταλείπουν, για να καταταχθούν σε σώματα άλλων οπλαρχηγών, οι οποίοι πρόσφεραν μεγάλους μισθούς με στόχο την ενίσχυση του Κολοκotronή και κατόπιν σχετικής κυβερνητικής διαταγής. Αποτέλεσμα αυτού ήταν να μειωθεί το σώμα του Μακρυγιάννη σε 74 περίπου άνδρες, όπως αναφέρει ο ίδιος στα “Απομνημονεύματά” του¹⁴. Ωστόσο τόσο το παράδειγμα του Δ. Υψηλάντη όσο και η κυβερνητική διαταγή κινητοποίησαν αρκετούς οπλαρχηγούς, όπως ο Αθ. Μπαλής, ο Ιωάν. Παρίσης, ο Μιχ. Αυγουστής, ο Χατζή-Στεφανής, ο Χατζή-Γεώργης και άλλοι, να μεταβούν με τις δυνάμεις τους στους Μύλους προς υπεράσπιση της θέσης αυτής.¹⁵ Περί του συνολικού αριθμού των αγωνιστών που συγκεντρώθηκαν στους Μύλους υπάρχει ασυμφωνία απόψεων μεταξύ των ιστορικών και των απομνημονευματογράφων της εποχής εκείνης, με αποτέλεσμα άλλοι να ομιλούν για 350 άνδρες, άλλοι για 480 και μερικοί για περίπου 800.¹⁶ Η ασυμφωνία αυτή οφείλεται και στο γεγονός ότι ο αριθμός των στρατιωτών ήταν αρχικά περιορισμένος, αλλά κατά τη διάρκεια της μάχης ενισχύθηκε από ένα σώμα στρατιωτών εκ του τακτικού

13. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Α΄, Κεφ. Η΄), ό.π., 206. Περί της κατά την ιδίαν ημέραν αφίξεως στους Μύλους του Μακρυγιάννη και του Μαυρομιχάλη, ήτοι κατά την 10η Ιουνίου βλ. εφ. «Αθηνά», αρ. φ. 500, 15-1-1838 (άρθρ. Χατζή-Στεφανή). Οι Δ. Υψηλάντης και Κ. Μαυρομιχάλης έλαβαν κυβερνητικό έγγραφο που τους καλούσε προς υπεράσπιση των Μύλων βλ. ΓΑΚ, Υπ. Πολ. Γ΄ 8069, 11-6-1825, π. Δ. Υψηλάντην και Κ. Μαυρομιχάλην. Οι πληροφορίες του Φωτάκου (Β΄ 82), του Gordon Th. (Β΄ 217) και του Παπαδόπουλου Κ. (Ανασκενή, 60) περί ταυτόχρονης άφιξης στους Μύλους του Υψηλάντη, του Μακρυγιάννη και του Μαυρομιχάλη, κρίνονται ως ανακριβείς.

14. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π., 205.

15. Περί του ακριβούς αριθμού ανδρών που συνόδευσαν τους ανωτέρω, αλλά και άλλους οπλαρχηγούς βλ. Πρεβελάκης Ελ., ό.π., 50-51, 53.

16. Ο Μακρυγιάννης μετά το πέρας της μάχης αναφέρει σχετικά με τον αριθμό των ελληνικών δυνάμεων ότι: «ήμαστε ως τριακόσιοι άνθρωποι άπάνου κάτου» (βιβλ. Α΄, κεφ. Η΄, 215). Ο Σπ. Ασδραχάς στη σχετική έκδοση των “Απομνημονευμάτων” του Μακρυγιάννη (βιβλ. Α΄, κεφ. Η΄, 215, σημ. 2), λαμβάνοντας υπόψη τα στοιχεία των περισσότερων ιστορικών, ανεβάζει το συνολικό αριθμό στους 880 άνδρες. Ο Κ. Καλαντζής αναφέρει ότι ο Μακρυγιάννης, επιθυμώντας να εξάρει το μεγαλείο της νίκης, απέφυγε να μας δώσει τον πραγματικό αριθμό των ανδρών της φρουράς, παρότι σαν αυτόπτης τον γνώριζε καλά βλ. Καλαντζής Κώστ., *Ιστορία της Μεγάλης Ελληνικής Επανάστασως*, Β΄. Εταιρεία ελληνικών εκδόσεων, Αθήνα ᾶ., ᾶ., 87.

λόχου με επικεφαλής τον λοχαγό Κάρπο Παπαδόπουλο¹⁷.

Αρχηγός των ελληνικών δυνάμεων στους Μύλους διορίστηκε από την Κυβέρνηση ο προϊγκηπας Δημ. Υψηλάντης και υπαρχηγός ο Κων. Μαυρομιχάλης που ήταν και μέλος του εκτελεστικού σώματος. Τόσο ο Ιωάν. Μακρυγιάννης όσο και οι λοιποί οπλαρχηγοί ουσιαστικά είχαν τεθεί κάτω από τις διαταγές των ανωτέρω αρχηγών¹⁸. Ο Ελ. Πρεβελάκης παραθέτει την πληροφορία ότι κανείς στην πραγματικότητα δεν ασκούσε χρέη αρχηγού. Ο Υψηλάντης αναγνωρίζοντας την προσφορά και τον πατριωτισμό των άλλων δεν έδειξε κανένα ενδιαφέρον για τα πρωτεία, με αποτέλεσμα και οι τρεις πρωτεργάτες της μάχης να συνεργασθούν ισότιμα, με μοναδικό στόχο την απόκρουση του εχθρού.¹⁹

-
17. Ο Σπ. Τρικούπης αναφέρει ότι οι άνδρες ήταν περίπου 300 βλ. Τρικούπης Σπ., Γ', *ό.π.*, 212· ο Th. Gordon ομιλεί για 227 στρατιώτες βλ. Gordon Th., Β', *ό.π.*, 217· ο Χρ. Βυζάντιος παρατηρεί ότι οι Έλληνες υπερασπιστές δεν υπερέβαιναν σε αριθμό τους 350 βλ. Βυζάντιος Χρ., *ό.π.*, 64· για 350 στρατιώτες ομιλούν οι κυριότεροι Ευρωπαίοι ιστοριογράφοι του Αγώνα όπως ο Rouqeville F., Δ', *ό.π.*, 349, ο Mendelssohn-Bartholdy, βλ. Mendelssohn-Bartholdy K., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης* (μτφ. Η. Οικονομόπουλου). Μορφωτική Εταιρεία, Αθήνα 1980, 151 και ο G. Finlay βλ. Finlay G., Β', *ό.π.*, 80· ο Φραντζής επίσης συμφωνεί με τον αριθμό 350 βλ. Φραντζής Αμβρ., Β', *ό.π.*, 366· ο Φωτάκος κατεβάζει τον αριθμό στους 278 βλ. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, Β', *ό.π.*, 85· ο Ν. Κασομούλης κάνει λόγο για 250 άνδρες που αντιστάθηκαν σε εκείνη την περίπτωση και θριάμβευσαν βλ. Κασομούλης Νικ., *Απομνημονεύματα της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-23* (Εισαγωγή-Σχόλια Γ. Βλαχογιάννη), Β'. Κοσμαδάκης & Σία, χ.τ. 1939, 73, 74· ο Κάρπος Παπαδόπουλος περιορίζει τον αριθμό στους 120, επιθυμώντας να εξάρει τη δική του συμμετοχή με 140 οπλίτες διαρκούσης της μάχης βλ. Παπαδόπουλος Καρ., *Ανασκευή των εις την Ιστορίαν των Αθηνών αναφερομένων περί του στρατηγού Οδυσσέως Ανδρούτσου του ελληνικού τακτικού και του συνταγματάρχου Καρόλου Φαβιέρου*. Βεργίνα, Αθήνα 1997, 60· η εφημερίδα «*Φίλος του Νόμου*», στον αρ. φ. 126, 15-6-25, αναφέρει ότι το σώμα των στρατιωτών ανήρχετο σε 250, αλλά κατά τη διάρκεια της μάχης ενδυναμώθηκε από ένα λόχο πεζικού τακτικού συντάγματος και έφθασε σε αριθμό τους 600· η ίδια εφημερίδα στον αρ. φ. 127, 19-6-25, κάνει λόγο για 227 στρατιώτες αρχικά και προσδιορίζει ότι με τον αριθμό των στρατιωτών εκ του τακτικού λόχου που έσπευσαν προς ενίσχυση το σύνολο των ανδρών έφθασε στους 600 βλ. αντίστοιχα εφ. «*Φίλος του Νόμου*», αρ. φ. 126, 15-6-1825 και εφ. «*Φίλος του Νόμου*», αρ. φ. 127, 19-6-1825. Ορισμένοι απομνημονευματογράφοι, μεταξύ των οποίων ο Μακρυγιάννης και ο Φραντζής, περιορίζουν τον αριθμό των στρατιωτών εκ του τακτικού σώματος των ευζώνων υπό τον Κ. Παπαδόπουλο στους 60 ή 65. Ενώ ο Σπηλιάδης, ο Βυζάντιος και ο Κ. Παπαδόπουλος ανεβάζουν τον αριθμό στους 140 ή 150 άνδρες.
18. Με σχετική κυβερνητική διαταγή ο Δημ. Υψηλάντης είχε τεθεί επικεφαλής των ελληνικών δυνάμεων στους Μύλους βλ. ΓΑΚ, Υπ. Πολ. (Δ/γή Υπ. Πολ., Γ' 8092, 12-6-1825). Ο Φωτάκος παρατηρεί σχετικά ότι ο Δ. Υψηλάντης ως ανώτερος όλων των άλλων είχε την αρχηγία βλ. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, Β', *ό.π.*, 82. Στην εφημερίδα «*Φίλος του Νόμου*» αναφέρεται ότι την αρχηγία είχαν από κοινού ο Δ. Υψηλάντης, ο Κ. Μαυρομιχάλης και ο Ι. Μακρυγιάννης, ενισχυμένοι από διάφορα Μίστικα βλ. εφ. «*Φίλος του Νόμου*», αρ. φ. 126, 15-6-1825.
19. Πρεβελάκης Ελ., *ό.π.*, 54.

Ο αριθμός των εχθρικών δυνάμεων ήταν πολύ μεγάλος, ανερχόμενος σε πέντε ως έξι χιλιάδες πεζούς και εξακόσιους περίπου ιππείς. Το πυροβολικό τους περιλάμβανε μερικά πυροβόλα και έναν όλμο²⁰. Οι ελληνικές δυνάμεις ήταν αριθμητικά κατώτερες του εχθρού και ελαφρά οπλισμένες. Συγκρινόμενες οι δυνάμεις του Ιμπραήμ με τις ολιγάριθμες ελληνικές δυνάμεις δικαιολογούν την άποψη του Μακρυγιάννη που εκθέτει στο Δερισνύ ότι «εΐμαστε όλίγοι εις τό πλήθος του Μπραΐμη»²¹. Επίσης απέναντι στη διαπίστωση των Γάλλων αξιωματικών ότι οι Τούρκοι είναι πολλοί και ταχτικοί και ότι έχει και κανόνια ο Μπραΐμης, ο Μακρυγιάννης απαντά ότι πράγματι «αὐτῆνοι εἶναι πολλοί καί μαθητικοί κι' ἔχουν καί κανόνια κι' ὄλα τὰ μέσα· ἔμεῖς ἀπ' οὐλα εἶμασταν ἀδύνατοι...».

20. Οι περισσότερες πηγές συμφωνούν με τους ανωτέρω αριθμούς βλ. Σπηλιάδης Νικ., *Απομνημονεύματα συνταχθέντα δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν*, Β'. Τυπογρ. Νικολαΐδου Φιλαδέλφειας, Αθήνα 1852, 331· εφ. «*Φίλος του Νόμου*», αρ. φ. 127, 19-6-1825. Ο Φωτάκος (Β' 123), και ο Φραντζής (Α' 365) παρουσιάζουν λίγο διαφοροποιημένο τον αριθμό των εχθρικών δυνάμεων. Ο Κ. Παπαδόπουλος κάνει λόγο για «σιμήνος Αράβων» που στη θέα και μόνον προκαλούσε τον τρόμο βλ. Παπαδόπουλος Καρ. (Ανασκευή, 60).

21. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, 29. 2η έκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1996, 186: ο Ιμπραήμ πασάς (1789-1848) υπήρξε χεδίβης της Αιγύπτου και θετός γιός του Μωχάμετ Αλυ ή Μεχμέτ Αλή. Η μητέρα του ήταν η χήρα Τουρμπαζή από την Καβάλα και ο Ιμπραήμ ήταν πρωτότοκος ανάμεσα σε τρεις γιούς. Πήρε μόρφωση από Ευρωπαίους παιδαγωγούς και ήταν ένας άνδρας κοντόσωμος, τολμηρός και αποφασιστικός. Με το διορισμό του πατέρα του στην αντιβασιλεία της Αιγύπτου, έδειξε σπουδαίες στρατιωτικές ικανότητες καθώς χρησιμοποίησε για τη σωστή οργάνωση του Αιγυπτιακού στρατού Γάλλους αξιωματικούς. Η τουρκοαιγυπτιακή σύμπραξη του 1824 έδωσε την ευκαιρία στον Ιμπραήμ να επιδείξει τις στρατιωτικές του ικανότητες, όταν ανέλαβε την εντολή να αποβιβαστεί στην Πελοπόννησο για να καταστείλει την επανάσταση. Τον Φεβρουάριο του 1825 αποβίβασε στην παραλία της Μεθώνης συνολικά 15.000 ιππείς με σκοπό να λεηλατήσει την Πελοπόννησο. Τον Απρίλιο του 1825 οι Έλληνες υπέστησαν μια σειρά από ήττες στο Κρεμμύδι, στη Σφακτηρία, ενώ προς το τέλος του μήνα παραδόθηκαν το Παλαιόκαστρο και το Νεόκαστρο. Ο δρόμος προς την Τριπολιτσά ήταν ανοιχτός, ενώ η ηρωική θυσία του Παπαφλέσσα στο Μανιάκι, τον Μάιο του 1825, δεν μπόρεσε να αναχαιτίσει την ορμή του Ιμπραήμ. Προχωρώντας προς το Άργος συνάντησε τη σθεναρή αντίσταση του Δ. Υψηλάντη και του Ι. Μακρυγιάννη, που με 300 άνδρες ανέκοψαν την πορεία τους στους Μύλους της Λέρνης τον Ιούνιο του 1825. Ο Ιμπραήμ επέστρεψε στην Τρίπολη και από εκεί, το Νοέμβριο του 1825, έφυγε για το Μεσολόγγι προς ενίσχυση του Κιουταχί, όπου παρέμεινε μέχρι την ηρωική έξοδο τον Απρίλιο του 1826. Επιστρέφοντας στην Πελοπόννησο προέβη σε διάφορες λεηλασίες μέχρι τη συντριβή του τουρκοαιγυπτιακού στόλου στο Ναυαρίνο από τις συμμαχικές δυνάμεις, τον Οκτώβριο του 1827. Με τη συνθήκη της Αλεξάνδρειας τον Αύγουστο του 1828, με ενέργειες του Βρετανού ναυάρχου Κόδριγκτον, αποφασίστηκε η αποχώρηση των αιγυπτιακών στρατευμάτων από την Πελοπόννησο, η οποία και ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του 1828, οπότε και αποβιβάστηκαν γαλλικά στρατεύματα υπό τον Μαιζόν στην Πελοπόννησο. Έτσι τελειώσε η δράση του Ιμπραήμ στην Ελληνική Επανάσταση, για την οποία υπήρξε ο σοβαρότερος κίνδυνος για την καταστολή της.

Σχετικά με την καταγωγή του Ιμπραήμ πασά (Ibrahim Pasha), τις αναμφισβήτητες στρατιωτικές του ικανότητες, τις εκστρατείες που του ανατέθηκαν από τον πατέρα του Μωχάμετ - Αλυ, την οργάνωση του στρατού του σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα και τη δράση του στο Μοριά κατά της Ελληνικής Επανάστασης το 1825 βλ. *The encyclopaedia of Islam*, New Edition, III. Brill Luzac & Co, Leiden-London 1986, 999-1000.

Ὡστόσο παρά την αριθμητική υπεροχή των Τούρκων ο Μακρυγιάννης δεν απογοητεύθηκε και δεν πτοήθηκε. Ήταν αποφασισμένος, κινούμενος από ειλικρινή πατριωτισμό, να αμυνθεί στην οχυρά θέση των Μύλων, γιατί από αυτή την αντίσταση, σύμφωνα με την άποψή του, εξαρτιόταν η τύχη του Ναυπλίου και κατ' επέκταση όλης της πατρίδας, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο ίδιος: «Κι' ἄν δέν βαστήσουμεν τούτην τήν θέσιν, καί τ' Ἀνάπλι εἶναι σέ ριζικόν [θά χαθεῖ] κι' ὅλη ἡ πατρίδα... κι' ἄν ἔπαιρνε τούς Μύλους ὁ Μπραΐμης, κεντρικόν μέρος τῆς θάλασσας καί στεργιάς καί πλῆθος ζαϊρέδες καί πολεμοφόδια καί νερό ποταμός, μπλοκάριζε καί τ' Ἀνάπλι. Καί εἰς τήν κατάστασιν ὁποῦταν κάμετε τήν κρίση ἄν βαστοῦσε... Ἐπομένως θά καθίσουμεν νά πολεμήσουμεν ἐδῶ νά σωθῇ τ' Ἀνάπλι...»²². Εκτός όμως από το πατριωτικό σθένος ο Μακρυγιάννης εκινείτο και από την σφοδρή επιθυμία να ταπεινώσει τον Ιμπραήμ, προκειμένου να τον εκδικηθεί για τις απώλειες που είχαν στο Νιόκαστρο, όπου η έλλειψη νερού, τροφίμων και πολεμοφοδίων τους οδήγησε στην ήττα: ...«ἔφυγα ἀπό τό Νιόκαστρο ὅτι δέν εἶχα ζαϊρέ ἐκεῖ καί θά τόν πολεμήσουμεν ἐδῶ, νά εἴμαστε καί τά δύο μέρη χορτάτα»²³.

Με πείσμα, αποφασιστικότητα και συντονισμένη εργασία σχεδίασε και ετοίμασε οχυρωματικά έργα, τα λεγόμενα «ταμπούρια» σε όσες θέσεις έκρινε ότι ήταν ανάγκη για την αποτελεσματικότερη άμυνα κατά του επικείμενου εχθρού. Τις όλες προετοιμασίες πριν από τη μάχη και την οχύρωση των θέσεων περιγράφει ο ίδιος ο Μακρυγιάννης στα “Απομνημονεύματά” του ως εξής: ... «τότε ἔπιασα τούς Μύλους καί ἔφκιασα ταμπούρια κι' ἔκλεισα τούς Μύλους μέσα. Τόν τοῖχον τόν ἔχτισα ὡς μέσα εἰς τήν θάλασσαν καί τόν ἀσφάλισα καλά ὄλο μέ μασγάλια. Ἐπιασα καί τήν κούλια, ὁποῦναι πλησίον στούς Μύλους, καί τήν τρύπησα ἀπό πάνου εἰς τό πάτωμα καί εἰς τό κατώγι. Ἐκοφα καί νερό ἀπό τό μυλαύλακον καί τό πέρασα εἰς τήν κούλια κάτου ἀπό τήν γῆ, νάχωμεν νερό, ὅτι παλαβώσαμε ἀπό νερό εἰς τό Νιόκαστρον. Ἄφοῦ ἔφκιασα αὐτά, ἔφκιασα καί ταράτζα εἰς τά κεραμίδια τῆς κούλιας, καί τήν ἄλλη κούλια τήν συγύρισα καλά νά δεχτῶ τόν ἀφέντη μου τόν Μπραΐμη, ὁποῦθελε εἰς τό Νιόκαστρο νά μέ πάρη μαζί του. Ὅτι μ' ἤρε νησικόν καί διψασμένον... Συγυρίστηκα εἰς τούς Μύλους κι' ἐφόδιασα τίς κούλιες ἀπ' οὔλα τ' ἀναγκαῖα, καί κρέας καί κρασί καί ρακί — καί τώρα θέλει ἰδεῖ ντουφέκι Ἑλληνικόν!»²⁴

Την οχύρωση των Μύλων του Ναυπλίου πριν από τη μάχη σχολιάζει και ο Ι. Βλα-

22. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Α', κεφ. Η'), ό.π., 206, 207.

23. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π., 206.

24. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π., 205. Στην οχύρωση των Μύλων συνέβαλαν ο Γάλλος φιλέλληνας Francois Grailard και ο Αθ. Μπαλής βλ. σχετικά Πρεβελάκης Ελευθ., *Η εκστρατεία του Ιμπραήμ πασά εις την Αργολίδα*, ό.π., 50.

χογιάννης στην εισαγωγή των “Απομνημονευμάτων” του Μακρυγιάννη και την αποδίδει σε πρωτοβουλία του αγωνιστή: «Καί ὁ μὲν Μεταξᾶς μετέβη εἰς Ναύπλιον, ὁ δὲ Μακρυγιάννης ἐστάθη εἰς Μύλους τούς λεγόμενους Ἄφεντικούς, ἀντικρὺ τοῦ Ναυπλίου. Εὗρεν ὁμῶς τὴν θέσιν ὄλως ἀνοχύρωτον. Διετάχθη ἄρα γε ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως νά μεριμνήσῃ περὶ τῆς ὀχυρώσεως; Μέχρι τῆς αἰφνιδίας ἐμφανίσεως τῶν Ἀράβων ἐνώπιον τῶν Μύλων αὕτη οὐδεμίαν εἶχε λάβῃ μέριμναν περὶ αὐτῆς τῆς πρωτεύουσας. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς μεγίστης ταραχῆς καὶ συγχύσεως, ἣτις ἐπεκράτει ἐν αὐτῇ διαρκούσης τῆς ἐν Μύλοις μάχης καὶ ἐκ τῶν σπασμωδικῶν μέτρων τῶν ληφθέντων μετ’ αὐτὴν πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν φρουρίων τῆς πόλεως. Δέν εἶναι λοιπὸν πιθανόν ὅτι ἡ Κυβέρνησις ἐφρόντισε περὶ τῆς ὀχυρώσεως τῶν Μύλων. Ὁ Μακρυγιάννης οὐδὲν περὶ τούτου λέγει. Τὸναντίον ἐκ τῆς περιγραφῆς τῆς μάχης ἐξάγεται ὅτι οὗτος κατ’ ἰδίαν ἑαυτοῦ γνώμην εἶχεν ἐργασθῆ. Ὁ Ἄγγλος ἱστορικός Φίνλαϊ γράφει: “Οὐδεὶς προεμάντευε τὴν ἀπρόοπτον ἐμφάνισιν τοῦ Ἰμβραΐμ παρά τὴν πρωτεύουσαν”. Ὁ Μακρυγιάννης ὁμῶς, ὅστις ἀφέθη εἰς Μύλους τό πολὺ, ὡς φαίνεται, πρὸς ἀπλὴν φύλαξιν τῶν μεγάλων ἀποθηκῶν σίτου καὶ ἀλεύρου, ἐξ ὧν ἐτρέφετο τό Ναύπλιον, ἂν δέν προεμάντευσε τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἐχθροῦ, ἀλλ’ ὁμῶς προέβλεψεν αὐτὴν ὡς ἀμέσως ἐπικειμένην. Διότι κατάρθωσεν ἐργασθεῖς θαυμασίως ἐπὶ δύο μόνον ἡμέρας, ἥτοι τὰς προηγηθείσας τῆς μάχης, νά ὀχυρώσῃ τελείως τὴν θέσιν κατὰ πάντας τούς τρόπους...»²⁵. Ο F. Perilla ἐπίσης παρατηρεῖ ὅτι ὁ Μακρυγιάννης κατάλαβε ἐγκαίρως πῶς οἱ ἐχθροὶ ἀπὸ τὴν Ἀκροκόρινθο θα κατευθύνονταν πρὸς τοὺς Μύλους, γι’ αὐτὸ καὶ ἐσπευσε πρῶτος νὰ ὀχυρώσῃ καταλλήλως τὴν περιοχὴ.²⁶

Μπροστὰ ἀπὸ τοὺς Μύλους, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ πλοῖα (μίστικα καὶ κανονοφόροι) ποὺ εἶχαν σταλεῖ γιὰ βοήθεια, ἦταν ἀραγμένη ἡ ναυαρχίδα τῆς γαλλικῆς μοίρας στὴν Ἀνατολική Μεσόγειο με ἐπικεφαλῆς τὸν ναύαρχο Δεριγνύ (Henri de Rigny). Ο C. Woodhouse παρατηρεῖ σχετικὰ ὅτι ἡ γαλλικὴ ναυαρχίδα περιπολοῦσε στὸν κόλπο τοῦ Ναυπλίου με τὴν ολύμπια οὐδετερότητα τῶν στόλων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀποσκοπώντας στὸ νὰ προστατεύουν τὸ ἐμπόριο ἀπὸ τὴν πειρατεία, στὸ νὰ δίνουν ἀναφορὲς στὶς κυβερνήσεις τοὺς περὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ πολέμου καὶ στὸ νὰ διαιτηθεῖν μεταξύ τῶν ἀντιπάλων.²⁷ Ἐνῶ διαρκούσαν οἱ ἐργασίαι τῶν προχειρῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων, ὁ Δεριγνύ ἐπισκέφθηκε τὸν Μακρυγιάννη καὶ τὸν Ὑψηλάντη καὶ ὡς ἀντικειμενικὸς παρατηρητὴς καὶ ἔχοντας ὑπόψη τοὺς στρατιωτικὴν υπε-

25. Μακρυγιάννης Ἰωάν., “Απομνημονεύματα” (Εἰσαγωγή Βλαχογιάννη). Πέλλα Ἱστορικά, χ.τ. χ.χ., 33-34.

26. Perilla F., 1821 *Fragments de la vie héroïque de Makrygiannis. Suivis de ses images de l' épopée Grecque*. Ed. F. Perilla, Athènes 1949, 20.

27. Woodhouse C., 1821 *Ο πόλεμος τῆς ἐλληνικῆς ἀνεξαρτησίας* (μτφ. Α. Βλάχου). “Ἐστία” Κολλάρου & Σία, Αθήνα 1978, 156.

ραριθμία και υπεροχή του Ιμπραήμ έναντι των ελληνικών δυνάμεων, προσπάθησε να τους αποτρέψει θεωρώντας τις θέσεις αδύνατες και τον αγώνα των Ελλήνων άνισο. Από τον Μακρυγιάννη έλαβε τη γενναία απάντηση: «Εἶναι ἀδύνατες οἱ θέσεις κι' ἐμεῖς, ὅμως εἶναι δυνατός ὁ Θεός ὁπού μᾶς προστατεύει καί θά δείξωμεν τήν τύχη μας σ' αὐτές τίς θέσεις τίς ἀδύνατες».²⁸ Υπάρχουν ιστορικοί οι οποίοι αμφισβητούν την ύπαρξη διαλόγου μεταξύ Μακρυγιάννη και Δεριγνύ, θεωρώντας ότι η συνομιλία διεξήχθη μεταξύ Υψηλάντη και Δεριγνύ. Ο Κ. Καλαντζής επισημαίνει ότι τη δόξα των Μύλων τη θέλησε αποκλειστικά δική του ο Μακρυγιάννης και γι' αυτό το λόγο παραποίησε την αλήθεια, ισχυριζόμενος ότι ο διάλογος με το Γάλλο ναύαρχο έγινε μόνο με αυτόν, παρά το γεγονός ότι ο αγωνιστής δε γνώριζε Γαλλικά. Το φυσιολογικό, όπως ισχυρίζεται ο ιστορικός, θα ήταν ο ναύαρχος να απευθυνθεί στον Υψηλάντη που και τις ξένες γλώσσες γνώριζε και ήταν επίσημος αρχηγός, ή το πολύ στον Μαυρομιχάλη που είχε ορισθεί υπαρχηγός. Εξάλλου προσθέτει ότι θα ήταν παράδοξο ένας ναύαρχος να αγνοήσει τον αρχηγό και να συνομιλεί με έναν απλό καπετάνιο, όπως ήταν ο Μακρυγιάννης.²⁹ Και ο Σπ. Τρικούπης υιοθετεί αυτή την εκδοχή, καθώς αναφέρεται σε συνομιλίες μεταξύ του ναύαρχου Δεριγνύ και μερικών αξιωματικών με το Δ. Υψηλάντη σχετικά με την επικείμενη μάχη. Στα λόγια κάποιου εξ αυτών που επισήμανε ότι ο αγώνας θα ήταν επικίνδυνος, ο γενναίος Υψηλάντης απάντησε “ἢ θά νικήσωμεν σήμερον ἢ θ' ἀποθάνωμεν”.³⁰ Ο Φωτάκος στα “Απομνημονεύματά” του αναφέρει ότι απέναντι στις συμβουλές του ναύαρχου προς τον Υψηλάντη, λίγο πριν τη σύγκρουση, περί απομάκρυνσής τους από τους Μύλους λόγω της αριθμητικής τους υστέρησης έναντι των δυνάμεων του Ιμπραήμ, ο γενναίος άνδρας αποκρίθηκε ότι, όταν ένας πολεμάει τον εχθρό τού είναι αδιάφορο αν έχει λίγους στρατιώτες, γιατί έχει χρέος να προσφέρει τον εαυτό του θυσία υπέρ της πατρίδος.³¹ Ο ναύαρχος, αφού αντιλήφθηκε ότι η απόφαση των Ελλή-

28. Το διάλογό του με το Δεριγνύ αναφέρει ο ίδιος ο Μακρυγιάννης στα “Απομνημονεύματά” του (βιβλ. Α', κεφ. Η', 206).

29. Καλαντζής Κώστ., *Ιστορία της Μεγάλης Ελληνικής Επανάστασως*, Β'. Εταιρεία Ελληνικών εκδόσεων, Αθήνα ά.έ, 87. Ο Γιάν. Μαρρές θεωρεί κατοποραϊρετη την άποψη αυτή του Κ. Καλαντζή, υπογραμμίζοντας ότι είναι πολύ πιθανόν ο διάλογος Δεριγνύ και Μακρυγιάννη να είναι υπαρκτός και η μεταξύ τους συνεννόηση να έγινε με τα «τσάτρα πάτρα» ελληνικά που μπορούσε να ξέρει ο Γάλλος ναύαρχος. Ακόμη δε θεωρεί ως κάτι παράδοξο ένας ναύαρχος να απευθυνθεί σε έναν καπετάνιο, ακόμη κι όταν ο αρχηγός είναι μπροστά. Ο Μαρρές θεωρεί πιθανή την εκδοχή ο Υψηλάντης να έκανε το δραγομένο μεταξύ Δεριγνύ, Μακρυγιάννη και Μαυρομιχάλη βλ. Μαρρές Γιάν., «Γιάννης Μακρυγιάννης» στο *Ιστορικά Μελετήματα: Η άλωση της Πόλης - Ρήγας Βελεστινλής - γύρω από τον θάνατο του Καραϊσκάκη - Γιάννης Μακρυγιάννης*. Αθήνα 1965, 89 (σημ.).

30. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως*, Γ', ό.π., 212.

31. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, “Απομνημονεύματα περί της ελληνικής επανάστασως του 1821”, Β', ό.π. 83. Στο διάλογο μεταξύ Υψηλάντη και Δεριγνύ αναφέρεται και ο Gordon βλ. Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, Β', 217. Ο Rouqueville σχολιάζει σχετικά ότι όταν ο Γάλλος πλοίαρχος De Rigny έκαμε παραστάσεις στον πρίγκηπα ότι δεν έπρεπε να θυσιασθεί ανώφελα μπροστά στο μέγιστο κίνδυνο, αυτός αποκρίθηκε: «Ουχί, χρέος ήμῶν είναι ν' ἀποθάνωμεν ένταῦθα» βλ. Rouqueville F., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος*, Δ', ό.π., 349.

νων αγωνιστών να αμυνθούν μέχρις εσχάτων ήταν αμετάκλητη, θεωρώντας δεδομένη τη δυσμενή έκβαση της αναμέτρησης λόγω της ολιγαριθμίας τους έναντι του εχθρού, θεώρησε χρέος του να τους προσφέρει τα πλοία του, για να διασωθούν στην περίπτωση που θα υπερίσχυαν, πράγμα πολύ πιθανόν, οι αντίπαλοι. Οι υπερασπιστές όμως των Μύλων, αφού αναγνώρισαν τα φιλάνθρωπα αισθήματα του ναυάρχου και τον ευχαρίστησαν για την ευεργεσία του του αποκρίθηκαν: «Ἡμεῖς εὕρισκόμεθα ἤδη εἰς τὰς Θερμοπύλας, ὅπου περιμένομεν ἢ νίκην ἢ τὸν ἔνδοξον θάνατον».³²

Κατά την αυγή της 13ης Ιουνίου 1825 η εμπροσθοφυλακή του Ιμπραήμ με πενήντα ιππείς εισέδωσε αιφνιδιαστικά στους Μύλους, χωρίς να συναντήσει καμιά αντίσταση, γιατί οι φρουροί είχαν εγκαταλείψει τις θέσεις τους και είχαν αποκοιμηθεί. Τους Έλληνες έσωσε τότε ο Μακρυγιάννης, ο οποίος κινημένος από ένα περίεργο φαινόμενο υπερδιέγερσης και υπερευαισθησίας, αντιλήφθηκε τους εχθρούς, ξεσήκωσε τους άντρες του, όρμησε κατά των αντιπάλων και τους προξένησε σοβαρές απώλειες, απωθώντας τους προς το Κυβέρι.³³

Όλα έδειχναν πως η υποχώρηση των Αιγυπτίων ήταν προσωρινή και γρήγορα θα ανασυντάσσονταν και θα απειλούσαν άμεσα τους Μύλους. Όμως στην κατάλληλη ώρα έφθασε ενίσχυση από θαλάσσης με δύο Ψαριανά “μίστικα” και εκατό περίπου Κρητικούς. Για την ενίσχυση αυτή κάνει λόγο ο Μακρυγιάννης (βιβλ. Α΄, κεφ. Η΄, 208).³⁴ Τα πλοία αυτά εφοδιασμένα με τηλεβόλα μπορούσαν να προσφέρουν κάλυψη στις ελληνικές δυνάμεις από τα νώτα. Ο Σπ. Τρικούπης θεωρεί ότι ο αγώνας στους Μύλους δεν ήταν τόσο επικίνδυνος, επειδή η περιοχή ήταν παράκτια και είχαν προσαράξει ελληνικές κανονοφόροι, που και βοήθεια μπορούσαν να προσφέρουν στους πολεμιστές, αλλά και σε περίπτωση ήττας θα αποτελούσαν το κύριο μέσο διαφυγής και σωτηρίας των αγωνιστών.³⁵

Ο Μακρυγιάννης κάνει λόγο για τη διάταξη των δυνάμεων πριν από τη μάχη, επισημαίνοντας ότι ο Υψηλάντης με τους συντρόφους του και τους Κρητικούς κατέλαβε το δεξί μέρος της παράταξης προς το “μυλάκο”, καλυμμένος από δύο “μίστικα”. Το αριστερό μέρος των Μύλων προς το Κυβέρι ανέλαβαν να το υπερασπισθούν ο Κ. Μαυ-

32. Περί της γενναίας αυτής προσφοράς τού ναυάρχου Δεριγνύ βλ. εφ. «Φίλος του Νόμου», αρ. φ. 126, 15-6-1825, 127, 19-6-1825· Κασομούλης Ν., “Απομνημονεύματα της Επανάστασης των Ελλήνων 1821 - 33”, Β΄. Κοσμάδακης & Σία, χ.τ. 1939, 74 σημ. 2· *Ιστορικόν Αρχεῖον Ἰδρύας, 1778-1832* (επιμ. Α. Λιγνός), ΙΑ΄. Πειραιάς 1921-1932, 379.

33. Την πρώτη αυτή σύγκρουση των Ελλήνων με την εμπροσθοφυλακή του Ιμπραήμ περιγράφει ο Μακρυγιάννης στα “Απομνημονεύματά” του (βιβλ. Α΄, κεφ. Η΄, 207-208). Επίσης βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΒ΄, ό.π., 389· εφ. «Αθηνά», αρ. φ. 500, 15-1-1838 (άρθρο Χατζή Στεφανή)· Βακαλόπουλος Αποστ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*. Σταμούλης, Θεσ/νίκη 2007, 335.

34. Ο Σπ. Αοδραχάς αναφέρει ότι είχαν έλθει ήδη άλλα τρία ψαριανά πλοία από τις 11 Ιουνίου, επομένως συνολικά είχαν κινητοποιηθεί 12 πλοία προς ενίσχυση των υπερασπιστών στους Μύλους βλ. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, ό.π., 208 σημ. 2.

35. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Γ΄, ό.π., 212.

ρομιχάλης και ο Χατζημιχάλης. Στο κέντρο της παράταξης, που έπρεπε να είναι ενισχυμένο, τοποθετήθηκε ο Μακρυγιάννης με τους συντρόφους του και τις υπόλοιπες δυνάμεις³⁶. Η αναμενόμενη επίθεση των Αιγυπτίων καθυστέρωσε λόγω του μεσημβρινού καύσωνος της 13ης Ιουνίου.

Ενώ ο Μακρυγιάννης ολοκλήρωσε τα οχυρωματικά έργα, διαπίστωσε ότι μερικοί από τους στρατιώτες δε διέθεταν το αναγκαίο σθένος για την αντιμετώπιση του εχθρού και, φοβούμενος μήπως με την παραμικρή αποτυχία επιβιβαστούν στα πλοία και εγκαταλείψουν το πεδίο της μάχης, επινόησε ένα τέχνασμα. Έδωσε εντολή στα πλοία, χωρίς να το αντιληφθούν οι στρατιώτες, να σηκώσουν τις άγκυρες και να απομακρυνθούν από το λιμάνι. Ήδη τα πλοία βρίσκονταν μεσοπέλαγα, όταν οι στρατιώτες αντιλήφθηκαν το γεγονός. Ο Μακρυγιάννης δέχτηκε διαμαρτυρίες και κατηγορίες, αλλά το σχέδιό του είχε επιτύχει. Η απόφαση πλέον των στρατιωτών να πολεμήσουν μέχρι θανάτου ήταν οριστική, αφού δεν είχαν πλέον καμιά άλλη ελπίδα σωτηρίας, παρά μόνο την άμυνα και τη σθεναρή αντίσταση πίσω από τα ταμπούρια τους.³⁷

Ο Μακρυγιάννης ήταν πια ήσυχος και δεχόμενος την επίσκεψη τεσσάρων Γάλλων αξιωματικών που είχαν βγει από την φρεγάτα τους για υπηρεσία, τους κάλεσε να συγγευματίσουν. Και αυτοί, όπως λίγο νωρίτερα ο Δεριγνύ, δεν παρέλειψαν να του εκφράσουν τους φόβους τους για τη δυσμενή έκβαση του αγώνα, υποστηρίζοντας ότι οι θέσεις των Ελλήνων ήταν αδύνατες και οι Αιγύπτιοι είχαν τακτικό στρατό, ιππικό και πυροβόλα. Ο Μακρυγιάννης έδωσε για μία ακόμη φορά μία γενναία απάντηση προς τους Γάλλους αξιωματικούς τονίζοντας ότι οι Έλληνες μπορεί να είναι αδύνατοι, αλλά ο Θεός συχνά υποστηρίζει τους αδυνάτους.³⁸ Επίσης υπογράμμισε ότι η απόφαση των Ελλήνων ήταν να πολεμήσουν μέχρι θανάτου για την πατρίδα και τη θρησκεία τους, με σκοπό να καταλύσουν την τυραννία. Η ευψυχία και η αγάπη για την πατρίδα ενός λαού που μάχεται για την ελευθερία του μπορεί να αναπληρώσει τον αριθμό και με αρωγό και συμπαράστατη το Θεό να τους χαρίσει τη νίκη.

Στις 4:30 το απόγευμα οι Αιγύπτιοι, μετά από προκλητικές κινήσεις των Ελλήνων,

36. Σχετικά με τη διάταξη των ελληνικών δυνάμεων βλ. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, (βιβλ. Α΄, κεφ. Η΄), ό.π., 208· εφ. «*Αθηνά*», αρ. φ. 500, 15-1-1838 (άρθρο Χατζή-Στεφανή Δημητρίου)· εφ. «*Φίλος του Νόμου*», αρ. φ. 127, 19-6-1825.

37. Ο ίδιος ο Μακρυγιάννης αναφέρει το τέχνασμά του για απομάκρυνση των πλοίων (βιβλ. Α΄, κεφ. Η΄, 211)· βλ. σχετικά με το θέμα αυτό: Πρεβελάκης Ελ., *Η εκστρατεία του Ιμπραήμ πασά εις την Αργολίδα*, ό.π., 70. Επίσης ο Ν. Κασομούλης αναφέρει ότι αυτά τα μικρά πλοία στάθηκαν πολύ ωφέλιμα για τις βοήθειες που έστειλε η Διοίκηση, όπως η μεταφορά πολεμοφοδίων. Όμως ο Μακρυγιάννης αναγκάστηκε να τα διώξει για να μη δίνουν στους πολεμιστές ελπίδες σωτηρίας βλ. Κασομούλης Νικ., *“Απομνημονεύματα της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-23”*, Β΄, ό.π., 74 σημ. 5.

38. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, (βιβλ. Α΄, κεφ. Η΄), ό.π., 212. Σχετικά με τη συνομιλία των Γάλλων αξιωματικών με τον Μακρυγιάννη βλ. Πρεβελάκης Ελ., ό.π., 70-71.

χωρισμένοι σε τρία μέρη, εξαπέλυσαν γενική επίθεση. Η δεξιά τους πτέρυγα μάταια προσπάθησε να εισδύσει στους Μύλους, διότι τα άβατα έλη της στενής διάβασης, όπως παρατηρεί ο Σπ. Τρικούπης, δεν επέτρεπαν τη διείσδυσή τους³⁹. Τρεις φορές όρμησαν οι Αιγύπτιοι εναντίον της δεξιάς πτέρυγας των Ελλήνων, αλλά και τις τρεις φορές απωθήθηκαν από τις δυνάμεις του Μαυρομιχάλη και Χατζημιχάλη και από τα πυροβόλα των πλοίων. Ταυτόχρονα η πτέρυγα του κέντρου των Αιγυπτίων είχε εξαπολύσει επίθεση εναντίον του Μακρυγιάννη και των ανδρών του και κατάφερε να καταλάβει τη θύρα του κήπου του Αγά, όπου οι Έλληνες αγωνιστές ήταν οχυρωμένοι. Ο Μακρυγιάννης και οι συναγωνιστές του υποχώρησαν προς τον ανατολικό τοίχο του κήπου, από όπου οργάνωσαν επίθεση κατά των αξιωματικών, των επικεφαλής των Αιγυπτιακών δυνάμεων. Μετά την εξόντωση ορισμένων αξιωματικών ανεκόπη η ορμητικότητα των Αιγυπτίων. Οι Έλληνες πέρασαν στην αντεπίθεση. Ο Μακρυγιάννης με το γιαταγάνι στο χέρι, ακολουθούμενος από δέκα πέντε περίπου Έλληνες και φιλέλληνες, ανέκοψε την πρόοδο των αντιπάλων του⁴⁰. Ο Ιμπραήμ που παρακολουθούσε τη μάχη με το τηλεσκόπιο, έστειλε ενισχύσεις, τις οποίες οι Έλληνες ανασυντασσόμενοι κατάφεραν να αποκρούσουν. Κατά τη φάση αυτή ο Μακρυγιάννης κινδύνευσε να αιχμαλωτισθεί στην προσπάθειά του να ανασύρει μαζί με το σύντροφό του Γκίκα το πτώμα ενός γενναίου παλικαριού του, του Κατζούγια⁴¹. Ο Δεριγνύ και οι τέσσερις Γάλλοι αξιωματικοί που είχαν συγγευματίσει με τον Μακρυγιάννη, ενθουσιασμένοι από την έκβαση του αγώνα, επισκέφθηκαν το οχυρό του και έλαβαν θέση για να παρακολουθήσουν τη συνέχεια της μάχης⁴². Ακολούθησε τρίτη συμπλοκή κατά την οποία οι Αιγύπτιοι είχαν μεγάλες απώλειες και από την πλευρά των Ελλήνων τραυματίστηκε θανάσιμα ο Μ. Κυπραίος. Ακολούθησε μικρή ανάπαυλα κατά τη διάρκεια της οποίας εστάλησαν ενισχύσεις από το Ναύπλιο. Τελευταίος εξ όλων των οπλαρχηγών που εστάλησαν, έφθασε ο γενναίος αγω-

39. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Γ' ό.π., 212-213· στις σελίδες αυτές εν συντομία παραθέτει την περιγραφή της μάχης ο ιστορικός.

Οι κυριότερες πηγές για την περιγραφή της μάχης των Μύλων είναι οι εξής: Jourdain Ph., *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce*, II. Paris 1828· Σούτσος Αλ., *Histoire de la Révolution Grecque*. Paris 1829· εφ. «Φίλος του Νόμου», αρ. φ. 127, 19-6-1825. Ο ιστοριογράφος Τρικούπης Σπ. (Γ' 212-213), ο Gordon Th. (Β' 217-218) και Finlay G. (Β' 81) περιγράφουν την μάχη συνοπτικά. Ο Μακρυγιάννης ως ένας εκ των κύριων συντελεστών της μάχης και ως αυτόπτης μάρτυρας περιγράφει τα γεγονότα με εξαιρετική απλότητα, παραστατικότητα και με αρκετές λεπτομέρειες. Αποτελεί επομένως μια πολύτιμη ιστορική πηγή, με μοναδικό μειονέκτημα ότι εκθέτει τα γεγονότα γύρω από το δικό του τομέα δράσης που ήταν το κέντρο της παράταξης, χωρίς ταυτόχρονα να φωτίζει τα άλλα δύο μέρη της παράταξης και τη δράση των λοιπών οπλαρχηγών.

40. Σχετικά με την απογευματινή αυτή αντεπίθεση των Ελλήνων με πρωταγωνιστή τον Μακρυγιάννη βλ. Βακαλόπουλος Απόστ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, ό.π., 336.

41. Το περιστατικό, του θανάτου του Κατζούγια το αναφέρει ο Μακρυγιάννης (βιβλ. Α', κεφ. Η', 213).

42. Περί της επίσκεψης του De Rigny και των Γάλλων αξιωματικών βλ. Μακρυγιάννης (βιβλ. Α', κεφ. Η', 213)· εφ. «Φίλος του Νόμου», αρ. φ. 126, 15-6-1825· *Αρχείον Ύδρας*, ΙΑ', ό.π., 379.

νιστής του Ολύμπου Μήτρος Λιακόπουλος, στενός φίλος του Μακρουγιάννη, με 40-50 εμπειροπόλεμους άνδρες.⁴³ Εμφυχωμένοι από την άφιξη του Λιακόπουλου οι Έλληνες επιχείρησαν νέα επίθεση κατά των Αιγυπτίων από το κέντρο. Ο Λιακόπουλος είχε τοποθετηθεί στο αριστερό μέρος του κήπου, ο Γκίκας στο δεξιό προς το “μυλάκο” και ο Μακρουγιάννης στο κέντρο. Και οι τρεις αυτές φάλαγγες όρμησαν ταυτόχρονα κατά των Αιγυπτίων, οι οποίοι επίσης είχαν ενισχύσει τις δυνάμεις τους. Η μάχη υπήρξε λυσσώδης. Οι Έλληνες βοηθήθηκαν από τους Κρήτες και από τα “μίστικα”, που με τα πυροβόλα τους προξένησαν μεγάλες ζημιές στους Αιγυπτίους.⁴⁴

Στην επίθεση αυτή πληγώθηκε ο Μακρουγιάννης από βολή “μουσκέτου” στο χέρι και του έπεσε το σπαθί, αλλά αυτός ψύχραιμος έδωσε το πληγωμένο του χέρι με το υποκάμισό του για να μην το δουν οι σύντροφοί του και κλονισθεί το ηθικό τους.⁴⁵ Ο Μακρουγιάννης περιγράφει παραστατικά τον τραυματισμό του στα “Απομνημονεύματά” του ως εξής: «Έκεϊ όπου'χα ριχτή' έγώ' όμπρός μέ' τούς ανθρώπους μου, καί' οί' άλλοι, οί' δύο κολόνες, προχώρεσαν, κάποιοι Τούρκοι, όπου' μου'χε στείλει ό Μπραΐμης εις τό Νιόκαστρον καί' μιλούσαμεν, μέ' γνώριζαν· καί' ήταν καί' μ' άλλους Τούρκους εις τήν κούλια του' περιβολιού, έριξαν καί' μέ' πλήγωσαν εις τό δεξί χέρι. Ήταν από' μουσκέτο καί' τό μολύβι μεγάλο καί' μ'όφαγε όλα τα κόκαλα. Μ'όπεσε τό σπαθί από' τό χέρι — ήμουν κι' άναμμένος όπου'τρεχα εις τά πόστα καί' τούς έδινα πολεμοφόδια. Δέν βασιτέταν τό αίμα· τύλιξα τό χέρι εις τό πουκάμισο νά μήν τό ίδούνε οί' άνθρωποι».⁴⁶

Ο τραυματισμός του Μακρουγιάννη ήταν μια πολύ σοβαρή απώλεια για τους Έλληνες, γιατί ο αρχηγός τους είχε τεθεί εκτός μάχης. Οι Γάλλοι παρέλαβαν αργότερα τον τραυματία και με λέμβο τον μετέφεραν στη ναυαρχίδα του Δερινγύ για να του παρα-

43. Περί της αφίξεως του Μ. Λιακόπουλου με 40 -50 άνδρες κατά το απόγευμα της 13ης Ιουνίου βλ. Ι. Μακρουγιάννης (βιβλ. Α', κεφ. Η', 213-214)· Σπηλιάδης Νικ., “Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)”, Β', ό.π., 331· ΓΑΚ, Υπ. Πολ. (Υπ. Πολ., Γ 8256, 18-6-1825, π. Μ. Λιακόπουλον).

44. Δεν πρέπει να υπάρχει σύγχυση μεταξύ των μίστικων και των 15 καϊκιών που ο Μακρουγιάννης έδιωξε από τους Μύλους τη μεσημβρία της 13ης Ιουνίου. Τα μίστικα ήταν 13 στον αριθμό και δεν αναχώρησαν από τους Μύλους, αλλά παρέμειναν και πρόσφεραν σημαντική βοήθεια μέχρι το τέλος της μάχης. Τη σπουδαία συμβολή των μίστικων στη μάχη των Μύλων αναφέρει ο Κασσομούλης Ν., (Β' 74)· ο Jourdain Ph., (Β' 183) και ο Μακρουγιάννης Ι. (βιβλ. Α', κεφ. Η', 208, 212, 213). Σχετικά με το θέμα αυτό βλ. Πρεβελάκης Ελ., *Η εκστρατεία του Ιμπραήμ πασά εις την Αργολίδα*, ό.π., 78-79 σημ. 2. Στην εφημερίδα «Φίλος του Νόμου» αρ. φ. 127, 19-6-1825 διαβάζουμε σχετικά: «Τα μύστικα εις τήν μάχην ταύτην έπυροβόλησαν σφοδρότατα τόν έχθρόν καί' μεγάλως ώφέλησαν τό πεζικόν τών Έλλήνων».

45. Τον τραυματισμό του Μακρουγιάννη αναφέρουν οι περισσότερες πηγές οι σχετικές με την μάχη των Μύλων.

46. Μακρουγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Α', κεφ. Η'), ό.π., 214.

σχεθούν οι πρώτες βοήθειες, μια και το τραύμα ήταν σοβαρό.⁴⁷ Ενώ ήταν ήδη τραυματισμένος ο Μακρουγιάννης παρέμενε στη μάχη ως τη δύση του ηλίου και αναφέρει ότι οι δυνάμεις του Ιμπραήμ άρχισαν σταδιακά να υποχωρούν, καθώς δέχτηκαν επίθεση ταυτόχρονα και από τις τρεις ελληνικές παρατάξεις, από τους Κρητικούς και τα “μίστικα”.

Σύμφωνα με τον Μακρουγιάννη η μάχη είχε ήδη κριθεί, όταν εμφανίστηκαν εξήντα περίπου τακτικοί από το Ναύπλιο με επικεφαλής το λοχαγό Κάρπο, «βαρώντας τά ταμπούρλα καί ρίχνοντας μπαταργιές στόν άέρα».⁴⁸ Τόσο η τελευταία ορμητική έφοδος των Ελλήνων κατά των Αιγυπτίων όσο και ο θόρυβος από τα τύμπανα και τις σάλπιγγες του τακτικού στρατού κλόνισαν την εχθρική παρατάξη και επέσπευσαν την φυγή και υποχώρησή της στην αντίπερα όχθη του Ερρασίνου ποταμού. Αργότερα οι Αιγυπτιακές δυνάμεις υποχώρησαν προς το Άργος και έτσι το Ναύπλιο, η καθέδρα της Κυβέρνη-

47. Ο ίδιος ο Μακρουγιάννης (βιβλ. Α΄, κεφ. Η΄, 215), ο Τρικούπης Σπ. (Γ΄ 213), ο Σπηλιάδης Ν. (Β΄ 332) και η εφημ. «*Φίλος του Νόμου*», αρ. φ. 126, 127, 15-6 & 19-6 του 1825 αναφέρονται στη μεταφορά του τραυματισμένου Μακρουγιάννη στη γαλλική φρεγάδα και στις περιποιήσεις που δέχθηκε από τον ναύαρχο Δεριγνύ.

48. Οι απόψεις των ιστορικών της εποχής και των απομνημονευματογράφων είναι διχασμένες σχετικά με τη συμβολή του σώματος των τακτικών στη μάχη των Μύλων. Ο F. Rouqueville, ο G. Finlay και ο Mendelssohn-Bartholdy ουδεμίαν μείαν κάνουν περί της εμφανίσεως του σώματος των τακτικών στη μάχη των Μύλων. Ο Th. Gordon αναφέρει ότι το σώμα αυτό απλώς ενώθηκε με τις δυνάμεις του Υψηλάντη και ανέβασε τη στρατιωτική δύναμη σε 900 άνδρες, βλ. Gordon Th. (Β΄ 218). Ο Σπ. Τρικούπης μιλώντας γενικά για τη συμβολή των ενισχύσεων που έφθασαν στο πεδίο της μάχης κατά το απόγευμα της 13ης Ιουνίου γράφει χαρακτηριστικά: «διαρκούσης δέ τῆς μάχης, ἤλθαν ἐκ Ναυπλίου ἐπιβοηθοί ὁ λόχος τῶν εὐζώνων ὑπὸ τόν Κάρπον καί ἄλλοι μὴ τακτικοί, καί οὕτως ἔγεινεν ἡ κρίσις τοῦ μέχρη τῆς ὥρας ἐκείνης ἀμφιρροποῦς ἀγῶνος», βλ. Τρικούπης Σπ. (Γ΄ 213). Ο Ν. Κασομούλης αποδίδει την επιτυχή έκβαση της μάχης περισσότερο στην επιμονή και γενναιότητα του Δ. Υψηλάντη και Κων. Μαυρομιχάλη, καθώς και στον Λιακόπουλο και Μακρουγιάννη, και δευτερευόντως στο λόχο του τακτικού, για τον οποίον δεν αναφέρει αν είχε κάποια συμπλοκή με τις εχθρικές δυνάμεις, βλ. Κασομούλης Ν. (Β΄ 74). Ο Ν. Σπηλιάδης αναφέρει ότι μόλις ο λόχος των ευζώνων κινήθηκε κατά του εχθρού, οι εχθρικές δυνάμεις τράπηκαν σε φυγή και οι Έλληνες τους καταδίωξαν διακόσια βήματα μακριά από τα τείχη του περιβολίου, χωρίς να αναφέρεται και αυτός σε συμπλοκή, βλ. Σπηλιάδης Ν. (Β΄ 331). Ο Κάρπος Παπαδόπουλος εύλογα στα “*Απομνημονεύματά*” του και σε μεταγενέστερες δημοσιεύσεις του στον τύπο προσπαθεί να οικειοποιηθεί την τιμή της νίκης, θεωρώντας ότι υπήρξε ο κύριος συντελεστής της. Στην (*Ανασκευή*, 61) επισημαίνει ότι «προδιαθέτει τόν λόχον του ἀναμιμνήσκων τῶν ἀρχαίων καί νέων ἡρώων τά κατορθώματα... διατάττει διά τοῦ συνθήματος τῶν τυμπάνων καί σαλπίγγων πῦρ προχωρητικόν, καί ἐπομένως διά τῶν λογγῶν συμπλοκήν. Οἱ ἐχθροί εἰς τήν στιγμὴν τῆς συμπλοκῆς ἔκαμαν μεταβολήν καί ἐτράπησαν εἰς φυγὴν...». Ο Χρ. Βυζάντιος, όντας και ο ίδιος αξιωματικός του πεζικού και επιθυμώντας να εξάρει τη συμβολή του τακτικού στρατού στην εν λόγω μάχη, αν και δεν υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας, ισχυρίζεται ότι η νίκη των Ελλήνων κατά των Αιγυπτίων οφείλεται στην έγκαιρη συνδρομή του τακτικού λόχου, βλ. Βυζάντιος Χρ., ό.π., 65. Από την εξέταση των αρχειακών πηγών εξαγεται το συμπέρασμα ότι όταν έφθασαν οι τακτικοί στους Μύλους, ο αγώνας είχε ήδη κριθεί, βλ. σχετικά: *Αρχεῖον Θ. Κολοκοτρώνη* (επιμ. Ιωάν. Θεοφανίδης), Β΄, χ.τ. χ.χ., 343· *Αρχεῖον Ὑδρας*, ΙΑ΄, ό.π., 379. Ωστόσο είναι φανερό ότι τόσο ο Κ. Παπαδόπουλος, όσο και ο Χ. Βυζάντιος, με αφορμή τη συγκεκριμένη μάχη, επιθυμούν να προβάλουν και να αναδείξουν τη σημασία και την αποτελεσματικότητα των τακτικών δυνάμεων στον πόλεμο.

σης, είχε πια σωθεί. Η μάχη στους Μύλους είχε περατωθεί και ο Ιμπραήμ με την τεράστια στρατιά του είχε υποστεί την πρώτη ήττα, μετά από αλλεπάλληλες νίκες, στην Πελοπόννησο.

Στο μεταξύ ο Μακρυγιάννης μεταφερόμενος με λέμβο στη γαλλική ναυαρχίδα, καθώς πλησίασε, άκουσε τη μουσική του πλοίου να ηχεί προς τιμήν των νικητών. Ο Ν. Σπηλιάδης αναφέρει ότι ο Δεριγνύ, καθώς δεν πίστευε ότι οι ολίγοι εκείνοι Έλληνες μπορούσαν να σωθούν προσβαλλόμενοι από τόσο πλήθος εχθρών, όταν τους είδε ηρωικά μαχόμενους θαύμασε την ευψυχία και την αφοσίωσή τους. «Μετά δέ τήν μάχην διέταξε τήν εις τό δίκροτόν του μουσικήν, καί έπαιάνισε τήν Μασσαλιακήν πορείαν: άγωμεν τέκνα τής πατρίδος (allons nous enfants de la patrie) εις τιμήν τών νικητῶν». ⁴⁹ Ενώ η μουσική της φρεγάτας ηχολογούσε τον επινίκιο ύμνο, ο ναύαρχος έστειλε ως βραβείο στους νικητές 40 φιάλες ρούμι και επευφήμησε όλους τους νέους ήρωες και τη μητέρα τους Ελλάδα. ⁵⁰ Ο Μακρυγιάννης μετά τις τιμές και τις περιποιήσεις που δέχθηκε στη γαλλική ναυαρχίδα και την πρώτη αντιμετώπιση του τραύματός του, αποφάσισε να μεταφερθεί στο Ναύπλιο συνοδευόμενος από γιατρούς και αξιωματικούς της φρεγάτας του Δεριγνύ.

Κατά τον απολογισμό της μάχης σε νεκρούς και τραυματίες ο Μακρυγιάννης αναφέρει ότι από τους εχθρούς σκοτώθηκαν περίπου πεντακόσιοι και πολλοί ακόμη πληγώθηκαν, ενώ από τους Έλληνες σκοτώθηκαν δύο και τραυματίστηκαν άλλοι δύο. ⁵¹ Πράγματι από την πλευρά των Ελλήνων σκοτώθηκαν δύο άτομα, ο Κατζούγιας και ο Κυπραίος, που ανήκαν και οι δύο στο σώμα του Μακρυγιάννη, ενώ από τους τραυματίες ο ένας ήταν φιλέλληνας και ο άλλος, ως γνωστόν, ο ίδιος ο Μακρυγιάννης. Η εφημερίδα «*Φίλος του Νόμου*», αρ. φ. 127, 19-6-1825 προσδιορίζει τη φθορά του εχθρού σε τετρακόσιους σχεδόν φονευθέντες και τραυματισμένους, ενώ η φθορά των Ελλήνων αναφέρεται ως ελαχίστη. Ο προαναφερόμενος αριθμός απωλειών των εχθρών φαντάζει υπερβολικός, αν στηριχθούμε σε μαρτυρίες επίσημων ιστορικών. Ο Σπ. Τρικούπης θεωρεί ότι ήσαν 50 στο σύνολό τους οι φονευθέντες και πληγωθέντες εκ των δυνάμεων του εχθρού, ενώ εκ των Ελλήνων εφονεύθησαν τέσσερις και επληγώθηκαν τέσσερις ή πέντε. ⁵² Ο Th. Gordon θεωρεί ότι οι απώλειες των Αιγυπτίων ήσαν πενήντα ως εκατό

49. Σπηλιάδης Ν., «*Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν*», Β΄, ό.π., 332.

50. Την πληροφορία αυτή αντλούμε από την εφημ. «*Φίλος του Νόμου*», αρ. φ. 127, 19-6-1825.

51. Μακρυγιάννης Ιωάν., «*Απομνημονεύματα*», (βιβλ. Α΄, Κεφ. Η΄), ό.π., 215.

52. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως*, Γ΄, ό.π., 213.

άνδρες και των Ελλήνων τρεις ως τέσσερις.⁵³ Ο Χ. Βυζάντιος επισημαίνει ότι οι απώλειες των Ελλήνων ήταν μικρές, ενώ κατά την υποχώρηση των Αιγυπτίων εκαλύπτετο το έδαφος από πτώματα.⁵⁴ Οι περισσότερες πηγές σχετικά με τις απώλειες των αντιπάλων παραδίδουν κατά προσέγγιση τον αριθμό 100 για νεκρούς και τραυματίες συνολικά.

Η δυσαναλογία απωλειών μεταξύ των δύο αντιπάλων δύναται να αποδοθεί και στη σημασία της εκλογής του κατάλληλου τόπου για την αντιμετώπιση του τακτικού αιγυπτιακού στρατού. Εκτός από τον αιφνιδιασμό άλλο σπουδαίο όπλο για τους Έλληνες ήταν η οχύρωσή τους σε κατάλληλες φυσικές θέσεις, έτσι ώστε να εκμηδενίζονται τα πλεονεκτήματα της υπεραριθμίας του αντιπάλου. Οι Αιγύπτιοι κατά την επίθεσή τους ήταν ακάλυπτοι και αναγκασμένοι να συνωστίζονται σε στενές και ελώδεις διαβάσεις, όπου γίνονταν εύκολος στόχος για τους οχυρωμένους πίσω από τα χαρακώματα Έλληνες, των οποίων μάλιστα τα νώτα ήταν καλυμμένα και προστατευμένα από τα πλοία.⁵⁵ Ο ηρωισμός και η αυτοθυσία των Ελλήνων, τα οχυρωματικά έργα του Μακρουγιάννη, η βοήθεια από τα “μίστικα” και η φυσική διαμόρφωση του εδάφους, που δεν ευνοούσε τη μαζική επίθεση του αντιπάλου, είναι οι βασικοί λόγοι της λαμπρής νίκης των Ελλήνων.⁵⁶

iii) Η σημασία της νίκης στους Μύλους, η συμβολή του Μακρουγιάννη και οι τιμές προς τους νικητές

Ο C. Woodhouse επισημαίνει ότι η μάχη στους Μύλους κατόρθωσε να επιβραδύνει και να καταπονήσει τον Ιμπραήμ, ο οποίος κατά την επομένη προχώρησε προς το Άργος, το οποίο, συγκρινόμενο με την πρωτεύουσα, ήταν στόχος μικρής σημασίας και έτσι το Ναύπλιο σώθηκε. Η πρώτη ορμή του Ιμπραήμ είχε εξαντληθεί, δεν είχε πια αρκετά εφόδια και είχε υπερτιμήσει την αδυναμία του αντιπάλου του ο οποίος είχε κατορθώσει να αμβλύνει την αιχμή της εξόρμησής του και να τον αντιμετωπίσει νικηφόρα, στηριζόμενος όχι τόσο στη στρατηγική όσο στο πατριωτικό σθένος.⁵⁷ Η ρωμαλέα αντίσταση των Ελλήνων αγωνιστών στους Μύλους και η αποχώρηση του Ιμπραήμ από την Αργολίδα τόνωσαν σημαντικά το ηθικό ολόκληρου του αγωνιζόμενου λαού.

53. Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, Β΄, ό.π., 218.

54. Βυζάντιος Χρ., *Ιστορία των κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν εκστρατειών και μαχών των συμμετέσχεν ο τακτικός στρατός από τον 1821 μέχρι του 1833*, ό.π., 65.

55. Σχετικά με το θέμα αυτό βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΒ΄, ό.π., 390· Ph. Jourdain, *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce*, ΙΙ. Paris 1828, 185-6.

56. Τους λόγους αυτούς της νίκης συνοψίζει ο Πρεβελάκης Ελ., ό.π., 83.

57. Woodhouse C., *1821 Ο πόλεμος της Ελληνικής ανεξαρτησίας* (μτφ. Α. Βλάχου). “Εστία” Κολλάρου & Σία, Αθήνα 1978, 157.

Ο Κ. Σιμόπουλος επισημαίνει ότι η σημασία της μάχης δεν είναι μόνο στρατηγική αλλά και ηθική. Μετά από αρκετές σαρωτικές νίκες του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, λίγες εκατοντάδες αγωνιστών από ετερόκλητα σώματα και με διαφορετικούς αρχηγούς και μερικοί εθελοντές κατόρθωσαν να ανακόψουν την ορμή ενός πανίσχυρου τακτικού στρατού και έτσι με αυταπάρηση να σώσουν τις αποθήκες με τα εφόδια, να κρατήσουν το βάρος του Αγώνα σε κρίσιμες στιγμές και να ενισχύσουν το φρόνημα του λαού.⁵⁸ Συνεχίζοντας ο μελετητής υπογραμμίζει ότι η ηθική σημασία της μάχης προκύπτει και από το γεγονός ότι δεκαετίες ύστερα από εκείνη τη σύγκρουση διαρκούσε η διαμάχη για τους πρωταγωνιστές, για το χρονικό σημείο της παρουσίας και της δράσης κάθε οπλαρχηγού. Πολλοί ιστορικοί και απομνημονευματογράφοι διεκδικούσαν την αυθεντικότητα της περιγραφής και πολλοί περισσότεροι αγωνιστές τη δόξα για τη νίκη.⁵⁹

Ο Ι. Βλαχογιάννης θεωρεί ότι ο Μακρυγιάννης ήταν ο κύριος συντελεστής της νίκης στους Μύλους, γιατί δύο ημέρες πριν από τη μάχη με δική του πρωτοβουλία προνόησε και εργάστηκε σκληρά για την οχύρωση της θέσης. Το υπό τον Μακρυγιάννη μαχόμενο σώμα ήταν το κύριο που με επικεφαλής τον ίδιο κατείχε το κέντρο της μάχης. Σχετικά με τη διεξαγωγή, τον τερματισμό της μάχης και τις απώλειες γράφει:... «Τό κέντρον τῆς μάχης κατεῖχεν ὁ Μακρυγιάννης. Τόν κατά τήν ἄμυναν δεινότερον ἀγῶνα ὑπέστη οὗτος. Τάς ἀντεπιθέσεις αἴτινες ἐπήνεγκον τό τέρμα τῆς μάχης ἐξετέλεσεν ὁ Μακρυγιάννης. Οἱ δύο μόνοι φονευθέντες, Κατσούγιας καί Μιχαήλ Κυπραῖος, ἦσαν ἐκ τοῦ σώματος τοῦ Μακρυγιάννη. Οἱ δέ σοβαρῶς πληγωθέντες ἦταν αὐτός ὁ Μακρυγιάννης καί τις φιλέλλην ἐκ τῶν μετασχόντων μετά τοῦ Μακρυγιάννη τῶν κινδύνων τῆς ἡρωϊκῆς ἐκ τοῦ συστάδην πάλης πρὸς τούς εἰσβαλόντας εἰς τό περιβόλιον ἐχθρούς».⁶⁰

Η Κυβέρνηση εκφράζοντας την ευγνωμοσύνη της προς τους μαχητές των Μύλων τίμησε ορισμένους αρχηγούς με προβιβασμούς, μετά από υπόδειξη του Δ. Υψηλάντη. Προήγαγε τον Χατζημιχάλη σε στρατηγό, τον Μήτηρο Λιακόπουλο σε αντιστράτηγο και τον Γάλλο φιλέλληνα Fr. Graillard σε συνταγματάρχη.⁶¹ Ιδιαίτερα τίμησε η Κυβέρνηση τον Μακρυγιάννη προσφέροντας ολόκληρο χωριό στον πρωτεργάτη της νίκης στους Μύλους. Ο Μακρυγιάννης όμως δεν το δέχθηκε και απάντησε: «Όταν λευτερωθῆ ἡ πατρίδα, ὅποιος κάμη τά χρέη του — ἡ πατρίδα εἶναι δίκια. Τώρα κιντυνεύο-

58. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*. Στάχυ, Αθήνα 2000, 48-49.

59. Σιμόπουλος Κυρ., *ό.π.*, 49.

60. Μακρυγιάννης Ιωάν., «*Απομνημονεύματα*» (Εισαγωγή Βλαχογιάννη). Πέλλα Ιστορικά, χ.τ. χ.χ., 35.

61. Σχετικά με την απόδοση τιμών στους αγωνιστές των Μύλων και κυρίως στον Μακρυγιάννη βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΒ΄, *ό.π.*, 390.

μεν· καί θέλει δουλειά κι' άγώνα ή πατρίδα, κι' όταν λευτερωθή, όλα τ' άγαθά είναι δικά μας».⁶² Αφού αρνήθηκε αυτό το δώρο, η Κυβέρνηση τον τίμησε με ένα μοναδικό τρόπο δίνοντάς του το δικαίωμα να έχει στη διάθεσή του «δύο άνθρώπους, καί νά τούς πλερώνη ή Κυβέρνηση μιστούς και γεμεκλίκια καί δυό ταγές κριθάρι κι' άχερον διά τά ζῶα κι' ένα σιτηρέσιον, πέντε γρόσια τήν ήμέρα...»⁶³ Ο Ν. Σπηλιιάδης στα “Απομνημονεύματά” του σχετικά με την απόδοση τιμών προς το Μακρυγιάννη παρατηρεί: «διότι ο Μακρυγιάννης έδειξε προθυμίαν νά εκστρατεύση καί διότι έπληγώθη μάλιστα, έν ᾧ τόσοι άλλοι στρατηγοί προσκαλούμενοι νά εκστρατεύσωσιν άπέφευγον, έλαβε διαταγήν από τό Νομοτελιστικόν νά λαμβάνη άνά πέντε γρόσια τήν ήμέραν από τό δημόσιον διά τροφήν του».⁶⁴ Εξάλλου το Νομοτελεστικόν είχε εγκρίνει αμέσως μετά τήν μάχη οικονομική ενίσχυση προς τον Μακρυγιάννη ύψους 500 γροσίων καί μετά την ίασή του ποσό 2.000 γροσίων για έξοδα θεραπείας.⁶⁵ Οι υπηρεσίες του προς την πατρίδα δεν λησμονήθηκαν καί μετά την απελευθέρωση. Κατά το 1834 ο Όθωνας του απένειμε το χρυσό σταυρό του Βασιλικού Τάγματος του Σωτήρος.⁶⁶ Μονάχα ο άνθρωπος του μεγάλου και ιερού χρέους, ο Δ. Υψηλάντης, δεν ζήτησε τιμές και αξιώματα για τον εαυτό του, αλλά με την πίστη του, με την αντρεία του και με τη στρατηγική του, έδωσε ένα μεγάλο μάθημα εθνικής προσφοράς τόσο στους Έλληνες, όσο και στους εχθρούς.⁶⁷

Μετά το τέλος της μάχης στους Μύλους ο Μακρυγιάννης παρέμεινε στο Ναύπλιο έως τις 20 Ιουλίου και αμέσως μετά, λόγω της σοβαρότητας του τραύματός του, μετέβη στην Αθήνα με σκοπό να απευθυνθεί στον Κούρταλη, ονομαστό Τούρκο γιατρό, για την θεραπεία του από τον τραυματισμό του.

iv) Οι μαχητικές ικανότητες του Μακρυγιάννη και η βαθιά του πίστη για τη θεϊκή ενίσχυση σε όλες τις αναμετρήσεις με τον εχθρό.

Ο Μακρυγιάννης δεν είναι βέβαια ο μόνος από τους αγωνιστές εκείνους που δια-

62. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Α΄, Κεφ. Η΄) (Εισαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., 216.

63. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π., 216. Περί των τιμών που αποδόθηκαν στον Μακρυγιάννη από την Κυβέρνηση βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΒ΄, ό.π., 390· Lidderdale H. A., *Makriyannis: the Memoirs of General Makriyannis 1797-1864* (ed.– transl. H.A. Lidderdale, forward C.M. Woodhouse). Oxford University Press, London 1966, 92.

64. Σπηλιιάδης Νικ., “Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν”, Β΄, ό.π., 331 κ.ε., σημ. 1.

65. Σχετικά με την προσφορά της οικονομικής αυτής ενίσχυσης προς τον Μακρυγιάννη βλ. Πρεβελάκης Ελ., *Η εκστρατεία του Ιμπραήμ πασά εις Αργολίδα*, ό.π., 85.

66. Πρεβελάκης Ελ., ό.π., 86· Βακαλόπουλος Απόστ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, ό.π., 336.

67. Καλαντζής Κώστ., *Ιστορία της Μεγάλης Ελληνικής Επανάστασεως*, Β΄, ό.π., 89.

κρίθηκαν, αναγνωρίστηκαν και τιμήθηκαν για τα πολεμικά και ηρωικά κατορθώματά τους κατά τη διάρκεια του επαναστατικού Αγώνα. Είναι από τους λίγους όμως, που χωρίς προηγουμένως να έχει διατελέσει κλέφτης ή αρματολός και χωρίς να κατέχει την πολεμική τέχνη, πολύ γρήγορα εξελίχθηκε και αναδείχθηκε σε έναν από τους καλύτερους στρατιωτικούς ηγέτες της εποχής του. Την πολεμική εμπειρία απέκτησε σταδιακά, καθώς έλαβε μέρος σε πολλές και φονικές μάχες κατά των δυνάμεων του εχθρού και πολλές φορές μάλιστα τραυματίστηκε σοβαρά.⁶⁸

Σχετικά με τις μαχητικές και αμυντικές του ικανότητες ο Ι. Βλαχογιάννης γράφει: «Σύν τῆ ἡλικίᾳ καί τῆ ἐκ ταύτης πείρᾳ καθίσταται μὲν σοφώτερος περὶ τὴν τέχνην τοῦ μάχεσθαι καὶ νικᾶν... Ἀμυνόμενος ὁ Μακρυγιάννης καθίσταται ἀπαράμιλλος διὰ τὴν ἀτεγκτον ἐπιμονὴν καὶ τό σιδηροῦν πεῖσμα μεθ' ὧν μάχεται. Ἀμυνόμενος οὐδέποτε θά παραδώσῃ τὴν κατεχομένην θέσιν εἰμὴ νεκρὸς μόνον. Ὁ Μακρυγιάννης ἐγίγνωσκεν ἑαυτὸν καλῶς, ἀναλαμβάνων ἐκάστοτε τοιαύτας ὑποχρεώσεις. Ἐγνώριζον ὅμως αὐτὸν καὶ οἱ ἐμπιστευόμενοι αὐτῷ ταύτας.» Ἡρκει ἡ ἀπόφασις τοῦ Μακρυγιάννη ὅτι θά καταλάβῃ καὶ θά κρατήσῃ θέσιν τινά, ἵνα διατελῶσι πάντες ἡσυχοί. Τό πόστο τοῦ Μακρυγιάννη ἦτο ἀδύνατον πλέον νά κερδήσῃ ὁ ἐχθρὸς. Τοῦλάχιστον οὐδέποτε κατώρθωσε τοῦτο. Ἄφ' ἑτέρου θαυμασιά ἦτο ἡ ταχύτης, ἡ ὁρμή καὶ ἡ μανία τῆς ἐπιθέσεως τοῦ Μακρυγιάννη. Τὴν κυρίως ἄμυναν ἐγνώριζε νά συνδυάζῃ πρὸς τὴν ἀντεπίθεσιν (κόντρα γιροῦσι), ἣν κεραινωδῶς ἐξετέλει ἐκλέγων τὸν ἀρμόδιον καιρὸν. Πᾶσαν ἀτυχίαν ἐν τῇ ἀμύνῃ πάντοτε ἠδυνήθη νά ἐπανορθώσῃ διὰ τῆς ἀντεπιθέσεως, δι' ἧς ἤρπαζε τὴν τελικὴν νίκην». ⁶⁹ Ο Στρατηγός δεν πολέμησε μόνο σαν ένας κοινός αρματολός, αλλά σαν ένας θαρραλέος και μεγαλοφυής ηγέτης: κατά τη μάχη τον διέκρινε η λογική της απερισκεψίας, η οποία συνδυάζει τη ριψοκίνδυνη ορμή του «επιτίθεσθαι» και το ακαταμάχητο πείσμα του «αμύνεσθαι». ⁷⁰ Το πολεμικό του μένος εκδηλώθηκε και αυξήθηκε βαθμιαία από την πολιορκία του Νεοκάστρου στη μάχη των Μύλων, αποκορυφώθηκε στην πολιορκία της Ακρόπολης και στην εκστρατεία του Πειραιά. Τα τέσσερα αυτά ένδοξα ιστορικά γεγονότα αποτελούν και τέσσερις σημαντικούς σταθμούς στην πολεμική δράση του Μακρυγιάννη. ⁷¹

Η συμβολή του Μακρυγιάννη στη μάχη στους Μύλους του Ναυπλίου κρίνεται εξαιρετικά σημαντική όχι μόνο γιατί, επιδεικνύοντας θάρρος και γενναιότητα, συνετέλε-

68. Μαργές Γιάν., «Γιάννης Μακρυγιάννης» στο *Ιστορικά Μελετήματα: Η άλωση της Πόλης -Ρήγας Βελεστινλής - γύρω από τον θάνατο του Καραϊσκάκη - Γιάννης Μακρυγιάννης*. Αθήνα 1965, 77.

69. Μακρυγιάννης Ιωάν., «Απομνημονεύματα» (Εισαγωγή Βλαχογιάννη). Πέλλα Ιστορικά, χ.τ. χ.χ., 30-31.

70. Δόξας Τάκ., «Διδάγματα απ' το Μακρυγιάννη», *Πειραιϊκή-Πατραϊκή*, 159, 1972, 53.

71. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 31.

σε αποφασιστικά στην απόκρουση των επιθέσεων του Ιμπραήμ, αλλά και γιατί μέσα από τον ιστορικό διάλογό του με τον Δεριγνύ υπογράμμισε την αδάμαστη θέληση των ολιγάριθμων Ελλήνων να αγωνιστούν για μια ακόμη φορά ενάντια στα «θεριά» που απειλούσαν να εξαφανίσουν, να ισοπεδώσουν και να αφομοιώσουν εθνικά τον ελληνικό λαό. Η φράση του Μακρυγιάννη «...ὅτι ἀρχή καί τέλος, παλαιόθεν καί ὡς τώρα ὄλα τά θεριά πολεμοῦν νά μᾶς φᾶνε καί δέν μποροῦνε· τρῶνε ἀπό μᾶς καί μένει καί μαγιά...» παραπέμπει στους πολυάριθμους αγώνες των Ελλήνων διαμέσου των αιώνων απέναντι στις επεκτατικές διαθέσεις των εκάστοτε κατακτητών και στις αιματηρές θυσίες τους για την προάσπιση της ελευθερίας και της εθνικής ανεξαρτησίας. Η ρήση αυτή εμπεριέχει μια αναμφισβήτητη αλήθεια, ιστορικά τεκμηριωμένη. Μια σύντομη ιστορική αναδρομή στους εθνικούς αγώνες αποδεικνύει ότι κατά καιρούς ποικίλοι επιδρομείς επιχείρησαν να εισβάλουν στον ελληνικό χώρο για να τον υποδουλώσουν. Πάντα οι Έλληνες ήταν ολιγάριθμοι και ανίσχυροι μπροστά στη δύναμη των πολυάριθμων, οπλισμένων και άρτια εκπαιδευμένων κατακτητών. Μπορεί πολλοί Έλληνες να θυσιάστηκαν στα πεδία των μαχών, να σφαγιασθήκαν από τους εχθρούς, αλλά πάντα έμεναν πίσω ως «μαγιά» οι υπόλοιποι συμπατριώτες τους, που με όπλα την εθνική συνείδηση, την ανδρεία και τη φιλοπατρία, αγωνίζονταν σκληρά για να παραμένει η χώρα στο προσκήνιο των λαών της γης.

Ο Ι. Κακριδής διαβεβαιώνει τον Μακρυγιάννη σε μία ομιλία του, στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης για την 28η Οκτωβρίου, με τίτλο «Στρατηγός Μακρυγιάννης. Μια ελληνική καρδιά», για την ανδρεία και την αντίσταση, με τη βοήθεια του Θεού, των κατοπινών Ελλήνων απέναντι στους δυνατούς κατακτητές με τα ακόλουθα λόγια: «*Στρατηγέ Μακρυγιάννη, ύστερα από τα χρόνια σου, πολλά θεριά πολέμησαν να φάνε τους Έλληνες και δεν το μπόρεσαν. Η μαγιά, η ελληνική μαγιά έμεινε. Όχι μόνο εσείς· και οι κατοπινοί Έλληνες με τη βοήθεια του Θεού ενίκησαν, οι αδύνατοι τους δυνατούς. Μην ανησυχείς, στρατηγέ Μακρυγιάννη· οι αγώνες των Ελλήνων άνθισαν! Ευλογημένος ο λαός της Ελλάδας...*».⁷² Η διατήρηση της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας της Ελλάδας, μετά από συνεχείς αγώνες εναντίον κάθε βάρβαρης επιβουλής, αποδεικνύει περίτρανα τη φράση του Μακρυγιάννη «...καί ὅταν οἱ ὀλίγοι ἀποφασίζουν νά πεθάνουν, λίγες φορές χάνουν καί πολλές κερδαίνουν».⁷³

Η γενναία απάντησή του προς το Γάλλο ναύαρχο, εκφρασμένη με επιγραμματική διατύπωση και λαϊκή σοφία, μας βοηθά να αναλύσουμε την πολυσύνθετη προσωπικότητα του αγωνιστή και να κατανοήσουμε πόσο μεγάλη αντίληψη είχε του ηθικού

72. Κακριδής Ιωάν., *Στρατηγός Μακρυγιάννης-Μια ελληνική καρδιά*. 2η έκδ. χ.ε., Αθήνα 1972, 34.

73. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, (βιβλ. Α΄, Κεφ. Η΄) (Εισαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., 206-207.

χρέους και του πατριωτικού καθήκοντος, πόσο είχε πλήρη επίγνωση της ιστορικής μοίρας του έθνους, απόλυτη συνείδηση της ιερότητας του αγώνα, πίστη στα ελληνικά ιδανικά.⁷⁴ Μέσω της θρυλικής του απάντησης προς τον Δεριγνύ, σε μια κρίσιμη στιγμή για τον Αγώνα, επιχείρησε με τον ανόθευτο λόγο του να απαθανατίσει την εθνική υπερφάνεια και την αλύγιστη πίστη του Γένους, επικυρώνοντάς τα με τη σφραγίδα του ηρωισμού του.⁷⁵

Ο Α. Κούσουλας παρατηρεί ότι η απάντηση του Μακρυγιάννη προς τον Δεριγνύ έχει διαχρονική ισχύ, καθώς δεν αναφέρεται μόνο στη μάχη των Μύλων, αλλά στον αγώνα ολόκληρο των Ελλήνων, συνοψίζοντας ταυτόχρονα την ουσία και το ύψος της ελληνικής ψυχοσύνθεσης, σκιαγραφώντας όλη την ιστορία και τη μοίρα του Ελληνισμού.⁷⁶ Ο Μακρυγιάννης, φορέας αυτής της ψυχοσύνθεσης, συνδέοντας τον πόλεμο με την προαιώνια τύχη της Ελλάδας, πιστεύει ότι σε ώρες πολέμου κυριαρχεί μόνον η έγνοια του αγώνα και της νίκης, την οποία κερδίζουν όσοι μάχονται έντιμα και παλικάρεια, όσοι κρατούν δυνατή και ανόθευτη την ψυχή τους, ζωντανά και φωτεινά τα ιδανικά τους.⁷⁷

Κατά κύριο λόγο ο Μακρυγιάννης στο διάλογό του με το Γάλλο ναύαρχο, εκτός από την προβολή του εθνικού και αγωνιστικού ιδεώδους, διέκρινε και εξέφρασε με εύγλωπτο τρόπο την ευεργετική παρουσία του Θεού στον άνισο αγώνα των Ελλήνων κατά των αριθμητικά υπέρτερων και στρατιωτικά οργανωμένων τουρκοαιγυπτιακών δυνάμεων. Απέναντι στη στρατιωτική υπεραριθμία και υπεροχή των αντίπαλων δυνάμεων προέβαλε ως όπλο ισχύος για τους Έλληνες αγωνιστές την προστατευτική και επικουρική δύναμη της Πρόνοιας του Θεού.

Στο Μακρυγιάννη είναι βαθιά ριζωμένη η πίστη ότι στον Αγώνα του '21 ο Θεός στάθηκε αρωγός και συμπαραστάτης στο πλευρό των Ελλήνων. Διαφορετικά το γεγονός της νίκης και της απελευθέρωσης δεν μπορεί να κατανοηθεί λογικά και να εξηγηθεί από τον αγωνιστή. Οι ίδιοι οι αριθμοί είναι ανερμήνευτοι, αφού οι λίγοι και υποτυπωδώς οπλισμένοι Έλληνες κατέβαλαν τους πολλούς και καλά εφοδιασμένους Τούρκους. Η νικηφόρα έκβαση, κατά τον Μακρυγιάννη, αποδίδεται στη θεϊκή παρέμβαση.⁷⁸

Συχνά στο έργο του αντιπαραθέτει εύστοχα την αδυναμία της αριθμητικής ολιγαριθμίας και της στέρησης των αναγκαίων εφοδίων του πολέμου στην ισχυρή βούληση

74. Περάνθης Μιχ., «Μακρυγιάννης» στο *Απόψεις*. Αθήνα 1961, 286.

75. Κυριακόπουλος Κωστ., «Μακρυγιάννης-Σύμβολο του Γένους» στο *Μελετήματα*. Ακταίος, Αθήνα 1976, 67.

76. Κούσουλας Λουκ., *Ο Μακρυγιάννης και το σκάνταλο*. Νεφέλη, Αθήνα 2005, 20. Ανάλογη άποψη εκφράζει και ο Αβραάμ Κ. βλ. σχετικά *Ρουμελιώτες αγωνιστές του Εικοσιένα*. Π. Καραβάκος, Αθήνα 1957, 318.

77. Βράχας Φρίξ., *Ο Ανθρωπισμός του Μακρυγιάννη κι' η ουσία του Νεοελληνισμού*. Λευκωσία 1961, 6.

78. Πεντζοπούλου-Βαλαλά Τερ., *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης όπως φιλοσόφησε πάνω στον Αγώνα του '21*. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσ/νίκη 1987, 10-11.

και δύναμη του Θεού, που συχνά στέκεται στο πλευρό των αδυνάτων, όταν μάλιστα το δίκιο είναι με το μέρος τους. Λίγο πριν τη μάχη στους Μύλους παραδέχεται ότι «... είναι αδύνατες οι θέσες κι' εμείς, όμως είναι δυνατός ο Θεός όπου μας προστατεύει...».⁷⁹ Στο διάλογό του με τους Γάλλους αξιωματικούς στους Μύλους του Ναυπλίου αποδέχεται και πάλι την αδυναμία έναντι του εχθρού με τη φράση «... όταν σηκώσαμεν τή σημαία αναντίον τής τυραγνίας, ξέραμεν οτ' είναι πολλοί αυτῆνοι και μαθητικοί κι' έχουν και κανόνια κι' όλα τά μέσα· εμείς απ' οὔλα εἴμαστε αδύνατοι· όμως ο Θεός φυλάγει και τούς αδύνατους».⁸⁰ Η σαφής επίγνωση των ελλείψεων και των δυσκολιών του Αγώνα υπογραμμίζεται συχνά από τον Μακρυγιάννη «... ξέραμεν κι' οτι ἤμασταν ὀλίγοι και χωρίς τ' αναγκαῖα τοῦ πολέμου...»⁸¹, ωστόσο αυτή η διαπίστωση δεν εμπόδισε αυτόν και τους συναγωνιστές του να σηκώσουν τη σημαία της Επανάστασης ενάντια στους πολλούς και δυνατούς, γιατί πάντοτε υπολογίζανε στη θείκη βοήθεια, γι' αυτό άλλωστε και ο Αγώνας διεξάγεται «ὑπέρ πίστεως και πατρίδος» και πριν από κάθε μάχη ο Θεός ευλογεί «τά ὅπλα τά ἱερά». Και στο διάλογό του με τον Άγγλο αξιωματικό Γκόρντον, μετά από την απόβαση στο Φάληρο και λίγο πριν τη μάχη του Πειραιά, ο Μακρυγιάννης δεν παραλείπει απέναντι στις επισημάνσεις του Άγγλου για την αριθμητική υπεροχή των Τούρκων του Κιουταχί να αντιτάξει ως επιχείρημα την παρουσία και την παρέμβαση του ίδιου του Θεού στην μάχη με τη φράση: «Κόπιασε ἡ γενναιότη σου και σ' αυτῆνη τήν μπατάγια τήν σημερινή θά γένη ο Θεός ἀρχηγός· και μέ τήν δύναμή του - θά λυπηθῆ ἐμας και τήν πατρίδα μας...».⁸²

Συχνά σε άνισες αριθμητικά αναμετρήσεις με τους Τούρκους ή σε δύσκολες μάχες απέδιδε ο αγωνιστής τη νίκη των Ελλήνων στην ευεργετική παρέμβαση του Θεού, που είτε τους γλιτώνει από δεινά, κινδύνους και απειλές, είτε «στραβώνει» τους Τούρκους και δεν πέφτουν στην αντίληψή τους πολλές από τις ενέργειες των Ελλήνων αγωνιστών. Λίγο πριν τις μάχες στην Άρτα και το Κομπότι ο Μακρυγιάννης και οι συναγωνιστές του μετέφεραν σε κρυψώνες μπαρούτι, μολύβι και πολεμοφόδια, κυριολεκτικά μπροστά στα μάτια των Τούρκων και έτσι εξοπλίστηκαν κατάλληλα με τη βοήθεια του Θεού για τη μάχη: «Και ἡ θεία χάρη, δόξα νά ἔχη, στράβωνε τούς Τούρκους και δέν βλέπαν όπου τά κουβαλάγαμε».⁸³ Ο αποκλεισμός του Αλή-Πασά Ιωαννίνων από τις δυνάμεις του Χουρσίτ - πασά και η τιμωρία του ήταν, κατά τον Μακρυγιάννη, θέλημα Θεού: «Μοῦ εἶπε τά αἴτια, και σέ ὀλίγον καιρόν θέλησε ο Θεός και τόν κλείσανε παντοῦ (τόν Ἀλήπασα), εἰς τά 1820».⁸⁴ Αλλά και τη δυσπιστία που έδειξε ο

79. Μακρυγιάννης Ιωάν., «Απομνημονεύματα», (βιβλ. Α', κεφ. Η'), ό.π., 206.

80. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π., 212.

81. Μακρυγιάννης Ιωάν., «Απομνημονεύματα», (βιβλ. Α', κεφ. Β'), ό.π., 39.

82. Μακρυγιάννης Ιωάν., «Απομνημονεύματα», (βιβλ. Α', κεφ. Ι'), ό.π., 256.

83. Μακρυγιάννης Ιωάν., «Απομνημονεύματα», (βιβλ. Α', κεφ. Α'), ό.π., 23.

84. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π., 22.

Σουλτάνος απέναντι στον Αλή-Πασά, αγνοώντας τις πληροφορίες του για τη δράση της Φιλικής Εταιρείας και την προετοιμασία των Ελλήνων για την Επανάσταση, ο Μακρουγιάννης την αποδίδει σε φώτιση του Θεού: «Ο Σουλτάνος παντύχαινε ὅτ' εἶναι πρόφασες αὐτηνοῦ (τοῦ Ἀλήπασα) διὰ νά συγχωρεθῆ ὅτ' ἦταν φώτιση θεοτική νά γένη αὐτό καί τούς στράβωνε ὅλους, καί δέν ἔβαλε πίστη». ⁸⁵ Κατά την πολιορκία της νήσου Σφακτηρίας από τουρκικές δυνάμεις οι Ἕλληνες αρχηγοί Μαυροκορδάτος, Τζαμαδός, Σαχτούρης σώθηκαν ως εκ θαύματος με τη βοήθεια του Θεού μαχόμενοι με όλα τα καράβια των Τούρκων που τους είχαν περικυκλώσει: «...καί πολεμώντας μ' ὅλα τὰ καράβια τῶν Τούρκων σώθηκαν μέ μέγαλον κίντυνο καί μ' ἀπερίγραφτη γενναιότητα ὁποῦδειξαν αὐτῆνοι οἱ ἄνθρωποι τοῦ καραβιοῦ. Ἄλλο ἦταν νά τό λέπη ὁ ἄνθρωπος κι' ἄλλο νά τό λέγη. Σώθηκαν μέ τήν βοήθεια τοῦ Θεοῦ, δίνοντάς τους ἀντρέϊα πολλή». ⁸⁶ Κατά την πολιορκία του κάστρου του Ναυαρίνου από τον Ιμπραήμ και ενώ το κάστρο και οι πολιορκημένοι βομβαρδίζονταν ανελέητα από τις τουρκικές φρεγάτες, με τη βοήθεια του Θεού ξέσπασε ένας σφοδρός άνεμος που ανάγκασε τα κανόνια των φρεγατών να σταματήσουν το πυρ: «Δέν εἴχαμεν ποῦ νά σταθοῦμεν· μᾶς πολέμησαν ἀπό τήν αὐγή ὡς τό δειλινό. Θέλησε ὁ Θεός καί πῆρε ἕνας ἀγέρας καί πάψαν τὰ κανόνια τῶν φρεγάδων...». ⁸⁷ Η σωτηρία αρκετῶν Ρωμιῶν, μετά από ενέδρα που ἔστησε ο Ιμπραήμ αθετώντας τις συμφωνίες για παράδοση του φρουρίου του Νεοκάστρου, θεωρήθηκε από το Μακρουγιάννη θέλημα Θεού: «Ὁ Θεός εἶναι μέγας καί μᾶς γλίτωσε· κι' ἄς γλιτώση κι' ἐκείνους ὁπού βάσταξε ὁ Τοῦρκος». ⁸⁸ Επιπλήττοντας κάποια από τα παλικάρια του που δεν συμμετείχαν στην κατασκευή των οχυρωματικῶν ἔργων στους Μύλους, ο Μακρουγιάννης θεωρεῖ ὅτι η μη επικράτηση του Ιμπραήμ υπήρξε ἔργο Θεού: «Ἐδωσε ὁ Θεός καί δέν βδοκίμησε ὁ Μπραῖμης». ⁸⁹ Κατά την εισβολή του Κιουταχή στο φρούριο του Σερπετζέ στην Ακρόπολη των Αθηνῶν η σωτηρία των αγωνιστῶν και των γυναικόπαιδων οφείλεται σε παρέμβαση της θείας Πρόνοιας: «Πήγαμεν εἰς τό φρούριον. Ἦταν ἡ νίλα ἐκεῖ· γυναικόπαιδα, ζῶα. Γιόμωσε ὁ Σερπετζές. Ἡ θεία πρόνοια, ἀδελφοί, ἀναγνώστες, εἶναι μεγάλη καί δίκια. Οἱ Τοῦρκοι — πιασμένες ὅλες οἱ θέσες ὀλόγυρα εἰς τήν χώρα καί κάστρο. Ἐβῆκαν οἱ ἄνθρωποι, γυναικόπαιδα, κλαίγοντας, μέ τόσα ζῶα,

85. Μακρουγιάννης Ιωάν., «Απομνημονεύματα», (βιβλ. Α΄, κεφ. Β΄), ὁ.π., 40.

86. Μακρουγιάννης Ιωάν., «Απομνημονεύματα», (βιβλ. Α΄, κεφ. Ζ΄), ὁ.π., 192.

87. Μακρουγιάννης Ιωάν., ὁ.π., 194.

88. Μακρουγιάννης Ιωάν., ὁ.π., 200.

89. Μακρουγιάννης Ιωάν., ὁ.π., 211.

καί οἱ Τοῦρκοι δέν τούς πῆραν χαμπέρι τελείως· καί σωθήκανε ὅλοι χωρίς νά ματώση μύτη κανενοῦ καί πῆγαν εἰς Ἀμπελάκι καί Κούλουρη»⁹⁰. Κατά την πολιορκία του Σερπετζέ σε κάποιο «λαγούμι» εἶχε πέσει μπαρούτι και πήρε φωτιά. Η σωτηρία τόσο των Ρωμαίων όσο και των Τούρκων ἀπό πιθανή ανατίναξη του οφείλεται στη βοήθεια του Θεοῦ: «Ἐκαμεν ὁ Θεός καί πήρε φωτιά πρὶν νά ζυγώσουμεν καί σήκωσε εἰς τόν ἀγέρα λιθάρια ριζιμιά. Καί δέν βλάφτη κανέννας ἀπό μᾶς, οὔτε οἱ Τοῦρκοι». Και λίγο πιο κάτω με θεϊκή φώτιση ο Μακρυγιάννης, αρπάζοντας ἓνα δαυλί στο χέρι, ἔβαλε φωτιά στο μεγάλο «λαγούμι» και ἀπώθησε τους Τούρκους που εἶχαν πλησιάσει στο κάστρο: «Τότε μέ φωτίζει ὁ Θεός καί παίρνω ἓνα δαυλί μέ φωτιά εἰς τό χέρι καί φωνάζω· “Βάλτε φωτιά καί εἰς τό τρανό “λαγούμι”, τώρα ὅπου ζύγωσαν οἱ Τοῦρκοι, νά τούς ἀφανίσουμεν!”»⁹¹. Κατά τη μάχη στο Σερπετζέ και ενώ οἱ Τούρκοι εἶχαν γεμίσει με μπαρούτι ἓνα μεγάλο «λαγούμι», μπροστά στην «ντάπια» του Οδυσσέα Ανδρούτσου, επειδή δεν το εἶχαν κατασκευάσει καλά, κατά την ανατίναξη του σκοτώθηκαν πολλοί ἀπό αὐτούς, ἀλλά οἱ Ἕλληνες σώθηκαν με τη θέληση του Θεοῦ: «Ὁ μάστορης τῶν Τούρκων ὁ λαγουμιτζής δέν ἤξερε νά τό δέση καλά. Εἶχε βάλει μέσα μπαρούτι τρεῖς χιλιάδες ὀκάδες. Ἐβαλε φωτιά καί ταράχτη ὅλο τό κάστρο. Τό κακό τό δέσιμον καί τό ξεθύμασμα τό δικό μας - κλώτζησε ὀπίσου καί σκότωσε τούς Τούρκους. Ἀπό μᾶς, θέλησε ὁ Θεός, δέν πειράχτη κανέννας»⁹². Μετά την ἐπίθεση του Κιουταχή στον Πειραιά και κατά τη διάρκεια μιας συμπλοκῆς μεταξύ ἐλληνικῶν και τουρκικῶν δυνάμεων στην περιοχή Βοστανία, με παρέμβαση της θεῆας Πρόνοιας ὁ ἀρχηγός του τακτικού στρατοῦ Ἰγγλέζης και τα παλικάρια του κράτησαν γενναία ἀμυνα και ἔτσι σώθηκαν ὅλοι οἱ περικυκλωμένοι αγωνιστές, ενώ οἱ Τούρκοι ἀφανίστηκαν: «Κι’ αὐτῆνοι οἱ ἀγαθοὶ ἄντρες τοῦ ταχτικοῦ κι’ ὁ ἀρχηγός τους ὁ Ἰγγλέζης ριζικάριζαν πολύ· καί ἡ θεία πρόνοια μᾶς ἔσωσε ὅλους. Τό βράδυ κάμαμεν ριτιράτα μ’ ὄμορφον τρόπον. Καί σώθηκαν ὅλοι οἱ ἐδικοί μας, ὅπου ἦταν μέσα κλεισμένοι. Σκοτώθηκαν καί πληγώθηκαν ὅλο τ’ ἄνθος τῶν Τούρκων περὶ τοῦ ἀπό χίλιους διακόσιους»⁹³. Την ἐπίθεση και την ἐπιτυχία των ἐλληνικῶν δυνάμεων εἰς βάρος των Τούρκων κοντά στο μοναστήρι του Αγ. Σπυριδῶνα, την ἀποδίδει ὁ Μακρυγιάννης στη θεϊκή βούληση, γιατί, ενώ οἱ καπεταναῖοι ἐνθουσίαζαν τα παλικάρια με ψευτιές, τελικά ὁ Θεός θέλησε και ἡ νίκη ἐγίνε πραγματικότητα: «Καθώς κατεβήκαμεν, τούς ἐνθουσιάζομε μέ ψευτιές — κι’ ὁ Θεός τῶκαμεν ἀλήθεια· ὅσο νά εἰποῦμε ἐμεῖς αὐτά, καί τραβήσαμεν καί τά μαχαίρια... καί παίρνομεν δεκατρία

90. Μακρυγιάννης Ἰωάν., *Ἀπομνημονεύματα*, (βιβλ. Α΄, κεφ. Θ΄), ὁ.π., 23.

91. Μακρυγιάννης Ἰωάν., ὁ.π., 234.

92. Μακρυγιάννης Ἰωάν., ὁ.π., 245.

93. Μακρυγιάννης Ἰωάν., *Ἀπομνημονεύματα*, (βιβλ. Α΄, κεφ. Ι΄), ὁ.π., 261.

ταμπούρια τῶν Τούρκων καί τούς πήγαμεν κυνηγώντας ὡς τά κανόνια τους εἰς τήν ράχη. Μπροστά εἰς τά Καμίνια, ἦταν οἱ Ἀθηναῖγοι, εἰς τά πόστα μας· καί τούς τῶπιασαν τῶν Τούρκων καί βαροῦσαν στό κρέας. Καί τούς ἔγινε ἕνας μεγάλος σκοτωμός σέ ὅλα αὐτά τά μέρη». ⁹⁴ Μετά τήν αποτυχία στον Ανάλατο Αττικής δόθηκε εντολή στους αρχηγούς να εγκαταλείψουν τον Πειραιά και έτσι επιβίβαζαν τα στρατεύματα σε βάρκες, οι οποίες όμως βούλιαζαν. Με τη βοήθεια του Θεού βρέθηκε κάποιο νησάκι για να επιβιβαστούν προσωρινά μέχρι να μετακινηθούν στην Κούλουρη: «Μπαῖναν μέσα εἰς τήν φελούκα πολλοί, βούλιαγε μ' ὅλους τούς ἀνθρώπους. Καί μ' αὐτόν τόν τρόπον πῆρε νά φέξῃ· καί οἱ ἀνθρώποι ἦταν ἀκόμα ἔξω. Κι' (ἔδωκε) ὁ Θεός καί βρέθη ἕνα νησάκι καί ρίξαμεν τούς ἀνθρώπους ἀπάνου κι' ἀπό κεῖ τούς σηκώσαμεν τήν ἡμέρα». ⁹⁵

**ν) Η επικουρική δύναμη της θείας Πρόνοιας – Η Ανάσταση του Έθνους
θέλημα Θεού.**

Η άποψη του αγωνιστή ότι η Ανάσταση του Έθνους υπήρξε θέλημα Θεού και ότι η θεία Πρόνοια ή η θεία Χάρη βοήθησε τους Έλληνες να ελευθερωθούν προβάλλεται σε πολλά σημεία μέσα στα “Απομνημονεύματα”, αλλά και στο μεταγενέστερο θρησκευτικού περιεχομένου έργο του “Οράματα και Θάματα”. Ο Θεός συμπαρατάσσεται με τους επαναστάτες, συμμερίζεται τον αγώνα και τις θυσίες τους και αποφασίζει να τους χαρίσει μια μέρα την πολυπόθητη λευτεριά, ώστε να συγκροτηθούν σε έθνος. «— Ἄφοῦ θέλησε ὁ Θεός νά γίνωμε κι' ἐμεῖς ἔθνος, δι' αὐτό σκλαβώθηκαν οἱ σημαντικοί τῆς Ρούμελης, σκοτώθηκαν, θυσιάστηκαν· ἦταν νοικοκυραῖοι, ἔγιναν διακοναραῖοι κι' ἄλλοι διά τήν πατρίδα ἔλειψαν καί χάθηκαν ὀλότελα. Αὐτοί πρὶν ἀπό τήν ἐπανάστασιν βάσταξαν τήν πατρίδα ὅσο νάβρη μίαν ἡμέρα ἀρμόδια νά λευτερωθῇ, καθὼς ὁ Θεός φώτισε τό ἔθνος κι' ἐβρέθη». ⁹⁶ Οἱ Ἕλληνες χρωστάνε την ελευθερία τους στον επουράνιο αφέντη τους, που με τη θεϊκή του δύναμη αποφάσισε να ενισχύσει και να δικαιώσει τους ολίγους και αδύνατους μαχητές του Αγώνα: «Μέ τήν βοήθεια τοῦ Θεοῦ, αὐτό κι' ἔγινε. Οἱ ξυπόλητοι καί οἱ γυμνοί τά σπαθιά τῶν Τούρκων τά ντιμισκιά τά πῆραν αὐτῆνοι οἱ ὀλίγοι μέ τίς μαχαιροῦλες, τά φλωροκαπνισμένα τους ντουφέκια τά πῆραν μ' ἐκεῖνα ὀποῦταν δεμένα με σκοινιά, τούς πῆραν καί τούς ζαῖρέδες κι' ὅλα τ' ἀναγκαῖα τοῦ πολέμου». ⁹⁷

94. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 268.

95. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 278.

96. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), *ό.π.*, 156.

97. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Β΄, κεφ. Γ΄), *ό.π.*, 335.

Και σε άλλα σημεία των “Απομνημονευμάτων” ο αγωνιστής προβάλλει την άποψη ότι απέναντι στην ολιγαριθμία των Ελλήνων και την ανεπάρκεια των υλικών μέσων ο Θεός αντέταξε τη θεία βούληση για δικαίωση του Αγώνα και Ανάσταση του Έθνους από τα δεσμά της δουλείας του Σουλτάνου: «Διά τοῦτο θέλησε ὁ Θεός ὁ δίκιος κι' ἀνάστησε καί τούς ἀπογόνους τους, ὅπου ἦταν χαμένη τόσους αἰῶνες ἢ πατρίδα τους. Καί διά νά θυμῶνται πίστη, ὁ Θεός ὁ ἀληθινός τούς ἀνάστησε· ξυπόλυτους, γυμνούς, νηστικούς, δεμένα τά ντουφέκια τους μέ σκοινιά, τά καλά τούς τά σύναζε ὁ Τοῦρκος κάθε καιρόν· οἱ περισσότεροί πολεμοῦσαν μέ τά ξύλα καί χωρίς τ' ἀναγκαῖα· οἱ Τοῦρκοι ἦταν πλῆθος καί γυμνασμένοι· οἱ δυστυχεῖς Ἕλληνες ὀλίγοι κι' ἀγύμναστοι νίκησαν τόν δικόνε μας τόν σύντροφον, τόν Γκράν Σινιόρε». ⁹⁸ Και στο έργο του “Οράματα καί Θάματα” ο Μακρυγιάννης εκφράζει την ευγνωμοσύνη του και υψώνει την προσευχή του απέναντι στο Θεό, που στάθηκε συμπαραστάτης στους λίγους και κακά οπλισμένους Έλληνες, ώστε να καταβάλουν τους πολλούς και καλά εξοπλισμένους Τούρκους: «Κύριε, ἡ παντοδυναμία σου ἐπολέμησες, ἀγωνίστησες, ἐσπλαχνίστησες, ἡ παντοδυναμία σου καί ἡ βασιλεία σου, καί ἀνάστησες νεκρούς, πεθαμένους, λιωμένους τόσους αἰῶνες, καί τούς πεθαμένους καί λιωμένους καί ὀλίγους καί ἀδύνατους καί ἀμαθεῖς, μέ δεμένα σκοινιά τά περισσότερα τουφέκια, καί μέ χωρίς ἀναγκαῖα τοῦ πολέμου, ξιπόλητοι καί γυμνοί καί νηστικοί τίς περισσότερες φορές, καί ἀντιέργειες τῶν δυνατῶν, πενήντα χιλιάδες δέν ἤμασταν ποτές εἰς τόν πόλεμον, στεριά καί τοῦ πελάου, καί ν' ἀφανιστοῦν περίπου ἀπό τετρακόσιες χιλιάδες ψυχές, ντόπιοι καί ξένοι Τοῦρκοι, δύναμη δική μας ἦτον, ἀντρεία δική μας ἦταν, ἀρετή καί πατριωτισμός δικός μας ἦταν, ὅτι πατριωτισμόν καί ἀρετή θυσιάζομεν. Καί τώρα χερότερον εἶχαμεν, καί τότε μᾶς ἔσωσες, πανάγαθε Θεέ, μᾶς ἀνάστησες καί μᾶς σώνεις κάθε στιμῆν...». ⁹⁹

Ο Θεός κατά τον Μακρυγιάννη, ευλογεί και προστατεύει το δίκιο των λαών και επειδή οι Έλληνες πασχίζουν και αγωνίζονται για μια δίκαιη υπόθεση, για «πατρίδα και θρησκεία», ο δίκαιος Κριτής του σύμπαντος έχει θέσει τον αγώνα τους υπό τη σκέπη του και όλες οι απελευθερωτικές προσπάθειες των τίμιων αγωνιστών τελούν υπό τη θεϊκή προστασία. Ο δίκαιος Κριτής του κόσμου αποφάσισε να αναστήσει το «πεθαμένο» ελληνικό έθνος για να σταθεί αντάξιο των λαμπρών αρχαίων προγόνων του και για να δοξασθεί ελεύθερα η χριστιανική θρησκεία: «Εσύ Κύριε, θ' ἀναστήσης τούς πεθαμένους Ἕλληνες, τούς ἀπογόνους αὐτηνῶν τῶν περίφημων ἀνθρώπων (τῶν

98. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 334.

99. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Οράματα καί Θάματα” (Εισαγωγή, κείμενο, σημειώσεις Αγγ. Παπακώστα - Πρόλογος Λίν. Πολίτη). 4η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002, 163.

Ἀρχαίων), όπου στόλισαν τήν ἀνθρωπότη μ' ἀρετή. Καί μέ τή δύναμή σου καί τήν δικαιοσύνη σου θέλεις νά ξαναζωντανέφης τούς πεθαμένους· καί ἡ ἀπόφασή σου ἡ δίκια εἶναι νά ματαειπωθῇ Ἑλλάς, νά λαμπρυθῇ αὐτήνη καί ἡ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ καί νά ὑπάρξουν οἱ τίμοι καί οἱ ἀγαθοί ἄνθρωποι, ἐκεῖνοι όπου 'περασπίζονται τό δίκαιον». ¹⁰⁰ Ο Θεός του Μακρυγιάννη, πλαισιωμένος βασικά στον κύκλο των χριστιανικών αντιλήψεων, προβάλλει ως δίκαιος Θεός, και κατεξοχὴν σαν Θεός ελληνικός, ενδεδυμένος τα χρώματα του ελληνικού πάθους και της ελληνικῆς μοίρας. Ὅπως ο Θεός του Κολοκοτρώνη εἶχε υπογράψει τη λευτεριά της πατρίδας, ἔτσι και ο Θεός του Μακρυγιάννη ανέλαβε να εμπνέει τον πατριωτισμό, την ἀρετή και την ἀνδρεία στον Ἕλληνα, να τον προστατεύει ἀπό τυχόν αυθαιρεσίες των δυνατῶν και να βρίσκεται στο πλευρό του, μια και το δίκιο εἶναι με το μέρος του, ενώ το ἀδικο και η ὕβρις βρίσκονται με το μέρος των εχθρῶν. ¹⁰¹ Ο Θεός εἶναι ο ἀληθινός προστάτης της Ελλάδας που ευσπλαχνίστηκε τους Ἕλληνες, «τούς σβησμένους ἀπό τόν κατάλογο τῶν ἔθνῶν τόσες αἰῶνες» και θέλησε να τους ἀπαλλάξει ἀπό τα δεινά της πολύχρονης δουλείας, ἀφού τους συγχωρήσει για τις κακίες και τις αμαρτίες τους: «Ἀγαθὴ πατέρα τοῦ παντός, ἐμεῖς κανένα καπετάλι δέν εἴχαμεν, ὅλο κάλπικη μονέδα μᾶς εἶχε μείνει· εἴχαμεν παστρική μονέδα πρῶτα, τήν χάσαμεν ἀπό τήν ἀνοησία μας καί κακία μας τόσες αἰῶνες καί ἐγίναμεν παλιόψαθα ὄλων τῶν ἔθνῶν, καί ἐκεῖνος όπου μᾶς κυρίεψε, ἄχρηστην μονέδα μᾶς ἄφησε ἡ τυραγνία του. Μᾶς ἀνάστησε ἡ ἀγαθότη σου καί τῆς βασιλείας σου τά 1821· μόνον τήν εὐπλαχνίαν σου εἴχαμεν καπετάλι λαμπρό καί τῆς βασιλείας σου. Ἐκοπίασες καί μᾶς λευτέρωσες ἀπό τήν τυραγνίαν του καί ἀπό τήν κακία μας· μᾶς εὐλόγησες καί μᾶς συχώρεσες καί μᾶς ἀνάστησες σάν τόν Λάζαρον καί μᾶς ἔδωσες καί δόξα καί θησαυρούς, τῶν πεθαμένων ἐμᾶς τῶν ἀχαρίστων...». ¹⁰² Εκφράζοντας την ἀπογοήτευσή του γιατί οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες των μετεπαναστατικῶν κυβερνήσεων στο σύνολό τους υπήρξαν ἀκατάλληλοι και ἀνάξιοι, ἀναγνωρίζει ὅτι ο μόνος δίκαιος Κυβερνήτης, που η χώρα εἶχε την τύχη να την κυβερνά εἶναι ο Θεός: «Πατρίδα, πατρίδα, ἦσουνε ἄτυχη ἀπό ἀνθρώπους νά σέ κυβερνήσουν! Μόνον ὁ Θεός, μόνον ὁ ἀληθινός αὐτός κι' ὁ δίκαιος κυβερνήτης σέ κυβερνεῖ καί σέ διατηρεῖ ἀκόμα!». ¹⁰³ Ο Θεός ως υπερασπιστής των αθῶνων και των ἀδυνάτων εἶναι ο δίκαιος ρυθμιστής του κόσμου, γι' αὐτό και οἱ Ευρωπαῖοι μπορεῖ συχνά να εξαπατοῦν και να ἀπογοητεύουν το ἔθνος με την ἀσταθὴ πολιτικὴ τους, ἀλλά η δικαιοσύνη του προστάτη Θεοῦ θα ἐξασφαλίσει τη σωτηρία και δεν θα ἐπιτρέψει

100. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Ἀπομνημονεύματα*, (βιβλ. Β', κεφ. Γ'), ὁ.π., 334.

101. Βράχας Φρίξ., *Ὁ Ἀνθρωπισμὸς του Μακρυγιάννη κι' ἡ οὐσία του Νεοελληνισμοῦ*, ὁ.π., 6.

102. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Ὁράματα και Θάματα*, ὁ.π., 208.

103. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Ἀπομνημονεύματα*, (βιβλ. Γ', κεφ. Γ'), ὁ.π., 383.

την πραγματοποίηση των κακόβουλων σχεδίων τους: «Όμως τοῦ κάκου κοπιάζετε (ἐσεῖς οἱ Ευρωπαῖοι). Ἄν δέν ὑπάρχη σ' ἐσᾶς ἀρετή, ὑπάρχει ἡ δικαιοσύνη τοῦ μεγάλου Θεοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ βασιλέα. Ὅτι ἐκείνου ἡ δικαιοσύνη μᾶς ἔσωσε καί θέλει νά μᾶς σώσει· ὅτι ὅσα εἶπε αὐτός εἶναι ὅλα ἀληθινά καί δίκαια — καί τά δικά μας ψέματα δολερά». ¹⁰⁴ Μπορεῖ οἱ Μεγάλες Ευρωπαϊκές Δυνάμεις νά ἐπεμβαίνουν στα εσωτερικά του ἔθνους, ἀλλά ἡ δικαιοδοσία τους εἶναι περιορισμένη, ἀφοῦ ἡ ἐξουσία καί ἡ κυριαρχία του «μάστορα γέρο Θεοῦ» εἶναι πάνω ἀπό κάθε ἐπίγεια δύναμη: «Καί οἱ τέσσεροι (Ἄγγλοι, Γάλλοι, Ροῦσοι, Ἀουστριακοί) καλὰ φρονοῦν, ὅμως νά ἰδοῦμεν τί λέγει κι' αὐτός ὁ μάστορης ὁ γέρο Θεός. Διά νά βγοῦνε εἰς τήν κοινωνία τοῦ κόσμου δέν ἐβῆκαν μόνοι τους, τούς προστατεύει αὐτός ὁ δίκιος καί παντοτινός βασιλέας. Αὐτός, ὁ δίκιος Θεός — ὅποιος τούς κιντυνέφη, θά τόν φάγη τό δικάφαλον· αὐτός εἶναι ὁ 'περασπιστής τῶν ἀθῶων καί τῶν ἀδυνάτων». ¹⁰⁵

Ο Ἀγώνας τοῦ '21, γιά τόν Μακρυγιάννη, ἦταν ἔργο θεϊκό. Συλλαμβάνει τήν ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ ὄχι ὡς ἰδέα, ἀλλά ὡς ἀπτή πραγματικότητα. Ο Θεός δε δημιουργεῖ ἀπλά τόν κόσμο, ἀλλά δρᾷ, ἀγωνίζεται, μοχθεῖ γιά τόν ἀνθρώπο. Εἶναι ἐνδοκοσμικός ο Θεός καί κινεῖ τὰ νήματα τῆς ἱστορίας. Εἶναι ὁ «μάστορης, ὁ γέρο-Θεός» που ἐπεμβαίνει στα ἱστορικά δρώμενα, ἀνασταίνει τόν νεκρό ἔθνος, στέκεται ἀρωγός στίς μάχες, εὐλογεῖ τὰ ὅπλα τῶν ἀγωνιστῶν. ¹⁰⁶ «Ο Θεός τοῦ Μακρυγιάννη ὑπάρχει: καί ἐπειδή ὑπάρχει εἶναι κι αὐτός ἀντικείμενο τῆς ἱστορίας, ὅπως καί οἱ ἀνθρώποι που τόν δημιουργεῖσαν φορτώνοντάς του τίς ἀγωνίες, τίς ἀξίες, τίς ἐλπίδες τους». ¹⁰⁷ Εἶναι ἕνας Θεός που σκέπτεται, κινεῖται, ἀλλάζει, κυριαρχεῖ ἢ ἀποσύρεται ἀπό τόν κοινωνικό πεδίο δράσης, ἀνάλογα μέ τίς ἐκάστοτε συνθήκες. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικό ὅτι αὐτή ἡ βεβαιότητα γιά τίς παρεμβάσεις τοῦ Θεοῦ στο καθημερινό ἱστορικό γίνεσθαι δέν ἔχει μοιρολατρικό χαρακτήρα, δε στηρίζεται στο πεπρωμένο καί ἐπομένως δέν ἀκυρώνει τήν ἀνθρώπινη προσπάθεια. Ο Μακρυγιάννης βλέπει τήν ἱστορία ὡς πεδίο, ὅπου ταυτόχρονα ἐκδηλώνεται ἢ ἐφαρμόζεται ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, ἀλλά καί ἡ ἐλεύθερη βούληση τοῦ ἀνθρώπου. Γι' αὐτό δέν ἐπηρεάζεται ἀπό τόν ἀδίκον, τήν καταπίεση, τήν τυραννία, γιάτί θεωρεῖ ὅτι αὐτά ἐνυπάρχουν στή ζωή, ἀλλά πιστεύει ὅτι ὁ Θεός ἔχει τήν δύναμη νά μᾶς συγχωρεῖ καί νά μᾶς φωτίζει στο καλό. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο ἀντιλαμβάνεται τήν θέληση τοῦ Θεοῦ σαν κινητήρια δύναμη, σαν ὑποχρέωση τοῦ ἀνθρώπου γιά δράση καί ἀγώνα. ¹⁰⁸ Μπορεῖ νά εἶναι θέλημα Θεοῦ ἡ ἀπελευθέρωση ἀπό τούς Τούρκους ἢ ἀργότερα

104. Μακρυγιάννης Ἰωάν., «Απομνημονεύματα», (βιβλ. Β', κεφ. Γ'), ὁ.π., 333.

105. Μακρυγιάννης Ἰωάν., ὁ.π., 334.

106. Πεντζοπούλου-Βαλαλά Τερ., *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης ὅπως φιλοσόφησε πάνω στον Ἀγώνα τοῦ '21*, ὁ.π., 12.

107. Θεοτοκάς Νίκ., «Το ἀποτύπωμα τοῦ ζωντανοῦ καί τοῦ ονειροῦ στα κείμενα τοῦ Μακρυγιάννη», *Τα Ἱστορικά*, 2τχ. 4, 1985, 278.

108. Γιανναράς Χρ., «“Ο λαός τοῦ Θεοῦ” στον Μακρυγιάννη», *Σύνροο*, 39, 1966, 186.

οι συνταγματικές ελευθερίες, αλλά για να εξασφαλιστούν και να κατοχυρωθούν χρειάζεται ο ξεσηκωμός του Γένους, ο Αγώνας, η δράση, οι διεκδικήσεις.

Για τον Μακρυγιάννη ο Θεός δεν είναι ένας απρόσωπος ρυθμιστής της ιστορικής τάξης, αισθάνεται την προσωπική παρουσία του μέσα στο χώρο της καθημερινής πραγματικότητας.¹⁰⁹ Τον θέλει να ηγείται της μάχης του Φαλήρου, όπως διαβεβαιώνει τον Γκόρντον, και να προσφέρει αμέριστα τη θεϊκή του προστασία στη μάχη των Μύλων, όπως αναφέρει στον Δεριγνύ.

vi) Το Σύνταγμα του 1844 ως έργο της θείας Πρόνοιας και η προνοιακού τύπου αντίληψη της ιστορίας

Όχι μόνο κατά τη διάρκεια των πολεμικών αναμετρήσεων του Αγώνα, αλλά και αργότερα κατά την μετεπαναστατική περίοδο, ο Μακρυγιάννης ερμηνεύει τα ιστορικά γεγονότα κάτω από το πρίσμα της παρέμβασης του Θεού υπέρ του ελληνικού έθνους. Έτσι και την άφιξη του Όθωνα στην Ελλάδα, την ερμηνεύει σαν μια πράξη εύνοιας του Θεού προς το λαό: «Σήμερα ξαναγεννιέται ή πατρίδα κι' ανασταίνεται, όπου ήταν τόσο καιρό χαμένη και σβησμένη. Σήμερα ανασταίνονται οι αγωνισταί, πολιτικοί, θρησκευτικοί και στρατιωτικοί, ότι ήρθε ο Βασιλέας μας, όπου αποχτήσαμεν μέ την δύναμη του Θεού. Δόξα νάχη τό πανάγαθό σου όνομα, Κύριε παντοδύναμε, πολυέλαιγε, πολυέσπαχνε».¹¹⁰ Κατά την τελετή της υποδοχής του Όθωνα στο Ναύπλιο στις 25 Ιανουαρίου 1833, προσφωνώντας τον ο Μακρυγιάννης αποδίδει στη θεία Χάρη τη σωτηρία της πατρίδας: «Θεία χάρη θέλησε νά μᾶς δυναμώση και νά μᾶς σώση από τήν τυραγνίαν του Σουλτάνου και σήμερα αξιωθήκαμεν ν' απολάψωμεν τόν Βασιλέα μας...».¹¹¹ Νοιώθει αγαλλίαση για τον ερχομό του Όθωνα και αναγνωρίζει την «έλεω Θεού» βασιλική εξουσία. Και σε συνομιλία του με τον Άϊντεκ ο αγωνιστής εκφράζει την άποψη ότι ο Θεός βράβευσε τους αγώνες των Ελλήνων και τους αξίωσε να δουν την Ελλάδα ελεύθερη: «... ότι διά τίς θυσίες των αγωνιστών — ό Θεός τούς βράβεψε· και γενικώς οι αγώνες των Έλλήνων άνθισαν κι' όλον τόν καρπό του αγώνα μας θά τόν χαρούμεν μαζί».¹¹²

Αλλά και λίγο αργότερα γύρω στα 1840, όταν αντιλαμβάνεται ότι η πατρίδα χρειάζεται για να στερεωθεί συνταγματικό πολίτευμα, μυεί τους αγωνιστές και τους ορκί-

109. Γιανναράς Χρ., *ό.π.*, 185

110. Μακρυγιάννης Ιωάν., “*Απομνημονεύματα*”, (βιβλ. Γ', κεφ. Α'), *ό.π.*, 339.

111. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 339.

112. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 340.

ζει στο όνομα του Θεού και της Αγίας Τριάδας: «Εἰς τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ. Βάλε τήν ἀγαθή σου θέλησιν, Κύριε Παντοδύναμε, νά μᾶς φωτίσης καί νά μᾶς ἐνώσης καί νά μᾶς δυναμώσης νά λευτερώσουμεν τούς ἀδελφούς μας ὁποῦναι εἰς τήν τυραγνίαν τοῦ Σουλτάνου καί νά λαμπρυθῆ ἡ πατρίς μας, ὁ θρόνος, καί νά δοξαστῆ ὁ Σταυρός καί ἡ θρησκεία μας. Ὁρκιζόμεσθε οἱ ὑπογραμμένοι εἰς τ' ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος καί πάντων τῶν ἀγίων καί τῆς ἀγαπημένης μας πατρίδος ὅτι νά εἶμασθε καθεαυτοῦ Ἕλληνες κι' ἀγαθοί πατριῶτες... Κύριε, ἡ θέλησή σου νά γένη καί νά μᾶς φωτίσης καί νά μᾶς ἐνώσης τούς ἀμαρτωλούς, νά μήν μείνωμεν... καί χανόμεσθε καί ζώντως καί πεθαμένως. Ἡ εὐσπλαχνία σου μόνον θά μᾶς σώση, ὄχι ἄλλος ἀπό σένα Βασιλέα δίκαιε τοῦ παντός...».¹¹³ Με το πέρασμα του χρόνου ὁμως «τά κακά ἄξαιναν εἰς τό κράτος, πολλές κατάχρησες γένονταν» — και ο Μακρυγιάννης αποφασίζει να αγωνιστεῖ για τη διεκδίκηση των συνταγματικῶν ελευθεριῶν, και πάλι κατά τον αγώνα του αυτόν αναζητά στον Θεό απαντοχή και βοήθεια. Κατά τη νύχτα της 3ης Σεπτεμβρίου, που βρίσκεται απομονωμένος και περικυκλωμένος ἀπό βαναρικές αστυνομικές δυνάμεις στο σπίτι του, καταφεύγει στη βοήθεια του Θεοῦ μέσω της προσευχῆς: «Σηκώθηκα καί πῆγα εἰς τίς εἰκόνες καί κάνω τήν προσευχή μου καί λέγω· Κύριε, βλέπεις σέ τί κατάστασιν ἔφτασα. Ὁ μόνος σωτήρας εἶναι ἡ παντοδυναμία σου καί ἡ εὐσπλαχνία σου, σ' ἐμᾶς ὁπού κιντυεύουμε καί εἰς τήν ματοκυλισμένη μου πατρίδα. — Τότε ἡ ἄπειρη εὐσπλαχνία τοῦ Θεοῦ καί ἡ ἀγαθότης του μοῦδωσε φώτισιν καί θάρρος. Πιάνω καί φκιάνω μίαν σημαία καί γράφω· “Ἐθνική Συνέλεψη, Σύνταμα”. Λέγω “Εἰς τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ καί τῆς βασιλείας του σηκώνεται ἡ σημαία τῆς πατρίδος”».¹¹⁴

Τη διαθήκη της 3ης Σεπτεμβρίου, δημοσιευμένη στο Αρχεῖο Μακρυγιάννη, ο αγωνιστής αφιερώνει «εἰς δόξαν τοῦ δίκιου καί μεγάλου Θεοῦ». Σε αυτήν ομολογεῖ ὅτι ο Θεός εἶναι παντοδύναμος, ὅτι το μέλλον του ἔθνους βρίσκεται στα χέρια του Θεοῦ και ὅτι η δόξα της πατρίδας εξαρτάται ἀπό τη διαρκή προστασία του: «Κύριε παντοδύναμε! Ἐσύ, Κύριε, θά σώσης αὐτό τό ἄθῳο ἔθνος. Εἶμασθε ἀμαρτωλοί, εἶσαι Θεός! Ἐλέησέ μας, φώτισέ μας, ἔνωσέ μας καί κίνησέ μας ἀναντίον τοῦ δόλου καί τῆς ἀπάτης, τῆς συστηματικῆς τυραγνίας τῆς πατρίδος καί θρησκείας. Εἰς δόξα σου, Κύριε, σηκώνετται ἀπόψε ἡ σημαία τῆς λευτεριᾶς ἀναντίον τῆς τυραγνίας!».¹¹⁵ Ο Μακρυγιάννης ἀκόμη σε συνάθροιση στρατιωτικῶν μπροστά στο βασιλικό κήπο, στις

113. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχεῖον* (επιμ. Ι. Βλαχογιάννης), Α'. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, 278-279: αὐτός εἶναι ο πρώτος ὄρκος της Τρίτης Σεπτεμβρίου, ὅπως τον τιτλοφόρησε ο ἴδιος ο Μακρυγιάννης λίγο αργότερα.

114. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Ἀπομνημονεύματα*, (βιβλ. Γ', κεφ. Ζ'), ὁ.π., 446.

115. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχεῖον*, Α', ὁ.π., 310-311.

25 Σεπτεμβρίου 1843, απευθύνει προς όλους συμβουλές για δοξολογία του Ὑψιστου Θεού που συντέλεσε στη συνταγματική μεταβολή, για διατήρηση της ορθόδοξης πίστεως και για τιμωρία όσων βάλλουν κατά της Ορθοδοξίας, της πατρίδας και του βασιλιά: «...Ὁ δὲ Μακρυγιάννης ἐξηκολούθησε νουθετῶν καὶ συσταίνων εἰς ἅπαντας τὴν χρεωστούμενην πρὸς τὸν Ὑψιστον Θεὸν δόξαν, τὴν πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον ἡμῶν πίστιν εὐλάβειαν, τὴν πρὸς τὸν Συνταγματικὸν Βασιλέα μας ἀγάπην, τὴν γενικὴν ὁμόνοιαν καὶ τὴν καταβολὴν πάσης προσπαθείας πρὸς ἐκλογὴν Ἀντιπροσώπων ἐχόντων φόβον Θεοῦ, τιμίων καὶ ἐναρέτων πολιτῶν. Παρήγγειλε δὲ αὐστηρῶς εἰς ὅλους τὸ νὰ ξεσχίσωσιν ἀνηλεῶς ἐκεῖνον, ὅστις ἤθελε τολμήσῃ νὰ ἐκφράσῃ λόγον ἐναντίον τῆς Ὀρθοδόξου πίστεώς μας, ἐναντίον τῆς Πατρίδος, ἐναντίον τοῦ Συνταγματικοῦ Βασιλέως μας καὶ ἐναντίον τῆς ὁμοιοῦσας καὶ εὐταξίας...». ¹¹⁶

Το «σύνταγμα», ὡπως προκύπτει ἀπὸ τα κείμενά του, ὁ Μακρυγιάννης το οραματίζεται ὄχι σαν ἕνα καταστατικό χάρτη της πολιτείας, με τὴ νομικὴ ἐννοια του ὄρου, ἀλλὰ σαν ἕνα σχέδιο-σύμβολο που θα εκφράζει τις αντιδράσεις του παραδοσιακοῦ κόσμου ἀπέναντι στη νέα τάξη πραγμάτων. Θα δίδει περισσότερο ἐμφαση στα στοιχεῖα ἐκεῖνα που ἐνοποιοῦν καὶ μποροῦν νὰ κινητοποιήσουν τις παραδοσιακὲς δυνάμεις του τόπου, νὰ προστατεύσουν τις ἐθνικὲς παραδόσεις, παρὰ στην προβολὴ ὀρισμένων πολιτικῶν διεκδικήσεων. ¹¹⁷ Με σχετικὴ ἐκθεσὴ του πρὸς τὴν ἐφημερίδα «*Φίλος του Λαοῦ*» καὶ κατόπιν συνομιλίας του με δύο πληρεξουσίου, ἀποσαφηνίζει τις βασικὲς ἀρχὲς καὶ ἐπιδιώξεις του σχετικὰ με τὸ σύνταγμα, στο ὁποῖο ἐπιθυμεί ἡ θρησκεία νὰ κατέχει κυρίαρχη θέση: «...ἐγὼ θέλω σύνταγμα Ἑλληνικόν, σύμφωνον μὲ τὰς ἀνάγκας καὶ χρεῖας τῆς πατρίδος μας... Τὸ πρῶτον ἀπ' ὅλα εἶμαι γνώμης νὰ τεθῆ κεφαλὴ τοῦ Συντάγματός μας ἡ θρησκεία μας, ἥτις νὰ μὲνη ἀκλόνητος συμφώνως μὲ τοὺς Ἀποστολικούς κανόνες, τοὺς ὁποῖους σέβηται τὸ ἱερατεῖον μας ὡς κανόνες ἠθικῆς καὶ σωφροσύνης, καὶ ἐπ' αὐτῶν νὰ στηρίζῃ ἀπαρασαλεύτως τὸ πολίτευμά του· διότι ὅταν ἡ θρησκεία μας δὲν τελεῖται μὲ τὴν ἀπαιτούμενην λαμπρότητα καὶ σέβας, τότε καὶ τὸ ἔθνος παραλύει, ὡς ἤδη παρέλυσε· ἐπειδὴ ἠξεύρομεν καὶ ἐκ τῆς ἱστορίας ὅτι κανέν ἔθνος δὲν δύναται νὰ διατηρηθῆ καὶ νὰ φθάσῃ τὸν προορισμὸν του, ὅταν αὐτὸ δὲν δοξάζῃ τὴν θρησκείαν του μὲ καθαρὰν συνείδησιν...». ¹¹⁸

Για τὸ Στερεοελλαδίτη ἀγωνιστὴ τὸ σύνταγμα «εἶναι δῶρον Θεοῦ», πράγμα που

116. Μακρυγιάννης Ἰωάν., *Β' Ἀρχεῖον*, Α', ὁ.π., 352-353 (ἀπὸ τὴν ἐφ. «*Αἰών*», ἀρ. φ. 471, 20 -9-1843).

117. Θεοδοκάς Νίκ., «Τὸ ἀποτύπωμα τοῦ ζωντανοῦ καὶ τοῦ ονειροῦ στα κείμενα τοῦ Μακρυγιάννη», *Τὰ Ἱστορικά*, ὁ.π., 288.

118. Μακρυγιάννης Ἰωάν., *Β' Ἀρχεῖον*, Α', ὁ.π., 362-365 (ἀπὸ τὴν ἐφ. «*Φίλος του Λαοῦ*», ἀρ. φ. 223, 6 -1- 1844).

σημαίνει ότι ο Θεός χάρισε το Σύνταγμα για να σώσει την πατρίδα, τη θρησκεία και τον βασιλιά: «Ίδού, ἄδελφοί, ὁ Θεός πάλι ἔκαμεν τό ἔλεός του καί μᾶς ἔφερε μόνος του τό ἀγαθό του δῶρο (δηλ. τό Σύνταγμα) καί μᾶς προστάτεψε κι ἔμᾶς καί τόν Βασιλέα μας, οὔτε αὐτός ν' ἀγαναχτήση ἀναντίον μας, οὔτε ἐμεῖς εἰς τόν Βασιλέα μας. Καί φώτισε καί τά δύο μέρη εἰς τό ἐξῆς θά ζήσωμεν μέ τήν εὐλογίαν τοῦ Θεοῦ ὡς πατέρας μέ τά παιδιά».¹¹⁹ «Το σύνταγμα για τον αγωνιστή δεν είναι ο καταστατικός φραγμός που θέτει η λαϊκή κυριαρχία σε εκείνους που ασκούν την εξουσία· δεν αποτελεί δηλαδή έκφραση της λαϊκής βούλησης, της θέλησης των ανθρώπων αλλά παραχώρηση “άνωθεν”, έκφραση της θείας βούλησης με πρωταρχική αποστολή να περιστείλει την τάση των ανθρώπων προς την αμαρτία.¹²⁰ Το σύνταγμα, σύμφωνα με την αντίληψη του Μακρουγιάννη, είναι «ἔργο Θεοῦ» και όχι δημιούργημα των ανθρώπων, ὅπως τα προηγούμενα συντάγματα των Εθνοσυνελεύσεων: «Τοῦτο ὁποῦγινε, τό Σύνταγμα, δέν εἶναι ἔργο οὔτε τοῦ Μεταξᾶ, οὔτε ἐμένα, οὔτε τῶν ἄλλουνῶν, εἶναι ἔργο τοῦ Θεοῦ· ἐλυπήθη αὐτό τό δυστυχημένο ἔθνος, ὁποῦχυσε τόσα αἵματα ἀπό τούς συχνούς ἐφύλιους πολέμους καί συντάματα. Δέν εἶναι τοῦτο τό Σύνταγμα σάν τά δικά μας, ὁπού χάνονταν τόσοι ἄνθρωποι καί γυμνώνονταν οἱ κάτοικοι ἀπό πλούτη καί τιμή. Ἐκεῖνα ἦταν δικά μας συντάματα· τοῦτο εἶναι τοῦ Θεοῦ καί δέν μάτωση μύτη, οὔτε πειράχτη κανένας ἄνθρωπος σέ ὄλο τό Κράτος».¹²¹ Από σύμβολο ἢ μέσο ελέγχου της πολιτικής εξουσίας, το σύνταγμα μετατρέπεται σε παράγοντα θρησκευτικού ελέγχου και εξαγνισμού. Συμβολίζει για τον αγωνιστή τη θεία παρέμβαση, ὡστε να εξασφαλισθεῖ ἡ δικαιοσύνη που δεν μπόρεσαν να εφαρμόσουν οἱ ἄνθρωποι.¹²² Τὴν ἀποψη αὐτὴ περὶ τῆς εξαγνιστικῆς δυνάμει τοῦ «θεόσταλτου» συντάματος και περὶ τῆς ευνομίας και δικαιοσύνης που επικρατοῦσε στο κράτος μετὰ τὴν εφαρμογὴ τοῦ, προβάλλει ὁ αγωνιστὴς και σε ἄλλα σημεία τῶν “Απομνημονευμάτων”: «Κοντά ἐφτά μῆνες καί περισσότερον ὁπού τελειώσαμεν τό Σύνταγμα, καί χωρὶς νά εἴχαμεν κυβέρνηση καί μέ τόσες ἀντενέργειες καί φατρίες καί ξένους σκοπούς καί τῶν δικῶν μας, μύτη δέν μάτωσε κανενοῦ, κότα δέν κλέφτηκε, ἄνθρωπος δέν διατιμήθη εἰς ὄλο τό Κράτος. Τηρᾶτε τῆς ἐποχῆς τούς τύπους, μέ ὄλον ὁπού εἶναι καί κομματιασμένες κι αὐτές, καί φαίνεται ἡ ἀλήθεια. Τότε κυβερνοῦσε ὁ ἴδιος ὁ Θεός, ὅτι εἶδε τούς ἀνθρώπους εἰς μετάνοιαν κι ἀποσταμένους ἀπό τήν κακία καί γύρισαν ὀπίσου εἰς τόν Θεόν κι ἔπεσαν εἰς μετάνοια. Τότε κι αὐτός ἔκαμεν τό ἔλεός του κι ἔδωσε τήν ὁμόνοιαν σέ ὄλο τό Κράτος».¹²³

119. Μακρουγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Γ´, κεφ. Ζ´), ὄ.π., 453.

120. Κιτρομηλίδης Πασχ., «Η πολιτική στάση του Μακρουγιάννη: ἡ σημασία τῆς μαρτυρίας τοῦ ἔργου Οράματα και Θάματα», *Διαβάζω*, 101, 1984, 48.

121. Μακρουγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Γ´, κεφ. Ζ´), ὄ.π., 459.

122. Κιτρομηλίδης Πασχ., Η πολιτική στάση του Μακρουγιάννη: ἡ σημασία τῆς μαρτυρίας τοῦ ἔργου Οράματα και Θάματα», ὄ.π., 48.

123. Μακρουγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Δ´, κεφ. Β´), ὄ.π., 478.

Ο αγωνιστής θεωρούσε το Σύνταγμα του 1844 ως έργο της θείας Πρόνοιας και γι' αυτό το χαρακτήριζε ως «Εὐαγγέλιο τοῦ Θεοῦ» στο έργο του “*Οράματα καὶ Θάματα*”: «Ὅποιον κόμμα εἶναι τῆς πατρίδος μου καὶ θρησκείας μου, μέ ἐκεῖνο εἶμαι, καὶ μέ τό Σύνταμα τό εὐαγγέλιο τοῦ Θεοῦ». ¹²⁴ Ὅχι μόνο το Σύνταγμα, ἀλλά και η εθνική ανεξαρτησία, οι λαϊκές ελευθερίες, το πολίτευμα, οι νόμοι δεν αποτελούν αγωνιστικές κατακτήσεις, για τον ήρωα, ἀλλά δῶρα Θεοῦ. Με αυτόν τον τρόπο οι πολιτειακές λειτουργίες και οι θεσμοὶ καθαγιαζόνταν, αποκτούσαν μια ιερότητα και ἔτσι ρίζωναν στη λαϊκή συνείδηση. ¹²⁵ Ο απομνημονευματογράφος ευρισκόμενος ακριβῶς στο μεταίχμιο του παλιού και του καινούργιου κόσμου, του παραδοσιακού και του νεωτερικού, ταλαντεύεται ἀλλά παραμένει προσηλωμένος στον ιστορικά καθορισμένο κόσμο της παράδοσης. Αὐτός εἶναι ο λόγος που το σύνταγμα δεν το ἀντιλαμβάνεται ως ἔκφραση της λαϊκής κυριαρχίας και των ατομικῶν δικαιωμάτων, ἀλλά ως συμβόλαιο μεταξύ Θεοῦ και ἀνθρώπων. Η ἀντίληψη αὐτή δείχνει την αγωνία του να ἐντάξει μέσα στο πολιτισμικό πλαίσιο της ἐλληνορθόδοξης παράδοσης ἀξίες, ιδέες, θεσμούς, που δημιουργήσε η νεωτερικότητα, καθῶς ἐπιλέγει να εἶναι υπέρμαχος των λαϊκῶν πολιτισμικῶν παραδόσεων του παρελθόντος και ὄχι των νεωτερικῶν ιδεῶν της Δύσης, του Διαφωτισμοῦ και της Γαλλικῆς Επανάστασης. ¹²⁶

Το γεγονός αὐτό συνιστά μια ἀντίφαση ἀνάμεσα στο ιδεολογικό πλαίσιο του ἔργου του και στις αγωνιστικές του διεκδικήσεις για την κατάκτηση της εθνικῆς ανεξαρτησίας και την κατοχύρωση των συνταγματικῶν ελευθεριῶν. Και αὐτό γιατί οι ιδέες του παραπέμπουν στον πυρήνα ἐνός πολιτισμικού συστήματος με διαχρονικό χαρακτήρα που ἀντιστέκεται ἢ προσαρμόζεται ἀπέναντι στα νέα δεδομένα του ἐκσυγχρονισμού, ἀλλά οι ἀγῶνες του για λαϊκή κυριαρχία, δικαιώματα και συνταγματικές ελευθερίες ἀπηχούν ιδέες του Ευρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ και του πολιτικού φιλελευθερισμοῦ. Αὐτή η ἀντίφαση υποδηλώνει γενικότερα ἕναν ἐσωτερικό διχασμό της νεοελληνικῆς κοινωνίας ἀνάμεσα στο σύστημα των ιδεῶν και ἀξιών της Δύσης και αὐτό της ἐλληνορθόδοξης παράδοσης. ¹²⁷

Η προνοιακοῦ τύπου ἀντίληψη της ιστορίας συνιστά την προσηλῶση σε ἕνα παραδοσιακό δομικό πρότυπο, που ἐπιβάλλει την ἐφαρμογή ἐνός κοινού τύπου ἀρχῶν και ἀξιών της ἠθικῆς και του δικαίου, ὥστε να διατηρηθεῖ η παραδοσιακή ἰσορροπία στην

124. Μακρυγιάννης Ιωάν., “*Οράματα και Θάματα*”, ὅ.π., 51.

125. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και ἀξιοπιστία του Μακρυγιάννη*. Στάχυ, Αθήνα 2000, 88.

126. Κόκκινος Γεώργ., «Μακρυγιάννης (1797-1864)» στο: Λεοντή Χρ., *Καντάτα Ελευθερίας: Ρήγας - Σολωμός - Μακρυγιάννης*. Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1999, 25.

127. Κόκκινος Γεώργ., ὅ.π., 24.

τουρκοκρατούμενη κοινωνία. Η απομάκρυνση από τις αυθεντικές αξίες της παράδοσης που επιβάλλει η εποχή της νεωτερικότητας, συνιστά αμάρτημα που θα παρεμποδιστεί με την παρέμβαση της θείας Πρόνοιας.¹²⁸ Ο Μακρυγιάννης, ως εκφραστής των παραδοσιακών δομών της κοινωνίας και ως φορέας των λαϊκών και θρησκευτικών αντιλήψεων της εποχής του, πολεμά και αντιμάχεται καθετί το «δυτικοφερόμενο», το οποίο στη σκέψη και τη συνείδησή του συνιστά απειλή σε βάρος της εθνικής ταυτότητας και των ελληνορθόδοξων παραδόσεων. Η επίκληση και η καταφυγή στο Θεό αποτελεί το μέσο για να εκφραστεί η πολιτισμική αντίσταση των λαϊκών στρωμάτων, τα οποία και εκπροσωπεί, απέναντι σε καθετί το εκσυγχρονιστικό και το νεωτεριστικό. «*Ο Μακρυγιάννης βιώνει την εποχή της νεωτερικότητας ως μια σταδιακή έκπτωση, που θα ανακοπεί μόνο με την παρέμβαση της Θείας Πρόνοιας*».¹²⁹ Υπό το πρίσμα αυτής της νοοτροπίας και υπό την επίδραση του λαϊκού θρησκευτικού συναισθήματος της εποχής του, η προνοιακή αντίληψη για την ιστορία αποτυπώνεται σε πολλά επιχειρήματά του, καθώς διαπνέει το σύνολο του έργου του. Η αντίληψη αυτή είναι βαθιά ριζωμένη στη συνείδηση και τη σκέψη του Μακρυγιάννη, καθώς οι λαϊκές δοξασίες, οι μαντείες, οι χρησμολογικές γραφές και οι προφητείες του «Αγαθαγγέλου» έχουν επηρεάσει βαθύτατα τη λαϊκή ψυχή του, ώστε να πιστεύει ακράδαντα στη μεγάλη βοήθεια που χορηγεί η θεία Πρόνοια σε κρίσιμες στιγμές: «*Ἄφοῦ ἔβλεπα ὅλη αὐτεῖνη τήν ἐσπλαχνίαν τοῦ Θεοῦ καί τῆς βασιλείας του, ὅπου ἀγωνίζεται νύχτα καί ἡμέρα νά σώσει ἐμᾶς ἀπό τήν τρέλια μας καί ᾽διοτέλεια μας καί ἀπό τήν ἀπιστία μας... θέλει νά μᾶς λευτερώσει ἀπό αὐτούς καί ἀπό τήν τυραγνίαν τους καί κοπιάζει καί θυσιάζει ἡ θεία Πρόνοια καί ἀνασταίνει τούς πεθαμένους καί τούς ζωντανεύει, μᾶς κάνει ἐκλαμπρότατους, μᾶς κάνει ἐξοχότατους, μᾶς κάνει γενναιότατους, μᾶς ξεσπλαβώνει πατρίδα καί θρησκεία νά γένομεν ἔθνος ἀνεξάρτητον, νά ζήσουμεν ὡς ἄνθρωποι εἰς τό ἔξῃς...*».¹³⁰ Ο Θεός, ως ο αθέατος δημιουργός των ιστορικών γεγονότων και ο δικαστής των ανθρώπινων πράξεων, εφαρμόζει έναν άτεγκτο ηθικό κώδικα, σύμφωνα με τον οποίον ο υβριστής θα υποστεί το βαρύ τίμημα της θείας τιμωρίας για την υπεροψία του, για την απομάκρυνσή του από τις αυθεντικές αξίες της αρετής και της δικαιοσύνης. Εμφανίζεται εκ νέου ένα παραδοσιακό στερεότυπο, «*η αντίληψη περί της*

128. Περί της προνοιακής νοηματοδότησης του ιστορικού γίνεσθαι, σύμφωνα με τις απόψεις τόσο του Μακρυγιάννη όσο και εν γένει της τουρκοκρατούμενης κοινωνίας, βλ. Θεοτοκάς Νικ., «Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη», *Ιστορικά*, ό.π., 285-296· Κόκκινος Γεώργ., ό.π. 24-25· Ασδραχάς Σπύρ., «Μακρυγιάννης: από τον έναν στον άλλον κόσμο», εφ. *Αυγή*, αρ. φ. 23, 27-5-1984.

129. Κόκκινος Γεώργ., *Μακρυγιάννης (1797-1864)*, ό.π., 24.

130. Μακρυγιάννης Ιωάν., «*Οράματα και Θάματα*», ό.π., 115.

αμαρτίας και της ποινής, με την οποία βεβαιωνόταν η παρουσία της πρόνοιας μέσα στην ιστορία, κι η αντίληψη για τη δικαιοσύνη μετατίθεται και πάλι από τη γη στον ουρανό». ¹³¹ Η άποψη αυτή, για την “ἐκ Θεοῦ” τιμωρία των υβριστών κατακτητών, προβάλλεται σε διάφορα σημεία των “Απομνημονευμάτων”: «Δέν κατηγοριῶνται οὔτε οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν ἀντρεία οὔτε οἱ Τοῦρκοι· σάν λιοντάρια πολέμησαν καί ἀπό τὰ δύο μέρη. Ὅμως ἡ ἀδικία, ὅσο νά κάμη ἡ ἀντρεία, νικιέται· ὅτι βῆκαν ἀπό τοῦ Θεοῦ τόν δρόμον οἱ Τοῦρκοι». ¹³² Η θεολογική ερμηνεία της ιστορίας, την οποία ενστερνίζεται ο Μακρυγιάννης, δικαιολογεί την παρέμβαση της θείας Πρόνοιας στα ιστορικά γεγονότα που αφορούν τόσο στον εθνικοαπελευθερωτικό Αγώνα, όσο και στην περίοδο των μετεπαναστατικών κυβερνήσεων: «Κι’ ἀφοῦ ὁ Θεός θέλησε νά κάμη νεκρανάστασιν εἰς τὴν πατρίδα μου, νά τὴν λευτερώσῃ ἀπό τὴν τυραγνίαν τῶν Τούρκων, ἀξίωσε κι’ ἐμένα νά δουλέψω κατὰ δύναμη...». ¹³³ Καί σε ανάλογου περιεχομένου χωρίο του έργου του “Οράματα καί Θάματα” επισημαίνει: «Ἡ δόξα, ἡ δόξα, ἡ δόξα τῆς παντοδυναμίας σου καί τῆς βασιλείας σου, Κύριε, μᾶς ἀνάστησες τὰ 1821 ἀπό τὴν τυραγνίαν τοῦ σουλτάνου καί ἀπό τῶν ὀπαδῶν του καί μᾶς λευτέρωσες, ἡ παντοδυναμία σου· μᾶς ἀνάστησες, Κύριε, τὰ 1843, ἀπό τὴν κακία μας καί ἀπό τὴν ἀνοησία μας καί ἀπό τὴν ἀχαριστίαν καί δόλο καί ἀπάτη τοῦ ἐπίορκου βασιλέα μας καί τῶν ὀπαδῶν του καί τῶν ἐπίβουλων τῆς θρησκείας καί πατρίδας...». ¹³⁴ Μελετώντας το ἔργο του Μακρυγιάννη στο σύνολό του θα διαπιστώσουμε ὅτι «βλέπει τὴ θρησκεία σαν μια σχέση προσωπικῆς συναλλαγῆς με ἕναν παντοδύναμο καὶ παρεμβατικὸ Θεό». ¹³⁵ Επιχειρεῖ μάλιστα, συνδέοντας τις τέσσερις βασικὲς ἐννοιες του ιδεολογικοῦ του στερεώματος πατρίδα καὶ θρησκεία, ἐλευθερία καὶ δικαιοσύνη, νὰ συγκεράσει τὴν υπερβατικὴ με τὴν ἐγκόσμια ἐξουσία, τὸν Θεὸ με τὸν λαό. ¹³⁶

vii) Ἡ πατρίδα καὶ ἡ θρησκεία ὡς θεμελιακὲς ἐννοιες στο ἰδεολογικὸ υπόβαθρο τοῦ ἔργου τοῦ Μακρυγιάννη

Οι δύο παράλληλες θεμελιακὲς ἐννοιες, οἱ κορυφαίες ιδέες τῆς πατρίδας καὶ τῆς θρησκείας συνυπάρχουν αδιαίρετα στα κείμενα τοῦ Μακρυγιάννη καὶ κυριαρχοῦν σε

131. Θεοτοκάς Νίκ., “Το αποτύπωμα τοῦ ζωντανοῦ καὶ τοῦ ονειροῦ στα κείμενα τοῦ Μακρυγιάννη”, *Ἱστορικά*, ὅ.π., 294.

132. Μακρυγιάννης Ἰωάν., “*Απομνημονεύματα*”, (βιβλ. Α΄, κεφ. Β΄), ὅ.π., 34.

133. Μακρυγιάννης Ἰωάν., “*Απομνημονεύματα*”, (Ἐπίλογος), ὅ.π., 546.

134. Μακρυγιάννης Ἰωάν., “*Οράματα καὶ Θάματα*”, ὅ.π., 160.

135. Γιαννουλόπουλος Γεώργ., *Διαβάζοντας τὸν Μακρυγιάννη: ἡ κατασκευὴ ἐνός μύθου ἀπὸ τὸν Βλαχογιάννη, τὸν Θεοτοκά, τὸν Σεφέρη καὶ τὸν Λορεντζάτο*. Πόλις, Αθήνα 2003, 169.

136. Κόκκινος Γεώργ., «*Μακρυγιάννης (1797-1864)*», ὅ.π., 24.

όλο το ιδεολογικό υπόβαθρο του έργου του. Και αυτό είναι απόλυτα φυσικό, αφού οι δύο αυτές κυρίαρχες κατηγορίες για τον Μακρυγιάννη, όπως και για κάθε Ρωμιό, ορίζουν την υπόσταση του λαού ή του έθνους: «*Ἡ πατρίδα καί ἡ θρησκεία εἶναι τό πᾶν*».¹³⁷ Και σε άλλο σημείο των “Απομνημονευμάτων” επισημαίνει: «*Ἡ πατρίδα, ἡ θρησκεία, ἡ ἠθική εἰς τήν κοινωνία εἶναι τό πλέον ἀγαπημένον εἰς τόν ἄνθρωπον τόν τίμιον...*». ¹³⁸ Η έννοια της πατρίδας εδραιώνεται πάνω στα γερά θεμέλια της θρησκείας. Και τα δύο αυτά στοιχεία αποτελούν βασικές συνιστώσες της ταυτότητας του έθνους και της υπόστασης του κάθε Ρωμιού. «*Ἐνώ σήμερα με την αντίληψη την ευρωπαϊκή, τόσο το θρησκευμα όσο και η εθνικότητα είναι δύο από τα πολλά στοιχεία «ταυτότητας» του κοινωνικού ατόμου (μαζί με το επάγγελμα, το έτος γεννήσεως και τα παρόμοια), για τον Μακρυγιάννη ήταν «τό πᾶν», — η προϋπόθεση για να υπάρξουν τα άτομα και ο λαός*».¹³⁹

Ειδικότερα η θρησκεία υπήρξε ένα από τα βασικότερα στηρίγματα της εθνικής συνείδησης κατά τους αιώνες της Τουρκοκρατίας. Η θρησκευτική συνείδηση του Μακρυγιάννη μάλιστα είναι δομημένη και διαμορφωμένη με βάση το βαθύ σεβασμό του για την αδιαίρετη ενότητα της εθνικής υπόστασης με τη θρησκευτική πίστη του λαού. Ως βαθύτατα θρησκευόμενη ύπαρξη πιστεύει ότι, όταν ο άνθρωπος υπηρετεί την πατρίδα και την θρησκεία με τίμιο και σεβάσμιο τρόπο, τότε είναι ο πιο ευτυχής άνθρωπος: «*Γλυκότερον πράμα δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τήν πατρίδα καί θρησκεία. Ὅταν δι' αὐτά τόν ἄνθρωπον δέν τόν τύπτει ἡ συνείδησή του, ἀλλά τά δουλεύει ὡς τίμιος καί τά προσκυνεῖ, εἶναι ὁ πλέον εὐτυχής καί πλέον πλούσιος*».¹⁴⁰ Ο ίδιος θέτει τον εαυτό του στη διάθεση της πατρίδας και της θρησκείας επιθυμώντας να προσφέρει τίμια τις υπηρεσίες του, ώστε να οικοδομήσει μια σχέση αμοιβαιότητας και εμπιστοσύνης προς την πατρίδα του: «*... καί ἐργαζόμενε διά τήν πατρίδα μου καί θρησκείαν μου νά τήν δουλέψω ᾿λικρινῶς, καθῶς τήν δούλεψα, νά μήν μέ εἰπῆ κλέφτην καί ἄρπαγον, ἀλλά νά μέ εἰπῆ τέκνο της καί ἐγώ μητέρα μου*».¹⁴¹

Ο Μακρυγιάννης με τη θρησκευτικότητα, που είναι διάχυτη σε ολόκληρο το έργο του και με τη βαθιά πίστη του στο Θεό, ακουμπάει με σιγουριά στην παράδοση του γένους και στην Ορθοδοξία. Θεωρεί μάλιστα ότι η Ορθοδοξία είναι πολύτιμο πράγμα για τους Έλληνες, που πρέπει να το αναγνωρίζουν και να το εκτιμούν και όχι να παρασύρονται από κακίες και ιδιοτέλειες που τους απομακρύνουν από τη δικαιοσύνη του Θεού: «*Τί τζιβαίρικόν πολυτίμητον ἔχομεν οἱ ὀρθόδοξοι χριστιανοί καί δέν τό γνω-*

137. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (Εισαγωγή), ό.π., 13.

138. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Δ΄, κεφ. Β΄), ό.π., 479.

139. Γιανναράς Χρ., «“Ο λαός του Θεού” στον Μακρυγιάννη», *Σύνορο*, 39, 1966, 182.

140. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Α΄, κεφ. Ε΄), ό.π., 128.

141. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Α΄, κεφ. Α΄), ό.π., 22.

ρίζομεν, οί ταλαίπωροι, καί μᾶς τυφλώνει ἡ κακία μας καί ἡ παραλυσία μας καί ἡ ἰδιοτέλειά μας καί χανόμαστε ἀδίκως ἐδῶ καί εἰς ἄλλην ζωή, καί φεύγομεν ἀπό τήν δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ καί τῆς βασιλείας του καί ἐργαζόμαστε ἔργα τοῦ διαβόλου!». ¹⁴²

Ουσιαστικά η Ορθοδοξία θεμελιώνει τον Ελληνισμό, αφού δε νοείται ελληνικό έθνος χωρίς την Ορθοδοξία. Αυτή ήταν απόλυτα συνυφασμένη με την ελληνική συνείδηση, την ελληνική γλώσσα και νοοτροπία. Όταν οι Έλληνες έχασαν την ελευθερία τους, αναζήτησαν δυνάμεις αυτοσυντήρησης και αντοχής και οι ελπίδες τους συγκεντρώθηκαν γύρω από τον Θεό και την πίστη. Η ενότητα της Ορθοδοξίας με τον Ελληνισμό σχετιζόταν και με την παράδοση του Βυζαντίου, που ασκούσε μεγάλη επίδραση στην καρτερία των Ελλήνων, καθώς παρέπεμπε στην καταφυγή στο Θεό της Ορθοδοξίας ως απάντοχή στα βάσανα, τα δεινά και τις δοκιμασίες της δουλείας. Καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας η Ορθοδοξία έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στην ηθική και εθνική άμυνα των υπόδουλων Ελλήνων και επιπλέον η επενέργειά της υπήρξε λυτρωτική στην ψυχή τους κατά τον Αγώνα της ανεξαρτησίας. ¹⁴³ «Ο Μακρουγιάννης πιστεύει πως ο αγώνας για τη θρησκεία και την πατρίδα έχει την έγκριση και τη σφραγίδα του Θεού της Ορθοδοξίας». ¹⁴⁴ Η πεποίθηση αυτή προσφέρει δύναμη και ηρωισμό στους αγωνιζόμενους Έλληνες κατά τη διάρκεια των μαχών: «Ότι τότε οί Έλληνες όρκίστηκαν νά δουλέψουν διά θρησκεία καί πατρίδα καί δέν τούς κόλλαγε μολύβι, οὔτε σπαθί». ¹⁴⁵ Και κατά τη μάχη του Φαλήρου παρατηρεί: «Κι' όλοι οί άπλοι Έλληνες άγωνίστηκαν μέ μέγάλον πατριωτισμόν καί γενναιότητα διά τήν πατρίδα καί θρησκεία. Καί είδαν οί Τουρκοί, όπου δέν παίζαν εἰς τόν Περαιά. Κι' αυτό, ότ' εἶναι ντουφέκι καί σπαθί έλληνικόν, θρησκευτικόν καί πατριωτικόν». ¹⁴⁶ Και ο Κολοκοτρώνης ενστερνίζεται την άποψη αυτή του Μακρουγιάννη και πολλών άλλων Ελλήνων πατριωτών, καθώς πιστεύει πως ο Θεός υπέγραψε για την ελευθερία της πατρίδας και δεν παίρνει την υπογραφή του πίσω. Έτσι προσκυνάει στις εκκλησιές για να ενισχύσει το ηθικό και την πίστη, τη δική του και των συναγωνιστών του. ¹⁴⁷

Την επιτυχή πορεία της Επανάστασης κατά τα δύο πρώτα χρόνια ο Μακρουγιάννης την απέδωσε στα άδοξα πατριωτικά και θρησκευτικά αισθήματα κάποιων αγωνιστών και στην ηρωική αυτοθυσία κάποιων άλλων. ¹⁴⁸ έτσι επαινεί τους Υψηλάντηδες που:

142. Μακρουγιάννης Ιωάν., «Οράματα και Θάματα», ό.π., 103.

143. Τζούλης Χρ., «Ο Μακρουγιάννης» στο *Ηρωικός κόσμος: Δοκίμια*. χ.ο., Αθήνα 1966, 24.

144. Τζούλης Χρ., ό.π., 24.

145. Μακρουγιάννης Ιωάν., «Απομνημονεύματα», (βιβλ. Α', κεφ. Β'), ό.π., 34.

146. Μακρουγιάννης Ιωάν., «Απομνημονεύματα», (βιβλ. Α', κεφ. Γ'), ό.π., 263.

147. Τζούλης Χρ., *Ηρωικός κόσμος*, ό.π., 24.

148. Βαλαής Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Γιάννη Μακρουγιάννη*. Τέριος, Κατερίνη 1994, 77.

«θυσιάσαν πρώτα ζωή, πλούτη· και θυμῶνται Θεόν, πατρίδα και θρησκεία»¹⁴⁹ και τον Αθανάσιο Διάκο που θυσιάστηκε: «διά τήν θρησκεία και πατρίδα».¹⁵⁰ Ακόμα και ο θάνατος στα πεδία των μαχών είναι γλυκός και ένδοξος, αφού η θυσία είναι υπέρ της πατρίδας και της θρησκείας. Κανείς δεν μπορεί να τον συγκρίνει με τον μεταγενέστερο, αλλά άδοξο θάνατο μέσα στις αρρώστιες και τα γηρατειά: «Κι' ἄν πεθάνωμεν, πεθαίνομεν διά τήν πατρίδα μας, διά τήν θρησκεία μας, και πολεμοῦμεν ὅσο μποροῦμεν ἀναντίον τῆς τυραγνίας· κι' ὁ Θεός βοηθός. Αὐτός ὁ θάνατος εἶναι γλυκός· ὅτι κανέννας δέν θά γένη ἀθάνατος· κι' ὅταν ὁ Χάρος θαρθῆ νά μᾶς πάρη, ὅταν θέλῃ, ἄρρωστους και δυστυχεῖς, καλύτερα σήμερα νά πεθάνωμεν».¹⁵¹ Και σε άλλο σημείο του κειμένου του επαινεί τους γενναίους συντρόφους του που είναι έτοιμοι να θυσιασθούν ηρωικά για την πατρίδα και τη θρησκεία, όπως και οι πρόγονοί τους: «...ὅτι οἱ γενναῖοι αὐτοί καθαροί ἀπόγονοί σου — κι' ἐσύ και οἱ σύντροφοί σου ὑπέρ τῆς πατρίδος σας σκοτωθήκατε και τῆς θρησκείας σας — κι' ἐμεῖς σ' αὐτό ἐτοιμαζόμαστε».¹⁵²

Την αιτία της παρακμής και της μακραιώνης υποδούλωσης οι Έλληνες την είχαν αποδώσει στο κρίμα, την αμαρτία και την παραλυσία. Η θρησκεία και η πίστη στο Θεό όμως, που εξαγνίζει τις ψυχές, μπορούσε να χαρίσει στο δοκιμαζόμενο λαό τη λύτρωση και την εθνική αποκατάσταση:¹⁵³ «Αὐτήνη ἡ θρησκεία μᾶς ξαναλευτέρωσε και βήκαμεν εἰς τήν κοινωνίαν τοῦ κόσμου, ὅπου ἤμαστε χαμένοι και σβησμένοι ἀπό τόν κατάλογον ὄλου τοῦ κόσμου τόσους αἰῶνες».¹⁵⁴

Η βαθύτατη θρησκευτικότητα του Μακρυγιάννη διαφαίνεται με τις συχνότατες αναφορές του στο Θεό και τη θρησκεία, σχεδόν σε κάθε σελίδα των “Απομνημονευμάτων” του. Η εκ Θεού αναμενόμενη βοήθεια σε όλες τις κρίσιμες ώρες είναι απόρροια της βαθιάς πίστεως και της ευσέβειάς του. Πάντοτε επικαλούνταν τη βοήθεια του Θεού πριν από τη μάχη για να εξασφαλίσει την επιτυχή έκβασή της. Συχνά μάλιστα τελούσε τα μυστήρια της Εξομολόγησης και της θείας Κοινωνίας και προσευχόταν πριν από κάθε επικίνδυνη αποστολή.¹⁵⁵ Και έπειτα από κάθε επιτυχία στη μάχη ένοιωθε αυθόρμητη την ανάγκη να αναπέμψει ευχαριστίες και δοξολογίες προς το Θεό. Αυτός και τα παλικάρια

149. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Α΄, κεφ. Δ΄), ό.π., 77.

150. Μακρυγιάννης Ιωάν., ό.π., 83.

151. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Α΄, κεφ. Η΄), ό.π., 212.

152. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Γ΄, κεφ. Ζ΄), ό.π., 448.

153. Τζούλης Χρ., *Ηρωικός κόσμος*, ό.π., 24.

154. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Οράματα και Θάματα”, ό.π., 180.

155. Βαλαΐς Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη*, ό.π., 86.

του μετά το πέρας της μάχης δόξαζαν το Θεό για τη σωτηρία τους και «κάμναν τά μεγαλύτερα γλέντια και τραγούδια». Κατά την πολιορκία της Ακρόπολης των Αθηνών από τις δυνάμεις του Κιουταχί, όταν τα παλικάρια του ζητούσαν την ευχή του, ο Μακρουγιάννης τους έδινε την συμβουλή να έχουν: ¹⁵⁶ «πρῶτα τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ παντός τήν εὐκή και τῆς πατρίδος». ¹⁵⁷

Ακόμη ο Μακρουγιάννης θεωρεί ότι η πρόοδος και η επιβίωση ενός έθνους εξαρτάται από τη φιλοπατρία και την πίστη των πολιτών του, γιατί χωρίς αυτές τις αξίες η εθνική αυτοτέλεια και προαγωγή δεν υφίσταται: «... διά νά χρησιμεύουν αὐτά ὅλα εἰς τούς μεταγενεστέρους και νά μάθουν νά θυσιάζουν διά τήν πατρίδα τους και θρησκεία τους περισσότερη ἀρετή, νά ζήσουν ὡς ἀνθρώποι σ' αὐτή τήν πατρίδα και μ' αὐτήν τήν θρησκείαν. Χωρίς ἀρετή και πόνο εἰς τήν πατρίδα και πίστη εἰς τήν θρησκεία τους ἔθνη δέν ὑπάρχουν». ¹⁵⁸ Και σε άλλο σημείο των “Απομνημονευμάτων” επισημαίνει χαρακτηριστικά: «ὅτι χωρίς ἀρετή και θρησκεία δέν σχηματίζεται κοινωνία, οὔτε βασιλείον». ¹⁵⁹ Η βιοθεωρία του επήγαξε από τη θρησκευτική του πίστη και στηριζόταν στην αρχή ότι πρέπει να πράττουμε πάντα το καλό μέσα στο χώρο της πατρίδας, ώστε αυτή να προάγεται και να ευδοκιμεί. Θεωρούσε την πατρίδα ως ιερή υπόθεση και δεν την ήθελε απλώς ελεύθερη, αλλά και ηθική και θρησκευούσα. Συχνά στο έργο του επανέρχεται η φράση: «Ἔθνη χωρίς θρησκείαν και ἠθικήν, εἶναι παλιόψαθες τῶν Ἐθνῶν». ¹⁶⁰

viii) Η προσωπική σχέση του Μακρουγιάννη με το θείο και η παρεχόμενη σε αυτόν θεϊκή προστασία

Η θερμή πίστη του Μακρουγιάννη, η ευσέβεια και η θρησκευτικότητά του διαμορφώθηκαν από τα παιδικά του χρόνια μέσα στο οικογενειακό του περιβάλλον, καθώς οι ευσεβείς γονείς του ενέπνευσαν σε αυτόν προσήλωση στο θείο και τον ωθούσαν σε προσευχές και δεήσεις προς την Παναγία και τους Αγίους. Από αυτούς διδάχθηκε ότι ο Θεός επενέβη και τον έσωσε, όταν ήταν βρέφος, από μεγάλο κίνδυνο. Η μητέρα του κρατώντας τον στην αγκαλιά περνούσε μαζί με άλλους συγγενείς, κυνηγημένοι όλοι από τους Τούρκους, από ένα γιοφύρι του Λιδορικιού. Για να μην κλάψει το βρέ-

156. Μαστροδημήτρης Παν., «Ο χαρακτήρας των “Απομνημονευμάτων” του Μακρουγιάννη» στο *Νεοελληνικά: Μελέτες και άρθρα*, Β΄. Γνώση, Αθήνα 1984, 26-27.

157. Μακρουγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Α΄, κεφ. Θ΄), ό.π., 232.

158. Μακρουγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (Πρόλογος), ό.π., 7.

159. Μακρουγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Β΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 432.

160. Διονυσιάτης Θεόκλητος Μοναχός, *Ο Στρατηγός Μακρουγιάννης: πατέρας και δάσκαλος του γένους*, 2η έκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1984, 114-115.

φος και τους προδώσει αποφάσισαν να το πετάξουν στο δάσος. Η μητέρα του όμως μετάνιωσε και πήρε το παιδί μαζί της: «Τότε μετανογάζει ἡ μητέρα μου καί τούς λέγει: “ἡ ἁμαρτία τοῦ βρέφους θά μᾶς χάσῃ, τούς εἶπε· περνᾶτε ἐσεῖς καί σύρτε εἰς τό τάδε μέρος καί σταθῆτε [...] τό παίρνω, κι ’ ἄν ἔχω τύχη καί δέν κλάψῃ, διαβαίνομε” [...]· ἡ μητέρα μου κι ’ ὁ Θεός μᾶς ἔσωσε».¹⁶¹

Με το πέρασμα του χρόνου το θρησκευτικό συναίσθημα του Μακρουγιάννη ενισχυόταν και αυτό αποδεικνύεται από την περιγραφή ενός περιστατικού στο πανηγύρι του Αγιαννιού στη Δεσφίνα, όταν ήταν σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών. Το αφεντικό του τού έδωσε ένα τουφέκι να το κρατάει. Ο μικρός Γιάννης θέλησε να το χρησιμοποιήσει, του έπεσε κάτω και έσπασε... Το αφεντικό του τον «τσάκισε» στο ξύλο προστά σε όλο τον κόσμο. Από την ντροπή του ξέσπασε σε κλάματα και κατέφυγε στην εκκλησία του Αι-Γιάννη για να δικαιωθεί: «...Αυτό τό παράπονον δέν ηῦρα ἄλλον κριτή νά τό εἰπῶ νά μέ δικιώσῃ, ἔκρινα εὐλογον νά προστρέξω εἰς τόν Ἄι-Γιάννη, ὅτι εἰς τό σπίτι του μῶγινε αὐτήνη ἡ ζημιά καί ἡ ἀτιμία. Μπαίνω τήν νύχτα μέσα εἰς τήν ἐκκλησία του καί κλειῶ τήν πόρτα κι ’ ἀρχινῶ τά κλάματα μέ μεγάλες φωνές καί μετάνοιες: “τ’ εἶναι αὐτό ὁποῦγινε σ’ ἐμέναν, γομάρι εἶμαι νά μέ δέρονουν”. Καί τόν περικαλῶ νά μοῦ δώσῃ ἄρματα καλά κι ’ ἀσημένια καί δεκαπέντε πουγγιά χρήματα καί ἐγώ θά τοῦ φκιάσω ἕνα μεγάλο καντήλι ἀσημένιον. Μέ τίς πολλές φωνές κάμαμεν τίς συμφωνίες μέ τόν ἅγιον».¹⁶² Η σημασία του περιστατικού είναι μεγάλη γιατί είναι εντυπωσιακό πως ένα τόσο μικρό παιδί σοφίστηκε μέσω της προσευχής του να έλθει σε επικοινωνία και να κλείσει μάλιστα και συμφωνία με τον Άγιο. Ο Μακρουγιάννης δεν ξεχνάει το τάμα του στον Άγιο και όταν αργότερα απόκτησε ασημένια άρματα και χρήματα από το εμπόριο στην Άρτα, όταν «εἶχε καζαντήσῃ τοῦ Θεοῦ τά ἐλέγη» όπως λέει ο ίδιος, έσπευσε να ικανοποιήσει την υπόσχεσή του προς τον προστάτη - Άγιό του: «Τότε ἔφκιασα ντουφέκι ἀσημένιον, πιστιόλες καί ἄρματα καί ἕνα καντήλι καλό. Καί ἄρματωμένος καλά και συγυρισμένος τό πῆρα καί πῆγα εἰς τόν προστάτην μου καί εὐεργέτη μου κι ’ ἀληθινόν φίλον, τόν Ἄι-Γιάννη, καί σώζεται ὡς τήν σήμερον — ἔχω καί τ’ ὄνομά μου γραμμένο εἰς τό καντήλι. Καί τόν προσκύνῃσα μέ δάκρυα ἀπό μέσα ἀπό τά σπλάχνα

161. Μακρουγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Α΄, κεφ. Α΄), ό.π., 15-16.

162. Μακρουγιάννης Ιωάν., ό.π., 16.

μου, ότι θυμήθηκα όλες μου τις ταλαιπωρίες όπου δοκίμασα [...].¹⁶³ Εκείνο που πρέπει να προσεχθεί είναι ότι το ξύλο και η προσβολή προς τον ήρωα, τον οδήγησε στο να καταφύγει στη βοήθεια και την προστασία του Αγίου. «*Η βαθύτατη θρησκευτική συνείδηση τού εξασφαλίζει προσβάσεις στο θείο, προνομιακή μεταχείριση και προστασία*». ¹⁶⁴ Κλείνει συμφωνίες με τον Άγιο, θεωρεί δεδομένη την υποστήριξή του και εξαγοράζει με τάμα τη θεική ανταπόδοση. Με απόλυτη ευλάβεια μετά από δώδεκα χρόνια θα προσέλθει στον ευεργέτη του Άγιο για να προσφέρει το τάμα του. Με τη φράση «*Μέ τις πολλές φωνές κάμαμεν τις συμφωνίες μέ τόν ἄγιον*» υποδηλώνει την οικεία σχέση, τη σχέση «*δοῦναι καί λαβεῖν*» που είχε με τον Αι-Γιάννη. Με μια μορφή δοσοληψίας προσπαθεί να εξασφαλίσει την θεία παρέμβαση στα εγκόσμια για αποκατάσταση της αδικίας που του έγινε και για ανέλιξη κοινωνική, με αντάλλαγμα την υλοποίηση του τάματός του: «*κι' ἐγώ θά τοῦ φκιάσω ἕνα μεγάλο καντήλι ἀσημένιο*». ¹⁶⁵ Ακόμη αξίζει να σημειωθεί ότι το αίτημά του προς τον Αι-Γιάννη αφορά τον πλουτισμό και την απόκτηση ασημένιων αρμάτων. Τα ασημένια όπλα προσδίδουν μια αίγλη και μια κοινωνική καταξίωση, όπως επιβάλλει το μοντέλο της εποχής.¹⁶⁶ Ο Κ. Heideck, ένα από τα τρία μέλη της Βαυαρικής Αντιβασιλείας, επισημαίνει ότι η επιβλητι-

163. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 20· Μακρυγιάννης Ιωάν., «*Οράματα και Θάματα*», *ό.π.*, 168. Το περιστατικό αυτό που μαρτυρά την ευσέβεια του μικρού Μακρυγιάννη παρατίθεται και σχολιάζεται από πολλούς μελετητές· βλ. σχετικά: Sherrard Phil., «*General Makriyannis: The Portrait of a Greek*», στο *The wound of Greece: Studies in Neo-Hellenism*. Rex Collings, London, Anglo-Hellenic, Athens 1978, 53-54· Sherrard Phil., «*Στρατηγός Μακρυγιάννης*», στο *Δοκίμια για τον Νέο Ελληνισμό* (μτφ. Δήμ. Κωνσταντίνου-Χριστοδούλου). Αθηνά, Αθήνα 1971, 143-144 (Σύνορο, 4)· Γιανναράς Χρ., «*“Ο λαός του Θεού” στον Μακρυγιάννη*», *Σύνορο*, 39, 1966, 188· Ασδραχάς Σπ., «*Μακρυγιάννης και Παναγιώτης Ζωγράφος - Το ιστορικό της εικονογραφίας του Αγώνα*» στο *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία η' και ιθ' αί.* Ερμής, Αθήνα 1982, 320-321 (Νεοελληνικά Μελετήματα, 5)· Διονυσιάτης Θεόκλητος Μοναχός, *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης πατέρας και δάσκαλος του γένους*, *ό.π.*, 26-28, 46-47· Δέλιος Γιώργ., *Απομνημονευματογράφοι της Εθνεγερσίας*. Νέα Πορεία, Θεσ/νίκη 1975, 83· Περάνθης Μιχ., «*Μακρυγιάννης*» στο *Απόψεις*. Αθήνα 1961, 282-283· Περάνθης Μιχ., «*Μακρυγιάννης*» στο *Το Εικοσιένα: Από τη Σταύρωση στην Ανάσταση*. Βιβλ. “Εστία” Κολλάρου & Σία, Αθήνα 1971, 152-153· Δάλλας Γιάν., «*Ο Μακρυγιάννης ένας προκλασικός*» στο Δάλλας Γ., *Εποπτείες*, Α΄. Κακουλίδης, Αθήνα 1954, 18-19· Ασδραχάς Σπ., «*Η μαρτυρία του χρονικού των Σερρών*» στο *Οικονομία και Νοσοτροπίες*. Ερμής, Αθήνα 1988, 208-209 (Νεοελληνικά Μελετήματα, 10)· Αβραάμ Κώστ., «*Γιάννης Μακρυγιάννης*» στο *Ρουμελιώτες αγωνιστές του Εικοσιένα*. Καραβάκος Π., Αθήνα 1957, 314-315· Σαρδελής Κώστ. *Η προσευχή του Μακρυγιάννη*. Αρμός, Αθήνα 1998, 51-55· Βαλαής Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη*, *ό.π.*, 45-51· Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*. 2η έκδ. Στάχυ, Αθήνα 2000, 85-86· Γιαννουλόπουλος Γιώργ., *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη*. Πόλις, Αθήνα 2003, 169-170· Vidal-Naquet Pier., *Macriyannis et la Grèce Antique*. Daedalus, Paris -Athenes 1995, 14 (ανάτυπο).

164. Σιμόπουλος Κυρ., *ό.π.*, 85.

165. Γιαννουλόπουλος Γεώργ., *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη*, *ό.π.*, 169.

166. Ασδραχάς Σπ., «*Μακρυγιάννης και Παναγιώτης Ζωγράφος - Το ιστορικό της εικονογραφίας του Αγώνα*» στο *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία η' και ιθ' αί.*, *ό.π.*, 320-321· Ασδραχάς Σπ., «*Η μαρτυρία του χρονικού των Σερρών*» στο *Οικονομία και Νοσοτροπίες*, *ό.π.*, 208.

κή παρουσία, τα πλούσια μουστάκια αλλά και τα ακριβά ασημένια άρματα και στολίδια θεωρήθηκαν αρχικά από τους Τούρκους και αργότερα από τους Έλληνες ως τεκμήριο αρχηγικής επιβολής.¹⁶⁷ Γενικότερα ανεξάρτητα από τα πρότυπα της εποχής, είναι αξιοπρόσεκτη η σχέση ανθρώπινου και θείου ενόψει της κοινωνικής προαγωγής.¹⁶⁸ Επιπλέον η καταφυγή του μικρού Μακρυγιάννη, για δικαίωση και αποκατάσταση της αξιοπρέπειάς του στον οίκο του Θεού και του Αγίου, παραπέμπει στη συνήθεια όλων των σκλαβωμένων Ρωμιών να αναζητούν πνευματικό καταφύγιο και να προστρέχουν στην εκκλησία τις κρίσιμες ώρες για τη ζωή τους ή για το έθνος τους.¹⁶⁹

Το περιστατικό της Δεσφίνας αποδεικνύει τις καταλυτικές επιδράσεις που δέχτηκε ο Μακρυγιάννης από την ελληνορθόδοξη παράδοση. Δεν αποτελεί απλώς μια έκφραση της παιδικής του ευσέβειας, αλλά ενισχύει την πίστη του και του διαμορφώνει την άποψη ότι ο Αϊ-Γιάννης στο εξής θα είναι ο προστάτης του, θα τον επικαλείται και εκείνος θα του συμπαραστέκεται σε όλη την πορεία της ζωής του και στις κρίσιμες ώρες του Αγώνα.¹⁷⁰ Όπως παρατηρεί ο Γάλλος μελετητής Pier. Vidal - Naquet, ο Μακρυγιάννης είναι και θα μείνει σε όλη του τη ζωή ένας ορθόδοξος Έλληνας, όχι μόνο με την κοινωνιολογική σημασία του όρου, αλλά και ως φορέας μιας γνήσιας και ειλικρινούς πίστης που του επέτρεπε να συνδιαλέγεται, απευθείας με τον Θεό και τους αγίους, όπως διαπιστώνουμε από το χειρόγραφο “Οράματα και Θάματα”, όπου μέσα στην αφήγησή του αναπαριστά βιβλικές εικόνες.¹⁷¹

Αυτή η οικειότητα και η πνευματική επικοινωνία με τα θεία είναι ένα στοιχείο της λαϊκής θρησκευτικής παράδοσης του τόπου. Ο Μακρυγιάννης, φορέας αυτής της παράδοσης, διαμορφώνει μια φυλετική και θρησκευτική συνείδηση, διαποτισμένη από τους μύθους, τις λαϊκές δοξασίες και τη δημοτική ποίηση. Οι αγωνιστές στην τουρκοκρατία και στο '21 νοιώθουν πολύ κοντά την παρουσία των Αγίων, καθώς είναι επηρεασμένοι από τους λαϊκούς μύθους, τους θρύλους και τα δημοτικά τραγούδια, όπου οι άγιοι παίρνουν επικές διαστάσεις και συχνά σμίγουν με τις μορφές των Ακριτών.¹⁷² Και το τάμα στον Άγιο, μετά τη διάσωση της ζωής από απειλές ή κινδύνους ή μετά από ικανοποίηση αιτημάτων, αποτελεί έκφραση της λαϊκής θρησκευτικής ευσέβειας, τόσο του

167. Heideck K., «Βαυαροί Φιλέλληνες»: «Τα των Βαυαρών Φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829», *Αρμονία*, 1 τχ. 8, 1900, 526.

168. Ασδραχάς Σπ., *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία τη 'και ιθ' αι.* ό.π., 208.

169. Σαρδελής Κώστ., *Η προσευχή του Μακρυγιάννη*, ό.π., 53.

170. Βαλαΐς Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Μακρυγιάννη*, ό.π., 50.

171. Vidal-Naquet Pier., *Macriyannis et la Grèce Antique*. Daedalus, Paris-Athenes 1995, 14 (ανάτυπο).

172. Τζούλης Χρ., «Ο Μακρυγιάννης» στο *Ηρωικός κόσμος: Δοκίμια*. χ.ό., Αθήνα 1966, 23.

απλού Ρωμού της εποχής εκείνης, όσο και κάθε πιστού και θρησκευόμενου ανθρώπου σε όλες τις εποχές και σε ολόκληρο τον κόσμο. Πολλοί άνθρωποι ακόμη και σήμερα προσφέρουν ανταλλάγματα στο θεό για να τον πείσουν να τους δώσει την υγεία τους, την προκοπή ή την πρόοδο των παιδιών τους. Τη θρησκευτική αυτή αντίληψη για τις δοσοληψίες λαϊκών ανθρώπων με τους Αγίους «επισημαίνει και ο γνωστός ανθρωπολόγος και ιστορικός John Cambell σε ένα έργο του για τους Σαρακατσάνους, συγκρίνοντας έναν ανώνυμο εκπρόσωπο μιας ελληνικής ποιμενικής κοινότητας του 1950 με τον στρατηγό Μακρυγιάννη. Και οι δυο διαπραγματεύτηκαν με τον άγιο τους μια χάρη με αντάλλαγμα κάποιο τάμα. Είναι η μοναδική αναφορά ανθρωπολόγου στα “Απομνημονεύματα” του Ρουμελιώτη αγωνιστή».¹⁷³

Αυτή η προσωπική σχέση με το θείο, οι δοσοληψίες με τους αγίους και οι συχνές θεϊκές παρεμβάσεις υπέρ του Μακρυγιάννη, είναι το βασικό θέμα διαπραγματεύσεως των “Οραμάτων και Θαυμάτων”. Στο έργο περιλαμβάνονται αναμνήσεις, όνειρα, αφηγήσεις θαυμάτων και οραματισμοί που μαρτυρούν ότι οι ψυχικές δοκιμασίες και οι απογοητεύσεις της ζωής οδήγησαν τον Μακρυγιάννη σε θρησκευτική λατρεία και έκσταση.¹⁷⁴ Επιπλέον μέσω του ονειρικού στοιχείου επικαλείται τη θεία παρέμβαση για τη σωτηρία του τόπου σε μια περίοδο βαθύτατης εκκλησιαστικής κρίσης, πολιτικών φανατισμών και ανεκπλήρωτων εθνικών οραματισμών.¹⁷⁵ Στο κείμενο η Παναγία και οι άγιοι συνομιλούν μαζί του, τον επιπλήτουν ή τον συμβουλεύουν και πάντοτε είναι πρόθυμοι να προστατεύσουν όλους τους αδύνατους και τους αδικημένους.¹⁷⁶ Επιζητώντας την εύνοια του θείου επιδιώκει πολιτική δικαίωση για τον εαυτό του, όπως φαίνεται χαρακτηριστικά και από τη φράση: «μέ' αδίκησαν καί μ' αδικούνε οί άνθρωποι· ό Θεός μ' έχει παραδικιώσει».¹⁷⁷

Από όλη τη ζωή και τη δράση του καταγράφει στα “Απομνημονεύματα” περιστατικά, βιώματα, δοκιμασίες, όπου η επίκληση στο Θεό, η παρουσία του και η βοήθειά του είναι δεδομένη. Μετά τον όρκο του στη Φιλική Εταιρεία στην Άρτα και τη μυστική πατριωτική του δράση, αποδίδει στο Θεό το γεγονός ότι δεν πρόδωσε τα μυστικά της κατήχησης και υπηρέτησε την πατρίδα με αξιοπρέπεια, παρά τα δεινά και τους κινδύνους

173. Βερέμης Θάν., «Μακρυγιάννης: μια νέα ανάγνωση», εφ. *Καθημερινή*, 6 -6- 2010 στο Cambell John, *Honour, Family and Patronage: A study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*. Oxford University Press, 1976.

174. Σταμέλος Δημ., *Μακρυγιάννης: το χρονικό μιας εποποιΐας*. 5η έκδ. “Εστία” Κολλάρου & Σία, Αθήνα χ.χ. 200.

175. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα* (Πρόλογος - Εισαγωγή Β. Σφυρόερα). Πάπυρος, Αθήνα 1996, 15.

176. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 15.

177. Μακρυγιάννης Ιωάν., “*Οράματα και Θαύματα*”, *ό.π.*, 168.

που αντιμετώπισε: «Καί ἡ ευκή τοῦ παπαῦ τοῦ εὐλογημένου καί τῆς πατρίδος μου καί θρησκείας μου, ὡς τήν σήμερον δέν μ' ἄφησε ὁ Θεός νά ντροπιασῶ. Τράβησα δεινά, πληγές καί κιντύνους, ὅμως εἶμαι καλά σάν θέλει ὁ Θεός».¹⁷⁸ Σε ἄλλο σημεῖο του ἔργου του ἐπισημαίνει ὅτι συμμετείχε ἀρχικά στον ἀγώνα ἔχοντας μαζί του ολιγάριθμους συντρόφους, ἀλλά ὁ Θεός τον ἀξίωσε νά δεχθεῖ, κάτω ἀπό τις διαταγές του καί γιὰ το συμφέρον τῆς πατρίδας, χίλιους τετρακόσιους: «Μέ δεκοχτῶ ἀνθρώπους πρωτοκινήθηκα εἰς τόν ἀγώνα· ὡς τούς χίλιους τετρακόσιους μ' ἀξίωσε ὁ Θεός ν' ἄχω εἰς τήν ὁδηγίαν μου».¹⁷⁹ Ἡ θεϊκή προστασία ἐπιβεβαιώνεται ἀπό ἀδιάψευστες προσωπικές ἐμπειρίες σε δύσκολες στιγμές του Ἀγώνα. Αφηγεῖται πῶς κατά τή σύλληψη καί φυλάκισή του στο δεσμωτήριό τῆς Ἄρτας, ὑστερα ἀπό πολλά βασανιστήρια, γλίτωσε μόνο αὐτός τήν ἀγχόνη με τή βοήθεια τοῦ Θεοῦ: «Μοῦ περνοῦνε σίδερα εἰς τά ποδάρια καί ἄλλους παιδεμούς, νά μαρτυρήσω τό μυστικόν. Ἐβδομήντα πέντε μέρες παιδεμούς. Μᾶς πᾶνε εἴκοσι ἕξι ἀνθρώπους νά μᾶς κρεμάσουνε καί ὁ Θεός γλίτωσε μόνον ἐμένα».¹⁸⁰ Κατά τή νύχτα τῆς 3ῆς Σεπτεμβρίου ὁ Μακρυγιάννης ἀποδίδει σε θεϊκή παρέμβαση τή σωτηρία του ἀπό τήν επικείμενη σύλληψη καί ἐκτέλεσή του: «Ἐρχεται ἡ τρίτη Σεπτεμβρίου, τήν νύχτα ὅπου μᾶς εἶχαν τρογυρισμένα ὅλα τά στρατέματα, καί ἐγώ χωρίς δύναμην, καί τήν αὐγή θά μ' ἔβγαϊναν εἰς τήν τζελατίνα, τότε περικαλιῶμαι εἰς τόν Θεόν καί τήν χάρη τῆς νά μᾶς προφθάσουνε, καί ὄντως ἔκαμεν νεκρανάστασιν σέ μᾶς καί μᾶς ἔσωσε».¹⁸¹ Ὅσες φορές σώζεται ἀπό κίνδυνο ἢ ἐνέδρα, ξέρεῖ ὅτι «ἡ χάρη τοῦ Θεοῦ τόν φύλαξε». Κατά τήν ἐκτέλεση του καθήκοντος δέχθηκε πολλά τραύματα στο σῶμα του καί ἀποδίδει τή θεραπεία των σωματικῶν πληγῶν στήν ἐπέμβαση τῆς θείας Χάρης.¹⁸² «Εἰς δόξα Θεοῦ σημειῶνω πρῶτα τήν μεγάλη ἐσπλαχνίαν τοῦ Θεοῦ ὅπου εἶδα ὅπου ἔκαμεν εἰς ἐμένα τόν ἁμαρτωλόν. Τά 1837 μοῦ ἄνοιξαν οἱ πληγές τοῦ σώματός μου, ὅπου εἶμαι πληγωμένος εἰς τά δεινά τῆς πατρίδος καί ἔκαμα ἀστενῆς τέσσερους μῆνες· ἔτρεχαν οἱ πληγές ἀπό τό χέρι μου καί ἀπό τ' ἄλλο μου τό σῶμα... Εἶχα ὀχτῶ γιατρούς, τέλος σώθηκα οἱ ἐλπίδες καί ἀπό μέναν καί ἀπ' οὐλους τούς γιατρούς...

178. Μακρυγιάννης Ἰωάν., «*Απομνημονεύματα*», (βιβλ. Α΄, κεφ. Α΄), ὁ.π., 21-22.

179. Μακρυγιάννης Ἰωάν., «*Απομνημονεύματα*», (Εἰσαγωγή), ὁ.π., 12· Μακρυγιάννης Ἰωάν., «*Οράματα καί Θάματα*», ὁ.π., 168.

180. Μακρυγιάννης Ἰωάν., «*Απομνημονεύματα*», (βιβλ. Α΄, κεφ. Α΄), ὁ.π., 29.

181. Μακρυγιάννης Ἰωάν., «*Οράματα καί Θάματα*», ὁ.π., 43.

182. Σχετικά με τήν ἀπόδοση τῆς θεραπείας των πληγῶν του στή θεία ἐπέμβαση καί τή διάσωσή του ἀπό τους τραυματισμούς βλ. Αθανασόπουλος Βαγγ.: «Μακρυγιάννης, Τα νυχτερινά ἀπομνημονεύματα του Στρατηγού Μακρυγιάννη: τό μυστικό ὄραμα ὡς μέρος τῆς ἱστορικής ἀλήθειας» στο *Οι μάσκες τοῦ ρεαλισμοῦ: Ἐκδοχές τοῦ νεοελληνικοῦ ἀφηγηματικοῦ λόγου*, Α΄. 3ῆ ἐκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2003, 186-195· Παπαδόπουλος Αντ., *Απόψεις τοῦ Στρατηγού Μακρυγιάννη περὶ τινων θρησκευτικῶν καί ἐκκλησιαστικῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς του*. Πουρνάρας, Θεσ/νίκη 1970, 7-8.

Τότε δοξάζω τόν Θεόν και τόν περικαλώ νά μέ αφήσει... Βαγγελίστρια, είπα, πρέσβεφε και σώσε, ότι ή ώρα ήρθε... πήγα εις τήν Σιργιανή, εις τήν Παναγίαν· και τήν ΐδια ήμέρα εκεί ζήτησα νά φάγω, και έκαμα και τά χλιά μπάνια· εκεί έκατσα ένα μήνα, κλεισαν οι πληγές πίσου, και σηκώθηκα, σάν θέλει ο Θεός και ή χάρη της, και ήρθα έδω». ¹⁸³ Σε αυτές τις περιπέτειες του σώματος μπορούμε να διακρίνουμε τάσεις μιας ασυνείδητης ροπής για δικαίωση της προσφοράς του στον Αγώνα μέσω της σωματικής δοκιμασίας. Αυτή η ροπή επεκτείνεται και στη θεραπεία με θεία επέμβαση των ασθενειών ή των πληγών από τις οποίες υποφέρουν η γυναίκα του και τα παιδιά του. ¹⁸⁴

Η πεποίθησή του ότι ο Θεός είναι συμπαραστάτης του αγωνιζόμενου έθνους, αρωγός κατά την μετεπαναστατική περίοδο και δικός του προστάτης, που του προσφέρει την εύνοιά του όταν απειλείται η ζωή του, όταν ασθενεί και όταν αναρρώνει, απαντά σε πολλά σημεία και των δύο έργων του. Όλο το μήκος του συγγραφικού του έργου το διαπερνά βαθύτατο θρησκευτικό συναίσθημα, πίστη ακλόνητη, υψηλό ορθόδοξο φρόνημα.

ix) Ο Μακρυγιάννης ως υπέρμαχος της ανεξιθρησκίας και ταυτόχρονα πολέμιος των δυτικοφερμένων αιρετικών δοξασιών

Εκείνο που μπορεί να ξαφνιάσει τον μελετητή είναι το γεγονός ότι, παρά το μεγάλο θρησκευτικό του πάθος και την προσήλωσή του στην ορθόδοξη πίστη, η ανεξιθρησκία είναι επίσης έντονη και απόλυτα συνειδητή στο Μακρυγιάννη. Είναι μια γνήσια εκδήλωση της θρησκευτικότητάς του, που φανερώνει την αντίληψή του για την ελευθερία του ανθρώπου, ώστε να μπορεί να επιλέγει τη θρησκεία και να ακολουθεί την Εκκλησία στην οποία ανήκει. Σε πολλά σημεία μάλιστα στο “Οράματα και Θάματα” παρακαλεί το Θεό να σώζει τους τίμιους ανθρώπους, σε όποια θρησκεία κι αν ανήκουν, αρκεί αυτοί να δοξολογούν το Θεό: «... νά τόν περικαλώ νύχτα και ήμέρα νά μου σώσει πρώτα τήν πατρίδα μου και τήν θρησκεία μου και γενικώς τούς τίμιους ανθρώπους τής κοινωνίας, όσοι φέρνουν δοξολογίαν εις τόν Θεόν και εις τήν βασιλείαν του, όποιας θρησκείας και άν ειναί, ο Θεός νά τούς φυλάγει όλους αυτούς και ύστερα και μέναν, τόν χερότερόν του σκλάβον...». ¹⁸⁵ Το αίτημα αυτό του Μα-

183. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Οράματα και Θάματα”, ό.π., 42-43.

184. Αθανασόπουλος Βαγγ., *Οι μάσκες του ρεαλισμού: Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, ό.π., 192-193.

185. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Οράματα και Θάματα”, ό.π., 121.

κρουγιάννη για ελευθερία στην άσκηση της θρησκευτικής λατρείας ενόχλησε τους συντηρητικούς της θρησκείας και τους παρέσυρε σε παρερμηνείες σχετικά με τις θρησκευτικές αντιλήψεις του.¹⁸⁶ «*Η θρησκεία όμως γι' αυτόν δεν είναι μια (επιβαλλόμενη) ιδεολογία, αλλά ενέργεια ελευθερίας, ελεύθερη – προσωπική επιλογή (εί' τις θέλει όπισσω μου έλθεϊν)*»¹⁸⁷

Η υποστήριξη της ανεξιθρησκίας από τον Μακρουγιάννη και η ταυτόχρονη αφοσίωσή του στις αρχές της Ορθοδοξίας συνιστά μια ιδεολογική αντίφαση. Και αυτό γιατί η ανεξιθρησκία είναι μια από τις βασικές ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, της οποίας υπέρμαχος υπήρξε ο Γάλλος διαφωτιστής Βολταίρος.¹⁸⁸ Μας προξενεί εντύπωση πως ο Μακρουγιάννης, που επικρίνει τα φώτα της Δύσης και αντιμετωπίζει με επιφύλαξη και αμφισβήτηση τους δυτικοφερομένους, διακηρύττει εκ παραλλήλου την ανεξιθρησκία. Αν κανείς μελετήσει βαθύτερα τους ιδεολογικούς και θεολογικούς στοχασμούς του, θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι δέχεται την ανεξιθρησκία, επειδή σέβεται την πίστη του άλλου. Θεμελιώνει την ανεξιθρησκία στη βαθιά πίστη του στις αρχές της Ορθοδοξίας. Επομένως στο όνομα της Ορθοδοξίας υπεραμύνεται της ανεξιθρησκίας.¹⁸⁹

Ενώ όμως είναι υπέρμαχος της θρησκευτικής ελευθερίας, την ίδια ώρα αντιμάχεται με πάθος τις αιρέσεις και τις προσπάθειες των Δυτικών για νόθευση, διαστρέβλωση ή παραχάραξη της ορθόδοξης παράδοσης του Γένους. Απευθυνόμενος στο βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο Φίλιππο, που υπονομεύει με τις ενέργειές του την Ορθοδοξία και επιδιώκει τη διάδοση του καθολικισμού στην Ελλάδα, υπογραμμίζει χαρακτηριστικά: «*Οί θρησκείες είναι έργα ενός ανώτερου βασιλέα, του Θεού. Θέλει αυτός ν' άκούγη δοξολογίαν ξεχωριστή από τήν δική σου. Θέλει κάθε έθνος κατά τήν θρησκείαν του νά τόν σέβεται, νά τόν λατρεύη καί νά τόν δοξάζη*».¹⁹⁰ «*Η Ορθοδοξία του Μακρουγιάννη δεν είναι ιδεολογική, δεν ζητάει να αξιολογηθεί σε σύγκριση με άλλες πίστεις, είναι ο τρόπος του δικού μας έθνους “νά δοξάζη τόν Θεόν όρθοδόξως καί άνατολικώς”*»

186. Μεταλληνός Γεώργ., «Ο ενιαίος Μακρουγιάννης, ο Μακρουγιάννης του Γένους», εφ. *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, αρ. φ. 259, 1 -9-1987.

187. Μεταλληνός Γεώργ., *ό.π.*

188. Λαμπράκης Χ. Δ., «Βολταίρος: Εισήγηση και εκλογή κειμένων από τον Χ. Δ. Λαμπράκη: Ο 18ος αιώνας και οι “απελευθερωτικές τάσεις”» (μτφ. Δ. Θοιβιδοπούλου), *Εποχές*, 8, 1963, 102 βλ. σχετικά: «τι είναι η ανεξιθρησκία; Είναι το ίδιο του ανθρώπου... Αν υπήρχε τρόπος να λογιστεί κανείς με συνέπεια πάνω στη θρησκεία... θα αντιλαμβανόταν πως όλοι μας έχουμε χρέος να ανεχόμαστε ο ένας τις γνώμες του άλλου, γιατί είμαστε όλοι αδύναμοι, ασυνεπείς, ευμετάβολοι, εκτεθειμένοι σε κάθε λογής πλάνες...».

189. Σχετικά με τις απόψεις του Μακρουγιάννη περί ανεξιθρησκίας βλ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά Τερ., *Ο Στρατηγός Μακρουγιάννης όπως φιλοσόφησε πάνω στον αγώνα του '21*. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσ/νίκη 1987, 20-21.

190. Μακρουγιάννης Ιωάν., «*Απομνημονεύματα*», (βιβλ. Δ', κεφ. Γ'), *ό.π.*, 503.

και καθώς της Ευρώπης οι υπήκοοι Τόν δοξάζουν δυτικώς». ¹⁹¹ Για τον Μακρουγιάννη η θρησκεία ενός λαού δεν είναι ένα ζήτημα που ρυθμίζεται από την πολιτική και τις προπαγάνδες, αλλά είναι πρωταρχικό συστατικό της συνείδησης του Γένους, συνδεδεμένο με τη συλλογική του υπόσταση. ¹⁹² Πιστεύει πως κάθε λαός πρέπει να λατρεύει τον Θεό σύμφωνα με τη θρησκεία της εθνικής του παράδοσης· κάθε απόκλιση από την προγονική θρησκευτική κληρονομιά συνιστά υποδούλωση του φρονήματος του λαού και παραβίαση της βούλησης του Θεού.

Με αυτό το σκεπτικό επικρίνει τη γαλλική θρησκευτική προπαγάνδα στην Ελλάδα, κατευθυνόμενη από το Λουδοβίκο - Φίλιππο: «Μεγάλε βασιλέα, δέν είναι δική σου δουλειά αὐτήνη, ν' ἀλλάξης τήν θρησκείαν ἑνός ξεψυχισμένου καί μικρούτζικου ἔθνους... Ὅχι νά κάθῃσαι ἐσύ, ἕνας μέγας βασιλέας, καί νά καταγένεσαι ν' ἀλαξοπιστήσης μίαν χούφτα ἀνθρώπους, ὅπου ἦταν τόσους αἰῶνες χαμένοι καί σβησμένοι ἀπό τήν κοινωνίαν. Ἐκεῖνος ὅπου τούς κυρίεψε τούς ἔκαιγε εἰς τούς φούρνους, τούς ἔκοβε γλῶσσες, τόν παλούκωνε ν' ἀλλάξουν τήν θρησκείαν τους καί δέν μποροῦσε νά κάμη τίποτας. Τώρα ὁ Θεός, ὁ δίκιος καί παντοδύναμος, ὅπου ὀρίζει κι' ἐσένα, ἀνάστησε αὐτήνη τό μικρό ἔθνος καί θέλει νά δοξάζεται ἀπ' αὐτό τό μικρό ὀρθόδοξο ἔθνος ὀρθοδόξως κι' ἀνατολικῶς, καθώς οἱ ἔδικοί σου ὑπήκοοι τόν δοξάζουν δυτικῶς. Κι' ἐσύ ὁ μέγας χριστιανός δυτικός βασιλέας, ὁ ἐπίτροπος τοῦ Θεοῦ εἰς τόν λαόν σου, πρέπει νά προσέχης ν᾿ ἄχη αὐτός ὁ λαός ἀρετή καί ἠθική καί νά τόν παρακινήσῃ νά δοξάζῃ τόν Θεόν κατὰ τήν θρησκείαν του, κι' ἐσέ- ναν καί τήν πατρίδα του νά σᾶς σέβεται». ¹⁹³

Κατά τήν μετεπαναστατική περίοδο, ὅταν ἡ πολιτική ἐπιρροή των ξένων δυνάμεων στην Ελλάδα εἶχε ἀυξηθεῖ, οἱ πολιτικές δυνάμεις του τόπου προωθοῦσαν τις θελήσεις των Ευρωπαίων. Ἐπί πρωθυπουργίας Κωλέτη, ἀπό το 1844 καί μετὰ, ἡ ἐπιρροή της γαλλικῆς πολιτικῆς στα ἐλληνικά πράγματα ἦταν μέγλη. Ὁ Μακρουγιάννης καταγγέλλει καί καταδικάζει τήν ἴδρυση γαλλικῶν σχολείων, καθολικῶν μοναστηριῶν, τήν κατήχηση καί τόν προσηλυτισμό κάποιων πατριωτῶν ἀπό τους πολιτικά προσκεῖμενους στον Κωλέτη, γιατί θεωρεῖ ὅτι ὅλα αὐτά ἀποτελοῦν σημαντικές ἀπειλές κατὰ τῆς ὀρθόδοξης θρησκείας. ¹⁹⁴ Στρέφεται καί κατὰ του Γάλλου πρεσβευτῆ στην Αθήνα Piscatory που με συνεργό τόν Κωλέτη κατηχοῦσαν ὀρθόδοξους χριστιανούς για να τους ἐπιβάλουν το δυ-

191. Γιανναράς Χρ., «Ὁ λαός του Θεοῦ» στον Μακρουγιάννη», ὄ.π., 183.

192. Γιανναράς Χρ., ὄ.π., 183.

193. Μακρουγιάννης Ἰωάν., «Ἀπομνημονεύματα», (βιβλ. Δ', κεφ. Γ'), ὄ.π., 503-504.

194. Μαστροδημήτρης Παν., «Ὁ χαρακτήρας των «Ἀπομνημονευμάτων» του Μακρουγιάννη» στο *Νεοελληνικά: Μελέτες καί ἀρθρα*, Β'. Γνώση, Αθήνα 1984, 27.

τικό δόγμα. Θα εξοργιστεί μάλιστα εναντίον των πολιτικών όταν θα πληροφορηθεί: «...θέλαν νά βάλουν σέ 'νέργειαν τήν θρησκείαν τῶν δυτικῶν, τοῦ πάπα, καί ἀρχίσανε ἐδῶ νά κάμουν σκολειά καί κατηχοῦσαν καί τούς ἀνθρώπους καί τούς ὄρκιζαν στενά, καί ἔφκιασαν μοναστήρι εἰς τήν Τῆνο καί ἐκκλησίες...». ¹⁹⁵ Καταγγέλλει συγκεκριμένα τις ενέργειες του Κωλέτη, τον οποίον θεωρεί ὄργανο της γαλλικής προπαγάνδας: «...ὁ Κωλέτης φκιάνει φραγκομονάστηρα καί ἐκκλησίες αὐτεινῶν καί σκολειά, νά μᾶς κυβερνήσει ὡς παπιστάνος καί ὄχι ὡς ὀρθόδοξος χριστιανός...». ¹⁹⁶ Και σε ἄλλο σημείο κατηγορεῖ μαζί με τον Κωλέτη και τον Μαυροκορδάτο: «...καί τότε θά ἰδεῖς καί τόν Κωλέτη καί Μαυροκορδάτο καί ὀπαδούς τους ὄλους, ὀπού θέλουν νά καταγίνονται νά κάμουν τήν θρησκεία τους δυτικῶς καί νά τήν παραδώσουν σ' ἄλλη φυλή τήν θρησκεία τους καί τήν πατρίδα τους...». ¹⁹⁷ Ὄταν πληροφορηθεῖ ὅτι «ἡ κατήχηση τῶν ξένων ἀναντίον τῆς θρησκείας μας προοδεύει» θα απευθυνθεῖ στον Κωλέτη με μίσος εναντίον του: «Γνωρίζομεν τίς ἐνέργειες τίς μυστικές τῶν ξένων ὀπού ἐργάζονται διά τήν θρησκεία μας - θρησκείαν δέν ἀλλάζομεν ἐμεῖς, οὔτε τήν πουλοῦμεν!». ¹⁹⁸

Ο Μακρυγιάννης ασκεί σκληρή πολεμική εναντίον των Δυτικών και των Ελλήνων δυτικοφερομένων ή «φραγκοφορεμένων», ὀπως τους αποκαλεῖ, διότι πιστεύει ὅτι μέσω αυτῶν βρίσκει πρόσφορο ἔδαφος η προπαγάνδα των Καθολικῶν και των Προτεσταντῶν στην Ελλάδα με αποκλειστικό στόχο τη θρησκεία. ¹⁹⁹ Ἰδιαίτερα τον ἐνόχλησε η προσηλυτιστική δράση ξένων περιηγητῶν και προτεσταντῶν ιεραποστόλων που μετά την ἀπελευθέρωση εἶχαν κατακλύσει την Ελλάδα.

Το Μάρτιο του 1843 ἦρθε στην Αθήνα ο Γάλλος μαρκήσιος Raoul Malherbe ἐπιφορισμένος με θρησκευτική ἀποστολή και με στόχο να αναμειχθεῖ στο θρησκευτικό θέμα και να ασκήσει προπαγάνδα υπέρ του παπισμοῦ. Σύμφωνα με μαρτυρίες της ἐποχῆς ἐπιθυμοῦσε, κατά την ἐπαφή του με σπουδαίες προσωπικότητες, να τους πείσει να

195. Μακρυγιάννης Ιωάν., «Ὁράματα και Θάματα», ὀ.π., 65.

196. Μακρυγιάννης Ιωάν., ὀ.π., 110.

197. Μακρυγιάννης Ιωάν., ὀ.π., 112.

198. Μακρυγιάννης Ιωάν., «Ἀπομνημονεύματα», (βιβλ. Δ´, κεφ. Γ´), ὀ.π., 504-505.

199. Σχετικά με τη δυτική θρησκευτική προπαγάνδα στην Ελλάδα και την ἀντίδραση του Μακρυγιάννη σε αὐτήν βλ. Μαστροδημήτρης Παν., «Ὁ χαρακτήρας των “Ἀπομνημονευμάτων” του Μακρυγιάννη» στο *Νεοελληνικά: Μελέτες και ἄρθρα*, ὀ.π., 27-28. Σιμόπουλος Κυρ., *Ἰδεολογία και ἀξιοπιστία του Μακρυγιάννη*. 2η ἐκδ. Στάχυ, Αθήνα 2000, 89-90. Βαλαῆς Διον., *Ἡ θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το ἔργο του Γιάννη Μακρυγιάννη*. Τέριος, Κατερίνη 1994, 155-161. Σαρδελῆς Κώστ., *Ἡ προσευχή του Μακρυγιάννη*. Ἀρμός, Αθήνα 1998, 60.

απομακρυνθούν από την επιρροή της ορθόδοξης Ρωσίας και να τεθούν υπό την πνευματική κυριαρχία του Πάπα της Ρώμης.²⁰⁰ Σε επικοινωνία μαζί του ο Μακρυγιάννης διέκρινε τις προπαγανδιστικές του τάσεις και τον συμβούλεψε να σταματήσει την κατήχηση, γιατί οι Έλληνες δεν ήταν διατεθειμένοι να απαρηθούν τη θρησκεία τους που τη διατήρησαν με τόσα βάσανα κατά την τουρκοκρατία: «— Μοῦ λέγει, ἕνα θά σᾶς βλάβη ἔσᾶς, τό κεφάλαιον τῆς θρησκείας, ὅπου εἶναι αὐτήνη ἡ ἰδέα σ' ἔσᾶς πολύ τυπωμένη. — Διά τοῦτο εἶπα κι' ἐγώ ὅτι εὐκαριστοῦμεν τούς ξένους προστάτες μας, ὅτι εἶδαμεν τήν διάθεσίν τους εἰς αὐτό τό κεφάλαιον· ὅτι δέν τούς δίνομεν χέρι οἱ Ἕλληνες, ὅτι δέν κάνομεν τήν ὄρεξή τους, καί μᾶς κατατρέχουν καί αὐτῆνοι καί οἱ ἐδικοί μας ὅπου μᾶς κυβερνοῦν τοιούτως κατά τίς συμβουλές τῶν πρέσβων...» και επιπλέον: «Καί πράμα τζιβαϊρικόν πολυτίμητο, ὅπου τό βαστήξαμεν εἰς τήν τυραγνία τοῦ Τούρκου, δέν τό δίνομεν τώρα, οὔτε τό καταφρονοῦμεν οἱ Ἕλληνες. Ἡ εὐγένειά σου ἀπαρατιέται ἀπό τήν θρησκείαν σου;»²⁰¹ Ο Μακρυγιάννης του απηύθυνε όχι μόνο συμβουλές αλλά και απειλές στην περίπτωση που δεν θα διέκοπτε τη θρησκευτική κατήχηση: «Τοῦ εἶπα καί πάλε νά μήν ματαιεπῆ σέ κανέναν περί θρησκείας. Αὐτός ἦρθε ὡς κατηχητής. Πῆγε εἰς τίς ἐπαρχίες κι' ἄρχισε πάλε τήν κατήχησίν του καί τόν ἔβαλαν εἰς τίς φημερίδες».²⁰² «Κι' ἄν δέν σωφρονίζεταν καί ξαναμιλοῦσε διά θρησκεία, θᾶμεναν τά κόκαλά του εἰς τήν Ἑλλάδα καί τότε θᾶλε-γαν θερία τούς Ἕλληνες — διατί δέν θέλουν ν' ἀλλάξουν τήν θρησκείαν τους».²⁰³

Ο Μακρυγιάννης δεν εκτιμά διόλου τους διανοούμενους, τους δυτικοσπουδασμένους και δε διστάζει να μιλήσει με περιφρονητικά λόγια ακόμη και για ιερωμένους ή ασυνείδητους δεσποτάδες, όταν αυτοί με το κήρυγμά τους θίγουν το θρησκευτικό συναίσθημα του λαού ή υπονομεύουν το κύρος της Ορθοδοξίας. Αντιστέκεται πάντοτε σθεναρά, όταν ξένοι πρέσβεις, ιερωμένοι και ιεραπόστολοι επιχειρούν να διαβρώσουν την πίστη του Γένους. Επιχειρεί να παρεμποδίσει με κάθε μέσο την αλλοτριωτική επίδραση που επιδιώκουν να ασκήσουν οι ετερόδοξοι της Δύσης στο θρησκευτικό συναίσθημα

200. Σχετικά με την αποστολή και τη δράση του Γάλλου περιηγητή Malherbe βλ. Παπαδόπουλος Αντ., *Απόψεις του Στρατηγού Μακρυγιάννη περί τινων θρησκευτικών και εκκλησιαστικών προβλημάτων της εποχής του*. Πουρνάρας, Θεσ/νίκη 1970, 28-29· Μαστροδημήτρης Παν., «Ο χαρακτήρας των "Απομνημονευμάτων" του Μακρυγιάννη» στο *Νεοελληνικά: Μελέτες και άρθρα*, ό.π., 28· Βαλαής Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη*, ό.π., 151-153· Κυριακόπουλος Κώστ., «Μακρυγιάννης-Σύμβολο του Γένους» στο *Μελετήματα*. Ακταίος, Αθήνα 1976, 65.

201. Μακρυγιάννης Ιωάν., «Απομνημονεύματα», (βιβλ. Γ', κεφ. ΣΤ'), ό.π., 432.

202. Η εφημερίδα «Αιών» προσέδωσε θρησκευτικό χαρακτήρα στην αποστολή του Malherbe, εκτοξεύοντας πυρά εναντίον του για την προσηλυτιστική του δράση και τα μέσα με τα οποία μεθόδευσε την κατήχηση βλ. σχετικά εφ. «Αιών», 2 -6-1843. Απεναντίας η εφημερίδα «Αθηνά» τον υπερασπίστηκε βλ. σχετικά εφ. «Αθηνά», 12 -6- 1843.

203. Μακρυγιάννης Ιωάν., «Απομνημονεύματα», ό.π., 432.

των Ελλήνων. Ο Ν. Γιανναδάκης παρατηρεί ότι ο Μακρυγιάννης «όντας ψυχή τε και σώματι μέσα στην ορθόδοξη πίστη και παράδοση, βλέπει με διαφορετική ματιά αυτά που τεκταίνονται γύρω του όχι μόνο από τους Βαναρούς αλλά και από τους σπουδασμένους στην Εσπερία δικούς μας»²⁰⁴ φοβούμενος τις διαβρωτικές επιδράσεις του Διαφωτισμού πάνω στην Ορθοδοξία.

Ο πρώτος που θα δεχθεί τα πυρά του Μακρυγιάννη από τους δυτικόφρονες θα είναι ο Θ. Καΐρης, τον οποίον θεωρεί όργανο της πολιτιστικής και θρησκευτικής εξάρτησης από τη Δύση. Ο Μακρυγιάννης είχε πληροφορηθεί ότι ο Καΐρης μετέδιδε αντιχριστιανικές θέσεις στους μαθητές του και περιφρονούσε το ορθόδοξο δόγμα. Η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας τον είχε καθαιρέσει τον Οκτώβριο του 1839, γιατί αρνούσαν βασικά δόγματα της χριστιανικής θρησκείας, ενώ ο ίδιος ισχυριζόταν ότι η διδασκαλία του περιοριζόταν μόνο στη φιλοσοφία. Ουσιαστικά δεχόταν την παντοδυναμία του Θεού, θεωρούσε τον Χριστό άνθρωπο και φρονούσε ότι τα θαύματα και η Ανάστασή του ήταν μυθόπλαστα.²⁰⁵ Ο Μακρυγιάννης ήταν ένας από αυτούς που πίστευαν ότι η «Θεοσέβεια» και οι αντιχριστιανικές δοξασίες του Καΐρη είχαν βλαβερές και επιζήμιες επιδράσεις στο ήθος και το θρησκευτικό φρόνημα των νέων: «Άφοϋ ὁ φιλόσοφος, ὀρθόδοξος χριστιανός μέ τόν τύπο καί φόρεμα τοῦ Χριστοῦ, καλόγερος Καγίρης, ἀπατεώνας τῆς θέλησης τοῦ Θεοῦ καί τῆς βασιλείας του, ἀπατεώνας τῶν ὁμογενῶν του, ἀπατεώνας εἰς τούς γονέους τῶν ὁμογενῶν του, ὅπου τούς ἀπάτησε ὄλους καί πῆρε τά παιδιά τους νά τά φωτίσει γράμματα τῆς θεολογίας, τῆς θρησκείας τους».²⁰⁶ Σε συζητήσεις θεολογικού τύπου με άλλα πρόσωπα ο Μακρυγιάν-

204. Κοπιδάκης Μ. Ζ., «Τα κείμενα του Μακρυγιάννη και ένας πνευματικός τρόπος συναναστροφής με αυτά» στο Κοπιδάκης Μ. Ζ. (επιμ.) *Κείμενα Νίκου Χ. Γιανναδάκη*. Δήμος Ηρακλείου: Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειον Κρήτης 2003, 220.

205. Περί των φιλοσοφικών και θρησκευτικών δοξασιών του Θεόφιλου Καΐρη, αλλά και τη στάση του Μακρυγιάννη απέναντί του βλ. σχετικά: Παπαδόπουλος Χρ., *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Α΄. Αθήνα 1920, 222· Παπαδόπουλος Αντ., *Απόψεις του Στρατηγού Μακρυγιάννη περί τινων θρησκευτικών και εκκλησιαστικών προβλημάτων της εποχής του*, ὄ.π., 21-23· Φωτίου Στ., «Στρατηγός Μακρυγιάννης: μαρτυρία Ορθοδοξίας» στο: «Πράγματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη», *Τετράδια "Ευθύνης"*, 30, 1990, 179· Κατσούρος Αντ., «Αι φιλοσοφικά και θρησκευτικά δοξασίαι του Θεοφ. Καΐρη», *Παιδεία και Ζωή*, 7, 67, 1958, 131-137· Μαστροδημήτρης Παν., «Ο χαρακτήρας των "Απομνημονευμάτων" του Μακρυγιάννη» στο *Νεοελληνικά: Μελέτες και άρθρα*, ὄ.π., 28· Μεταλληνός Γεώργ., «Ο ενιαίος Μακρυγιάννης, ο Μακρυγιάννης του Γένους», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, αρ. φ. 259, 1-9-1987· Βαλαής Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη*, ὄ.π., 167-182· Λορεντζάτος Ζήσ., *Το τετράδιο του Μακρυγιάννη*. Δόμος, Αθήνα 1984, 86-87· Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ὄ.π., 90· Τριανταφυλλόπουλος Ν., «Ένας αλαφροϊσκιωτος καλός ανάμεσα στους κυρίους της "Αναγέννησης"», *Διαβάζω*, 101, 1984, 37.

206. Μακρυγιάννης Ιωάν., «Οράματα και Θάματα», ὄ.π., 178.

νης δε διατάζει να καταγγείλει τις αιρετικές θέσεις του Καΐρη και να τον χαρακτηρίσει αθεϊζοντα: «Φέραμεν τόν λόγον διά τόν Καΐρη ὅτι ἀθέϊσε (καί τοιοῦτος εἶναι ὡς τήν σήμερον). Ἐγώ μιλοῦσα ἀπελπισμένα πῶς ἕνας σοφός, γερωμένος ἄνθρωπος εἶπε αὐτό· καί πικραινόμενον εἰς αὐτό πολύ. Εἰς τήν φιλονικία βλέπω τόν φίλον νά μοῦ ἔπερασπίζεται τόν Καΐρη καί νά εἶναι μέ τό φρόνημά του. Μοῦ λέγει· “Ὅλα μπόσικα· καί πῶς ὁ Θεός θά πήγαινε σέ μίαν γυναίκα καί νά μείνη ἔννια μῆνες εἰς τήν κοιλία της;” Ἦταν κι ἄλλοι πολλοί ὅπου μᾶς ἄκουγαν. Τοῦ λέγω· “Τοῦτα τοῦ Θεοῦ τά ποιήματα καί τήν τάξη τήν βλέπεις· εἶναι διά νά θαμάνεται ὁ καθείς; — Μοῦ λέγει, νάι. — Μπρός σ’ αὐτά εἶναι τό μικρότερον αὐτό, ὅπου σκοτώνεις τό νοῦ σου, διά νά πιστέψης ἐσύ ὁ μωρός ἄνθρωπος. Θέλησε ὁ Θεός νά γένη διά νά δοξάζωμεν οἱ ἄνθρωποι τά μεγάλα του κατορθώματα καί τήν παντοδυναμία του· καί διά νά γένη αὐτό «εἶπε» κι ἔγινε, λόγον εἶπε κι ὄχι ἀνθρώπινον ἔργον. Τέτοια μυαλά, τοῦ εἶπα, σάν τά δικά σου ἔχει κι ὁ Καΐρης...”».²⁰⁷ Ὅταν πολλοί χειροκροτοῦν τόν Καΐρη ὡς φωτιστή της πατρίδας, λόγιον, σοφόν καί διαπρεπή διδάσκαλον τοῦ Γένους,²⁰⁸ ὁ Μακρυγιάννης χαρακτηρίζει τό ἔργο του ἀνοῦσιον καί ἀτελέσφορον: «... καί θέλει νά γένη ἀρχίθρησκος μέ κούφια καρύδια καί μέ ἀσκία γιομάτα ἀγέρα· δίνει ὅσους τόν ἀκοῦνε, καί μέ αὐτά αὐτός δοξάζεται, καί ὅσοι τόν ἀκοῦνε χορταίνουσι ἀπό αὐτά τά κούφια καρύδια καί πιωμένοι ἀπό τ’ ἀσκία τοῦ ἀγέρος...».²⁰⁹

Με τόν ἴδιον τρόπο ἀλλά μέ λιγότερη οξύτητα ἀντιμετωπίζει καί τόν Ἀμερικανόν ἱεραπόστολον Κίνη (King) που εἶχε σταλεῖ ἐν τῇ Ἑλλάδι γιά νά προπαγανδίσει τίς ἀντιλήψεις τοῦ προτεσταντισμοῦ. Τόν Αὐγούστου τοῦ 1845 ἡ Ἱερά Σύνοδος καταδίκασε τήν διδασκαλία του ὡς αιρετική, τό 1846 καταδικάστηκε γιά προσηλυτισμό τῶν Ὀρθόδοξων ἐν τῷ προτεσταντισμῷ, ἀπελάθηκε προσωρινά ἀπό τήν Ἑλλάδα γιά νά ἐπανέλθει ἀργότερα μέ ἐνέργειες τοῦ Κωλέτη.²¹⁰ Ἡ προπαγανδιστική δράση του προκαλεῖ τήν οργή

207. Μακρυγιάννης Ἰωάν., “Ἀπομνημονεύματα”, (βιβλ. Γ΄, κεφ. ΣΤ΄), ὁ.π., 437.

208. Καραντώνης Ἀνδρ., “Τό πνεῦμα καί τό δράμα τοῦ Θεοφίλου Καΐρη”, *Νέα Ἐστία*, 54, 1953, 1108-1111. Στό ἀρθρον αὐτό ὁ Θεόφιλος Καΐρης χαρακτηρίζεται ὡς ἐξέχουσα πνευματική προσωπικότητα, ὡς διαπρεπής ἐπιστήμονας καί στοχαστής, ὡς ἕνας ἐξοχος Διδάσκαλος τοῦ Γένους καί ἀληθινός φιλόσοφος.

209. Μακρυγιάννης Ἰωάν., “Ὁράματα καί Θάματα”, ὁ.π., 178.

210. Σχετικά μέ τόν Ἀμερικανόν ἱεραπόστολον Κίνη καί τήν δράση του βλ. Βαλαΐς Διον., *Ἡ θρησκευτική διάσταση ἐν τῇ ζωῇ καί τό ἔργο τοῦ Γιάννη Μακρυγιάννη*, ὁ.π., 162-167· Κινγ Ἰωνάς, *Ὁμιλίες ἐκφωνηθεῖσαι κατά διαφόρους καιρούς, Α΄ - Β΄*. Ἀθήνα 1859· Φωτίου Στ., «Στρατηγός Μακρυγιάννης: μαρτυρία Ὀρθοδοξίας» στο: “Πράματα καί Ὁράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη”, *Τετράδια “Εὐθύνης”*, ὁ.π., 179· Κιτρομυλίδης Πασχ., «Ἡ πολιτική στάση τοῦ Μακρυγιάννη: ἡ σημασία τῆς μαρτυρίας τοῦ ἔργου “Ὁράματα καί Θάματα”», *Διαβάζω*, 101, 1984, 47· Σαρδελής Κώστ., *Ἡ προσευχή τοῦ Μακρυγιάννη*, ὁ.π., 28-29.

και την ειρωνεία του Μακρουγιάννη «Άδελφοί αναγνώστες, άφοϋ είδα και άκουσα αυτά του σοφου παπα Άμερικάνου Κίνη, και την μεγάλη του τρέλιαν να κάθεται σ' ένα έθνος χριστιανικών όρθόδοξον και να του κακολογει την θρησκείαν του την πατρογονική, τό δικαστήριο δικαίως καταδίκασε αυτόν...». ²¹¹ Και σε άλλο σημείο η ειρωνεία του γίνεται οξύτερη: «Ήρθε και πρό χρόνων πολλών και ό σοφός Άμερικάνος Κίνης, φιλόανθρωπος, πολύ και αυτός, διά τούς Έλληνες όρθόδοξω Χριστιανών, να τούς μερέψει, όπου 'ναι άγριάνθρωποι όλοι αύτεϊνοι...». ²¹²

Ο Μακρουγιάννης, αντιτιθέμενος σε κάθε ξενοκίνητη προπαγανδιστική κίνηση και δράση που είχε ως στόχο τη θρησκεία, αντιμάχεται και τη Φιλορθόδοξη Εταιρεία που κατευθυνόταν από τη ρωσική πολιτική και είχε ως σκοπό της την ανακήρυξη του αυτοκέφαλου της Εκκλησίας της Ελλάδας και την ένωση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η δράση της αποκαλύφθηκε το Δεκέμβριο του 1839 με κύριο εκπρόσωπο τον πρεσβευτή της Ρωσίας στην Αθήνα Γαβριήλ Κατακάζη. ²¹³ Παρά το γεγονός ότι ο Μακρουγιάννης επεδίωκε την αναγνώριση του αυτοκέφαλου της Εκκλησίας της Ελλάδας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, δε δεχόταν τις ενέργειες της Φιλορθόδοξης Εταιρείας, γιατί πίστευε ότι οι πρωτεργάτες της στερούνταν αρετής και ενεργούσαν, με ξένες εντολές, για προσωπικό τους όφελος και όχι για το συμφέρον της θρησκείας και γι' αυτό το λόγο τους αποκαλούσε «ασυνειδήτους». ²¹⁴ «Και τότε από αυτά κι' άπ' άλλους από μέσα τό κράτος κι' άπ' όξω την Τουρκία έμαθεύτη ή Φιλορθόδοξη Έταιρεία πόσο προβοδεύει και τί άρετή έχει. Οί ασυνείθητοι διά να κάμη ό καθείς τούς σκοπούς του άλλος βγάνει την θρησκεία όμπρός, άλλος την πατρίδα - κι' όσο θέλουν και σέβονται οί τοιοῦτοι αυτά τά γερά, τόσο καλό νάχουν». ²¹⁵ Επειδή μάλιστα τα σχέδια της Εταιρείας προέβλεπαν κίνημα κατά του βασιλιά, πράγμα που δεν το επιθυμούσε ο Μακρουγιάννης, μετά την αποκάλυψη της δράσης της την χαρακτήρισε «όλέθρια διά την πατρίδα και Βασιλέα».

χ) Οι αγώνες του Μακρουγιάννη για την αντιμετώπιση θρησκευτικών και εκκλησιαστικών ζητημάτων της εποχής του.

Ο Μακρουγιάννης πολλές φορές πήρε θέση ή αγωνίστηκε για την αντιμετώπιση και

211. Μακρουγιάννης Ιωάν., “Οράματα και Θάματα”, ό.π., 190.

212. Μακρουγιάννης Ιωάν., ό.π., 185.

213. Περί της οργάνωσης και δράσης της φιλορθόδοξου Εταιρείας βλ. Παπαδόπουλος Αντ., *Απόψεις του Στρατηγού Μακρουγιάννη περί τινων θρησκευτικών και εκκλησιαστικών προβλημάτων*, ό.π., 24-28· Βαλαής Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Γιάννη Μακρουγιάννη*, ό.π., 257-264· *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, ΙΓ΄. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, 78.

214. Παπαδόπουλος Αντ., ό.π., 26.

215. Μακρουγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Γ΄, κεφ. Ε΄), ό.π., 415-416.

επίλυση θρησκευτικών και εκκλησιαστικών ζητημάτων της εποχής του. Οι αγώνες του αποσκοπούσαν στην προάσπιση της ορθόδοξης εκκλησίας στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος.

Αντιτάχθηκε απέναντι στις μοναστηριακές μεταρρυθμίσεις της Αντιβασιλείας, οι οποίες προέβλεπαν τη φορολόγηση των εύρωστων μοναστηριών και τη διάλυση και κατάργηση κάποιων άλλων εγκαταλελειμμένων. Με διάταγμα που εκδόθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 1833, μετά από πρόταση του Γραμματέα εκκλησιαστικών και παιδείας και μετά από ταυτόχρονη απόφαση της Ιεράς Συνόδου, αποφασίστηκε η υποχρεωτική διάλυση των μοναστηριών με μικρό ή ανύπαρκτο αριθμό μοναχών.²¹⁶ Μετά από έλεγχο που διεξήγαγε ο Μάουερ διαπιστώθηκε ότι πολλά μοναστήρια δεν κατοικούνταν, ενώ τα κτήματά τους ήταν ανεκμετάλλευτα.

Η διάλυση των μοναστηριών είχε συγκινήσει την κοινή γνώμη και περισσότερο τους λαϊκούς θρησκευόμενους ανθρώπους που ένοιωθαν ότι η θρησκεία παραγκωνίζεται, οι θησαυροί των μοναστηριών λεηλατούνται, διασύρονται οι μοναχοί. Ο Μακρυγιάννης, ως βαθιά θρησκευόμενος άνθρωπος, αντιδρά και διαμαρτύρεται έντονα γνωρίζοντας την ανυπολόγιστη προσφορά των μοναστηριών στον Ιερό Αγώνα και την ύψιστη πνευματική αποστολή τους και αναγνωρίζοντας τη σημασία των μοναχών για τη ζωή του Γένους.²¹⁷ Την αντίδρασή του για τη διάλυση των μοναστηριών διατυπώνει στα “Απομνημονεύματα” εξαιρώντας και τη διαφορά τους από τους Καπουτζίνους της Ευρώπης: «Άφάνισαν ὄλως διόλου τά μοναστήρια καί οἱ καημένοι οἱ καλόγεροι, ὅπου ἀφανίστηκαν εἰς τόν ἀγώνα, πεθαίνουν τῆς πείνας μέσα στούς δρόμους, ὅπου αὐτά τά μοναστήρια ἦταν τά πρῶτα προπύργια τῆς ἀπανάστασής μας. Ὅτι ἐκεῖ ἦταν καί οἱ τζεμπιχανέδες μας κι ὄλα τ' ἀναγκαῖα τοῦ πολέμου· ὅτ' ἦταν παράμερον καί μυστήριον ἀπό τούς Τούρκους. Καί θυσιάσαν οἱ καημένοι οἱ καλογέροι· καί σκοτώθηκαν οἱ περισσότεροι εἰς τόν ἀγώνα. Καί οἱ Μπαυαρέζοι παντύχαιναν ὅτ' εἶναι

216. Σχετικά με τη διάλυση των μοναστηριών και την αντίδραση της κοινής γνώμης απέναντι σε αυτό βλ. Ασπρέας Γ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1921*, Α΄. Αθήνα 1922, 138· Mauer G., *Das griechische Volk in öffentlicher, Kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung*, Β΄. Heidelberg 1835, 180· Dakin D. *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923* (μτφ. Α. Ξανθόπουλος). 5η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005, 112· Παπαδόπουλος Αντ., *Απόψεις του Στρατηγού Μακρυγιάννη περί τινων θρησκευτικών και εκκλησιαστικών προβλημάτων*, ὁ.π., 17-20· Βαλαΐς Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη*, ὁ.π., 117-132· Φωτίου Στ., «Στρατηγός Μακρυγιάννης: μαρτυρία ορθοδοξίας» στο: “Πράγματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη”, *Τετράδια “Ευθύνης”*, ὁ.π., 179· Πεντζοπούλου-Βαλαλά Τερ., *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης όπως φιλοσόφησε πάνω στον Αγώνα του '21*, ὁ.π., 28· Σαββίδης Γ., “Η προσευχή του Μακρυγιάννη”, *Διαβάζω*, ὁ.π., 61· Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης* (μτφ. Αλ. Γεωργούλη), Β΄. Τολίδης, Αθήνα 1971, 301· Σαρδελής Κώστ., *Η προσευχή του Μακρυγιάννη*, ὁ.π., 56, 127· Πιπινέλης Τ., *Η μοναρχία εν Ελλάδι, 1833-1843*. Αθήνα 1932, 62-87.

217. Σαρδελής Κώστ., ὁ.π., 56.

οί Καπουτζίνοι τῆς Εὐρώπης, δέν ἤξεραν ὅτ' εἶναι σεμνοί κι' ἀγαθοί ἄνθρωποι καί μέ τά ἔργα των χεριῶν τους ἀπόχτησαν αὐτά, ἀγωνίζοντας καί δουλεύοντας τόσους αἰῶνες καί ζοῦσαν μαζί τους τόσοι φτωχοί κι' ἔτρωγαν ψωμί...». ²¹⁸

Ακόμη ο αγωνιστής επισημαίνει και στο έργο του “Οράματα και Θάματα” ότι τα μοναστήρια λειτούργησαν ως αρχηγεία, ορμητήρια και καταφύγια των οπλαρχηγών αλλά και ως χώροι ανεφοδιασμού κατά τη διάρκεια του Αγώνα και επιπλέον πολλοί μοναχοί θυσιάστηκαν στις πολεμικές αναμετρήσεις με τον εχθρό: «Τ' ἄγια τά μοναστήρια ὁπού 'τρῶγαν ψωμί οἱ δυστυχημένοι [...] ἀπό τούς κόπους τῶν πατέρων, τῶν καλογήρων [...]. Καί εἰς τόν ἀγῶνα τῆς πατρίδος σ' αὐτά τά μοναστήρια γινόταν τά μυστικοσυμβούλια, συναζόταν τά ὀλίγα ἀναγκαῖα τοῦ πολέμου, καί εἰς τόν πόλεμον θυσίαζαν καί σκοτωνόταν αὐτεῖνοι, οἱ 'περέτες τῶν μοναστηριῶν καί τῶν ἐκκλησιῶν. Τριάντα εἶναι μόνον μέ μένα σκοτωμένοι ἔξω εἰς τούς πολέμους καί εἰς τό Κάστρο, τό Νιόκαστρο καί εἰς τήν Ἀθήνα». ²¹⁹

Ο Μακρυγιάννης επιρρίπτει ευθύνες για τη διάλυση των μοναστηριῶν τόσο στους πολιτικούς με επικεφαλής τον Κωστάκη Σχινά, υπουργό των εκκλησιαστικῶν, ὅσο και στους διεφθαρμένους ἀρχιερεῖς: «Καί οἱ ἀναθεματισμένοι τῆς πατρίδας πολιτικοί μας καί οἱ διαφταρμένοι ἀρχιγερεῖς κι' ὁ τουρκοπιασμένος Κωσταντινοπολίτης Κωστάκης Σχινάς συνφώνησαν μέ τούς Μπαυαρέζους καί χάλασαν καί ρήμαξαν ὅλους τούς ναούς τῶν μοναστηριῶν». ²²⁰

Η δημοπρασία και εκποίηση των ιερῶν σκευῶν και κειμηλίων ἀπό τα προς κατάργηση μοναστήρια προκάλεσε το θρησκευτικό αἶσθημα του ελληνοῦ λαοῦ και θεωρήθηκε ως ιεροσυλία. ²²¹ Και ο Μακρυγιάννης αισθάνεται συγκίνηση ἀπό την πράξη αυτή: «Διάλυσαν τά μοναστήρια· συνφώνησαν μέ τούς Μπαυαρέζους καί πούλαγαν τά δυσκοπότηρα κι' ὅλα τά γερά εἰς τό παζάρι· καί τά ζωντανά διά δίχως τίποτα». ²²² Και στο έργο του “Οράματα και Θάματα” εξέφρασε τη δυσανεξία του για τον κατακερματισμό των μοναστηριῶν και την εκποίηση των ιερῶν θησαυρῶν τους. «Καταπώλησαμεν μέσα εἰς τίς ἀγορές καί σοκάκια δυσκοπότηρα, ὅτι δέν ματαεἶχαμεν τήν ἀνάγκην τους νά μεταλάβομεν, πούλησαμεν τά πολύτιμα εὐαγγέλια καί ὅλα τά γερά τῶν ναῶν σου, καί ζωντανά καί τόπους, καί κατακερματίσαμεν καί τ' ἄγια μοναστήρια καί τίς ἐκκλησίες, καί τίς φκιάσαμεν σπίτια, ἀχούρια καί τά ἐξῆς». ²²³ Ο Αμβρόσιος Φραντζῆς εξέφρασε την ἀποψη ὅτι η Αντιβασι-

218. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Γ', κεφ. Β'), ὁ.π., 362.

219. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Οράματα και Θάματα”, ὁ.π., 163-164.

220. Μακρυγιάννης Ιωάν., ὁ.π., 362.

221. Βαλαῆς Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη*, ὁ.π., 125-126.

222. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, ὁ.π., 362.

223. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Οράματα και Θάματα”, ὁ.π., 163.

λεία μέσω της δημοπρασίας επιδίωκε: «νά φανῆ εἰς τὰ ὄμματα τοῦ κόσμου περιφρόνησις εἰς τὰ ἱερά τῆς Ἐκκλησίας σκευή, καί εἰς τὰ ἄμφια, καί ὡς ἐκ τούτου νά ἐξαλειφθῆ ἢ παρά τῶν λαῶν σωζόμενη θρησκευτική εὐλάβεια, τό σέβας, καί ἡ περί τόν κληῖρον ὑπόληψις...». ²²⁴

Ο Μακρυγιάννης ἤρθε σε σύγκρουση και με τον βασιλέα Όθωνα για καιρία θρησκευτικά ζητήματα της εποχής, όπως η μη ίδρυση εκκλησιῶν και η προσπάθειά του για κατάργηση του άρθρου 40 του Συντάγματος του 1844, που αναφερόταν στο δόγμα του διαδόχου του θρόνου. Ο Μακρυγιάννης εἶχε υποβάλει πρόταση στην Εθνοσυνέλευση για την τροποποίηση των άρθρων του Συντάγματος του 1844, που αναφέρονταν στη θρησκεία και επιδίωκε την ψήφιση άρθρου σχετικού με την απαγόρευση του προσηλυτισμού. Αγωνίστηκε με θέριμη για την ψήφιση του άρθρου 40, που επέβαλε στο διάδοχο του θρόνου να πρεσβεύει το ορθόδοξο δόγμα. ²²⁵ Αγωνίστηκε στη Συνέλευση ὥστε στο Σύνταγμα της Ελλάδας της 18ης Μαρτίου 1844 να μη διαγραφεί το σχετικό άρθρο και παρατηρηθεί στο μέλλον το φαινόμενο να έχει ἄλλη θρησκεία ο βασιλιάς και ἄλλη ο λαός: «Πᾶς διάδοχος τοῦ Ἑλληνικοῦ θρόνου ἀπαιτεῖται νά πρεσβεύῃ τήν θρησκείαν τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας». ²²⁶ Ο Όθωνας αρνούνταν το άρθρο με το πρόσχημα ὅτι η Ελλάδα δεν θα ἐβρισκε βασιλιά, γιατί κανείς δεν θα δεχόταν να ἀλλάξει τη θρησκεία του για να ἀναλάβει το θρόνο μιας τόσο μικρῆς χώρας. ²²⁷ Το περιβόητο άρθρο 40 του Συντάγματος δεν το επιθυμούσαν ούτε οι ξένοι γιατί ἐπιδίωκαν να εἶναι ο διάδοχος Λατίνος, ὡπως ο Όθωνας. Ο Μακρυγιάννης ὁμως θεωρούσε ὅτι αυτό ἦταν ἀπαράδεκτο να συμβαίνει σε μια χώρα που στη συντριπτική της πλειοψηφία ἦταν ορθόδοξη. ²²⁸ Εἶχε μάλιστα ὑπόψη του την πίκρα του βασιλιά για το περί θρησκείας άρθρο 40 του Συντάγματος. ²²⁹ «Πικράθη διά τό ἄρθρο τῆς θρησκείας; Τῆς Μεγαλειότης του δέν τῆς ἔβαλε θέλησιν τό ἔθνος, τοῦ εἶπε νά μείνη εἰς τήν θρησκείαν του — ὁ διάδοχός του νά βαφτιστῆ, νά οἰκειωθῆ μ' αὐτό τό ἔθνος, ὅπου ἔχυσε ποταμούς αἵματα ὅσο νά βγῆ ἀπό τοῦ λιονταργιοῦ τό στόμα». ²³⁰

xi) Το θρησκευτικό στοιχείο στα κείμενα ἄλλων αγωνιστῶν - απομνημονευματογράφων

Η θρησκευτικότητα που χαρακτηρίζει τα “Απομνημονεύματα” του Μακρυγιάννη

224. Φραντζής Αμβρ., *Επιτομή της ιστορίας της ἀναγεννηθείσης Ελλάδος ἀρχομένη ἀπό του ἔτους 1715 και λήγουσα το 1837*, Γ΄. Τυπ. Κ. Ράλλη, Αθήνα 1839, 178-179.

225. Βαλαῆς Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το ἔργο του Γιάννη Μακρυγιάννη*, ὅ.π., 193, 289.

226. Λορεντζάτος Ζήσ., *Το τετράδιο του Μακρυγιάννη*. Δόμος, Αθήνα 1984, 97.

227. Βαλαῆς Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το ἔργο του Γιάννη Μακρυγιάννη*, ὅ.π., 141.

228. Σαρδελῆς Κώστ., *Η προσευχή του Μακρυγιάννη*, ὅ.π., 60.

229. Διονυσιάτης Θεόκλητος Μοναχός, *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης πατέρας και δάσκαλος του Γένους*, ὅ.π., 151-152.

230. Μακρυγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Δ΄, κεφ. Β), ὅ.π., 483.

σε όλη τους την έκταση και το διαρκώς επαναλαμβανόμενο μοτίβο για την αποτελεσματικότητα της θεικής παρέμβασης και προστασίας υπέρ του ιδίου και υπέρ του αγωνιζόμενου έθνους, απαντούν σε περιορισμένη έκταση στα απομνημονεύματα των άλλων αγωνιστών. Εκείνο που μας προξενεί ιδιαίτερη εντύπωση είναι ότι ακόμα και τα απομνημονεύματα δύο κληρικών, που πρωτοστάτησαν στην Επανάσταση, του Παλαιών Πατρών Γερμανού και του πρωτοσύγκελου Αμβρόσιου Φραντζή, στερούνται τέτοιων αναφορών. Και οι δύο αυτοί ιερωμένοι, με βάση τη μόρφωσή τους, καταγράφουν τα γεγονότα σαν κοσμικοί ιστορικοί, ενώ ο Μακρυγιάννης τα προσεγγίζει με βάση τη θεολογική ερμηνεία.²³¹

Στα “Απομνημονεύματα” του Παλαιών Πατρών Γερμανού σε δύο μόνο σημεία δύναται να εντοπίσει κανείς την αναφορά στο θρησκευτικό στοιχείο. Κατά την περίοδο της συγκρότησης της Α΄ Εθνοσυνέλευσης στην Επίδαυρο (1 Ιανουαρίου 1822) και λίγο πριν ο Δ. Υψηλάντης αναλάβει τα καθήκοντά του ως Πρόεδρος του Βουλευτικού Σώματος γίνεται λιτανεία ευχαριστήρια προς τον Θεό και δίδονται όρκoi πίστεως προς την πατρίδα, πριν την έναρξη των εργασιών της Συνέλευσης: «Άφοϋ δέ διετάχθησαν τοιουτοτρόπως τά πάντα, έγινε λιτανεία εϋχαριστήριος εις τόν Θεόν και ό όρκος τής πίστεως εις την Πατρίδα, και άρχισε τακτικώς νά έργάζεται ή Διοίκησης...».²³² Σε άλλο σημείο της αφήγησής του ο Παλαιών Πατρών Γερμανός επικαλείται τη βοήθεια της θείας Πρόνοιας, ώστε να χαρίσει στους αγωνιζομένους στο Βαλτέτσι τη νίκη. Επίσης αναπέμπονται ευχαριστίες και παρακλήσεις προς τον Θεό πριν τη μάχη: «Εϋθύς τότε όλοι έννόησαν ότι ό στρατός έπορεύθη εις τό Βαλτέτσι και όχι προς άλλο μέρος. Έταλαντεύοντο λοιπόν μεταξύ φόβου και έλπίδος, φοβούμενοι μέν μή νικηθώσιν οι Έλληνες και πάντες άπολεσθώσιν, έλπίζοντες δέ, ότι ή θεία πρόνοια ήδύνατο νά εκτείνη χείρα βοήθειας, και χορήγηση προς αυτούς τήν νίκην. “Οθεν μή δυνάμενοι άλλο τι νά πράξωσιν έψαλλον θερμάς προς τόν Θεόν παρακλήσεις, και έχεον ποταμηδόν δάκρυα από τούς όφθαλμούς μέχρι τοϋ μεσονυχτίου».²³³

Ο Στρατηγός Σπυρομίλιος αφηγούμενος τα γεγονότα της δεύτερης πολιορκίας του Μεσολογγίου, λίγο πριν την αναμέτρηση με μια εχθρική μοίρα δύο χιλιάδων ανθρώπων κατά τον Απρίλιο του 1825, αναφέρει ότι όλες οι ελπίδες τους στηρίζονταν στη βοήθεια του Υψίστου που υποστήριζε το δίκαιο αγώνα τους: «Εις κανέν μέρος δέν ήτον άσφάλεια, όλοι είχομεν προσηλώση τάς έλπίδας μας εις τούς βραχίονάς μας και εις τήν βοήθειαν τοϋ Ύψίστου, όστις χειραγωγών τήν επανάστασίν μας, έπιστή-

231. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ό.π., 89.

232. Γερμανός Παλ. Πατρών, *“Απομνημονεύματα”*. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 79.

233. Γερμανός Παλ. Πατρών, ό.π., 174-175.

ρίζεν εἰς τόσας ἐπικινδύνους περιστάσεις τόν δίκαιον ἀγώνα μας, αὐτός ἐδύνατο καί αὖθις νά μᾶς σώσῃ· ναί, εἰς τά βάθη τῆς θαλάσσης, κ' ἐκεῖ ἡ χεῖρ σου Δέσποτα!».²³⁴

Στα Προλεγόμενα του Γεωργίου Τερτσέτη στην έκδοση των “Απομνημονευμάτων” του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη έχουμε αναφορές στο θρησκευτικό στοιχείο. «Ὁ Θεός ἔδωσε τήν ὑπογραφή του διά τήν ἐλευθερίαν τῆς Ἑλλάδος, δέν τήν παίρνει ὀπίσω», ἔλεγε χαρακτηριστικά ο Κολοκοτρώνης πιστεύοντας, ὅπως και ο Μακρυγιάννης, ὅτι ο αγώνας τελούσε ὑπό τη θεϊκή προστασία. Η φράση αναφέρεται ὄχι ἀπό τον ἴδιο τον Κολοκοτρώνη στη “Διήγηση”, ἀλλά ὡς ἀνέκδοτο ἀπό τον Τερτσέτη.²³⁵ Στα Προλεγόμενα της έκδοσης ο Γ. Τερτσέτης ἀναφέρει: «Ὁ Θεός ἐπάτησε, πατεῖ ὡς σφραγίδα του τήν ὠραιότητα καί τήν αἰωνιότητα εἰς τά δίκαια καί γενναῖα ἔργα τῶν ἀνθρώπων». ²³⁶ Σε ἄλλο σημεῖο στα Προλεγόμενα ο Γ. Τερτσέτης ἐπισημαίνει ὅτι ο Θεός εἶναι σύμμαχος των ἐνάρετων και ἐνδοξων πράξεων για τον ἱερό σκοπό ὑπέρ της ἀπελευθέρωσης της πατρίδας: «Ἄν τί εὐφραίνει περισσότερο τήν ψυχή, εἶναι τό θέαμα τῆς ἀνδρείας εἰς ὑπηρεσίαν τιμίου καί ὀσίου σκοποῦ, καί ἄν ἔπειτα ἀπό κινδύνους πολλούς, ἀπό θανάτους ἀνδρῶν, ἀπό ναυμαχίας, τό ποθούμενο λάμψει μέ τά στέφανα τῆς νίκης, τότε δέν ἔχει ἄκρην θαυμασμός καί χαρά, ὁ νοῦς μας σμίγει μέ τόν ἔπαινον τοῦ ἀνθρώπου τήν δοξολογίαν τοῦ Θεοῦ, διατί ὁ Θεός εἶναι ὁ πιστός σύμμαχος τῶν ἐνάρετων πράξεων». ²³⁷

Ὁ Κολοκοτρώνης ἀφηγεῖται ὅτι ευρισκόμενος στο Τζηρίγο (Κύθηρα) πήγε στο πανηγύρι της Ἀγίας Μονῆς του νησιού και ἔταξε στην Παναγία πως, αν τους βοηθήσει να ἐλευθερώσουν την πατρίδα, θα φτιάξει τη χαλασμένη ἐκκλησιά. Ὁ αγωνιστής πραγματοποιοῖσε το τάμα του κατά το δεύτερο χρόνο της Επανάστασης: «Μιά φορά ἐπῆγα εἰς τό πανηγύρι τῆς Ἀγίας Μονῆς. Αὐτό τό μοναστήρι ἦταν μεγάλο καί ἐχαλάσθη εἰς τήν πρώτη Τουρκιά. Ὅταν ἐπέρασα ἦτο μιά μάνδρα χαλασμένη καί σκεπασμένη ἢ ἐκκλησιά μέ κλάδους δένδρων. Τότε ἔταξα, ὅτι: “Παναγία μου βοήθησέ μας νά ἐλευθερώσωμεν τήν Πατρίδα μας ἀπό τόν τύραννο, καί θά σέ φκειάσω καθώς ἦσουν πρῶτα (1803)”. Μέ ἐβοήθησε, καί εἰς τόν δεύτερον χρόνον τῆς ἐπαναστάσεώς μας ἐπλήρωσα τό τάμα μου καί τήν ἔφκειασα». ²³⁸ Ἡ πραγματοποίηση του τάματός του προς την Παναγία θυμίζει το περιστατικό με τον Μακρυγιάννη στο πα-

234. Σπυρομίλιος Στρατηγός, “Απομνημονεύματα” για τη δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγίου (1825-1826). Βεργίνα, Αθήνα 1996, 36.

235. Τερτσέτης Γεώργ., “Ἀπαντα”: Διήγησις συμβάντων της Ἑλληνικῆς Φυλῆς ἀπό το 1770 ἕως το 1836, (ὑπό Θεόδ. Κολοκοτρώνη) (ἐπιμ. Γ. Βαλέτας), Γ΄. Πηγή, Αθήνα 1953, 201.

236. Κολοκοτρώνης Θεόδ., “Απομνημονεύματα” ἢ Διήγησις συμβάντων της Ἑλληνικῆς Φυλῆς (Προλεγόμενα Γ. Τερτσέτη). Βεργίνα, Αθήνα 1996, 8.

237. Κολοκοτρώνης Θεόδ., ὁ.π., 4

238. Κολοκοτρώνης Θεόδ., ὁ.π., 49.

νηγύρι της Δεσφίνας και την πραγματοποίηση του δικού του τάματος προς τον προστάτη του Αι-Γιάννη. Μια ανάλογη περίπτωση έχουμε στο “Οράματα και Θάματα”, όπου ο Μακρουγιάννης δηλώνει στον μυστηριώδη γέροντα-αντιπρόσωπο του Θεού πως δεν πρόκειται να χτίσει τις δύο εκκλησίες που είχε τάξει, αν δεν έβλεπε προηγουμένως την Ορθοδοξία και τη δικαιοσύνη να αποκαθίσταται στην Ελλάδα.²³⁹ Βλέπουμε ότι στην παρούσα περίπτωση η υλοποίηση του τάματος θέτει ως προϋπόθεση την ικανοποίηση κάποιων αιτημάτων: «Τότε μοῦ λέγει (ὁ γέροντας): Νά μήν εἶσαι ἔτσι βαρυγκωμένος, καί νά δοξάζεις τόν Θεόν καί νά φκιάσεις καί τίς δύο ἐκκλησίες ὁπού ’χες ταμένα. Τοῦ λέγω: Οὔτε τόν Θεόν γελάγω οὔτε τήν βασιλείαν του οὔτε ἐσένα· ἐκκλησίες δέν φκιάνω, ἄν δέν ἰδῶ ἡ θρησκεία μου νά μήν τσαλοπατιέται, καί ἡ πατρίδα μου, ἀπό τήν παραλυσία καί κακία καί ἀπιστία».²⁴⁰

Ο Μακρουγιάννης κατά την απάντησή του στο Γάλλο ναύαρχο Δερινγύ υποστήριξε ότι «μπορεῖ νά εἶναι ἀδύνατες οἱ θέσες κι ’ἐμεῖς, ὅμως εἶναι δυνατός ὁ Θεός ὁπού μᾶς προστατεύει» και σε άλλο σημείο των “Απομνημονευμάτων” αναφέρει: «Ἀποφάσισα ν’ ἀντισταθῶ ...ὅποιος θελήσῃ νά μέ πειράξῃ - ὁ ἀδύνατος ἔχει τοῦ Θεοῦ τή δύναμη εἰς τό δίκιον του».²⁴¹ Με τις φράσεις αυτές ο αγωνιστής εκφράζει τη βεβαιότητα και την πεποίθησή του ότι η θεϊκή παρέμβαση έχει τη δύναμη να ενισχύσει τον αδύνατο που έχει το δίκιο με το μέρος του και να του δώσει τη δυνατότητα να υπερισχύσει. Ο Κολοκοτρώνης αντιδρά διαφορετικά από τον Μακρουγιάννη. Ικετεύει τα θεία για ευνοϊκή παρέμβαση με δέος, αλλά δεν έχει καμιά σιγουριά ότι η επίκληση και η ικεσία του θα εισακουστεί: «Ἦταν μιὰ ἐκκλησιά εἰς τόν δρόμο (ἡ Παναγία στο Χρυσοβίτσι). Καί τό καθιστό μου ἦταν ὁπού ἔκλαιγα τήν Ἑλλάς. Παναγιά μου, βοήθησε καί τούτη τήν φορά τούς Ἑλληνας διά νά ἐμψυχωθῶν».²⁴²

Σε άλλο σημείο ο Κολοκοτρώνης, μετά την ήττα στη Σφακτηρία, αναφέρεται στους ὄρκους που ἔδωσε στο Θεό το Βουλευτικό και το Εκτελεστικό στο Ναύπλιο, ότι θα αγωνιστούν ὅλοι μονοιασμένοι για την ιδέα της πατρίδας: «Ἠλθαμεν εἰς τό Ἀνάπλι. Ἐρχόμενοι εἰς τό Ναύπλιον ὠρκωθήκαμεν τό Βουλευτικόν, τό Ἐκτελεστικόν καί ἡμεῖς εἰς τήν ἐκκλησίαν, ὅτι νά ἀφήσωμεν τά περασμένα νά τά λησμονήσωμεν, νά ἐνωθῶμεν καί νά μήν ἔχωμεν ἄλλην ιδέαν παρά νά δουλεύσωμεν διά τήν πατρίδα μας».²⁴³ Οι ὄρκοι των αγωνιστῶν στο Θεό και την Παναγία ή την Αγία Τριάδα μέσα

239. Αθανασόπουλος Βαγγ., «Μακρουγιάννης, Τα νυχτερινά απομνημονεύματα του Στρατηγού Μακρουγιάννη: το μυστικό ὄραμα ως μέρος της ιστορικής αλήθειας» στο *Οι μάσκες του ρεαλισμού: Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, Α΄ . 3η έκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2003, 181 (σημ. 3).

240. Μακρουγιάννης Ιωάν., “Οράματα και Θάματα”, ὁ.π., 148.

241. Μακρουγιάννης Ιωάν., “Απομνημονεύματα”, (βιβλ. Γ΄, κεφ. Γ΄), ὁ.π., 376.

242. Γερτσέτης Γεώργ., “Απαντα”, ὁ.π., 65.

243. Κολοκοτρώνης Θεόδ., “Απομνημονεύματα”, ὁ.π., 138.

στις εκκλησίες και πριν τις μάχες για να εξασφαλίσουν τη θεϊκή εύνοια και προστασία, αποτελεί κοινό σημείο σε πολλούς απομνημονευματογράφους. Συχνά αναπέμπονται δεήσεις και προσευχές στο Θεό, ευλογείται η σημαία και τα όπλα τα ιερά και ορκίζονται οι αγωνιστές «Γιά τοῦ Χριστοῦ τήν πίστη τήν ἅγια καί τῆς πατρίδος τήν ἐλευθερία».

Το ίδιο μοτίβο της δοξολογίας προς τον Θεό και των παρακλήσεων των αγωνιστών για ενδυνάμωσή τους στον αγώνα απαντά και στον απομνημονευματογράφο Φωτάκο. Μετά την είσοδο των Καπεταναίων στην Καλαμάτα κατά τις αρχές του 1821, και πριν την εκστρατεία τους για να καταλάβουν τα διάφορα φρούρια της Πελοποννήσου, γίνονται δοξολογίες από τους ιερείς για να τους χαρίσει ο Θεός την ευλογία του: «Τήν αὐτήν ἡμέραν ἐψάλη δοξολογία ἀπό τούς Καλαματιανούς ἱερεῖς εἰς τόν ποταμόν καί τότε οἱ ἄλλοι μὲν ἐπῆγαν νά πολιορκήσουν τά φρούρια τῆς Μεσσηνίας, ὁ δέ Κολοκοτρώνης μέ 300 Μανιάτας... ἐξεστράτευσαν τήν 24 Μαρτίου διά τά μεσόγεια τῆς Πελοποννήσου διά νά γενικεύσουν τήν ἐπανάστασιν... Καθώς ἔβλεπαν οἱ Ἕλληνες τάς σημαίας καί τούς στρατιώτας ἐσήμαιναν τῶν ἐκκλησιῶν τά σήμαντρα, καί οἱ μὲν ἱερεῖς ἔβγαιναν ἐνδυμένοι τά ἱερά ἄμφια καί μέ τό Εὐαγγέλιον εἰς τάς χεῖρας, οἱ δέ χριστιανοί ἄνδρες, γυναῖκες καί παιδιά, ἐπαρακαλοῦσαν τόν Θεόν νά τούς ἐνδυναμώση». ²⁴⁴

Ο Φωτάκος σε διάφορα σημεία του έργου του αναφέρει τη φράση «Ὁ Θεός εἶναι μέ μᾶς· νά μή σᾶς μέλη τίποτε», γιατί πιστεύει κι αυτός, όπως και ο Μακρυγιάννης, στη θεία παρέμβαση υπέρ των αγωνιζόμενων Ελλήνων. Λίγο πριν την αναμέτρηση με τη στρατιά του Δράμαλη στα Δερβενάκια κατά το 1822, ο Κολοκοτρώνης εμψυχώνοντας τα παλικάρια του τους διαβεβαιώνει ότι η θεϊκή βοήθεια είναι δεδομένη: «Τούς ἐβεβαίωεν εἰς τέτοιον τρόπον, ὥστε νά μήν ἔχουν καμμίαν ὑποψίαν, ἀλλά νά εὐχωνται νά εἶναι τόσον πολλοί οἱ Τοῦρκοι διά νά τούς χάση μέ τήν βοήθειαν τοῦ Ἁγίου Θεοῦ του προστάτου τῆς Ἑλλάδος μίαν ὥραν ἀρχήτερα, καί σέ ὀλίγες ἡμέρες θέλει τούς στείλει τά νέα τῆς καταστροφῆς τοῦ τρομεροῦ Δράμαλη...». ²⁴⁵

Και ο αγωνιστής Φωτάκος, όπως και ο Μακρυγιάννης, θεωρεῖ σημαντική τη συμβολή των μοναχών και του κλήρου στον εθνικοαπελευθερωτικό Αγώνα: «καί τό ἱερόν Εὐαγγέλιον ρητῶς διδάσκει, ὅτι ὁ μοναχός χρεωστεῖ νά θυσιάσῃ τή ζωή του διά τήν σωτηρίαν ἑνός καί μόνον ἀνθρώπου, πολλῶ δέ μᾶλλον διά τήν ὑπαρξιν καί τήν σωτηρίαν ὅλοκλήρου τοῦ Ἔθνους του» ²⁴⁶ Επίσης υπογραμμίζει σε άλλο σημείο

244. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἢ Φωτάκος, «Απομνημονεύματα»: περί της ελληνικής επανάστασης του 1821, Α΄. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 83.

245. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἢ Φωτάκος, «Απομνημονεύματα», Α΄, ὁ.π., 253.

246. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἢ Φωτάκος, «Απομνημονεύματα», Α΄, (Εισαγωγή), ὁ.π., 46.

τη συμβολή του κλήρου μέσω της Φιλικής ή άλλης πατριωτικής Εταιρείας: «Μεταξύ τῶν δύο τούτων ἐταιριῶν (Φιλική και Φιλόμουσος) ἐφάνη τότε καί τρίτη, ἡ τῆς Ἱερᾶς θρησκείας ὀνομασθεῖσα, ἡ ὁποία ἀμέσως ἔλαβε μέρος ἐνεργητικόν, ἐβεβαίωσε τό μυστήριον τῆς ἐπαναστάσεως, ἔδωσε θάρρος εἰς τοὺς κατηχουμένους τῆς διὰ τοῦ ὄρκου καί ἐνίσχυε τήν συνειδήσιν καί τό πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων. Ὁ ἀξιοσέβαστος κλῆρος τῶν Ἑλλήνων χριστιανῶν εὐρίσκετο τότε παντοῦ ἐμπρός καί ἔδιδε τήν βαρύτητα καί τήν βεβαιότητα εἰς τόν σκοπόν τῆς ἐπαναστάσεως, καί ἔνεκα τούτου εἰς τοὺς Ἑλληνας ἐφαίνετο, ὅτι ἡ σημαία τῆς ἐπαναστάσεως εἶναι εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Θεοῦ διὰ τῶν λειτουργῶν τῆς θρησκείας του». ²⁴⁷

Με την άποψη του Μακρυγιάννη ότι τα μοναστήρια και οι εκκλησιές υπήρξαν τα προπύργια της επανάστασης, γιατί εκεί φυλάσσονταν τα πολεμοφόδια, τα τρόφιμα και όλα τα αναγκαία του πολέμου, συντάσσεται και ο Φωτάκος ο οποίος μας δίνει ανάλογη μαρτυρία για την προσφορά της εκκλησίας στη μάχη του Βαλτετσίου: «...τέταρτον ταμπουρί εἶχαν κάμει ἐπάνω εἰς τήν ἐκκλησίαν οἱ ἀδελφοί Μπουραῖοι ἀπό τό χωρίον Κωνσταντίνους τῆς Μεσσηνίας, οἱ Μανιάται, οἱ Τριπολιτσιῶται καί οἱ ἐντόπιοι καί ἄλλοι ἀπό ἄλλας ἐπαρχίας, καί μέσα εἰς τήν ἐκκλησίαν εἶχαν τὰς τροφάς καί τὰ πολεμοφόδιά των...». ²⁴⁸

B) Λογική ανάλυση

Το κύριο και βασικό επιχείρημα του Μακρυγιάννη που αναφέρεται στο θρησκευτικό στοιχείο και με το οποίο εκφράζει την πεποίθηση και τη βαθιά πίστη του ότι ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας τελούσε υπό τη θεική προστασία και ότι η παρέμβαση του Θεού υπέρ των Ελλήνων στις μάχες και τις αναμετρήσεις με τον εχθρό υπήρξε καθοριστικής σημασίας για την αίσια έκβασή τους, είναι το εξής: «Ἐκεῖ ὁποῦφκιανα τίς θέσες εἰς τοὺς Μύλους ἦρθε ὁ Ντερνύς νά μέ ἰδῆ. Μοῦ λέγει· “Τί κάνεις αὐτοῦ; Αὐτές οἱ θέσες εἶναι ἀδύνατες· τί πόλεμο θά κάμετε μέ τόν Μπραῖμη αὐτοῦ; Τοῦ λέγω, εἶναι ἀδύνατες οἱ θέσες κι’ ἐμεῖς, ὅμως εἶναι δυνατός ὁ Θεός ὁπού μᾶς προστατεύει· καί θά δείξωμεν τήν τύχη μας σ’ αὐτές τίς θέσες τίς ἀδύνατες. Κι’ ἄν εἴμαστε ὀλίγοι εἰς τό πλῆθος τοῦ Μπραῖμη, παρηγοριόμαστε μ’ ἕναν τρόπον, ὅτι ἡ τύχη μᾶς ἔχει τοὺς Ἑλληνας πάντοτε ὀλίγους.” Ὅτι ἀρχή καί τέλος, παλαιόθεν καί ὡς τώρα, ὅλα τα θερία πολεμοῦν νά μᾶς φᾶνε καί δέν μποροῦνε· τρῶνε ἀπό μᾶς καί μένει καί

247. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἢ Φωτάκος, ὁ.π., 33.

248. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἢ Φωτάκος, “Απομνημονεύματα”, Α΄, ὁ.π., 129.

μαγιά. Και οι όλίγοι άποφασίζουν νά πεθάνουν· κι' όταν κάνουν αυτήνη τήν άπόφασιν, λίγες φορές χάνουν και πολλές κερδαίνουν. 'Η θέση όπου είμαστε σήμερα έδω είναι τοιούτη· και θά ιδούμεν τήν τύχη μας οι άδύνατοι μέ τούς δυνατούς. – Τρέ μπιέν”, λέγει κι' αναχώρησε ό ναύαρχος». (Απομν., βιβλ. Α', κεφ. Η', 206-207).

Ως προς τη λογική του δομή το ανωτέρω επιχείρημα έχει την εξής μορφή:

1η προκειμένη: Μοῦ λέγει· “Τί κάνεις αυτού; Αυτές οι θέσεις είναι άδύνατες ...και θά δείξωμεν τήν τύχη μας σ' αυτές τίς θέσεις τίς άδύνατες. 2η προκειμένη: Κι' αν είμαστε όλίγοι εις τό πλήθος του Μπραίμη... κι' όταν κάνουν αυτήνη τήν άπόφασιν, λίγες φορές χάνουν και πολλές κερδαίνουν. Συμπέρασμα: 'Η θέση όπου είμαστε σήμερα έδω είναι τοιούτη· και θά ιδούμεν τήν τύχη μας οι άδύνατοι μέ τούς δυνατούς”».

Ως προς τον αριθμό των προκειμένων του ο συλλογισμός είναι έμμεσος διότι το συμπέρασμα προκύπτει και από τις δυο προκειμένες.²⁴⁹ Ο συλλογισμός καταλήγει σε καταφατικό συμπέρασμα διότι η πρώτη προκειμένη απαρτίζεται από καταφατικές προτάσεις και η δεύτερη προκειμένη επίσης από καταφατικές.²⁵⁰

Όσον αφορά τη συλλογιστική πορεία ο συλλογισμός είναι αναλογικός γιατί η διανοητική πορεία διαγράφεται από τα ειδικά στα ειδικά.²⁵¹ Ο αναλογικός συλλογισμός εκκινεί από μια ειδική διαπίστωση, για να καταλήξει σε μια, επίσης ειδική διαπίστωση (από ειδικό => σε ειδικό), δηλαδή σύμφωνα με αυτή τη συλλογιστική πορεία από τα επιμέρους συμπεραίνουμε πάλι για τα επιμέρους. Συγκεκριμένα στον παρόντα συλλογισμό ξεκινάμε από την ειδική περίπτωση της αναμέτρησης των Ελλήνων με τον Ιμπραήμ στους Μύλους του Ναυπλίου, όπου οι θέσεις είναι αδύνατες οχρωματικά, αλλά ο Θεός που τους προστατεύει είναι δυνατός, και από την ειδική διαπίστωση ότι και στο παρελθόν σε πολλές μάχες με τους αντιπάλους, αν και ήσαν ολιγάριθμοι και αδύνατοι οι Έλληνες, υπερίσχυσαν με τη δύναμη του Θεού και της τύχης, και καταλήγουμε στο συμπέρασμα στην πεποίθηση ότι και στην παρούσα σύγκρουση με τον Ιμπραήμ, παρά την ολιγαριθμία και την αδυναμία τους, θα υπερισχύσουν και πάλι λόγω της θεϊκής παρέμβασης και προστασίας.

Η δεύτερη προκειμένη έχει μεγάλη έκταση στη διατύπωσή της σε σχέση με την πρώτη προκειμένη γιατί εκεί ο Μακρουγιάννης χρησιμοποιεί όλη του την επιχειρηματολογία, προκειμένου να πείσει το ναύαρχο Δερινύ ότι η γενναιότητα, η τόλμη και η αυτοθυσία

249. Περί έμμεσου συλλογισμού βλ. σχετικό πίνακα λογικών όρων.

250. Με βάση τους κανόνες εγκυρότητας που αναφέρονται στις προτάσεις του συλλογισμού ισχύει το ακόλουθο: «Όταν και οι δύο προκειμένες είναι προτάσεις καταφατικές, πρέπει και τό συμπέρασμα νά είναι καταφατικό» βλ. Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*. 2η έκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1985, 143.

251. Σχετικά με τον αναλογικό συλλογισμό βλ. γλωσσάρι όρων της Λογικής όπου περιλαμβάνεται και η ανάλογη βιβλιογραφία.

των Ελλήνων και κατά το παρελθόν, αλλά και η θεϊκή βοήθεια, υπήρξαν παράγοντες που πάντοτε βοήθησαν τους αγωνιζόμενους Έλληνες να υπερισχύσουν και θα τους βοηθήσουν και στην παρούσα αναμέτρηση εξίσου. Το ηρωικό παρελθόν και η θεϊκή υποστήριξη είναι στοιχεία που πιστοποιούν ότι και στην παρούσα σύγκρουση θα εξασφαλιστεί η νίκη για τους Έλληνες.

Επίσης πρέπει να επισημανθεί ότι στην αναλογία επιβάλλεται να καταλήγουμε με προσοχή σε ένα συμπέρασμα, γιατί ο αναλογικός συλλογισμός είναι συχνά ασθενής ως προς το βαθμό πιθανότητας.²⁵² Και στον συγκεκριμένο αναλογικό συλλογισμό το συμπέρασμα εμφανίζεται ως πιθανόν, διότι μπορεί ο Μακρυγιάννης να ευελπιστεί ότι οι αδύνατοι θα υπερισχύσουν των δυνατών, όπως και στο παρελθόν, με τη θεϊκή βοήθεια, ωστόσο το στοιχείο αυτό είναι λογικά ανεπαρκές, διότι η νίκη είναι συνδυασμός και πολλών άλλων παραγόντων όπως η υλική υποδομή και ο εξοπλισμός, η αριθμητική υπεροχή, η πολεμική εμπειρία, η οργάνωση, οι στρατηγικές ικανότητες του επικεφαλής, η γενναιότητα και πολλά άλλα.

Η αναλογία είναι κυριολεκτική (παραλληλισμός ομοειδών ως προς το γένος εννοιών) και το συμπέρασμα έχει πιθανολογικό χαρακτήρα καθώς η αναλογία στηρίζεται σε ανεπαρκείς ως προς το θέμα ομοιότητες, οπότε οδηγεί σε ατελή επαγωγή.²⁵³ Η ανωτέρω παρατήρηση υφίσταται διότι ο αναλογικός συλλογισμός ουσιαστικά είναι μια μορφή επαγωγικού συλλογισμού που αναπτύσσεται με τη μέθοδο της αναλογίας, καθώς το συμπέρασμα προκύπτει ως αποτέλεσμα του παραλληλισμού δύο εννοιών. Πράγματι συγκρίνονται ομοειδείς ως προς το γένος έννοιες, όπως είναι η αναμέτρηση των αριθμητικά κατώτερων Ελλήνων στην αδύναμη θέση των Μύλων απέναντι σε αριθμητικά υπέρτερο αντίπαλο με συμπαράστατη τον Θεό, με ανάλογες πολεμικές αναμετρήσεις του παρελθόντος και με κοινό στοιχείο την αδυναμία και τη θεϊκή βοήθεια και επιδιωκόμενο σκοπό την νίκη και τώρα, όπως και τότε.

Ο αστάθμητος παράγοντας της εύνοιας της τύχης και το συμπτωματικό στοιχείο της θεϊκής παρέμβασης θεωρούνται ανεπαρκή στοιχεία που προσδίδουν στο συμπέρασμα πιθανολογικό χαρακτήρα και οδηγούν σε ατελή επαγωγή.²⁵⁴

252. «Εἶδος ἀτελοῦς ἐπαγωγῆς, πολύ ἀσθενέστερο ὅμως ὡς πρὸς τὸν βαθμὸ πιθανότητος, εἶναι ὁ ἀναλογικὸς διαλογισμὸς» βλ. Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*, ὁ.π., 173.

253. Στον αναλογικό συλλογισμό ως μορφή επαγωγικού συλλογισμού αναπτυσσόμενου με τη μέθοδο της αναλογίας εξετάζουμε κατά τον παραλληλισμό των δύο εννοιών i) αν η αναλογία είναι κυριολεκτική (παραλληλισμός ομοειδών ως προς το γένος εννοιών) είτε βασίζεται σε επαρκείς και σχετικές με το θέμα ομοιότητες, οπότε οδηγεί σε τέλεια επαγωγή, είτε στηρίζεται σε ανεπαρκείς ως προς το θέμα ομοιότητες, οπότε οδηγεί σε ατελή επαγωγή ii) αν η αναλογία είναι μεταφορική (παραλληλισμός μη ομοειδών ως προς το γένος εννοιών) είτε έχει την αποδεικτική αξία λογικού επιχειρήματος, οπότε οδηγεί σε τέλεια επαγωγή, είτε δεν έχει την αποδεικτική αξία λογικού επιχειρήματος, οπότε οδηγεί σε ατελή επαγωγή.

254. Σχετικά με τον επαγωγικό συλλογισμό, τις μεθόδους ανάπτυξής του και την τέλεια ή ατελή επαγωγή βλ. γλωσσάρι ὄρων της Λογικής.

Γ) Συμπεράσματα από την ανάλυση του συλλογισμού

Το κύριο και βασικό επιχείρημα του Μακρυγιάννη που αναφέρεται στο θρησκευτικό στοιχείο και στην παρέμβαση του Θεού υπέρ των αγωνιζόμενων Ελλήνων, ως προς τη λογική του δομή συνιστά έναν αναλογικό συλλογισμό, όπου η αναλογία είναι κυριολεκτική. Το συμπέρασμα εμφανίζεται ως πιθανόν και, καθώς η αναλογία στηρίζεται σε ανεπαρκείς ως προς το θέμα ομοιότητες, οδηγεί σε ατελή επαγωγή.

Ο συλλογισμός ως προς το περιεχόμενό του έχει εθνικό, ιδεολογικό, ηθικό και θρησκευτικό χαρακτήρα. Το εθνικό και ιδεολογικό περιεχόμενό του σχετίζεται με τους ηρωικούς αγώνες των σκλαβωμένων Ελλήνων στην προσπάθειά τους να αποτινάξουν το ζυγό της μακροχρόνιας δουλείας, να αναστήσουν το υπόδουλο Γένος τους και να το δουν να προκόβει ακολουθώντας την πορεία των πολιτισμένων εθνών της Δύσης. Η λεβεντιά, το ψυχικό σθένος και η γενναιότητα των αγωνιστών του '21 υπήρξαν τα βασικά όπλα στον άνισο αγώνα τους εναντίον της κραταιάς Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Το ηθικό και θρησκευτικό περιεχόμενο του συλλογισμού σχετίζεται με την πεποίθηση και τη βαθιά πίστη, τόσο του Μακρυγιάννη όσο και πολλών άλλων αγωνιστών, ότι ο Αγώνας της ανεξαρτησίας τελούσε υπό τη θεϊκή προστασία και οι ευεργετικές παρεμβάσεις του Θεού στις μάχες και τις αναμετρήσεις με τον κατακτητή υπήρξαν καθοριστικής σημασίας για την αίσια έκβασή του.

Τόσο το επιχείρημα που εξετάσαμε, όσο και τα συναφούς περιεχομένου παράλληλα επιχειρήματα που το πλαισιώνουν και το συμπληρώνουν, έχουν διαμορφωθεί με βάση τις καταλυτικές επιδράσεις που δέχτηκε ο Μακρυγιάννης από την ελληνορθόδοξη παράδοση, από την πνευματική και πολιτιστική κληρονομιά του τόπου και από τη γενικότερη περιορρέουσα ιδεολογική ατμόσφαιρα της εποχής του.

Εξετάζοντας τη γενεαλογία του επιχειρήματος και τις πηγές της έμπνευσής του διαπιστώνουμε ότι πηγάζει από τις προσωπικές εμπειρίες και τα βιώματα του Μακρυγιάννη, αλλά και από το ιδεολογικό κλίμα της εποχής του, που ήταν φορτισμένο από τις λαϊκές δοξασίες και από τις χρησιμολογικές αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες τα ιστορικά γεγονότα καθοδηγούνταν από τη θεία Πρόνοια. Τις ευεργετικές παρεμβάσεις του Θεού τις βίωνε τόσο στην προσωπική του ζωή, όσο και στα γεγονότα του Αγώνα, αλλά και αργότερα κατά την περίοδο διαμόρφωσης και πολιτικής συγκρότησης του νεοσύστατου ελληνικού κράτους.

Στο συλλογισμό προβάλλονται οι απόψεις για τη βοήθεια που χορηγεί η θεία Πρόνοια σε δύσκολες στιγμές και κυρίως στους αδύνατους και αδικημένους, σύμφωνα με τη λαϊκή αντίληψη της εποχής ότι «ὁ ἀδύνατος ἔχει τοῦ Θεοῦ τὴν δύναμη εἰς τό δίκιόν του». Επίσης προβάλλεται και η άποψη ότι οι αδικίες και οι βιαιότητες των Τούρκων αποτελούν την κύρια αιτία της καταστροφής τους, καθώς ξέφυγαν από το δρόμο του Θεού και θα τιμωρηθούν από τη θεία δίκη.

Ο παρών συλλογισμός αλλά και όλοι οι παράλληλοι θρησκευτικού περιεχομένου συλλογισμοί είναι διαποτισμένοι και επηρεασμένοι από την οικουμενικότητα της θρησκευτικής συνείδησης του Μακρυγιάννη, η οποία απορρέει από την αντίληψή του για την αδιαίρετη ενότητα της εθνικής υπόστασης με τη θρησκευτική πίστη του λαού. Σε αρκετά επιχειρήματά του κυριαρχούν οι δύο βασικές έννοιες του ιδεολογικού του στερεώματος, η πατρίδα και η θρησκεία («ή πατρίδα τοῦ κάθε ἀνθρώπου καί ἡ θρησκεία εἶναι τό πᾶν»), για τις οποίες είναι έτοιμος να θυσιαστεί. Αυτές αποτελούν δύο ύψιστα ιδανικά, τα οποία υπερασπίζεται με πάθος, γιατί, καθώς πιστεύει στην άρρηκτη ενότητα της Ορθοδοξίας με τον Ελληνισμό, θεωρεί ότι η ελευθερία της πατρίδας θα είναι δόξα του Θεού και νίκη της Ορθοδοξίας.

Η θρησκευτικότητα του Μακρυγιάννη και η βαθιά πίστη του στο Θεό, αλλά και η προσήλωσή του στις αρχές της Ορθοδοξίας όχι μόνο είναι διάχυτες στα επιχειρήματά του, αλλά και σε όλη την έκταση τόσο των “Απομνημονευμάτων” όσο και των “Οραμάτων και Θαμάτων”. Μέσω των επιχειρημάτων του καταγράφεται η συμβολή του στην προάσπιση της Ορθοδοξίας κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας και της βασιλείας του Όθωνα. Οι αγώνες του για τον τερματισμό της προσηλυτιστικής δράσης των ετερόδοξων και της διάβρωσης της ορθόδοξης πίστης από τις κακοδοξίες κληρικών και στοχαστών αποτυπώνονται σε αρκετά θρησκευτικού περιεχομένου επιχειρήματά του. Οι αντιδράσεις του για τις μοναστηριακές μεταρρυθμίσεις της Αντιβασιλείας και τη δημοπρασία των ιερών σκευών, αλλά και για τη δράση της Φιλορθόδοξης Εταιρείας διαφαίνονται σε μια σειρά άλλων επιχειρημάτων, αναφερομένων στο θρησκευτικό στοιχείο. Οι αγώνες του για τη διεκδίκηση του Συντάγματος, το οποίο θεωρεί «δῶρο Θεοῦ», για την τροποποίηση άρθρων του Συντάγματος του 1844 που αφορούσαν τη θρησκεία και για την ψήφιση του άρθρου 40 του Συντάγματος, σχετικά με το δόγμα του διαδόχου του βασιλικού θρόνου, προβάλλονται μέσα από επιχειρήματα θρησκευτικού χαρακτήρα που μαρτυρούν, όπως και τα προηγούμενα, την αυστηρή προσήλωσή του στις αρχές των εθνικών και θρησκευτικών παραδόσεων του τόπου.

Από άποψη ιστορικής τεκμηρίωσης το επιχείρημα, το αναφερόμενο στη μάχη των Μύλων του Ναυπλίου εναντίον του Ιμπραήμ, έχει μελετηθεί και αναλυθεί με παράθεση άμεσων ιστορικών πηγών της εποχής, έμμεσων ιστορικών πηγών και κατάλληλου αρχειακού υλικού.

Το ανωτέρω επιχείρημα έχει γίνει αντικείμενο εξέτασης από πολλούς κριτικούς, μελετητές και σχολιαστές των “Απομνημονευμάτων” του Μακρυγιάννη, οι οποίοι εκθέτουν τις δικές τους απόψεις σχετικά με το εθνικό και θρησκευτικό περιεχόμενό του και με τα μηνύματα που προβάλλονται μέσα από αυτό, τονίζοντας ιδιαίτερα το ηθικό νόημα που εμπεριέχεται στα λόγια του Μακρυγιάννη «ότι ο αδύνατος που έχει το δικιο με το μέρος του έχει το Θεό βοηθό και συμπαραστάτη».

Η ιδέα της προνοιακής αντίληψης της ιστορίας που προβάλλεται στο επιχείρημα

από τον Μακρυγιάννη, αλλά και η επίκληση της θεϊκής βοήθειας με δοξολογίες, δεήσεις, ικεσίες και όρκους πίστης και αφοσίωσης στο Θεό και την πατρίδα, διαφαίνονται και σε άλλους αγωνιστές-απομνημονευματογράφους του Αγώνα, όπως ο Κολοκοτρώνης, ο Φωτάκος, ο Σπυρομίλιος, ο Παλαιών Πατρών Γερμανός.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην παρούσα διατριβή επιχειρήθηκε μια προσπάθεια προσέγγισης, μελέτης και ερμηνείας της κυρίαρχης κοινωνικής, πολιτικής και θρησκευτικής ιδεολογίας κατά τη διάρκεια των επαναστατικών και πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων, κατά κύριο λόγο σε σχέση με τις αντιλήψεις και τις απόψεις του Στρατηγού Μακρυγιάννη, όπως αυτές αποτυπώνονται στα χαρακτηριστικότερα επιχειρήματά του, αντλημένα από το έργο του “Απομνημονεύματα”.

Έτσι, στο πρώτο εισαγωγικό κεφάλαιο, επιχειρήθηκε μια σύντομη ιστορική αναδρομή στα “Απομνημονεύματα” ως γραμματειακό είδος από την αρχαιότητα ως την εποχή της ελληνικής Επανάστασης και μια, μικρής έκτασης, σύγκρισή τους με άλλα συγγενή γραμματειακά είδη. Ο υποκειμενικός χαρακτήρας του είδους και η τάση αυτοπροβολής και φιλαυτίας του συντάκτη καθόρισαν ευθύς εξ αρχής τη μεθοδολογική προσέγγιση του θέματος. Για τον ασφαλέστερο εντοπισμό της αντικειμενικής ιστορικής “αλήθειας” κρίθηκε απολύτως αναγκαίος ο συσχετισμός των στοιχείων και των πληροφοριών που μας παραθέτει ο Μακρυγιάννης, μέσω κυρίως των επιχειρημάτων του, με εκείνα άλλων ιστορικών πηγών, άμεσων και πρωτογενών, όπως είναι τα απομνημονεύματα συναγωνιστών του, ατόμων δηλαδή που βίωναν τις ίδιες συνθήκες, που έδρασαν στον ίδιο χώρο και χρόνο και ανήκαν στην ίδια κοινωνική ομάδα με εκείνον.

Στο δεύτερο κεφάλαιο έγινε εκτενής αναφορά στην ιστοριογραφική μέθοδο τόσο του Μακρυγιάννη, όσο και άλλων σημαντικών ιστοριογράφων και απομνημονευματογράφων της εποχής του. Ο τρόπος νοηματοδότησης της ζωής και των γεγονότων από τους αφηγητές-συντάκτες των κειμένων αποτελεί ένα πρόβλημα σημαντικό για την αποτίμηση, την αξιολόγηση και την ερμηνεία του παρεχόμενου αφηγηματικού υλικού. Έτσι, παρά τις διαβεβαιώσεις των απομνημονευματογράφων προς τον αναγνώστη για ειλικρίνεια και αντικειμενικότητα και έχοντας υπόψη μας ότι η φαντασία, η επίδραση του συναισθήματος και ο ιδεολογικός προσανατολισμός του γράφοντος συχνά εμποδίζουν την πιστή απεικόνιση της πραγματικότητας, προβήκαμε σε συγκριτική μελέτη του παρεχόμενου αφηγηματικού υλικού. Γνωρίζοντας τους ορατούς κινδύνους για αποσιώπηση ή παραχάραξη της αλήθειας που εγείρει η υποκειμενικότητα της αφήγησης, τόσο του Μακρυγιάννη όσο και των άλλων αυτοβιογράφων, υιοθετήσαμε τη μέθοδο της διασταύρωσης πληροφοριών. Οι αυτοβιογραφικές περιγραφές αντιμετωπίστηκαν ως απλές πηγές πληροφοριών, αλλά η αξιοπιστία και η εγκυρότητά τους πιστοποιήθηκε μόνο μετά από τη διασταύρωση των στοιχείων τους με εκείνα που εμπεριέχονται σε άλλες διαθέσιμες γραπτές πηγές τις οποίες και εντοπίσαμε στα ιστορικά αρχεία.

Πολύτιμες και χρήσιμες πηγές υπήρξαν τα ιστοριογραφικά κείμενα ξένων ιστο-

ριογράφων, τα χρονικά και τα ημερολόγια φιλελλήνων και εθελοντών, τα κείμενα Ευρωπαίων περιηγητών, οι οποίοι καταγράφουν τα δικά τους βιώματα και τις εμπειρίες τους από τον ελληνικό Αγώνα, άλλοτε εκφράζοντας την πικρία, τη δυσαρέσκεια και την απογοήτευσή τους από τις δυσμενείς συνθήκες που βίωσαν και άλλοτε εκφράζοντας τον ενθουσιασμό και την εύνοιά τους υπέρ των αγωνιζόμενων Ελλήνων. Τα κείμενα αυτά συνέβαλαν τα μέγιστα κατά τη διεξαγωγή της βιβλιογραφικής και της αρχαιακής έρευνας, διότι οι πληροφορίες, συχνά ελλιπείς, τις οποίες παραθέτουν άλλοτε επιβεβαιώνουν τις απόψεις του Μακρυγιάννη και των λοιπών αγωνιστών και άλλοτε τις ανατρέπουν ή διαφοροποιούνται αισθητά. Επομένως και οι πηγές αυτές αποτέλεσαν ένα πολύτιμο εργαλείο για τη διασταύρωση και επιβεβαίωση του παρεχόμενου από τους βιογράφους πληροφοριακού υλικού.

Η ανάλυση του παρόντος κεφαλαίου προσδιόρισε τον τρόπο πάνω στον οποίον στηρίχθηκε η μέθοδος για την προσέγγιση και ερμηνεία του βιογραφικού υλικού. Συχνά κρίθηκε αναγκαίο να διερευνηθούν οι πολιτισμικές αξίες, η ψυχосύνθεση των συντακτών, ο ρεαλισμός της αφήγησης και να προβούμε σε μια κοινωνιολογική και ψυχολογική ανάλυση των αφηγήσεων, προκειμένου να επισημανθούν ιδέες, στάσεις, αντιλήψεις, νοοτροπίες και συμπεριφορές των εκφραστών τους.

Η δέσμευση για αντικειμενική και αμερόληπτη ιστορική συγγραφή αποτελεί κοινό τόπο στον Μακρυγιάννη και τους λοιπούς απομνημονευματογράφους. Ωστόσο η υποκειμενικότητα, η εμπάθεια, η αποσιώπηση ή η διαστρέβλωση πληροφοριών επίσης αποτελούν κοινό στοιχείο που χαρακτηρίζει όλα τα αυτοβιογραφικά κείμενα του Αγώνα.

Το αντιπροσωπευτικότερο επιχείρημα του κεφαλαίου, στο οποίο ο Μακρυγιάννης συνοψίζει τις απόψεις του για τον σκοπό της ιστοριογραφικής συγγραφής και για τον διδακτικό και φρονηματιστικό της χαρακτήρα, ως προς τη λογική του δομή συνιστά έναν παραγωγικό βραχυλογικό συλλογισμό. Αυτός μάλιστα πληροί τους κανόνες της εγκυρότητας, οι προκειμένες του είναι αληθείς κρίσεις-προτάσεις και επομένως είναι ένας λογικά ορθός συλλογισμός.

Στο επόμενο κεφάλαιο, το τρίτο, επιχειρήθηκε η παρουσίαση των φιλοσοφικών, πολιτικών και πολιτειακών αντιλήψεων του Μακρυγιάννη, μέσα από μια σειρά επιχειρημάτων του, σχετικά με την αποτελεσματικότητα της συλλογικής δράσης των Ελλήνων κατά τη διάρκεια του εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα. Οι βασικές ιδεολογικές του αρχές, που απορρέουν από τον ένθερμο πατριωτικό του ζήλο, συγκλίνουν στην άποψη ότι μόνο διακατεχόμενοι οι Έλληνες από πνεύμα σύμπνοιας, ομόνοιας και ομοψυχίας θα επιτύχουν την απελευθέρωση από τον ξενικό ζυγό και την κατοχύρωση της ελευθερίας και της εθνικής ανεξαρτησίας. Οι απόψεις του για πρόταξη του συλλογικού συμφέροντος έναντι του ατομικού και οι εθνικοί του οραματισμοί για ευδοκίμηση και προαγωγή της πολιτείας, όπως συνοψίζονται στη γνωστή φράση «εμείς και όχι εγώ», απη-

χούν επιδράσεις από το ιδεολογικό και πολιτειακό υπόβαθρο του αρχαίου ελληνικού κόσμου, με τον τρόπο που αυτό είχε αναβιώσει μέσα από τα εθνοδιαφοριστικά κείμενα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Κατά την αντιπαράθεση των σχετικών επιχειρημάτων του Μακρυγιάννη με αυτά των άλλων αγωνιστών - απομνημονευματογράφων αποδείχθηκε ότι, ενώ η βασική αρχή για δημιουργική σύζευξη του «εμείς» με το «εγώ» είναι κυρίαρχη και δεσπόζουσα στο ιδεολογικό πλαίσιο του αγωνιστή, η ίδια αρχή απαντά σε λίγους μόνο συναγωνιστές του και σε πολύ μικρότερο βαθμό μέσα στο αυτοβιογραφικό έργο τους.

Το βασικότερο επιχείρημα του κεφαλαίου, με το οποίο ο Μακρυγιάννης προβάλλει την αναγκαιότητα της συλλογικής δράσης των πολιτών με σκοπό την προαγωγή της πατρίδας και του Έθνους, συνιστά ως προς τη λογική του ανάλυση έναν επαγωγικό συλλογισμό, αναπτυσσόμενο με τη μέθοδο της γενίκευσης. Η γενίκευση μάλιστα στηρίζεται σε επαρκή στοιχεία, το συμπέρασμα εμφανίζεται ως βέβαιο, οπότε η επαγωγή θεωρείται τέλεια.

Στο επόμενο κεφάλαιο, το τέταρτο, πραγματοποιήθηκε η παρουσίαση των βασικών θέσεων του Μακρυγιάννη περί ηθικής και δικαίου με κεντρικό σημείο αναφοράς την αναμενόμενη θεία τιμωρία των υβριστών Οθωμανών ως ανταπόδοση για τις αδικίες και τις ανομίες τους εις βάρος των Ελλήνων υπηκόων τους. Αυτές οι ιδεολογικές αντιλήψεις απηχούν λαϊκές δοξασίες της εποχής και χρησιμολογικές θεωρίες περί θείας τιμωρίας των υβριστών κατακτητών και περί αποκατάστασης του δοκιμαζόμενου ελληνικού έθνους. Είναι μάλιστα σύμφωνες με θεοκρατικού τύπου ερμηνείες περί προνοιακής αντίληψης της ιστορίας, αλλά είναι και σύμφυτες με το οθωμανικό δίκαιο, τις θρησκευτικές αρχές του Ισλάμ και τον άγραφο ηθικό νόμο.

Κατά την ανάλυση του κεφαλαίου αυτού καταδείχθηκε — μέσω της παρουσίασης των απόψεων του Μακρυγιάννη, οι οποίες θυμίζουν ανάλογες απόψεις αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων και τραγικών ποιητών — ότι η “ύβρις” είναι πράξη αξιόποινη και τιμωρητέα από το θείο και αργά ή γρήγορα οι υβριστές τιμωρούνται αυστηρά και παραδειγματικά, ενώ ταυτόχρονα αποκαθίσταται η ηθική τάξη των πραγμάτων.

Η φιλοσοφική και ιδεολογική θεώρηση του Μακρυγιάννη περί τιμωρίας της ύβρεως των αλλόθρησκων Οθωμανών και περί δικαίωσης του Αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας, απαντά και σε κείμενα άλλων αγωνιστών - απομνημονευματογράφων, όχι όμως σε τόσο ευρεία κλίμακα. Επίσης αυτή η συλλογιστική του Μακρυγιάννη έχει αποτελέσει αντικείμενο σχολιασμού και μελέτης πολλών σύγχρονων κριτικών, λογοτεχνών και στοχαστών.

Από άποψη λογικής ανάλυσης ο ευρύς συλλογισμός, ο εμπειριέχων τις απόψεις περί δικαίου του Μακρυγιάννη, διαρθρώνεται σε τέσσερα επιμέρους επιχειρήματα που με βάση τους κανόνες της Τυπικής Λογικής συνιστούν επαγωγικούς συλλογισμούς, άλλους

άμεσους και άλλους έμμεσους εκ των οποίων μερικοί οδηγούν σε τέλεια και μερικοί σε ατελή επαγωγή.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, εξετάσθηκαν τα αίτια και οι αφορμές που οδήγησαν στον εμφύλιο πόλεμο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης καθώς και οι δυσμενείς συνέπειές του. Διερευνήθηκαν οι συνθήκες και οι συγκυρίες που οδήγησαν στη διαίρεση και την αντιπαράθεση μεταξύ αγωνιστών, προυχόντων και πολιτικών ανδρών και κατά τις δύο φάσεις του εμφυλίου.

Η ανάλυση του κεφαλαίου, πέραν από τη γενική αναφορά στον εμφύλιο και στα κυριότερα γεγονότα που σκιαγραφούν και αποδίδουν το πνεύμα της διχόνοιας και του εθνικού διχασμού, επικεντρώθηκε σε μια σειρά επιχειρημάτων με τα οποία ο Μακρυγιάννης δικαιολογείται ηθικά ή απολογείται για την ανάμειξη και την εμπλοκή του στον εμφύλιο. Το σημαντικότερο επιχειρήματά του συνοψίζεται στην άποψη ότι, σύμφωνα με την προσωπική του εκτίμηση, οι επιλογές του υπαγορεύθηκαν από τον πατριωτικό του ζήλο και τη διάθεση να εργασθεί υπέρ της ειρήνευσης των πραγμάτων εκφράζοντας πάντοτε την υπακοή και την νομιμοφροσύνη του προς την Κεντρική Διοίκηση και τους νόμους. Επίσης μέσω των επιχειρημάτων του αποκρούει τις κατηγορίες για δωροδοκία, φιλαρχία και άμετρη φιλοδοξία, καιροσκοπισμό και εξυπηρέτηση προσωπικών συμφερόντων. Διερευνήθηκαν επίσης, μέσω των πηγών, οι βαθύτερες αιτίες και τα κίνητρα που τον ώθησαν να εμπλακεί στις ενδοπατριωτικές σφοδρές διενέξεις. Διαπιστώθηκε ότι τα κίνητρα ήταν ποικίλα και εντοπίζονται κυρίως στο αχαλίνωτο τοπικιστικό πνεύμα, στις προσωπικές εμπάθειες με άλλους αγωνιστές και στην ικανοποίηση των φιλοδοξιών του για άνοδο στα στρατιωτικά αξιώματα. Η υποκειμενικότητα της συγγραφής, η αποσιώπηση γεγονότων ή ο υπερτονισμός της προσωπικής δράσης του συντάκτη καθιστούν δυσχερή τον ασφαλή εντοπισμό των εκάστοτε κινήτρων των επιλογών του.

Το συμπέρασμα που συνάγεται από την ανάλυση των γεγονότων των δύο εμφυλίων πολέμων, οι οποίοι ξέσπασαν μέσα στην καρδιά της Επανάστασης, είναι ότι αυτοί δεν υπήρξαν μόνον αποτέλεσμα προσωπικών αντιθέσεων, αλλά αντικαθρέφτιζαν βαθιές ταξικές διαιρέσεις και αντιπαλότητες, νοσηρές πολιτικές φιλοδοξίες και προσωπικά συμφέροντα και γι' αυτό άλλωστε οι συγκρούσεις πήραν μαζικό χαρακτήρα και απείλησαν την πορεία της Επανάστασης.

Στο πλαίσιο του εμφυλίου πολέμου εξετάσθηκε και το φαινόμενο της αρπαγής, της ληστείας, της λαφυραγωγίας και του “πλιάτσικου”, που έλαβε χώρα στην Πελοπόννησο κατά τη δεύτερη φάση των εμφυλίων συγκρούσεων. Με μια σειρά εύστοχων και πειστικών επιχειρημάτων ο Μακρυγιάννης καταγγέλλει και καταδικάζει την αδικία, την ανομία, την αρπαγή και τη ληστεία, ενώ ταυτόχρονα καυτηριάζει τις καταχρήσεις, τις βιαιοπραγίες, τις λαφυραγωγίες και το “πλιατσικολόγημα” από τα ρουμελιώτικα στρα-

τεύματα εις βάρος Μοραϊτών συμπατριωτών τους.

Η διερεύνηση του θέματος της βίας και της αρπαγής κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, εντόπισε κείμενα Ελλήνων και ξένων ιστοριογράφων του Αγώνα και απομνημονευματογράφων, οι οποίοι αναφέρονται εκτενώς σε αυτό το φαινόμενο, περιγράφουν με μελανά χρώματα πράξεις βίας, σκληρότητας και απανθρωπιάς και τις καταδικάζουν απερίφραστα, όπως άλλωστε και ο Μακρυγιάννης. Από τη σύγκριση και το συσχετισμό του σχετικού ιστοριογραφικού και βιογραφικού υλικού προκύπτει το συμπέρασμα ότι, ενώ στο θέμα του εμφυλίου πολέμου σχετικά με τις αιτίες, τις αφορμές, τις συνθήκες και την απόδοση ευθυνών, οι απόψεις των συγχρόνων με τον Μακρυγιάννη ιστοριογράφων και απομνημονευματογράφων διαφέρουν και διαφοροποιούνται ανάλογα με την ιδεολογική κατεύθυνση, με τη στράτευση στη μια ή την άλλη παράταξη, με τα ιδιοτελή συμφέροντα, αλλά και με την ιδιαίτερη οπτική ματιά του γράφοντος, στο θέμα των βιαιοτήτων, των λεηλασιών και των δυσμενών συνεπειών τους οι απόψεις είναι κοινές και σε πολλά σημεία ταυτόσημες. Η καταδίκη της βίας, της αδικίας, της ανομίας και της ληστείας χαρακτηρίζει και τα κείμενα νεότερων ιστορικών που έχουν ερευνήσει την εν λόγω ιστορική περίοδο.

Το σημαντικότερο επιχείρημα του κεφαλαίου εμπεριέχει την οριστική απόφαση του Μακρυγιάννη — μετά το πέρας του εμφυλίου πολέμου — να μην αναμειχθεί στο μέλλον σε αδελφοκτόνες συγκρούσεις και αναμετρήσεις με Έλληνες πατριώτες, αλλά να αγωνισθεί πλέον μόνον εναντίον των εχθρών. Οι πικρές εμπειρίες του εμφυλίου τον οδήγησαν στην απογοήτευση, την οργή και την αγανάκτηση και τον ώθησαν στην αποδοκιμασία και τον αναθεματισμό του. Προδιέγραψαν επίσης την μετέπειτα συνετή, αγωνιστική και φιλοπατριωτική του στάση, ώστε να αγωνισθεί στο μέλλον με σθένος για την καταδίκη της βίας και της αδικίας, την άμβλυση των διαφορών, τη δικαίωση των αγωνιστών, την κατασίγαση των παθών και την επικράτηση της ελευθερίας και της νομιμότητας στο νεοσύστατο κράτος μέσω της διεκδίκησης και της κατοχύρωσης των συνταγματικών ελευθεριών.

Το βασικό επιχείρημα της ενότητας με το οποίο ο αγωνιστής καταδικάζει τον εμφύλιο και γνωστοποιεί την απόφασή του για μη συμμετοχή του στο μέλλον σε εμφύλιες διενέξεις, ως προς τη λογική του δομή, αποτελεί έναν παραγωγικό συλλογισμό που πληροί τους βασικούς κανόνες εγκυρότητας. Επιπλέον πρόκειται για έναν λογικά ορθό συλλογισμό, διότι είναι συγχρόνως έγκυρος και οι προκείμενές του αληθείς κρίσεις - προτάσεις. Το έτερο βασικό επιχείρημα με το οποίο καταδικάζει τη ληστεία, την αρπαγή και το “πλιάτσικο” συνιστά, ως προς τη λογική του ανάλυση, έναν αναλογικό συλλογισμό, όπου η αναλογία είναι κυριολεκτική και, επειδή το συμπέρασμα έχει πιθανολογικό χαρακτήρα, η επαγωγή θεωρείται ατελής.

Στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο της διατριβής εξετάστηκαν και αναλύθηκαν διε-

ξοδικώς οι θρησκευτικές ιδέες του Μακρυγιάννη και η συμβολή του στην ενίσχυση της πίστης και των αρχών της Ορθοδοξίας. Κέντρο αναφοράς του κεφαλαίου αποτελεί η μάχη στους Μύλους του Ναυπλίου κατά του Ιμπραήμ το 1825, στην οποία ο Μακρυγιάννης πρωτοστάτησε· την επικράτηση των ελληνικών δυνάμεων απέναντι στον αριθμητικά υπέροτρο εχθρό απέδωσε στη θεϊκή παρέμβαση. Η άποψη του Μακρυγιάννη ότι ο Θεός είναι σύμμαχος και προστάτης των Ελλήνων στον αγώνα για την απελευθέρωση, είναι βαθιά ριζωμένη στη συνείδηση και άλλων αγωνιστών - απομνημονευματογράφων οι οποίοι, όπως και εκείνος, νιώθουν ότι η πίστη στο Θεό τους ενδυναμώνει, τους εμπνυχώνει και τους καθιστά ικανούς να φέρουν εις πέρας το παράτολμο εγχείρημα της Επανάστασης.

Κατά τη συγκριτική μελέτη των επιχειρημάτων του Μακρυγιάννη, των αναφερομένων στις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, τόσο από τα “Απομνημονεύματα” όσο και από το μεταγενέστερο – θρησκευτικού περιεχομένου – έργο του “Οράματα και Θάματα”, με ανάλογου περιεχομένου επιχειρήματα άλλων συγχρόνων του απομνημονευματογράφων, προέκυψε το συμπέρασμα ότι ο Στρατηγός υπήρξε ο πιο θεοσεβής και βαθιά θρησκευόμενος από όλους τους αγωνιστές. Η αναφορά του στο θρησκευτικό στοιχείο όχι μόνο στα επιχειρήματά του αλλά και στα αφηγηματικά κομμάτια και των δύο έργων του είναι εξαιρετικά συχνή. Πάντοτε επικαλείται τη θεϊκή βοήθεια πριν από τις μάχες, προβαίνει σε δοξολογίες και δεήσεις, πραγματοποιεί το τάμα του προς τον Άγιο Ιωάννη, τον προστάτη του και αποδίδει όλες τις νίκες στην ευνοϊκή παρέμβαση του Θεού. Η επίκληση και αναφορά στα θεία είναι περιορισμένη στους άλλους απομνημονευματογράφους, ακόμη και στους εκπροσώπους της εκκλησίας, στους ρασοφόρους αγωνιστές, όπως ο Αμβρόσιος Φραντζής, ο Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας και ο Παλαιών Πατρών Γερμανός.

Επιπλέον μετά από μελέτη των σχετικών επιχειρημάτων του κατεγράφησαν οι αδιάκοποι αγώνες και η αποτελεσματική συμβολή του στην καταδίκη των απειλητικών δοξασιών για τη διάβρωση της ορθόδοξης πίστης. Αποτυπώθηκαν μέσα από τα κείμενά του οι προσπάθειές του να αντιδράσει απέναντι στις προσηλυτιστικές τάσεις των ετεροδόξων, να καταδικάσει τις μοναστηριακές μεταρρυθμίσεις της Αντιβασιλείας και να πρωτοστατήσει σε κινήσεις για την τροποποίηση των άρθρων του Συντάγματος του 1844 που αφορούσαν στη συνταγματική κατοχύρωση των αρχών της Ορθοδοξίας. Το σύνολο των θρησκευτικού περιεχομένου επιχειρημάτων του σε συνδυασμό με εκείνα που αναφέρονται στον ένθερμο πατριωτικό του ζήλο αποκαλύπτουν την βαθιά ευσέβεια και φιλοπατρία του ως αποτέλεσμα της προσήλωσής του στις αρχές της ελληνορθόδοξης παράδοσης του τόπου.

Το αντιπροσωπευτικότερο εγχείρημα του κεφαλαίου με το οποίο ο αγωνιστής αναφέρεται στο θρησκευτικό στοιχείο και στην ευνοϊκή παρέμβαση του Θεού υπέρ των αγω-

νιζόμενων Ελλήνων, ως προς τη λογική του δομή, συνιστά έναν αναλογικό συλλογισμό, όπου η αναλογία είναι κυριολεκτική. Το συμπέρασμα όμως εμφανίζεται ως πιθανόν, η αναλογία στηρίζεται σε ανεπαρκείς ως προς το θέμα ομοιότητες και συνεπώς πρέπει να μιλάμε για ατελή επαγωγή.

Για την πληρέστερη ανάλυση και ερμηνεία του όλου θέματος απαιτήθηκε, κατά τη διάρκεια της βιβλιογραφικής και αρχαιακής έρευνας, η χρησιμοποίηση ποικίλου υλικού από διάφορους επιστημονικούς κλάδους, όπως η ιστορία, η λογοτεχνία, η κοινωνιολογία, η κοινωνική ψυχολογία, η λαογραφία, η γλωσσολογία, η θεολογία, η φιλοσοφία και η λογική. Το ιδεολογικό πλαίσιο του Μακρυγιάννη, όπως γίνεται φανερό μέσα από τα επιχειρήματά του, μελετήθηκε και αναλύθηκε διεπιστημονικά, αφού ο εποικοδομητικός κριτικός διάλογος μεταξύ των ανωτέρω επιστημονικών κλάδων συνέβαλε όχι μόνο στην εμβάθυνση και κατανόησή του, αλλά και γενικότερα στην πολυδιάστατη θέαση των κοινωνικών και πολιτισμικών φαινομένων που συνέθεταν την ιστορική εικόνα της εποχής. Έτσι μέσω της διεπιστημονικής μελέτης αποκαλύφθηκαν οι νοοτροπίες και οι συμπεριφορές κατά περίσταση των Ελλήνων αγωνιστών, η σκληρότητα και η εξαγρίωση των ηθών λόγω του πολέμου, η αποστολή και ο ρόλος της προπαγάνδας, οι πολιτισμικές αξίες και τα πρότυπα, οι λαϊκές παραδόσεις, οι θεσμοί και οι θεοκρατικές αντιλήψεις της εποχής.

Επίσης έγινε, νομίζω, φανερό, ότι οι κοινωνικές αξίες, οι αντιλήψεις, οι στάσεις και οι κρίσεις του Μακρυγιάννη, απορρέουσες από τη δεδομένη ιστορική συνάφεια και συνδυαζόμενες με τα βιώματα, τις εμπειρίες και τις ηθικές αρχές του, συναποτελέσαν το πλέγμα της προσέγγισης και της ερμηνείας των δρωμένων μέσα από τη δική του - ιστορικά βέβαια επηρεασμένη - οπτική γωνία πρόσληψης και απόδοσης των γεγονότων.

Το ιδεολογικό υπόβαθρο του Μακρυγιάννη ερευνήθηκε και μελετήθηκε και υπό το πρίσμα των επιδράσεων που αυτό δέχθηκε κατά τη διαμόρφωσή του. Έτσι, με τη μελέτη των “Απομνημονευμάτων” και την έρευνα της σχετικής βιβλιογραφίας, διαπιστώθηκε ότι ένα μεγάλο μέρος των ιδεών του αγωνιστή μορφοποιήθηκε κάτω από τη διπλή επίδραση του παραδοσιακού με το νεωτεριστικό στοιχείο. Πολλές από τις ιδέες του εμφανίζονται ως συντηρητικές από μια σκοπιά και ταυτόχρονα φιλελεύθερες και προοδευτικές από άλλο πεδίο θέασης, καθώς τελούν υπό την επίδραση του λαϊκού πολιτισμού, της ελληνορθόδοξης παράδοσης, του εθιμικού δικαίου και του άγραφου ηθικού νόμου και συγχρόνως υπό την επίδραση των νεωτεριστικών αντιλήψεων της Δύσης και των μηνυμάτων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας καταδείχθηκε ο βαθμός επίδρασης που δέχθηκε ο αγωνιστής από τα ανωτέρω πνευματικά και πολιτισμικά πεδία και η δυνατότητα αφομοίωσης και συγκερασμού των επιδράσεων στη διάπλαση των δικών του ιδεολογικών κωδίκων και αξιολογικών

κριτηρίων.

Επιχειρήθηκε επίσης μέσα από την ανάλυση και ερμηνεία των επιχειρημάτων του Μακρυγιάννη ένας επαναπροσδιορισμός των ιδεών, των θέσεων, των στοχασμών και των προβληματισμών του, προκειμένου να αποκαλυφθεί ο διαχρονικός χαρακτήρας των απόψεών του, οι οποίες απηχούν ανάλογες ιδεολογικές επιδράσεις από την ελληνική αρχαιότητα. Το εγχείρημα της σύνδεσης της ιδεολογίας του με τη σύγχρονη πραγματικότητα ανέδειξε την επικαιρότητα των ιδεών του και τη δυνατότητα εφαρμογής τους, με τις κατάλληλες προσαρμογές, στις προηγμένες κοινωνίες του σήμερα.

Επίσης διερευνήθηκε, μέσα από τις μαρτυρίες, από τις αντιφατικές κρίσεις, από τον προσωπικό - απολογητικό τόνο, από την συνύπαρξη του διδακτισμού και της ρητορείας, από τις τάσεις πικρίας, απογοήτευσης και καταγγελίας των συνακτών τους, η δυνατότητα αποτύπωσης και καταγραφής της ιδεολογίας, της φιλοσοφικής θεώρησης και της νοοτροπίας των αγωνιστών, αλλά και της κυρίαρχης πολιτικής, ταξικής, κοινωνικής και θρησκευτικής ιδεολογίας της υπό διαμόρφωση νεοελληνικής κοινωνίας της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου.

Εν κατακλείδι, σε γενικές γραμμές μέσα από τη μελέτη και ανάλυση των επιχειρημάτων του Μακρυγιάννη και των συγχρόνων του απομνημονευματογράφων επιχειρήθηκε να εντοπισθεί η δυνατότητα συμβολής των απομνημονευμάτων, ως άμεσων, γνήσιων, αυθεντικών και πρωτογενών ιστορικών πηγών, στην απεικόνιση και αναπαράσταση των κυριότερων ιστορικών γεγονότων της επαναστατικής περιόδου και των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων τα οποία σηματοδότησαν και προσδιόρισαν την πορεία και το μέλλον του ελληνισμού.

ΓΛΩΣΣΑΡΙ ΟΡΩΝ ΤΗΣ ΛΟΓΙΚΗΣ

Αληθείς προτάσεις: η αλήθεια των προτασιακών κρίσεων σε ένα επιχείρημα αφορά στο περιεχόμενό τους και στη νοηματική σχέση προκειμένων, συμπεράσματος με την πραγματικότητα. Αν οι προκειμένες και το συμπέρασμα ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, τότε τις θεωρούμε αληθείς κρίσεις - προτάσεις.

Σχετικά με την αλήθεια του επιχειρήματος βλ.: Πορτίδης Δ., Ψύλλος Στ., Αναπολιτάνος Διον., *Λογική: η δομή του επιχειρήματος*. Νεφέλη, Αθήνα 2007, 28-32· Bastable Patr., *Logic: Depth Grammar of Rationality: A textbook on the Science and History of Logic*. Gill and Macmillan, University College, Dublin 1975, 39· Black Max., *Critical Thinking: An Introduction to Logic and Scientific Method*. Prentice - Hall, Englewood Cliffs, N.J. 1952, 28, 39-42· Copi Irv., *Introduction to Logic*. 3rd ed. the Macmillan Company New York, New York 1972, 24-26.

Άμεσος συλλογισμός: Άμεσος ονομάζεται ο συλλογισμός του οποίου το συμπέρασμα προκύπτει από μία μόνο προκειμένη, χωρίς τη μεσολάβηση κανενός άλλου δεδομένου άμεσα. Ευκρινέστερα άμεσοι ονομάζονται οι συλλογισμοί (*consequetiae immediatae*) στους οποίους η σκέψη με τρόπο άμεσο, χωρίς δηλαδή να αισθάνεται την ανάγκη μέσου όρου, συνάγει από δεδομένη κρίση μια άλλη κρίση.

– βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική, Α΄*. 2η έκδ. Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1972, 95: «Κατά τόν ἀριθμόν τῶν δεδομένων κρίσεων, ἄμεσοι εἶναι ἐκεῖνοι οἱ συλλογισμοί ἐν οἷς ἐκ μιᾶς κρίσεως παράγεται κρίσις ἄνευ καταφανοῦς μεσολαβήσεως ἄλλων κρίσεων».

– βλ. Τατάκης Β., *Λογική*. Θεσ/νίκη 1966, 183: «Παραγωγικοί λοιπόν είναι οἱ ἄμεσοι συλλογισμοί. Τό θέμα τῆς ἀμεσότητας ἔχει προκαλέσει συζητήσεις καί ἀντίθετες θέσεις καί στή Λογική καί στή Φιλοσοφία. Ὡς πρός τή λογική, τούς ἄμεσους δηλαδή συλλογισμούς, ὑποστηρίχθηκεν ὅτι φαινομενική εἶναι ἡ ἀπουσία τοῦ μέσου ὄρου». «Ἐπάρχει καί ἐν τοῖς τοιούτοις συλλογισμοῖς, ὅπως σημειώνει ο Θ. Βορέας, μεσολαβοῦσα κρίσις, ἀλλά λανθάνει μᾶλλον ἢ ἦττον. Τούτου ἔνεκα οἱ λεγόμενοι ἄμεσοι συλλογισμοί εἶναι μᾶλλον ὅμοιοι πρός τάς βραχυλογικάς μορφάς τῶν ἀπλῶν συλλογισμῶν, ἤτοι τά ἐνθυμήματα». βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 143.

Σχετικά με τους άμεσους συλλογισμούς βλ. και: Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*. 2η έκδ. Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα 1985, 128, 130-131· Τατάκης Β., *Λογική*, ό.π., 126, 144, 182-183.

Αναλογικός συλλογισμός (*syllogismus per Analogiam, Analogia*): Αναλογικός ονομάζεται ο συλλογισμός που εκκινεί από μια ειδική διαπίστωση, για να καταλήξει σε μια, επίσης ειδική διαπίστωση (από ειδικό => σε ειδικό), δηλαδή σύμφωνα με αυτή τη συλλογιστική πορεία από τα επιμέρους συμπεραίνουμε πάλι για τα επιμέρους. Στην ανα-

λογία πρέπει να καταλήγουμε με προσοχή σε ένα συμπέρασμα, γιατί ο αναλογικός συλλογισμός είναι συχνά ασθενής ως προς το βαθμό πιθανότητας: ουσιαστικά η αναλογία είναι μια από τις μεθόδους ανάπτυξης του επαγωγικού συλλογισμού (όπου το συμπέρασμα προκύπτει ως αποτέλεσμα του παραλληλισμού δύο εννοιών) και διακρίνεται α) στην κυριολεκτική αναλογία β) στη μεταφορική αναλογία.

Σχετικά με τον αναλογικό συλλογισμό βλ.:

– Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 95 και 162, 165: «ἀναλογικοί καλοῦνται οἱ συλλογισμοί ἐκεῖνοι, ἐν οἷς ἀπό τῶν ἐπί μέρους συμπεραίνομεν περὶ τῶν ἐπί μέρους».

– Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*, ό.π., 128, 173-174: «Ὁ ἀναλογικός διαλογισμός θεωρεῖται “παραλλαγή τοῦ ἐπαγωγικοῦ” ἢ ἓνα εἶδος ἀτελοῦς ἐπαγωγῆς, πολύ ἀσθενέστερο ὅμως ὡς πρὸς τὸ βαθμὸ πιθανότητας, ὅπου ἀπὸ τὸ μερικὸ συνάγουμε πάλι τὸ μερικὸ. Ὁ ἀναλογικός διαλογισμός στηρίζεται στὴν ὁμοιότητα τῶν ἀντικειμένων».

Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στον αναλογικό συλλογισμό.

– βλ. Αριστοτέλης, *Ἄναλ. Πρότερα*, Β 24, 68β, 38 & ἐξῆς και *Ρητορική Α2*, 1357 β 26.

Βραχυλογικός συλλογισμός (syllogismus decurtatus) ή αλλιώς ελλιπής ή ελλειπτικός συλλογισμός: Βραχυλογικοί συλλογισμοί είναι αυτοί από τους οποίους λείπουν προτάσεις και η απουσία τους δε βλάπτει· με βάση την αρχή της οικονομίας στο λόγο την απουσία αυτών των προτάσεων την επιτρέπει η αρχή ότι «τα ευκόλως εννοούμενα παραλείπονται». Οι απλοί βραχυλογικοί συλλογισμοί ονομάζονται ενθυμήματα βλ. σχετικά ανωτέρω.

Περί του βραχυλογικού συλλογισμού (abridged Syllogismus ή abbreviated syllogism) γνωστού και με τον όρο ενθύμημα (enthymeme) βλ. Mellone S.H., *Elements of Modern Logic*. University Tutorial Press LTD, London 1966, 145-146· Bastable Patr., *Logic: Depth Grammar of Rationality*, ό.π., 35-36· Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 84, 133· Τατάκης Β., *Λογική*, ό.π., 222: «Οι βραχυλογικοί συλλογισμοί είναι παραγωγικοί συλλογισμοί».

Διαζευκτικός συλλογισμός: Με κριτήριο το είδος των προκειμένων προτάσεων οι συλλογισμοί διακρίνονται σε κατηγορικούς, υποθετικούς και διαζευκτικούς. «Διαζευκτικοί είναι οἱ συλλογισμοί (διαλογισμοί) πού ἔχουν τή μία προκείμενη (συνήθως τήν πρώτη) πρόταση διαζευκτική· τήν ἄλλη προκείμενη καί τό συμπέρασμα προτάσεις κατηγορικές». βλ. Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ό.π., 159-161.

– Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 123-125: «διαζευκτικοί λέγονται οἱ συλλογισμοί, ἐν οἷς ἡ μέν μείζων πρότασις εἶναι διαζευκτική, ἡ δέ ἐλάσσων κατηγορική».

Διαλογισμός: Κατά τον Ε. Παπανούτσο, «ἡ διαδικασία ἢ ἡ μέθοδος μέ τήν ὁποία

ὁ νοῦς καταστρώνει ἓνα ἐπιχείρημα λέγεται διαλογισμός» βλ. Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ὁ.π., 123.

Ἄλλοι μεταχειρίζονται ἀντὶ τοῦ ὅρου «διαλογισμός» τὴ λέξη «συλλογισμός». Ὡστόσο ὁ συλλογισμός εἶναι ὀρισμένο εἶδος διαλογισμοῦ. Οἱ ξένοι, πολὺ ὀρθά, ξεχωρίζουν στὴ γλῶσσα τοὺς τὸν διαλογισμό (raisonnement, inference, schluss) ἀπὸ τὸν συλλογισμό (που τὸν ἀποκαλοῦν με τὸ ἐλληνικό ὄνομά του: syllogisme, syllogism, syllogismus). βλ. Παπανούτσος Ε. Π., ὁ.π., 123.

Εγκυρότητα επιχειρήματος: «Ἐνα ἐπιχείρημα εἶναι παραγωγικά ἐγκυρο ἢ λογικά ἐγκυρο ἢ ἀπλά ἐγκυρο, ἀν καὶ μόνον ἀν εἶναι ἀδύνατον ὅλες οἱ προκειμένες του νὰ εἶναι ἀληθεῖς καὶ τὸ συμπέρασμα ψευδές». βλ. Πορτίδης Δ., Ψύλλος Στ., *Ἀναπολιτάνος Διον.*, *Λογική: ἡ δομὴ τοῦ επιχειρήματος*, ὁ.π., 23-24, 29-31.

- βλ. Black Max., *Critical Thinking*, ὁ.π., 20-22, 34, 37, 39: «Ὅταν τὸ συμπέρασμα ἐμφανίζεται ὡς λογικό ἐπακόλουθο τῶν προκειμένων τότε μιλάμε γιὰ ἐγκυρο ἐπιχείρημα. Ἐπίσης κάνουμε λόγο γιὰ ἐγκυρο ἐπιχείρημα (valid argument) ὅταν οἱ προκειμένες εἶναι ἀληθεῖς, ὁπότε ὑποχρεοῦται καὶ τὸ συμπέρασμα νὰ εἶναι ἀληθές».

- βλ. Manicas Pet. - Kruger Arth., *Logic: The Essentials*. Mc Graw - Hill Book Company, New York 1976, 239: «Ἐάν ἓνα ἐπιχείρημα εἶναι ἐγκυρο, οἱ προκειμένες του ἀποτελοῦν πλήρη ἀπόδειξη γιὰ τὸ συμπέρασμα».

- βλ. Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*, ὁ.π., 127: «Οἱ διαλογισμοὶ πού ἔχουν ἄφογη λογικά μορφή καὶ ἀπολήγουν σὲ βέβαιο συμπέρασμα λέγονται ἐγκυροί».

- Περί ἐγκυρότητας τοῦ επιχειρήματος (validity in argument) βλ. καὶ: Copi Irv., *Introduction to Logic*, ὁ.π., 20-21· Bastable Patr., *Logic: Depth Grammar of Rationality*, ὁ.π., 39.

Κανόνες ἐγκυρότητας τοῦ συλλογισμοῦ

Οἱ προϋποθέσεις που ἀπαιτοῦνται γιὰ νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὡς λογικά ἐγκυρος ἓνας συλλογισμός συνοψίζονται σὲ πέντε κανόνες.

Πρέπει προηγουμένως νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι:

- Οἱ κανόνες αὐτοὶ ἀποτελοῦν τὶς ἀναγκαῖες, ὄχι ὁμως καὶ τὶς ἐπαρκεῖς συνθήκες τῆς ἐγκυρότητας ἐνός συλλογισμοῦ, ἐπειδὴ διέπουν τὴ δομὴ του.

- Οἱ κανόνες αὐτοὶ πρέπει νὰ λαμβάνονται ὅλοι μαζί ὡς κριτήρια τῆς ἐγκυρότητας ἐνός συλλογισμοῦ. Ἐάν ἓνας συλλογισμός τηρεῖ ὅλους ἐκτός ἀπὸ ἓναν (τὸν ὁποιοδήποτε), εἶναι ἄκυρος.

Οἱ κανόνες τῆς ἐγκυρότητας διαιροῦνται σὲ δύο ομάδες. Τῆς πρώτης οἱ κανόνες ἀναφέρονται στὶς προτάσεις τοῦ συλλογισμοῦ· τῆς δεύτερης στὸς ὅρους τοῦ βλ. Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ὁ.π., 142-144.

Ομάδα 1η: **πρώτος κανόνας** βλ. σχετικά:

– Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ό.π., 143: «Δέν ἐπιτρέπεται καί οί δύο προκείμενες νά εἶναι προτάσεις ἀποφατικές· ἡ μία τουλάχιστο πρέπει νά εἶναι πρόταση καταφατική».

Δεύτερος κανόνας βλ. σχετικά:

– Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ό.π., 143: «Όταν καί οί δύο προκείμενες εἶναι προτάσεις καταφατικές, πρέπει καί τό συμπέρασμα νά εἶναι καταφατικό», βλ. και:

– Παπαδόπουλος Χρ., *Στοιχεία Λογικής*. 2η έκδ. Τυπ. Αλ. Παπαγεωργίου, Εν Αθήναις 1895, 64: «Καταφατικόν συμπέρασμα ἔπεται πάντοτε μόνον ἐκ καταφατικῶν προκειμένων καί τανᾶπαλιν ἐκ καταφατικῶν προκειμένων ἔπεται πάντοτε καταφατικόν συμπέρασμα».

– Βορέας Θ., *Λογικά*. Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1912, 21: «Ἐκ καταφατικῶν προκειμένων μόνον καταφατικόν δύναται νά προέλθῃ συμπέρασμα».

Τρίτος κανόνας βλ. σχετικά:

– Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ό.π., 143: «Όταν μία ἀπό τίς δύο προκείμενες εἶναι πρόταση ἀποφατική, πρέπει καί τό συμπέρασμα νά εἶναι πρόταση ἀποφατική» βλ. και:

– Βορέας Θ., *Λογικά*, ό.π., 23: «Ἐάν ἡ ἕτερα τῶν προκειμένων εἶναι ἀποφατική, ἀποφατικόν εἶναι καί τό συμπέρασμα».

Ομάδα 2η: **πρώτος κανόνας** βλ. σχετικά:

– Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ό.π., 143: «Στή μία τουλάχιστον ἀπό τίς δύο προκείμενες ὁ μέσος ὅρος πρέπει νά λαμβάνεται σέ ὁλόκληρο τό πλάτος του».

Δεύτερος κανόνας βλ. σχετικά:

– Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ό.π., 144: «Γιά νά ληφθεῖ στό συμπέρασμα ἕνας ὅρος σέ ὁλόκληρο τό πλάτος του, πρέπει νά λαμβάνεται σέ ὁλόκληρο τό πλάτος του καί στήν προκείμενη πού τόν περιέχει» βλ. και:

– Βορέας Θ., *Λογικά*, ό.π., 21: «Οὐδεῖς ὅρος ἐπιτρέπεται νά εἶναι εὐρύτερος ἐν τῷ συμπεράσματι».

Σχετικά με τους κανόνες εγκυρότητας του συλλογισμού βλ. και: Αριστοτέλης, *Ἄναλυτ. Ὑστ.*, Α30, 87 b 22 και *Ἄναλυτ. Πρότ.*, Α24, 41 b 6 & ἐξῆς· Τατάκης Β., *Λογική*, ό.π., 199-201· Βορέας Θ., *Λογικά*, ό.π., 21-24· Jevons W.S., *Elementary Lessons in Logic: Deductive and Inductive*. London 1870, 123.

Ἐμμεσοί συλλογισμοί (consequentiae mediatae): «Οἱ διαλογισμοί (συλλογισμοί) ἐκεῖνοι πού γιά νά ἀπολήξουν στήν τελική πρόταση (τό συμπέρασμα) στηρίζονται ὄχι σέ μία, ἀλλά σέ περισσότερες προκείμενες, τουλάχιστον δύο, ὀνομάζονται ἔμμεσοι, ἐπειδή φτάνουν ἀπό τήν πρώτη στήν τελευταία διαμέσου μιᾶς ἢ περισσότερων ἄλλων προτάσεων». βλ. Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*, ό.π., 131-132.

– Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 95: «Οί συλλογισμοί διαιροῦνται κατὰ τόν ἀριθμόν τῶν δεδομένων κρίσεων εἰς ἐμμέσους καί ἀμέσους. Καί ἔμμεσοί μὲν λέγονται οἱ συλλογισμοί ἐκεῖνοι, ἐν οἷς ἐκ πλειόνων κρίσεων παράγεται ἄλλη».

Περί ἐμμεσῶν συλλογισμῶν βλ. και Τατάκης Β., *Λογική*, ό.π., 195.

Ενθυμήματα (enthymema): «Οἱ ἀπλοῖ βραχυλογικοί συλλογισμοί ὀνομάζονται ἐνθυμήματα. Τά ἐνθυμήματα δέν περιέχουν ὅλες τίς προτάσεις, ἀλλά μπορεῖ νά λείπει ἢ ἡ μία ἢ ἡ ἄλλη προκειμένη ἢ καί οἱ δύο ἢ σπανιότερα τό συμπέρασμα», βλ. Τατάκης Β., *Λογική*, ό.π., 222-223.

– Για ἐνθυμήματα κάνει λόγο και ο Αριστοτέλης στη “Ρητορική” «ἐνθύμημα καί ἐξ ὀλίγων τε καί πολλάκις ἐλαττόνων ἢ ὁ πρῶτος συλλογισμός» βλ.

– Αριστοτέλης, *Ρητορική*, Α2, 1357α 16-17 και Β21, 1394α 25 κ.ε. και 22, 1395b 21 και *Ἀναλυτ. Πρότερα*, Β 27, 70α 10, *Ἀναλυτ. Ὑστερα* f, 4Α, Ald.

– βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 133-134: «Ἐνθύμημα (enthymema, syllogismus decurtatus) εἶναι συλλογισμός ἀπλοῦς ἐλλιπής, ἐν ᾧ δέν ἐκφέρονται πᾶσαι αἱ προτάσεις. Ἐλλείπουν συνήθως ἐν τῷ ἐνθυμήματι ἢ ἡ μείζων ἢ ἡ ἐλάσσων ἢ ἀμφότεραι αἱ προκειμένοι ἢ, σπανιότερον, τό συμπέρασμα».

– βλ. Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*, ό.π., 133-134: «Οἱ βραχυλογικοί διαλογισμοί, ὅπου γιά λόγους συντομίας παραλείπεται μιὰ ἀπό τίς δύο προκειμένες, ἐπειδή ἐννοεῖται ἀπό τά συμφραζόμενα, καλοῦνται ἐνθυμήματα καί ἀπαντοῦν τόσο στόν καθημερινό λόγο ὅσο καί στήν Τυπική Λογική. Ἐπίσης δέν πρέπει οἱ ἄμεσοι διαλογισμοί νά συγχέονται μέ τά ἐνθυμήματα, γιατί σ’ αὐτούς δέν παραλείπεται καμιὰ πρόταση, ἀφοῦ ἡ μόνη ὑπάρχουσα εἶναι ἐπαρκής γιά νά ἐπιφέρει τό συμπέρασμα καί νά ἐγγυηθεῖ τήν ἀλήθειά του».

Επαγωγικός συλλογισμός ἢ ἐπαγωγή: «Ἐπαγωγικός καλεῖται ὁ συλλογισμός στόν ὁποῖο ἀπό τίς ἐπιμέρους περιπτώσεις ὀδηγούμαστε στόν κανόνα, στό νόμο πού τίς διέπει»: βλ. Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ό.π., 168. Στον ἐπαγωγικό συλλογισμό ὀδηγούμαστε στο συμπέρασμα συνήθως πιθανολογικά, με την πεποίθηση ἢ την προσδοκία ὅτι, αὐτό που ἰσχύει γιά κάποιο μέρος / τμήμα που μελετήσαμε, θα ἰσχύει και γιά τα υπόλοιπα τμήματα του συνόλου.

– Γράφει ο Τατάκης Β., *Λογική*, ό.π., 181: «Κατά τήν πορεία αὐτή ξεκινᾷ ἡ σκέψη ἀπό τά ἐπί μέρους ὄντα, αὐτά πού ὑποπίπτουν στήν παρατήρηση, τά ἐξετάζει καί συνάγει συμπέρασμα γιά ὅλα τά ὄντα πού ἀνήκουν στήν ἴδια τάξη μέ τά ὄντα πού παρατήρησε».

– βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 95: «ἐπαγωγικοί λέγονται οἱ συλλογισμοί ἐκεῖνοι, ἐν οἷς ἀπό τῶν ἐπί μέρους συμπεραίνομεν περί τῶν καθόλου».

– Ο Αριστοτέλης σημειώνει: «Μανθάνομεν ἢ ἐπαγωγῇ ἢ ἀποδείξει· ἔστι δ’ ἢ μὲν ἀπόδειξις ἐκ τῶν καθόλου, ἢ δ’ ἐπαγωγῇ ἐκ τῶν κατὰ μέρος». Θεωρεῖ μάλι-

στα τον επαγωγικό δρόμο αντίθετο από τον παραγωγικό: «ἀντίκειται τρόπον τινά ἢ ἐπαγωγή τῷ παραγωγικῷ συλλογισμῷ». Ορίζει την επαγωγή ως «ἔφοδον ἐπὶ τὰ καθόλου», δηλαδή ως πορεία που καταλήγει στη σύλληψη του καθόλου, όχι που αρχίζει από αυτό, όπως η παραγωγή. Και επισημαίνει: «Δῆλον δὴ, ὅτι ἡμῖν τὰ πρῶτα ἐπαγωγῆ γινώριζεν ἀναγκαῖον· καὶ γὰρ καὶ αἴσθησις οὕτω τὸ καθόλου ἐμποιεῖ». Ὅτι δηλαδή κάνει αἴσθηση, κατά την επαφή της συνείδησης με τα πράγματα, το ίδιο κάνει η επαγωγή κατά τη συλλογιστική της σκέψη βλ. σχετικά: Αριστοτέλης, *Ἄναλυτ. Ὑστερα* A13, 81a 40, 81 b2, *Ἄναλυτ. Πρότερα* B 23, 68 b 23, *Τοπικά* A12.

Επομένως ο επαγωγικός είναι ο τύπος του συλλογισμού σύμφωνα με τον οποίο από παρατηρήσεις ειδικών παραδειγμάτων και περιπτώσεων καταλήγουμε σε μια γενίκευση σχετικά με όλα τα παραδείγματα και τις περιπτώσεις του ιδίου είδους.

Περί των επαγωγικών συλλογισμών βλ. και Cohen Mor. - Nagel Ern., *An Introduction to Logic and Scientific Method*. Routledge & Kegan Paul LTD, London 1963, 273-274· Brennan Jos. Ger., *A Handbook of Logic*. 2nd ed. Harper & Brothers, New York 1957, 173-176· Manicas P. - Kruger A.: *Logic: The Essentials*, ὁ.π., 233-240· Stebbing Sus., *A Modern Elementary Logic*. 5th ed. Barnes & Noble, University Paperbacks, London 1961, Methuen; New York 1963, 166-169· Black M., *Margins of Precision, essays in Logic and Language*. Cornell University Press, Ithaca and London 1970, 57-58.

Είδη επαγωγικού συλλογισμού:

Ο επαγωγικός συλλογισμός αναπτύσσεται με τρεις τρόπους: α) με τη μέθοδο της γενίκευσης· σε αυτή την περίπτωση το συμπέρασμα προκύπτει ως γενίκευση των προκειμένων β) με τη μέθοδο αιτίου - αποτελέσματος· το συμπέρασμα προκύπτει ως επακόλουθο των προκειμένων. Εξετάζουμε σε αυτήν την περίπτωση i) αν η σχέση προκειμένων και συμπεράσματος είναι χρονολογική ii) αν η σχέση προκειμένων και συμπεράσματος είναι αιτιώδης γ) με τη μέθοδο της αναλογίας· το συμπέρασμα προκύπτει ως αποτέλεσμα παραλληλισμού δύο εννοιών. Τότε εξετάζουμε i) αν η αναλογία είναι κυριολεκτική (παραλληλισμός ομοειδών ως προς το γένος εννοιών) ii) αν η αναλογία είναι μεταφορική (παραλληλισμός μη ομοειδών ως προς το γένος εννοιών). Σε όλες τις ανωτέρω περιπτώσεις στη συνέχεια εξετάζεται αν η επαγωγή είναι τέλεια ή ατελής. Πρέπει επίσης για την αξιολόγηση των επαγωγικών συλλογισμών να έχουμε γενικά υπόψη μας ότι μόνον η τέλεια επαγωγή οδηγεί σε βέβαιο συμπέρασμα, ενώ η ατελής καταλήγει με ένα λογικό άλμα στο συμπέρασμα, το οποίο γι' αυτόν τον λόγο έχει πιθανολογικό χαρακτήρα. Σχετικά βλ. Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*, ὁ.π., 168-170. Περί των ειδών της επαγωγής βλ. και Black M., *Margins of Precision, essays in Logic and Language*, ὁ.π., 58-59· Manicas P., - Kruger A., *Logic: The Essentials*, ὁ.π., 241-255· Latta Rob.-Macbeath Alex., *The Elements of Logic*. Macmillan & Co LTD, London, St. Martin's Press, New York 1956, 268-272, 276, 309.

Τέλεια επαγωγή (inductio completa) ονομάζεται, σύμφωνα με το Βορέα, «ή επαγωγή, ἐν ἣ πάσας τάς ἐπί μέρους περιπτώσεις εὐρίσκοντες συμπεραίνομεν ἔπειτα περί τοῦ ὅλου. Ὀνομάζεται δέ ἡ επαγωγή αὕτη καί ἀριθμοῦσα, ἐπειδή ἵνα συναγάγη τό συμπέρασμα αὐτῆς, ἐξετάζει πάντα τά καθ' ἕκαστον καί ἀπαριθμεῖ»: βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ὁ.π., 154. Περί της τελείας επαγωγῆς βλ. και:

- Τατάκης Β., *Λογική*, ὁ.π., 225.

- Δημόπουλος Τ., *Λογική: Τυπική Λογική - Γενική Μεθοδολογία*. Ἰκαρος, Αθήνα 1982, 95: «Ἡ επαγωγή, κατά τήν ὁποῖαν ὀρμώμεθα ἐξ ὄλων τῶν μερικῶν περιπτώσεων, λέγεται τελεία επαγωγή καί ὁ κατ' αὐτήν σχηματιζόμενος συλλογισμός τέλειος επαγωγικός».

Ατελής επαγωγή: «Ἀτελής δ' επαγωγή εἶναι ἐκείνη, ἣτις ἐκ τινων περιπτώσεων, μόνον ὀρμώμενη συμπεραίνει, περί τοῦ ὅλου. Αὕτη ἡ επαγωγή ὀνομάζεται καί ἐπεκτείνουσα», βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ὁ.π., 156. Περί της ατελοῦς επαγωγῆς βλ. και:

- Δημόπουλος Τ., *Λογική: Τυπική Λογική - Γενική Μεθοδολογία*, ὁ.π., 95-96: «Ἡ δ' επαγωγή κατά τήν ὁποῖα ὀρμώμεθα ἐκ τινων μόνον μερικῶν περιπτώσεων λέγεται ἀτελής επαγωγή καί ὁ κατ' αὐτήν σχηματιζόμενος συλλογισμός ἀτελής επαγωγικός συλλογισμός».

- **Συμπέρασμα** της επαγωγῆς: «Τό συμπέρασμα τῆς τελείας επαγωγῆς, ἐν ἣ πάντα τά εἶδη εὐρόντες περιλαμβάνομεν, εἶναι ἀναγκαίως ὀρθόν. Μόνον ἡ ἀτελής επαγωγή, ἐν ἣ ἐκ τινων μερικῶν περιπτώσεων συνάγομεν συμπέρασμα περί τοῦ ὅλου, εἶναι πιθανή ἢ ἔνδοξος ἀπόδειξις» βλ. Βορέας Θ., *Λογικά*. Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Ἐν Αθήναις 1912, 29-30.

- Περί τελείας και ατελοῦς επαγωγῆς βλ. και Τατάκης Β., *Λογική*, ὁ.π., 225-226 και 228-229· Brennan Jos. Ger., *A Handbook of Logic*, ὁ.π., 176-178· Cohen M.- Nagel E., *An Introduction to Logic and Scientific Method*, ὁ.π., 275-276.

Επιχείρημα (argumentum): «επιχείρημα χαρακτηρίζεται μία ακολουθία προτάσεων τέτοια ὥστε οι προκειμένες του να οδηγούν ἢ να υποστηρίζουν το συμπέρασμα του». βλ. Πορτίδης Δ., Ψύλλος Στ., Αναπολιτάνος Διον., *Λογική: ἡ δομή του επιχειρήματος*, ὁ.π., 18, 21. Σχετικά με το επιχείρημα βλ. και:

- Πανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ὁ.π., 123: «ἐπιχείρημα εἶναι μία σειρά ἀλληλένδετων κρίσεων-προτάσεων πού σχηματίζεται γιά νά κάνει φανερό (νά “ἀποδείξει”) τήν ἀλήθεια μιᾶς ἀπόφανσης».

- Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ὁ.π., 139: «Εἶναι δ' ἐπιχείρημα (aggressio) συλλογισμός ἀπλοῦς τήν μορφήν, οὔτινος ἢ ἐτέρα τῶν προτάσεων ἢ ἀμφοτέραι ἔχουσι προσηρητημένην αἰτιολογίαν».

«Ἡ λέξις ἐπιχείρημα εἶναι ἐν χρήσει παρά τῷ Ἀριστοτέλει, ἀλλά δηλοῖ διαλεκτικόν συλλογισμόν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τόν ἀποδεικτικόν συλλογισμόν, ὅστις καλεῖται παρ' αὐτῷ φιλοσόφημα» βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ὁ.π., 143.

- Αριστοτέλης, *Τοπικά*, Α1, 100α 30 κ.εξ: «Διαλεκτικός συλλογισμός ὁ ἐξ ἐνδόξων συλλογιζόμενος: - ἐνδοξὰ δέ τὰ δοκοῦντα πᾶσιν ἢ τοῖς πλείστοις ἢ τοῖς σοφοῖς, καί τούτοις ἢ πᾶσιν ἢ τοῖς πλείστοις ἢ τοῖς μάλιστα γνωρίμοις καί ἐνδόξοις» και *Τοπικά* θ11, 162α 15: «ἔστι δέ φιλοσόφημα συλλογισμός ἀποδεικτικός».

Ἄλλωστε και σήμερα η λέξη επιχείρημα σημαίνει και τον αποδεικτικό λόγο. Επομένως επιχείρημα ονομάζεται το διευθετημένο σύνολο των λογικών προτάσεων-κρίσεων που αποδεικνύει την ορθότητα μιας ιδέας. Οι δύο πρώτες προτάσεις /κρίσεις, που χρησιμοποιούνται για την απόδειξη της τελικής θέσης, ονομάζονται προκείμενες, ενώ η τελική θέση καλεῖται συμπέρασμα. Η διανοητική πορεία κατασκευής ενός επιχειρήματος και συναγωγής συμπερασμάτων ονομάζεται συλλογισμός.

- Σχετικά με τον ὄρο επιχείρημα βλ. Latta R. - Macbeath A., *The Elements of Logic*, ὁ.π., 214-215.

Κατηγορικός συλλογισμός: Κατηγορικός ονομάζεται ο συλλογισμός στον οποίο οι προκείμενές του είναι κατηγορικές προτάσεις, δηλ. πρόκειται για προτάσεις στις οποίες αποδίδεται στο υποκείμενο μια ιδιότητα ή ένας χαρακτηρισμός.

- βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ὁ.π., 95: «Κατηγορικοί συλλογισμοί λέγονται ἐκεῖνοι, ἐν οἷς τό συμπέρασμα συνάγεται ἐκ κατηγορικῶν κρίσεων».

- Περί κατηγορικών συλλογισμών επίσης βλ. Black M., *Critical Thinking*, ὁ.π., 132· Bastable P., *Logic: Depth Grammar of Rationality*, ὁ.π., 32-35· Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*, ὁ.π., 128, 137· Τατάκης Β., *Λογική*, ὁ.π., 195· Δημόπουλος Τ., *Λογική: Τυπική Λογική - Γενική Μεθοδολογία*, ὁ.π., 62.

Ορθότητα επιχειρήματος: Για να θεωρηθεί ένα επιχείρημα (ή ένας συλλογισμός) λογικῶς ορθό(ς) πρέπει να είναι συγχρόνως ἔγκυρο(ς) και ὅλες οι προκείμενές του αληθείς. «Ἡ διαπίστωση της ορθότητας επιχειρημάτων ἔχει δύο πτυχές: τη διαπίστωση αν οι προκείμενες είναι ὄντως αληθείς και τη λογική διαπίστωση αν το επιχείρημα είναι ἔγκυρο. Ἡ δεύτερη πτυχή ορθῶν επιχειρημάτων μάς υποδεικνύει μια ἀπὸ τις πιο συναρπαστικές πλευρές της Παραγωγικῆς Λογικῆς: πῶς μπορούμε να καταλήξουμε σε νέα αληθῆ συμπεράσματα, αν ξεκινήσουμε ἀπὸ αληθείς προκείμενες και χρησιμοποιήσουμε ἕνα ἔγκυρο επιχείρημα» βλ. Πορτίδης Δ., Ψύλλος Στ., *Αναπολιτάνος Διον., Λογική: ἡ δομὴ του επιχειρήματος*, ὁ.π., 32. Σχετικά βλ. και Black M., *Critical Thinking*, ὁ.π., 28, 37-40.

- «Τὰ ἄκυρα επιχειρήματα δεν μπορούν να εἶναι ορθά. Ἀκόμα κι ὅταν τυχαίνει να ἔχουν αληθείς προκείμενες και αληθές συμπέρασμα, δεν εἶναι ορθά, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι ἄκυρα. Τα ἄκυρα επιχειρήματα αποτελοῦν τις παραγωγικές ἢ λογικές πλάνες»

βλ. Πορτίδης Δ., Ψύλλος Στ., Αναπολιτάνος Διον., *Λογική: η δομή του επιχειρήματος*, ό.π., 35.

Παραγωγικός συλλογισμός: Παραγωγικός ονομάζεται ο συλλογισμός που αναχωρεί από μια γενική και αφηρημένη αρχή, για να καταλήξει μέσα από το συσχετισμό συναφών με αυτήν κρίσεων σε ένα συγκεκριμένο και ειδικό συμπέρασμα.

- βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 95: «Παραγωγικοί λέγονται οί συλλογισμοί εκείνοι, έν οίς έκ τών καθόλου συμπεραίνομεν περί τών επί μέρους».

- βλ. Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ό.π. 128: «Όταν από μιά γενική πρόταση (κανόνα, νόμο, αρχή) συνάγεται μιά μερική (περίπτωση ειδική και συγκεκριμένη), ό διαλογισμός λέγεται παραγωγικός».

- Σχετικά με τον παραγωγικό συλλογισμό βλ. Τατάκης Β., *Λογική*, ό.π., 180: «Η διάνοηση ξεκινά από τά καθόλου, από εκείνα πού ισχύουν για τό όλο, τά καθολικά. Τέτοια καθόλου είναι οί αρχές, οί κατηγορίες, οί γενικές έννοιες, οί όρισμοί γενικά, οί νόμοι τών φυσικών φαινομένων, οί κανόνες τής ήθικης και του δικαίου και άλλα. Ξεκινώντας λοιπόν ή συλλογιστική σκέψη από αυτά τά καθολικά είναι δυνατόν μέ ασφάλεια νά υπάγη στό καθόλου κάθε μερικό πού συναντά στό δρόμο της και στό όποιο διαπιστώνει ούσιώδη σχέση μέ τό καθόλου από τό όποιο ξεκίνησε».

- Ο Αριστοτέλης ονομάζει “ἀπόδειξιν” την παραγωγή (παραγωγικό συλλογισμό) βλ. Αριστοτέλης, *Άναλ. Ύστ.* Α13, 81α, 40 κ.ε.

- «Ένα έπιχείρημα είναι παραγωγικό (deductive) όταν με αυτό επιχειρείται να αποδειχτεί ότι το συμπέρασμα έπετα από τις προκειμένες, αν δηλαδή εκ της δομής του έπετα ότι το συμπέρασμα είναι λογικό επακόλουθο των προκειμένων» βλ. Πορτίδης Δ., Ψύλλος Στ., Αναπολιτάνος Διον., *Λογική: η δομή του επιχειρήματος*, ό.π., 21-22.

- «Το είδος του επιχειρήματος στο οποίο η αλήθεια των προκειμένων εγγυάται την αλήθεια του συμπεράσματος χωρίς να χρειάζεται να προσφύγουμε σε άλλες αιτιολογήσεις, ονομάζεται παραγωγικό έπιχείρημα» βλ. Black M., *Critical Thinking*, ό.π., 39· περί της σχέσεως συλλογισμού με την παραγωγή βλ. Latta R., - Macbeath A., *The Elements of Logic*, ό.π., 236-238.

- Η παραγωγική λογική σχετίζεται με την προϋπόθεση ότι από γενικές προκειμένες είναι δυνατόν να εξάγουμε συμπέρασμα για ειδικές προτάσεις «Η ουσία του παραγωγικού συλλογισμού δεν είναι η εξαγωγή ειδικών συμπερασμάτων από γενικές προτάσεις, αλλά η παραγωγή συμπερασμάτων τα οποία εξάγονται αναγκαστικά από τις προκειμένες» βλ. Cohen M. - Nagel E., *An Introduction to Logic and Scientific Method*, ό.π., 273.

Παραλογισμοί-σοφίσματα: - «Τά έπιχειρήματα πού άντιβαίνουν στόν όρθό λόγο

καί επομένως δέν ἔχουν ἀποδεικτική ἀξία λέγονται παραλογισμοί. Ἐντούτοις πολλά ἀπ' αὐτά, ἐπειδή ἐξωτερικά ἔχουν μεγάλες ὁμοιότητες μέ τά ἔγκυρα, εἶναι παραιρετικά καί μποροῦν νά φέρουν σέ ἀμηχανία τόν ἀφελή ἀκροατή, ὅταν ἰδίως διατυπώνονται μέ ἐπιδεξιότητα ἀπό ἐκείνους πού ἐπιδιώκουν μέ λογικά τεχνάσματα νά ἐντυπωσιάσουν ἢ καί νά ἐξαπατήσουν τό συζητητή (Στήν τελευταία περίπτωση ὀνομάζονται καί σοφίσματα)» βλ. Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ὁ.π., 177.

- Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ὁ.π., 193: «Εἰδικώτερον παραλογισμοί (paralogismi) λέγονται οἱ ψευδώνυμοι συλλογισμοί, οἱ ἐξ ἀγνοίας γινόμενοι καί πλάνης· σοφίσματα (sophismata, fallaciae) δέ οἱ ἐσκεμμένως πρὸς ἀπάτην ἢ χάριν παιδιᾶς».

- Περί παραλογισμῶν ἢ σοφισμάτων βλ. Cohen M. - Nagel E., *An Introduction to Logic and Scientific Method*, ὁ.π., 376-390· Brennan J.G., *A handbook of Logic*, ὁ.π., 208-223· Mellone S.H., *Elements of Modern Logic*, ὁ.π., 275-291· Copi I., *Introduction to Logic*, ὁ.π., 59-85· Manicas M. - Kruger A., *Logic: The Essentials*, ὁ.π., 283-293· Black M., *Critical Thinking*, ὁ.π., 229-239· Bastable P., *Logic: Depth Grammar of Rationality*, ὁ.π., 41-44· Latta R. - Macbeath A., *The Elements of Logic*, ὁ.π., 375-380· Clark R. - Welsh P., *Introduction to Logic*. Van Nostrand Company, INC, Princeton, New Jersey [1962], 137-147.

Συλλογισμός (syllogismus, ratiocinatio): «Συλλογισμός εἶναι ἡ λογική ἐνέργεια, δι' ἧς ἐκ δεδομένων κρίσεων κατὰ λογικήν ἀκολουθίαν παράγεται ἄλλη κρίσις διάφορος αὐτῶν» βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ὁ.π., 93.

- Κατά τον Αριστοτέλη «συλλογισμός ἐστὶ λόγος, ἐν ᾧ τεθέντων τινῶν, ἕτερόν τι τῶν κειμένων ἐξ ἀνάγκης συμβαίνει διὰ τῶν κειμένων», βλ. Αριστοτέλης, *Τοπικά Α*, 1, 3.

- Βλ. Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ὁ.π., 137-138.

- Τατάκης Β., *Λογική*, ὁ.π., 61: «ἡ τοιαύτη διανοητική ἐνέργεια, κατὰ τὴν ὁποῖαν ἐκ δεδομένων κρίσεων παράγεται ὡς ἀκολουθία αὐτῶν μία νέα κρίσις, καλεῖται συλλογισμός. Καί αἱ μὲν δεδομένα κρίσεις λέγονται προκείμενα (propositiones praemissae), ἡ δ' ἐξ αὐτῶν παραγομένη νέα κρίσις συμπέρασμα (conclusio)».

- Περί συλλογισμοῦ βλ. καὶ Latta R. - Macbeath A., *The Elements of Logic*, ὁ.π., 236.

Σύνθετος συλλογισμός: «Σύνθετος συλλογισμός εἶναι σύνολο δύο ἢ περισσοτέρων ἀπλῶν συλλογισμῶν πού συνδέονται ὁ ἕνας μέ τόν ἄλλο καί ἀποτελοῦν ἕνα σύνολο. Τόν στενό τους σύνδεσμο δείχνει τό γεγονός ὅτι τό συμπέρασμα τοῦ πρώτου συλλογισμοῦ ἀποτελεῖ τὴ μία ἀπό τίς προκείμενες τοῦ δεύτερου, τό συμπέρασμα τοῦ δεύτερου τὴ μία ἀπό τίς προκείμενες τοῦ τρίτου κ.ο.κ. Οἱ σύνθετοι συλλογισμοί λέγονται καί πολυσυλλογισμοί ἢ συλλογιστικές σειρές (polysyllogismi, Syllogismi con-

catenati, series syllogisticae)» βλ. Τατάκης Β., *Λογική*, ό.π., 219.

- βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 128.

- Ο Παπανούτσος τους σύνθετους συλλογισμούς τους ονομάζει σωρείτες. «Ο σύνθετος διαλογισμός πού αποτελείται από πολλούς αλληλένδετους άπλους όνομάζεται **σωρείτης**» βλ. Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ό.π., 133.

- Δημόπουλος Τ., *Λογική: Τυπική Λογική - Γενική Μεθοδολογία*, ό.π., 85: «Πρόκειται περί σειρᾶς έκ τριῶν κατηγορικῶν συλλογισμῶν, έκ τῶν όποίων ό δεύτερος καί ό τρίτος ἔχουν ὡς μείζονα τό συμπέρασμα τοῦ προηγούμενου των, ἤτοι πρόκειται περί σειρᾶς συλλογισμῶν συνδεομένων ανά δύο διά μιᾶς κοινῆς προτάσεως. Τοιαῦται σειραί συλλογισμῶν καλοῦνται σύνθετοι συλλογισμοί ἢ πολυσυλλογισμοί».

- Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 128: «Ἐν ἐκάστῳ συνθέτῳ συλλογισμῷ ό μέν προηγούμενος λέγεται προσυλλογισμός, ό δ' ἐπόμενος ἐπισυλλογισμός». Οι ανωτέρω όροι εισήχθησαν από τον Αριστοτέλη: βλ. Αριστοτέλης, *Αναλ. Πρότερα* Α 25, 42β5.

- Σχετικά με τους σύνθετους συλλογισμούς και τους σωρείτες (sorites) βλ. Mellone S.H., *Elements of Modern Logic*, ό.π., 152-154.

Υποθετικός συλλογισμός (Hypothetical Syllogism): Υποθετικός ονομάζεται ο συλλογισμός στον οποίο μία ή δύο προκείμενες είναι υποθετικές προτάσεις.

- βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 120-121: «Υποθετικοί συλλογισμοί είναι ἐκεῖνοι, ἐν οἷς τό συμπέρασμα συνάγεται ἐκ προτάσεων, ὧν ἡ ἑτέρα τοῦλάχιστον είναι ὑποθετική».

- βλ. Τατάκης Β., *Λογική*, ό.π., 208-209, 211: «Οἱ ὑποθετικοί συλλογισμοί πρέπει νά ἀπαρτίζονται από ὑποθετικές κρίσεις (προτάσεις). Δύο μορφές μπορεῖ νά δώσει ἡ παρουσία τῶν ὑποθετικῶν κρίσεων στους συλλογισμούς αὐτούς: α) νά είναι καί οἱ προκείμενες καί τό συμπέρασμα ὑποθετικές κρίσεις καί β) νά είναι ὑποθετική κρίση μόνο ἢ μιᾶ από τίς προκείμενες, ἢ μείζων· ἐνῶ ἡ ἐλάσσων καί τό συμπέρασμα νά είναι κρίσεις κατηγορικές. Στήν πρώτη περίπτωση οἱ συλλογισμοί ὀνομάζονται “καθόλου ὑποθετικοί” ἢ “δι’ ὅλου ὑποθετικοί”· στή δεύτερη περίπτωση ὀνομάζονται “ἐπί μέρους ὑποθετικοί”, “μερικά ὑποθετικοί ἢ μεικτοί”.

- βλ. Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ό.π., 128, 148-149: «Ο ὑποθετικός διαλογισμός είναι ἕμμεσος καί ἀποτελεῖται, ὅπως καί ό κατηγορικός, από τρεῖς προτάσεις: δύο προκείμενες καί συμπέρασμα»... «Τά εἶδη τοῦ ὑποθετικοῦ διαλογισμοῦ είναι δύο: α) ό καθαρός ὑποθετικός συλλογισμός (καί οἱ τρεῖς προτάσεις ὑποθετικές) καί β) ό μεικτός ἢ ἀπλός ὑποθετικός διαλογισμός (μόνον ἢ μείζων προκείμενη ὑποθετική καί οἱ ἄλλες προτάσεις κατηγορικές)».

- Σχετικά με τον υποθετικό συλλογισμό (hypothetical Syllogism) βλ. Mellone S., *Elements of Modern Logic*, ό.π., 156-164.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. ΠΗΓΕΣ – ΚΕΙΜΕΝΑ

Ια. ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΟΓΡΑΦΟΙ - ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΟΙ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ

Blancard Jul., *Souvenirs Historiques*, I-II. Paris 1890, μτφ. εκ του Δραγούμη Νικ., *Ιστορικά Αναμνήσεις* (επιμ. Άλκ. Αγγέλου), Α' - Β'. Ερμής, Αθήνα 1973.

Blaquiere Ed., *The Greek Revolution, its Origin and Progress: together with some Remarks on the Religion, national Character &c. in Greece*. W. Whittaker, London 1824.

Bojons C. F., «Auszug aus dem Schreiben eines deutschen Arztes, aus Athen vom 30 Sept. 1822» στο *Taschenbuch für Freunde des Griechischen Volkes, älterer und neuerer Zeit*, Zweiter Jahrgang 1824, Herausgegeben von D.A. Schott und M.Mebold, Christian Friedrich Winter, Heidelberg 1824, 200-237.

Bulwer H. Lytton, «*An Autumn in Greece*» comprising Sketches of Character, Customs and Scenery of the Country; with a View of its Present State. In Letters addressed to C.B. Sheridan, Esq. By H. Lytton Bulwer, Esq. To which is subjoined, "Greece to the close of 1825", by a Resident with the Greeks, recently arrived. London 1826.

Emerson J., *A Picture of Greece in 1825*. London 1826.

Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως* (μτφ. Αλ. Παπαδιαμάντης, επιμ. Α. Μαντάς), Α'. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2009.

Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως* (μτφ. Α. Γεωργούλη, επιμ. Τ. Βουρνάς), Α' - Β'. Τολίδης, Αθήνα 1971.

Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Β'. Κόσμος, Αθήνα χ.χ.

Gervinus G., *Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts seit den Wiener Verträgen*, vol. 5-6. Leipzig 1861-1862.

Gervinus G., *Ιστορία της Επανάστασεως και της Αναγεννήσεως της Ελλάδος* (μτφ. Ιω. Περβάνογλου), Α' - Β'. Αθήνα 1864-1865.

- Gordon Th., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης* (μτφ. Αλ. Κατσώνη), Α΄- Β΄. Αρχιπέλαγος, Αθήνα 2010.
- Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, Α΄. London – Edinburgh 1844.
- Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, Α΄. Edinburgh 1832.
- Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, II. 2nd ed. London 1844.
- Grasset Ed., *Souvenirs de Grece*. Impr. de N. Duclos, Nevers 1838.
- Hartley J., «Tour in the Morea, in the year 1828» στο John Hartley, *Researches in Greece and the Levant*. Seeley and Sons, London 1831, 319-376.
- Hertzberg Gust. Fr., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως* (μτφ. Π. Καρολίδης), Β΄. Φέξης, Αθήνα 1916.
- Humphreys Wil., *Journal of a visit to Greece*. Henry Colburn, London 1826.
- Jourdain Ph., *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce, depuis 1822, jusqu'au combat de Navarin*, I-II. Paris 1828.
- Jurien de la Graviere J. P. Edm., *La Station du Levant*, I-II. E. Plon et cte, Paris 1876.
- Leake Martin W., *An historical Outline of the Greek Revolution, with a few Remarks on the Present State of Affairs in that Country*. John Murray, London 1826.
- Makriyiannis Ioannis, *Memoirs* (επιμ.-μτφ. Koukis Vassilis P.). Narok, Athens 2001.
- Makryjannis Jannis, *Wir, nicht ich: Memoiren General Jannis Makryjannis' (1797-1864)* (μτφ. Lorenz Gyömörey). Papasissis, Athen 1987.
- Mauer G., *Das griechische Volk in öffentlicher, Kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung, vor und nach dem Frieheitskampfle bis zum 31 Juli 1834*, Β΄. Heidelberg 1835.
- Mendelssohn-Bartholdy K., *Geschichte Griechenlands: von der Eroberung Konstantinopels durch die Türken im Jahre 1453 bis auf unsere Tage*, 2 vols. S. Hirzel, Leipzig 1870-1874.

- Mendelssohn-Bartholdy K., *Ιστορία της Ελλάδος από της εν Έτει 1453 Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων* (μτφ. Άγγελου Βλάχου). Εκδ. Ανδρέα Κορομηλά, Εν Αθήναις 1873-1876.
- Mendelssohn-Bartholdy K., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως* (μτφ. Η. Οικονομόπουλου). Μορφωτική Εταιρεία, Αθήνα 1980.
- Rouqueville F., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως, ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος* (μτφ. Ιωάν. Ζαφειρόπουλος), Δ'. Τυπ. Τρίμη, Αθήνα 1891.
- Rouqueville F., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως: μετάφρασις νέα συμπληρωμένη με 50 χρωματιστάς εικόνας εκ της Πινακοθήκης του Μονάχου*. Τυπ. Κ. Χαιροπούλου, Αθήνα 1901.
- Rouqueville F., *Histoire de la Régénération de la Grèce*, I – IV. Firmin Didot Père et Fils, Paris 1824.
- Prokesch-Osten Ant., *Ιστορία της Επανάστασεως των Ελλήνων κατά του Οθωμανικού κράτους εν έτει 1821 και της Ιδρύσεως του Ελληνικού Βασιλείου: Διπλωματικώς εξεταζομένη* (μτφ. Γ. Εμ. Αντωνιάδου), Α' -Β'. Εκ του Τυπογραφείου της "Αθηνάς", Αθήνησι 1868-1869.
- Raybaud Max., *Mémoires sur la Grèce pour servir á l'Histoire de la guerre de l'Independance accompagnes de plans topographiques* (εισ. ιστορική Alph. Rabbe), I-II. Paris 1824.
- Savary, [Claude Étienne], *Lettres sur la Grèce, faisant suite de celles sur l'Égypte, par M. Savary*. Onfroi, Paris 1788.
- Soutsos AI., *Histoire de la Révolution Grecque*. Paris 1829.
- Striebeck Karl Th., *Mitteilungen aus dem Tagebuch eines Philhellenen. Nach dem Manuscript des Lieutenant Striebeck bearbeitet von Fr. Lindes*. Hannover 1828.
- Voutier Oliv., *Memoires du Colonel Voutier sur la guerre actuelle des Grecs*. [Bossange Freres], Paris 1823.
- Voutier Oliv., *Απομνημονεύματα* (Εισ. Εμμ. Πρωτοψάλτης, μτφ. Γ. Τσουκαλάς). Τσουκαλάς, Αθήνα 1957.

- Αινιάν Δημ., *Η Βιογραφία του Στρατηγού Γεώργιου Καραϊσκάκη*. Βεργίνα, Αθήνα 1996.
- Βυζάντιος Χρ., *Ιστορία των κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν Εκστρατειών και Μαχών των συμμετέσχεν ο τακτικός Στρατός από του 1821 μέχρι του 1833* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1956.
- Γερμανός Παλαιών Πατρών Μητροπολίτης, *Απομνημονεύματα*. Βεργίνα, Αθήνα 1996.
- Γερμανός Παλαιών Πατρών Μητροπολίτης, *Απομνημονεύματα* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1957.
- Γούδας Αναστ. Ν., *Βίοι Παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων Ανδρών, Α' - Η'*. Αθήνα 1871-1875.
- Δεληγιάννης Καν., *Απομνημονεύματα* (Πρόλ. Μ. Μιχαλοπούλου - Β. Τσαφάρα, επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης), Α'. Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1957. (Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21, 16).
- Δεληγιάννης Καν., *Απομνημονεύματα* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης), Β'-Γ'. [χ.ό] Αθήνα 1957. (Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21, 17, 18).
- Δραγούμης Νικ., *Ιστορικά Αναμνήσεις* (επιμ. Άλκ. Αγγέλου), Α'-Β'. Ερμής, Αθήνα 1973.
- Ευμορφόπουλος Διον., *Απομνημονεύματα* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς, Αθήνα 1957.
- Κασομούλης Νικ., *Απομνημονεύματα της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-33*, (προτάσσεται Ιστορία του αρματολισμού) (Πρόλ. Εμμ. Πρωτοψάλτης, Εισ. - Σχόλ. Γ. Βλαχογιάννης), Α'. Κοσμάδακης & Σία, χ.τ. χ.χ.
- Κασομούλης Νικ., *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-23* (Εισ.-Σχόλια Γ. Βλαχογιάννης), Β'. Κοσμάδακης & Σία, χ.τ. 1939.
- Κασομούλης Νικ., *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821 - 1833* (επιμ. Γ. Βλαχογιάννης), Α' - Γ'. Τυπ. Α. Ι. Βάρσου, Αθήνα 1940-1942.
- Κολοκοτρώνης Γεν., *Απομνημονεύματα* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς, Αθήνα 1955.

- Κολοκοτρώνης Θεόδ., *“Απομνημονεύματα” ή Διήγησις Συμβάντων της Ελληνικής Φυλής*, (προλεγόμενα Γ. Τερτσέτη). Βεργίνα, Αθήνα 1996.
- Κολοκοτρώνης Θεόδ., *«Διήγησις Συμβάντων της Ελληνικής Φυλής από το 1770 έως το 1836»* στο Τερτσέτης Γεώργ., *Άπαντα* (επιμ. Γ. Βαλέτας), Γ'. Πηγή, Αθήνα 1953.
- Κολοκοτρώνης Ιωάν., *Ελληνικά Υπομνήματα ήτοι Επιστολαί και διάφορα Έγγραφα αφορώντα την Ελληνικήν Επανάστασιν από 1821 μέχρι 1827*. Τυπ. Νικ. Φιλαδελφέως, Αθήνα 1856.
- Κοντάκης Αναγν., *Υπομνήματα αξιοσημείωτα περί της Επαναστάσεως* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1957.
- Μακρυγιάννης Ιωάν., *Απομνημονεύματα*, (Πρόλογος, Εισαγωγή, βιβλ. Α'-Δ', Επίλογος) (Εισ.- Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ.
- Μακρυγιάννης Ιωάν., *Απομνημονεύματα* (Εισ. Γ. Βλαχογιάννη). Πέλλα Ιστορικά, χ.τ. χ.χ.
- Μακρυγιάννης Ιωάν., *Οράματα και Θάματα* (Εισ.-Κείμ.-Σημ. Αγγ. Παπακώστα- Πρόλογος Λιν. Πολίτη). 4η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002.
- Μακρυγιάννης Ιωάν., *Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα* (Κείμ.-Εισ.-Σημ. Γ. Βλαχογιάννη), Α'. 2η έκδ. Βαγιονάκης, Αθήνα 1947.
- Μακρυγιάννης Ιωάν., *Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα* (Πρόλ., Εισαγ. Β. Σφυρόερα). Πάπυρος, Αθήνα 1996.
- Μάμουκας Α., *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι του τέλους του 1832*, Α'- ΙΑ'. Αθήνα 1852.
- Μεταξάς Κ., *Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επαναστάσεως (1878)*. Βεργίνα, Αθήνα 2006.
- Μεταξάς Κ., *Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επαναστάσεως* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1956.
- Μίχος Αρτ., *Απομνημονεύματα* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς, Αθήνα 1956.

- Ξάνθος Εμμ., *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*. Αθήνα 1845.
- Ξάνθος Εμμ., *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*. Βεργίνα, Αθήνα 1996.
- Οικονόμου Μ., *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων Αγών* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1957.
- Παπαδόπουλος Κάρ., *Ανασκευή των εις την Ιστορίαν των Αθηνών αναφερομένων περι του Στρατηγού Οδυσσέως Ανδρούτσου του Ελληνικού τακτικού και του Συνταγματάρχου Καρόλου Φαβιέρου*. Βεργίνα, Αθήνα 1997.
- Παπαδόπουλος Κάρ., *Απάνθισμα του ιστορικού Αγώνος* (επιμ. Θ. Δελέζος). Παπαζήσης, Αθήνα 1957.
- Παπαδόπουλος Κάρ., *Οδυσσεύς Ανδρούτσος και Γ. Βαρνακιώτης* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1957.
- Παπατσώνης Παν., *Απομνημονεύματα από των Χρόνων της Τουρκοκρατίας μέχρι της Βασιλείας Γεωργίου Α΄* (Εισ.-Σημ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1960.
- Περραιβός Χρ., *Πολεμικά Απομνημονεύματα*. Βεργίνα, Αθήνα 1997.
- Περραιβός Χρ., *Απομνημονεύματα Πολεμικά* (επιμ. Μ. Παπαϊωάννου). Σεφερλής, Αθήνα 1956.
- Περραιβός Χρ., *Απομνημονεύματα Πολεμικά* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1957 (Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21, 2).
- Σάθας Κων., *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς: Ιστορικόν Δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού Έθνους, 1453-1821*. Καραβίας, Αθήνα 1869.
- Σουρμελής Διον., *Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ Ελευθερίας Αγώνα αρχομένη από της Επανάστασεως μέχρι της Αποκαταστάσεως των πραγμάτων*. 2η έκδ. Τυπ. Αγγελίδου, Αθήνα 1853.
- Σπηλιάδης Νικ., *Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)*. Α΄-Β΄. Τυπ. Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, Αθήνησι, Α΄, 1851 και Β΄, 1852.

- Σπηλιάδης Νικ., *Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)*, Α΄, (Προλεγόμενα). Καραβίας, Αθήνα 1972.
- Σπηλιάδης Νικ., *Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)* (επιμ. Παναγ. Χριστοπούλου). Β΄. Αθήνα 1972.
- Σπυρομίλιος Μ., *Στρατηγού Σπυρομίλιου Απομνημονεύματα, για τη δεύτερη Πολιορκία του Μεσολογγίου (1825-1826)*. Βεργίνα, Αθήνα 1996.
- Τερτσέτης Γεώργ., *Εξακολούθησις των Προλεγομένων εις τα Υπομνήματα του Θεόδ. Κολοκοτρώνη*. Αγγελίδης, Αθήνα 1852.
- Τερτσέτης Γεώργ. *Άπαντα: Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής Φυλής από το 1770 έως το 1836* (υπό Θεόδ. Κολοκοτρώνη) (επιμ. Γ. Βαλέτας), Γ΄. Πηγή, Αθήνα 1953.
- Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Α΄ - Γ΄. 2η έκδ. Γιοβάνης, Αθήνα 1978.
- Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως* (Προλ., Εισαγ. Εμμ. Πρωτοψάλτη), Α΄. Βιβλ. το Φιλολογικόν, Αθήνα χ.χ.
- Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, Α΄. Αθήνα 1859.
- Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, Β΄. Τυπ. Καρυοφύλλη, Αθήνα 1859.
- Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, Γ΄. Αθήνα 1859.
- Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*. Ναύπλιον 1834.
- Φραντζής Αμβρ., *Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του Έτους 1715 και λήγουσα στο 1837*, Α΄ - Β΄. Τυπ. Η Βιτώρια του Κωνστ. Καστόρχη και Συντροφίας, Εν Αθήναις 1839.
- Φραντζής Αμβρ., *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του Έτους 1715 και λήγουσα το 1837*, Γ΄. Τυπ. Κ. Ράλλη, Αθήνα 1839.
- Φωτεινός Ηλ., *Οι Άθλοι της εν Βλαχία Ελληνικής Επανάστασεως το 1821 έτος* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1956.

Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *Απομνημονεύματα: περί της ελληνικής επανάστασεως του 1821*. Α' - Β'. Βεργίνα, Αθήνα 1996.

Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *Απομνημονεύματα: περί της ελληνικής επαναστάσεως* (επιμ. Θ. Βαγενάς - Άγγ. Ηλιόπουλος), Α' - Γ'. Νεοϊστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1955.

Ιβ. ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Balandier G., *Πολιτική Ανθρωπολογία* (μτφ. Μ. Θανοπούλου). Παπαζήσης, Αθήνα 1990.

Braudel Fern., *The Structures of Everyday Life*. Collins, London 1981.

Clogg R., *The Struggle for Greek Independence*. Macmillan, London 1973.

Coulson N. J., *A History of Islamic Law*. Edinburgh 1964.

Cox Jam., «The Memoirs of Henry James: Self - Interest as Autobiography» στο Olney James (επιμ.), *Studies in Autobiography*. Oxford University Press, New York, Oxford 1988, 3-23.

Crawley C. W., «Review to the Memoirs of General Makriyannis by H. R. Lidderdale», *The English Historical Review*, Vol. 82, no.325, 1967, 853-854.

Crawley C. W., *The question of Greek Independence 1821-1833*. Cambridge 1930.

Dakin D., *British and American Philhellenes during the War of Greek Independence 1821-1833*. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1955.

Dakin D., *The Greek Struggle for Independence 1821-1833*. B. T. Batsford Ltd., London 1973.

Dakin D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923* (μτφ. Α. Ξανθόπουλος). 5η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005.

- Dakin D., *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία (1821-1833)* (μτφ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου). 3η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1999.
- «Documente privind Istoria Romaniei Rascoala din 1821», Δ'. Bucuresti 1962 στο Βακαλόπουλος Απόστ., *Επίλεκτες βασικές Ιστορικές πηγές της Ελληνικής Επανάστασεως (1813-1825)*, Α'. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, 41-50.
- Ducas Mihail, *Istoria turcobyzantina (1341-1462)* (Editie critica de Vasile Grecu). Editura Academiei Republicii Populare Romine, Bucuresti 1958.
- Durand Matthieu G. de, *Precis d' Histoire Grecque*. Cerf, Paris 1991.
- Gerber H., *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700*. The Hebrew University, Jerusalem 1988 (The Max Schloessinger Memorial Series, monograph in.).
- Gerber H., *State, Society and Law in Islam: Ottoman law in comparative perspective*. State University of New York Press, Albany 1994.
- Gusdorf Georges: «Conditions and Limits of Autobiography» στο Olney James (επιμ.), *Autobiography, Essays Theoretical and Critical*. Princeton University, Princeton N.J. 1980, 29-48.
- Hall St. - Gieben Br., *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός* (μτφ. Θ. Τσακίρης - Β. Τσακίρης). 2η έκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2003.
- Hasluck Fred., *Χριστιανισμός και Ισλάμ την εποχή των Σουλτάνων* (μτφ. Φλώρα Καλογήρου), Β'. Εκάτη, Αθήνα 2004.
- Heyd U., «Kanum and shari'a in old Ottoman criminal justice», *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, 3 τχ. 1, 1969, 7.
- Heyd U., *Studies in old Ottoman criminal Law*, V.L. Ménage (επιμ.). Οξφόρδη 1973.
- Hobsbawm E., *Η εποχή των Επανάστασεων 1789-1848* (μτφ. Μ. Οικονομοπούλου). Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1992.
- Iggers Georg, *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Wesleyan University Press of New England, Hannover 1997.

- Iggers Georg, *Η Ιστοριογραφία στον 20ο αιώνα* (μτφ. Παρ. Ματάλας). Νεφέλη, Αθήνα 1999.
- Iliadou Démocratie, «Les Balkans Jouet de la pratique des puissances Européennes pendant les XVII et XIX siècles», *Balkan Studies*, 16 άρθρ. 2, 1975, 133-190.
- Inalcik H., «Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law», *Archivum Ottomanicum*, 1, 1969, 112-136.
- Itzkowitz Norm., *Οθωμανική Αυτοκρατορία και Ισλαμική παράδοση* (μτφ. Στέφ. Παπαγεωργίου). Παπαζήσης, Αθήνα 2008.
- Lambropoulos Vassilis, *Literature as National Institution: Studies in the Politics of Modern Greek Criticism*. Princeton University Press, Princeton N.J. 1988.
- Levi Giov., «On Microhistory» στο Pet. Burke (επιμ.), *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania State University Press, University Park, Pa. 1991, 93-113.
- Lewis Bern, *Τι πήγε στραβά; Δυτική Επιρροή και μεσανατολική Αντίδραση* (επιμ., μτφ. Στέφ. Παπαγεωργίου). Παπαζήσης, Αθήνα 2002.
- Lidderdale H. (επιμ.), *Makriyannis: the Memoirs of General Makriyannis 1797-1864* (Εισ. C. Woodhouse). Oxford University Press, London 1966.
- Long A., *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία, Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί* (μτφ. Στ. Δημόπουλος - Μυρ. Δραγώνα). 3η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2003.
- MacDonald D.B., *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*. New York 1903.
- Morrison Theod., «Can Islam be reformed?», *The Nineteenth Century and After LXIV*, Oct. 1908, 543-551.
- Muir Edward, Ruggiero Guido (eds.), *Microhistory and the Lost Peoples of Europe: Selections from Quaderni Storici*. Johns Hopkins University Press, Baltimore 1991.
- Muratori Ludovico Antonio, *Ηθική Φιλοσοφία* (μτφ. Ιωσήφ. Ιεροδιακόνου του Μοισιόδακος), Α΄. Παρά Αντωνίω τω Βόρτολι, Βενετία 1761.
- Peirce, C. S., *Collected Papers of Charles Sanders Peirce* (επιμ. Charles Hartshorne and

- Paul Weiss), vols. 1–6, 1931–1935, (επιμ. Arthur W. Burks), vols. 7–8, 1958. MA: Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge 1931-1959.
- Peirce, C. S., *Selected Writing (Values in a Universe of Chance)* (Επιμ., Εισ., Σχόλια Philip P. Wiener). Dover, New York 1958.
- Perilla, F., *1821 Fragments de la vie heroique de Makryjannis: suivis de ses images de l'epoee Grecque*. Editions F. Perilla, Athenes 1949.
- Petropulos J., *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)* (μτφ. Ν. Διαμαντούρος & Σία), Α'. 2η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1997.
- Popper Karl, *The Poverty of Historicism*. Routledge and Kegan Paul, London 1969.
- Price M. Phil., *A History of Turkey: From Empire to Republic*. 2nd ed. George Allen & Unwin Ltd, London 1961.
- Ranke Leopold von, *The Theory and Practise of History* (επιμ. G. Iggers - Kon. Von Moltke). Bobbs-Merrill, Indianapolis 1973.
- Rousseau Jean J., *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο* (μτφ. Δ. Κωστελένος). Δαμμιανός, Αθήνα χ.χ. (Παγκόσμια Λογοτεχνία).
- Schacht J., *Introduction to Islamic Law*. Oxford 1964.
- Sherrard Ph., *The Wound of Greece: Studies in Neo-Hellenism*. Rex Collings, London, Aglo-Hellenic, Athens 1978.
- Sherrard Ph., «Στρατηγός Μακρυγιάννης» στο *Δοκίμια για τον Νέο Ελληνισμό* (μτφ. Δήμ. Κωνσταντίνου-Χριστοδούλου). Αθηνά, Αθήνα 1971, 141-165 (Σύνορο, 4).
- Sherrard, Ph., *The Greek East and the Latin West: a Study in the Christian Tradition*. Oxford University Press, London 1959.
- Smith Sid. - Watson Jul., *Reading Autobiography: a Guide for Interpreting Life Narratives*. 2nd ed. University of Minnesota Press, Minneapolis - London χ.χ.
- Thompson Ed., *The Making of the English Working Class*. Pantheon Books, New York 1966.

- Vidal-Naquet P., *Makriyannis et la Grece Antique*. Daedalus, Paris-Athenes 1995 (ανάτυπο).
- Vitti Mario, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (μτφ. Μυρσ. Ζορμπά). Οδυσσέας, Αθήνα 2003.
- Weber M., «Les concepts sociaux de la sociologie», *Economie et Société*. Plon, Παρίσι 1971, 3-21.
- Wheatcroft Andr., *The Ottomans*. Viking Penguin Group, London 1993.
- Woodhouse C., *1821 Ο Πόλεμος της ελληνικής Ανεξαρτησίας* (μτφ. Α. Βλάχου). “Εστία” Κολλάρου & Σία, Αθήνα 1978.
- Woodhouse C., *The Greek War of Independence*. London 1952.
- Αβραάμ Κώστ., *Ρουμελιώτες Αγωνιστές του Εικοσιένα*. Πέτρος Δ. Καραβάκος, Αθήνα 1957.
- Αγαθάγγελος Ιερομόναχος, *Χρησιμοί*. Κορομηλάς, Αθήνα 1837.
- Αθανασόπουλος Βαγγ., «Μακρυγιάννης, Τα νυχτερινά απομνημονεύματα του Στρατηγού Μακρυγιάννη: το μυστικό όραμα ως μέρος της ιστορικής αλήθειας» στο Αθανασόπουλος Βαγγ., *Οι Μάσκες του Ρεαλισμού: Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, Α'. 3η έκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2003, 177-222.
- Αλεξανδρόπουλος Μήτσ., *Μια Συνάντηση, Σεφέρης-Μακρυγιάννης*. Πολύτυπο, Αθήνα 1983.
- Αναστασόπουλος Αντ., Γκαρά Ελ., «Οθωμανικές Αντιλήψεις περί Εγκλήματος και Τιμωρίας», *Μνήμων*, 21, 1999, 37-54.
- Ανδριώτης Νικ., «Το Χρονικό του Άμστερνταμ», *Νέα Εστία*, Ε', 113, 1931, 914-920.
- Άννινος Μπ., *Οι Φιλέλληνες του 1821*. Αθήνα 1967.
- Ασδραχάς Σπ., *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού: η μαρτυρία της απομνημόνευσης* (επιμ. Ευτ. Λιάτα, Άννα Ματθαίου, Πόπη Πολέμη). Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2007.

- Ασδραχάς Σπ., *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία 1η' και 1θ' αι.* Ερμής, Αθήνα 1982 (Νεοελληνικά Μελετήματα, 5).
- Ασδραχάς Σπ., *Οικονομία και Νοοτροπίες.* Ερμής, Αθήνα 1988 (Νεοελληνικά Μελετήματα, 10).
- Ασδραχάς Σπ., «Μακρυγιάννης: από τον έναν στον άλλον Κόσμο», *εφ. Αυγή*, αρ. φ. 23, 27 - 5 - 1984.
- Ασπρέας Γ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1921*, Α'. Αθήνα 1922.
- Βακαλόπουλος Απ., *Επίλεκτες βασικές ιστορικές Πηγές της Ελληνικής Επανάστασης (1813-1825)*, Α' - Β'. Βάνιας, Θεσ/νίκη 2000.
- Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: η μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829)*, Ε'. Θεσ/νίκη 1980.
- Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821.* Σταμούλης, Θεσ/νίκη 2007.
- Βαλαής Διον., *Η θρησκευτική Διάσταση στη Ζωή και το Έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη.* Τέρτιος, Κατερίνη 1994.
- Βερέμης Θαν. - Παπαγεωργίου Στέφ., «Μακρυγιάννης: ο ένοπλος στην Υπηρεσία του Κράτους», *Διαβάζω*, 101, 1984, 41-43.
- Βερέμης Θαν., «Μακρυγιάννης: μια νέα ανάγνωση», *εφ. Καθημερινή*, 6 - 6 -2010 εκ του John Cambell, *Honour, Family and Patronage: A study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford University Press, 1976.
- Βερέμης Θαν., *Ιστορία των Ελληνοτουρκικών Σχέσεων 1453-1998.* Σιδέρης, Αθήνα 1998.
- Βλαχογιάννης Γ., *[Άπαντα], Κλέφτες του Μοριά: Μελέτη ιστορική από νέες Πηγές βγαλμένη 1715-1820*, Δ'. Αθήνα 1935.
- Βλαχογιάννης Γ., «Καραϊσκάκης», *Νέα Εστία*, ΚΑ, 483, 1947, 990-994.
- Βουρνάς Τ., *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας από την Επανάσταση του 1821 ως το Κίνημα του Γουδί (1909).* Τολίδης, Αθήνα χ.χ.

- Βράχας Φρ., *Ο Ανθρωπισμός του Μακρυγιάννη και η Ουσία του Νεοελληνισμού*. Λευκωσία 1961.
- Βράχας Φρ., «Μακρυγιάννης - δάσκαλος του Έθνους» στο Βράχας Φρ., *Αφιέρωμα εις Κλ. Γεωργιάδη, χ.ε.*, Λευκωσία 1971, 18-24.
- Γιανναράς Χρ., «Ο Λαός του Θεού στον Μακρυγιάννη», *Σύνορο*, 39, 1966, 180-189.
- Γιαννόπουλος Κων., «Για τη βιβλιογραφία των Μακρυγιάννη-Ζωγράφου», *Διαβάζω*, 2, 1977, 29-35.
- Γιαννουλάτος Αν., *Ισλάμ: Θρησκευολογική Επισκόπησις*. «Πορευθέντες», Αθήνα 1975.
- Γιαννουλόπουλος Γεώργ., *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη: η κατασκευή ενός μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη και τον Λορεντζάτο*. Πόλις, Αθήνα 2003.
- Γκάτσος Νίκ., «Τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, Α΄, 1945, 18-19.
- Γλέζος Πέτρ., «Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα», *Ευθύνη*, 1, 1961, 23-24.
- Γριτσόπουλος Τ. Αθ., «Ιστοριογραφία του Αγώνος», *Μνημοσύνη*, 3, 1970-71, 33-253.
- Γριτσόπουλος Τ. Αθ., «Ο Μακρυγιάννης αυτοβιογραφούμενος», *Νέα Εστία*, ΠΗ΄, 1043, 1970, 227-233.
- Δάλλας Γιάν., «Ο Μακρυγιάννης ένας προκλασικός» στο Δάλλας Γιάν., *Εποπτείες*, Α΄. Κακουλίδης, Αθήνα 1954, 13-26.
- Δασκαλάκης Απ., «Τ' ανθρωπιστικά Στοιχεία του Αγώνος της Ελληνικής Ανεξαρτησίας», *Νέα Εστία*, 3 τχ. 6, 1928, 303-307.
- Δασκαλάκης Απ., *Κείμενα - Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασεως*, Α΄. Αθήνα 1966.
- Δέλιος Γιώργ., *Απομνημονευματογράφοι της Εθνεγερσίας*. Νέα Πορεία, Θεσ/νίκη 1975.
- Δημαράς Κ., «Ψυχολογικοί Παράγοντες του Εικοσιένα: Λόγος Πανηγυρικός», (αναδημοσίευση), *Ιστορικά Φροντίσματα*, Α΄. Αθήνα 1992, 210-225.

- Δημαράς Κ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*. 6η έκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975.
- Δημαράς Κ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*. 9η έκδ. Γνώση, Αθήνα 2000.
- Δημαράς Κ., «Η κίνηση των ιδεών: Νεοελληνικά Απομνημονεύματα», *Νέα Εστία*, 41, 1947, 46-48.
- Διαμαντούρος Νικηφ., *Οι Απαρχές της Συγκρότησης σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα 1821-1828* (μτφ. Κ. Κουρεμένος). Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2006.
- Διονυσιάτης Θεόκλητος Μοναχός, *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης Πατέρας και Δάσκαλος του Γένους*. 2η έκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1984.
- Δόξας Τάκ., «Διδάγματα απ' τον Μακρυγιάννη», *Πειραιϊκή – Πατραϊκή*, 159, 1972, 48-54.
- Ζαμπέλιος Σπυρ., *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος (μετά μελέτης ιστορικής περί μεσαιωνικού ελληνισμού)*. Ερμής, Κέρκυρα 1852.
- Ζωγράφος Αναστ., «Η Παράσταση του “Τούρκου” στους ιστορικούς της Άλωσης», *Τα Ιστορικά*, 8 τχ. 14, 1991, 17-44.
- Θεοτοκάς Γεώργ., *Πνευματική Πορεία*. Φέξης, Αθήνα 1961.
- Θεοτοκάς Γεώργ., «Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης», *Νέα Εστία*, 30, 1941, 714-723.
- Θεοτοκάς Γεώργ., «Τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη», *Ευθύνη*, 1, 1961, 42-43.
- Θεοτοκάς Νικ., «Παράδοση και νεοτερικότητα: Σχόλια για το “Εικοσιένα”», *Τα Ιστορικά*, 9 τχ. 17, 1992, 345-370.
- Θεοτοκάς Νικ., «Το Αποτύπωμα του ζωντανού και του Ονείρου στα Κείμενα του Μακρυγιάννη», *Τα Ιστορικά*, 2 τχ. 4, 1985, 276-296.
- Θεοτοκάς Νικ., «Ιδεολογικές αναγνώσεις του Μακρυγιάννη», *Ο Πολίτης*, 86, 2001, 22-24.
- Θεοτοκάς Νικ., *Μακρυγιάννης* (επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος). Δημοσιογραφικός Οργα-

- νισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2010. (Τα Νέα· Ιστορική Βιβλιοθήκη· Οι Ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας, 8).
- Ιναλτζίκ Χ., *Η οθωμανική Αυτοκρατορία: Η κλασική εποχή 1300-1600* (μτφ. Μ. Κοκολάκης). Αθήνα 1995.
- Καγιαλής Τάκ., «Ο Μακρυγιάννης του Σεφέρη» στο *Μοντερνισμός και Ελληνικότητα*. Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, 31-64.
- Καινή Διαθήκη*, Απόστ. Παύλος: *Προς Ρωμαίους επιστολή*, ιγ', 1-3. Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα χ.χ.
- Κακάμπουρα Ρέα, *Αφηγήσεις ζωής: η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*. Ατραπός, Αθήνα 2008.
- Κακριδής Ιωάν., *Στρατηγός Μακρυγιάννης - Μια ελληνική καρδιά*. 2η έκδ. χ.ε., Αθήνα 1972.
- Καλαντζής Κώστ., *Ιστορία της Μεγάλης Ελληνικής Επανάστασης*, Β'. Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, Αθήνα χ.χ.
- Κάλβος Ανδρ., *Άπαντα*, (Λυρικά) (Εισ. Σπ. Μυλωνά). 3η έκδ. Τυπ. Μπόλαρη, Αθήνα 1962.
- Κανδηλώρος Τάκ., *Η Φιλική Εταιρεία 1814-1821*, (Προοίμιον). Τυπ. Φραντζεσκάκη και Σία, Αθήνα 1926.
- Κανδηλώρος Τάκ., *Ο Αρματολισμός της Πελοποννήσου (1500-1821)*. Αθήνα 1924.
- Καραντώνης Ανδρ., «Τα απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη», εφ. «Καθημερινή», αρ. φ. 4, 26-1-1947.
- Καραντώνης Ανδρ., «Τα Απομνημονεύματα του Στρατηγού Μακρυγιάννη», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, 2, 1947, 406-411.
- Καραντώνης Ανδρ., «Το πνεύμα και το δράμα του Θεόφιλου Καΐρη», *Νέα Εστία*, 54, 1953, 1108-1111.
- Καραντώνης Ανδρ., «Τα Απομνημονεύματα του Στρατηγού Μακρυγιάννη» στο Καραν-

- τώνης Ανδρ., *Νεοελληνική Λογοτεχνία: Φυσιογνωμίες*, Α΄. Παπαδήμας, Αθήνα 1977, 13-31.
- Καρολίδης Π., *Ιστορία της Ελλάδος μετ' εικόνων από της υπό των Οθωμανών αλώσεως μέχρι της βασιλείας Γεωργίου του Α΄*. Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1925.
- Καρολίδης Π., *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από 1821 μέχρι 1921*, Α΄. Ερμής, Αθήνα 1922.
- Καρρ Ε., *Τι είναι Ιστορία;* (μτφ. Φρ. Λιάππα). Πλανήτης, Αθήνα 1984.
- Κατσίμπαλης Γ. Κ., *Βιβλιογραφία Ι. Μακρυγιάννη και Π. Ζωγράφου*. Τυπ. Σεργιάδη, Αθήνα 1957.
- Κατσούρος Αντ., «Αι φιλοσοφικά και θρησκευτικά δοξασία του Θεοφ. Καΐρη», *Παιδεία και Ζωή*, 7, 67, 1958, 131-137.
- Κινγ Ιωνάς, *Ομιλίες εκφωνηθείσαι κατά διαφόρους καιρούς*, Α΄ - Β΄. Αθήνα 1859.
- Κιτρομηλίδης Πασχ., «Η πολιτική στάση του Μακρυγιάννη: η σημασία της μαρτυρίας του έργου “Οράματα και Θάματα”», *Διαβάζω*, 101, 1984, 46-49.
- Κιτρομηλίδης Πασχ., *Το Όραμα της Ελευθερίας στην ελληνική Κοινωνία: από την πολιτική σκέψη στην πολιτική πράξη*. Πορεία, Αθήνα 1992.
- Κιτσίκης Δημ., *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1280-1924*. 4η έκδ. Εστία Κολάρου & Σία, Αθήνα 2003.
- Κόκκινος Γεώργ., «Μακρυγιάννης (1797-1864)» στο Λεοντής Χρ., *Καντάτα Ελευθερίας: Ρήγας - Σολωμός - Μακρυγιάννης*. Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1999, 23-25.
- Κόκκινος Διον., *Η Ελληνική Επανάσταση*, Α΄. Αθήνα 1931.
- Κόκκινος Διον., *Η Ελληνική Επανάσταση*, Ζ΄ - Η΄. Μέλισσα, Αθήνα 1958.
- Κοπιδάκης Μ. Ζ. (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής Γλώσσας*. 3η εκδ. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 2000.
- Κοπιδάκης Μ. Ζ. «Τα κείμενα του Μακρυγιάννη και ένας πνευματικός τρόπος συνα-

ναστροφής με αυτά» στο Κοπιδάκης Μ. Ζ. (επιμ.) *Κείμενα Νίκου Χ. Γιανναδάκη*. Δήμος Ηρακλείου: Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειον Κρήτης 2003, 213-227.

Κοράνι (μτφ.Λ. Μιλλή). Κάκτος, Αθήνα 1980.

Κορδάτος Γ., *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας* (Νεώτερη Β' 1821-1832), 10. 20ός αιώνας, Αθήνα 1957.

Κορδάτος Γ., *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*. Επικαιρότητα, Αθήνα 1983.

Κουγέας Σωκρ., «Ηρωικά Κείμενα του Αγώνος», *Νέα Εστία*, ΝΓ', 1953, 425-433.

Κουμαριανού Αικ., *Ο Τύπος στον Αγώνα (1821-1827)*, Α'. Ερμής, Αθήνα 1971.

Κουρνούτος Γ. (επιμ.), *Το Απομνημόνευμα: 1453-1953*, Α'. Αθήνα 1953 (Βασική Βιβλιοθήκη Αετού, 44).

Κούσουλας Λουκ., *Ο Μακρυγιάννης και το σκάνταλο*. Νεφέλη, Αθήνα 2005.

Κυριακόπουλος Κώστ., *Σκόρπιες δάφνες του εικοσιένα: Σαραντα Ιστορήματα*. Εθν. Ίδρυμα «Ο Βασιλεύς Παύλος», Αθήνα 1971.

Κυριακόπουλος Κώστ., *Μελετήματα*. Ακταίος, Αθήνα 1976.

Κυρτάτας Δημ., «Για μια ιστορική ανάγνωση του Μακρυγιάννη», *Τα Ιστορικά*, 3 τχ. 6, 1986, 482-486.

Κώνστας Κ., «Λαογραφικά στον Μακρυγιάννη», *Νέα Εστία*, ΠΗ, 1043, 1970, 234-245.

Λαμπράκης Χ. Δ., «Βολταίρος: Εισήγηση και εκλογή κειμένων από τον Χ. Δ. Λαμπράκη: Ο 18ος αιώνας και οι απελευθερωτικές τάσεις», *Εποχές*, 8, 1963, 85-105.

Λάμπρος Σπ., «Η ιστορική Σχολή της Επτανήσου», *Νέος Ελληνομνήμων*, ΙΒ', Γ', 1915, 333.

Λορεντζάτος Ζήσ., *Το τετράδιο του Μακρυγιάννη*. Δόμος, Αθήνα 1984.

Μαμώνη Κυρ., «Ξενόγλωσσοι εκδόσεις (1821- 1829) περί τον Αγώνα: βιβλιογραφικά αναλύσεις», *Μνημοσύνη*, 3, 1970-71, 425-512.

- Μαρρές Γιάν., *Ιστορικά Μελετήματα: Η άλωση της Πόλης- Ρήγας Βελεστινλής - γύρω από τον θάνατο του Καραϊσκάκη – Γιάννης Μακρυγιάννης*. Αθήνα (1965).
- Μαστροδημήτρης Π., «Μακρυγιάννης και Λουκιανός περί Ιστορίας», *Νέα Εστία*, 81, 1967, 376-377.
- Μαστροδημήτρης Π., «Ο χαρακτήρας των “Απομνημονευμάτων” του Μακρυγιάννη» στο *Νεοελληνικά: Μελέτες και άρθρα*, Β΄. Γνώση, Αθήνα 1984, 13-34.
- Μεταλληνός Γεώργ., «Ο ενιαίος Μακρυγιάννης, ο Μακρυγιάννης του Γένους», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, αρ. φ. 259, 1-9-1987.
- Μίλλερ Γουιλ., «Τα 50 έτη του Φίνλεϋ εν Ελλάδι», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος*, Α΄, 1, 1928, 35-36.
- Μιχαηλίδης Γεώργ., «Ο Μακρυγιάννης και ο Νεοελληνικός μύθος», *Νέα Εστία*, 47, 1950, 436-443.
- Μπαλάσκας Ιωάν., *Για την Άμυνα και την Αναγέννηση του Ελληνισμού*. 2η έκδ. Αετός, Αθήνα 1950.
- Μπενβενίστε Ρίκ., «Αξίες, παραστάσεις και στερεότυπα στη μεσαιωνική δικαιοσύνη», *Τα Ιστορικά*, 12/13, 1990, 75-92.
- Ορταΐλι Ίλ., *Ανακαλύπτοντας ξανά τους Οθωμανούς* (μτφ. Ibrahim Kelaga Ahmet). University Studio Press, Θεσ/νίκη 2008.
- Παλαιά Διαθήκη κατά τους Εβδομήκοντα*, Ησαΐας. Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα χ.χ.
- Παλαμάς Κωστ., «Ηρωϊκά Πρόσωπα και Κείμενα», *Ο Νουμάς*, 3-4-1911, 216-222.
- Πάλλης Αλ., «Ελληνικά ιστορικά απομνημονεύματα του απελευθερωτικού πολέμου και των μετέπειτα χρόνων», *Κυπριακά Γράμματα*, ετ. 15, 1950, 197-207.
- Παναγιωτόπουλος Ι., «Ο λαός γράφει την ιστορία του», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, 19, 1962, 13-14.
- Παπαγιώργης Κωστής, *Τα καπάκια: Βαρνακιώτης, Καραϊσκάκης, Ανδρούτσος*. Καστανιώτης, Αθήνα 2003.

- Παπαδόπουλος Αντ., *Απόψεις του Στρατηγού Μακρυγιάννη περί τινών θρησκευτικών και εκκλησιαστικών προβλημάτων της εποχής του*. Πουρνάρας, Θεσ/νίκη 1970.
- Παπαδόπουλος Χρ., *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Α΄*. Αθήνα 1920.
- Παπαρρηγόπουλος Κων., *Γεώργιος Καραϊσκάκης*. Βεργίνα, Αθήνα 1996.
- Παπασωτηρίου Χαρ., *Ο Αγώνας για την Ελληνική Ανεξαρτησία*. Σιδέρης, Αθήνα 1996.
- Πασχαλίδης Γρηγ., *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*. Σμίλης, Αθήνα 1993.
- Πεντζοπούλου-Βαλαλά Τερ., *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης όπως φιλοσόφησε πάνω στον Αγώνα του '21*. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσ/νίκη 1987.
- Περάνθης Μιχ., *Απόψεις*. Αθήνα 1961.
- Περάνθης Μιχ., «Μακρυγιάννης: Ο αγωνιστής που έγραψε την Επανάσταση με το “πάλα” και την ιστόρησε με το ‘πέννα’», *Εικόνες*, 22, 1956, 7-11.
- Περάνθης Μιχ., *Το Εικοσιένα: Από τη Σταύρωση στην Ανάσταση*. Βιβλ. Εστίας Κολλάρου & Σία, Αθήνα 1971.
- Πετρής Γιώργ., *Μακρυγιάννης και Παναγιώτης Ζωγράφος*. Ηριδανός, Αθήνα 1975.
- Πιπινέλης Τ., *Η μοναρχία εν Ελλάδι, 1833-1843*. Αθήνα 1932.
- Πιπινέλης Τ., *Πολιτική ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*. Εκδοτικός οίκος “Αγών”, Εν Παρισίοις 1927.
- Πολίτης Λίν., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. 2η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1979.
- Πολίτης Νικ., *Δημοτικά Τραγούδια*. Γράμματα, Αθήνα 1991.
- Πολίτης Νικ., *Λαογραφικά Σύμμεικτα, Α΄*. Αθήνα 1920.
- Πρεβελάκης Ελ., *Η εκστρατεία του Ιμπραήμ πασά εις την Αργολίδα*, διατριβή επί διδασκατορίας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήνα 1949.
- Πρεβελάκης Ελ., *Η εκστρατεία του Ιμπραήμ πασά εις την Αργολίδα*. Αετός, Αθήνα 1950.
- Προυσής Κ., «Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα», *Κυπριακά Γράμματα*, έτ.

12, 1947, 128-129.

Πρωτοψάλτης Εμμ., «Η Επανάσταση του 1821 και η περί αυτής Ιστοριογραφία», στο *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΕΦ-ΣΠΑ)*, περ. Β', ΚΔ', 1973-74, Αθήνα 1975, 264-281.

Ράγκος Ιωάν., *Μελέτη περί της ιεράς Επαναστάσεως: (ερειδομένη επί επισήμων εγγράφων και επιστολών του 1821 εν παραλληλισμώ προς τους ιστορικούς Έλληνας, Γάλλους, Άγγλους, Γερμανούς και Ιταλούς)*. 2η έκδ. Τυπ. Αν. Κων/δου, Αθήνα 1902.

Ροτζώκος Νικ., *Επανάσταση και Εμφύλιος στο Εικοσιένα*. Πλέθρον, Αθήνα 1997.

Σαββίδης Γ., «Η Προσευχή του Μακρυγιάννη», *Διαβάζω*, 101, 1984, 58-73.

Σακελλαρίου Μιχ., «Πηγές της Νέας Ελληνικής Ιστορίας: σύντομο κατατοπιστικό διάγραμμα», *Νέα Εστία*, ΛΘ', 1946, 234-236.

Σαρδελής Κώστ., *Η Προσευχή του Μακρυγιάννη*. Αρμός, Αθήνα 1998.

Σαρρής Νεοκλ., *Οσμανική πραγματικότητα: συστηματική παράθεση δομών και λειτουργιών*, Α'. Αρσενίδης & Σία, Αθήνα χ.χ.

Σβορώνος Νικ., «Κώδικες της λαϊκής έκφρασης στα Οράματα και Θάματα» στο *Κείμενα για τα 'Οράματα και Θάματα' του Μακρυγιάννη*. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1984, 21-33.

Σβορώνος, Νικ., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας* (βιβλιογραφικός οδηγός Σπύρος Ι. Ασδραχάς, μτφ. Αικατερίνη Ασδραχά). Θεμέλιο, Αθήνα c1976.

Σεφέρης Γεώργ., *Ένας Έλληνας: Ο Μακρυγιάννης*. 3η έκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975.

Σικελιανός Άγγ., «Μακρυγιάννης», (ποίημα, Νοέμβρης 1941) στο *Κείμενα για τα Οράματα και Θάματα του Μακρυγιάννη*. Αθήνα 1984, 47 & εξής.

Σιμόπουλος Κυρ., «Η ιδεολογία του Μακρυγιάννη», *Διαβάζω*, 101, 1984, 50-53.

Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*. 2η έκδ. Στάχυ, Αθήνα 2000.

- Σιμόπουλος Κυρ., *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21, Β'* (1822-1823). Αθήνα 1980.
- Σιμόπουλος Κυρ., *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21, Γ'* (1823-1824). Αθήνα 1981.
- Σιμόπουλος Κυρ., *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21, Δ'* (1824-1826). Αθήνα 1994.
- Σκοπετέα Ελ., *Η Δύση της Ανατολής: Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*. Γνώση, Αθήνα 1992.
- Σμπιλίρης Γ., «Οράματα και Θάματα: Προβλήματα σύνθεσης», *Διαβάζω*, 101, 1984, 78-85.
- Σολωμός Διον., *Άπαντα* (επιμ. Γ. Παπανικολάου), Α'. Παπαδήμας, Αθήνα 1970.
- Σταματόπουλος Τάκης, *Ο εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την Επανάσταση του 1821, Α'-Β'*. 2η έκδ. Κάλβος, Αθήνα 1971.
- Σταμέλος Δημ., *Μακρυγιάννης: το χρονικό μιας εποποιΐας*. 5η έκδ. Εστία Κολλάρου & Σία, Αθήνα χ.χ.
- Σφυρόερας Βασ., «Σημειώσεις από την ανάγνωση των Οραμάτων του Μακρυγιάννη», *Διαβάζω*, 101, 1984, 74-77.
- Τζούλης Χρ., *Ηρωικός κόσμος: Δοκίμια*. χ.ό., Αθήνα 1966.
- Τριανταφυλλόπουλος Ν., «Ένας αλαφροϊσκιωτος καλός ανάμεσα στους κυρίους της "Αναγέννησης"», *Διαβάζω*, 101, 1984, 36-40.
- Τσάκωνας Δημ., «Η Νεοελληνική Σκέψη κατά την Τουρκοκρατία: Απομνημονευματογράφοι και μορφές των Αγωνιστών» στο Τσάκωνας Δημ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας και Πολιτικής Κοινωνίας*, Α'. 2η έκδ. Σώφρων, Αθήνα 1992, 411-435.
- Τσέλλερ Ε. - Νεστλέ Β., *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας* (μτφ. Χ. Θεοδωρίδης). 13η έκδ. Εστία Κολλάρου & Σία, Αθήνα 1980.
- Τωμαδάκης Νικ., «Ιστορικοί, Απομνημονευματογράφοι και Ποιηταί του Αγώνος 1821-1838», *Παρνασσός*, 8 τχ. 2 (περ. Β'), 1966, 221-229.
- Φενερλή - Παναγιωτοπούλου Α., «Οι αγωνιστές και τα απομνημονεύματά τους», *Ο Πολίτης*, 10, 1977, 31-32.

- Φωτιάδης Δημ., *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, Β' - Γ'. 2η έκδ. Βότσης, Αθήνα 1977.
- Φωτίου Στ., «Στρατηγός Μακρυγιάννης: μαρτυρία Ορθοδοξίας» στο «Πράματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη», *Τετράδια Ευθύνης*, 30, 1990, 173-184.
- Φωτόπουλος Αθ., *Οι Κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)*. Ηρόδοτος, Αθήνα 2005.
- Χάρης Πέτρ., «Μια επέτειος: τ' Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη», *Νέα Εστία*, ΞΑ', 1957, 541-542.
- Χατζηγιάκης Παν., «Ψηφίδες ήθους και κλέους» στο «Πράματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη», *Τετράδια Ευθύνης*, 30, 1990, 185-199.
- Χριστοφιλοπούλου Αικ., *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές*. Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1981.

Ιγ. ΕΚΛΟΣΕΙΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

- Αισχύλος, *Πέρσαι* στο Aeschylus, *Septem quae supersunt tragoedias: Persae* (επιμ. Den. Page). Oxford University Press, Oxford 1972 (Oxford Classical Texts).
- Αριστοτέλης, *Πολιτικά* στο Aristotelis, *Politica* (επιμ. W. D. Ross), (Α', 1253 α 25-29). Oxford University Press, Oxford 1986 (Oxford Classical Texts).
- Δημόκριτος στο H. Diels - W. Kranz, *Οι Προσωκρατικοί: οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα* (επιμ. Βασ. Κύρκος), Β', (fr. 252, IV 1, 43). Παπαδήμας, Αθήνα 2007.
- Ευριπίδης, *Ορέστης* στο Euripidis, *Fabulae: Orestes* (επιμ. Gilb. Murray), (Tomus III), (772-773, 907-908). Oxford University Press, Oxford 1975 (Oxford Classical Texts).
- Ηρόδοτος, *Ιστορία*, Α', (Κλειώ) (Προοίμιο) στο Herodotus, *Historiae A'* (επιμ. Carolus Hude), (Tomus Prior), (I. 1). editio tertia. Oxford University Press, Oxford 1976 (Oxford Classical Texts).
- Ηρόδοτος, *Ηροδότου Ιστορίαι: Κλειώ, Ευτέρπη* (μτφ. Α. Βλάχου), Α'-Β'. 3η έκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 1987.

- Θουκυδίδης, *Ιστορίαι* στο Thucydides, *Historiae B', Γ'* (επιμ. Henricus Stuart Jones), (Tomus Prior), (II. 60), (III. 82). Oxford University Press, Oxford 1963 (Oxford Classical Texts).
- Θουκυδίδης, *Ιστορίαι, Α'*, Προοίμιο, στο Thucydides, *Historiae A'* (επιμ. Henricus Stuart Jones), (Tomus Prior), (I.1.). Oxford University Press, Oxford 1970 (Oxford Classical Texts).
- Θουκυδίδης, *Ιστορίαι, Α'* στο Thucydides, *Historiae A'* (επιμ. Henricus Stuart Jones), (Tomus Prior), (I. 22). Oxford University Press, Oxford 1970 (Oxford Classical Texts).
- Θουκυδίδης, *Θουκυδίδη Ιστορία* (μτφ.-σχόλ. Αν. Γεωργοπαπαδάκος), Α'. Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσ/νίκη 1982.
- Λουκιανός, *Πως δει Ιστορίαν συγγράφειν* στο Lucianus, *Opera* (επιμ. M. Macleod), (Tomus III), lib. 59. Oxford University Press, Oxford 1980 (Oxford Classical Texts).
- Λουκιανός, *Πως δει Ιστορίαν συγγράφειν* (μτφ. Β. Τσακατίκας). Καρδαμίτσας, Αθήνα 1997.
- Κομνηνή Άν., *Anne Comnène Alexiade* (επιμ. Bern. Leib.), Ι'. Paris 1937-1945 (Bude).
- Κομνηνή Άν., *Αλεξιάς* (μτφ. Α. Σιδέρη), Α'. 2η έκδ. Άγρα, Αθήνα 2005.
- Όμηρος, *Ιλιάς, Α'*, 22-32 στο Homeri, *Opera: Ilias* (επιμ. D. Monro, Th. Allen), (Tomus I), Α'. editio tertia. Oxford University Press, Oxford 1978 (Oxford Classical Texts).
- Πλάτων, *Πολιτεία* στο Platon *Opera: Πολιτεία* (επιμ. Ioannes Burnet), (Z, 519 e), (Z, 520 a). Oxford University Press, Oxford 1978 (Oxford Classical Texts).
- Πολύβιος, *Ιστορίαι, Α'*, (Προοίμιο) στο Polybe, *Histoires* (μτφ. Paul Pédech), Ι', I (3-4) και Ι', XIV (6-9). "Les Belles Lettres", 95, Paris 1969.
- Πολύβιος, *Ιστορίαι I* (μτφ. Θ. Μαυρόπουλος). Κάκτος, Αθήνα 1996.
- Σοφοκλής, *Αντιγόνη*, στο Sophoclis, *Fabulae: Αντιγόνη* (επιμ. A. C. Pearson), 185–190. Oxford University Press, London 1975 (Oxford Classical Texts).

II. ΑΡΧΕΙΑΚΟ ΥΛΙΚΟ

Αρχεία της Ελληνικής Παλλιγγενεσίας, Α΄. Αθήνα 1857· επανέκδ. Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1971.

Αρχείον Κολοκοτρώνη Θ., Ιστορικών Αρχείον Ιωάννου Θεοφανίδου (επιμ. Ιωάν. Θεοφανίδης), Β΄. χ.τ. χ.χ.

Αρχείον Κουντουριώτη Λάζαρου και Γεωργίου, 1821-1832 (επιμ. Α. Λιγνός), Α΄-Ε΄. Αθήνα, Πειραιάς, 1920-1927.

Αρχείον Λόντου Α., Ιστορικών αρχείον του Στρατηγού Ανδρέου Λόντου, 1789-1847, Α΄-Β΄. Αθήνα 1931.

Αρχείον Μαυροκορδάτου Α., Ιστορικών Αρχείον Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου (1803-1823) (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης), Α΄-Ε΄. Αθήνα 1963-1978.

Αρχείον Ρώμα Δ., Ιστορικών Αρχείον Διονυσίου Ρώμα, Α΄-Β΄. Εκδ. Δ. Γ. Καμπούρογλου, Αθήνα 1901-1906.

Αρχείον Κοινότητας Ύδρας, Ιστορικών Αρχείον Ύδρας, 1778-1832 (επιμ. Α. Λιγνός), Α΄-ΙΣΤ΄. Πειραιάς 1921-1932.

ΓΑΚ, Υπ. Πολέμου, Β΄1000, Ναύπλιο 14-11-1823, π. Ι. Μακρυγιάννην.

ΓΑΚ, Υπ. Πολέμου (Δ/γή Υπ. Πολ., Γ΄ 8092, 12-6-1825)

ΓΑΚ, Υπ. Πολέμου (Επιτροπή Μύλων, Γ΄ 44, 9-6-1825, π. Υπ. Πολ.).

ΓΑΚ, Υπ. Πολέμου Γ΄ 8069, 11-6-1825, π. Δ. Υψηλάντην και Κ. Μαυρομιχάλην.

Υπ. Πολ. (Υπ. Πολέμου, Γ΄ 8256, 18-6-1825, π.Μ. Λιακόπουλον).

Μακρυγιάννης Ιωάν., Β΄ *Αρχείον του στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη* (Εισ. Ι. Βλαχογιάννης), Α΄. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907.

Μακρυγιάννης Ιωάν., Β΄ *Αρχείον του στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη* (επιμ. Ι. Βλαχογιάννης), Β΄. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907.

Μακρυγιάννης Ιωάν., Β΄ *Αρχείον*, Α΄. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, 352-353 (από την

εφ. «Αιών», αρ. φ. 471, 20 -9-1843).

Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχείον*, Α'. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, 362-465 (από την εφ. «Φίλος του Λαού», αρ. φ. 223, 6-1-1844).

Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχείον του στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη*, Α'. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, 386-387 (από την εφ. «Φίλος του Λαού» αρ. 248, 8-5-1844).

Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχείον*, Α'. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, 110-112 (από «Γεν. Εφημερίς», αριθμ. 44, 4 -5-1827).

Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχείον*, Α'. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, 54-55 (από Γεν. Εφημερίς, αριθμ. 25, 2-2-1827).

Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχείον*, Α'. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, 115-118 (από την *Ελληνική Πολιτεία: Η Αντικυβερνητική εποτροπή [πιστοποίηση]*, Πόρος, 9-6-1827).

Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχείον*, Α'. Αθήνα: Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, 278-279 (επιμ.- εισαγ. Ι. Βλαχογιάννης). (Αυτόγραφον Μακρυγιάννη: Πρώτος όρκος της Τρίτης Σεπτεμβρίου, 17-12-1840).

III. ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΣ ΚΑΙ ΗΜΕΡΗΣΙΟΣ ΤΥΠΟΣ

Brengeri, «Adventures of a Foreigner in Greece», *Anonymous London Magazine*, Αύγ. 1826 - Ιαν. 1827, 187.

Heideck K., «Βαυαροί Φιλέλληνες»: Τα των Βαυαρών Φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829 (μτφ. εκ των απομνημονευμάτων του Καρ. Βαρώνου Αϊδεκ), *Αρμονία*, 1 τχ. 7, 1900, 443-458· 1 τχ. 8, 1900, 519-528· 1 τχ. 9, 1900, 587-592· 1 τχ. 11, 1900, 788-792.

Χαρίλαος, *Πανόπη*, Δ', Ερμούπολη Σύρου, φ. 201, 2, 1875 στο Δραγούμης Νικ., *Ιστορικά Αναμνήσεις* (επιμ. Άλκ. Αγγέλου), Β'. Ερμής, Αθήνα 1973, 236-237.

Ευμορφόπουλος Διον., «Ανέκδοτον απόσπασμα εκθέσεως», *Εφ. Εβδομάς*, 20 -5-1884.

Εφημερίδα «Αθηνά», 12-6-1843.

Εφημερίδα «Αθηνά», αρ. φ. 500, 15-1-1838 (άρθρ. Χατζή-Στεφανή).

Εφημερίδα «Αιών», 2-6-1843.

Εφημερίδα «Αιτωλική», Μεσολόγγι, αρ. φ. 1, 3-8-1821.

Εφημερίδα «Γεν. Εφημερίς», αρ.φ. 44, 4-5-1827.

Εφημερίδα «Ελληνικά Χρονικά», Μεσολόγγι, αρ. φ. 38, 18-7-1824.

Εφημερίδα «Πρωϊνός Κήρυξ», αρ. φ. 153, 17-4-1865.

Εφημερίδα «Φίλος του Λαού», αρ. φ. 65, 22-8-1840.

Εφημερίδα «Φίλος του Νόμου», αρ. φ. 126, 15-6-1825.

Εφημερίδα «Φίλος του Νόμου», αρ. φ. 127, 19-6-1825.

Εφημερίδα «Φίλος του Νόμου», αρ. φ. 71, 17-11-1824.

IV. ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ – ΛΕΞΙΚΑ

The Encyclopaedia of Islam, New Edition, III. Brill, Leiden 1986.

The Encyclopaedia of Islam, New Edition, VI. Brill, Leiden 1991.

Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς Μπριτάννικα, 10, 12, 18, 20, 29, 34, 41. 2η έκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1996.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ΙΑ΄, ΙΒ΄, ΙΓ΄. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975.

Κυριαζίδης Νικ., *Το λεξιλόγιο του Μακρυγιάννη: ή πως μιλούσαν οι Έλληνες προτού βιαστεί η γλώσσα μας από την καθαρεύουσα* (επιμ. Ν. Κυριαζίδης), Α΄-Γ΄. Ερμής, Αθήνα c 1983.

Κυριαζίδης Νικ., *Τα ελληνικά του Μακρυγιάννη με τον υπολογιστή* (επιμ. Ν. Κυριαζίδης, Ι. Καζάζης, J. Brehier). Παπαζήσης, Αθήνα 1992 (Σειρά Μελετών).

Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Πρόσωπα-έργα-ρεύματα-όροι. Πατάκης, Αθήνα 2007.

Μπαμπινιώτης Γεώργ., *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. 2η έκδ. Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 2002.

Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν "Ηλίου", 3. Ήλιος, Αθήνα χ.χ.

Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1985.

Παπαρρηγόπουλος Κων., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930* (επιμ. Π. Καρολίδης), Ε' (μέρος Β'). Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1932.

Παπαρρηγόπουλος Κων., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930* (επιμ. Π. Καρολίδης), ΣΤ', ΙΒ'. 6η έκδ. Ελευθερουδάκης, Αθήνα χ.χ.

Φλώρος Αθ., *Νεοελληνικό Ετυμολογικό και Ερμηνευτικό Λεξικό*. Λιβάνης Νέα Σύνορα, Αθήνα 1980.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΛΟΓΙΚΗΣ

Ι. ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Αριστοτέλης, *Αναλυτικά Πρότερα – Αναλυτικά Ύστερα* στο Aristotelis, *Analytica Priora et Posteriora* (επιμ. W. D. Ross & L. Minio-Paluello). Oxford University Press, Oxford 1964 (Oxford Classical Texts).

Αριστοτέλης, *Κατηγορίαι - Περί Ερμηνείας* στο Aristotle, *Categories, On Interpretation, Prior Analytics* (μτφ. H. P. Cooke & H. Tredennick). Harvard University Press, Cambridge, London 1938 (Loeb Classical Library; 324).

Αριστοτέλης, *Τέχνη Ρητορική* στο Aristotelis, *Ars Rhetorica* (επιμ. W. D. Ross). Oxford University Press, London 1959 (Oxford Classical Texts).

Αριστοτέλης, *Αναλυτικά Ύστερα. Τοπικά* στο Aristotle, *Posterior Analytics, Topica* (μτφ. H. Tredennick & E. S. Forster). Harvard University Press, Cambridge, London 1960 (Loeb Classical Library; 391).

Αριστοτέλης, *Τοπικά και Περί Σοφιστικών Ελέγχων* στο Aristotelis, *Topica et Sophistici Elenchi* (επιμ. W. D. Ross). Oxford University Press, Oxford 1958 (Oxford Classical Texts).

II. ΛΕΞΙΚΑ - ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ

Brennan Joseph Gerard, *A Handbook of Logic*. 2nd ed. Harper & Brothers, New York 1957.

Gabbay Dov, Woods John (επιμ.), *Handbook of the History of Logic*. Amsterdam, Elsevier, Boston 2004.

Grattan-Guinness I. (ed.), *Companion Encyclopedia of the History and Philosophy of the Mathematical Sciences*, Vol. 1. Routledge, London 1994.

Αναπολιτάνος Διονύσ. Α. [κ.α], αρχισυντάκτες Χιωτάκης Τάκης, Χωραφάς Ευστράτιος, *Φιλοσοφικό Κοινωνιολογικό Λεξικό*. Καπόπουλος Κ., Αθήνα 1994.

Πελεgrίνης Θεοδ., *Λεξικό της Φιλοσοφίας*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.

III. ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bacon Franc., *Novum Organum* (επιμ., μτφ. Peter Urbach & John Gibson). Book I. Chicago and La Salle, Open Court, Illinois 1994.

Bastable, Patr. K., *Logic: Depth Grammar of Rationality: A textbook on the Science and History of Logic*. Gill and Macmillan, Dublin 1975.

Black Max, *Critical Thinking: An Introduction to Logic and Scientific Method*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J. 1952.

Black Max, *Margins of Precision: Essays in Logic and Language*. Cornell University Press, Ithaca and London 1970.

Clark Romane, Welsh Paul, *Introduction to Logic*. Van Nostrand, Princeton, N.J. [1962].

- Cohen Morris R., Nagel Ernest, *An Introduction to Logic and Scientific Method*. Routledge & Kegan Paul, London 1963.
- Copi Irving M, *Introduction to Logic*. 3rd ed. Macmillan, New York 1972.
- Copi Irving M, Cohen Carl, *Introduction to Logic*. 13th ed. Pearson/Prentice Hall, Upper Saddle River, N.J. c2009.
- Hegel Georg W.F., *Η Επιστήμη της Λογικής* (μτφ. Γιάνν. Τζαβάρας). Δωδώνη, Αθήνα – Γιάννινα 1991.
- Jevons Will. Stanley, *Elementary Lessons in Logic: Deductive and Inductive*. London 1870.
- Jevons Will. Stanley, *Logic*. Macmillan and co., London and New York 1889.
- Kneale W, Kneale M, *The Development of Logic*. Clarendon Press, Oxford 1984.
- Latta Robert, Macbeath Alex., *The Elements of Logic*. Macmillan and co., London, St. Martin's Press, New York 1956.
- Manicas Peter T., Kruger Arthur N., *Logic: The Essentials*. McGraw-Hill, New York 1976.
- Mellone S. H, *Elements of Modern Logic*. University Tutorial Press, London 1966.
- Mill Stuart, *A system of Logic, Ratiocinative and Inductive: Being a connected view of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation*, Book II, Book III (II), Book V (VII.3). Longmans, Green and Co., London 1941.
- Sainsbury Mark, *Logical Forms: An Introduction to Philosophical Logic*. Blackwell, Oxford 1991.
- Salmon Merrilee H., *Introduction to Logic and Critical Thinking*. 3rd ed. Harcourt Brace College Publishers, Fort Worth c1995.
- Stebbing Lizzie Susan, *A Modern Elementary Logic*. 5th ed. Barnes and Noble, London 1961, Methuen; New York 1963.

- Αναπολιτάνος Διον. Α., *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία των Μαθηματικών*. 4η εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1985.
- Βορέας Θεόφ., *Λογικά*. Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1912.
- Βορέας Θεόφ., *Ακαδημεικά: Λογική*, Α΄. 2η έκδ. Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1972.
- Γκίβαλος Μεν., *Επιστήμη, Γνώση και Μέθοδος*. Νήσος, Αθήνα 2003.
- Δημόπουλος Τάκης, *Λογική: τυπική λογική, γενική μεθοδολογία*. Ίκαρος, Αθήνα 1982.
- Δημητρακόπουλος Κωνστ., «Η αριστοτέλεια συλλογιστική» στο Διον. Α. Αναπολιτάνος (επιμ.), *Στιγμές και διάρκειες*. Νεφέλη, Αθήνα 2009, 101-118.
- Δημητρακόπουλος Κωνστ., *Ιστορία Αρχαίας Ελληνικής Λογικής*. Αθήνα 2007 (Πανεπιστημιακές Σημειώσεις).
- Θεοδωρακόπουλος Ι. Ν., *Εισαγωγή στην Φιλοσοφία*, Β΄. Εστία, Αθήνα 2006.
- Κουρούλης Στέλ. Ν., *Η αριστοτέλεια συλλογιστική*. Σάκκουλας, Αθήνα 2002.
- Παπαδόπουλος, Χρ. Δ., *Στοιχεία Λογικής: προς χρήσιν της σπουδαζούσης νεολαίας*. 2η εκδ. Τυπογραφείο Αλεξάνδρου Παπαγεωργίου, Εν Αθήναις 1895.
- Παπανούτσος Ε. Π., *Γνωσιολογία*. Αθήνα 1962.
- Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*. 2η έκδ. Δωδώνη, Αθήνα – Γιάννινα 1985.
- Πορτίδης Δημ., Ψύλλος Στάθ., Αναπολιτάνος Διον., *Λογική: η δομή του επιχειρήματος*. Νεφέλη, Αθήνα 2007.
- Τατάκης Βασ., *Λογική*. Θεσσαλονίκη 1966.
- Τζουβάρας Α, *Στοιχεία μαθηματικής Λογικής*. Θεσσαλονίκη 1987.